ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА. ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА В ОСВІТІ.

ПРОГРАМНІ ТВОРИ

Вальтер Скотт

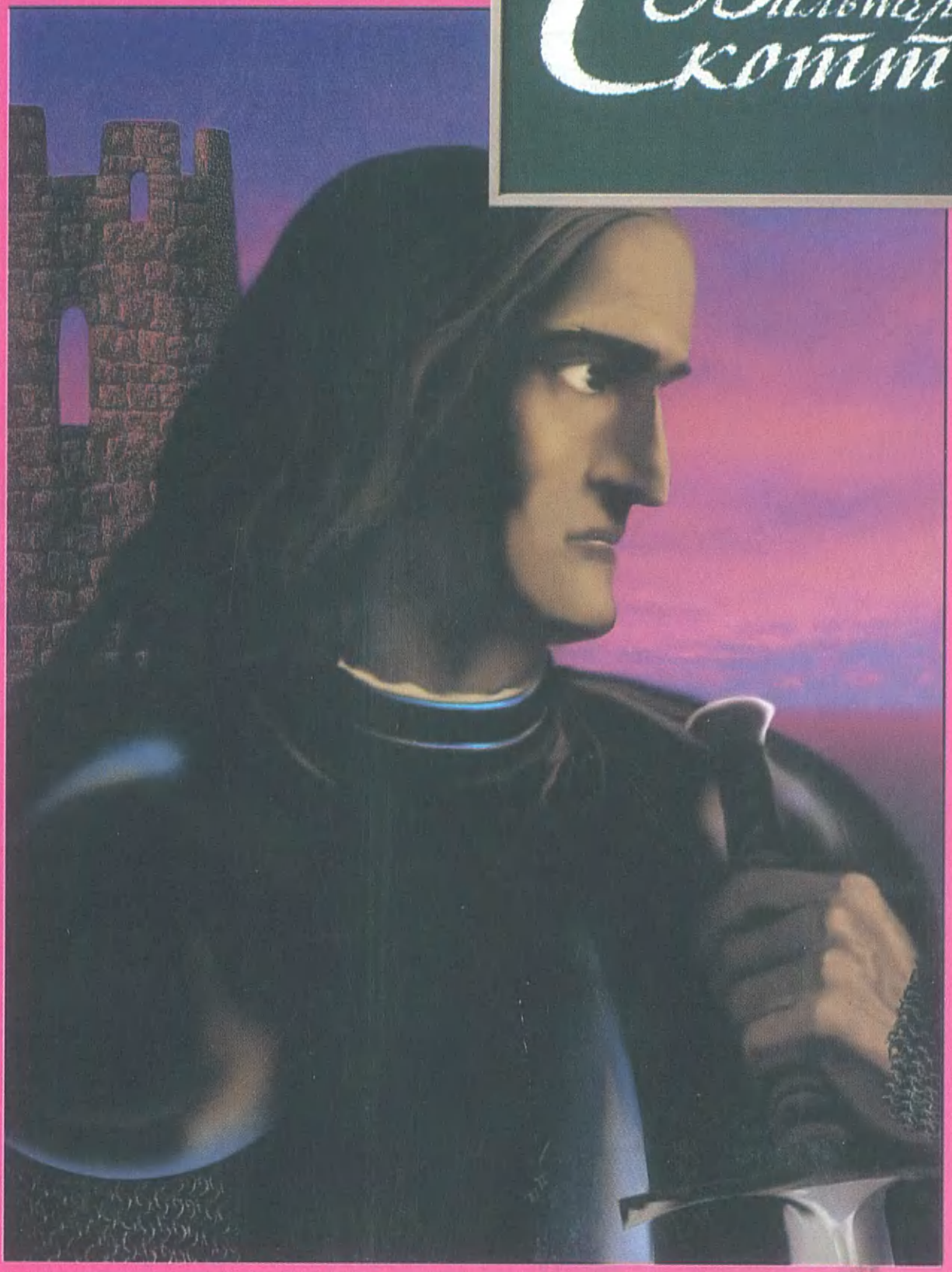

ХРЕСТОМАТІЯ III

Шкільна бібліотека. Зарубіжна література в освіті
Хрестоматія III

Вальтер Скотт

Програмні твори

Київ
Видавництво «Обереги»
2001

ББК 84.4ВЕЛ
С44

До книжки увійшли твори Вальтера Скотта, передбачені чинними нині програмами «Зарубіжна література. 5—11 класи» з українською мовою навчання, затвердженими Міністерством освіти та науки України.

Науковий керівник серії
«Зарубіжна література в освіті»
член-кореспондент НАН України
проф. Олекса Мишанич

Друкується за виданнями:
Вальтер Скотт. «Айвенго». Київ, 1929.
Вальтер Скотт. «Квентін Дорвард». Харків—Одеса, 1936.

Післямова *Наталі Білик*

Художник *Володимир Харченко*

С $\frac{4703000000-094}{2001}$ Без оголош.

© Художник В. Харченко, 2001
© Післямова Н. Білик, 2001
© Склад, комп'ютерний макет
ТОВ «Видавництво «Обереги», 2001

ISBN 966-513-190-7

Айвенго

I

У тій мальовничій окрузі старої Англії, де тече річка Дон, за старих часів ріс великий ліс. Він укривав більшу частину гір та долин поміж Шеффілдом та гарненьким містечком Донкастером. Це місце було головною ареною боїв під час війн Білої та Червоної Троянд. За давніх давен тут тулилися й ті ватаги хороброї вольниці, що були оголошені поза законом і що їхні подвиги так оспівують англійські народні пісні.

Ця країна й буде головне місце дії нашого оповідання, добою ж його є кінець панування короля Річарда I-го, що під цей саме час повернувся з полону. Стан у країні був важкий. Феодали, що їхні права за попереднього короля Генрі II-го були зменшені, тепер знову здобули свої колишні вольності. Державна рада не мала сили захистити населення, і феодали уярмлювали все навколо себе, створюючи цілі підлеглі їм армії, — силу, що на неї вони й спиралися.

А надто збільшилося гнобительство від дворян та зубожіли бідніші верстви, коли Вільгельм Нормандський повоював країну. Чотирьох поколінь не досить було, щоб поєднати ворожу кров норманів з кров'ю англо-саксів, чи то примирити за допомогою спільної мови та взаємних інтересів два ворожі народи, що один з них все ще чванився тріумфом, а другий стогнав під тягарем наслідків поразки.

Через перемогу під Гастінґсом[1] влада опинилася в руках нормандського дворянства, що глузувало з саксів. Ціле покоління саксонських принців та дворян було геть чисто винищене й позбавлене спадщини. При королівському дворі та по дворянських замках розмовляли лише нормано-французькою мовою; суд провадився тою ж мовою. Англо-саксонською мовою розмовляли лише пастухи та селяни, що не вміли говорити по-іншому. А втім згодом, через потребу зносин, поволі створилася мова середня поміж французькою та англо-саксонською. Так було покладено початок сучасній англійській мові, де так влучно поєдналася мова переможців з мовою переможених.

Найгірше лихо тих важких часів були лісові закони. Ці жорстокі постанови виникли внаслідок нормандського завоювання. Мисливські закони саксів були людяні, не суворі — у той час, як закони Вільгельма, що палко кохався в полюванні та вважав за найперший свій обов'язок якнайсуворіше пильнувати мисливських статутів, були справді тиранські.

Вільгельм Завойовник винищував цілі селища, аби поширити ліси. Під загрозою штрафу на три шилінги ті, хто мав собак, зобов'язані були раз на чотири місяці показувати їх спеціально призначеним службовцям, що врізували собакам три передні пазури на правій лапі і цим позбавляли їх здатності брати участь у полюванні.

Всі ці обставини раз у раз роз'ятрювали рани, до яких спричинилося повоювання країни, підтримували вогонь ворожнечі й ненависті поміж норманами-переможцями й переможеними саксами.

* * *

Сонце вже сідало над одною з зарослих травою лісових галявин. Сотні могутніх розлогих та гіллястих дубів, що, може, були свідками величних подвигів римських солдатів,

---

[1] Цей бій року 1066 передав владу над Англією до рук норманів.

підносили свої сучкуваті віти над густим килимом чарівної зелені; подекуди вони перемішувалися з буками, гостролистом та різноманітним чагарником, який ріс так густо, що не пропускав поземного проміння вечірнього сонця. По інших місцях дерева розступалися й відкривали панораму далеких просік.

Посеред моріжку стояли дві людські постаті, що доповнювали цей краєвид. Одяг і зовнішність їхня мали в собі щось кострубате, незугарне. Старший з них був на погляд похмурий, суворий та дикий. Одяг його, найпростішого крою, був з вузького кожушка з рукавами, пошитого з чиненої шкіри якогось звіра. Цей первісний одяг ішов од шиї аж до колін і був людині за єдине вбрання; дірка коміра була така вузька, що ледве дозволяла просунути в неї голову. На ногах — постоли, прив'язані до них ремінням. Смуга тонкої шкіри майстерно обвивала ноги аж вище литок і лишала коліна голі, як ото у гірських шотландців. Кожушок був стягнутий посередині широким шкіряним поясом, застебнутим мідною застіжкою; з одного боку біля пояса висіла наче торбина, з другого — баранячий ріг з мундштуком, щоб зручніше було сурмити. За пояс було застромлено довгий, широкий, шпичастий, з обох боків вигострений ніж з роговою колодкою, — так званий шеффілдський. Голова чоловікові нічим не була укрита, її захищало лише густе, розкуйовджене, збите, мов повсть, волосся, що вицвіло на сонці до темно-рудого, іржавого кольору, й різко відрізнялося від жовтавої бороди бурштинового кольору, що густо поросла на його щоках. Надто відмінна була одна частина його вбрання — це мідяне кільце, подібне до собачого нашийника та без жодної дірки; воно було залютоване круг його шиї так, щоб не перешкоджати дихати, але ж зняти його без терпужка було неможливо. На цьому дивному нашийникові саксонськими літерами вирізьблено такий напис: «Гурд, Беовульфів син, питомий раб Седріка Родервудського».

Поруч із свинопасом — така була Гурдова служба — сидів на камені чоловік, здавалося, років на десять молод-

ший від першого. Одяг його, хоч і подібний кроєм до одягу його товариша, був пошитий з кращої матерії і дуже чудний на вигляд. Гарячочервона куртка була оздоблена дивними різнобарвними прикрасами. Крім куртки, на ньому була коротка керея, що ледве досягала до половини стегон; керея була також з гарячочервоного сукна, обшита червоно-жовтою матерією й дуже забруднена.

На руках цей чоловік мав срібні обручки, а на шиї таке ж кільце, як і Гурд, та тільки срібне, з написом: «Вамба, Вітлесів син, раб Седріка Родервудського».

У нього були такі ж постоли, як і в товариша, та замість шматка шкіри на ногах він мав щось на зразок черевиків, що з них один був червоний, а другий — жовтий. На голові в нього був ковпак з причепленими балабончиками, подібними до тих, що їх вішають на мисливських соколів. Вираз обличчя цієї людини, напівдурний, напівхитруватий, певно доводив, що він належав до хатніх кловнів, або ж блазнів. Він, як і його товариш, мав торбину, прив'язану до пояса, але ж у нього не було ані рога, ані ножа, — мабуть думали, що йому небезпечно давати до рук зброю. Натомість він мав блазенського дерев'яного меча.

Обидва бесідники різнилися виразом їхніх облич не менш, аніж своїм убранням. Гурд був сумний та похмурий; в очах його світилася гірка свідомість свого приниження, він дивився у землю. Але ж іскри, що раз у раз блищали в його очах, доводили, що він свідомий свого пригніченого стану й готовий до опору. В очах Вамби можна було помітити байдужу цікавість та хватку нетерплячку; разом було видно, що ця людина без краю пишається з самого себе — мабуть, його посада та діяльність цілком задовольняли його. Розмовляли вони англо-саксонською мовою.

— Хай вони крізь землю проваляться, ці кляті свині! — вигукнув свинопас, різко просурмивши у рога, щоб зібрати своє стадо, що розбіглося; почувши його заклик, свині відповіли йому такими ж мелодійними звуками.

— Фанґсе, Фанґсе, сюди! — крикнув він щосили кошлатому, подібному до вовка, собаці, напівдворняжці, напів-

хортові. А той скакав собі довкола стада та тільки те й робив, що розганяв свиней на всі боки.

— Вамбо, ну-бо, підведися, друже, та допоможи мені, забіжи за горб та додай їм духу! Коли ти туди зайдеш, ти зможеш погнати їх, мов тих ягнят.

— Чого ще! — відповів Вамба, не рухаючися з місця. — Я порадився у цій справі зі своїми ногами, і вони одної зі мною думки, — що лізти до багнища у моєму хорошому вбранні не личило б ані моїй високошановній особі, ані моєму королівському одягові. Раджу тобі, Гурде, покликати назад Фанґса, а стадо лишити, хай робить, що само хоче: я певний, що з ким би не зустрілися свині — чи то з юрбою вояків, чи то з розбишаками, чи, зрештою, з прочанами, що подорожують, — у кожному разі комусь вони вже потраплять до шлунка. А винний будеш ти, рабе, що погано пильнуєш хазяйське майно.

— А на лихо завдавати собі клопоту? — відповів Гурд.— Скільки не працюй, все піде клятим норманам. Ти кажеш щиру, хоч і дуже сумну правду! Крім повітря, що ним ми дихаємо, нам нічого не лишили, та й того нам так мало, що, здається, на те тільки воно й дається нам, щоб ми могли терпіти тягар, покладений нам на плечі. Все, що лише є смачненького та масненького, — на їхній стіл; все, що є гарного, — їм у ліжко. Найкращі, найвідважніші наші вояки немов на те тільки й існують, щоб іти під командування заморських воєвод, і білими кістоньками засіваються далекі краї. А тут майже нікого не лишається, хто схотів би чи то мав би досить сили, щоб захищати сердешного сакса. Хай живе довго й щасливо володар наш Седрік: він один іде пробоєм. Та ж повернувся до своїх маєтків сам Реджінальд Фрон де Беф[1], і швидко доведеться нам побачити, які нікчемні виявляться всі Седрікові заходи. — Сюди, сюди! — крикнув він дужчим голосом: — ого-го-о! Молодець, Фанґсе! Ось уже все стадо зібралося докупи — гарно ти своє діло знаєш, друже!

---

[1] «Фрон де Беф» — французьке прізвище, що означає «Бичача голова».

— Ніж теревені верзти, прислухайся-но, хтось верхи сюди їде, — прошепотів Вамба: — чи не везуть сюди верхівці якоїсь щасливої звістки з країни фей?

— Щоб тобі поприщило! — вигукнув Гурд. — Нащо язиком плескати, коли за кілька миль звідсіля чуєш, яка гроза буяє, з громом та блискавкою! Чуєш, як гуркоче грім! Мені ще ніколи не доводилося бачити, щоб дощ лляв отакими великими краплинами влітку. Диви, погода тиха, а дуби так і риплять, віти тріщать, немов віщують, що ось-ось гроза гримне. Ти вмієш бути розсудливим, коли тобі забагнеться, послухайся ж мене хоч раз: поспішаймо додому, щоб грозу випередити, ніч бо жахлива буде.

Кажучи це, вони пішли й погнали поперед себе, за допомогою вірного Фанґса, ціле стадо своїх вигодованців, що порохкували.

II

Тупотіння кінських копит чути було вже виразніше; Вамба, що нетерпляче хотів мерщій побачити верхівців, не пропускав жодної нагоди спинитися по дорозі: то він зривав з ліщини ще не зовсім стиглих горіхів, то оглядався за молодими селянками, що зустрічалися їм по дорозі. Тому верхівці швидко їх наздогнали.

Їх було чоловік з десятеро, — двоє, що їхали попереду, були, здавалося, неабиякі люди, решта ж складала їхній почет. Відразу можна було зрозуміти, хто є один з цих людей та якого він стану: він, очевидно, був духовна особа високого сану. Убрання доводило, що він належить до цистерціанських ченців, а втім, воно було значно тонше, аніж це припускав статут його ордену. Керея та каптур з найкращого фландрського сукна падали широкими, пишними складками вздовж стрункого, хоч і тілистого стану. Вираз його обличчя можна було б назвати добрим, якби з-під звислих брів не світився хитруватий блиск хтивості. Не зважаючи на монастирські статути та папські постанови, рукави одягу цього церковного вельможі були підшиті та

облямовані дорогим хутром, керею застебнуто коло шиї золотою застіжкою, і все убрання було дуже гарне, навіть вишукане.

Він їхав верхи на відгодованому швидконогому віслюкові, оздобленому розкішною збруєю та вуздечкою, увішаною срібними дзвіночками. Сидів він верхи так уміло, що в ньому не видко було нічого чернечого.

Навпаки, почувалася звичайна невимушена спритність досвідченого їздця. Один з послушників його почету вів за вузду чудового іспанського коня, гордість андалузьких табунів: коней цієї породи з великими труднощами, небезпекою та витратами постачали за тих часів купці людям багатим та вельможним. Кульбака та чапрак цього знаменитого коня були вкриті довгою попоною, що звисала аж до землі й була багато вигаптована мітрами, хрестами та іншими церковними емблемами. Другий послушник вів в'ючного осла з ігуменським вантажем; нарешті, два ченці того ж ордену, але нижчі рангом, їхали позаду.

Супутник церковного вельможі був чоловік років за сорок, худорлявий, дужий, високий та міцний; довгі труди та щоденні фізичні вправи, здавалося, не лишили в його атлетичній постаті жодної лагідної риси; вони перетворили ввесь його організм, що зазнав уже тисячі всіляких бід, та був здатний легко витримати ще тисячі інших, на самі м'язи, кістки та сухі жили. На голові він мав червоного, хутром підбитого капелюха, подібного до перекинутої ступи. Обличчя йому було зовсім одкрите й викликало повагу. Тверді риси обличчя, загорілого та зчорнілого, мов у мурина під тропічним сонцем, були зроду різкі та виразні. У блискові його швидких, пронизливих очей можна було прочитати ціле оповідання про пережиті небезпеки та шалені пригоди. Глибокий шрам на чолі надавав ще більшої суворості його обличчю та лиховісного виразу одному окові, трохи пошкодженому тією ж раною.

Верхнє вбрання цього верхівця — довга чернеча керея — відповідало одягові його супутника, але з червоного її кольору було видно, що верхівець не належав до жодного з

чернечих орденів. Коло правого плеча був пришитий до кереї своєрідної форми хрест з білого сукна. Поверх цього вбрання було дещо, що, на перший погляд, здавалося невідповідним духовному одягові, а саме, крицева панцерна сорочка з такими ж рукавами та рукавицями, дуже майстерного виробу. Передня частина стегон також була вкрита панцером; коліна й ступні були захищені тонкими крицевими, майстерно сполученими платівками. Панцерні панчохи від ступні до колін добре захищали ноги, доповнюючи вершникове озброєння. За поясом він мав довгого, з обох боків гострого, кинджала, що й був йому за єдину зброю для захисту.

Він їхав на дужому верховому коні; джура вів бойового, теж озброєного коня, у крицевому намордникові і з коротким вістрям на голові. З одного боку кульбаки висіла коротка бойова сокира, різьблена по-дамаському; з другої — вершників шолом з перами та панцерною сіткою і довгий меч, який звичайно вживали лицарі тієї доби. Другий джура ніс списа свого пана з прапорцем, що на йому, так само, як і на кереї, був вишитий хрест. Той же джура тримав невеликого трикутного щита, широкого згори — захищати груди, й гострого внизу.

Щита було запнуто червоним сукном, яке закривало лицаревого девіза.

Позаду джурів ішли ще два челядники; з чорних їхніх облич, білих тюрбанів та вбрання східного крою було видно, що вони родом з якоїсь далекої східної країни. Взагалі у зовнішності лицаря та його почету було щось дике, чужоземне; одяг їхній був чудовий; на смуглявих руках та ногах його східних служників були срібні обручки й на шиях срібні намиста; руки були голі аж до ліктів, ноги — від половини стегон до литок.

Коні цих челядників здавалися теж чужоземні, як і їхні верхівці. Вони були арабської породи; стрункими своїми ногами, невеличкими пасмами волосся над копитами, легкими гривами та прудкими рухами вони дуже різнилися від присадкуватих, важких коней фландрської та нормандської

породи, що їх за тих часів розводили для верхової їзди лицарів у важких панцерах.

Своєрідний вигляд цієї кавалькади зацікавив не лише самого Вамбу — він звернув на себе увагу також і його поважнішого супутника. Той відразу ж упізнав у ченці ігумена Жорвоського абатства, пріора Еймера, який вславився на цілу околицю як мисливий аматор бенкетів та інших насолод життя, які ще менш личили його чернечій обітниці.

Але ж це мало шкодило його авторитетові; за свою щиру й веселу вдачу та поблажливість, з якою він розгрішав всі звичайні грішки, він здобув велику приязнь дворянства та вищих кіл шляхти, що багатьом з них він був родич, бо й сам походив не з абиякої нормандської родини.

Пріор любив полювання більш, аніж то личило б його санові, і мав найкращих на всю північну округу соколів та найшвидших хортів. Монастирські прибутки, що більша їхня частина була до його послуг, дозволяли йому витрати, й церковною касою він користувався, як сам хотів.

Дивна зовнішність пріорового супутника та його челядників так зацікавили і здивували Вамбу та Гурда, що вони ледве розчули питання жорвоського абата, чи не знають вони, де тут можна переночувати. Їм був надто дивний напівчернечий, напіввойовничий вигляд смуглявого незнайомого чоловіка, незвичайне вбрання та зброя його східних супутників. Та й мова, що нею було вимовлене благословення та запитання, звучала неприємно для вуха саксонських селян, хоч вони, безперечно, й зрозуміли все, що їм було сказано.

— Я питаю вас, діти мої, — вимовив пріор голосніше, вживаючи говірку, що нею розмовляли поміж собе нормани та сакси: — чи немає десь у сусідстві доброї людини, яка через благочестя та ремство до матері нашої церкви не відмовиться дати у себе притулок на ніч та нагодувати двох найсмиренніших з її служників?

Це вимовив він тоном людини, свідомої свого високого чину.

— Двом найсмиреннішим служникам матері-церкви, —

повторив сам до себе Вамба. — Я б хотів, у такому разі, побачити, які бувають старші...

Але вголос він сказав інше:

— Якщо шановні панотці шукають доброї їжі та затишного притулку, то за кілька миль далі вони знайдуть Брінкевордський монастир, де їх гідно приймуть. Коли ж вони воліють перебути цього вечора на молитві, вони мають лише звернути ось на цю вузьку просіку: вона прямісінько приведе їх до Копмангерстського скіту, що є оселею благочестивого пустельника.

Пріор похитав головою у відповідь на ці пропозиції:

— Друже мій, — сказав він, — якщо дзвін твоїх балабончиків ще не зовсім заглушив твій розум, то запам'ятай, що ми, особи духовні, повинні не обтяжувати один одного взаємною гостинністю, а шукати її у мирян, даючи їм нагоду послужити господові, вшанувавши та почастувавши виборних його служників.

— Це правда, — відповів Вамба, — хоч я й осел, проте, вшанований честю носити балабончики, як і віслюк вашого преподобія. Не зважаючи на це, я завжди гадав, що милосердя матері-церкви та її служників, як і кожне інше милосердя, начебто мусило починатися з неї самої...

— Чи покинеш ти ці нахабні жарти, йолопе! — грізним тоном скрикнув верхівець, перебиваючи блазня. — Скажи, коли знаєш, як проїхати до... як звати того пана, пріоре Еймере?

— Седрік, — відповів пріор, — Седрік-Сакс. Скажи мені, друже мій, чи близько його замок та чи не можеш ти показати нам дорогу туди?

— Розшукати дорогу буде не легка справа, — відповів Гурд, що аж тут уперше розтулив вуста, — а до того ж Седрікова сім'я рано лягає спати.

— Мовчи, ледацюго, не смій казати мені таке! — скрикнув лицар. — Йому не вадить прокинутися та дати все, що треба, подорожнім, що й не подумають благати про гостинність, маючи право вимагати її.

— Не знаю, — похмуро сказав Гурд, — чи зобов'язаний

я показувати дорогу до дому мого пана тим, хто вважає, що має право вимагати нічлігу, у той час, як усі прохають його.

— Ти ще, сперечаєшся зі мною, рабе! — скрикнув вояка і, стиснувши острогами коня, повернув його вбік та підніс бича, щоб покарати селянина за його відповідь.

Але Гурд глянув на його диким, лиховісним поглядом і загрозливо, хоч і не поспішаючи, схопився за держака свого ножа. Лише пріор Еймер, що поставив віслюка поміж свого супутника та свинопаса, не дав зчинитися насильству.

— Ну бо, брате Бріяне, пригадайте, що ви не в Палестині, де ви були грозою турків та сарацин. Ми, остров'яни, не любимо зайвих ударів. Скажи мені, друже мій, — мовив він до Вамби, кидаючи йому дрібну срібну монету, — де дорога до Седріка-Сакса?

— Повірте, ваше преподобіє, — відповів блазень, — сарацинська голова вашого шановного товариша так налякала мене, що мені памороки забило, вряд чи я сам зможу дістатися туди цієї ночі.

— Ну, покинь, — сказав абат, — ти зможеш показати нам дорогу, коли тільки схочеш. Цей панотець все життя своє бився з сарацинами за гроб господень; він належить до ордену хрестоносців-церковників, що про них ти, певно, чув; він напівчернець, напіввояка.

— Якщо він напівчернець, — сказав блазень, — то йому навряд чи годиться так поводитися з зустрічними. Та хай вже по-вашому буде! Їдьте цією дорогою просто наперед до хреста, що на лікоть підноситься над землею, потім візьміть ліворуч — бо ж там коло хреста сходяться разом аж чотири шляхи — і я гадаю, що ваші преподобія встигнуть знайти собі притулок перше, аніж гроза гримне.

Абат подякував йому, й верхівці, стиснувши коней острогами, вихорем помчали дорогою. Скоро звук копит затих у далині, Гурд сказав свому товаришеві:

— Ну, Вамбо, якщо панотці послухаються твоєї розумної поради, вряд чи дістануться вони до Родервуда.

— Звичайно, — сказав, вищіряючи зуби, блазень, — та

натомість вони зможуть доїхати до Шеффілда, а він для них чим поганий? Добрий би з мене був мисливець, коли б я показав собаці, де ліг олень, коли я не хочу, щоб він того оленя спіймав.

— Твоя правда, — сказав Гурд. — Було б погано, коли б Еймер побачив леді Ровену, та ще гірше, коли б Седрік, як він цього, видно, жадав, посварився із цим воякою-ченцем. Але ж, як ми добрі челядники, нам найкраще слухати, бачити — і мовчати.

Вершники, лишивши Вамбу з Гурдом далеко, позаду, продовжували розмову нормано-французькою мовою, якої вже починали щодалі, то більше вживати вищі класи населення, крім небагатьох, що пишалися зі свого саксонського походження.

— Що означає брутальне нахабство цих людей? — спитав хрестоносець пріора, — і чому ви не дали мені повчити цих грубіянів?

— Ну, що там, брате Бріяне, — відповів пріор, — один із них — дурень, отже, не можна сподіватися від нього розумної відповіді. А другий належить до тої дикої, лютої, завзятої породи, що ще й досі зустрічається поміж потомків переможених саксів. Вони бо не знають іншого щастя, як усіма способами виявляти свою ненависть до переможців.

— Я швидко навчив би його ввічливості, — зауважив Бріян. — Я звик поводитися з отакими людьми. Наші турецькі полонені люті та дикі не згірш од цього; але ж, пробувши зо два місяці у моєму домі, під доглядом мого челядника, вони робилися слухняні та лагідні, готові виконувати все, що тільки їм наказують. Звичайно, сере, доводиться стерегтися отрути та кинджала: вони охоче користуються з того, скоро трапиться для цього нагода.

— Так, у кожній країні свої порядки та звичаї, — відповів пріор Еймер, — та, не кажучи вже про те, що стусанами нам не пощастило б здобути з них будь-яких відомостей про те, як дістатися до Седрікової оселі, — навіть, коли б ми якось і розшукали самі туди дорогу, напевно, довелося б серйозно посваритися з цим Седріком. Не забувайте того,

що я сказав вам: цей багатій-френклейн — чванько, запальний, недовірливий та гнівливий, і він ворожий до баронів і навіть до своїх сусід, — Реджінальда Фрон де Бефа та ФіліппаМальвуазена, які й самі не люблять жартувати. Він так уперто захищає привілеї свого роду й не соромиться, а навпаки, так пишається своїм відомим саксонським походженням, що всі звуть його Седріком-Саксом.

— Ви, пріоре Еймере, — сказав лицар, — знавець жінок, досвідчені у питаннях уроди та справ кохання, а ця славетна Ровена мусить бути дуже вродлива, щоб урівноважити в мені самовідданість та стриманість, які, очевидно, будуть потрібні мені, якщо я хочу здобути прихильність такого впертого сакса, який, з ваших слів, її батько, Седрік.

— Седрік не батько їй, — відповів пріор, — а далекий родич. Вона шляхетнішої крові, як він, — проте, він опікується нею й здається сам узяв це на себе. А втім, вона дорога йому, як рідна дочка. Щодо її вроди, швидко ви матимете змогу побачити самі, і якщо ніжна цера її обличчя та величний, хоч і лагідний, вираз її синіх очей не проженуть з ваших думок чорнооких дівчат Палестини, тоді майте мене за невірного бусурмана, а не за щирого сина церкви.

— Коли ми зважимо на вазі вашу вславлену красуню, — сказав хрестоносець, — і вона виявиться надто легка — сподіваюся, ви пам'ятаєте наш заклад?

— Золотий ланцюг з мого боку, — відповів пріор, — а з вашого — десять барил хіоського вина. Вони мої — це так певно, наче вони вже лежать у монастирських льохах.

— Але ж за суддю буду я сам, — продовжував лицар, — і маю сам визнати, що такої красуні не бачив цілий рік, починаючи від самих зелених свят. Адже ж така була наша умова. Пріоре, вашому ланцюгові загрожує небезпека: він оздоблюватиме мого нагрудника під час турніру в Ешбіде-ла-Зуш.

— Виграйте його чесно, — сказав пріор, — і тоді носіть собі на добре здоров'ячко. Але ж послухайте моєї поради, брате, тримайте язика за зубами. Якщо Седрік-Сакс образиться — а він дуже вразливий щодо цього — він не

вшанує ані вашого лицарського чину, ані мого високого сану і вмить вижене нас з дому і пішле ночувати вкупі з жайворонками у лісі, хоч би й під самісіньку ніч. І обережно поглядайте на Ровену: якщо він відчує тут хоч найменшу тривогу — ми загинули. Кажуть, він вигнав з дому свого єдиного сина за те, що той наважився глянути закоханими очима на цю красуню.

— Гаразд, ви сказали досить, — відповів лицар, — сьогодні ввечері я стримуватимусь і поводитимуся чемненько й пристойно, мов соромлива дівчина. Але ж не бійтесь — не вижене нас Седрік; я з моїми джурами маємо досить сили, щоб здобути собі нічліг.

— Не слід заходити так далеко у своїх вчинках, — відповів пріор, — але ж ось повалений хрест, той самий, що про нього казав нам блазень, та ніч така темна, що не видко, якою дорогою нам їхати. Здається, він казав, нам треба взяти ліворуч.

— Праворуч, — заперечив Бріян, — я дуже добре пам'ятаю.

— Ліворуч, звичайно, ліворуч! Я пам'ятаю, як він показав туди своїм дерев'яним мечем.

— Це так, але ж він тримав меча у лівій руці і показував праворуч, — уперто казав хрестоносець.

Кожний з них уперся, не поступаючися іншому, як це звичайно буває в таких випадках. Спитали в почета, — але ж він був у той час далі й не чув Вамбових слів. Нарешті Бріян, зауваживши щось у пітьмі, скрикнув:

— Тут хтось спить чи то лежить мертвий на підніжку хреста!! Гуґо, ану збуди його кінцем списа!

Ще не встиг той виконати наказа, як людська постать, підвівшися з землі, вимовила щирою французькою мовою:

— Хто б ви не були, це неввічливо з вашого боку перешкоджати моїм думкам.

— Ми лише хотіли спитати тебе, — сказав пріор, — де дорога до Родервуда, маєтку Седріка-Сакса.

— Я сам іду туди, — відповів подорожній, — і якби мені кінь, я провів би вас туди: легко збочити з дороги, ну, а мені вона добре відома.

— Ми подякуємо тобі та нагородимо, друже мій, — сказав пріор, — якщо ти щасливо доведеш нас до Седрікового замку.

Він наказав одному зі своїх челядників пересісти на коня, що його вели на поводі, а свого дати незнайомому.

Провідник вибрав шлях протилежний тому, який навмисно вказав був Вамба, щоб спантеличити подорожніх. Ця стежка швидко довела їх до лісної гущавини; кілька разів її перетинав струмок; наближатися до нього через болотяний ґрунт було дуже небезпечно. Та незнайомий щасливо вивів подорожніх на широку дорогу. Показавши на велику, низьку, неправильної форми будівлю, що була в кінці алеї, він сказав до пріора:

— Ось Родервуд, оселя Седріка-Сакса.

Ця звістка була дуже приємна Еймерові, що під час переїзду крізь небезпечне багнище дуже хвилювався. Заспокоївшися, чернець спитав провідника, хто він є та звідкіля.

— Я прочанин, оце щойно повернувся зі Святої Землі, — відповів той.

— Краще було б тобі лишатися там і битися за визволення гробу господнього, — зауважив лицар.

— Ваша правда, вельмишановний пане лицарю, — відповів прочанин, якому зовнішність його бесідника була наче добре відома, — але ж як ті, хто дав обітницю врятувати святе місто, подорожують тут, так далеко від тих місць, де їм належало б бути, що ж ви дивуєтеся, що мирний селянин, як ото я, відхиляється від справи, яку вони покинули?..

Пріор утрутився, щоб учасно спинити гнівний рух хрестоносця, і спитав провідника, як це він не забув за такий довгий час дорогу у цім лісі.

— Я народився у тутешніх місцях, — відповів провідник.

У цей час вони дісталися до Седрікової оселі. Це була низька, неправильної форми будівля з кількома подвір'ями чи загородами, що оточували значний шматок землі. Будівля ця відрізнялася своєю архітектурою від високих, захищених баштами, замків нормандських дворян.

Але ж і Родервуд був фортеця, інакше бо за тих тривожних часів оселя щодня могла б бути пограбована та спалена. Глибокий рів, виповнений водою з сусіднього струмка, оточував усю садибу. Подвійний тин, або палісад із загострених кілків, нарубаних у сусідньому лісі, захищав зовнішній та внутрішній береги рову. Входити треба було з заходу крізь зовнішній тин. Вхід цей сполучався підйомним мостом з таким же входом у внутрішній загороді. Було вжито деяких заходів перестороги для захисту воріт, а саме, на кожному розі були споруджені приміщення, де могли перебувати під час ворожого нападу стрільці з луку або ж пращники.

Перед входом лицар голосно засурмив у свого рога. Дощ, що так довго загрожував, полився тепер, мов з відра.

III

У залі, що височінь її зовсім не пасувала до надзвичайної довжини та широчіні її, стояв довгий дубовий стіл з грубообтесаних, ледве вистругaних дощок; на ньому було подано вечерю. Сволоки та крокви даху, пошитого дошками та соломою, відділяли внутрішні помешкання від неба.

У кожнім кінці зали було по величезному камінові, але димарі були складені дуже невміло, і димові вільно було стелитися по кімнаті. Від вічного чаду крокви та сволоки похмурої зали зчорніли і взялися чорним шаром. По стінах кімнати розвішана була вояцька та мисливська зброя; половинчаті двері по кутках вели до інших помешкань великої будівлі.

Інші частини оселі мали на собі відбиток тої грубої простоти саксонської доби, простоти, що в ній так кохався й пишався з неї Седрік. Долівка була з глини, мішаної з землею, й так втоптана, що зробилася зовсім тверда, як ото на наших токах. Чверть підлоги була вища на один ступінь, і це місце, що його звали естрадою, було призначене для найголовніших з членів родини та найпочесніших одвідувачів. Стіл у цій частині застелено було червоним сукном, на естраді стояли важкі фотелі та стільці з різьбленого дуба, а над

ними підносився суконний намет, що захищав почесні місця від негоди, надто від дощу, що місцями проходив крізь кепсько збудований дах.

Стіна на всю широчінь естради була покрита завісами, а долівка застелена килимом; і те й друге було оздоблене різнокольоровою барвистою вишивкою. Поза естрадою не було намету; кепсько вимащені стіни були голі, на чорній земляній долівці не було килима, на столі — жодної скатертини, і замість стільців стояли незграбні важкі лави.

Біля столу, саме посередині, стояло два фотелі, трохи вищі від решти, — для хазяїна та хазяйки дому, які пильнували того, щоб гостей добре приймали та частували. Тому фотелі ці звалися почесним саксонським прізвищем, що означало: «розподілювач хліба». Біля кожного з цих фотелів було маленьке підніжжя, різьблене та обкладене слоновою кісткою. На одному з цих фотелів сидів Седрік-Сакс.

З обличчя володаря замку було видно, що в нього щира, але запальна та нетерпляча вдача. Це був чоловік середній на зріст, плечистий, з довгими руками, і дужий, як людина, що звикла до труднощів мисливського життя або до війни.

Його широке, сміливе обличчя, великі блакитні очі, що мали щирий, відвертий вираз, чудові зуби і гарної форми голова надавали йому простодушного вигляду, який частогусто можна спостерігати у людей нервових та запальних. Весь він був немов напоготові. Його довге золотаве волосся з проділом від маківки до чола було зачісане на обидва боки і падало аж до плеч. Сивина була мало помітна, хоча Седрікові вже минав шостий десяток.

Убрання його складалося з яснозеленої туніки, облямованої навколо шиї та по рукавах білячим хутром. Ця туніка була вдягнена поверх спідного вбрання, що щільно прилягало до тіла; штани йшли лише до колін, коліна ж були голі. На ногах він мав постоли, як у селян, але з кращого матеріалу; вони застебувалися спереду золотими застіжками. На руках він носив золоті обручки, а навколо шиї — нашийник з того ж дорогоцінного металу. Стан його підперезано поцвяхованим поясом, а за поясом він мав корот-

кого, прямого, на два боки гострого шпичастого меча. За фотелем висіла підбита хутром керея червоного сукна та багато розшитий капелюх з такого ж сукна, що доповнювало вбрання багатого поміщика. Короткі вила з широкою блискучою крицевою клюгою були притулені до спинки його фотелю. Вони були йому, коли він виходив з дому, і за ціпка, і за зброю, залежно від обставин.

Кілька челядників дивилися йому в очі й чекали на накази. Тут таки були три великі кошлаті хорти й стільки ж дойд. Собаки нетерпляче чекали на вечерю.

Сірий вовкодав, користуючися з привілею розпещеного улюбленця, ліг коло самісінького фотелю й раз у раз чи то клав свою величезну кошлату голову на коліна Седрікові, чи то всовував свою морду йому під руку. Та хазяїн, зрештою, прогнав його, грізно скрикнувши:

— Лягти, Балдере, зараз же лягти, мені сьогодні не до жартів з тобою!

Седрік був у кепському настрої. Леді Ровена щойно повернулася після вечірні з далекої церкви й змінила одяг, бо дуже змокла від зливи. Досі не було нічого чути про Гурда, що давно вже мусив повернутися разом зі своїм стадом з лісу, і це турбувало Седріка: більша-бо частина багатства саксонських володарів полягала в численних стадах свиней, і загроза втрати їх була серйозна небезпека.

Крім того, саксонський володар нетерпляче чекав на улюбленого свого блазня Вамбу, що його жарти завжди були Седрікові за присмаку до вечері та до пива й вина, що їх він щодня чимало випивав за вечерею. До того ж, з вечерею спізнилися, за столом не було хазяйки.

— Що це так забарилася леді Ровена? — спитав він служницю, що подавала йому срібний келих з вином, аби його заспокоїти.

— Їй лишилося тільки перемінити серпанок на голові, — відповіла служниця. — Адже ви й самі не хотіли б, щоб вона сіла до столу в капелюсі та кереї. А на все графство немає жодної леді, яка б одягалася швидше від моєї пані.

— Скажи, в ім'я десяти дияволів, — знов звернувся Седрік

до служниці, — через що той Гурд так довго не повертає з поля? Боюся, що ми почуємо погану звістку про стадо. Він завжди був вірний та обережний служник, і я мав його на увазі для кращої посади: я призначив би його либонь на джуру.

Освальд, виночерпець[1], скромно зауважив, що ще не минуло й години після вечірнього дзвону, який був сигналом для того, щоб скрізь гасили вогні. Мабуть, він зачепив питання, дуже неприємне для саксонського вуха.

— Чорти б ухопили, — скричав Седрік, — того дзвона, що наказує гаснути вогні, і того клятого тирана, що вигадав це, й того боягуза-раба, що його саксонський язик повернувся вимовити слово, таке огидливе для саксонського вуха! Гасити вогні! — додав він, звівши дух. — Так, гасити вогні: примушувати чесних людей гасити вогні для того, щоб злодіям та харцизам було видніше у пітьмі! Ось побачите, я почую, що моє стадо погнала якась зграя голодних розбишак, щоб поласувати ним! Цим лише вони й можуть прогодуватися! Мій вірний раб забитий, добро моє пограбоване, а Вамба... Та де ж цей Вамба? Здається, хтось з вас сказав, що він пішов разом з Гурдом? Щодалі, то краще. Й саксонського блазня забрали служити нормандському баронові... Ах, Вільфреде, Вільфреде, — скрикнув він тихшим голосом, — якби ти задушив твою нерозумну пристрасть, старий батько твій не був би тепер подібний до самітного дуба, що простягає свої засохлі беззахисні віти назустріч лютій бурі!

Ця згадка, здавалося, завдала йому тяжкого суму.

Раптом почувся звук рогу, і це перебило Седрікові думки. На звук цей голосно завили та загавкали всі собаки, що були в залі, та двадцять чи тридцять інших, що були по інших помешканнях замку.

— До воріт, хлопці! — скрикнув сакс, скоро гамір вщух настільки, що челядники могли почути його голос.

— Довідайся, що означає цей ріг. Мабуть, це звістка про якусь крадіжку чи розбій у моїх володіннях!

---

[1] Челядник, що доглядав вина та розливав їх.

Менш як за три хвилини сторож повернувся й сказав, що пріор Еймер Жорвоський та добрий лицар Бріян де Буа-Гільбер, командир хороброго й шановного ордену хрестоносців, з невеликим почетом прохають гостинності та нічлігу, — вони заблудилися, їдучи на турнір, що має за два дні відбутися недалеко Ешбі-де-ла-Зуш.

— Еймер, пріор Еймер... Бріян де Буа-Гільбер! — пробурчав Седрік. — Обидва нормани... Проте, норман чи сакс, — це однаково. Родервуд нікому не відмовляє в гостинності. Ми раді гостям, якщо вони вже вирішили спинитися тут — хоч краще було б, коли б вони проминули мій замок. Але ж не можна лаяти тих, хто просить ночівлі та вечері. Піди ж, Гіндеберте, — мовив він, звернувшися до одного з челядників, шафаря, що стояв позаду його з білою палицею в руках, — візьми з собою шістьох челядників та проведи подорожніх до кімнат для гостей. Подбай за їхній почет, їхніх коней та ослів. Скажи їм, що Седрік сам вийшов би їм назустріч, якби не був зв'язаний обітницею ніколи не сходити зі свого місця більш, як на три кроки, назустріч тим, у кого в жилах не тече кров саксонських королів. Іди, зроби все, що треба. Хай вони не зможуть сказати, що саксонський мугир бідний та скупий!

Шафар з кількома челядниками вийшов виконати хазяйського наказа.

— Пріор Еймер, — повторив Седрік, звертаючися до Освальда, — якщо не помиляюся, брат Джіля де Мольверера, теперішнього лорда Мідльгемського, що незаконно загарбав собі спадщину Мідльгемів. А як звуть цього хрестоносця?

— Бріян де Буа-Гільбер.

— Буа-Гільбер, — повторив Седрік тихим голосом людини, що часто-густо розмовляє сама з собою. — Буа-Гільбер! Це ім'я дуже відоме так з гарного, як і з поганого боку. Чути, він найсміливіший лицар свого ордену, але ж заплямований гордощами, чванливістю, жорстокістю — всіма вадами цього ордену. Це людина з безжалісним серцем, що не знає ані страху земного, ані страху небесного. Так каже небагато

тих, що їм пощастило повернутися з Палестини. Та що ж, адже ж це на одну-єдину ніч — хай же й він буде бажаний гість! Освальде, відкрий-но барило найстарішого вина, подай найкращого меду, найміцнішого пива, дорогого люрету, іскристого сидру, найзапашнішого пігменту[1]. Наливай найбільші келихи: хрестоносцям та абатам до вподоби гарне вино й добра чара. Елґіто, скажи леді Ровені, що ми не сподіваємося її сьогодні ввечері до зали, якщо вона сама не матиме охоти вийти до нас.

— Звичайно, пані схоче вийти! — швидко відповіла Елґіта. — Вона завжди прагне почути останні новини з Палестини.

Седрік гнівно подивився на сміливу дівчину, але ж Ровена та вся її прислуга мали особливі привілеї у домі й могли не боятися Седрікового гніву. І він лише сказав:

— Ти, дівчино, помовчуй: тобі личить тримати язика в роті. Перекажи, що я сказав, своїй пані, а вона хай вже робить, як сама знає. Принаймні, у цім домі Альфредів нащадок панує, як гідно принцесі.

Елґіта вийшла з зали.

— Палестина! — повторив сакс. — Палестина! Як багато людей прислухається до оповідань безпутних хрестоносців та лицемірних прочан про цю фатальну країну! І я питав би, й я розпитував би і, тремтячи, прислухався б до тих теревенів, якими хитрі заброди вміють видурювати в нас нашу гостинність... Але ж ні! Неслухняний син — не син мені більше! Я настільки ж мало турбуюся його долею, як долею останнього з мільйонів вояків, що начепили хреста собі на плечі та рушили у криваву, злочинну війну, що її вони звуть виконанням волі божої...

Він насупив брови й на хвилину втупив очі в землю. Коли він їх звів, половинчасті двері в глибочині зали відчинилися навстіж, і гості, що перед ними йшов шафар з палицею та чотири челядники з запаленими смолоскипами, увійшли до зали.

---

[1] Питва, що їх уживали сакси.

IV

Гості причепурилися, вдягли краще своє вбрання, що виблискувало коштовним камінням, та дороге взуття. Надто змінилася хрестоносцева зовнішність, і в новому своєму вбранні він здавався ще чванливіший.

Позаду цих осіб почтиво йшов їхній почет, а трохи далі — провідник, що мав вигляд звичайнісінького прочанина. Плащ з кострубатої чорної тканини був йому за одяг. Грубезні постоли з ремінням на голих ногах, широкий, великий капелюх з пришитими до його крис черепашками закінчували його одяг; у руках він мав ціпка з залізним наконечником та пальмовою гіллячкою коло держака. Він зайшов до зали тихесенько, останній в юрбі, підійшов до лави, що стояла біля самого димаря одного з камінів, і, здавалося, почав сушити свій одяг.

Седрік підвівся й зустрів гостей, як люб'язний, але свідомий своєї неабиякої гідності господар. Він зійшов з підвищеної частини зали й виступивши на три кроки наперед, чекав, доки вони наблизяться.

— Мені дуже шкода, шановний пріоре, — сказав він, — що обітниця, яку я дав, не дозволяє мені йти далі в домі моїх предків, навіть коли мені доводиться зустрічати таких гостей, як ви й цей хоробрий лицар святого храму. Дозвольте також прохати вас вибачити, що розмовляю з вами своєю рідною мовою: прошу й вас, якщо ви знаєте її, також розмовляти зі мною цією мовою; інакше можете розмовляти нормандською — я так володію цією мовою, що зможу зрозуміти вас.

— Обітниць, — відповів абат, — не можна ламати, шановний френклейне, чи, дозвольте сказати, шановний тане, хоч ця назва й застаріла. Обітниці — це зв'язок наш з небом. Тому, як сказав я, їх не можна ламати, якщо тільки мати наша, свята церква, не розв'яже їх. Що ж до мови, я охоче розмовляю цією мовою, що нею розмовляла шановна моя бабка, Гільда Мідльгемська.

Коли пріор скінчив свою примирчу промову, товариш його промовив гострим та чванливим тоном:

— Я розмовляю завжди французькою мовою, мовою короля Річарда та його дворянства: але я також розумію англійську мову й можу розмовляти з тубільцями.

Седрік подивився на нього тим гарячковим нетерплячим поглядом, яким майже завжди запалювалися йому очі, коли він у думках порівнював стан двох народів, що перебували у суперництві один з одним. Але, пригадуючи про обов'язок гостинності, він здолав своє обурення, рухом руки запросив гостей зайняти два фотелі, поставлені обік його фотелю, хоч трохи нижче, — і зробив знак, щоб давали вечеряти.

Поки челядники поспішали виконати Седріків наказ, він помітив свинопаса Гурда, що з своїм товаришем щойно увійшов до зали.

— Покликати сюди ледарів! — нетерпляче скричав сакс і, коли винні зійшли на вищу частину кімнати, звернувся до них:

— Що це ви, негідники? Чого пізньої ночі вештаєтеся? Пригнав ти отару додому, Гурде, чи залишив її, нікчемо, в руках розбишак та волоцюг?

— Отара живісінька й цілісінька, коли така твоя ласка, — відповів Гурд.

— Та не така моя ласка, — казав далі Седрік, — щоб сидіти тут і турбуватися про отару! Дивись, заплатиш ти мені кайданами та в'язницею!

Гурд, знаючи гнівливу вдачу свого пана, добирав собі виправдання, але ж блазень відповів за себе й за свого товариша:

— Правду сказати, дядьку Седріку, ти сьогодні й не розумний, і не розсудливий.

— Що?! — скричав тан. — Я накажу відвести тебе до сторожки й добре віддубасити, щоб ти знав своє місце, дурню!

— Але ж за що, дозволь тебе спитати, хочеш ти закувати у кайдани бідолаху Гурда, коли в усім винний його пес Фанґс?

Я готовий присягтися, що ми й на хвилину не забарилися у дорозі, скоро встигли зігнати докупи отару, а Фанґс не спромігся на це аж до дзвонів на вечірню.

— Так повісь Фанґса, якщо він винний, — сказав Седрік, гостро обертаючися до свинопаса, — й заведи собі іншого пса!

— Пробач, дядю, — казав далі блазень, — це буде несправедливо: не Фанґс бо винний, що він скалічений і не може зігнати отару, а той, хто відрубав йому передні пазурі. Якби попереду спитати, якої думки про це сам Фанґс, навряд чи він згодився б на таку операцію!

— А який же це нахаба наважився отак скалічити пса мого раба? — скипівши гнівом, запитав сакс.

— Хто? Та старий Гюберт, — відповів Вамба, — ловець сера Філіппа де Мальвуазена! Він спіймав Фанґса, коли той гасав по лісі, і запевняв, що пес, мовляв, женеться за звірем і ламає права володаря лісу.

— Хай чорти заберуть Мальвуазена та його ловця! — скрикнув сакс. — Я доведу йому, що ліс розмежований у згоді з законами великої Лісної Хартії. Але ж досить про це! Чуєш, Гурде, здобудь собі іншого пса, й якщо ловець до того пса хоч пальцем доторкнеться, я відучу його стріляти! Хай я вславлюсь як боягуз, якщо не відітну йому великого пальця на правій руці — не натягувати тоді йому більше тетиви самострілу! — Даруйте мені, шановні гості, я тут в оточенні ворогів. Перед вами скромна вечеря — хай щирість господарева буде за присмаку до вбогої їжі.

Але їжа, подана на стіл, зовсім не потребувала, щоб господар прохав вибачити його. На нижньому, простішому столі стояла свинина, приготована різними способами, м'ясо оленяче, козяче та заяче, різні сорти риби, пироги й різне варення з овочів та меду. Було ще сила дрібної дичини, — подавали її не на блюдах, а на невеликих дерев'яних рожнах; пажі та челядники підносили її кожному гостеві, і той різав собі, скільки хотів. Біля кожної особи великого сану стояв срібний келих; за звичайним столом пили з великих рогів.

Скоро почали вечеряти, як шафар, раптом піднісши свою палицю, голосно промовив:

— Увага! Місце леді Ровені!

Бокові двері в горішньому кінці зали відчинилися, й Ровена, в супроводі чотирьох служниць, увійшла до зали.

Седрік, здивований і, мабуть, не дуже задоволений цього разу, що його вихованка з'явилася привселюдно, поспішив їй назустріч і, додержуючи всіх належних церемоній шанобливого етикету, підвів її до високого фотелю, що стояв праворуч від його місця й призначений був для господині дому. Побачивши її, всі підвелися. Вона відповіла на привітання мовчазним уклоном і сіла на своє місце за столом. Перше, ніж вона встигла сісти, храмовник прошепотів пріорові:

— Не носити мені вашого золотого ланцюга на турнірі! Хіоське вино — ваше!

—Чи ж не казав я вам! — відповів пріор. — Але стримайтеся у своєму захопленні: френклейн дивиться на вас!

Не зважаючи на цю пересторогу, Бріян де Буа-Гільбер не зводив очей з чарівної саксонки.

Ровена була висока на зріст і надзвичайно струнка. Ясні блакитні очі під густими темними бровами надавали їй особливого виразу, лагідного й водночас величного. Розкішне її волосся, каштаново-русяве на колір, було вигадливо завито у незчисленні пуклі; при цьому, безперечно, мистецтво намагалося допомогти природі. Ці пуклі, обвішані коштовним камінням, вільно розсипалися по плечах, доводячи шляхетність походження дівчини. Золотий ланцюг, що до нього було причеплено ладанку з того самого металу, висів на шиї. На своїх голих руках мала вона обручки. Одягнена вона була у нижню спідницю та світлозелену шовкову камзолю. Поверх цього вона мала довге й широке вбрання, що висіло аж до підлоги, з широкими рукавами, що доходили ліктів. Вбрання було кармазинове на колір, з найтоншої бавовняної матерії. Гаптований золотом шовковий серпанок був прип'ятий до коміра й міг за бажанням затуляти обличчя й груди, — за іспанською модою — чи то обгортати гарними брижами плечі...

Скоро Ровена помітила палкий погляд лицаревих очей, що блищали з-під чорних брів, мов той жар, вона відразу затулила обличчя серпанком, немов бажаючи показати лицареві, що їй неприємний його зухвалий погляд. Седрік одразу помітив цей рух і зрозумів причину його.

— Сере лицарю, — сказав він, — щоки наших саксонських дівчат так мало звикли до сонця, що навряд чи вони можуть стерпіти занадто пильний хрестоносців погляд.

— Якщо я образив когось, — відповів Бріян, — я прошу мене вибачити — тобто, я прошу вибачення в леді Ровени; на більше не дозволяє мені моя гордість.

— Леді Ровена, — сказав пріор, — караючи сміливість мого друга, карає водночас нас усіх. Дозвольте сподіватися, що ви не будете такі жорстокі в блискучому оточенні на турнірі.

— Ще не вирішена справа, — відповів Седрік, — чи поїдемо ми туди взагалі. Мені не до вподоби ці суєтні свята, що були невідомі моїм предкам за тих часів, коли Англія була вільна.

— Принаймні дозвольте сподіватися, — сказав пріор, — що вкупі з нами вам легше буде наважитися туди поїхати; коли по дорогах тепер так небезпечно, не слід відмовлятися від товариства сера Бріяна де Буа-Гільбера.

— Сере пріоре, — відповів сакс, — їздивши досі по нашій країні, я не вдавався до сторонньої допомоги, покладаючися лише на свій добрий меч та вірних челядників. П'ю цього келиха за ваше здоров'я, сере пріоре, — сподіваюся, що ви оцінювали його, як належить — і дякую вам за вашу ласку. Якщо ж ви, — додав він, — неухильно додержуєте свого чернечого статуту й п'єте лише кисле молоко, — я сподіваюся, що ви цього разу поступитеся для мене вашими правилами.

— Ні, — відповів пріор посміхаючися, — лише перебуваючи в своїх абатствах, уживаємо ми солодкого чи то кислого молока. А коли ми поміж звичайних людей, мирян, — ми наслідуємо мирських звичаїв. Тому я відповідаю келихом цього самого доброго вина на вашу здравицю, — слабке ж питво лишаю молодшій братії.

— А я, — сказав храмовник, наливаючи собі келиха, — п'ю за здоров'я гарної Ровени. Відтоді, коли її однойменниця завела це ім'я, в Англії не було дівчини, гіднішої такої честі.

— Облиште вашу надто велемовну ввічливість, сере лицарю, — сказала Ровена з гідністю, не відкриваючи свого обличчя, — натомість я хочу попрохати вас сповістити нас про останні новини з Палестини, це багато цікавіша англійським вухам річ, ніж усі компліменти, що ви їх засвоїли через те, що виховувалися у Франції.

— Що сказати вам цікавого про Палестину, леді? — відповів сер Бріян де Буа-Гільбер, — крім того, що чутки про замирення з Саладіном стверджуються.

Його перепинив Вамба. Він сидів на своєму звичайному місці — за два кроки за фотелем свого пана, який часом давав йому свої недоїдки, — ласка, що нею блазень ділився з улюбленими псами, що сиділи теж тут. Спинка призначеного блазневі стільця була оздоблена ослячими вухами. Вамба сидів за маленьким столом, спершися п'ятами об підніжжя й, примруживши очі, спритно користувався з першої-ліпшої нагоди, щоб утяти якийсь задерикуватий жарт.

— Через ці замирення з невірними я дуже старішаю! — скричав він, не зважаючи на те, що так сміливо перепиняє гордовитого лицаря.

— Яким це робом, шахраю? — спитав Седрік, що, видно, був готовий лагідно поставитися до блазневого жарту.

— За своє життя, — відповів Вамба, — я пам'ятаю три замирення й кожне з них мало тривати п'ятдесят років, — отже, за найпростішою лічбою, мені тепер, принаймні, півтораста років.

Розмову перепинив воротар, з'явившись сповістити, що якийсь незнайомий коло воріт благає пустити та прийняти його.

— Хай увійде, хто б він не був! — сказав Седрік. — Така негодяна ніч, як ця, примушує навіть диких звірів слухняно збиратися докупи та шукати притулку в людини, їхнього смертельного ворога, щоб не загинути від бурі. Пильнуй, Освальде, щоб йому дали все, що треба!

Шафар вийшов із зали, поспішаючи виконати наказа свого пана.

V

Освальд повернувся, прошепотів на вухо своєму господареві: — Це єврей, він зве себе Ісааком з Йорка; чи повинен я пустити його до зали?

— Діво Маріє! — вимовив абат, перехрестившися. — Невірний єврей наблизиться до мене!

— Що? — скрикнув хрестоносець. — Єврей за моєї присутності! Цього я не можу дозволити.

— Сказати по честі, — зауважив Вамба, — помітно, що хрестоносці прихильні до єврейських грошей, та щось не дуже люблять самих євреїв.

— Тихше, шановні гості, — сказав Седрік, — моя гостинність не може зважати на це. До того ж, я нікого не примушую розмовляти чи їсти вкупі з ним. Дайте йому окремого стола й нагодуйте, або хай він сяде разом з чужоземцями в чалмах.

— Пане бароне, — заперечив лицар, — мої сарацинські полонені — щирі мусульмани й так само гребають товаришувати з євреями, як і перший-ліпший християнин.

— Правду кажучи, — сказав Вамба, — я не розумію, чому Магометові прихильники мають право на перевагу перед народом, що його колись обрав сам бог.

— Цить! — сказав Седрік, — ось він іде!

Залякано, з засоромленими уклонами ввійшов високий, худорлявий старий чоловік. Риси його обличчя виразні та правильні, орлячий ніс, гострі чорні очі, високе, все в зморшках, чоло, довге сиве волосся й борода справляли гарне враження.

Одяг незнайомого, що багато потерпів від негоди, складався з простого рудуватого плаща з багатьма згортками; під ним була темночервона туніка. На ногах були великі, обшиті хутром чоботи, а навколо стану пояс, що на ньому висів невеликий ніж та скринька з приладдям, щоб писати, — але ж чоловік цей не мав жодної зброї. На голові був високий чотирикутний жовтий капелюшок своєрідного вигляду, що його наказано було носити євреям, щоб відрізнятися від християн. Він смиренно зняв його, ввіходячи до зали.

Седрік холодно кивнув головою у відповідь і показав йому на нижній кінець столу, де, проте, ніхто не хотів звільнити йому місце.

Ісаак розгублено стояв посеред зали, аж доки прочанин, що сидів коло каміну й соромився за те, як зустріли єврея інші, поступився йому своїм місцем і сказав:

— Старий, сідай-но сюди, мій-бо одяг висушений, і я задовольнив свій голод, ти ж весь змок і голодний.

Це мовивши, він позгрібав та роздмухав жар від дров, що вже догорали у каміні, взяв з великого столу миску з гарячою стравою та шматком вареної козлини, поставив її на стіл, що за ним вечеряв сам, і пішов в інший куток зали, ближче до горішнього краю стола.

Абат з Седріком, тим часом, все говорили про полювання; леді Ровена розмовляла з однією своєю служницею, а чванливий хрестоносець, дивлячися то на єврея, то на саксонську красуню, глибоко поринув у свої думки.

— Я дивуюся, шановний Седріку, — сказав абат, провадячи далі розмову, — чому ви, хоч і бувши дуже прихильний до своєї рідної мужньої мови, не вживаєте також мови нормансько-французької, принаймні, тоді, коли розмова йде про полювання та про все, що до цього стосується? Повірте, жодна мова не може рівнятися з нею багатою різноманітністю висловів, що їх вживають аматори полювання.

— Добрий патере Еймере, — відповів сакс, — треба вам знати, мене не дуже цікавлять ці заморські тонкощі, можна й без них мати чудову розвагу в лісах. Я сурмлю в роги, спускаю свою шворку, луплю шкуру з зацькованого звіра й розрізую його на четверо, не вживаючи нової вигаданої говірки. Випиймо, пане лицарю, по келиху; налийте келиха й абатові, — й я озирнуся років на тридцять назад та розповім вам щось інше. Хоч який був би за тих часів Седрік-Сакс, англійська його мова не потребувала вишуканих висловів французьких трубадурів. Поля боїв можуть сказати вам, чи далеко було чути войовничий крик саксів у лавах шотландського війська за пам'ять хоробрих, що билися там. Вип'ємо, гості мої. Але ж уже немає на світі наших бардів, — казав

далі він, — подвиги наші забуті, бо ж замість них виславляються тепер подвиги іншого племені; наша мова, навіть ім'я наше швидко гинуть, і сумує за цим лише один, всіма залишений старий. — Виночерпцю, наливай келихи... На честь міцних у бою, кращих та найхоробріших у Палестині з-поміж усіх вояків святого хреста.

— Не годиться відповідати на це тому, хто носить цього знака, — сказав сер Бріян де Буа-Гільбер, — але ж скажіть, кому з хрестоносців, крім зв'язаних присягою лицарів святого гроба, належить пальма першості?..

— Мені здається, друже Седріку, — сказав Вамба, втручаючися в розмову, — що коли б Річард Левове Серце був такий розумний, що послухався б моєї дурної поради, він лишився б разом із своїми веселими англійцями вдома, звоювати ж знову Єрусалим дозволив би тим лицарям, які більш від інших допомагали тому, що місто це було втрачене.

— Невже, — спитала леді Ровена, — в цілому англійському військові не було жодного лицаря, що його ім'я гідне було б честі стояти поруч імен хрестоносців-церковників?

— Даруйте, леді, — сказав де Буа-Гільбер, — монарх англійський, дійсно, привів із собою військо хоробрих вояків, але ж вони були нижчі за тих, що їхні груди завжди являли твердиню захисту святої землі.

— Вони не були нижчі ні від кого, — сказав прочанин, що стояв так близько, щоб усе чути, і прислухався до розмови з помітною нетерплячкою. — Я кажу, — повторив прочанин твердим та дужим голосом, коли всі з несподіванки обернулися, — що англійські лицарі не були нижчі ані від кого, хто тільки бився за святу землю. Кажу тому, що я бачив, як сам король Річард та п'ять лицарів його на турнірі після повоювання Сен-Жан-д'Акра викликали до бою супротивників. Я сам бачив, як того дня кожний з тих лицарів тричі виходив на герць і кидав додолу трьох супротивників. Додам до цього, що сім з тих, хто нападав, були хрестоносці-церковники... сер Бріян де Буа-Гільбер добре знає, що я кажу щиру правду.

Смагляве обличчя хрестоносцеве потемнішало. Роздра-

тувавшися та зніяковівши, тремтячою рукою схопився він за держака свого меча. Седрік, щиро зрадівши з звістки про славу його земляків, не помітив, як розгнівався та стерявся його гість.

— Я подарую тобі цю золоту обручку, — сказав він прочанинові, — якщо ти назвеш мені наймення лицарів, що так добре підтримали славу веселої Англії!

— Я охоче скажу тобі їх без жодної нагороди, — відповів прочанин, — моя бо обітниця забороняє мені якийсь час торкатися золота.

— Якщо хочеш, я носитиму обручку замість тебе, друже прочанине, — запропонував Вамба.

— Перший щодо честі та моці лицарської, щодо слави та звання, — почав прочанин, — був хоробрий Річард, король англійський.

— Дарую йому, — сказав Седрік, — його походження від тирана — герцога Вільгельма.

— Другий був граф Лейстер, — казав далі прочанин; — сер Томас Мельтон Гільсляндський був третій.

— Врешті, хоч один саксонського походження, — скричав Седрік, щиро зрадівши.

— Сер Фоулк-Дойлі — четвертий, — продовжував прочанин.

— Ще сакс, принаймні, з материного боку, — радів Седрік, що слухав якнайуважніше.

— А хто був п'ятий? — спитав він.

— П'ятий був сер Едвін Торнґем.

— Племінний сакс, присягаюся своєю душею! — скрикнув Седрік. — А шостий, — запально продовжував він, — шостий — як його ім'я?

— Шостий, — помовчавши, повторив прочанин, немов поволі пригадуючи його ім'я, — шостий був лицар меншої слави й не такого високого рангу, і прийнятий він був до цього гідного оточення не стільки щоб допомагати, скільки, щоб збільшити їхню кількість... Ім'я його не убереглося в моїй пам'яті.

— Пане прочанине, — зневажливо промовив сер Бріян

де Буа-Гільбер, — ви лише вдаєте, що забули, бо ж ви зуміли перелічити силу всіляких подробиць. Та це лукавство нічим не стане вам у пригоді — занадто бо пізно ви з нього скористувалися. Я сам назву лицаря, що його спис через простий випадок та необачність мого коня скинув мене додолу: то був лицар Айвенго. З усіх шести лицарів він, відповідно до своїх років, здобув найбільшої слави на турнірі. Та ще скажу тут привселюдно, що, якби він був в Англії й наважився повторити на турнірі, що має бути цього тижня сен-жан-д'акрський виклик, я верхи й з тією зброєю, що на мені, дозволив би йому мати перевагу щодо зброї — й спокійно чекав би на те, що буде.

— На цей виклик супротивник ваш не забарився б на відповідь, якби він був в Англії, — відповів прочанин. — Поки ж не варто вам так вихвалятися за присутності цих людей наслідками герцю, що ви добре знаєте, не може відбутися. А проте, якщо Айвенго повернеться з Палестини, ручуся вам, він прийме ваш виклик.

— Гарна запорука! — сказав хрестоносець. — А який заклад можете ви дати?

— Оцю реліквію, — відповів прочанин, виймаючи з-за пазухи невеличку скриньку з слонової кості. — Тут частинка святого хреста, з монастиря Гори Кармельської.

Всі познімали шапки перед реліквією. Та хрестоносець не звернув на неї жодної уваги. Він зняв з шиї золотого ланцюга й кинувши його на стіл, сказав:

— Хай пріор Еймер збереже мій заклад разом з закладом цього невідомого перехожого, як потвердження того, що коли лицар Айвенго повернеться з-за чотирьох морів до Британії, він зобов'язаний прийняти виклик Бріяна де Буа-Гільбера; якщо ж він не прийме його, я вславлю його як боягуза, по всіх монастирях нашого ордену в Європі.

— Цього не буде потрібно, — промовила, перепиняючи тишу, леді Ровена. — Якщо в цій залі не знайдеться іншого захисника відсутнього Айвенга, почується мій голос. Я кажу вголос, що він сміливо прийме кожний чесний виклик і, якщо моя незначна запорука може хоч скільки збільшити вагу

неоцінного закладу благочестивого прочанина, я ручуся своїм ім'ям та честю, що Айвенго битиметься з цим гордовитим лицарем, як він того бажає.

Здавалося, протилежні почуття боролися в Седрікові, і це примушувало його мовчати під час суперечок. Челядники, що на них ім'я шостого лицаря, здавалося, справило майже електричний вплив, сиділи і, наче не розуміючи, дивилися на свого господаря. Врешті, звук Ровениного голосу, видно, примусив його заговорити.

— Леді, — сказав Седрік, — це вас не обходить. Якщо потрібні були б ще якісь запоруки, я сам, хоч як би я був ображений — а я дійсно ображений — готовий поручитися своєю честю за честь Айвенга. Але ж запоруки цієї досить навіть на вигадливі звичаї нормандського лицарства. Чи ж не так, пріоре Еймере?

— Саме так, — відповів пріор, — священна реліквія та багатий ланцюг зберігатимуться в ризниці нашого монастиря, аж доки буде до кінця вирішено цей войовничий виклик.

— Сере Седріку, — сказав він, — передаючи коштовні заклади свому служникові, — через міць ваших вин у мене у вухах уже дзвонить на вечірню. Дозвольте ще випити за здоров'я леді Ровени, а потім піти собі на спокій.

Пріор мав свої власні причини додержувати помірності. Він інстинктово побоювався лютої саксової вдачі й боявся, як би нерозсудливість та чванливість, що їх так часто виявляв його супутник, не спричинилися до якоїсь неприємної сутички.

Прощальний келих пішов довкола столу, й гості, низько вклонившися господареві та леді Ровені, підвелися з-за столу. Тим часом хазяї вийшли вкупі з своєю челяддю в окремі двері.

— Гей, ти, єврею, — сказав хрестоносець Ісаакові, коли той проходив в юрбі повз нього, — що, і ти збираєшся на турнір?

— Збираюся, — вклоняючися, відповів Ісаак, — якщо буде на те ласка вашого преподобія. Та я не маю грошей і йду по допомогу до декого з моїх земляків. Хай допоможе

мені отець Яків, я зовсім розорений, навіть оцей плащ, що на мені, взяв я в Ребена Тедкастерського.

Лицар посміхнувся суворою посмішкою.

— Це ми побачимо, — відповів він і, пройшовши далі, сказав щось своїм мусульманським рабам незрозумілою присутнім мовою.

VI

Коли прочанин у супроводі челядника з смолоскипом ішов до призначеного йому помешкання, його наздогнав виночерпець і прошепотів на вухо, що якби він не відмовився від келиха доброго меду, то до його кімнати охоче зібралося б кілька челядників послухати новини, що їх він привіз із святої землі, надто ж відомості про лицаря Айвенга.

Але прочанин, подякувавши за ласку, зауважив, що за один із своїх обов'язків він мав правило ніколи не розмовляти в кухні про те, про що заборонено говорити в залі.

Виночерпець досадливо знизав плечима:

— Я хотів примостити його в окремій кімнаті, — сказав він Вамбові, що йшов з ним, — але якщо він так цурається християн, хай собі буде обік єврея Ісаака. Анвольде, — наказав він челядникові, що ніс смолоскипа: — проведи прочанина до кімнати, що виходить на південь. На добраніч, пане прочанине, — додав він, звертаючися до нього, — щира вам подяка за вашу до мене ласку.

У невеликому, освітленому залізною лампою передпокої, куди виходило кілька дверей, на них чекала друга перепона в особі покоївки леді Ровени; промовивши владним тоном, що пані її хоче балакати з прочанином, вона взяла смолоскипа а Анвольдових рук і наказавши йому чекати, доки вона повернеться, дала знак прочанинові йти услід їй. Видно, ця вимога дуже здивувала його, проте він послухався мовчки, не заперечуючи.

Короткий коридор та сім східців з масивних дубових колод завели його до покоїв леді Ровени. Розкоші та пишнота цих помешкань пасували до високого її сану, але ж вигод

було мало. Та це не відчувалося, бо ж за тих часів такі вигоди й не були відомі.

Леді Ровена з трьома своїми челядницями, що, стоячи позаду неї зачісували їй волосся на ніч, сиділа на фотелі, зробленому на зразок трону. Постать її мала в собі щось величне; вона, здавалося, була створена на те, щоб їй вклонялися. Прочанин став перед нею навколішки.

— Підведися, прочанине, — милостиво промовила вона. — Той, хто захищав відсутніх, має право на ласкавий прийом від тих, хто цінує істину та шанує мужність. Відійдіть, — сказала вона челядницям, — всі, крім Елґіти: я хочу говорити з цим святим прочанином.

— Прочанине, — казала далі леді Ровена, — ти сьогодні ввечері згадав ім'я... я маю на увазі, — сказала вона з певним зусиллям, — Айвенгове ім'я, в домі, де, у згоді з законами природи та споріднення, воно мало б звучати приємно для вуха кожного; але така вже лиха доля, що з багатьох, чиї серця мали б тремтіти, почувши цей звук, сама лише я наважуюся спитати тебе, де і в якому стані залишив ти того, про кого ми говоримо. Ми чули, що після того, як англійське військо пішло з Палестини, він, через кволе здоров'я, мусив лишитися там і зазнав переслідування від французької партії, що до неї, як відомо, належать також і хрестоносці-церковники.

— Я мало знайомий з Айвенгом, — відповів прочанин тремтячим голосом, — і хотів би знати його ближче, якщо ви, леді, так щиро зацікавлені його долею. Здається, він урятувався від переслідувань своїх ворогів у Палестині й повертається до Англії, де ви, леді, краще від мене знатимете про його долю.

Леді Ровена глибоко зітхнула й спитала, коли ж можна чекати, що лицар Айвенго повернеться на батьківщину та чи не підпаде він десь у дорозі великій небезпеці. На перше запитання прочанин відповів, що він нічого не знає; на друге сказав, що дорога цілком безпечна через Венецію та Генуя, а відтіля — через Францію до Англії.

— Айвенго, — додав він, — так добре знає мову та звичаї французькі, що не підпаде жодній небезпеці в цій частині своєї подорожі.

— Дай боже, — сказала леді Ровена, — щоб він дістався до нас живий та здоровий і міг узятися за зброю в майбутнім турнірі, де всі лицарі країни мають показати свою міць та спритність вояцьку. Якщо Адельстан Конінгзбурзький дістане нагороду, то Айвенго, повернувшися до Англії, почує неприємні новини. Але ж яке було його здоров'я, мандрівнику, коли ти бачив його востаннє? Чи великої шкоди зазнала від хороби його сила та врода?

—Він засмалився, — відповів прочанин, — і змарнів з того часу, як приїхав з Кіпру в почеті Левового Серця, і якийсь сум глибоко врізався в обличчя йому. Але ж я не був до нього близький, бо ж не був з ним знайомий.

— Боюся, — сказала леді, — що він зустріне на батьківщині небагато співчуття, що хмара цього суму не зійде з чола його. Дякую тобі, добрий прочанине, за звістки, що ти їх дав мені про товариша дитячих моїх років. Підійдіть-но, дівчата, — сказала вона, — дайте на сон келиха цьому святому чоловікові, я не перешкоджатиму більше йому відпочивати.

Одна челядниця подала срібного келиха з вином, вареним з корінням. Ровена трохи доторкнулася до нього вустами, а після того дала його прочанинові, що, низько вклонившися, випив кілька краплин.

— Прийми це подання, друже, — сказала Ровена, даючи йому золоту монету, — на знак пошани моєї до важкої твоєї подорожі та до святих місць, що ти їх був одвідав.

Прочанин узяв дар, низько вклонившися вдруге, і вийшов услід служниці з кімнати.

В передпокої він знайшов супутника свого, Анвольда, що відвів його до найвіддаленішої, брудної частини будинку, де було кілька маленьких кімнат, чи, правдивіше сказати, келій, призначених нижчим челядникам та абияким подорожнім.

— В якій же з цих кімнат спить єврей? — спитав прочанин.

— Біля твоєї святості, — відповів Анвольд.

— А де спить свинопас Гурд?

— Гурд, — відповів челядник, — спить у комірчині право-

руч, єврей— ліворуч від тебе. Ти мав би почесніше й приємніше місце, якби згодився на Освальдову пропозицію.

— Мені й тут гарно, — відповів прочанин.

Сказавши це, він зайшов до своєї кімнати, погасив смолоскипа, ліг і заснув, чи, принаймні, лишався лежати, аж доки перше соняшне проміння засяло у ґратчасте віконце. Піднявшися, він прочитав ранкову молитву та упорядкувавши своє вбрання, зайшов до комірчини єврея Ісаака.

Той лежав у неспокійному сні на ліжку, подібному до того, що на ньому переночував прочанин.

Частина його одягу, що її він зняв напередодні, була дбайливо складена біля нього, немов він побоювався, що одяг цей украдуть у нього під час сну. На обличчі його був вираз тривоги, майже смертельного жаху. Руки й ноги корчило, — видно, його душив кошмар.

Прочанин, не чекаючи, доки той прокинеться, сам збудив його. Єврей подивився на прочанина на смерть переляканим поглядом.

— Не бійся мене, Ісааку, — сказав прочанин, — я прийшов до тебе як друг.

Очунявши від переляку, Ісаак спитав:

— А що треба твоїй милості од бідного єврея такого ранішнього часу?

— Я прийшов сказати тобі, — відповів прочанин, — що як ти цієї ж хвилини не покинеш цього замку й не поспішиш піти звідсіля, мандрівка твоя зробиться небезпечна.

— Та кому ж, скажи, добрий чоловіче, — вигукнув Ісаак, — кому цікаво загрожувати моєму життю?

— Пригадай-но, — відповів прочанин, — що вчора, коли хрестоносець переходив залою, він сказав щось своїм мусульманським невільникам сарацинською мовою, що її я добре розумію; він наказав їм простежити сьогодні ранком, куди поїде єврей, щоб напасти на нього, коли він досить від'їде від цього замку, й відвезти до замку Філіппа Мальвуазена або Реджінальда Фрон де Бефа.

Невимовний жах охопив єврея при цій звістці.

— Святий боже Авраамів! — вигукнув він, падаючи долу перед прочанином. — Я вже відчуваю, як їхні мечі роздира-

ють мені жили, відчуваю, як катівське знаряддя проходить крізь моє тіло! Ці кати хочуть насолоджуватися з моїх страждань!

— Підведись-но, Ісааку, та вислухай мене, — сказав прочанин, співчутливо дивлячися на безкраїй розпач єврея. — Мені не дивно, що ти такий наляканий, якщо пригадати, як чинили королі та вельможі з твоїми земляками, щоб видушити з них багатство. Але не бійся, я знаю спосіб врятуватися й укажу його тобі. Покинь цей замок зараз же, доки всі в ньому сплять ще міцним сном після вчорашнього бенкету. Я проведу тебе таємними стежками в лісі, що його я знаю не гірше від першого-ліпшого з-поміж тутешніх мисливців, і не покину тебе, аж доки ти не будеш під захистом якогось барона, що їде на турнір.

— Якщо ти любиш господа, юначе, не одури мене, благаю тебе во ім'я великого отця, що сотворив усіх, — єврея й поганця, ізраїльтянина й мусульманина! — бурмотав, благаючи, старий.

— Іди за мною, — відповів прочанин.

І він повів Ісаака до сусідньої кімнати, де був свинопас Гурд.

— Вставай, Гурде, — сказав прочанин, — вставай мерщій! Відчини задні ворота та випусти нас, мене та єврея!

Гурда, чию посаду мали за неабияку в саксонській Англії, образив фамільярний та владний тон, що ним промовив це прочанин.

— Єврей залишає Родервуд, — сказав він, опершися на лікоть і, пильно дивлячися на прочанина, але не підводячися з ліжка, — і збирається йти з прочанином по здобич? Що б там не було, чи не будуть ласкаві і єврей і християнин зачекати, доки відчинять великі ворота? Немає в нас такого звичаю, щоб гості виходили нишком такого незагаданого часу.

— Що б там не було, — сказав прочанин владним тоном, — маю надію, що ти не відмовиш мені в цій послузі.

Сказавши це, він схилився над свинопасовим ліжком і щось прошепотів йому на вухо по-саксонському. Гурд відразу ж скочив, мов опечений. Прочанин приклав пальця до вуст, немов наказуючи йому, що треба зберігати обережність, і додав:

— Гурде, бережися! Ти ж завжди був розсудливий. Кажу тобі, відчини задню хвіртку... Незабаром ти знатимеш більше.

Гурд послухався незвичайно швидко, так що супутники ледве могли йти слідом за ним і дивувалися тій зміні, що раптом сталася з свинопасом.

— Приведи його віслюка, — сказав прочанин, показуючи на єврея, — і здобудь мені другого віслюка, щоб я міг вивести його з цих місць... Я поверну віслюка живого й цілого котромусь Седріковому челядникові в Ешбі. Ти ж... — решту він прошепотів Гурдові на вухо.

— Охоче, охоче все зроблю! — сказав Гурд і відразу ж пішов виконувати наказа.

Хутко він повернувся з віслюками. Перейшовши рова підйомним мостом, подорожні сіли на віслюків, і прочанин простяг руку Гурдові, що поцілував її з найбільшою пошаною. Свинопас стежив за подорожніми, аж доки вони зникли у лісовій гущавині.

Вамба перебив його думки, сказавши:

— А ти, друже Гурде, сьогодні вранці був надзвичайно поштивий та напрочуд побожний. Я ввесь час непомітно стежив за тобою. Бути б мені чорним пріором або ж босим прочанином — ото вже радів би я з твоєї поштивості та побожності, хоч цілуванням рук ти не відкараскався б так хутко від мене.

— Щодо цього, ти ж дурний, Вамбо, — відповів Гурд, — хоч і дивишся на всіх тільки зовні; проте, й найрозумніші з-поміж нас чинять не краще. Та вже час мені до моєї отари!

Тим часом подорожні швиденько лісом їхали. Прочанин, що, видно, добре знав усі лісові стежки, вибирав найвідлюдніші напрямки.

Проїхавши швидкою риссю чималу віддаль, прочанин, врешті, відновив розмову.

— Цей високий старий дуб, — сказав він, є межа землі Фрон де Бефа; Мальвуазенову землю ж ми давно проїхали. Тут нема чого боятися гонитви.

— Бодай зламалися колеса колісниць їхніх, щоб не могли вони й кроку зробити! — сказав Ісаак. — Але ж не покидай

мене, добрий прочанине! Пригадай цього лютого та дикого хрестоносця з його сарацинськими рабами... їх не спинять ані чужі межі, ані садиби, ані замки.

— Тут ми маємо розлучитися, — сказав прочанин, — людям мого та твого стану не годиться привселюдно показуватися вкупі. До того ж, якої допомоги міг би ти сподіватися від мене, мирного прочанина проти двох озброєних поганців?

— О, добрий юначе! — відповів єврей. — Ти ж маєш силу захистити і, я знаю, ти не відмовиш мені в цьому.

— Провести тебе я можу, — сказав прочанин, — обіцяю тобі також і свій захист. Та ж Шеффілд недалеко відсіля: там тобі легко буде знайти своїх земляків, а вони вже дадуть тобі безпечний притулок.

— Дякую тобі, добрий юначе! — скрикнув єврей. — У Шеффілді в свого родича Зареди я знайду притулок, і він допоможе мені піти безпечно далі.

— Отже, вирішено, — сказав прочанин, — я проведу тебе; за півгодини ми вже бачитимемо це місто.

Дійсно, за півгодини вони спинилися на горі невисокого пагорку, й прочанин, показавши на Шеффілд, сказав:

— Отже, тут ми розлучимося.

— Стривай, стривай! — скрикнув єврей, вхопивши прочанина за полу його вбрання. — Мені хотілося б якось віддячити тебе. Дозволь, я відгадаю, що тобі потрібно. Слухай... я знаю — це кінь та зброя.

Прочанин здригнувся й враз обернувся до єврея.

— Який ворог навіяв тобі цю думку? — спитав він.

— Минулої ночі та сьогодні, — сказав єврей, — ти випадково промовив слова, що, мов іскри з каміння, виявили, який метал захований у ньому. А під цим прочаниновим одягом на грудях твоїх схований лицарський ланцюг та золоті остроги. Вони виблиснули, коли ти сьогодні вранці нахилився над моїм ліжком. Я гадаю, що ти не відмовишся.

І він, поквапно вийнявши письмовне приладдя, почав щось писати на клаптику паперу, підклавши під нього свого жовтого капелюха й не сходячи з віслюка.

Скінчивши, він подав прочанинові згорток, списаний єврейськими літерами, й сказав:

— У місті Лейсестері всі знають багатого єврея Кірджафа Джейрема з Ломбардії; передай йому цього згортка — він має на продаж шість міланських панцерів; навіть найгірший з них личив би коронованій особі; має також він десяток добрих коней — на найгіршого з них міг би сісти сам король, коли б довелося йому битися навіть за трон свій. Він дасть тобі якого ти схочеш панцера та якого схочеш коня, з усім тим, що потрібно до турніру. Після цього ти повернеш усе, що візьмеш, цілим, або ж заплатиш ціну цього хазяїнові.

Сказавши це, він повернув віслюка, але ж прочанин ухопив його за плаща.

— Ісааку, ти ж не передбачаєш усього! Адже ж коня можуть забити, зброю зіпсувати — бо ж я не берегтиму ані коня, ані вершника.

— Немає значення, — скрикнув Ісаак, — жодного значення! Пусти мене. Якщо щось і буде зіпсоване, з тебе нічого не візьмуть. Якщо ж треба буде заплатити за те, що ти користуватимешся усім цим, Кірджафа Джейрем і за те не візьме грошей — заради родича свого Ісаака. Прощавай...

Вони розлучилися й різними дорогами поїхали до міста Шеффілда.

VII

Становище англійського народу за тих часів було важке. Король Річард був відсутній. Він перебував у полоні у зрадливого та жорстокого герцога австрійського. Не було навіть відоме й місце його ув'язнення; доля його лишалася майже невідома більшості його підданців, що тоді саме непереносно терпіли від усілякого пригнічення.

Принц Джон, у спілці з Філіппом Французьким, смертельним ворогом Річардовим, використовував увесь свій вплив на герцога австрійського, аби продовжити полон брата свого Річарда, що йому він так багато завдячував. Джон тоді зміцнював свою партію в королівстві, маючи на меті, на

випадок, якщо помре король, боротися за королівську корону із законним спадкоємцем. Він і захопив її. Легковажному, розпусному та віроломному Джонові легко пощастило притягти до себе та до своєї партії не лише тих, хто мав причини боятися Річардового гніву за злочинства, зроблені під час його відсутності, але також і численних шукачів пригод, що, повернувшися з хрестових походів на батьківщину, розтративши своє майно й загартувавшись у боях та знегідді, покладали всі свої надії на те, що кожному з-поміж них пощастить увірвати й собі шматок у розгардіяші громадянської війни.

До всього цього треба додати також і силу розбишак з найбідніших верств населення, призведених до відчаю пригніченням з боку феодального дворянства та суворими лісовими законами. Вони об'єднувались у величезні ватаги й панували в сусідніх лісах та пустирях. Самі барони, зробивши кожний із свого замку щось подібне до фортеці та граючи роль царків у своїх володіннях, ставали на чолі ватаг, не менш беззаконних та так само небезпечних, як і ватаги найзавзятіших грабіжників. А до того ж, у країні поширилась небезпечна пошесть, що все міцнішала завдяки жахливим умовам життя злидарів. Хороба забирала силу жертов; ті, кого вона лишала живими, заздрили тим, хто вмирав, бо смерть звільняла їх од майбутнього страждання.

Не вважаючи на все це, майже все населення брало участь у турнірі. Черговий турнір був призначений в Ешбі в графстві Лейсестерському. Туди мали приїхати найславетніші лицарі; гадали, що там буде й сам принц Джон. Величезні юрби людей різного звання поспішали призначеного ранку до місця лицарських змагань.

Вибране на це місце було своєрідне. На взліссі, за милю від міста Ешбі, був великий луг, вкритий чарівною зеленню й оточений з одного боку лісом, а з другого — купками дубів, що з них деякі були надзвичайно високі. Поле це, немов спеціально створене для воєнного змагання, переходило, поступово знижуючися з усіх боків, у рівненький моріжок, огорожений міцним тином близько чверті милі завдовжки і вдвоє менш завширшки. Огорожене місце мало

форму здовженого чотирикутника, що його кути були помітно округлені для більшої вигоди глядачів. Входи для бійців були на північному та південному краях і зачинялися міцними залізними воротами, досить широкими, щоб ними могли в'їздити два вершники один обік одного. Коло цих воріт стояло по два геральди з шістьма сурмачами та стількома саме служниками й дужим загоном вояків, щоб доглядати порядку й перевіряти лицарську гідність тих, хто хотів узяти участь у турнірі.

За південним входом було споруджено п'ять розкішних наметів, оздоблених червоними та чорними прапорцями, що їх вибрали ті лицарі, яким належало право викликати на бій. Намет посередині, на почесному місці, призначено було Бріянові де Буа-Гільберові. Обік його були споруджені намети Реджінальда Фрон де Бефа та Філіппа Мальвуазена; з другого боку — намет шляхетного барона Гюґа де Гранменіля, а п'ятий був намет Ральфа де Віпона.

Північний бік арени призначався лицарям, що схотіли б битися з тими, хто викликав; позаду розташовано було намети з холодним питвом для лицарів, а також із зброярами, ковалями та служниками, готовими дати допомогу, якщо буде потреба.

З протилежного боку арени були влаштовані тимчасові галереї, вистелені килимами та вишитими матеріями, з подушками, щоб сидіти. Ці місця призначалося дамам та дворянам, що мали приїхати на турнір. Вузьке місце поміж цими галереями та ареною призначене було вільним селянам.

Решта глядачів містилася на широких дерев'яних лавах, сцеціально на те зроблених. Звідсіля було зручно дивитися понад галереями й бачити все, що робиться на арені. Не зважаючи на цю вигоду, кілька сотень людей злізло на віти дерев навколо лугу; сила людей була навіть на дзвіниці сусідньої сільської церкви.

Середня частина галереї, — з східного боку арени, саме навпроти місця, де мали битися лицарі, — підвищувалася над усім місцем турніру. Тут стояла споруда на взірець трону з наметом, багато оздобленим королівськими гербами. Нав-

проти королівської галереї на західному боці арени була інша така сама висока галерея, оздоблена хоч і не так блискуче, як принцева галерея, та все ж дуже розкішна. Юрба пажів та молодих дівчат, найкращих, яких лише можна вибрати, у блискучім кокетливім зеленім та рожевім убранні оточувала трон, оздоблений тими самими кольорами. Це був трон для цариці кохання та вроди. Але ж ім'я тієї, кому судилося бути за цю царицю, — ніхто ще не міг відгадати.

Тим часом глядачі поспішали сісти на місця відповідно до свого звання. При цьому були й сварки з приводу місць.

Поволі на галереї з'являлися лицарі та барони в звичайному вбранні. На нижніх та внутрішніх місцях відразу стало повно селян, міщан, а також і тих дрібних дворян, що через скромність, бідність або ж сумнівність роду не дозволяли собі допоминатися кращого місця. Вони-то найчастіше й заводилися за місця.

Одна така сварка розпочалася між якимсь дворянином, видно з зубожілих, і євреєм. Зухвалий крик дворянинів був звернений не до кого іншого, як до Ісаака,що, у багатій чудовій кереї, оздобленій мережевом та підшитій хутром, вперто намагався здобути місце в першім ряді, під галереєю, — для дочки своєї, прекрасної Ребекки. Вони зустрілися в Ешбі, і тепер Ребекка боязко тримала його під руку, налякавшися сварки, хоч бажання її батька було цілком справедливе.

На суперечки між євреєм і дворянином звернули увагу присутні, і якийсь селянин у зеленому вбранні з тузенем застромлених за пояс стріл підтримав Ісаакового супротивника. Єврей, мабуть, поступився б місцем, але ж на цей час загальну увагу притяг принц Джон. Він в'їздив на арену в супроводі численного блискучого почету, що складався почасти з світських, почасти з духовних осіб. Останні були так само причепурені і так само веселі, як і їхні товариші. Поміж них упадав в око жорвоський пріор у найпишнішому вбранні, в якому лише могла з'явитися духовна особа. Вбрання це було саме хутро та золото.

В почеті Джоновому були улюблені ватажки його найма-

ного війська, кілька хижаків-баронів, розпусних придворців та кілька лицарів.

У супроводі цього блискучого почету, в розкішному червоному вбранні, шитому золотом, з соколом на руці, Джон на сірому гарячому коневі скакав по арені на чолі своєї веселої компанії. Він весело розмовляв з присутніми і сміливо оглядав красунь, що оздоблювали своєю присутністю високі галереї.

Принцеву увагу притягло викликане сутичкою між Ісааком і його супротивником хвилювання, що ще не встигло вщухнути. Він відразу впізнав єврея, та ще більшу увагу його збудила Ребеччина врода.

Справді, Ребекка була гідна, щоб її порівнювали з англійськими найгордовитішими красунями. Вона була в східному вбранні. Жовтий шовковий тюрбан надзвичайно личив їй, бо обличчя вона мала смагляве. Блиск очей її, шляхетні обриси брів, гарний орлячий ніс, білі, мов перлини, зуби та густі хвилі чорного волосся, що дрібними кучерями спадало на чудову шию та груди, легкий серпанок з найрозкішнішого перського шовку, розшитий по червоному полю немов живими квітками — все це робило її справді чарівною. Діамантове намисто, найкоштовніші сережки, струсеве пір'я, причеплене до тюрбана застіжкою з діамантами, оздоблювали її вбрання.

— Присягаюся Авраамовою лисиною, — скрикнув Джон, — ця єврейка є живий зразок тієї красуні, що через її чари збожеволів цар Соломон. Що ти скажеш, пріоре Еймере? А її батько, чи ти бачиш, сперечається про місце з псами, що в їхніх кишенях немає ані пенні. Хто вона, Ісааку? Жінка твоя, чи дочка, ця східна гурія, що ти її тримаєш під руку?

— Це доня моя, Ребекка, якщо буде така ваша ласка, — відповів, низько вклоняючися, Ісаак, ані крихти не зніяковівши з принцевого привітання, де було стільки глузування, скільки й увічливості.

— То мудріший ти сам, — сказав Джон з голосним сміхом, що до нього приєдналися й його веселі супутники. — Та дочка чи жінка — вона мусить мати перевагу, відповідно

до її вроди та твоїх заслуг. Хто сидить там нагорі? — казав він далі, дивлячися на галерею. — Саксонські мужики? — Геть їх! Хай потиснуться й дадуть місце євреєві та його гарній дочці!

Ті, хто сидів на галереї і до кого була звернена ця образлива, груба промова, були родина Седріка-Сакса та його друга й родича Адельстана Конінгзбурзького, що походженням своїм від останніх англійсько-саксонських королів здобув особливу увагу саксів північної Англії, але був нерішучої та млявої вдачі.

До нього саме й звернувся принцзі своїм грубим та зневажливим наказом.

Не рухаючися з місця, Адельстан широко розкрив свої великі сірі очі та витріщив їх на принца. Сцена була дуже смішна, але ж нетерплячий Джон поставився до справи інакше.

— Саксонський свинопас чи спить, чи не розуміє мене. Уколи його списом, де Брасі, — сказав він лицареві, що їхав за ним, начальникові загону найманих вояків. Вони не належали до певної національності, а вступали на якийсь час на службу до першого-ліпшого володаря за певну платню.

Наказ цей викликав нарікання навіть у почеті принца Джона; але де Брасі, що його професія не дозволяла йому знати найменшої делікатності в поводженні, простяг свого довгого списа над тим місцем, що було поміж галереєю й ареною, і виконав би принцевого наказа перше, ніж Адельстан слабодухий встиг здогадатися оступитися від зброї. Та в цю мить Седрік, такий самий рішучий, який був млявий його товариш, витяг а швидкістю блискавки короткого свого меча та одним ударом відтяв вістря від ратища. Гнів залляв кров'ю обличчя принцеві Джонові. Він люто вилаявсь і був уже готовий перейти від загрози до насильства, і лише почет, що скупчився коло нього, благаючи його заспокоїтися, та бурхливий крик юрби, що захопленими оплесками зустріла сміливий Седріків учинок, утримали його від цього. Принц оглядався обурено, немов вибираючи собі менш небезпечну жертву, і зустрів твердий погляд селянина, що з ним був посварився Ісаак. Принц гордовито глянув на нього й бачачи, що той все плеще Седрікові, спитав його, чому він такий радий.

— Я завжди радію, — відповів селянин, — коли бачу влучний постріл або спритний удар.

— Справді? — спитав принц. — Отаке, я гадаю, й сам ти завжди вмієш улучити, куди треба?

— Якщо мета й віддаль будуть варті стрільця — звичайна річ, влучу, — відповів селянин.

Його відповідь примусила принца Джона зніяковіти.

— Присягаюся, — сказав він, — ми випробуємо його власну спритність, якщо він так щиро вихваляв спритність інших.

— Я не ухилюся від випробування, — спокійно відповів селянин.

— Ну, а ви, саксонські мугирі, — скрикнув розгніваний принц, — підводьтеся! Присягаюся небесами: єврей, як я наказав, сидітиме поміж вас.

— Ні в якому разі, ваша милість! Нам, євреям, не личить сидіти обік сильних землі, — сказав єврей.

— Йди вгору, коли я наказую, — скрикнув принц Джон, — або я накажу здерти з тебе шкуру й зробити з неї кінську збрую.

Після цієї загрози єврей почав сходити вузькими сходами на галерею.

— Подивлюсь я, хто наважиться спинити його, — сказав принц, пильно дивлячись на Седріка. Помітно бо було, що Седрік вирішив скинути єврея додолу.

Розв'язці цієї катастрофи запобіг Вамба, що почав вимахувати перед Ісааковим обличчям своїм дерев'яним мечем. Ісаак удав, що злякався, й порачкував.

Це звеселило глядачів, що почали голосно сміятися. До них приєднався й принц, що намагався якось виплутатися з незручного становища. Він сказав крізь сміх:

— Звільнити місце євреєві внизу перед нижньою галереєю. В згоді з законами геральдики не можна садовити переможених обік переможців.

Потім він нахилився з коня, здер в Ісаака з пояса торбину, кинув Вамбі кілька червінців і поїхав далі по арені під грім оплесків з боку глядачів, що вітали його, немов він зробив чесний, шляхетний вчинок.

VIII

Посеред арени принц Джон спинився й, звернувшися до пріора Еймера, зауважив, що всі вони забули найголовнішу справу цього дня.

— Присягаюся всім святим, — скричав він, — ми ще не подбали, сере пріоре, обрати королеву кохання та вроди, що її сніжнобіла рука роздавала б пальми переможцям. Щодо мене, мої погляди цілком вільні і я нічого не вбачаю поганого в тім, коли мій вибір спиниться на чорноокій Ребецці.

— Цим жартувати не можна, мій королю, — сказав де Брасі, — жодний лицар не піднесе списа, коли зроблено буде такий образливий вибір.

— Образа перейшла б усі межі, — сказав Вальдемар Фітцурз, один з найстаріших та найвельможніших супутників принца Джона, — і якщо ваша милість наважиться на це, ви лише пошкодите своїм планам.

— Сере, — відповів принц, стримуючи гарячого коня свого, — я допустив вас до своєї особи, як мого супутника, та не як радника.

— Ті, хто йде услід вам шляхами, що вибрала їх ваша милість, — тихим голосом відповів Фітцурз, — дістають права радників; тут справа йде про їхню честь та життя, так само, як і про ваші.

З тону, яким це було сказано, Джон зрозумів, що треба поступитися.

— Я пожартував, — сказав він, — а ви накинулися на мене, мов гадюки. Сто чортів, вибирайте ж кого сами хочете.

— Ні, ні, — сказав де Брасі, — хай трон королеви лишиться вільний, аж доки переможець назве її й вибере дівчину. Це надасть ще більшої принади його тріумфові.

— Сери, — сказав Вальдемар, — дайте принцеві сісти на його місце; лицарям та глядачам уривається терпець, час минає, а тепер найсприятливіша хвилина розпочати змагання.

Сівши на свого трона, Джон, оточений почетом, дав знак герольдам оголосити умови турніру. Стисло вони були такі:

По-перше, п'ять лицарів, що викликали, зобов'язувалися битися з усіма супротивниками.

По-друге, кожному лицареві, що хотів битися, дано було право вибирати собі супротивника з-поміж тих, що викликали, доторкнувшися до його щита. Якщо він доторкнеться ратищем, змагання має відбуватися зброєю ввічливості, тобто списами, що на їхньому кінці є кругла пласка дощечка, отже, кінь та вершник, щонайбільше, можуть упасти на землю — інша небезпека їм не загрожує. Якщо ж удар зроблено вістрям списа, мають битися гострою зброєю, як у справжньому бої.

По-третє, коли присутні лицарі виконають свої обов'язки, тобто, кожний з них зламає п'ять списів, то принц має право проголосити переможця першого ж дня турніру. Переможець цей дістає коня надзвичайної вроди та сили, і на додаток до цієї нагороди лицар-переможець дістає особливу честь призначити королеву кохання та вроди, що другого дня роздаватиме нагороди переможцям.

По-четверте, було оголошено, що другого дня відбудеться загальний турнір і в ньому можуть взяти участь усі присутні лицарі, що бажають дістати нагороду; поділившися на дві рівні групи, вони можуть битися, поки принц Джон подасть знака припинити бій. Тоді лицаря, що його принц проголосить переможцем цього другого дня, королева вроди та кохання уквітчає вінком з золотих платівок на взірець лаврового вінця. Другого дня лицарські змагання закінчаться, потім відбудеться стріляння з луку, бій биків та інші народні розваги.

Цим способом принц Джон намагався здобути собі популярність поміж людьми, та сам же їй і шкодив своїми необміркованими вчинками, ображаючи ними почуття та звичаї народні.

Герольди скінчили читати, сурмачі просурмили. На арені лишилися самі тільки маршали турніру, що досі сиділи на конях у протилежних кінцях арени.

Огорожене місце біля північного входу за мить сповнила юрба лицарів, що вирішили випробувати свою силу й спритність у боротьбі з тими, хто викликав. Як дивитися з галереї,

це було немов бурхливе море пер, змішаних з блискучими шоломами та високими списами.

Врешті, бар'єр підняли і п'ять лицарів, обраних за жеребком, поволі виїхали на арену; один з них їхав попереду, інші їхали слідом за ним, по двоє в ряд. Наблизилися до наметів. Тут, відокремившися один від одного, кожний злегка торкався ратищем списа до щита супротивника, що з ним бажав битися.

Виявивши свій миролюбний намір, лицарі, що прийняли виклик, від'їхали до краю арени, де виладналися в лінію; тим часом лицарі, що викликали, повиходили з наметів своїх, сіли на коней і, на чолі з Бріяном де Буа-Гільбером, поїхали назустріч. Кожний поспішав розпочати бій з лицарем, що ударив по його щиті.

Під звуки телембасів та сурм щосили помчали вони один на одного. І стільки моці виявили вони, або так надзвичайно пощастило їм, що супротивники де Буа-Гільбера, Мальвуазена та Фрон де Бефа, скинені з коней, покотилися на землю. Лише п'ятий лицар підтримав честь своєї партії. Розтрощивши списи, він та його супротивник, лицар ордену Іоанна, розійшлися без жодних певних наслідків.

Другий та третій загони лицарські з'явилися один по одному на арені, і хоч успіхи їхні були нерівні, все ж перевага була, безумовно, на боці тих, хто викликав: жодний з них не був вибитий з сідла й жодний не обмахнувся, тоді як з їхніми супротивниками це траплялося в кожній сутичці. Такий незмінний успіх, здавалося, значно зменшив запал в їхніх суперників. У четвертому загоні з'явилося вже лише три лицарі, що, уникаючи щитів де Буа-Гільбера та Фрон де Бефа, наважилися доторкнутися щитів трьох інших лицарів.

Але їхня обережність не змінила щастя бою; лицарі, що викликали, лишилися, як і попереду, переможцями.

Після четвертої сутички на арені довго ніхто не з'являвся, ніхто не наважувався відновити змагання. Глядачі ремствували, бо з лицарів, що викликали, Мальвуазена та Фрон де Бефа не любили за їхню вдачу, а решту, опріч Гранменіля, ненавиділи, як чужоземців.

Найбільш з усіх був обурений Седрік-Сакс: в кожній пере-

мозі нормандських лицарів, що викликали, він убачав ворожий тріумф над славою Англії. Він не був навчений вмілості лицарських змагань, хоч, орудуючи зброєю своїх саксонських предків, у багатьох випадках виявляв себе, як хоробрий та рішучий вояка. Тривожно позирав він на Адельстана, що був вихований, як належало сучасному лицареві, — немов бажаючи, щоб він особистою своєю відвагою видер перемогу з рук хрестоносця та його товаришів. Але Адельстан, маючи дуже тіло та мужнє серце, був надто млявої вдачі й такий нечестолюбний, що не наважувався на спробу, що на неї Седрік, видно, чекав від нього.

Ніхто не порушував паузи в ході турніру; лише зрідка було чути вигуки герольдів:

— Кохання жінкам! Загибель списам! Виходьте, хоробрі лицарі! Очі красунь дивляться на ваші подвиги.

У музиці лицарів, що викликали, почувалися звуки тріумфу та виклику на бій; народ шкодував про змарноване свято; старі ж лицарі та дворяни напівголосно ремствували, шкодуючи, що, мовляв, занепав войовничий дух, розповідали про урочисті турніри днів їхньої молодості й погоджувалися, що в країні вже немає таких красунь, які були оздобою турнірів колишніх часів. Принц Джон почав уже розмовляти а почетом, що час уже готуватися до бенкету й що треба присудити нагороду Бріянові де Буа-Гільберові, який, не міняючи списа, вибив із сідла двох лицарів і обеззброїв третього.

Врешті, коли сарацинська музика ледве встигла закінчити один з тих довгих та гострих акордів, що ними вона порушувала тишу, на відповідь їй з північного боку почувся звук поодинокої сурми, що викликав на бій. Усі погляди обернулись у той бік, щоб побачити несподіваного супротивника лицарів, що викликали. Він виїхав на арену, скоро піднесли бар'єр. Новий боєць, як це можна було міркувати з його закутої в повне озброєння постаті, був трохи вищий від середнього зросту й не дуже міцної статури. Він мав крицевого, рясно покарбованого золотом панцера, а за девіз на його щиті був молодий дуб, видертий з корінням, з написом:

«Позбавлений Спадщини». Він сидів на баскому вороному коні і, проїздивши по арені, вітав принца та дам, граційно схиляючи списа.

Він так спритно басував конем і в його манерах така молода грація була, що глядачі відразу ж прихильно поставилися до нього, і він чув вигуки: «Торкнися-но щита Ральфа Віпона, торкнися щита госпіталіта, він гірше за інших сидить на коні, його легше буде подолати».

Лицар, посуваючися наперед поміж цих доброзичливих указівок, з'їхав на ґанок схилом, що вів до нього з арени, і, на диво всім присутнім, під'їхав просто до середнього намету та міцно вдарив вістрям списа в щит Бріяна де Буа-Гільбера. Дзвінко пролунав удар. Всі були здивовані з цієї самовпевненості, а найбільш — сам грізний лицар, що його таким чином викликали на смертельний бій. Не чекаючи на такий зухвалий виклик, він безтурботно стояв біля входу до свого намету.

— Чи спокутував ти гріхи свої, брате мій? — спитав хрестоносець, — і чи слухав обідню сьогодні ранком, перше ніж так одчайдушно ризикувати своїм життям?

— Я краще від тебе підготований до смерті, — відповів лицар, Позбавлений Спадщини: під цим ім'ям невідомий записав себе до списків турніру.

— Так стань же на своє місце на арені, — сказав де Буа-Гільбер, — і подивись востаннє на сонце: сьогодні вночі спати тобі в царстві небеснім!

— Велика тобі подяка за ввічливість, — відповів лицар Позбавлений Спадщини, — і з свого боку раджу тобі змінити коня та зброю: честю присягаюся, і те й інше тобі в пригоді стане.

Так самовпевнено відповівши, вів почав збивати коня й примусив його йти задки по арені, аж доки доїхав до протилежного кінця, де й став нерухомо, чекаючи на свого супротивника. Цей спосіб їзди верхи знову викликав оплески глядачів.

Хоч як розгнівала Бріяна де Буа-Гільбера супротивникова порада вжити заходів перестороги, все ж він узяв її на увагу.

Справа йшла про його честь; не можна було дозволити

собі будь-яку необережність і тим полегшити самовпевненому супротивникові можливість перемоги. Тому він вибрав вірного, свіжого коня, надзвичайно міцного та баского, взяв нового гнучкого списа; врешті, відклав попсованого щита й узяв нового в джури.

Нетерплячка глядачів дійшла краю, коли два лицарі стали один навпроти другого на протилежних кінцях арени. Дехто припускав, що бій закінчиться на користь лицаря Позбавленого Спадщини, але майже всі, бачачи його сміливість та спритність, бажали йому успіху.

Скоро сурми дали сигнал, лицарі, мов блискавиця, рушили з своїх місць і посередині арени зустрілися один з одним; удар був подібний до грому. Списи розтрощилися аж до самих держаків, і першої хвилини здавалося, що обидва лицарі впали, бо від могутнього удару коні їхні присіли на задні ноги. Але спритність лицарів, за допомогою вузди та острогів, утримала коней від падіння й, від'їхавши до країв арени, вони взяли нові списи в своїх джурів.

Голосні вигуки глядачів, шарфи та хустки, що розвівалися, та крики показували, яку щиру участь брали вони в цій сутичці, найрівнішій та найспритнішій за цілий день. Та скоро лицарі стали на свої місця, як на зміну бурхливим оплескам прийшла глибока мертва тиша; здавалося, що глядачі бояться зітхнути.

За кілька хвилин, коли бійці та їхні коні встигли звести дух, принц Джон дав жезлом знак сурмити на другий напад. Лицарі вдруге кинулися один на одного й зіткнулися посередині арени однаково швидко й однаково спритно, однаково міцно, та не однаково щасливо.

У цій другій сутичці хрестоносець спрямував удар у середину щита свого супротивника й улучив так вірно, і так міцно, що спис розтрощився вщент, а лицар Позбавлений Спадщини похитнувся в кульбаці. Зі свого боку він на початку заїзду спрямував був вістря списа в щит Буа-Гільбера, але, змінивши ціль майже перед самим ударом, наставив вістря в шолом — ціль, що в неї важко влучити, та, коли щастило, удар робився рішучий. Навіть і в цім небезпечнім становищі

хрестоносець був би підтримав свою славу, і якби не луснула попруга коло кульбаки, його, напевне, не було б скинуто з коня. Але тут кульбака, кінь та вершник покотилися додолу.

Вмить виплутавшись із стремен та з-під коня, що впав, хрестоносець, до нестями розлютований під враженням ганьби, що її зазнав, та вигуків, що ними глядачі зустріли його поразку, витяг меча й кинувся на переможця. Позбавлений Спадщини зіскочив з коня та теж витяг меча. Але маршали турніру, стиснувши острогами коней, роз'єднали їх і нагадали, що за турнірними статутами далі битися не можна.

— Сподіваюся, — сказав хрестоносець, люто дивлячися на свого супротивника, ми ще зустрінемося там, де ніхто вже нам не зможе перешкодити.

— Якщо ми не зустрінемося, — відповів Позбавлений Спадщини, — не моя тому буде вина. Піший чи на коні, на списах, сокирах чи мечах, я завжди готовий битися з тобою.

Позбавлений Спадщини повернувся на своє місце, а Буа-Гільбер сховавсь у своєму наметі, де й лишився сидіти в розпуці аж до кінця дня.

Не сходячи з коня, переможець попрохав келих вина й, відкинувши прилбицю, оголосив, що п'є «за здоров'я всіх щирих англійців і за загибель чужоземних тиранів».

Потім він наказав свому сурмачеві просурмити виклик іншим лицарям, що викликали, та доручив герольдові оголосити їм, що він не мав наміру робити вибору, але готовий битися з ними за чергою, що вони сами зволять виїздити проти нього.

Велетень Фрон де Беф, закутий у чорний панцер, з'явився перший. Лицар Позбавлений Спадщини дістав над ним легку та рішучу перемогу: обидва лицарі чесно розтрощили свої списи, але ж Фрон де Беф загубив стремено під час бою й його оголосили як переможеного.

У третьому бої, з сером ФіліппомМальвуазеном, невідомий лицар мав таке саме щастя: він так міцно влучив його в шолом, що луснули ремні, і Мальвуазена, урятованого від падіння лише тим, що він загубив шолома, визнали за переможеного так само, як і його товаришів.

У четвертому бої, з де Гранмехілем, лицар Позбавлений Спадщини так само довів свою великодушність, як досі доводив хоробрість та спритність.

Гранмехілів кінь, молодий та гарячий, розігнавшись на весь біг, став дибки й так ухилився вбік, що вершник схибив; тоді незнайомий, відмовляючися скористатися з випадкової нагоди, підніс списа догори й обминув свого супротивника, не доторкнувшися до нього, а потім повернувся на своє місце з краю арени, запропонувавши йому через герольда, якщо він хоче, знову зустрітися. Але Гранмехіль відмовився, визнавши себе за переможеного так спритністю свого супротивника, як і його великодушністю.

Ральф де Віпон закінчив число тих, що зазнали поразки від невідомого лицаря: той повалив його на землю так міцно, що в де Віпона поринула кров з носа та рота, і його віднесли з арени непритомного.

Вигуки тисяч глядачів вітали одностайну постанову принца та маршалів, які оголосили, що нагорода цього дня належить лицареві Позбавленому Спадщини.

IX

Вільям де Уйвіль та Стівен Матіваль, маршали турніру, перші вітали переможця, рівночасно прохаючи його дозволити зняти з нього шолом чи, принаймні, підняти прилбицю перше, ніж провести до принца Джона, що має уквітчати його нагородою за перемогу. Позбавлений Спадщини найввічливіше, як годиться лицареві, відхилив їхнє прохання, кажучи, що він не може показати своє обличчя з причини, що про неї він сказав герольдам перше, ніж виступити на арені. Відповідь цілком задовольнила маршалів, бо поміж чудернацьких обітниць лицарських найчастіша була обіцянка лишатися невідомими на деякий час, чи до того, як буде виконаний якийсь певний подвиг. Тому маршали не силкувалися більше довідатись про таємницю лицаря Позбавленого Спадщини. Вони доповіли принцеві про переможцеве бажання лишитися невідомим та прохали дозволу припро-

водити його перед його милість, щоб він дістав нагороду за свою відвагу.

Джона вельми зацікавила таємниця, що в ній зберігав себе незнайомий; опріч того, він був незадоволений з наслідків турніру, де улюблені його лицарі зазнали один по одному поразки від одного й того самого лицаря. Тому він чванливо відповів маршалам:

— Присягаюся сяйвом чола богородиці, цей лицар так само позбавлений ввічливості, як і спадщини, якщо він хоче з'явитися перед нас з затуленим обличчям.

— Панове, — казав він далі, звертаючися до почету, — чи не відомо вам, хто цей чепурун, що так дере догори носа?

— Не можу відгадати, — відповів де Брасі — і не думаю, щоб поміж чотирьох морів, що обмивають Британію, знайшовся вояк, що одного дня міг би повалити таких п'ятьох лицарів. По честі сказати, ніколи не забуду сили, що з нею він влучив де Віпона. Той вилетів із кульбаки, мов камінь із пращі.

— Не вихваляйтеся цим, — сказав лицар Йоганіт, що був при цьому, — не краще довелося й вашому товаришеві-хрестоносцеві. Я бачив, як ваш уславлений Буа-Гільбер перевернувся тричі, хапаючи кожного разу повні жмені піску.

Де Брасі, що товаришував з хрестоносцями, хотів відповісти, але принц Джон попередив його.

— Цитьте-но, панове! На лихо ці марні суперечки.

— Переможець, — сказав де Уйвіль, — чекає на волю та милість вашу.

— Воля наша така, — відповів Джон, — щоб він чекав, доки хтось відгадає його ім'я та звання. Якщо довелося б йому сидіти аж до ночі, то й тоді він після такої праці не застудиться.

— Ваша милість, — сказав Вальдемар Фітцурз, — ви не шануєте належною честю переможця, якщо примушуєте його чекати, доки ми скажемо вашій високості, що він нам невідомий. Принаймні, я не можу відгадати, хто є він, якщо тільки він не один із тих лицарів, що пішли разом із Річардом до Палестини, а тепер пробираються назад із святої землі.

Почулося, як у почеті прошепотіли — та не можна було довідатися, хто навіяв цю думку: «Може це король, сам Річард Левове Серце».

— Борони боже, — примовив принц і зблід мов мрець, мимоволі відвертаючися, немов засліплений блиском грози.

— Вальдемаре! Де Брасі! Хоробрі лицарі та вельможі! Не забувайте своїх обіцянок, твердо стійте за мене.

— Жодної небезпеки тут нема, — сказав Фітцурз. — Невже ви так швидко забули величезний зріст вашого брата, що гадаєте, нібито на нього може бути добрий отой панцер. Де Уйвілю та Матрівалю, ви краще прислужитеся принцеві, коли підведете переможця до трона і покладете край помилці, що зігнала всю кров з обличчя його милості. Придивіться пильніше, ваша милосте, — продовжував він, — і ви побачите, що йому бракує трьох цалів до зросту короля Річарда. Та й плечі в того ширші — щонайменше, цялями шістьма. Та й кінь цього лицаря не мав би сили знести вагу короля Річарда навіть протягом однієї сутички.

Доки він казав це, маршали підвели лицаря Позбавленого Спадщини до ніг дерев'яних східців, що йшли з арени до трону принца Джона. На саму думку про те, що брат його, якого Джон так тяжко скривдив і якому він так багато завдячував, раптом міг з'явитися до рідної своєї країни, принц Джон, не зважаючи на гостру Фітцурзеву здогадливість, що мала б, здавалося, заспокоїти його, все ще не мав сили розвіяти своєї підозри. Ніяковіючи, промовив він кілька слів у хвалу лицаревій відвазі й наказав дати йому бойового коня, призначеного на нагороду, а сам тремтів з переляку, чекаючи, що ось-ось з-під спущеної прилбиці озброєної постаті, що стояла перед ним, раптом пролунає глухий та грізний голос Річарда Левового Серця.

Але ж лицар Позбавлений Спадщини не промовив ані слова у відповідь на принцеве привітання й обмежився самим лише шанобливим уклоном.

Два багато одягнені машталіри — вивели на арену коня, оздобленого найкоштовнішою збруєю, — вона проте була зайва за цінування благородної тварини очами досвідчених

знавців. Схопившися за луку кульбаки, Позбавлений Спадщини легко скочив на коня, не торкаючися стремін, і, піднісши списа догори, двічі проїхав по арені, показуючи перед усіма спритно, як справжній їздець, всі гідності коневі.

За інших умов цей учинок здався б марною чванливістю, але тут він був доречний, бо мав на меті показати якнайкраще принців дарунок, що ним був ушанований переможець.

Вигуки глядачів знову вітали лицаря.

Пріор Еймер пошепки нагадав принцеві Джонові, що переможцеві час уже, крім відваги, показати і свій смак, а саме, вибрати з красунь, що оздоблювали галереї, дівчину, яка б посіла трон королеви вроди та кохання й роздала другого дня турніру нагороди.

Принц дав лицареві знака жезлом, коли той вдруге приїздив повз його по арені. Лицар повернув до трону й, схиливши списа майже до самої землі, став нерухомо, немов чекаючи на наказ принца Джона. Всі дивувалися з його майстерності, коли він з розбігу відразу спинив коня, що застиг на місці, мов кам'яна статуя.

— Сере лицарю Позбавлений Спадщини, — звернувся до нього принц, — лише під цим ім'ям можемо ми до вас звернутися. Ваш обов'язок і ваш привілей — назвати ту красуну, що, як королева вроди та кохання, пануватиме на завтрашньому святі. Піднесіть списа!

Лицар послухався, і принц Джон настромив на вістря його списа зелений атласний вінець з золотим обідцем, що на його горішньому краї були стріли та серця, розташовані по черзі, як суничне листя та кульки на герцоговій короні.

Позбавлений Спадщини проїхав повз усі галереї, де сиділи вельможні нормандські красуні. Він їхав тепер так само поволі, як швидко мчав довкола арени, насолоджуючися, здавалося, з свого права розглядати силу чарівних личок, що оздоблювали це блискуче коло.

Деякі жінки червоніли, інші набирали вигляду гордовитої гідності; інші дивилися у протилежний бік, удаючи, наче не розуміють, що таке діється; інші відхилялися назад, немов

перелякані; ще інші намагалися втриматися від посмішки, а дві чи три голосно сміялися.

Врешті, вершник спинився перед балконом, де сиділа леді Ровена, — і через це зацікавлення глядачів досягло краю.

Треба визнати, що коли б співчуття до успіху лицаря Позбавленого Спадщини могло вирішити його вибір, то та частина галереї, що перед нею він спинився, цілком заслугувала на його перевагу. Седрік-Сакс, без тями зрадівши з хрестоносцевої поразки, а ще більш з невдачі своїх ворожих сусідів — Фрон де Бефа та Мальвуазена, схилившися з балкону, стежив за кожним рухом переможця не лише очима, а й цілим серцем та душею. Леді Ровена також пильно споглядала події цього дня, хоч наявно не виявляла такого щирого зацікавлення. Навіть неповороткий Адельстан, скинувши з себе частину своєї байдужості та млявості, наказав дати собі великий келих мускателю й випив його за здоров'я лицаря Позбавленого Спадщини.

Інша купка глядачів, під галереєю, де сиділи сакси, виявила не менше співчуття.

— Поглянь-но, Ребекко, — сказав Ісаак Йоркський, коли лицар Позбавлений Спадщини вперше напав на хрестоносця, — який завзятий їздець цей лицар! А яку чудову зброю дав йому мій земляк! Цей добрий юнак заслугував на неї. Подивись, він знову готовий до бою. Молися, доню, молися про порятунок доброго юнака!

Так само турбувався старий єврей під час кожної сутички лицаря, мало коли пропускаючи нагоду нашвидко оцінувати коня та озброєння, що припадали лицареві після кожної вдачі. До успіхів лицаря Позбавленого Спадщини, отже, було досить співчуття від осіб, що сиділи в тій частині галереї, перед якою він спинився.

Через нерішучість або через щось інше лицар, герой цього дня, стояв понад хвилину нерухомо; тим часом всі глядачі мовчки стежили за ним пильними очима. Врешті поволі та спритно нахиляючи вістра списа, він опустив вінець до ніг прекрасної Ровени. Відразу засурмили сурми, і герольди проголосили леді Ровену за королеву вроди та кохання на другий день, загрожуючи суворою карою тим, хто знева-

жатиме її владу. Потім вони повторили свій вигук про щедрість, що на нього Седрік, охоплений радістю, відповів багатими дарунками, а Адельстан, хоч і не так охоче, додав дарунки не менш щедрі.

Ремствування почулося поміж красунь нормандського походження, що так само мало звикли, щоб перевагу давалося саксонським красуням, як нормандське дворянство не звикло зазнавати поразок у лицарських змаганнях, що їх воно само й запровадило. Але це ремствування було приглушене вигуками народу: «Хай живе леді Ровена, обрана, законна королева кохання та вроди». До цього деякі з нижньої галереї додавали: «Хай живе саксонська принцеса!», «Хай живе рід невмиручого Альфреда».

Хоч які неприємні були вигуки принцеві Джонові та його почетові, він мусив затвердити переможців вибір і наказавши, щоб йому подали коня, відразу ж зійшов з свого трону, сів верхи і в супроводі почету знову в'їхав на арену. Принц на хвилину спинився коло галереї леді Еліс і вітав її, зауваживши супутникам:

— Присягаюся всіма святими, панове, якщо лицареві подвиги й довели, що він має руки та м'язи, то вибір його так само довів, що очі його ще не найгостріші.

Слова ці, видно, мали на меті улестити нормандські гордощі.

Після цього він стиснув коня острогами й поскакав до галереї, де сиділа Ровена. Вона не взяла вінця, і він лежав коло її ніг.

— Прийміть, прекрасна леді, — сказав він, — ознаки вашої влади, що до неї ніхто не плекає пошани більшої, ніж ми, Джон Анжуйський; якщо ж зволите ви вкупі з шляхетним батьком вашим та його друзями вшанувати своєю присутністю наш бенкет у замкові Ешбі-де-ла-Зуш, ви цим дасте нам нагоду ближче ознайомитися з королевою, що служінню їй ми присвятимо завтрашній день.

Ровена мовчала; за неї відповів саксонською мовою Седрік:

— Леді Ровена не знає мови, що нею мала б змогу подякувати вам за вашу ввічливість, а тому навряд чи зможе бути

присутня на вашому святі. Я сам та вельможний Адельстан Конінгзбурзький розмовляємо лише мовою наших предків і пильнуємо їхніх звичаїв. Отже, з подякою відмовляємось від ласкавих запросин вашої милості взяти участь у цьому бенкеті. Завтра леді Ровена візьме на себе обов'язок, покладений на неї вільним вибором лицаря-переможця та народу, що затвердив цей вибір своїми вигуками.

Сказавши це, він підняв вінця й поклав його на Ровенину голову, на знак своєї згоди прийняти надану їй тимчасову владу.

— Що він каже? — сказав принц Джон, удаючи, ніби не розуміє саксонської мови, що нею, проте, добре розмовляв.

Зміст Седрікової промови був переказаний йому французькою мовою.

— Гаразд, — сказав він, — завтра ми сами зведемо цю німу королеву на її почесне місце. — Ну, а ви, сере лицарю, — додав він, звертаючися до переможця, що все ще стояв коло галереї, — чи візьмете ви участь у нашому сьогоднішньому бенкеті?

Лицар уперше заговорив — він попрохав глухим та уривчастим голосом вибачити його, пославшися на втому та потребу підготуватися до завтрашнього бою.

— Ну, нічого, видно, не поробиш, — чванливо зауважив принц Джон, — хоч і не звикли ми, щоб отак нам відмовляли, проте посилкуємося сами справити наш бенкет, якщо вже щасливий переможець та королева вроди, що її він вибрав, відмовляються оздобити його своєю присутністю.

Сказавши це, принц Джон готовий був, укупі з блискучим почетом, залишити арену та, обернувши коня, дав знак, щоб змагання кінчались і глядачі роз'їздилися.

Але ж з злопам'ятливістю, властивою враженій погордливості, надто коли вона сполучається з повною недостачею власної гідності, Джон, не встигнувши ступити трьох кроків, раптом обернувся, похмуро й розлютовано поглянув на селянина, що роздратував його вранці й наказав воякам, що стояли поблизу:

— Не випускайте його з очей: ви відповідаєте мені за нього вашими головами.

Селянин витримав гнівливий принців погляд так само твердо й спокійно, як і попереду, і сказав, посміхаючися:

— Я не маю наміру залишити Ешбі раніше, як післязавтра. Хочу подивитися, як стріляють з луку стаффордширські та лейсестерширські стрільці. Нідвудський та Чернвудський ліси пришлють досконалих стрільців.

— Подивлюся, — сказав Джон, не шануючи селянина безпосередньою відповіддю, а звертаючися до почету, — подивлюся, чи гарно цей молодець стріляє сам, і лихо йому, коли спритність його не зможе виправдати зухвалості.

— Давно вже час, — сказав де Брасі, — приборкати нахабство цих селян зразковою карою.

Вальдемар Фітцурз, який, видно, бачив, що його володар вживає не дуже влучних засобів, щоб здобути собі популярність у народі, знизав плечима й промовчав. Принц Джон залишив арену, і народ почав розходитися, хто куди. Різними дорогами, хто відкіля прийшов, глядачі розсипалися по долині.

Одностайні, щирі й заслужені вигуки проводили переможця. Щоб уникнути уваги народу, він умістився в одному наметі, спорудженому поблизу арени: це помешкання ласкаво запропонували йому маршали турніру.

Гамір поволі змінився на тихший гомін народу, що розходився в усіх напрямках. А незабаром стало зовсім тихо.

Навколо арени споруджено було кілька кузень, де у вечірній пітьмі заблищали горни: то працювали зброяри, що цілу ніч лагодили та переробляли зброю лицарів на завтрашній турнір.

X

Скоро лицар Позбавлений Спадщини увійшов до свого намету, як сила джурів та пажів оточила його, пропонуючи йому свої послуги: зняти з нього панцера та озброєння, принести чисте вбрання, приготувати свіжу ванну. Мабуть, ними керувало зацікавлення, бо кожному страх хотілося довідатися, хто цей лицар, що зажив такої слави, але відмовився, навіть з наказу принца Джона, назвати своє ім'я та підняти свою прилбицю. Позбавлений Спадщини відмовився від будь-якої допомоги, крім послуг свого власного джури чи, певніше, чоловіка, подібного до селянина, що,

загорнувшися у темний повстяний плащ і насунувши на самі очі капелюха, здавалося, так само, як і його пан, хотів, щоб його ніхто не впізнав.

Ледве встиг лицар нашвидку повечеряти, як джура повідомив його, що п'ятеро чоловік, кожний з яких вів по бойовому коню, хочуть говорити з ним.

Позбавлений Спадщини сміливо підійшов до входу до намету й знайшов там джурів лицарів, що викликали.

— В згоді з законами лицарства, — промовив той, що стояв попереду, — я, джура хороброго лицаря Бріяна де Буа-Гільбера, пропоную вам, що звете себе лицарем Позбавленим Спадщини, коней та зброю, що були сьогодні при згаданому Бріяні де Буа-Гільберові під час турніру, здаючися на шляхетну ласку вашу або залишити їх у себе, або взяти за них викуп відповідно до вашої ласки, — такий є закон лицарства.

Решта джурів повторили майже ту саму формулу й чекали на волю лицаря Позбавленого Спадщини.

— Я вибираю викуп, — відповів лицар.

— Нам доручено, — сказав джура Реджінальда Фрон де Бефа, — запропонувати вам від кожної особи викуп на сто цехінів за ці коні та зброю.

— Цього досить, — сказав Позбавлений Спадщини. — Становище, що в ньому я тепер перебуваю, примушує мене взяти половину цієї суми; щодо решти, — розділіть половину її поміж себе, панове джури, а другу половину серед герольдів, вісників, музик та челядників.

Джури, низько вклоняючися, подякували за таку щедрість. Позбавлений Спадщини звернувся далі до Болдвіна, джури Бріяна де Буа-Гільбера.

— Від вашого пана, — сказав він, — я не візьму ані зброї, ані панцера. Скажіть йому від мого імені, що наша боротьба ще не скінчилася — ні, вона не закінчиться аж доти, доки ми поб'ємося з ним мечами чи списами, пішки чи верхи. На смертний цей герць викликав він мене сам, і я не забуду виклику... Скажіть йому також, що він мені зовсім не те, що будь-який його товариш — йому я охоче платитиму ласкою

за ласку, — але в ньому я бачу людину, що з нею перебуваю в умовах виклику на життя та смерть. Отже, я не можу дозволити вам залишити тут ані коня, ані зброї. Поверніть їх вашому панові або, коли він від них відмовиться, візьміть, друже, їх собі.

Болдвін, низько вклонившися, пішов разом з своїми товаришами, і Позбавлений Спадщини ввійшов до намету.

— Поки, Гурде, — сказав він свому челядникові, — я не заплямував слави англійського лицарства.

— А я, — відповів Гурд, — як на саксонського свинопаса таки непогано зіграв роль нормандського джури.

— Твоя правда, — сказав Позбавлений Спадщини, — та я весь час боявся, щоб твої сільські манери не зрадили тебе.

— Дрібниці, — відповів Гурд, — та хто б міг впізнати мене, крім товариша мого дитинства, блазня Вамби, що його я ніяк не міг розпізнати, хто він: дурень чи блазень. Але я трохи не зареготав, коли мій колишній пан так близько проходив повз мене, гадаючи, що Гурд пасе його свині за кілька миль відсіля, в родервудських болотах та лісах. Якщо мене впізнають...

— Досить, — перепинив Позбавлений Спадщини, — хіба не пам'ятаєш ти моєї обіцянки...

— Не в тім річ, — відповів Гурд, — я ніколи не зраджував друзів з страху за свою шкуру. А вона в мене груба: витримає ножа чи бича не гірше від шкури першого-ліпшого кабана з моєї череди.

— Повір мені, Гурде, я винагороджу тебе за всю небезпеку, що їй ти підпадаєш з любові до мене, — сказав лицар, — а поки візьми собі оці десять золотих монет.

— Тепер я багатіший від кожного свинопаса чи раба, — сказав Гурд, кладучи гроші собі до кишені.

— Віднеси цю торбу з золотом до Ешбі, — казав далі його пан, — розшукай там Ісаака з Йорка й заплати йому за коня та зброю, що їх він дав мені в борг.

— Гаразд, — відповів Гурд, заховавши торбу під плаща та виходячи з намету. — Вже поторгуюсь я з ним, — бурмотав він, — і примушу взяти половину того, що він зажадає.

І він пішов до Ісаака.

Ісаак з дочкою та челяддю притулився в заможного приятеля в будинку за містом, близько села Ешбі.

У невеликій кімнаті, багато прибраній на східний смак, сиділа Ребекка. Вона стежила за рухами свого батька стурбованим поглядом щирої дочки, а він ходив узад та вперед по кімнаті з стеряним виглядом, повторяючи:

— П'ятдесят цехінів загарбали в мене за одним махом тиранові пазурі.

— Але ж, батечку, — сказала Ребекка, — мені здавалося, наче ви віддали золото принцеві з доброї волі.

— З доброї волі! Кати єгипетські на голову йому! З доброї волі, кажеш ти! З такої самої доброї волі, як у ліонській затоці я повикидав за борт свій крам, щоб полегшити корабель, що гинув через бурю... оздобив хвилі морські дорогими своїми шовками... напахтив солону їхню піну міррою та алоє... збагатив печери підводні золотом та сріблом. А хіба не була то година невимовного суму, хоч я власними руками приносив жертву?

— Але ж це було зроблене, щоб урятувати наші душі, — відповіла Ребекка, — і бог батьків наших від того часу благословив тебе новим багатством та прибутками.

— Правда, — відповів Ісаак, — але ж хіба це порівняти до того, коли тиран накладає на них руку, як ото сьогодні, й примушує посміхатися, коли сам грабує?

Під цей час челядник доповів Ісаакові, що якийсь християнин мав про щось з ним перебалакати. Ісаак поквапно прошепотів дочці: «Ребекко, накинь на себе покривало» й наказав завести незнайомого.

Двері відчинилися, і Гурд, укутаний у широкі згортки нормандського плаща, увійшов до кімнати. Зовнішність його скорше викликала певне підозріння, аніж казала за його, надто, коли Гурд, замість зняти капелюха, ще більш насунув його на своє засмагле чоло.

— Ти Ісаак, єврей з Йорка? — спитав Гурд по-саксонському.

— Так, — тією самою мовою відповів Ісаак, — а ти хто такий?

— Це тобі байдуже, — відповів Гурд.

— А тобі ж хіба не байдуже, хто такий я? — промовив Ісаак. — Не знаючи хто ти, чи можу я розмовляти з тобою?

— Можеш, — відповів Гурд. — Я приніс гроші і тому маю знати, чи тому, кому треба, віддаю я їх. А тобі, що одержуєш їх, я гадаю, не дуже то цікаво, з чиїх рук ти береш їх.

— Від кого ж ти приніс гроші?

— Від лицаря Позбавленого Спадщини, — відповів Гурд, — переможця на сьогоднішньому турнірі. Це платня за зброю та коня, що їх дав лицареві Кіржоф Джайрем з Лейсестеру, як ти його прохав. Коня відведено до твоєї стайні. Я хочу знати, скільки маю я заплатити тобі за зброю.

— Чесний юнак твій лицар! — скрикнув Ісаак. — Келих вина не завадить тобі, — додав він, наллявши й даючи свинопасові келих вина гарного сорту. — А скільки взяв ти з собою грошей? — казав далі Ісаак.

— Скільки грошей взяв я з собою? — повторив сакс. — Щоб багато, то не дуже, — та все ж є дещо в руці.

— Ну, цехінів із сто ти таки маєш у торбі? Вона досить важка.

— В ньому наконечники до стріл, — цілком спокійно відповів Гурд.

— Гаразд, — сказав Ісаак, — якщо я скажу, що візьму вісімдесят цехінів за коня та багату зброю, хоч з цього не матиму ані червінця користі, — чи вистачить у тебе грошей?

— Тільки-тільки, — відповів Гурд, — але ж мій пан лишиться без жодного пені. А втім, коли вже це остання твоя ціна — я згодний.

Гурд відрахував вісімдесят цехінів на стіл і взяв од Ісаака розписку, що гроші одержано, випив ще трохи вина й вийшов з кімнати.

Але, ввійшовши до темного передпокою, він заплутався й не знав, як розшукати вихід.

Тим часом якась постать у білому, освітлена невеликою срібною лампою, що її тримала в руці, дала йому знак іти з нею слідом до бокової кімнати.

Повагавшися з хвилину, він послухався заклику й пішов

до вказаної кімнати. Тут він мав несподівану радість — упізнати в своїй провідниці гарну єврейку, що її бачив на турнірі.

Вона розпитала його про подробиці розмови з Ісааком, і він усе докладно розповів їй.

— Мій батько лише пожартував з тобою, друже, — сказала Ребекка, — він завдячує твоєму панові значно більше, ніж треба було б заплатити за коня й зброю, навіть якщо б були вони й удесятеро дорожчі. Скільки заплатив ти щойно моєму батькові?

— Вісімдесят цехінів, — відповів Гурд, здивований з запитання.

— У цім гаманці, — сказала Ребекка, — ти знайдеш сто цехінів. Поверни своєму панові те, що йому належить, а решту візьми собі. Йди-но мерщій... не дякуй мені... Та бережися, як ітимеш по місту, де повно народу: бо тут ти кожної хвилини можеш розлучитися і з грошима, і з життям. — Ребене, — додала вона, плеснувши в долоні, — ти не забудь зачинити й закласти засувом двері.

Гурда провели на вулицю і, пробираючися темним провулком, він бурмотав:

— Це не єврейка, а янгол небесний! Десять цехінів від пана та ще двадцять од цієї сіонської перлини, — оце так щаслива днина! Якщо трапиться ще одна така сама, то вона звільнить тебе, Гурде, з неволі — і тоді облишу я свинопасів ріжок та дрючок, візьму меч та щит, як вільна людина, і піду вслід моєму панові на смерть, не ховаючися ані з своїм обличчям, ані з ім'ям...

XI

Нічні пригоди Гурдові на цьому ще не закінчилися.

Пройшовши трохи, він опинився в низині. З села лунали далекі відгуки веселого бенкету, що раз у раз змішувалися з голосним реготом, а іноді чути було гострі звуки далекої музики. Все це, беручи до уваги тривогу й безладдя, що панували в місті, повнім войовничих дворян та розбещеної їхньої челяді, трохи турбувало Гурда.

Тому він додав ходи, щоб мерщій дістатися до чистого поля, що було за низиною. Не встиг ще він дійти до кінця низини, де чагарник ріс ще густіше, коли раптом чотири чоловіки накинулися на нього, зовсім так, як йому ввижалося попереду, тобто по двоє з кожного краю дороги, й міцно схопили його. Отже, будь-який опір був би цілком ні до чого.

— Давай, що несеш! — вигукнув один з них. — Ми благодійники, звільняємо всіх від ваги.

— Від моєї не так уже легко було б вам мене звільнити, пощасти мені лише почастувати вас хоч трьома ударами! — промимрив Гурд; щиру його чесність не злякав навіть цей несподіваний напад.

— А ось зараз побачимо! — сказав розбійник і, звертаючися до своїх товаришів, додав: — Ведіть-но молодця, я бачу, йому кортить, щоб йому розламали голову й розпороли торбину; що ж, пустимо кров з двох жил за одним разом.

Гурда негайно повели й протягши не дуже-то ласкаво ліворуч від низини, завели до дикого чагарника, що ріс поміж низиною та чистим полем. Тут підійшли до розбишак ще двоє, видно, з тієї самої зграї. На боці в них висіли короткі мечі, а в руках тримали киї. Гурд помітив, що в усіх шістьох були насунуті на чола прилбиці, — саме вже це доводило їхнє ремество, навіть коли б він перше не зрозумів це з їхньої поведінки.

— Скільки грошей з тобою, хлопче? — спитав один розбійник.

— Тридцять моїх власних цехінів, — похмуро відповів Гурд.

— Відібрати, відібрати! — скричали розбійники. — У сакса тридцять цехінів, і він тверезий повертається з міста? Цього досить, щоб відібрати все, що він має!

— Я збирав їх, щоб мені відкупитися, — сказав Гурд.

— Йолоп ти! — відповів один злодій. — Три кухлі міцного питва зробили б з тебе таку саму вільну людину, як твій пан, навіть багато вільнішу, якщо він такий самий сакс, як і ти.

— Гірка правда, — відповів Гурд, — та коли ці самі трид-

цять цехінів допоможуть мені відкупитися й від вас, — розв'яжіть мені руки й я заплачу вам їх.

— Стривай-но, — сказав один, видно, ватажок, — я помацав торбу під твоїм плащем і мені здається, що там грошей більше, ніж ти сказав нам.

— Це гроші доброго лицаря, мого пана, — відповів Гурд, — і я не сказав би вам про них і слова, якщо ви задовольнилися б з самого мого майна.

— Ти чесний хлопець, — сказав розбійник, — і ми залишимо тобі твоїх тридцять цехінів, якщо ти казатимеш нам щиру правду. Дай-но сюди на якийсь час твою торбину.

Сказавши це, він стяг з Гурда велику шкуряну торбину, де лежав гаманець, що його подарувала йому Ребекка, й решта цехінів, а потім почав розпитувати далі:

— Хто твій пан?

— Лицар Позбавлений Спадщини, — відповів Гурд.

— Той, чий добрий спис виграв нагороду на сьогоднішньому турнірі? — спитав розбійник. — Як звуть його й відкіля він родом?

— Така його воля, щоб це поки лишалося таємницею, і від мене ви, звичайна річ, нічого не довідаєтеся.

— А як звуть тебе, і відкіля ти родом?

— Якби я відповів вам, — сказав Гурд, — ви вгадали б також і ім'я мого пана.

— Ну й упертий же ти! — скрикнув розбійник. — Та про це згодом. Відкіля це золото в твого пана? Чи власне це його майно, чи він здобув його якось інакше?

— Добрим своїм списом, — відповів Гурд. — У цих гаманцях викуп за чотирьох знаменитих коней та за стільки ж зброї.

— Скільки тут? — спитав розбійник.

— Дві сотні цехінів.

— Всього лише дві сотні цехінів! — здивувався розбійник. — Шляхетно ж поставився твій пан до переможених, і дешеву платню призначив на викуп. Назви нам тих, хто заплатив це золото.

Гурд назвав.

— Зброя та кінь Бріяна де Буа-Гільбера, — за скільки її викуплено? Бачиш, тобі мене не обдурити!

— Мій пан, — відповів Гурд, — нічого не хоче від хрестоносця, крім його крові та життя. Вони смертельні вороги, тому поміж них не може існувати взаємної лицарської ввічливості.

— Це так, — ствердив розбійник і замовк.

— А що робив ти в Ешбі з такими скарбами, дорученими тобі?

— Я ходив туди, — сказав Гурд, — заплатити Ісаакові, йоркському єврею, за зброю, що він її дав моєму панові для турніру.

— Скільки ж заплатив ти Ісаакові? Здається мені, коли взяти на думку вагу, то в цій торбині має бути ще цехінів з двісті.

— Я дав Ісаакові, — сказав сакс, — вісімдесят цехінів, а він дав мені здачі з сотню.

— Як, що? — вигукнули розбійники всі разом. — Ти наважуєшся ще глузувати з нас, розповідаючи нам такі байки?

— Все, що я кажу вам, така сама правда, як місяць на небі. Ви знайдете цю суму в шовковому гаманці, окремо від решти золота.

— Викрешіть-но мерщій вогню, — скрикнув ватажок, — я огляну гаманець, і якщо цей хлопець каже правду, буде чого дивуватися з євреєвої щедрості.

Здобули вогню й розбійник почав оглядати гаманця. Інші товклися довкола його, й навіть ті двоє, що тримали Гурда, витягли шиї, щоб роздивитися, що там у торбині. Скористувавшися з цієї необачності, Гурд видерся. Звільнившися з їхніх рук, він міг би втекти, залишивши розбійникам майно свого пана. Але ж це йому й на думку не спадало. Він видер палицю в одного з розбійників, збив з ніг ватажка, що й не підозрював про його намір, і мало не вихопив своєї торбини та своїх скарбів. Але розбійники, виявилося, були надто спритні — вони знов схопили торбину й Гурда.

— Негіднику, — сказав отаман, підводячися з землі, —

ти розбив мені голову! Іншим людям нашої верстви ти дорожче заплатив би за своє нахабство, але ж ти зараз знатимеш свою долю. Спочатку побалакаємо про твого пана. У згоді з законами лицарськими, панські справи мають розглядатися перше, ніж джурові. А ти тим часом стій смирно, — якщо пальцем заворушиш, тебе заспокоять навіки. Товариші, — сказав, він, звертаючися до своєї ватаги, — цей гаманець вишитий єврейськими літерами, і мені здається, що все, що хлопець казав, — правда. Мандрівного лицаря, його пана, ми мусимо пропустити без жодного викупу. Він надто подібний до нас самих, щоб нам живитися з нього: псам нема чого гризтись з псами, коли навколо більше, ніж треба, вояків та лисів.

— Подібний до нас! — промовив один з розбійників. — Хотів би я знати, чим це можна довести.

— Дурню, — відповів ватажок, — чи ж не такий самий він бідний та знедолений, як і ми? Чи ж не так само здобуває він собі на прожиття, як і ми?

Один розбійник промимрив:

— Коли я служив у ватазі хороброго старого Гендлайна, ми не знали жодної скрути сумління. Ну, а цей нахабний мугир, — невже ми його так і звільнимо непокараного?

— Ні, коли ти зумієш провчити його, — відповів ватажок. — Гей, друже, — продовжував він, звертаючись до Гурда, — ти, напевно, вмієш добре користуватися з дрючка, коли так прудко вхопився за його!

— Мабуть, що так, — сказав Гурд.

— Справді, гарного ти мені стусана дав, — відповів розбійник, — спробуй також почастувати ось оцього молодця — і ти цілий та здоровий підеш од нас. Але коли ти його не подужаєш, — присягаюся, мені самому доведеться дати за тебе викуп, якщо ти такий хоробрий хлопець. — Мірошнику, бери ломаку, — крикнув він, — та бережи свою голову, а ви звільніть молодця й теж дайте йому ломаку. Тут досить ясно, щоб один міг досхочу поламати другому ребра.

Обидва бійці, однаково озброєні дрючками, вийшли на середину галявини, щоб скористуватися з повного місячного

світла. Кілька хвилин вони виявляли однаковісіньку силу, відвагу та спритність, замахуючися один на одного й відбиваючи удари надзвичайно швидко.

Врешті, мірошникові почав уриватися терпець: увесь час зустрічав він упертий супротивників опір і чув сміх товаришів, що, як це звичайно для таких випадків, раділи з його досади.

Мірошник шалено нападав, б'ючи по черзі обома кінцями своєї зброї. Гурд оборонявся від його нападів, тримаючи руки на ярд одну від одної, й перехоплював ломаку з однієї руки до іншої, захищаючи таким робом і голову, й тіло. Він відбивав удари, пильно стежачи очима за супротивниковими рухами й вибираючи слушну хвилину для себе; врешті, помітивши, що супротивник стомився, Гурд замірився ломакою лівою рукою просто в обличчя супротивникові, і тієї хвилини, як мірошник хотів був відбити удар, Гурд перехопив свою ломаку правою рукою й щосили вдарив супротивника в лівий бік голови, так що той розтягся на цілий свій зріст на траві.

— Добре, молодцем! — вигукнули розбійники. — Хай живе чесна боротьба та стара Англія! Сакс урятував і гаманця свого й шкуру, а мірошник знайшов собі навчителя.

— Ну, тепер іди собі, хлопче, куди тобі треба, — сказав ватажок, за згодою всіх, — звертаючися до Гурда. — Я дам тобі двох товаришів, вони проведуть тебе до намету твого пана й захистять від нічних волоцюг, але ж не пробуй довідуватися, хто ми, інакше не минути тобі лиха.

Гурд подякував ватажкові за його ласку й обіцяв виконати наказ.

Два розбійники з ломаками, наказавши Гурдові йти за ними, пішли манівцями через ліс.

Коли вони вийшли на чисте місце, де Гурдові самому не легко було розшукати дорогу, розбійники вивели його на невисокий пагорок, що з нього він міг бачити осяяний місячним світлом тин турнірної арени й по краях її намети з прапорцями, що майоріли в місячному сяйві; він почув уривки співу, що ним стійкові намагалися скоротити ніч.

Тут розбійники спинилися.

— Далі ми з тобою не підемо, — сказали вони, — це нам небезпечно. Пам'ятай-но наказ, що його тобі дали, і збережи таємницю всіх твоїх сьогоднішніх нічних пригод.

— На добраніч, панове! — сказав Гурд. — Посилкуюся не забути вашої поради.

Тут вони розлучилися; розбійники пішли в той бік, відкіля й прийшли, а Гурд пішов до намету свого пана і розповів йому, хоч це й було йому заборонено, всі пригоди цього вечора.

Лицар Позбавлений Спадщини був здивований не так з шляхетного Ребеччиного подарунку, скільки з шляхетності розбійників, що так мало пасувала до їхнього ремества. Однак, сон швидко перешкодив міркуванням його з приводу цих дивних подій. Праця минулого дня і бажання набрати сил для завтрашнього бою примушувала конче відпочити.

XII

Перші прийшли вранці на арену маршали з своїми помічниками та герольди; вони мали записувати імена лицарів, що хотіли взяти участь у змаганні, а також і ту партію, що в її лавах вони хотіли битися.

За статутом лицар Позбавлений Спадщини мав стати на чолі однієї партії, а Бріян де Буа-Гільбер, визнаний напередодні за другого після переможця вояка, — на чолі другої.

Спільні турніри, коли всі лицарі билися разом, у загальній сутичці, були багато небезпечніші, ніж окремі змагання; проте, лицарство тієї доби дуже кохалося в них.

Вже записалося близько п'ятидесяти лицарів з кожного боку, коли маршали оголосили, що більше ніхто не буде допущений — на чималу досаду багатьох, що з'явилися занадто пізно.

О десятій годині цілу рівнину вкрили вершники, вершниці й піший люд, — всі поспішили на турнір, і незабаром голосні звуки сурм сповістили, що приїхав принц Джон із своїм почетом.

Водночас приїхав і Седрік-Сакс з леді Ровеною, але без Адельстана. Цей барон одяг свою високу міцну постать у

панцера, щоб стати до лав тих, що мали битися, та, на велике здивування Седрікове, пристав до хрестоносцевої партії.

Адельстан обережно приховав головну, якщо не єдину причину, що примусила його пристати до партії Бріяна де Буа-Гільбера. Він був занадто млявої вдачі, щоб самому свататися до леді Ровени, все ж він відчував на собі чари її вроди й вважав шлюб поміж них за вирішену справу, бо ж Седрік та його друзі були б раді, коли б так сталося. Тому він вороже поставився до переможця, що напередодні вшанував леді Ровену, вибравши її.

Де Брасі та інші лицарі з принцевого почету стали на бік тих, хто викликав; це було зроблено під упливом принца Джона, що йому хотілося по змозі забезпечити перемогу останнім. Навпаки, багато інших лицарів так англійських, як і нормандських, і місцевих, і чужоземних вийшли проти тих, хто викликав, тим з більшою охотою, що на чолі ворожого до цих загону стояв такий ватажок, як лицар Позбавлений Спадщини.

Скоро принц Джон помітив, що вибрана королева цього дня під'їхала до поля, він увічливо поскакав їй назустріч, зняв капелюха й зійшовши з коня допоміг леді Ровені злізти з сідла. Потім він провів леді Ровену до почесного місця, спорудженого навпроти його власного, й найкращі та найвельможніші присутні дами скупчилися довкола неї, щоб мати місце якомога ближче до своєї тимчасової володарки.

Скоро Ровена сіла, голосна музика, що її майже заглушали народні вигуки, привітала її в новому її званні. Сонце яскраво палало на блискучих панцерах та зброї лицарів, що купчилися на протилежних краях арени. Лицарі радилися, як краще виладнатися для бою і підтримувати одному одного в бою.

Далі, коли за знаком герольдів сталася тиша, вони прочитали турнірні правила, що мали на меті хоч скільки зменшити небезпеку цього дня; така пересторога була тим потрібніша, що бій мав одбуватися на вигострених мечах і гострих списах.

Зважаючи на це, лицарям було заборонено колоти меча-

ми, вони мали право лише бити. Дозволялося вживати з власної охоти булави чи сокири, але кинджал був заборонений; лицар, скинутий з коня, міг відновити бій пішки з супротивником, що теж мусив на цей випадок зійти з коня, але тоді вершники вже не мали права нападати на нього. Якщо якомусь лицареві щастило загнати свого супротивника на край арени, так що він сам, або ж його зброя торкалися бар'єру, тоді такий супротивник був зобов'язаний визнати себе за переможеного, а зброю його разом із конем віддавалося переможцеві. Бій мав припинитися, скоро принц Джон кине свого жезла: це була друга пересторога, що її вживали у таких випадках, щоб запобігти марному кровопролиттю за занадто довгого бою. Лицар, що порушив турнірні правила, або ж інакше зламав закони шляхетного лицарства, мав бути обеззброєний, посаджений з перекинутим щитом верхи на тин і привселюдно висміяний — така була кара за негідні лицаря вчинки.

Прочитавши ці правила, герольди повернулися на свої місця. Лицарі виїхали стрункими лавами з обох боків на середину арени, виладналися у дві лінії, одні навпроти одних. Ватажок кожної партії був посередині передньої лінії.

Маршали перевірили, чи рівна кількість учасників з обох боків. І там, і там число було однакове. Тоді дали сигнал, засурмили сурми, лицареві списи нахилилися, остроги врізалися у кінські боки; дві передні лінії обидвох загонів кинулися щосили одна на одну й зіткнулися посеред арени; гуркіт від цієї атаки пролунав аж за милю навколо. Ар'єргардна лінія кожної партії повільним кроком наблизилася до першої, щоб чи підтримати тих, що зазнали поразки, чи сприяти подальшому успіхові переможців своєї партії.

Через величезну куряву довелось чекати майже з цілу хвилину, аж доки охоплені нетерплячкою глядачі змогли побачити, що з ким сталося. Коли курява на арені лягла, виявилося, що половина лицарів уже викинута з сідла — одні спритністю, інші більшою вагою та силою своїх супротивників. Ті ж вершники, що втрималися на ногах, зламавши свої списи в грізній сутичці, билися тепер мечами, сповнюючи повіт-

ря войовничими вигуками, й обмінювалися ударами так люто, немов від наслідків бою цілком залежала їхня честь та їхнє життя. Гомін зробився ще голосніший, коли до бою взялася з кожного боку друга лава, що спочатку стояла в резерві, а тепер кинулася на допомогу своїм товаришам.

Супротивники билися однаково люто, та щастя переходило то до цього, то до іншого боку, і хвилі лицарів відходили то до південного, то до північного краю арени, залежно від того, який бік брав гору. Тим часом брязкіт зброї та вигуки бійців змішувалися з звуками сурм; сурми ці заглушали стогони тих, що падали й безпорадно лежали під кінськими копитами. Блискучі панцери лицарські забруднилися, втратили свою красу від крові та пороху бою і подавалися від кожного удару меча або сокири. Строкате пір'я, здерте з шоломів, літало за вітром, мов сніжинки. Все, що було гарного та грандіозного в бойовому видовиську, зникло, і перед очима з'явилася жахлива, гідна жалю картина.

Коли гуркіт і гомін бою на мить ущухав, лунали герольдові голоси: «Бийтеся, хоробрі лицарі! Чоловік умирає, слава живе. Бийтеся — смерть бо краща від ганьби! Бийтеся, хоробрі лицарі, — очі красунь споглядають ваші подвиги!»

Ватажки билися напрочуд. Ні Бріян де Буа-Гільбер, ані лицар Позбавлений Спадщини не могли розшукати поміж супротивників вояка, рівного кожному з них силою. Запалені взаємною ворожнечею, вони ввесь час намагалися зіткнутися один з одним, добре розуміючи, що, коли буде подоланий один з них, це вирішить перемогу. Але ж напочатку турніру була така жахлива тиснява, всі так змішалися, що всі їхні спроби були даремні: їх раз у раз роз'єднували товариші, що з них кожний невтримано домагався честі позмагатися з ворожим ватажком.

Та швидко поле зробилося просторіше, бо багато лицарів з кожного боку залишило лави свого загону, — і хрестоносець та лицар Позбавлений Спадщини зустрілися, врешті, віч-у-віч з усією лютістю, що її могла їм навіяти смертельна ворожнеча, сполучена з прагненням до слави. І кожний з них так спритно відбивав удари чи нападав сам, що глядачі, мимоволі, одностайно скрикували з захоплення та здивування.

Цієї хвилини загін лицаря Позбавленого Спадщини програвав справу. Велетенська Фрон де Бефова рука з одного боку й важкі Адельстанові удари з другого нищили й перемагали всі перепони, що перед ними з'являлися. Не бачачи більш перед себе супротивників, обидва лицарі, видно, водночас зрозуміли, що вони зможуть дати чималу перевагу своїй партії, коли допоможуть хрестоносцеві, що почав битися з своїм суперником. Отже, завернувши в одну мить коней, вони помчали на лицаря Позбавленого Спадщини — норман з одного боку, сакс з другого.

Лицаря Позбавленого Спадщини врятував одностайний остережливий вигук глядачів:

— Бережися, бережися, лицарю Позбавлений Спадщини! — почулося звідусіль. Лицар помітив небезпеку, з усього маху вдарив хрестоносця, зараз же втримав свого коня й утік од Адельстанового та Фрон де Бефового натиску. Тому лицарі, не маючи більше перед собою своєї мети, помчали з протилежних країв, залишивши за собою свого супротивника та хрестоносця, й мало не збились кіньми перше, ніж спинити їх. Але ж стримавши коней, вони повернули їх та всі втрьох кинулися на лицаря Позбавленого Спадщини.

Він мав лише ту перевагу, що Буа-Гільберів кінь був поранений, а коні Фрон де Бефа та Адельстана, що несли на собі вагу своїх велетенських вершників, закутих у панцери, були дуже стомлені за цей день. Йому пощастило кілька хвилин не допускати за допомогою меча до себе своїх супротивників. Мов той сокіл, відлітав він од них, кидаючись по черзі то на одного, то на другого й, роздаючи важкі удари своїм мечем, одбивав ті, що були спрямовані на нього.

Але хоч по цілій арені лунали оплески, що ними глядачі вітали його майстерну спритність, було видно, що він утрачає сили, — і вельможі, що стояли навколо принца Джона, одностайно благали його кинути жезла, щоб урятувати такого відважного лицаря від ганьби поразки у нерівнім бою.

— Ні, в ім'я небесного сяйва, — відповів принц Джон, — цей вискочень, що заховав своє ім'я й зневажливо поставився до нашої гостинності, вже дістав одну нагороду, хай дасть тепер місце іншим.

Та доки він це казав, несподівана подія змінила цілий хід бою.

На боці лицаря Позбавленого Спадщини був якийсь вояка у чорному панцері, на величезному вороному коні, міцний і могутній на вигляд, так само, як і його кінь. Цей лицар, що не мав жодного девіза на своєму щиті, досі майже не брав участі в бою, немов зовсім не цікавлячися його наслідками. Він лише дуже легко й спритно відбивав чужі напади, але не переслідував і не нападав сам ані на кого. Одне слово, здавалося, що це певніше глядач, як співучасник турніру, так що він дістав від глядачів прізвисько «Чорний Ледар».

Проте поведінка цього лицаря зовсім змінилася, як він зауважив, що ватажкові його партії загрожує така небезпека. Встромивши остроги в свого зовсім ще свіжого коня, він полетів на допомогу ватажкові швидко, мов блискавиця, — скрикнувши громовим голосом: «Позбавлений Спадщини, йду на підмогу!»

Він встиг саме вчасно — ще хвилина, й було б запізно, бо ж тоді, як лицар Позбавлений Спадщини бився з хрестоносцем, Фрон де Беф мчав на нього з піднесеним мечем. Але Чорний Ледар попередив його, ударивши його по голові, й Фрон де Беф гепнув об землю. Тоді Чорний Лицар повернув коня в бік Адельстана Конінгзбурзького й, як його меч потрощився в сутичці з Фрон де Бефом, видер з велетневих рук сокиру й як людина, добре знайома з цією зброєю, так оперіщив його по шоломі, що Адельстан також непритомний упав на арену. Після цих подвигів, не звертаючи жодної уваги на вітальні вигуки, Чорний Ледар знову зробився млявий та байдужий до всього. Він спокійно від'їхав до північного краю арени, лишаючи своєму ватажкові можливість самому порішити з Бріяном де Буа-Гільбером.

Тепер це була вже не дуже важка справа: хрестоносців кінь сходив кров'ю й не міг витримати сутички з лицарем Позбавленим Спадщини. Бріян де Буа-Гільбер упав на арену й заплутався у стремені, що з нього не міг звільнити своєї ноги. Супротивник його скочив із коня на землю, підніс свого грізного меча над головою й звелів йому здатися, —

але ж цієї хвилини принц Джон, що багато ближче взяв до серця небезпеку, яка загрожувала хрестоносцеві, ніж ту, що в ній був попереду його супротивник, кинув жезла й тим припинив битву, щоб урятувати Бріяна де Буа-Гільбера від ганьби визнати себе за переможеного.

Джури поспішали тепер на арену, щоб обережно віднести поранених до сусідніх наметів.

Так закінчився славетний турнір в Ешбі-де-ля-Зуш, один з-поміж найблискучіших турнірів тих часів, бо хоч лише чотири лицарі були забиті на полі бою, опріч одного, що задушився під вагою панцера, та понад тридцять було поранено так важко, що четверо чи п'ятеро з них померло. Багато було скалічено на ціле життя, а щасливіші носили шрами аж до самої смерті. Про турнір цей згадується в старовинних літописах, як про шляхетне й веселе військове свято в Ешбі.

Принц Джон мав тепер назвати того лицаря, що відзначився більш від усіх, і він вирішив, що слава цього дня належить Чорному Ледареві. Принцеві, однак, нагадували, що, власне, битву виграв лицар Позбавлений Спадщини, що за цей день здолав шістьох лицарів своєю рукою й наприкінці вибив з сідла й звалив на землю ватажка супротивного боку. Але ж принц не хотів змінити першого свого вирішення, бо лицар Позбавлений Спадщини та його партія, безперечно, зазнали б поразки, якби їм на допомогу не з'явився лицар у чорному панцері. Цьому лицареві, за вимогою принца Джона, й належало дати нагороду.

Але ж, на велике здивування всіх присутніх, цього лицаря ніде не можна було розшукати, немов він крізь землю провалився. Він залишив арену відразу, як закінчився бій, і дехто з глядачів бачив, як він поїхав до лісу своєю звичайною спокійною та млявою ходою, з байдужим виглядом, що через нього дістав прізвисько «Чорного Ледаря». Після того, як герольди двічі даремно викликали його сурмами та вигуками, довелося вибрати іншого, щоб дати нагороду, присуджену «Ледареві». Принц Джон, не маючи більше приводу відмовити лицареві Позбавленому Спадщини, оголосив його за героя дня.

По полю, политому кров'ю та закиданому зламаною зброєю й тілами поранених та мертвих коней, маршали турніру знову підвели переможця до підніжжя трону принца Джона.

— Лицарю Позбавлений Спадщини, — сказав принц Джон, — якщо ви все ще стоїте на тому, щоб ми лише під цим ім'ям знали вас, ми вдруге вшановуємо вас, яко переможця цього турніру, й визнаємо за вами право дістати з рук цариці кохання та вроди почесний вінець, що на його ваша відвага справедливо заслуговує.

Лицар низько й граційно вклонився та не відповів ані словом.

Маршали провели його під шалені вигуки захоплення всіх присутніх до підніжжя того трону, де сиділа леді Ровена.

Тут лицар став навколішки. Відколи скінчився бій, всі його рухи, здавалося, залежали більше від волі тих, що були навколо нього, ніж од його власної, й помітно було, що він хитався, коли його вдруге вели по арені. Ровена велично підвелася зі свого місця й уже готова була покласти вінець лицареві на шолом, як маршали одноголосно скрикнули:

— Не так, не так! Голова мусить бути непокрита!

Лицар вимовив щось ледве чутно, слова його невиразно прозвучали під його шоломом. Він, здавалося, не хотів, щоб з нього зняли шолом.

Маршали, не зважаючи на його слова, зняли шолом, розрізавши ремені й розстібнувши панцерний нашийник. Скоро шолом був знятий, всі побачили гарні, хоч засмаглі від сонця риси двадцятип'ятирічного юнака з густими русявими кучерями. Обличчя йому було бліде, мов смерть, і де-не-де поплямоване кров'ю.

Ледве глянувши на його, Ровена тихо скрикнула, але зараз же опанувала себе й над силу виконала свій обов'язок, хоч уся тремтіла, бо раптом тяжко схвилювалася. Вона поклала переможцеві на схилену голову блискучий вінець і дзвінко та ясно промовила:

— Вінчаю вас, сере лицарю, цим вінцем за відвагу, даю вам цю нагороду, присуджену сьогодні переможцеві.

Вона замовкла на хвилину і потім додала твердим голосом:

— Ніколи лицарський вінець не вінчав гіднішого!

Лицар схилив голову й поцілував руку прекрасної цариці, що винагородила його відвагу, — і тоді, схилившися наперед, упав непритомний до її ніг.

Всі були збентежені тим, що сталося. Седрік, уражений тим, як несподівано з'явився перед ним його вигнаний син, кинувся до його, хотів стати між ним та леді Ровеною. Але це вже зробили маршали турніру. Догадавшися, чому Айвенго впав непритомний, вони поспішили зняти з його панцера і побачили, що вістря спису, пробивши нагрудник, поранило його в бік.

XIII

Не встигли вимовити ім'я Айвенга, як воно надзвичайно швидко перекотилося з вуст до вуст. Незабаром дійшло воно й до принца, — й обличчя йому похмарніло, коли він почув про це. Однак, приховавши свою досаду, він оглянувся з виглядом чванливим, мов нехтуючи цією новиною.

— Мілорди, — сказав він, — надто ви, сеньйоре пріоре, — якої ви думки про інстинктовне почуття симпатії та антипатії? Мені здається, я відчував присутність братового улюбленця, хоч і не міг відгадати, кого ховає цей панцер.

— Фрон де Беф мусить бути готовий повернути Айвенгові його лен[1], — зауважив де Брасі, що, підтримавши в турнірі лицарську свою славу, здійняв щит та шолом і знов приєднався до принцевого почету.

— Так, — відповів Вальдемар Фітцурз, — скидається на те, що цей хоробрий лицар готовий вимагати назад замок та маєтки, що їх подарував йому Річард, та що через великодушність вашої високості припали Фрон де Бефові.

— Фрон де Беф є така людина, — сказав принц, — що мерщій захопить собі такі три замки, як Айвенгів, аніж згодиться повернути хоч один з них. А втім, я сподіваюся, панове, що тут ніхто не має наміру заперечувати мого права роздавати коронні лени вірним моїм прибічникам, готовим слу-

---

[1] Леном за феодальних часів називався той наділ, тобто земля та замки, що переходив за спадщину від батька до сина *(перекладачева прим.)*.

жити в моєму війську замість тих васалів, що тиняються по чужих країнах і тому не можуть ані служити мені, ані плекати до мене вірнопідданське почуття, бувши при моєму дворі.

Почет відповів ухвальними вигуками, — всі-бо тут жадали коштом прибічників та улюбленців короля Річарда запобігти такої самої ласки, якщо не встигли ще здобути собі її.

Вальдемар, що його цікавість потягла до того місця, де лежав на землі Айвенго, повернувся й сказав:

— Цей хоробрий лицар надалі навряд чи стурбує чимсь вашу високість і залишить Фрон де Бефові незайманим його замок: він небезпечно хорий.

— Що б з ним не було, — відповів принц Джон, — він переможець цього дня, і хоч би він був у десять разів запекліший ворог наш чи щирий друг нашого брата, що, власне кажучи, є одне й те саме, рани його треба оглянути, — наш особистий лікар пильнуватиме його.

Жорстока посмішка з'явилася при цьому на принцевому обличчі. Вальдемар Фітцурз поспішив доповісти, що Айвенга вже віднесли з арени і що він перебуває під доглядом своїх друзів.

— Мене зворушив, — сказав Фітцурз, — сум цариці кохання та вроди, що її сьогоднішній тріумф обернувся цього дня на жалобу. Леді Ровена сховала свій сум з таким гідним виглядом, що душевне її страждання можна було помітити лише з її стиснених рук та з погляду, без слів прикутого до безживного тіла, що лежало перед нею.

— Хто ця леді Ровена, що про неї ми так багато чули? — спитав принц Джон.

— Саксонка, спадкоємиця великих маєтків, — відповів пріор Еймер, — найчарівніша троянда, найбагатіша перлина, найкраща з тисяч.

— Ми посилкуємося втішити її сум, — сказав принц Джон, — й надати шляхетності її родові, одруживши її з норманом. Вона, здається, неповнолітня, а тому шлюб її залежить від нашої волі королівської. Що ти скажеш, де Брасі?

Чи не до смаку тобі дістати маєтки з усіма прибутками, одружившися з саксонкою за прикладом Завойовникових товаришів?

— Як маєтки з прибутками мені дуже до смаку, мілорде, — відповів де Брасі, — то, далебі, чому б була мені не до смаку наречена? І я буду дуже вдячний вашій високості за ласку, що здійснить обіцянки, які ви давно вже дали своєму служникові та васалові.

— Ми не забудемо про це, — сказав принц Джон. — Щоб одразу ж, не марнуючи часу, взятися до справи, накажи нашому сенешалові[1] негайно запросити сьогодні на вечірній наш бенкет леді Ровену вкупі з її товариством: її грубіяном сторожем та тим саксонським волом, що його повалив на турнірі Чорний Ледар.

Сказавши це, принц Джон уже готовий був дати знак до від'їзду, як раптом йому подали невеличкий пакуночок.

— Від кого? — спитав принц Джон, подивившися на челядника.

— З чужих країв, мілорде, а від кого — не знаю, — відповів той. — Сюди привіз його якийсь француз. Він каже, що скакав удень і вночі, щоб передати це до рук вашій високості.

Принц пильно прочитав написа, оглянув печатку з відбитком трьох лілей, прикладену так, щоб трималися три шовковинки, що ними була обв'язана записка. Тоді вже принц розпечатав її, видно, дуже хвилюючися, і хвилювання це ще збільшилося, коли він прочитав її зміст, що полягав у таких словах:

— «Бережіться! Диявол зірвався а ланцюга!»

Принц зблід, мов мертвий, подивився спочатку в землю, потім у небо, з виглядом людини, що їй оголосили вирок про кару на горло. Але, очунявши від першого впливу переляку, він одвів Вальдемара та де Брасі в бік і дав прочитати записку, кожному окремо.

— Це, може, фальшива тривога, або підроблений лист, — сказав де Брасі.

---

[1] Сенешал — найвищий чин при дворі, що пильнував там унутрішнього порядку.

— Але ж це рука й печатка французького короля, — відповів принц Джон.

— Якщо так, — сказав Фітцурз, — то нам час зосередити свою партію в Йорці, абож в якомусь іншому збірному пункті. Якщо ми проґавимо кілька день, легко може статися, що ми спізнимося. Ваша високість має якнайшвидше покласти край сьогоднішнім розвагам.

— Але ж селян та простий люд, — зауважив де Брасі, — не можна відпустити, не давши їм змоги взяти участь у змаганнях.

— Ще не дуже пізно, — сказав Вальдемар, — хай стрільці пустять кілька стріл у ціль, щоб потім їм були роздані нагороди. Таким способом буде здійснена принцева обіцянка отарі цих саксонських рабів.

— Дякую тобі, Вальдемаре, — сказав принц Джон, — ти нагадав мені, що треба ще порахуватися з тим зухвалим мугирем, що вчора мав нахабство образити нашу особу. Бенкет наш повинен відбутися сьогодні вночі, як ми гадали. Якщо б година ця була остання година моєї влади, то й тоді вона була б використана на помсту й утіху. А турботи хай чекають на другий день!

Звуки сурм швидко покликали назад тих глядачів, що почали вже було розходитися. Було проголошено, що принца Джона раптом покликали у важливих і нагальних державних справах, і тому він примушений скасувати завтрашні розваги. Але ж не бажаючи, щоб така сила спритних стрільців розійшлася, не виявивши своєї майстерності, він ласкаво дозволяє їм зараз-таки, перше, ніж розходитися, розпочати змагання в стрілянні з самострілу, призначене на другий день. Найкращий з усіх стрілець дістане нагороду — ріг у срібній оправі на багато вимереженій шовковій перев'язі з образом святого, покровителя лісового полювання.

Спочатку понад тридцять селян вийшли на змагання, багато з-поміж них були лісники та їхні помічники в королівських лісах Нідвуда та Чернвуда.

Але ж коли стрільці побачили, з ким мають вони змагатися, то понад двадцять з них відмовилися, не ризикуючи втратити свою славу стрілецьку. За тих-бо часів така слава ширилася в окрузі за кілька миль.

Все ж, хоч кількість суперників значно зменшилася, їх було ще не менш від восьми. Принц Джон зійшов із свого королівського місця, щоб придивитися до вибраних стрільців, що деякі з них носили ліберію королівських слуг. Задовольнивши свою цікавість, він почав вишукувати очима того, хто став за причину його роздратування, і побачив його на тому самому місці та з таким самим спокійним обличчям, як і напередодні.

— Еге, друже, — промовив принц Джон, — з твоїх зухвалих балясів я гадав, що тобі не до смаку довгий лук, тепер я бачу, ти не наважуєшся змагатися з тими молодцями, що стоять он там.

— З вашого дозволу, сере, — відповів селянин, — крім страху ганьби поразки, я маю ще інші причини відмовлятися від змагання.

— Які ж це причини? — спитав принц Джон, відчуваючи невиразну дивну цікавість до цього чоловіка.

— Причина та, — відповів селянин, — що я не певний, чи стріляли молодці в ту ціль, що в неї звик стріляти я. Не знаю також, чи до вподоби буде вашій милості, якщо й третю нагороду дістане чоловік, що ненароком роздратував вас.

Весь зблідши, принц Джон запитав:

— Як тебе звуть, друже?

— Локслеєм, — відповів той.

— Отже, Локслею, — сказав принц Джон, — ти стрілятимеш у свою чергу, скоро ті молодці покажуть своє стрілецьке око. Якщо виграєш нагороду, — я додам до неї ще двадцять ноблів[1], програєш — з тебе здеруть твою зелену лінкольнську куртку й відлупцюють тетивою за пишномовні безсоромні хвастощі.

— А що, коли я відмовлюся стріляти на таких умовах? — сказав селянин. — Милість ваша має владу за допомогою стількох вояків роздягти й відхльостати мене, та в неї немає влади примусити мене зігнути лук, або ж пустити стрілу.

— Якщо ти відмовишся, — сказав принц, — тоді профос[2]

---

[1] Нобль — монета.

[2] Профос — придворний чин, що керував змаганнями.

перетне твою тетиву, зламає лук та стріли й прожене тебе геть з наших очей, як жалюгідного боягуза.

— Не личило б вашій милості, вельможний принце, — сказав Локслей, — примушувати мене змагатися з найкращими лейсестерськими та стаффордширськими стрільцями під страхом ганьби, якщо вони візьмуть гору надо мною. Проте, я виконаю вашу волю.

— Не спускайте його з очей, вояки, — сказав принц Джон, — він занепав духом — боюся, як би не спробував він уникнути змагання. А ви, мої друзі, націляйтеся найкраще. Оленина та барило вина чекають на вас у тому наметі, скоро змагання скінчиться.

Виходячи за чергою, сміливо й влучно випускали стрільці свої стріли в ціль, що була в кінці алеї. З двадцяти чотирьох стріл, випущених одна по одній, десять улучило в ціль, решта ж лягла поблизу від неї. Отже, зважаючи на віддаль цілі, всі постріли були визнані за вдалі. З десятьох стріл, що потрапили у ціль, дві, що їх випустив Гюберт, Мальвуазенів лісник, встромилися в саму середину кола, — тому його визнали за переможця.

— Ну, Локслею, — сказав, посміхаючися, принц Джон сміливому селянинові, — чи не хочеш ти позмагатися із Гюбертом — або ж ти маєш на думці віддати лук, пояс та сагайдак профосові?

— Нема чого робити, — відповів Локслей, — я ладний спробувати щастя, але ж за умовою: якщо два мої постріли будуть кращі від Гюбертових, то третьою стрілою він зобов'язаний влучити в ту ціль, що я її призначу.

— Гаразд, — погодився принц Джон, — хай вийде на твоє. Якщо ти вкрутиш йому хвоста, Гюберте, я насиплю тобі повний ріг срібних пені.

— Самого себе не перестрибнеш, — відповів Гюберт. — Дід мій таки непогано стріляв з довгого лука при Гастінґсі, — сподіваюся, не завдам сорому його пам'яті.

Першу ціль змінили на іншу, таких самих розмірів. Гюберт, яко переможець у першім змаганні, мав право стріляти перший. Дбайливо націлюючися, він довго виміряв відстань

оком, тримаючи в руці зігнений лук з притисненою до тетиви стрілою. Врешті, ступивши наперед й підносячи лук витягненою лівою рукою, аж доки середина його стала на одну лінію з його обличчям, він притяг тетиву аж до самого вуха. Стріла свиснула в повітрі й устромилася в унутрішнє коло цілі, та не в саму середину.

— Ти не взяв до уваги вітру, Гюберте, — зауважив його суперник, згинаючи свій лук, — тоді постріл твій був би ще кращий.

Сказавши це, Локслей, ані крихти не хвилюючися, став на призначене місце й випустив стрілу так швидко, немов зовсім не цілився. Він договорював ще останні слова, коли стріла вже злетіла з тетиви, та, не зважаючи на таку швидкість, вона встромилася на два вершки ближче від Гюбертової стріли до білої плями, що нею було позначено середину.

— Присягаюся світлом небесним, — вигукнув принц Джон Гюбертові: — якщо ти дозволиш цьому пройдисвітові взяти над тобою гору, варт тебе за це на шибеницю!

Гюберт мав на все одну й ту саму відповідь:

— Хоч повісьте мене, ваша високість, — сказав він, — а самого себе не перестрибнеш. Проте, дід мій таки непогано стріляв з лука...

— Під три чорти тебе разом із твоїм дідом та всім його кодлом! — перепинив його принц Джон. — Стріляй, негіднику, та дивись, стріляй якнайкраще, а інакше не минути тобі мого гніву!

Після таких ласкавих запросин Гюберт став на своє місце й, не забувши супротивникового зауваження, взяв до уваги вітрець, що задував тієї хвилини, й стрельнув так влучно, що стріла встромилась у саму середину цілі.

— Отак, Гюберт! Оце так стрілець, — закричав народ, співчуваючи знайомому , — улучив! Хай живе Гюберт!

— Ну, вже краще від цього тобі не стрельнути, — сказав принц, глузливо посміхаючись.

— У такому разі я розколю його стрілу, — сказав Локслей і випустив стрілу трохи обережніш, аніж попереду.

Вона потрапила просто в стрілу його суперника й роз-

колола її на тріски. Люди, що стояли навколо, були так уражені дивовижною спритністю, що навіть не висловили свого здивовання звичайними вигуками.

— Це диявол, а не істота з тіла й крові! — шепотіли один одному селяни. — Такого ока й такої руки не має жодний стрілець, відколи вперше була натягнена тетива лука в Британії.

— А тепер, сказав Локслей, — дозвольте мені, ваша милість, поставити таку ціль, що її вживано на півночі, й тоді хай буде ласкавий кожний, кому лише забагнеться, спробувати поцілити в неї, щоб заслугувати на посмішку своєї милої.

І він рушив з місця, щоб вийти з арени.

— Накажіть, якщо хочете, своїй варті, — сказав він, — піти услід мені, я лише зріжу лозину з першої верби, що трапиться.

Принц Джон дав знак, щоб деякі з варти пішли услід Локслеєві, але ж вигуки «сором! сором!», що пролунали в юрбі, примусили його скасувати наказ.

Майже відразу повернувся Локслей з вербовою лозиною футів на шість завдовжки, зовсім простою, завгрубшки з палець. Він спокійно почав здирати з неї кору, зауваживши при цьому, що примушувати гарного стрільця стріляти в таку велику ціль, як ото поставили попереду, це значить ганьбити його.

— Щодо мене, — сказав він, — то в тій місцевості, де я виріс, швидше згодилися б узяти собі за ціль круглий стіл короля Артура[1], стіл, що за ним сиділо шістдесят лицарів — дитина семи років влучає в ту ціль тупою стрілою. Але ж ось, — додав він, дійшовши до другого краю арени й устромлюючи лозину в землю, — хто влучить у цю ціль за сотню ярдів, того назву я стрільцем, гідним носити лук та сагайдак за присутності короля, хоч би то був і сам хоробрий король Річард.

---

[1]Артур — це старовинний легендарний король, що про нього та «круглий стіл», де сиділи разом із ним його лицарі, склалося силу переказів *(перекладачева прим.)*.

— Мій дід, — сказав Гюберт, — стріляв непогано з лука при Гастінґсі, але ніколи в житті не стріляв у таку ціль, та я й не беруся. Якщо цей стрілець зуміє розколоти лозину, я поступлюся йому першістю, або, певніше, я поступлюся дияволові, що сидить у його куртці, а не людській влучності. Самого себе не перестрибнеш, і я не стрілятиму, коли я певний, що тут я шпака вб'ю. Стріляти в ясненьку риску, що її ледве можна бачити, це однаково, що стріляти в лезо ножа нашого панотця, пшеничну, соломину в соняшний промінь.

— Полохливий собако! — скрикнув принц Джон. — Локслею, стріляй ти. Улучиш, — я визнаю тебе за найкращого стрільця серед усіх, кого я лише бачив.

— Посилкуюся зробити все, що не буде над мої сили, — відповів Локслей, — як каже Гюберт, самого себе не перестрибнеш.

Сказавши це, він знов зігнув лук, але ж цього разу оглянув свою зброю пильніше, ніж звичайно, й змінив тетиву, що, як йому здавалося, була не досить туга, бо послабшала від двох перших пострілів. Потім він почав націлюватися дуже дбайливо. Юрба, не зводячи духу, чекала на постріл. Стрілець виправдав свою славу: стріла його розколола лозину. Захоплені вигуки пролунали в повітрі; сам принц Джон, уражений Локслеєвою спритністю, забув на хвилину своє неприємне почуття до цієї людини.

— Ось двадцять ноблів, — сказав він, — що ти їх чесно виграв разом із мисливським рогом. Ми збільшимо їхню кількість аж до п'ятидесяти, якщо ти згодишся вступити до нас на службу, як стрілець нашої почесної варти, й бути при особі нашій. Ніколи не бачив я такої певної руки й такого гострого ока!

— Пробачте мені, шляхетний принце, — відповів Локслей, — але ж я заприсягся ніколи не вступати на службу ні до кого, крім як на службу до короля — брата вашого Річарда. Ці двадцять ноблів я віддаю Гюбертові, що сьогодні так само майстерно натягував лук, як і дід його при Гастінґсі. Якщо скромність не примусила б його відмовитися від останнього змагання, я певний, що він так само спритно влучив би в лозину, як і я.

Гюберт похитав головою, неохоче беручи щедрий дарунок незнайомого; а Локслей, намагаючися, непомітно зникнути між людей, замішався до юрби й щез.

Може, цей стрілець-переможець і не зник би так швидко від уваги й ока Джонового, але ж інші думки сповнювали принцеву голову. Подавши знак роз'їздитися, він покликав до себе свого камергера та наказав йому негайно скакати до Ешбі й розшукати там єврея Ісаака.

— Накажи йому, — сказав принц, — щоб він надіслав мені ще до захід сонця дві тисячі крон. Йому відомо, чим вони будуть забезпечені, крім того, на заставу ти можеш дати йому ще цей перстень. Решта грошей повинна бути заплачена в Йорці протягом шести днів.

З цими словами принц сів на коня й поїхав до Ешбі. Після того, як він поїхав, почала розходитися з місця турніру й юрба.

XIV

Принц Джон наказав приготувати свій розкішний бенкет у замку Ешбі. Замок та містечко Ешбі належали тоді Роджерові де Квінсі, графові Вінчестерському, що на той час був у Палестині. Принц Джон загарбав собі його замок і не соромлячися порядкував у його володіннях; а тепер, щоб якнайбільше здивувати своїх підданих гостинністю та розкішшю, наказав не шкодувати нічого, щоби свято вийшло найблискучіше.

Принцеві служники, що діяли в таких випадках від королівського імені, геть чисто обшарпали цілу країну навколо й забрали все, що, на їхню думку, було гідне стола їхнього господаря. Гостей запросили силу, і принц Джон, що розумів, як корисно запобігати народного самолюбства, надіслав запрошення кільком визначним саксонським та данським родинам, а також сусіднім нормандським баронам та дрібним дворянам. Він мав на меті забезпечити собі прихильність ватажків на час майбутніх чвар.

Тому принц вирішив поводитися з цими незвичайними для нього гостями з тією запобігливістю, до якої вони дуже

мало звикли. Але його легковажність та дражливість завжди зводили нанівець те, чого попереду досягав він своїм лицемірством.

Принц Джон прийняв Седріка та Адельстана надзвичайно ввічливо й пошкодував, ані трохи, здавалося, не досадуючи, коли Седрік сказав, що Ровена погано себе почуває й тому не має змоги скористуватися з ласкавого принцевого запрошення.

На Седрікові та Адельстанові був старовинний саксонський одяг. Він дуже відрізнявся кроєм та виглядом від одягу інших гостей, і тому принц Джон та Вальдемар Фітцурз ледве втрималися від сміху, бачачи таке смішне старомодне вбрання.

Гості сіли до столу, що аж тріщав під вагою сили смачних страв. Юрба кухарів, що їх завжди брав із собою принц, хоч куди б він їхав, блискуче довела все своє майстерство. Опріч страв, виготуваних удома, на столі стояла сила вишуканих чужоземних присмак та печива, білий хліб та солодкі пироги, — все це за тих часів подавалося лише до столу найвельможніших баронів. Бенкет був оздоблений найдорожчими винами так чужоземними, як і місцевими.

Принц Джон був ненажера, — відомо, що й помер він через те, що занадто багато з'їв бросквин і випив молодого пива.

Нормандські лицарі та вельможі кепкуючи стежили за вайлакуватими Седріковими та Адельстановими манерами на бенкеті, що звичаї його їм були не дуже відомі. Під глузливими сусідськими поглядами сакси мимоволі ламали багато умовних тогочасних світських правил.

Врешті, прийшов кінець довгому бенкетові, і доки келих безперервно йшов довкола столу, гості розмовляли про подробиці минулого турніру, про невідомого переможця в стрілянині з самострілу, про Чорного Лицаря, що так самовіддано уникнув заслуженої нагороди, та про хороброго Айвенга, що за таку дорогу ціну купив собі перемогу. Про все розмовляли одверто й вільно, як вояки. Жарти та сміх лунали по залі. Сам лише принц Джон мав похмурий вигляд, — здавалося, він був дуже стурбований чимсь. Раптом він промовив:

— П'ємо цей келих за здоров'я Вільфріда Айвенга, переможця на сьогоднішнім змаганні. Шкодуємо, що рана не дозволила йому бути за нашим столом. Пийте, гості, — надто ви, Седріку Родервудський, шановний батьку цього видатного лицаря.

— Ні, мілорде, — відповів Седрік, підводячися і ставлячи на стіл невипитий келих. — Я не можу назвати сином неслухняного юнака, що став всупереч моїй волі й забув звичаї своїх предків.

— Не може бути, — скрикнув принц Джон, удало вдаючи, немов він здивований, — не може бути, щоб отакий хоробрий лицар був негідний та неслухняний син!

— Так, мілорде, такий саме й є Вільфрід, — відповів Седрік. — Він залишив мою смиренну оселю й приєднався до веселого кола дворян при дворі вашого брата; там навчився він спритно керувати конем, — майстерство, що його ви маєте за таке високе. Він залишив оселю мою всупереч моїй волі та моєму наказові, — в наших предків це називалося неслухняністю, і за це вони карали, як за найважчий злочин.

— Гай-гай! — промовив принц Джон, глибоко зітхаючи, щоб удати своє співчуття, — якщо син ваш був прихильник моєго безталанного брата, чи треба питати, де чи від кого навчився він бути неслухняним сином!..

— Здається, — сказав він трохи помовчавши, — брат мав передати своєму улюбленцеві багатий Айвенгів маєток.

— Він подарував цей маєток Айвенгові, — відповів Седрік, — і це саме й є головна причина моєї сварки з сином. Він згодився прийняти, як феодальний васал, ту саму землю, що колись належала предкам його, як вільним і незалежним владарям.

— Отже, ви, шановний Седріку, мабуть охоче погодитеся, щоб маєток цей перейшов до людини, що її гідність не зазнає шкоди через те, що вона візьме лен цей від британської корони?

— Сере Реджінальде Фрон де Бефе, — додав він, звертаючися до цього барона. — Сподіваюся, ви так захистите

прекрасне баронство Айвенгове, що сер Вільфрід не прогніває свого батька, вдруге діставшися до цього лену.

— Присягаюся святим Антонієм, — відповів похмурий велетень, — хай ваша високість вилає мене саксом, коли Седрік або Вільфрід чи навіть найкращий паросток англійської крові наважиться відібрати в мене дарунок, що ним ваша високість ушанувала мене.

— Той, хто назве тебе, сере бароне, саксом, — відмовив Седрік, ображений тоном, що ним нормани щоразу висловлювали свою зневагу до англійців, — той ушанує тебе великою й незаслуженою для тебе честю.

Фрон де Беф хотів відповісти, але палкий та легковажний принц Джон попередив його.

— Звичайна річ, мілорде, — зауважив він, — вельможний Седрік каже правду: їхній рід має перевагу перед нашим не лише довжиною своїх родоводів, але й довжиною своїх керей.

— Вони й у бою завжди попереду нас, — отак, як ото олень попереду собак, — додав Мальвуазен.

— І вони мають право бути попереду нас, — втрутився пріор Еймер, — не забудьмо їхню ввічливість та делікатність їхніх звичаїв.

— А також і їхню відвагу, що нею відзначилися вони при Гастінґсоні та в інших місцях, — закінчив Бріян де Буа-Гільбер.

Так кожний придворний, по черзі наслідуючи прикладові свого принца, з хитруватою посмішкою намагався втнути якогось жарту на Седрікову адресу.

Обличчя саксові розпалювалося; гнівними очима дивився він то на того, то на іншого свого кривдника — лише швидкість, що з нею їхні образи заступали одна одну, перешкоджала йому віддячити кожному з-поміж них окремо. Він був подібний до осатанілого бика, що, бачучи з усіх боків ворогів-мучителів, вагається, на кому першому з них помститися.

Врешті він заговорив голосом, здавленим з лютості, звертаючися до принца Джона, як до першого, винного в образах, що їх він зазнав:

— Хоча б які були вади та пороки нашого племені, — сказав він, — сакс мав би себе за негідника, якби у власному своєму домі, за чарою вина він поставився так, чи то дозволив, щоб за його присутності так поставилися інші, до беззахисного гостя, як ви, ваша високосте, поставилися сьогодні до мене. Що ж до поразки, якої зазнали наші предки на Гастінґсовому полі, то про це краще б і рота не розтуляти тим (тут Седрік подивився на Фрон де Бефа та хрестоносця), хто, нема тому кілька годин, були вибиті з кульбаки саксовим списом.

— Присягаюся честю, дошкульний жарт! — скрикнув принц Джон. — Як подобається він вам, панове? Наші саксонські піддані вдосконалюються в дотепності та відвазі. За цих тривожних часів вони робляться лихі на язик та хоробрі в бою! Що скажете ви на це, мілорде? Чи не краще, на мій погляд, сісти нам на кораблі та вчасно забратися до Нормандії?

— Боячися саксів? — спитав, сміючися, де Брасі. — Звичайними мисливськими списами, замість будь-якої іншої зброї, ми приборкаємо цих кабанів.

— Покиньте глузувати, сери лицарі! — перепинив Фітцурз. — Не погано було б, — додав він, звертаючися до принца, — якби ваша високість запевнила шановного Седріка, що ніхто не хотів образити його жартами.

— Образити! — відповів принц Джон, роблячися таким самим увічливим, як і завжди. — Я певний — ніхто не буде тієї думки, що я можу дозволити образити будь-кого за моєї присутності. Я п'ю за здоров'я самого Седріка, якщо він відмовляється пити за здоров'я свого сина.

Другий келих принц підніс за здоров'я Адельстана Конінгзбурзького.

Лицар уклонився і, відповідаючи на привітання, відразу вихилив величезний келих.

— А тепер, сери, — сказав принц Джон, уже розпалений вином, — віддавши справедливу шану нашим саксонським гостям, ми прохаємо їх заплатити нам тим самим. — Шановний тане, — продовжував він, звертаючися до Седріка, —

чи не буде така ваша ласка назвати якогось нормана, що його ім'я було б менш від інших неприємне вашим вустам, й омити келихом вина ту гіркість, що її воно могло б лишити на них за собою.

Фітцурз підвівся під час Джонової промови й ставши за саксом, прошепотів йому на вухо, щоб він не проґавив нагоди покласти край ворожості поміж двох племін, назвавши ім'я самого принца. Сакс не заперечив нічим цього політичного натяку, але ж підвівся з свого місця, до вінця налив свій келих і вимовив, звертаючися до принца Джона:

— Ви вимагаєте, ваша високосте, щоб я назвав нормана, що його ім'я гідне того, щоб його пригадати на нашому бенкеті. Безперечно, це завдання нелегке. Це значить — раба примусити співати славу своєму володареві, примусити переможеного, що страждає під тягарем поразки, співати славу свому переможцеві. Але я назву нормана, першого щодо слави в бою й походження, найкращого й найшляхетнішого з цілого племені. І вуста, що відмовляться пити на честь слави, на яку він заслугував, я назву зрадливими, безчесними, й готовий підтримати ці мої слова за ціну свого життя з зброєю в руках. П'ю цей келих за здоров'я Річарда Левове Серце!

Принц Джон, що чекав почути наприкінці саксової промови своє власне ім'я, скочив із місця, коли так несподівано пролунало ім'я того, що його Джон скривдив. Він механічно підніс келиха до вуст — і відразу поставив його назад на стіл. Деякі найстаріші взяли приклад з принца — піднесли келиха до вуст і поставили потім їх перед собою, інші ж, охоплені шляхетнішим почуттям, вигукнули:

— Хай довго живе король Річард, нехай він швидше буде знову з нами!

Дуже мало присутніх, — поміж них Фрон де Беф та хрестоносець — мовчки, зневажливо й не доторкнулися до своїх келихів. Але ж уголос ніхто не наважився відмовитися від здравиці.

Насолодившися кілька хвилин з свого тріумфу, Седрік сказав своєму товаришеві:

— Ходімо, шановний Адельстане, наша присутність тривала досить довго, ми ласкаво відповіли на ласку принца Джона. Хто хоче ближче ознайомитися з нашими грубезними саксонськими звичаями, хай відвідає нас у домах наших предків. Що ж до нас, то ми бачили й знаємо тепер, що таке королівські бенкети та що таке нормандська ввічливість.

З цими словами він встав і залишив бенкетну залу в супроводі Адельстана й деяких інших гостей, що, бувши родом з саксів, почували себе ображеними з глумління принца Джона та його придворців.

Гості, почуваючи себе дуже ніяково, теж почали розходитися. Лишилися тільки найближчі прибічники Джонової партії та його почет.

— Всі втекли від мене, — повторював принц Джон, схвильовано вимірюючи кроками кімнату й роздратовано говорячи, до чого спричинявся почасти ще й запал від випитого вина. — Все дарма, вони прочитали вогневі літери на мірі, впізнали левовий слід на піску, почули близький його рев у лісі. Ніщо не надихне їх знову колишньою мужністю.

— Дай боже, — прошепотів Фітцурз, звертаючися до де Брасі, — щоб щось натхнуло мужністю його самого. Саме братове ім'я примушує його тремтіти. Нещасливі радники царя, що йому бракує рішучості, відваги й сталості.

XV

Жодний павук не вживав стільки зусиль, щоб з'єднати подерті шматки свого павутиння, скільки вжив їх Вальдемар Фітцурз, щоб зібрати співучасників змови принца Джона, що розбіглися. Цей енергійний Джонів посіпака роздавав обіцянки ще щедріше, ніж гроші. Одне слово, він не гребував жодним способом умовити того, хто вагався, чи підбадьорити легкодухого. Про повернення короля Річарда він казав, як про річ химерну.

— Якщо Річард повернеться, — говорив Фітцурз, — він повернеться, щоб збагатити своїх жебраків-хрестоносців коштом тих, хто не пішов за ним до Палестини. Він повернеться, щоб покликати на грізний суд свій тих, хто під час

його відсутності наважився тим чи іншим способом зламати державні закони чи привілеї королівської влади. Він повернеться, щоб помститися на лицарях-церковниках та госпіталітах за те, що вони підтримували французького короля Філіппа під час воєн у Палестині. Він повернеться, врешті, щоб покарати, як зрадника, кожного, що тяг за братом його Джоном. Чи боїтеся ви його могутності? — продовжував лукавий принців довірений. — Ми визнаємо, що він дужий та хоробрий лицар, та минули вже часи короля Артура, коли один боєць ходив проти цілого війська. Якщо Річард і повернеться до нас, він з'явиться сам один, без супутників, без друзів. Кістки хороброго його війська біліють у пісках Палестини. Небагато з його супутників, що повернулися додому, як ото цей Вільфрід Айвенго, тиняються по світу обшарпаними жебраками. Щоправда, — додав він, — можливо, особистими гідностями принц Джон стоїть і нижче за брата Річарда, але, коли взяти до уваги, що той повертається з мечем помсти в руці, тоді, як цей осипає нас ласками, пільгами, привілеями, багатством, пошаною, тоді не важко вирішити, якого з двох королів буде корисно й розсудливо підтримати дворянству.

Ці доводи зробили свій уплив. Більшість згодилася з'явитися на збори в Йорку, де мали вжити заходів до того, щоб вінець королівський був покладений на голову Джона.

Пізно вночі Фітцурз повернувся до замку Ешбі — й зустрівся тут з де Брасі, що змінив своє парадне вбрання на короткий зелений плащ. На ньому були такі самі на колір штани, шкіряний капелюх та короткий меч. Через плече був перекинутий мисливський ріжок, у руках він мав довгого лука, за поясом заткнуто пук стріл. Придивившися пильніше, Фітцурз упізнав нормандського лицаря у вбранні англійського селянина.

— Що це за машкара, де Брасі? — з певною досадою спитав Фітцурз. — Чи ж час тепер братися до різдвяних розваг та оцього чудернацького перевдягання, коли вирішується доля нашого господаря принца Джона? Чому не пішов ти зі мною до цих жалюгідних, бездушних боягузів, що їх, мов сарацинських дітей, жахає саме лише ім'я короля Річарда?

— Я маю свої справи, — спокійно відповів де Брасі, — як ти свої.

— Я свої? — вигукнув Вальдемар. — Я клопотався в справах принца Джона, спільного нашого господаря!

— Наче ти не маєш при цьому іншої причини, опріч особистого твого інтересу? Буде тобі, Фітцурзе! Хіба ж ми не знаємо один одного? Твоя мета — мета шанолюбності, моя — втіхи, як це й природно, коли взяти до уваги різницю мого й твого віку. Про принца Джона ти тієї самої недоброзичливої думки, що й я, — але він той господар, за якого і Фітцурз, і де Брасі сподіваються піти вгору й жити собі на втіху. Саме тому ти допомагаєш йому своїм розумом, а я — списами моїх вільних загонів.

— Вірний ото помічник, що найсерйознішої хвилини грає блазня. На яке лихо одягся ти в це ідіотське вбрання в цю важливу мить?

— Щоб здобути собі дружину, — спокійнісенько підповів де Брасі.

— Не можу тебе зрозуміти, — здивувався його співрозмовник.

— Зараз зрозумієш: це моє вбрання допоможе мені спритніше напасти на череду саксонських биків, що покинули сьогодні вночі замок, і я відберу в них красуню Ровену.

— Збожеволів ти, де Брасі, чи що? Ну, візьми собі на думку — хоч ці люди й сакси, вони заможні й могутні, й їх не абияк шанують їхні земляки. Не час тепер це робити: незабаром бо в державі станеться переворот, ми мусимо забезпечити собі прихильність юрби, й принц Джон неодмінно скарає того, хто образить народних улюбленців.

— Хай скарає, якщо наважиться! — відповів де Брасі. — Він незабаром побачить різницю поміж дужим загоном моїх пікінерів і полохливою зграєю саксонських мугирів. Але ж мене не впізнають. Підозрюватимуть розбишак йоркширських лісів. Я маю певних шпигів — вони стежать за моєю здобиччю. Сьогодні сакси ночують в одному монастирі. Другого ранку вони поїдуть до нашої засідки, і ми, мов орли, нападемо на них. А згодом я з'явлюсь у справжньому своєму вигляді, вдам ввічливого лицаря, видеру сердешну, всю в

сльозах красуню з рук брутальних розбишак і відвезу її до Фрон де Бефового замку, а то й до Нормандії, і не покажу її родичам, аж доки вона зробиться спочатку нареченою, а там і дружиною Моріса де Брасі.

— Напрочуд дотепний план, — сказав Фітцурз, — і навряд чи ти сам весь його склав. Скажи щиро, де Брасі, хто допоміг тобі вигадати його і хто буде допомагати тобі виконати його? Адже ж твій власний загін, здається мені, в Йорку.

— Ну, гаразд, якщо тобі так уже кортить довідатися, — відповів де Брасі, — хрестоносець Бріян де Буа-Гільбер склав плана крадіжки. Він допоможе мені напасти, і він-таки вкупі з своїми супутниками відіграє роль розбійника, що з їхньої влади звільнить леді моя відважна рука, скоро я передягнуся.

— Присягаюсь честю, — сказав Фітцурз, — цей план гідний нашої поєднаної дотепності. Твоя ж особиста розсудливість, де Брасі, надто виявляється в тім, що ти маєш на меті залишити леді в руках гідного твого спільника. На мою думку, тобі легко може пощастити видерти її з рук її саксонських друзів, але ж навряд чи можливо, щоб ти спромігся видерти її потім з Буа-Гільберових пазурів. Адже ж він шуліка, що звик ловити куроп'ята, і цупко тримає в руках свою здобич.

— Він хрестоносець, — відмовив де Брасі, — і тому мій суперник не може мати наміру здобути руку багатої спадкоємиці. А наважитися на щось зухвале щодо особи майбутньої нареченої де Брасі... Присягаюся небом, хай був би в його особі втілений весь капітул його ордену, він не наважився б так образити мене.

— Ну, як уже ніякі розумні докази не мають сили втримати тебе від твоєї божевільної витівки — я добре знаю твою впертість — не витрачай, принаймні, на неї багато часу.

— Це справа всього кількох годин, і я буду в Йорку на чолі моїх сміливих і відважних молодців, готових без заперечень здійснити перший-ліпший план твоєї політики. Але ж супутники мої готові — я чую іржання та тупотіння коней на дворі. Прощавай — я йду.

XVI

Лицар, що вирішив долю турніру, залишив арену відразу, як перемога остаточно визначилася. Коли ж його викликали, щоб дати йому нагороду, його ніде не могли розшукати.

І тоді, як герольди та сурмачі даремно викликали його, лицар їхав на північ, обминаючи всі проїзні шляхи й посуваючися лісовими стежками. На ніч він спинився в маленькому самітному шинку, де мандрівний співак розповів йому, як закінчився турнір.

Другого ранку лицар поїхав далі, маючи на меті проїхати якнайдалі, їхати вихилястими стежками було важко і тому надвечір він дістався лише до західної Йоркширської округи. Обидва — кінь і їздець — потребували відпочинку, і треба було подбати за ночівлю, бо вже надійшла ніч.

Але навколо не було ні покрівлі, ані просто місця, де можна було б заспокоїти голод. Не бачачи нічого, що подало б йому будь-яку надію, лицар вирішив покластися на чуйність свого коня.

Скоро добрий кінь, дуже втомлений довгою дорогою під закутим у панцер вершником, відчув через попущений повід, що йому дали цілковиту волю, він насторожив вуха й сам почав іти швидше. Стежка, що її вибрав кінь, пішла в бік від шляху, що ним їхав лицар цілий день. Бачачи, як упевнено йде кінь, їздець не заважав йому. Успіх виправдав лицареву надію. Стежка вирисовувалась все виразніше й вужчала, а звук невеликого дзвону переконав його, врешті, що він недалеко від якоїсь каплиці чи скиту.

Незабаром він в'їхав на невелику галявину; з краю її підносилася майже сторчова скеля з сірим, зритим бурями верхів'ям. Дикий прочитан завивався по боках її, і дуби та кущі гостролисту звисали над проваллям, наче пір'я на крицевім шоломі. Під скелею, притулившися до неї, стояла проста хатина, збудована тут-таки, в лісі. Щілини були позатикані від негоди мохом та глиною. Недалеко бив із скелі струмок чистої води й тік до порожнього каменя, утворюючи щось на зразок штучного басейну. Витікаючи з нього, струмочок, ледве чутно дзюркочучи, тік вздовж галявини й зникав у сусідньому лісі.

На березі цього струмочка були руїни маленької каплички з поруйнованим дахом — відсіля й чути було дзвін.

Мирна та спокійна картина, що з'явилась у півтьмі перед очима подорожнього, давала йому надії на добру ночівлю: пустельники, що жили в лісах, вважали за свій обов'язок гостинно зустрічати подорожніх, що заблукали, і пускати їх до себе на ніч.

Лицар зійшов з коня й постукав у двері хатини кінцем свого списа.

— Проходь своєю дорогою, хто б ти не був, — почувся з хатини низький, глухий голос, — і не заважай християниновій вечірній молитві.

— Шановний панотче, — відповів лицар, — я бідний подорожній, що заблукав у лісі. Зроби мені послугу гостинності — пусти до себе.

— Добрий брате, — відмовив мешканець скиту, — пес відвернеться від моєї їжі, і гарний кінь відмовиться від мого ліжка — ну-бо, йди собі з богом своєю дорогою.

— Як же, — сказав лицар, — розшукати мені дорогу в цім лісі у такій пітьмі? Прошу тебе, святий панотче, відчини мені по-християнському двері й покажи дорогу.

— Дорогу розшукати не важко, — відповів пустельник. — Стежка з лісу веде до болота, а відтіля до броду, що його, напевне, можна перейти, бо дощу останніми часами не було. Коли перейдеш брід, проходь обережніше лівим берегом — там провалля, і стежка вздовж берега завалилася в багатьох місцях. Відтіля йди просто...

— Стежка, що завалилася, провалля, брід та болото, — перепинив його лицар. — Ні, сере пустельнику, — хоч би ти був святіший від усіх, що колись носили бороду та перебирали чітки, ти не зможеш примусити мене їхати вночі отакою дорогою. Кажу тобі, ти, що живеш з милостині околишніх мешканців, що на неї ти, здається, не дуже заслуговуєш — ти не маєш права відмовити в притулку на ніч подорожньому, що перебував у безпорадному становищі. Мерщій відчиняй двері, або я виламаю їх і зайду сам.

— Друже подорожній, — відповів пустельник, — не

присікуйся до мене. Якщо ти примусиш мене вдатися до мирянської зброї для захисту — тобі буде гірше.

Гавкання та гарчання псів виявили, що пустельник покликав на допомогу своїх псів з якогось закутку. Тоді, розгнівавшись на пустельника, що хотів виконати свій негостинний намір, лицар так вдарив ногою в двері, що затрусилися вишки й петлі.

Пустельник, що йому, видно, не хотілося, щоб його двері отак тремтіли, голосно гукнув:

— Почекай трошки, побережи свою силу, добрий подорожній, я відчиню тобі двері, хоч, напевне, тобі навряд чи до вподоби буде моя оселя.

Двері відчинилися і пустельник, високий дужий чоловік у волосяниці та каптурі, підперезаний очеретяним мотузком, з'явився перед лицарем. В одній руці він тримав запаленого смолоскипа, в другій — грубезного та важкого дрючка з дикої яблуні. Двоє великих кудлатих псів, напівхорти, напівдворняги, готові були кинутися на подорожнього, скоро відчиняться двері. Але коли смолоскип освітлив лицарів панцер, що стояв коло дверей, пустельник, забувши про свій намір, вгамував своїх розлютованих помічників і запросив лицаря зайти до хатини, прохаючи пробачити під відмовкою, що він, мовляв, звик не відчиняти дверей після заходу сонця, бо в околиці тиняється сила розбишак та підозрілих волоцюг.

— Але ж бідність твоєї келії, святий панотче, — сказав лицар, обдивившися навколо, — є достатній для тебе захист від розбишак, не кажучи вже про двох вірних псів, досить дужих та лютих, як мені здалося, щоб повалити оленя чи впоратися з кількома молодцями.

— Добрий лісник, — відповів пустельник, — дозволив мені користуватися з цих тварин, щоб охороняти мій скит, аж доки прийдуть спокійніші часи.

Сказавши це, він устромив смолоскипа в залізну клямку, що була йому за свічник, і підкинувши у вогонь кілька сухих полін, присунув лаву до одного краю столу, запрошуючи лицаря сідати.

Сівши, вони пильно розглядали один одного: кожний з них мав одну й ту саму думку — що не часто доводилося йому зустрічати дужчого, кремезнішого чоловіка.

— Благочестивий пустельнику, — промовив лицар, — я попрошу тебе сказати мені, по-перше, куди мені поставити мого коня, по-друге, чим би мені повечеряти, і по-третє, де б мені лягти спати?

— Я відповім тобі, — сказав пустельник, — знаками. Моє правило не вживати слів там, де досить знаків.

Кажучи це, він показував у різні кутки кімнати. — Ось твоя стайня, он твоє ліжко і (він зняв з полиці чашку з двома жменями печеного гороху та поставив її на стіл) ось твоя вечеря.

Лицар знизав плечима й вийшовши з хатини, відв'язав коня та ввів його, дбайливо розкульбачив і накинув свій плащ на його стомлену спину.

Пустельника, видно, зворушила та дбайливість, з якою лицар порався спритною рукою коло свого коня. Буркочучи щось про пащу, запасену для лісникового коня, він приніс з прикомірка оберемок сіна й кинув його лицаревому коневі, потім приніс чималий оберемок сухої папороті й кинув у куток, призначений для лицаревого ліжка. Лицар подякував йому за таку ласку і вони сіли на свої місця біля столу, що на ньому стояла чашка з печеним горохом.

Коли вони почали їсти, лицар зняв свій панцер та шолом, і пустельник побачив мужні риси обличчя, надзвичайно великі блискучі блакитні очі, гарний рот з вусами, темнішими від волосся. Було видно, що це людина неабиякої відваги та спритності; це цілком відповідало його високій дужій постаті.

Пустельник також відкинув каптура й показав свою голову — голову людини в повному розквіті життєвих сил. Його пострижене тім'я у вінці темних кучерів було подібне до парафіянського пасовиська, огородженого високим тином. У рисах його обличчя не було нічого суворого чи похмурого, як у ченця: це не було й виснажене аскетове обличчя. Навпаки, воно мало в собі щось сміливе й щире. Над

густими чорними бровами підносилося високе чоло; щоки, зарослі довгою кучерявою бородою, були гладкенькі й рум'яні, мов у сурмача. Обличчя це так само, як і тілиста статура святого мужа, більше свідчило про харчування м'ясними стравами, як от філе чи шинка, аніж про пісний горох та стручки. Це відразу ж упало в око гостеві. Ледве-ледве прохамелювавши повний рот гороху, він попрохав напитися. Пустельник поставив перед ним великий кухоль струмкової води.

— Це з струмка святого Денстана, — сказав він, — що в ньому він одного дня охрестив п'ятсот поганців-данців та братів, — хай буде благословенне ім'я його! — і, приклавши кухля до своєї чорної бороди, пустельник відпив і ковтнув один раз, що зовсім не пасувало до велемовної його хвали.

— Щось здається мені, святий панотче, — сказав лицар, що злиденна їжа твоя разом із цим святим, хоч і трохи рідким, питвом чудотворно впливає на тебе. Ти маєш вигляд людини, що може хутчій здолати барана або дістати нагороду в боротьбі чи на турнірі, аніж жити весь час у молитві в цій пустелі, живлячись сухим горохом та холодною водою.

— Це так про мене бог зволив подбати, — відповів пустельник.

— Святий панотче, — сказав лицар, — на твоєму тілі господь явив чудо; дозволь грішному мирянинові довідатися, як твоє ім'я.

— Зви мене копменгерстським кліриком, так звуть мене в околиці. Щоправда, люди додають до цього ще назву «святий», але я не стою на цім, бо маю себе за негідного цієї назви. Ну, а тепер, хоробрий лицарю, чи можу й я довідатися в мого шановного гостя про його ім'я?

— Звичайна річ! Мене звуть у цих місцях Чорним Лицарем, дехто, щоправда, додає назву «Ледар», але я також не такий шанолюбний, щоб стояти на цьому.

Почувши цю відповідь, господар не міг утриматися від сміху.

— Бачу, — сказав він, — сере Ледачий Лицарю, що з тебе людина розуму й ради, крім того, що тобі не до вподоби

бідне моє чернече життя, бо ти може звик до вільності дворів та таборів, до розкошів міст. Але я пригадую, сере Ледарю, що коли добрий лісник проїздив по лісі й залишив для моєї охорони цих псів та оберемок сіна, він, здається, залишив і трошки їжі. Про неї, як непридатну мені, я зовсім забув, поринувши в благочестиві думки.

— Оце так так! — скрикнув лицар, — Ну, ну, показуй не гаячись, що таке залишилося від лісника.

Пустельник кинув недовірливий погляд на лицаря, немов перевіряючи, чи можна йому довіритися.

Задовольнившися з огляду й переглянувшися з лицарем, пустельник відчинив якусь комору, дуже спритно й дотепно вмуровану в стіну, вийняв відтіля величезний пиріг і поставив його перед гостем. Той розрізав пиріг і почав ласувати. Проковтнувши кілька великих шматків, лицар спитав свого хазяїна:

— Чи давно був тут добрий лісник?

— Майже два місяці тому, — відповів пустельник.

— Далебі, — скрикнув гість, — усе чудесно в твоїй оселі, святий панотче. Я готовий присягтися, що гладкий олень, що дав цю смачну страву, ще на тому тижні гасав по лісі.

Пустельник трохи зніяковів при цих словах, до того ж обличчя йому витяглося, коли він помітив, як швидко меншав пиріг: гість не соромлячися одчайдушно атакував його, взяти ж у цьому участь хазяїнові не дозволяла попередня його заява про помірність.

— Я був у Палестині, сере клірику, — сказав лицар, припиняючи своє заняття, — й пригадую тамтешній звичай, що наказує хазяїнові їсти вкупі з гостем на довід тому, що запропонована страва не шкідлива. Я й на думці не маю підозрювати, що такий святий чоловік може бути негостинний, але вельми хотів би, щоб і ти наслідував цей східний звичай.

— Щоб задовольнити тебе, сере лицарю, я готовий раз поступитися своїм правилом, — відповів пустельник і запустив у пиріг свою п'ятерню.

— А чи не залишив тобі, — спитав лицар, наївшися, — добрий лісник, що йому завдячуємо пирогом, пляшку вина,

барильця канарського, або що, щоб приєднати це до цього знаменитого пирога? Безперечно, така дрібниця не варта того, щоб утриматися в пам'яті такого благочестивого пустельника, як ти, але ж я тієї думки, що понишпоривши у тій схованці, ти ще побачив би, що я мав рацію, кажучи таке.

Пустельник відповів на це посмішкою й, повернувшися до комірчини, витяг відтіля шкуряну сулію, що в неї вміщувалося кварти з чотири, потім приніс два келихи з буйволячого рогу, оправлені в срібло. Він налляв у них вина й почаркувався з лицарем.

— Святий панотче, — сказав лицар, скоро обидва випили, — я неймовірно здивований, що людина з такими м'язами та жилами, як ти, і такий веселий співрозмовник заховав себе у такій глушині. Тобі б, на мій погляд, личило робити облоги замків та фортець, їсти та пити досхочу, а не бідкатися отут, годуючися городиною та хлібом і живучи з лісникової ласки. Принаймні, на твоєму місці я розважався б полюванням на королівських ланей. Цілі отари їх гасають по тутешніх лісах, і жодна з них не шкодуватиме, що пішла на користь служникові святого Денстана.

— Сере Ледачий Лицарю, — відмовив пустельник, — це небезпечні слова, і я прошу тебе не повторювати їх. Я пустельник, відданий королеві та законові — й якщо б мені спало на думку забити дичину мого царя, то я потрапив би до в'язниці, а якби не було на мені цієї ряси, — либонь, і на шибеницю. Повір мені, куди краще втішатися з добра, що його посилає тобі бог, ніж зухвало дізнаватися, відкіля воно взялося. Налий собі келиха, та й до столу. Прошу тебе тільки — не набридай мені своїм недоречним розпитуванням, не примушуй доводити тобі, що якби я справді схотів, то дуже легко відкараскався б від твоєї компанії.

— Присягаюся честю, — сказав лицар, — ти ще дужче збуджуєш мою цікавість. Ти найтаємніший пустельник з усіх, що їх доводилося мені зустрічати, й я ближче познайомлюся з тобою перше, ніж поїхати звідсіля. Що ж до твоїх загроз, святий чоловіче, — знай, ти розмовляєш з людиною, що ціле життя її повне небезпек.

— Сере Ледачий Лицарю, п'ю за твоє здоров'я, — сказав пустельник, — з пошани до твоєї відваги, але ж не до твоєї скромності. Якщо ти візьмеш однакову зі мною зброю, то хоч би яке дружнє та братерське почуття я не плекав до тебе, я дам тобі таку науку й таке розгрішення, що ти на цілий рік забудеш про гріховну зухвалість та надмірну цікавість.

Лицар почаркувався з ним і попрохав назвати зброю. На це пустельник відчинив іншу комірчину й вийняв відтіля пару мечів та щитів, що з них користувалися солдати тієї доби.

Лицар, стежачи за ним очима, помітив, що в цій другій схованці були два довгі луки та самостріл, пук дротиків до останнього та з півтузеня стріл для луків. З'явилися, опріч того, арфа та інші речі, що в них не було зовсім нічого чернечого.

— Обіцяю, брате ченче, — сказав лицар, — не бути тобі неприємним, набридаючи зайвими запитаннями. Те, що є в цій шафі, відповідає на всі мої запитання. До того ж я бачу тут зброю (він підвівся з місця й взяв арфу), що нею мені багато приємніше змагатися з тобою, як мечем та щитом.

— Що ж, ти мій гість, — відповів пустельник — сідай-но й наливай свій келих. Пиймо, співаймо й веселімося, ти завжди будеш бажаний гість і знайдеш шматок пирога в копменгерстській оселі, аж доки я служу при каплиці святого Денстана, що триватиме, дасть бог, аж доки я проміняю свій сірий одяг на одяг з зеленої дернини. Ну ж бо налий келиха. Адже ж чимало часу мине, доки я наладнаю арфу, а ніщо не зміцнює так голосу та не вигострює слуху, як добрий келих вина.

XVII

З арфою в пустельника справа йшла поганувато, — нелегка була річ упоратися з розладнаним інструментом.

— Мені здається, святий панотче, — сказав лицар, — тут бракує однієї струни, та й решта розладнані.

— Авжеж, ти це помітив, — відповів пустельник, — вид-

но, що ти добре знаєшся на музиці. Ех, чи ж не казав я Олленові з долини, північному співакові, що попсує він арфу, коли гратиме цісля сьомого келиха, але він не схотів слухати мене. Друже, п'ю за успіх твоїх справ!

Лицар сам наладнав арфу й спитав свого хазяїна, що хотілось би йому послухати.

— Баладу, баладу! — скрикнув пустельник. — Вона краща від усіх французьких пісень. Я щирий англієць, сере лицарю, і в цій келії співають лише англійських пісень.

— Отже, я проспіваю тобі, — сказав лицар, — баладу, що її склав саксонський співак; з ним я познайомився в Палестині.

Лицар заспівав. Майстерство навчило його приховувати вади голосу, що був дуже невеликий і певніше грубий, як мелодійний. Одне слово, наука стала йому в пригоді, щоб замінити все, чого йому бракувало.

Під час співу пустельник сидів з виглядом першорядного критика, що слухає якусь нову оперу. Він розсівся на своїй лаві напівзаплющивши очі, склавши пальці разом, і увесь, здавалося, обернувся на увагу; раз у раз він відбивав долонею такт співу. Коли йому здавалося, що лицарів голос не досить дужий, він підспівував йому. Коли лицар закінчив співати, пустельник енергійно ствердив, що балада справді гарна й добре проспівана.

— А втім, — зауважив він, — мені здається, що мій земляк занадто довго жив з норманами й тому набрався журливого тону їхніх пісень. Що притягувало шляхетного лицаря так далеко? І невже він не гадав, що поки його не було, його красуня втішалася з іншими, і що серенада його, як вони її звуть, зворушить її не більше, як котяче нявкання на даху? Не зважаючи на це, я п'ю цей келих за твоє здоров'я, за успіх усіх, вірних своїм милим, лицарів!

Кажучи це, він узяв арфу й почастував свого гостя виразною пісенькою з однієї старовинної англійської балади «Босий чернець».

— По честі сказати, — завважив лицар, — гарна, весела пісня, і співав ти її, як личить твоєму званню. Але ж у твоїй

пісні згадується про диявола, — невже, святий панотче, ти не боявся, що він відвідає тебе під той час, коли ти отак зовсім не по-чернечому розважаєшся?

— Не по-чернечому! — скрикнув пустельник. — Це обвинувачення ганебне. Я відкидаю його. Я сумлінно виконую свої обов'язки при каплиці.

— Якщо не брати до уваги місячних ночей у місяці полювання, — завважив гість.

Так вони базікали невтомно, роблячися все веселіші та нестриманіші, і обмінялися чималою кількістю пісень, як раптом хтось перепинив їхній бенкет, міцно грюкнувши в двері оселі...

XVIII

Скоро Седрік-Сакс побачив, що син його впав непритомний на арені в Ешбі, перший його рух був — наказати своїм челядникам допомогти йому й пильнувати його, — але слова застигли йому на вустах: пам'ятаючи, як він зрікся неслухняного сина та позбавив його спадщини, Седрік не наважився привселюдно виконати перше своє поривання. Він лише наказав Освальдові доглянути його, а потім у супроводі двох челядників приставити Айвенга, скоро юрба розійдеться, до Ешбі. Однак, Освальда випередили: юрба, щоправда, розійшлася, та разом з нею зник і лицар.

Марно Седріків виночерпець силкувався знайти свого молодого пана: він бачив криваві плями на тому місці, де впав лицар, але самого його не знайшов. Раптом йому впав в око чоловік, одягнений у джурів одяг. В ньому він відразу пізнав свого товариша Гурда. Збентежений долею свого пана й охоплений розпукою, що той зник, переодягнений свинопас шукав його скрізь, зовсім забуваючи, що йому самому небезпечно з'являтися поміж людей. Освальд затримав Гурда, як утікача, що його долю мав вирішити його пан.

Все розшукуючи Айвенга, Освальд лише довідався від тих, що були навколо, що лицаря піднесли гарно одягнені челядники, поклали на ноші однієї з присутніх дам і відразу

ж винесли з тісняви. Здобувши ці відомості, Освальд вирішив повернутися до свого пана по нові накази й узяв разом з собою також і Гурда.

Скоро Сакс почув, що Айвенга пильнують і доглядають, до того ж, напевне, друзі, — замість батьківської турботливості, збудженої синовою долею, з'явилися ображені гордощі та досада на те, що він називав синовою неслухняністю Вільфріда.

— Хай собі йде, куди йому до вподоби! — сказав Седрік. — Хай лікують йому рани ті, через кого він був поранений! Він виявляється куди метчіший у блазневих розвагах нормандського лицарства, як у тім, як би підтримати славу та честь своїх предків мечем і алебардою — гарною старовинною зброєю його країни.

— Якщо для того, щоб підтримати честь своїх предків, — зауважила Ровена, що була тут-таки, — якщо для цього досить бути розумним у раді й сміливим у бою, найхоробрішим поміж хоробрих, найшляхетнішим поміж шляхетних, то, крім голосу його батька, мені не доводилося чути...

Седрік перепинив її.

— Мовчи, леді Ровено, — щодо цього, я не хочу тебе слухати!

Ця розмова відбулася перед Джоновим бенкетом. Коли саксонські тани повернулися з замку й сіли на коней, Седрік уперше помітив тут утікача Гурда. Бувши в паганому настрою, вів шукав лише нагоди, щоб присікатися до когось та вилляти свій гнів.

— У колодки його, у колодки! Освальде, Гендеберте, — негідники, пси, як насмілюєтеся ви залишати цього мерзотника на волі?!

Не наважуючися сперечатися, Гурдові товариші зв'язали його першим, що трапився під руками, мотузком. Гурд слухняно скорився всьому, що з ним робили, — він лише сказав, з доганою поглянувши на свого пана:

— Це мені за те, що я люблю твою кров та тіло більш, як самого себе.

— На коней — і вперед! — скрикнув Седрік.

— Давно вже час, — сказав вельможний Адельстан, — бо ж якщо ми не поквапимося, то вечеря, що її виготував для нас добрий абат Вільтгоф, зовсім зіпсується.

Однак наші подорожні дісталися до своєї мети саме вчасно. Абат, сам з старовинного саксонського роду, прийняв гостей дуже ласкаво, й вони просиділи за столом до пізньої чи то, певніше, до ранішньої години, — і другого ранку залишили оселю свого гостинного хазяїна лише після доброго сніданку.

Коли вершники виїздили з монастирського двору, трапилася незначна пригода, й вона чимало збентежила саксів, що дуже марновірні й вірять забобонам: худий чорний пес, сидячи на задніх лапах, жалісно вив, коли передні вершники виїхали за загороду, а потім, дико гавкаючи й стрибаючи на всі боки, побіг услід подорожнім.

— Не до вподоби мені оця музика, батьку Седріку! — сказав Адельстан, що з пошани до старого тана звик так звати його.

— І мені також, дядю! — сказав Вамба. — Я дуже боюся, як би не довелося нам дорогою ціною заплатити за цю музику.

— На мою думку, — сказав Адельстан, що з утіхою пригадував смачний абатів ель, — на мою думку, краще було б повернутися та перебути в абата аж до півдня. Не годиться їхати далі, не сівши знову за стіл, коли дорогу тобі перейшов чернець, заяць, чи то собака, що виє.

— Казна-що! — нетерпляче відмовив Седрік. — День занадто короткий, і ми не встигнемо додому. Що ж до пса, я знаю його, це пес раба Гурда, що втік від мене. Він такий самий утікач, як і його хазяїн.

Кажучи це, він підвівся на стременах і роздратований, що затримався в дорозі, кинув свого дротика у бідолаху Фанґса. Дротик поранив пса в лопатку й мало не пристромив його до землі. Фанґс жалісно заскавчав і втік від розлютованого тана. Гурдові стиснулося серце: його багато більше схвилював хазяїнів намір забити його вірного товариша, аніж люте поводження з ним самим.

— Друже Вамбо, — сказав він блазневі, що, бачивши по-

ганий хазяїнів настрій, розсудливо їхав позаду, — будь ласка, витри мені очі!

Вамба виконав його прохання, й деякий час вони їхали мовчки. Врешті Гурд сказав:

— З усіх, хто такий дурний, що служить Седрікові, ти, Вамбо, один зумів сподобатися йому. Іди ж но до його й скажи, що ані з охоти, ані з примусу Гурд більше йому не служитиме. Він має силу відтяти мені голову, має силу вихльостати мене різками, має силу закувати в кайдани, але вже не примусить мене більше ані любити його, ані слухатися. Іди ж до нього і перекажи, що Гурд, Беовульфів син, відмовляється служити йому.

— Ну, пробач, це вже ні! — відповів Вамба. — Хоч я сам дурень, та не такий, щоб мене посилав інший дурень. Седрік має другого дротика за своїм поясом, а ти знаєш, що він не завжди обмахується.

— Хай його кидає в мене, — відповів Гурд, — мені байдуже! Учора він покинув Вільфріда, мого молодого пана лежати в крові, а сьогодні хотів на моїх очах забити єдину живу істоту, що будь-коли лащилася до мене. Присягаюся, що ніколи не пробачу йому цього.

Й ображений свинопас знов похмуро замовчав, і хоч як силкувався блазень заговорити з ним, всі його спроби марні були.

XIX

Подорож одбувалася спокійно, і побоювання мандрівників щодо нападу розбійників поволі почало зникати. Опівдні за Адельстановою пропозицією вони спинились у лісистій місцевості на березі струмка, щоб дати відпочити коням і попоїсти самим — гостинний абат навантажив їм досить харчів.

Снідали вони досить довго, і через це та через інші такі самі затримки було очевидно, що їм не доведеться дістатися до Родервуда за сонця. Тому, прискоривши рух, вони поїхали далі.

Діставшися до лісу, подорожні в'їхали в його гущавину,

дуже небезпечну за тих часів через численні загони вольниці, що складалася з людей нижчої верстви, призведених до відчаю пригнобленням та злиднями. Їх було по лісах така сила, що вони ані трохи не боялися слабкої тодішньої поліції.

Проте, хоч було вже пізно, Седрік та Адельстан уважали, що їм нема чого боятися цих розбишак, бо в їхньому почеті було чоловіка з десять челядників, опріч Вамби та Гурда. До того ж, Седрік та Адельстан покладали надію на своє звання та популярність в окрузі не менш, як на свою мужність. Вольниця, що її суворість лісових законів призвела до розбишацтва й одчайдушного життя поза межами закону, здебільш була селянство, чи так звані йомени саксонського походження, що поважали особу та власність кожного з своїх земляків.

Їдучи лісом, подорожні раптом почули крики про допомогу. Під'їхавши до того місця, відкіля їх було чути, вони з здивованням побачили кіннотні ноші, скинуті додолу; біля них сиділа молода дівчина, багато зодягнена по-єврейському, й якийсь старий єврей бігав туди й сюди, ревно благаючи допомогти.

Отямившись від жаху, Ісаак із Йорка (це був він) розповів Адельстанові та Седрікові, що він найняв в Ешбі шістьох людей для охорони та віслюків, щоб перевезти хорого друга. Провідники умовилися супроводити його до Донкастера. До цього місця вони дісталися цілі і незаймані, але довідавшися від стрічного дроворуба, що великий загін вольниці вичікує на них у засідках у лісі, вони не лише втекли, але забрали й віслюків, лишивши єврея з дочкою на призволяще, під загрозою, що їх пограбує та заб'є розбишацька ватага.

— Дозвольте нам, — якнайсмиренніше додав Ісаак, — їхати далі під вашим захистом.

— Ні, — сказав Адельстан, що міг зберігати в пам'яті кожну дрібницю, надто найменшу образу. — Чи ти вже забув, як поводився ти з нами на галереї під час турніру? Бийся, тікай чи вмовляйся з розбійниками, це вже як тобі більше

до вподоби, але не сподівайся від нас ні допомоги, ні підтримання.

Седрік не схотів приєднатися до суворої відповіді свого супутника.

— Краще все ж, — сказав він, — дати їм двох з наших челядників і пару коней, щоб вони могли провести їх до найближчого селища.

Ровена, трохи стурбована звісткою про вольницю, про те, що вона недалеко, жваво підтримувала пропозицію свого опікуна. Тут Ребекка піднялася з землі, пройшла крізь юрбу челядників до коня саксонської леді, стала навколішки й за звичаєм східних людей, коли вони звертаються до вищих від себе, поцілувала край її вбрання. Потім, ставши на цілий зріст і відкинувши покривало, почала благати її зглянутися на них і дозволити їм приєднатися до Ровени та її супутників.

— Не для себе благаю я про цю ласку, — сказала Ребекка, — навіть не для цього сердешного старого. Мені відомо, що скривдити або пограбувати когось з нас християни мають за провину дуже невелику, ба навіть за заслугу, і хіба не однаково, де це трапиться, — в місті, пустелі, чи в полі? В ім'я дороге багатьом, а також і вам, я благаю вас: накажіть перевезти цього хорого обережно та лагідно під вашою охороною. Якщо б з ним скоїлося якесь лихо, то остання хвилина вашого життя буде отруєна почуттям жалю, що ви зневажливо поставилися до мого прохання.

Шляхетний та урочистий вигляд, що з ним висловила Ребекка своє благання, мав подвійний вплив на саксонку.

— Чоловік цей старий та кволий, — сказала Ровена своєму вихователеві, — дівчина молода й гарна, друг їхній хорий, йому загрожує смерть. Ми не можемо залишити їх у такому жахливому становищі. Дай їм двох в'ючаків, а в'юки переклади на кульбаки рабів. Віслюки понесуть ноші, а ми дамо своїх вільних коней старому та його доньці.

Седрік, не можучи відмовити Ровені, відразу ж згодився, а Адельстан лише висловив вимогу, щоб вони їхали позаду.

За мить в'юки були перекладені, бо слово «вольниця» надало всім хуткості, а як починав спадати присмерк, вплив

цього слова ще посилився. Під час цього шарварку Гурда стягли з коня, і він попрохав блазня попустити трохи мотуза, що ним були зв'язані йому руки. Вамба, може навмисне, так недбало перев'язав його, що Гурдові легко пощастило звільнити руки, — й пірнувши до гущавини, він зник з очей подорожніх. Незвичайність становища дозволила йому непомітно втекти.

Дорога, що нею їхали подорожні, зробилася така вузька, що двом вершникам неможливо було їхати попліч. Далі вони з'їхали в долину, перерізану струмком з крутими багнистими берегами, що по них поросли низькі верби. Седрік та Адельстан, що їхали на чолі загону, розуміли небезпеку, що їм загрожував напад у цім межигір'ї, та жодний з них не був досить досвідчений у військовій справі, — і тому, щоб запобігти небезпеці, що, на їхню думку, загрожувала їм, вони вирішили переїхати межигір'я якнайшвидше. Через те, посуваючися не повним порядком уперед, вони переїхали струмок з частиною свого почету, коли раптом були атаковані водночас спереду, збоку й ззаду так невтримно, що, стерявшися й не підготувавшися, вони не могли, як треба, захищатися.

Обидва саксонські тани були захоплені в полон водночас, але Седрік хоробро оборонявся, Адельстана ж забрали в полон перше, ніж він добув з піхов меча чи подумав про оборону; коня його схопили за вузду й самого його стягли з сідла.

Челядники, що їм заважали щось зробити в'юки, були так уражені й налякані долею своїх панів, що зробилися легкою здобиччю нападців. Те саме сталося й з леді Ровеною, що була в середині кавалькади та з євреєм разом з його дочкою, що були позаду всіх.

З цілого почету врятувався самий лише Вамба, що виявив себе за багато сміливішого, ніж ті, що мали себе за багато розумніших від нього. Він видер меча з рук одного вайлакуватого челядника, що забарився його добути з піхов, наче лев, кинувся вперед, розштовхуючи всіх, хто траплявся йому на дорозі, і зробив сміливу, хоч і марну спробу підтримати свого пана. Бачачи, що ворогів не можна здолати, він скочив

з свого коня, стрибнув до гущавини й користуючися з загального замішання, втік з місця бою.

Почувши себе далеко від будь-якої небезпеки, хоробрий Вамба вагався, чи не повернутися йому й поділити долю свого пана, що йому блазень був щиро відданий.

Раптом хтось пошепки назвав його ім'я:

— Вамбо!

І тієї самої хвилини пес, що в ньому блазень упізнав Фанґса, стрибнув до нього й почав ластитися.

— Гурде! — так само тихо відповів Вамба — і свинопас раптом з'явився перед ним.

— Що там таке скоїлося? — задихуючися, спитав вів. — Що означають ці крики, цей брязкіт мечів?

— Звичайна річ за наших днів, — сказав Вамба, — всіх узяли в полон.

— Кого взяли в полон? — нетерпляче скрикнув Гурд.

— Пана, леді, Адельстана, Гендеберта й Освальда.

— Ради бога, — вигукнув Гурд, — скажи, як їх захопили в полон і хто це зробив?!

— Наш пан хотів битися, — відповів блазень, — щодо Адельстана, то цей не дуже, а про решту нема чого й казати. У полон захопили їх зелені каптани та чорні машкари. Всі вони лежать у траві, мов дикі яблука, що ними ти годуєш своїх свиней. Я б посміявся з них, якби мені не заважали сльози, — додав вірний блазень, ледве втримуючи сльози щирого суму.

Гурд скипів.

— Вамбо, — сказав він, — ти маєш зброю, а серце твоє завжди було дужче від твоєї голови; нас лише двоє, але ж раптом напасти двом рішучим людям — це чимала річ. Ходімо.

— Куди й навіщо? — спитав блазень.

— Звільнити Седріка.

— Але ж ти відмовився служити йому! — сказав Вамба.

— Так, — відповів Гурд, — коли він був щасливий... Ходімо.

Блазень був уже готовий послухатися, коли раптом

з'явилася третя особа й наказала їм спинитися. З її одягу та зброї можна було подумати, що це котрийсь розбишака з тих, що напали на них щойно. Але на ньому не було машкари, і хоч було темно, Вамба впізнав у ньому з блискучої перев'язі, що була на його плечі, та з дорогого ріжка, що висів на ній, а також з спокійного владного тону його голосу Локслея — селянина, що за таких несприятливих умов дістав нагороду переможця у стрілянні з самострілу.

— Що це означає? — спитав він. — Хто сміє грабувати та забирати полонених у цих лісах?

— Придивись до їхніх каптанів, — сказав Вамба, — чи не твої це дітоньки? Бо ж як подивитися на вбрання, вони зовсім подібні до тебе, мов один зелений стручок до другого.

— А ось я зараз подивлюся, — відповів Локслей. — Наказую вам, коли дороге вам ваше життя, не сходити з місця. Слухайтеся мене, так буде краще й вам і вашим панам. Стривайте, мені самому треба зробити себе якнайбільше подібним до них.

Кажучи це, він зняв перев'язь з ріжком, вийняв перо з свого капелюха й віддав Вамбі; потім, витягши з кишені машкару й повторивши наказ не сходити з місця, він пішов на розвідку.

— Чи стояти нам тут, Гурде, — спитав Вамба, — чи накивати п'ятами? Хоч який я дурний, та скажу — навряд чи він чесна людина, недурно ж він має з собою все злодійське знаряддя.

— Та хай він навіть буде диявол, — відповів Гурд, — нам не погіршає з того, що ми його дочекаємося. Якщо він з тієї самої ватаги й вже сповістив, кого треба, що ми тут, нам не допоможе ані боротьба, ані втеча. А втім, я нещодавно на самому собі випробував, що розбійники не найгірші з людей, що з ними доводиться зустрічатися.

Селянин повернувся за кілька хвилин.

— Друже Гурде, — сказав він, — я побував в юрбі тих людей і довідався, чиї вони та куди йдуть. На мою думку, вони не вчинять над полоненими жодного насильства. Але ж напасти втрьох на таку силу людей — це було б справжнє божевілля: всі вони досвідчені вояки й порозставляли

стійкових, щоб дати сигнал тривоги на випадок нападу. Але ж я сподіваюся, мені пощастить швидко зібрати такий дужий загін, що всі їхні перестороги їм не допоможуть. Обидва ви служники й, здається, вірні служники Седріка-Сакса, оборонця прав англійського народу. Англійські ж руки допоможуть нам його звільнити. Ідіть услід мені, аж доки я назбираю помічників.

З цими словами він хутко пішов лісом; блазень та свинопас пішли за ним.

XX

Пройшовши добрі три годині, Седрікові челядники в супроводі свого таємничого провідника дісталися до невеликої лісової галявинки; посеред її підносився величезний дуб, що на всі боки розкинув свої розлогі віти. Навколо цього дуба лежало на землі чоловіка з п'ять селян, і один з них, мов стійковий, ходив узад та вперед у тіні від місячного світла.

Почувши, що хтось підходить, стійковий подав сигнал тривоги, й ті, що спали, вмить скочили та потягли свої самостріли. Шість стріл спрямовані були в той бік, відкіля йшли наші подорожні, коли раптом провідника впізнали й вітали його шанобливо, хоч заразом по-дружньому.

— Де мірошник? — було його перше запитання.

— На дорозі до Родергема.

— Скільки з ним людей? — спитав ватажок (було видно, що Локслей був ним).

— Шість — і з певною надією на здобич.

— А де Оллен з долини? — спитав Локслей.

— Чекає на Вайтлінзькій дорозі на Жорвоського пріора.

— Гаразд, — сказав ватажок, — а де чернець?

— У своїй келії.

— Я піду по нього, — сказав Локслей. — А ви йдіть на різні боки й розшукайте своїх товаришів. Назбирайте їх якнайбільше: дичину, що на неї ми полюватимемо, не так легко оточити. На світанку чекайте на мене тут. Стривайте, — додав він, — я забув найважливіше — хай двоє з вас зараз же йдуть

на дорогу до Торквільстону, замку Фрон де Бефа. Ватага молодців, переодягнених у наше вбрання, веде купку полонених. Наглядайте за ними якнайпильніше, щоб вони не дісталися до замку перше, ніж ми зберемо досить сил. Їх треба покарати — тут справа йде про нашу честь, і ми доберемо способу це зробити. Отже, йдіть за ними слідком, і хай хтось з вас, найкращий ходак, сповістить про це всіх селян в околиці.

Вони пообіцяли виконати все, що їм наказано, і пішли в різних напрямках. Тим часом ватажок та обидва його супутники, що дивилися тепер на нього дуже шанобливо, майже перелякано, пішли далі, до копменгерстської каплиці.

Коли вони дісталися до освітленої місяцем галявини, де підносилася зруйнована каплиця та грубий скит, що якнайбільше пасував до оселі благочестивого аскета, Вамба прошепотів Гурдові:

— Якщо це розбишацьке кубло, то виправдується стара приказка: «Що ближче до церкви, то далі від бога». Присягаюся моїм півневим гребінцем — завжди так буває. Прислухайся-но, що за диявольських гімнів співають вони в келії.

Справді, пустельник та гість заспівали на ціле горло й легені старовинної застільної пісні з таким приспівом:

«Гей, кухоль пива дай мені,
Мій хлопче, хватський молодець,
Так, пива кухоль дай мені.
У цім ти, Дженкіне, знавець,
Гей, кухоль пива дай мені».

— Непогана пісенька! — сказав Вамба, що й сам не міг утриматися від того, щеб не підспівувати. — Але ж, дивна річ, хто б це міг сподіватися почути таку веселу пісню опівночі в пустельниковій келії?

— Немає нічого дивного, — зауважив Гурд, — веселий компенгерстський клірик — людина відома; чи не половина всієї забитої в цім лісі дичини згублена його руками. Чути, лісник уже скаржився начальству, і з нього здеруть рясу та каптура, якщо він не зробиться розважливіший.

Доки вони розмовляли, Локслей дужою рукою міцно постукав у двері. Це звернуло на себе увагу й стурбувало пустельника та його гостя.

— Присягаюся моїми чотками, — скрикнув пустельник, припиняючи спів, — ще якісь нічні гості. Ох, не хотілося б мені через мій каптур, щоб вони застукали нас за цим веселим заняттям. Ну ж бо, одягай, друже Ледарю, якнайшвидше свого залізного горщика на голову, а я тим часом приберу від чужих очей ці олив'яні пляшки. Останні краплі їх дуже шумлять мені в голові, а щоб не було чути шуму — бо зараз я й справді не дуже твердий на ногах — підтягуй мені. Байдуже, які будуть слова, я й сам-то їх погано знаю.

І він голосно заспівав якоїсь церковної пісні, що під її звуки почав прибирати посуд після вечері. Лицар, щиро сміючися, одягав зброю й підспівував йому, скільки дозволяв йому сміх.

— Що за диявольську утреню співаєте ви цієї години? — почувся голос знадвору.

— Хай дарує вам бог, сере подорожній, — вимовив пустельник, через гуркіт, що його зчинив своєю метушнею, та через туман у голові після нічного бенкету не впізнавши добре знайомого йому голосу. — Іди собі своєю дорогою в ім'я боже та святого Денстана й не турбуй нас з святим братом моїм у молитвах наших.

— Навіжений попе! — знову почувся голос з двору. — Відчини Локслеєві!

— Все гаразд — жодної небезпеки, — сказав пустельник своєму товаришеві.

— Та хто ж це такий? — спитав Чорний Лицар. — Це ж важливо знати.

— Хто? — відповів пустельник, — кажу тобі, це друг.

— Але ж чий це друг? — знову запитав лицар. — Може твій, та це ще не означає, що й мій.

— Що це за друг? — відмовив пустельник. — Про це легше запитати, ніж відповісти. Що це за друг... стривай, стривай, тепер я пригадав: це той самий чесний лісник, що про нього я тобі казав.

— Не маю сумніву, що він такий самий чесний лісник, як ти — благочестивий пустельник, — відповів лицар, — але ж відчиняй йому двері, доки він не зірвав їх з завіс.

Тим часом пси, що на ввесь голос загавкали, скоро почувся грюкіт у двері, впізнали голос незнайомого: вони цілком змінили своє поводження, дряпались у двері й верещали, немов прохаючи пустити гостя. Пустельник хутко відчинив двері й пустив Локслея та двох його супутників.

— Ось як, — здивувався селянин, подивившися на лицаря, — відкіля в тебе цей веселий хлопець?

— Це мій брат по орденові, — відповів чернець, струшуючи головою, — ми виконували з ним вечірню молитву.

— Ну, так ось що, ченче, забирай геть свої чотки та бери свого дрючка, нам потрібна допомога кожного, чи то духовного, чи то мирянина! А втім, — додав він, відводячи його в бік, — чи ти не збожеволів? Приймаєш до себе незнайомого лицаря, — чи забув ти наш статут?

— Це він незнайомий? — відмовив чернець. — Та я знаю його так добре, як жебрак знає свою миску.

—А як же його ім'я? — спитав Локслей.

— Ім'я його, — відповів пустельник, — його ім'я — сер Ендоні Скрейбльстон. Начебто я пив би з людиною, не знаючи її імені.

— Ти надто багато випив, ченче, — зауважив стрілець, — і боюся, розпатякував ще більше.

— Добрий йомене, — сказав лицар, підходячи до них, — не сердься на мого веселого хазяїна. Він поставивсь до мене гостинно, — щоправда, в іншому разі я однаково примусив би його бути гостинним.

— Примусив би! — скрикнув чернець. — Ось чекай, я зодягну замість цієї сірої ряси зеленого каптана, і якщо я не відзвоню дванадцять разів своїм дрючком по твоєму кабакові, то хай не мають мене ані за чесного ченця, ані за меткого стрільця.

Кажучи це, він скинув своє вбрання й лишився в чорній полотняній куртці та таких самих штанях, а поверх їх одяг зелені штани та такий самий каптан.

— Прошу тебе, — сказав він Вамбі, — допоможи мені затягти очкура, і я почастую тебе за це келихом вина.

— Спасибі за вино, — відповів Вамба, — але невже ти гадаєш, що мені годилося б допомогти тобі обернутися з святого пустельника на грішного жителя лісів?

— Не бійся, — заспокоював пустельник, — я спокутую в своїй сірій рясі гріхи свого зеленого каптана — і все буде гаразд.

— Амінь! — відповів блазень. — Сукняний каптан спокутуватиметься волосяницею, а натомість твій балахон розгрішить мою рябу куртку.

Кажучи це, він почав допомагати ченцеві затягати незліченні очкури, що ними підв'язували тоді штани до куртки.

Доки вони пріли над цим, Локслей відвів лицаря в бік і сказав йому:

— Не ховайся, сере лицарю, — ти той самий, чия відвага визначила перемогу англійців проти чужоземців другого дня турніру в Ешбі.

— Хай ти відгадав, що ж з цього? — спитав і собі лицар.

— Те, — відповів стрілець, — що в цьому разі я маю тебе за друга слабшим.

— Що ж, це обов'язок кожного чесного лицаря, — сказав Чорний Лицар, — і мені було б неприємно, якби про мене думали інакше.

— Для моєї ж мети, — сказав Локслей, — треба, щоб ти виявився таким самим щирим англійцем, який ти гарний лицар. Те, про що я сповіщу тебе, стосується, щоправда, до кожної чесної людини, але ж переважно кревного урожденця Англії.

— Навряд чи розшукати тобі когось, — відповів лицар, — кому б Англія та життя кожного англійця були такі дорогі, як мені.

— Дуже хочу, щоб було так, — відмовив селянин, — бо ніколи нашій батьківщині не були потрібні більш, як зараз, ті, хто її любить. Слухай, я розповім тобі про ту справу, що в ній, коли лише ти справді той, яким здаєшся, можеш узяти почесну участь. Ватага мерзотників, переодягнена за людей куди чесніших від них, захопила в полон шляхетного англійця, на прозвище Седріка-Сакса, його вихованку та друга

його Адельстана Конінгзбурзького. Їх відвезли до замку в цім лісі, що зветься Торквільстон. Питаю тебе, як чесного лицаря й щирого англійця — чи згодний ти допомогти мені звільнити їх?

— Це обов'язок мій за обітницею лицарською! — відповів лицар. — Але ж мені хотілося б знати, хто ти, що закликаєш мене допомогти їм?

— Я, — відповів мисливець, — людина без імені, але я друг моїй батьківщині та друг її друзям. Поки хай тобі буде досить цього, до того, і ти сам хочеш лишитися невідомим. Повір мені, що слово моє, як запорука, таке саме святе, як коли б я мав золоті остроги.

— Цілком вірю тобі! — відповів лицар. — Я звик вивчати людей з їхніх облич, а в твоїм обличчі я читаю чесність та рішучість. Отже, я не розпитуватиму тебе більше ані про що, а допоможу тобі врятувати полонених. Після цього, сподіваюся, ми познайомимось ближче і будемо задоволені один з одного.

Чернець одягся точнісінько, як селянин, озброївся мечем та щитом, самострілом та сагайдаком, а на плече поклав величезну палицю. Він перший вийшов з келії, дбайливо зачинив двері й ключа поклав собі під поріг.

Вимивши голову в струмку і через те відразу освіжившися та витверезившися, веселий чернець вимахнув важкою своєю палицею довкола голови, мов тростиною, й скрикнув:

— Де ці мерзенні харцизи, що силоміць хапають та завозять дівчат? Хай чорти мене заберуть, коли я їх не подужаю, хоча б їх було цілий тузінь.

— Не треба шуму! — сказав селянин. — Нам не можна марнувати час на балачки. Ходім, кажу я, треба зібрати всі наші сили — нас і так небагато, а нам же доведеться штурмувати замок Реджінальда Фрон де Бефа.

— Як? — скрикнув Чорний Лицар. — Так це Фрон де Беф хапає на королівській проїжджій дорозі королівських васалів? Чи давно зробивсь з нього злодій та насильник?

— Насильник з нього був завжди, — відповів Локслей.

— А коли зайшла мова про злодійство, — додав чер-

нець, — то було б добре, коли б він був наполовину такий чесний, як перший-ліпший з-поміж знайомих мені злодіїв.

— Іди хутчій, панотче, та прикуси собі язика, — сказав селянин. — Показуй нам краще дорогу до збірного місця, ніж теревені плести про те, про що можна було б мовчати з пристойності та розсудливості.

XXI

Поки вживалося таких заходів, щоб урятувати Седріка та його супутників, озброєні люди, що захопили їх, поспішали відвезти їх до безпечного місця, щоб тримати там у полоні. Але швидко стало темно, а лісові стежки, здавалося, погано були знайомі бандитам. Вони мусили щоразу надовго зупинятися і навіть двічі поверталися назад, збочивши з дороги.

Заспокоїлися вони лише коли розвиднілося, і загін хутко рушив далі. Два ватажки розмовляли поміж собою:

— Час тобі залишити нас, сере Морісе, — промовив хрестоносець, звертаючися до де Брасі, — й підготувати частину другу твоєї містерії. Адже ж ти пам'ятаєш, що тобі належить зіграти роль лицаря-визвольника.

— Я роздумав, — відмовив де Брасі, — і не розлучуся з тобою, аж доки наша здобич опиниться ціла й незаймана в замку Фрон де Бефа. Тоді я з'явлюся перед леді Ровеною в справжньому своєму вигляді й сподіваюся, вона пробачить мені насильство, що в ньому я перед нею винний, за ту пристрасть любощів, що палає в мені.

— А що ж примусило тебе змінити твій план, де Брасі? — спитав хрестоносець.

— Це тобі байдуже, — відповів його супутник.

— Проте, сподіваюся, ти змінив свої наміри не через недовір'я до моєї чесності, що його хотів навіяти тобі Фітцурз?

— Мої думки залишаються зі мною... Кажуть, диявол радіє, коли один злодій обкрадає другого, а нам відомо, що коли він почав виригати вогонь та сірку, то й тоді не втримався б хрестоносець від того, щоб задовольнити поривання його серця.

— Або ватажка вольниці з страху, що друг його та товариш поведеться з ним так, як він сам поводиться з іншими.

—Твоя догана недоречна й зухвала. Досить з тебе, що мені відомі звичаї ордену хрестоносців-церковників — я не дозволю тобі видерти з рук моїх привабливу здобич, що для неї я так ризикував.

— То чого тобі боятися? Адже ж тобі відомі обітниці нашого ордену.

— Відомі, але відомо також, як їх додержують. Закони галантного поводження з дамами вільно тлумачаться в Палестині, сере хрестоносцю, тому я й не наважуюся на твою сумлінність.

— Так слухай щиру правду, — сказав хрестоносець. — Я байдужісінько ставлюся до твоєї красуні з блакитними очима. Поміж нас є, на мій погляд, дещо краще від неї.

— Як? Невже ти принизишся до служниці? — спитав де Брасі.

— Ні, сере лицарю, — гордовито відповів де Буа-Гільбер, — до служниці я не принижуся. Але серед полонених є одна, що анічим не гірша від твоєї.

— Присягаюся обіднею, ти кажеш про красуню-єврейку.

— А якщо б і так, хто наважився б стати мені на перешкоді?

— Ніхто, як мені відомо, хіба що твоя обітниця незайманості чи скрута сумління щодо роману з єврейкою.

— Щодо моєї обітниці, наш великий магістер розв'язав її. Що ж до сумління, то чоловікові, що забив триста сарацинів, нема чого турбуватися з приводу кожного дрібнісінького грішка.

— Тобі краще знати свої привілеї. А втім, я готовий був би присягтися, що тебе куди більше ваблять батьківські гроші, як чорні оченята його доньки.

— І те, і те варт того, щоб ним захоплюватися, — відповів хрестоносець, — опріч того, старий єврей є наполовину моя здобич. Мені доведеться поділитися нею з Фрон де Бефом, що не даремно ж пускає нас до свого замку. А треба ж мені мати якусь вигоду з цього нальоту, особисто собі — і от я вподобав чарівну єврейку, як власну мою нагороду. Тепер,

коли тобі відомі мої наміри, чи повернешся ти до свого попереднього плану, чи ні? Ти розумієш, тобі нема чого боятися мого суперництва.

— Ні, — відмовив де Брасі, — я залишаю за собою мою нагороду. Може, ти кажеш і правду, але ж мені не до вподоби ані привілеї, що їх здобувають з дозволу великого магістра, ані заслуги, здобуті через вбивство трьохсот сарацинів. Ти маєш занадто багато прав не розгрішення, щоб маніжитися з дрібними грішками.

Під час цієї розмови Седрік робив спроби довідатися від своїх сторожів, хто взяв їх у полон та для якої мети.

— Ви, мабуть, англійці, — сказав він, — і, о, справедливе небо! — підносите руку на своїх земляків, немов якісь нормани. Мабуть, ви мої сусіди, отже, й мої друзі: жодний з моїх сусідів-англійців не може бути мені ворог. Кажу вам, хлопці, багато таких, як ви, навіть ті, хто тікав від закону до лісової вольниці, знаходили в мене захист, я бідкався разом з ними з їхньої недолі, я кляв насильства тиранів-баронів. Так скажіть, чого, врешті, вам треба від мене? Навіщо вам це насильство? Своїми вчинками ви лютіші від хижих звірів, що їм наслідуєте, ані слова мені не відповідаючи.

Даремно намагався Седрік умовити своїх сторожів. Вони мали досить причин мовчати...

Поквапно їхали вони далі, аж доки наприкінці алеї з високих дерев з'явився перед ними Торквільстон, старовинний, сивим мохом укритий, замок Реджінальда Фрон де Бефа. Це була невелика фортеця, що складалася з величезної високої башти, оточеної будівлями нижчими від неї, з круглим подвір'ям усередині. Уздовж зовнішнього муру був виритий глибокий рів, що до нього текла вода з сусідньої річки. Фрон де Беф, що через свою вдачу весь час жив у чварах із своїми ворогами, зміцнив замок баштами на зовнішньому мурі, щоб захистити його з усіх боків.

Подивившися на сиві, вкриті мохом замкові мури, Седрік відразу збагнув причину лиха, що скоїлося з ними.

— Несправедливо, — сказав він, — обвинувачував я злодіїв та вольницю цих лісів, гадаючи, що розбійники належать до

їхніх ватаг. Вірніше було б сплутати лисів тутешніх нетрів з хижими французькими вовками. Скажіть мені, пси, чого жадає ваш пан? Відібрати мені життя, чи майно? Ведіть же нас на смерть і закінчіть ваше тиранське насильство, відібравши нам життя, як ви відібрали волю. Якщо Седрік-Сакс не може врятувати Англію, він радо помре за неї. Перекажіть вашому тиранові-панові, що лише про одне благаю я його: з честю відпустити леді Ровену. Вона — жінка, і йому нема чого боятися її, а вкупі з нами помруть ті, хто не побоявся стати на її захист.

Супутники анічим не відгукалися на ці слова, так само, як і на попередні, й спинилися біля воріт замку. Де Брасі тричі просурмив у рога, а сторожа та стрільці, що стояли на мурах, помітивши, що вони під'їздять, поквапно спустили підйомний міст, і вершники в'їхали до замкового подвір'я. Полонені зійшли, за вказівками своєї сторожі, з коней, їх завели до кімнати, де дали нашвидко попоїсти — проте ніхто не скористувався з цього, крім Адельстана. Потім їх одвели до великої зали з кострубатими колонами саксонської архітектури.

Леді Ровену розлучили з її почетом і ввічливо відвели, не питаючи про те, чи вона згодна, до далекої частини замку. Те саме зробили й з Ребеккою, не зважаючи на всі вагання її батька, що пропонував навіть гроші, аби тільки залишили їх разом. Та хоч як пручався старий єврей, його силоміць схопили й потягли в протилежний бік. Челядників попереду обезброїли, зробили трус і забрали до іншої частини замку. Навіть Ровені було відмовлено в послугах її покоївки Ельґіти.

Кімната, де були замкнені саксонські тани, правила тепер за приміщення для сторожі, колись же це була парадна зала замку.

Седрік виміряв кімнату, весь віддавшися гнівним думкам про минуле й сучасне, тоді як кволість його товариша, заміняючи йому витриманість та спокій філософа, дозволяла йому думати лише про невигоди теперішнього їхнього становища.

Коли сакс весь поринув у ці журливі думки, двері їхньої в'язниці раптом розчинилися й увійшов шафар з білою

булавою в руці, відзнакою своєї посади. Ця важлива особа ввійшла до кімнати помірними кроками в супроводі чотирьох челядників; вони несли стіл укритий стравами, — і вигляд їхній та пахощі винагородили Адельстана за всі турботи й хвилювання, що він їх зазнав. Люди, що прислуговували коло столу, були в машкарах та плащах.

— Навіщо цей машкарад? — спитав Седрік. — Невже ви гадаєте, що потрапивши до замку вашого пана, ми не знаємо, у кого ми в полоні? Перекажіть йому, — продовжував він, бажаючи скористуватися з нагоди, щоб розпочати переговори про своє звільнення, — перекажіть панові вашому, Реджінальдові Фрон де Бефові, що єдине пояснення причини нашого ув'язнення ми вбачаємо в злочинному бажанні його збагатіти нашим коштом. Перекажіть йому, що ми підкоряємося його хижацтву так само, як підкорилися б у такому самому випадку справжньому розбійникові. Хай він призначить викупне за наше звільнення, — і він матиме його, якщо лише розміри його не перейдуть межі, можливі для нас.

Шафар не відповів ані слова, лише хитнув головою.

— Перекажіть серові Реджінальдові Фрон де Бефові, — додав Адельстан, — що я викликаю його на смертельний герць і кличу його битися зі мною пішим або верхи, в надійному місці не пізніше, як за вісім днів після нашого звільнення, що його, я сподіваюся, він, як справжній лицар, не відволікатиме за таких умов, ані ухилятиметься від нього.

— Я перекажу лицареві ваш виклик, — відповів шафар, — а поки маю запропонувати вам на вибір оці страви.

Полонені недовго ласували. Увагу їхню відтяг від цієї важливої справи звук рогу, що почувся коло воріт замку. Ріг пролунав тричі так гучно, немов перед зачарованим колом сурмив казковий лицар, що з появою його зали та башти, мури та бійниці мали розвіятися, наче той ранковий туман. Сакси скочили з-за столу й підбігли до вікна. Але вони не змогли задовольнити свою цікавість: вікна їхньої в'язниці виходили на подвір'я замку, а звуки лунали з-за зовнішніх мурів. Проте виклик, видно, був серйозний, бо за мить майже цілий замок був на ногах.

XXII

Крім саксонських танів, у замку був також Ісаак з Йорка. Сердешного відразу ж кинули до однієї з підземних в'язниць замку, що його вогка підлога була багато нижча від поверхні землі, ба навіть нижча від річища рову, що йшов довкола мурів.

Світло проходило сюди крізь одну чи дві бійниці, пробиті на такій височині, що рука ув'язненого не могла доторкнутися їх. Ці бійниці навіть опівдні пропускали лише мляве хмурне світло, що на зміну йому спадала цілковита пітьма ще задовго перед тим, як в інших частинах замку починало сутеніти.

Ланцюги та кайдани, що залишилися від колишніх полонених і що мали перешкоджати їхнім спробам тікати, посиротілі, іржаві, висіли ще по стінах. Серед кілець одного ланцюга було видно ще напівгнилого кістяка, — мабуть, полоненого, що не лише загинув тут, а й зотлів.

В одному кутку стояла велика жарівня, над нею були протягнені поперечні залізні штаби, напівз'їдені іржею.

Ісаак, що йому вже не раз доводилося зустрічатися з небезпекою, вирішив бути мужнім і щосили чинити опір. Зважившися, він підібрав під себе поли вбрання, щоб зберегти своє тіло від вогкої підлоги, й сів у кутку підземелля.

Добрі три години лишався він отак сидіти, коли раптом почулося, як хтось йшов сходами до підземелля. Задеренчали засуви, зарипіли завіси, — і Реджінальд Фрон де Беф увійшов до в'язниці в супроводі двох сарацинів, хрестоносцевих полонених.

Фрон де Беф, високий, кремезний чоловік, що ціле своє життя перебув у походах та чварах і не гребував жодними способами, щоб поширити свою феодальну владу, мав риси, що цілком пасували до його вдачі, — з них видно було, які жорстокі, неприборкані пристрасті живуть у цій людині. Рубці, що вкривали йому вид, викликали б на будь-якому іншому обличчі симпатію та пошану до ознак відваги, гідної тієї пошани, — але обличчю Фрон де Бефа вони надавали

виразу чогось звірячого й збільшували жах, що його навіювала його зовнішність.

Чорні невільники, що супроводили Фрон де Бефа, скинувши своє розкішне вбрання, одягли куртки та шаровари з повсти з рукавами, закачаними до ліктів, наче в різників, що працюють на різницях. Кожний мав у руках невеличкого кошика.

Увійшовши до підземелля, вони спинилися коло дверей, що їх Фрон де Беф пильно оглянув і зачинив, двічі повернувши ключа.

Вживши таких заходів перестороги, він поволі підійшов до єврея й подивився на нього так, немов бажав паралізувати його блиском своїх очей, мов деякі хижі звірі, що, як кажуть, магнетизують свої жертви поглядом. Здавалося лиховісний та дикий погляд Фрон де Бефа мав такий самий вплив і на бідолашного полоненого. Єврей сидів, розкривши рота й дивлячися на лютого барона сповненим жаху поглядом. Сердешний Ісаак не мав сили ні підвестися й уклонитися тому, хто навіював на нього такий жах, ба навіть не міг зняти капелюха чи почати благати: так схвилювала його загроза тортурів та смерті.

Величезний норманів зріст, здавалося, ще збільшувався, мов той орел, що розпускав свої крила перше ніж кинутися на беззахисну свою жертву. Він спинився за три кроки від кутка, де тулилася до стіни його жертва, і зробив знак одному невільникові. Чорний його посіпака наблизився, вийняв з свого кошика велику вагу й кілька тягарців, поклав їх до ніг Фрон де Бефові й шанобливо відступив назад, туди, де стояв його товариш.

Фрон де Беф заговорив, і лиховісний дужий голос його збудив невиразну луну в підземеллі.

— Чи бачиш ти цю вагу? — грізно почав він. — На цій самій вазі ти повинен одважити мені тисячу фунтів сріблом, відповідно до міри й ваги лондонського товера.

— Не маю я таких грошей, як тисяча фунтів срібла, — твердо відповів Ісаак.

— Я згодливий, — сказав Фрон де Беф, — і якщо ти не

маєш срібла, я не відмовлюся від золота. Заплативши золото, ти врятуєш тіло своє від таких тортурів, яких ти й уявити собі не можеш.

— Зглянься з мене, вельможний лицарю! — вигукнув Ісаак. — Я стара, нещаслива й безпорадна людина. Мало честі в тім, щоб тріумфувати наді мною... Невеликий подвиг розчавити беззахисного... Невже ти схочеш це зробити?

— Не думай, — похмуро сказав норман, — що я лише просторікую з тобою, щоб тебе налякати. Присягаюся тобі тим, у що ти не віриш — євангелією, що її навчає наша церква, і ключами, які дано їй, щоб зв'язувати і розв'язувати, — те, що я вирішив, вирішено твердо й непорушно. Це підземелля — не місце для жартів. Полонені, вдесятеро шляхетніші від тебе, вмирали в цих стінах, і доля їхня лишилася довіку невідома. Але на тебе чекає забарлива, повільна смерть, що порівняно з нею смерть їхня була справжня насолода.

Він знову дав знак невільникам підійти й сказав їм щось їхньою мовою. Сарацини вийняли з кошиків трохи вугілля, пару міхів і пляшку з олією. Доки перший викресав вогонь, другий розкладав вугілля в широкій, іржавій жарівні, що про неї ми згадували, і роздмухував міхи, аж доки все вугілля почервоніло.

— Поглянь-но, Ісааку, — сказав Фрон де Беф, — на залізні штаби над розпеченим вугіллям. На це тепле ліжко ти ляжеш без одягу, мов на пухове. Один раб роздмухуватиме під тобою вогонь, другий поливатиме олією твоє жалюгідне тіло, щоб печене не присмалилося. Отже, вибирай; або ти будеш покладений на це гаряченьке ліжко, або заплатиш тисячу фунтів срібла. Присягаюся головою мого батька, — тобі нічого нема більш вибирати.

— Ні, неможливо, — вигукнув, тремтячи, єврей, — неможливо, щоб ви справді мали такий намір! Милосердий бог ніколи не створював серця, здатного до такої жахливої жорстокості.

— Заплати викуп, кажу тобі, — відповів Фрон де Беф, — і радій з того, що за цю ціну ти зміг звільнитися з підземелля, що про його таємниці мало хто міг розповісти. Я не марну-

ватиму більше часу, просторікуючи з тобою: вибирай поміж своїми грішми й своєю кров'ю та тілом: доля твоя залежить від власного твого вибору.

— Я позбавлений змоги вибирати, бо не маю способу виконати вашу нечувану вимогу! — знову скрикнув Ісаак.

— Гей, узяти його та роздягти, ви, раби! — крикнув лицар. — Хай праотці його племені допомагають йому, якщо можуть.

Невільники, слухаючися більше поглядів та рухів Фрон де Бефових, як його слів, підскочили до єврея, схопили бідолаху, піднесли з долу й поставивши поміж собою, чекали, що накаже їм жорстокий барон робити далі. Бачачи лютих своїх катів, що від них не можна було сподіватися чогось доброго, і подививши на розпечену залізну жарівню, Ісаак втратив мужність. Впертість його зникла.

— Я заплачу тисячу фунтів срібла — назбираю його у всіх своїх родичів, — сказав він. — Коли й де призначаєте ви дати її вам?

— Тут, — відмовив Фрон де Беф, — тут треба дати її, зважити й перерахувати в цім самім підземеллі... Невже гадаєш ти, що я звільню тебе перше, ніж матиму викуп?

— А чим я буду забезпечений, що мене звільнять, — сказав єврей, — коли я дам викуп?

— Словом шляхетного нормана! — відповів фрон де Беф. — Честь нормандського барона чистіша від золота й срібла цілого світу.

— Даруйте мені, вельможний лорде, — полохливо сказав Ісаак, — але ж чому мушу я мати надію на слово того, хто сам ані в чім мені не вірить?

— Тому, що ти не маєш іншого способу врятувати себе, — суворо відповів лицар. — Тут я маю владу над тобою й навіть не повторюватиму тобі ще раз умов, що за них я поверну тобі волю.

Єврей глибоко зітхнув.

— Обіцяйте, принаймні, мені, — сказав він, — вкупі зо мною звільнити й супутників моїх. Вони зглянулися з мого лиха, і за те, що затрималися, щоб допомогти мені, частина мого нещастя вразила й їх.

— Якщо ти кажеш про тих саксонських мугирів, — сказав Фрон де Беф, — їхній викуп залежатиме від інших умов. Раджу тобі, єврею, думати лише про свої справи й не втручатися у справи інших.

— Отже, — сказав Ісаак, — ви звільните лише мене й мого пораненого друга?

— Чи двічі треба повторювати тобі, сину Ізраїлів, щоб ти турбувався лише про свої власні справи й забув про справи інших? Ти вирішив — лишається тільки дати викуп — і якнайшвидше...

— Але ж послухай мене, — сказав Ісаак, — щоб зберегти собі те саме багатство, що ти його хочеш добути за ціну твого...

Тут єврей замовк, боячися розсердити лютого нормана. Але Фрон де Беф лише посміхнувся й докінчив сам те, що почав єврей.

— За ціну мого сумління, хотів був ти сказати, Ісааку? Кажи сміливо... Я сказав тобі, що я згодливий. Я можу вислухати докори від того, хто зазнав від мене шкоди. Але ж скажи найголовніше: коли я матиму гроші?

— Пошліть дочку мою Ребекку до Йорка, — відповів Ісаак, — у супроводі вашої варти, вельможний лицарю, і за час, потрібний, щоб вершник міг повернутися, скарб буде переданий вам у цім підземеллі.

— Дочку твою! — сказав Фрон де Беф із здивованим виглядом. — Присягаюся небом, Ісааку, я не від того, щоб знати про це раніше. Я гадав, що ця чорноброва дівчина є твоя підложниця, і віддав її за покоївку серові Бріянові де Буа-Гільберові, за прикладом патріархів та стародавніх героїв, що не раз давали нам у цьому доброчинний приклад.

Крик, що пролунав з Ісаакових вуст після цих безжалісних слів, струсив саме склепіння й так оглушив двох сарацинів, що вони пустили його з рук. Він скористався з волі, щоб кинутися на долівку й обняти коліна Фрон де Бефові.

— Візьміть усе, чого ви вимагали, сере лицарю, — кричав він, — призведіть мене до злиднів і руїни... Простроми мене своїм кинджалом, спечи на цім вогні, але ж зглянься з моєї

доні, звільни її від ганьби й сорому. Якщо породила тебе жінка, зглянься з честі беззахисної дівчини. Вона — живий образ небіжчиці моєї Рахілі, остання з шости застав її любові. Невже ви позбавите невтішного вдовця єдиних його радощів? Невже ви хочете призвести батька до того, щоб він схотів бачити єдину свою дитину поруч небіжчиці її матері в могилі наших предків?

— Якби ж я знав про це попереду! — сказав норман, немов трохи зворушений. — Але зараз це нам не допоможе, я не можу змінити й того, що вже сталося, і того, що станеться. Я дав слово свому товаришеві в зброї й не зламаю цього слова. А втім, чому гадаєш ти, що дівчині буде погано в Буа-Гільбера?

— Ох, погано, неминуче буде погано! — скрикнув єврей, ламаючи собі руки з горя. — Чи було колись, щоб хрестоносці зглядались з чоловічого життя чи жіночої честі?

— Гей, бережися, — скрикнув Фрон де Беф, і очі йому запалали, — не насмілюйся ображати святий орден сіонської церкви, думай лише про викуп, що ти його зобов'язався дати, — або буде тобі лихо.

— Розбійнику, вбивцю! — вигукнув Ісаак, повертаючи образи своєму гнобителеві з лютістю, що її не міг більше вгамувати. — Нічого я тобі не заплачу, не заплачу й єдиного срібного пені, аж доки ти віддаси мені дочку цілу й незайману!

— Чи при своїх ти, ізраїльтянине? — люто спитав барон. — Чи не зачаровані часом твоя кров та тіло проти розпеченого заліза та кип'ячої олії?

— Не боюся тебе! — скрикнув єврей, призведений до люті й розпуки горем свого батьківського серця. — Роби своє злочинство. Дочка моя — моє тіло та кров. Вона мені в тисячу разів дорожча від цих членів, що їм загрожує твоя лютість. Не матимеш ти від мене срібла, а як і матимеш, то хіба що розтоплене, щоб залляти ненажерну твою пельку. Ні жодного пені не дам я тобі, якщо б навіть міг цим урятувати тебе від вічного прокляття, що на нього ти заслугував цілим своїм життям. Бери життя моє, якщо хочеш, утішайся, дивлячися, як зумію я померти.

— Подивимося! — сказав Фрон де Беф. — Присягаюся святим хрестом, ти покуштуєш вогню та криці. — Беріть його, раби, й прив'язуйте до штабів.

Старий не мав сили опиратися, і тому сарацини хутко стягли з нього верхнє вбрання й хотіли вже роздягати далі, коли раптом перед замком двічі почулися звуки рогу й пролунали навіть у глибочині підземелля, — і зараз-таки після цього почулися гучні голоси, що кликали сера Реджінальда Фрон де Бефа.

Йому не хотілося, щоб був якийсь свідок пекельної його справи, а тому лютий барон дав знак рабам знову одягти Ісаака й вийшов з підземелля разом із своїми супутниками.

XXIII

В іншому кінці замку була кімната, призначена леді Ровені. Прибрана вона була досить чепурно, з певним комфортом. У тім, що полонену вмістили тут, можна було вбачати особливу пошану, що з нею не ставилися до решти полонених. Фрон де Бефова жінка, що їй спеціально була влаштована ця кімната, давно вже померла; руїнчий час та занедбаність наклали свій відбиток на небагато оздоблень, що ще збереглися. Тут її залишили на самоті з її думками, доки актори цієї ганебної гри розподіляли поміж собе ролі. Розподіл ролей відбувся на нараді Фрон де Бефа, де Брасі та хрестоносця. Після довгих та запальних суперечок, де кожний намагався загарбати якнайбільшу частину здобичі, вони, врешті, вирішили долю сердешних своїх полонених.

Було коло півдня, коли де Брасі, задля кого взялися до цієї справи, з'явився, щоб здійснити свій намір, — прохати руки, а вкупі з нею й маєтків леді Ровени.

Він встиг причепуритися. З витонченою ввічливістю, як придворний солдат, він уклонився леді Ровені, знявши свого оксамитового берета, оздобленого золотою брошкою, і запросив її сісти, але вона все стояла, і лицар зняв рукавичку з правої руки, щоб провести Ровену до фотеля. Вона рухом відхилила цю ввічливість і сказала:

— Якщо я стою перед своїм в'язничим, сере лицарю, — а інакше думати я, звичайна річ, не можу, — то полоненій більш личить вислухати свій вирок стоячи.

— Гай-гай, чарівна Ровено, — відповів де Брасі, — перед вами не в'язничий ваш, а полонений, і від ваших чарівних очей чекає де Брасі на вирок, що його ви хотіли почути від нього.

— Я не знайома з вами, сере, — гордовито відповіла леді, підвівши голову з виглядом ображеної гідності. — Я не знайома з вами, і зухвала фамільярність ваша — звертатися до мене трубадуровою мовою, ані крихти не виправдує розбишацького насильства.

— Я незнайомий вам. Це жахливе лихо для мене, але ж дозвольте сподіватися, що ім'я де Брасі не завжди пропускали, коли менестрелі[1] та герольди виславлили подвиги лицарські так на турнірах, як і на полях боїв.

— Отже, лишіть тим герольдам та менестрелям виспівувати вас та ваші подвиги, сере лицарю. Їхнім вустам це куди більше личить, аніж вашим власним. Скажіть мені лише, хто з них лишить у піснях чи то в турнірній хроніці славетну перемогу цієї ночі, яку ви дістали над старим, що його супроводило кілька полохливих служників, та спогад про його здобич — нещасливу дівчину, силоміць одвезену до розбишацького кубла.

— Ви несправедливі, леді Ровено, — сказав лицар, кусаючи собі вуста з замішання і починаючи говорити тоном, властивіщим йому, аніж штучна люб'язність, що її він спробував ужити спочатку, — непричетна до пристрасті, ви не пробачаєте безумство іншому, хоч безумство це навіяла ваша-таки врода.

— Прошу вас, лицарю, — відмовила Ровена, — покинути, розмовляючи зі мною, цю мову мандрівних менестрелів: вона не личить шляхетним лицаревим вустам. Тепер ви примушуєте мене сісти, бо хочете, щоб я чула від вас такі заяложені компліменти, яких у першого-ліпшого паскудного скрипаля знайдеться ціла купа, що її не переслухаєш аж до різдва.

---

[1] Менестрелі — мандрівні співаки.

— Чванлива дівчино! — скрикнув де Брасі, осатанівши з того, що його галантні зальоти викликали саму лише зневагу. — Чванлива, з тобою, видно, треба поводитися по-твоєму. Так знай, що я прохав твоєї руки, вживаючи таких висловів, що властиві моїй вдачі, — але ж тобі приємніше, щоб тебе домагалися самострілом та сокирою, а не пристойними висловами та ввічливою мовою.

— Ввічливість мови, — відповіла Ровена, — є лише машкара, що під нею ви приховуєте свої підлі вчинки. Я не дивуюся, що вам набридло лицемірити; з вашого боку було б чесніше зберегти розбишацьке вбрання та мову, аніж ховати розбишацькі вчинки під машкарою ввічливості та звичаїв лицарських.

— Ви даєте добру раду, леді Ровено, — сказав норман, — і ваша зухвала мова якнайкраще виправдує мій зухвалий вчинок. Кажу я тобі: ти не вийдеш з цього замку інакше, як жінкою Моріса де Брасі. Я не звик, щоб мої плани зазнавали поразки; та нормандському баронові й не личить дуже маніжитися, поводячися з саксонською дівчиною, що її він ушановує, пропонуючи свою руку. Ти гордовита, Ровено, — отже тому ще гідніша бути мені за жінку. Хіба пощастить тобі здобути велику шану та князівський титул інакше, як одружившися зі мною? Як можеш ти видертися іншим способом з тісних стін сільської халупи, де сакси туляться вкупі з свиньми, що становлять їхнє багатство й посісти належне тобі місце серед усього, що відзначається в Англії вродою чи могутністю?

— Сере лицарю, халупа, що ви її так зневажаєте, була моя оселя змалку й, повірте, якщо я й розлучуся колись із нею, то розлучуся лише для того, хто не навчився зневажати ані оселю, ані звичаї, що в їх я вихована.

— Угадую вашу думку, леді Ровено, хоч ви й гадаєте, що вона мені незрозуміла. Але ж не кохайтеся в мрії, що Річардові Левовому Серцеві пощастить будь-коли повернути собі королівську владу, а ще менше — в мрії, що Вільфрід Айвенго, його улюбленець, підведе вас до підніжжя його трону, як свою наречену. Інший закоханий, торкаючися цієї

струни, збожеволів би з ревнощів, але ж мою непорушну рішучість не відвадить це дитяче й цілком безнадійне почуття. Знайте, леді, що цей суперник у моїй владі, й що від мене залежить зберегти таємницю його присутності в замку Фрон де Бефа, що його ревнощі без міри небезпечніші від моїх.

— Вільфрід тут? — сказала Ровена зневажливо. — Це така сама правда, як те, що Фрон де Беф — його суперник.

Де Брасі пильно подивився на неї.

— Невже ти справді не знала цього? — спитав він. — Ти не знала, що Вільфріда Айвенга везли на ношах єврея?.. Пристойне товариство хрестоносцеві, що його відважна рука билася за святу труну!

І він зневажливо засміявся.

— Якщо ж він справді тут, — промовила Ровена байдужим тоном, хоч уся тремтіла з жаху, що його не мала сили здолати, — у чім же він є суперник Фрон де Бефові, і чого іншого боятися йому, крім короткочасного полону та почесного викупу за законами лицарства?

— Ровено, — сказав де Брасі, — невже ти поділяєш загальну помилку всіх вас, жінок, що гадаєте, мов за причину суперництва може стати лише жіноча врода? Невже тобі невідомо, що бувають ревнощі, які виникають через суперництво шанолюбства та багатства — так, як бувають ревнощі кохання, — і що господар наш Фрон де Беф не зіштовхне з свого шляху кожного, хто стане йому наперешкоді до того, щоб загарбати гарний Айвенгів маєток? І зіштовхне так хутко й так спокійно, наче його суперникові віддала перевагу перша-ліпша синьоока дівчина. Але ж погодься на мою пропозицію, — і пораненому лицареві не буде чого боятися Фрон де Бефа; ну, а в іншому разі тобі доведеться оплакувати його: адже ж він є в руках у того, хто ніколи не виявляв себе за милосердого.

— Врятуйте його, ради бога, врятуйте! — скрикнула Ровена; твердість її хитнулася через страх перед долею, що загрожувала її милому.

— Я це можу... я цього бажаю... це є мій намір, — відповів

де Брасі, — бо якщо Ровена згодиться бути за наречену де Брасі, хто дозволить собі будь-яке насильство щодо її родича, сина її опікуна, товариша її дитинства? Але ж лише твоє кохання може купити це захисництво. Скористайся з свого впливу на мене — і він урятований; відмовся від моєї пропозиції — Вільфрід загине, й ти сама не будеш звільнена.

— У твоїх словах, нечулих та брутальних, — сказала Ровена, — дещо не погоджується з тим жахом, що його ти намагаєшся змалювати. Я не вірю ані в те, що твій намір такий лихий, ані в те, що влада твоя така велика.

— Ну, так знай, що від твого вирішення залежить не лише Айвенгова доля, але й доля твого опікуна, Седріка, — сказав де Брасі, — й я лишаю тебе, щоб ти все, як слід, обміркувала.

Досі Ровена витримувала цю журну сцену з непохитною мужністю, та лише вважаючи, що небезпека, яка загрожувала близьким їй людям, не така вже серйозна й неминуча.

Але скоро вона збагнула справжнє становище, вона гірко й розпачливо заридала.

Де Брасі був зворушений, хоч ще більше збитий з пантелику. Справді, занадто багато він уже дозволив собі, щоб одступити, й Ровена, за тих обставин, що створилися, не мала змоги вплинути на нього ані доводами, ані загрозами. Він виміряв кімнату кроками, то даремно вмовляючи перелякану дівчину заспокоїтися, то сам не знаючи, що йому робити далі.

Він похитнувся в своїй рішучості.

— Я не можу, — думав він, — дивитися на таке гарне обличчя, коли воно так змінилося з жаху, і таких очей, коли вони сповнені сліз. Краще було б, коли б вона лишалася, як спочатку, неприступна й гордовита, або щоб я мав таке жорстоке серце, як ото Фрон де Беф.

Схвильований цими думками, він міг лише прохати сердешну Ровену заспокоїтися й запевняв, що вона не має причин удаватися до такої розпуки. Але слова де Брасі перепинив гострий звук рогу, що стурбував разом з ним також і інших мешканців замку.

XXIV

Поки в інших частинах замку відбувались змальовані сцени, Ісаакова дочка Ребекка чекала у далекій самітній вежі, поки вирішиться її доля. Її привели туди двоє з тих переодягнених, що вкрали її. Упхнувши її до невеликої кімнати, вони залишили її. Там побачила вона якусь стару жінку, що бурмотала собі під ніс саксонську пісню, немов одбиваючи такт руху веретена, що оберталося.

Коли Ребекка зайшла, стара підвела голову й подивилася на чарівну єврейку поглядом, сповненим лихої заздрості.

— А ну, підводься та забирайся, стара відьмо! — сказав один з Ребеччиних провідників. — Так наказує наш шляхетний пан. Поступися цією кімнатою гості, кращій від тебе.

— Так, — пробуркотіла знахарка, — завжди отак віддячують за послуги! Були часи, коли єдине моє слово мало силу вигнати з замку найкращого з вояків, а тепер я примушена підводитися й забиратися геть з наказу кожного стайничого.

— Добра пані Урфрідо, — сказав другий челядник, — не плещи язиком, а підводься й забирайся. Лордові накази мають бути виконані без жодного заперечення. Були і в тебе твої щасливі дні, стара, але сонце твоє давно зайшло. Тепер ти, мов той старий бойовий кінь, — у відставці: ти скакала своїх часів, але тепер уже лише шкандибаєш дрібною риссю... Ходім звідсіля!

— Пси ви кляті, — скрикнула стара, — і здохнете у псячій халабудці! Хай лихий демон роздере мене на шматочки, коли я вийду звідсіля перше, як попряду свій льон!

— Так відповідай же сама нашому панові, стара відьмо! — сказав челядник і вийшов, лишивши Ребекку з старою жінкою, що до її товариства дівчину так грубо запхнули.

— Яке чортовиння знову мають вони на думці? — пробуркотіла стара знахарка, від часу до часу скоса лиховісним поглядом дивлячися на Ребекку. — А втім, не важко вгадати... Блискучі очі, чорні кучері й шкура біла, мов папір. Так, легко вгадати, навіщо прислали вони її до цієї самітної

башти, звідкіля не чути жодного крику, так само, як і з глибочини п'ятсот сажнів під землею. Твої сусіди будуть сови, моя красуне, і їхній крик буде чути так само далеко, і на нього стільки ж зважатимуть, скільки й на твій. Вона чужоземка, — додала стара, помітивши Ребеччине вбрання та чалму. — З якої ти країни? Ти сарацинка, чи єгиптянка? Що ж ти не відповідаєш? Ти вмієш плакати, отже, вмієш і говорити.

— Не сердьтеся, матусю! — сказала Ребекка. — Скажіть мені для бога, на що, врешті, чекати мені від тих, хто зробив наді мною таке насильство? Може, вони позбавлять мене життя за те, що я єврейка? Я радо віддам його.

— Життя твоє, моя люба? — відповіла стара. — Яка радість їм у тім, щоб забити тебе? — Повір мені, життю твоєму не загрожує жодної небезпеки. З тобою зроблять те саме, що колись вони дозволили собі зробити з шляхетною саксонською дівчиною. І чому єврейка, хоч би вона була тобою, має право вимагати кращої долі, як та? Подивись на мене, я була така сама молода і вдвоє вродливіша від тебе, коли Фрон де Беф, батько оцього Реджінальда, обложив цей замок. Батько мій з сьома своїми синами відстоювали свою спадщину поверх по поверху, кімнату по кімнаті. Тут немає жодної підлоги, жодного щабля на сходах, що його вони не зросили б своєю кров'ю. Вони загинули... загинули всі аж до останнього, і перше, ніж захолонули тіла їхні, перше, ніж висохла їхня кров, я зробилася жалюгідною переможцевою здобиччю.

— Невже тут нема від кого чекати на допомогу? Немає жодної змоги втекти? — сказала Ребекка. — О, я щедро віддячила б тобі за це!

— Не дозволяй собі й мріяти про це! — відповіла стара. — Звідсіля немає куди вийти, хіба що у ворота смерті... та й вони відчиняються пізно, дуже, дуже пізно, — додала вона, хитаючи сивою своєю головою. — Прощавай, єврейко! Чи єврейка ти, чи поганка — долі твоєї це не змінить: ти матимеш справу з людьми, що ніколи не знали ані сорому, ані жалю. Прощавай, кажу я. Я своє скінчила.

— Не йди, ради бога, не йди! — скрикнула Ребекка. — Лишайся зі мною хоч би на те, щоб лаяти та проклинати мене. Сама твоя присутність уже є захист мені.

— Ні, ніщо не врятує тебе, — відмовила стара й вийшла з кімнати, замкнувши за собою двері. Ребецці було чути, як вона поволі, важко йдучи сходами, проклинала кожний щабель за його крутість.

Ребекка мала чекати на долю без міри гіршу від Ровениної. Але вона мала ту перевагу, що через природну твердість душевну та жвавий розум була краще підготована до зустрічі з небезпекою, що загрожувала їй. Розум цей, ще змалку серйозний та спостережливий, не дозволяв розкоші та багатству, що ними оточував її батько вдома, засліплювати її: вона якнайкраще розуміла всі небезпеки, що поміж них доводилося їм жити.

Вона була мужня, скромна та розсудлива, і їй були незнайомі страх та приголомшеність. Ребекка була свідома, що вона гідна кращої долі, ніж та, що до неї засудило її невблаганне тиранство релігійних забобонів.

Підготована таким чином до знегіддя, вона набралася твердості, конче потрібної до зустрічі з ним. Сучасний її стан потребував напруження всіх її розумових сил, і вона намагалася опанувати себе.

Насамперед, вона пильно оглянула кімнату, але помешкання давало мало надії на те, щоб утекти чи якось оборонити себе. Тут не було жодного таємного ходу чи ляди — були лише єдині двері, що ними ввійшла Ребекка, і хоч двері ці йшли до головного корпусу замку, проте, здавалося, що кімната щільно оточена зовнішніми мурами. На внутрішньому боці дверей не було ані колодки, ані засува. Єдине вікно виходило на ґанок фортеці, — це спочатку подало було Ребецці надію втекти, але вона швидко помітила, що ґанок цей нічим не сполучений з іншими частинами замку — це було щось подібне до дозірної вежі, захищеної, як звичайно, кам'яним валом з бійницями. Тут могло вміститися кілька стрільців, щоб обороняти та відбивати натиск ворогів на зовнішній вал, стріляючи згори.

Хоч як підготувала себе Ребекка до того, щоб спокійно зустріти небезпеку, проте вона вся затремтіла, змінилась на обличчі, коли на сходах залунали кроки й двері кімнати поволі відчинилися. Високий чоловік, зодягнений так само, як ті бандити, що захопили наших подорожніх у полон, увійшов, не поспішаючи й замкнув за собою двері. Капелюх його, насунений на самі очі, приховував верхню частину голови, а кереєю своєю він затуляв собі обличчя. В такому вбранні, немов готуючися зробити щось таке, чого йому й самому було соромно, він спинився перед переляканою полоненою, але, видно, не наважувався пояснити причину, що привела його сюди. Отже, Ребекка, примусивши себе, встигла попередити його наміри. Вона відстьобнула дві дорогоцінні обручки та намисто й поквапно протягла їх гаданому розбійникові, сподіваючися, що матиме від нього ласку, якщо задовольнить його неситість.

— Візьми це, — сказала вона, — й для бога будь ласкавий до мене та до мого старого батька! Ці прикраси коштують чимало, але вони ніщо в порівнянні з тим, що дістане той, хто посилкується звільнити нас цілих та незайманих з цього замку.

— Чудова квітко Палестини! — відмовив розбійник. — Це східні перли, але білість їхня менша, ніж білість твоїх зубів. Ці діаманти засліплюють, але не можуть затьмарити блиск твоїх очей. Відколи взявсь я до жорстокого свого ремесла, я дав обітницю завжди віддавати вроді перевагу над багатством.

— Не позбавляй себе користі, — сказала Ребекка, — бери викуп та зроби нам ласку! Золото придасться тобі для твоєї втіхи й насолоди, — якщо ж ти погано поставишся до нас, це викличе в тебе лише скруту сумління. Батько мій буде радий за мить виконати найнеможливішу твою примху; якщо ти схочеш бути розсудливий, то за допомогою нашого викупу матимеш змогу повернути собі права громадянина... матимеш змогу дістати пробачення за свої минулі провини й не будеш примушений робити знову те саме.

— Ти говориш красномовно, — відмовив розбійник

французькою мовою (йому, видно, було важко говорити далі саксонською мовою, що нею почала розмову Ребекка), — але знай, сніжнобіла лілеє долини, — батько твій вже в руках могутнього алхіміка, що вміє перетворювати на золото та срібло навіть іржаві засуви підземелля. Вельмишановного Ісаака посаджено зараз до такої реторти, що витисне з нього все коштовне й без нас. Твій викуп мав бути сплачений коханням та вродою, — іншою монетою я не згодний брати його.

— Ти не розбійник, — відповіла Ребекка тією самою мовою, що нею він звернувся до своєї полоненої, — розбійник не відмовився б від такої пропозиції. Жодний розбійник тутешніх місць не знає мови, що нею ти зараз розмовляв. Ти не розбійник, ти норман... може, навіть, норман шляхетного роду. О, будь же шляхетний і в своїх вчинках, скинь геть цю жахливу машкару насильства й жорстокості.

— А ти, що спромоглася вгадати так вірно, — сказав Бріян де Буа-Гільбер, відкидаючи керею з свого обличчя, — ти не справжня дочка Ізраїлева! Щодо всього, ти, опріч молодості та вроди, — справжня чарівниця. Так, я не розбійник, вродлива трояндо, й я більше готовий оздобити твою шию та руки перлами та діамантами, що так пасують до твоєї вроди, аніж відбирати їх у тебе.

— Так чого ж тобі треба від мене, — спитала Ребекка, — якщо не мого багатства? Поміж нас не може бути нічого спільного, — ти християнин, я — єврейка. Шлюб наш суперечив би нашим законам.

— От як, — відмовив хрестоносець сміючися, — брати шлюб з єврейкою? Ні, врятуй мене боже, хай буде вона сама цариця! Та й крім того, знай, чарівна дочко Сіону: якщо запропонував би мені найхристиянніший король свою найхристияннішу дочку з усіма землями на додачу, я не міг би брати шлюб з нею. Обітниця моя не дозволяє мені кохати дівчину інакше, як вільним коханням. Так я й кохатиму тебе. Я лицар-церковник. Подивись — ось хрест, знак мого святого ордену.

— І ти наважуєшся посилатися на хрест?! — сказала Ребекка.

— Якщо я роблю це, це тобі байдужісінько, ти ж бо не віриш у благословенний знак нашого спасіння.

— Я вірю в те, чого навчали мої отці, і хай дарує мені бог, якщо моя віра неправильна. Але яка ваша віра, сере лицарю, якщо ви спокійнісінько закликаєте те, що маєте за найсвятіше, й закликаєте тоді та за таких обставин, коли готуєшся зламати найурочистішу з усіх обітницю лицаря та ченця.

— Ти кажеш красномовно й розумно, — відповів хрестоносець, — але ж, чарівна проповіднице, твої вузькі єврейські забобони затьмарюють перед тобою зміст нашого високого привілею. Шлюб був би найважчий злочин для члена нашого ордену. Але якщо я зроблю меншу провину, мені швидко дарують її.

— Твій злочин, — сказала Ребекка, — подібний до злочину людини, що здобуває отруту з найцілючіших і найкорисніших здоров'ю трав, якщо ти гадаєш, що тобі дарують розпусну та огидливу твою поведінку.

Очі хрестоносцеві виблиснули, коли він почув цю догану.

— Слухай-но, Ребекко, — сказав він, — досі я розмовляв з тобою ласкаво, а тепер заговорю вже, як переможець. Ти полонена мого самострілу та списа; в згоді з законами всіх народів ти маєш слухатися моєї волі й мого закону. Я не лише не поступлюся й крихтою з моїх прав, але силоміць візьму те, чого ти відмовляєш проханням та неминучості.

— Стривай, — сказала Ребекка, — стривай і вислухай мене перше, ніж зробити такий смертельний гріх. Ти можеш зламати мій опір силою — адже ж бог створив жінку кволу й довірив її захист чоловіковій великодушності. Але я розголошу твій злочин, хрестоносцю, по цілій Європі. Я скористаюся з забобонів твоїх братів, якщо вони відмовлять мені у своєму співчутті. Всі люди твого ордену довідаються, що ти зробив гріх з єврейкою. Ті, хто не здригнуться через твій злочин, проклянуть тебе за те, що ти, переслідуючи дівчину мого племені, так безсоромно споганив хрест, що його носиш.

— Ти розумна й метка, єврейко, — відмовив хрестоно-

сець, — він якнайкраще розумів, що вона каже правду, — ти метка, але ж дужий має бути твій жалісний голос, щоб його почули за залізними мурами цього замку: тут умруть у довічній тиші зітхання, скарги, заклики до правосуддя й крики про допомогу. Одне лише може врятувати тебе, Ребекко: підкорися своїй долі, перейди до нашої віри, й ти досягнеш такого стану, що багато нормандських леді заздритимуть блиску та вроді тієї, кого укохав найкращий з усіх списоносців нашого ордену.

— Підкоритися моїй долі! — вигукнула Ребекка. — Але ж, святе небо, що це за доля! Перейти до твоєї віри?! Та яку ж віру може сповідувати такий злочинець, як ти? Це ти найкращий списоносець твого ордену? Підлий лицарю! Віроломний ченче! Я зневажаю тебе, я плюю на тебе! І я бачу свій шлях порятунку з цієї безодні ганьби.

Кажучи це, вона широко розкрила ґратчасте вікно, що виходило на дозірну вежу, і за одну мить стала на самому краї валу: ніщо не відокремлювало її від жахливої безодні.

Буа-Гільбер, що не сподівався такого одчайдушного вчинку, бо досі Ребекка не зробила жодного руху, не встиг ні спинити її, ані перегородити їй дорогу. Коли він рушив до неї, вона вигукнула:

— Стій на місці, чванливий хрестоносцю, чи підходь, коли хочеш! Та підійдеш ти на крок ближче — й я кинусь у безодню; тіло моє втратить будь-що людське, розбившися о каміння двору, перше, ніж зробиться жертвою твого насильства.

Хрестоносець почав вагатися. Він завжди був невблаганний і ніколи не відчував жалю до чужого лиха, але тут підпав почуттю здивування, бачивши таку мужність та рішучість.

— Зійди вниз, скажена! — скрикнув він. — Присягаюся землею, морем та небом, я не зроблю тобі жодної кривди.

— Не вірю я тобі, хрестоносцю, — відповіла Ребекка, — спасибі тобі, що ти навчив мене шанувати цноти твого ордену. Адже ж сам ти сказав мені, що кожний злочин, що його ти дозволиш собі, дарує тобі капітул твого ордену.

— Ти несправедлива до мене, — палко скрикнув хресто-

носець, — присягаюся ім'ям, що його я ношу, хрестом, що є на моїх грудях, моїм мечем, старовинним гербом моїх предків — усім цим я присягаюся, не хотів я образити тебе. Якщо не про себе, подумай про свого батька, я буду йому другом, а в цім замку він потребує могутнього друга.

— Гай-гай! — сказала Ребекка. — Це було б дуже добре, та чи ж можу я довірятися тобі?

— Хай перевернуть мого щита, хай ім'я моє вкриється безчестям, якщо тобі доведеться поскаржитися на мене. Не один закон, не одну постанову ламав я, але слово своє — ніколи.

— Отже, я повірю тобі, але лише ось на скільки, — сказала Ребекка й зійшла з краю валу та притиснулася до однієї з стрільниць. — Тут, — сказала вона, — я лишуся, ти ж стій на своєму місці; скоро ти зробиш спробу підійти до мене хоч би на крок, то побачиш, шо єврейка мерщій довірить душу свою богові, ніж честь свою — хрестоносцеві.

Коли Ребекка промовила ці слова, її висока непорушна рішучість, що так чудово пасувала до виразної вроди її обличчя, надала її поглядам та рухам незвичайно шляхетного вигляду.

Блиск очей її не згас, щоки не зблідли з страху перед такою наглою та жахливою смертю; навпаки, думка, що її доля — в її власних руках, і що, позбавивши себе життя, вона зможе через те уникнути ганьби, запалила барви на її обличчі й гарячий блиск в її очах. Навіть чванливому Буа-Гільберові здалося, що він ніколи не бачив такої одухотвореної і владної вроди.

— Хай буде мир поміж нас, Ребекко! — промовив він.

— Мир, якщо хочеш, — сказала вона, — але тільки на такій віддалі.

— Тобі нема чого боятися мене, — відмовив Буа-Гільбер.

— Я не боюся тебе, — відповіла Ребекка, — о, яка вдячна я тому, хто збудував цю вежу, таку високу, що не можна кинутися з неї додолу, не розбившися на смерть!

— Ти несправедлива до мене, — сказав хрестоносець, — несправедлива, присягаюся землею, морем і небом! Я не був

з природи такий, яким ти мене бачиш, не був брутальний, себелюбний, безжалісний. Жінка навчила мене жорстокості, відтоді я й вживав її на жінці, та не на такій як ти. Слухай мене, Ребекко, — жодний лицар не брав у руку списа свого з більшою побожністю до володарки душі своєї, як Бріян де Буа-Гільбер. Подвиги моєї зброї вславили її, як жодну з дам, що мають вірних їм лицарів. Так, мої подвиги, небезпеки, яким я підпадав, моя кров — уславили її ім'я від Іспанії аж до Візантії. І яка ж була мені нагорода? Коли я повернувся з славою, що її купив дорогою ціною, поневірявшися й ливши свою кров, я знайшов її дружиною дрібного гасконського дворянина, що його ім'я було відоме лише в межах його жалюгідного маєтку. Я вірно кохав її і жорстоко помстився на ній за зраду. Але ж помста впала на мене самого! Від того часу я розірвав будь-який зв'язок з життям. Жодна приязнь не зігріє мою старість. Домовина моя буде самітня, і жодний нащадок не переживе мене, щоб носити надалі старовинне ім'я Буа-Гільберів. До ніг мого магістра склав я права волі й переваги незалежності. Кожний лицар нашого ордену — раб у всьому, хоч і не носить імені раба. Він не може мати ані маєтків, ані майна, він живе, рухається й дихає лише залежно від чужої волі.

— Гай-гай! — сказала Ребекка, — що ж являє нагороду за таку саможертву?

— Можливість помститися, Ребекко, і задовольнення шанолюбства.

— Жалюгідна нагорода за втрачені найдорожчі людські права!

— Не кажи так, дівчино, — відповів хрестоносець, — помста — це насолода богів. А шанолюбство — це спокуса, що має силу стурбувати спокій самого неба.

Він змовк, а потім почав знов:

— Ребекко, ти, що зволіла померти, ніж бути знечещеною, мусиш мати гордовиту і міцну душу. Ти мусиш бути моя! Не рухайся! — додав він. — Це буде лише з твоєї охоти і за умов, що ти їх призначиш. Ти мусиш згодитися ділити зі мною надії, що йдуть далі, як до царського трону. Вислу-

хай мене перше, ніж відповідати, і обміркуй перше, ніж відмовлятися. Ти сказала, що кожний член нашого ордену втрачає свої суспільні права, волю чинити, як йому до вподоби. Це так, та натомість він перетворюється на члена могутнього тіла, що перед ним тремтять навіть трони, — подібно до тієї краплини дощу, що, змішавшися з морем, робиться неподільною частиною бурхливого, непереможного океану, що підмиває скелі й ковтає королівські флоти. Такий грізний потік являє наше могутнє братерство. І я не з менших членів цього міцного ордену, але один з старших командорів, і можу сподіватися, що колись триматиму в своїй руці палицю самого великого магістра. Не самі бідні солдати ордену можуть топтати своїми ногами королів, це може й чернець, взутий у сандалі. Своєю залізною ступнею ми можемо зійти на їхній трон, наша панцерна рукавиця може видерти скіпетра з їхніх пазурів. Я шукав сміливої душі, що могла б поділити зі мною мої поривання, і знайшов її в тобі.

— І ти кажеш це дівчині мого племені! — відповіла Ребекка. — Подумай...

— Не відповідай мені! — перепинив її хрестоносець. — Не кажи мені нічого про різницю наших вірувань; на наших таємних зборах ми глузуємо з цих казок для немовлят. Наші величезні володіння в кожній країні Європи, наша висока слава вояцька, що перетягає до нас все, що лише є найкращого в лицарстві християнських країн — все це служить меті, що про неї навіть і мріяти не могли благочестиві фундатори нашого ордену й що її однаково погано тямить кволий розум тих, хто вступає до нашого ордену за колишніми принципами й через своє марновірство перетворюється на слухняне знаряддя нашої волі... Але ж я не підійматиму вище завісу з наших таємниць. Чуєш звук рогу — він сповіщає про дещо, що, може, потрібуватиме моєї присутності. Обміркуй те, що я сказав тобі. Прощавай! Я не прошу тебе вибачити за те насильство, що його вжив, — воно було потрібне, щоб викрити те, що ховає в собі твоя вдача. Золото перевіряють випробувальним каменем. Я швидко повернуся й ми знову розпочнемо нашу розмову.

Він вийшов з кімнати, лишивши Ребекку чи не більше перелякану його несамовитим шанолюбством, ніж чеканням смерті, що була така близька до неї. Коли ж вона почала молитися за свій порятунок, в її молитві пролунало ім'я пораненого християнина.

XXV

Коли хрестоносець увіходив до замкової зали, де Брасі був уже там.

— Ти, мабуть, так само як і я, дістав гарбуза від єврейки, — сказав де Брасі: — все це через гармидер цих закликів. Але ж ти прийшов пізніше й видно не з своєї охоти: певно, твоя розмова була приємніша від моєї.

— Невже тобі не пощастило в саксонської спадкоємиці? — спитав хрестоносець.

— Присягаюся, ти вгадав! — відповів де Брасі. — Леді Ровена, мабуть, чула, що я не можу бачити жіночих сліз.

— Сором тобі, ти, ватажок вільного загону, зважаєш на жіночі сльози! Кілька краплин, що бризнули на смолоскип кохання, лише яскравіше розпалюють його вогонь.

— Красненько дякую за кілька краплин — відповів де Брасі. — Дівчина пролляла стільки сліз, що ними можна було б загасити ціле багаття! Навряд чи хтось ламав собі руки й ридав так розпачливо. Дідько опанував гарну саксонку!

— Скажи краще — цілий легіон дияволів, — підхопив хрестоносець. — Один диявол, навіть найдужчий, не міг би навіяти їй таких нездоланих гордощів і такої впертості. Та де ж той Фрон де Беф? Цей ріг горлає чимраз дужче.

— Мабуть, він розправляється з євреєм, — байдужим тоном відповів де Брасі, — і дуже можливо, що Ісааків лемент заглушив звук рогу. Ми пошлемо по нього челядників.

Незабаром до них з'явився Фрон де Беф, що мусив припинити катування Ісаака. Дорогою він трохи забарився, бо йому довелося віддати накази.

— Подивимось, що за причина цього клятого гомону, —

сказав він, — ось лист і, якщо не помиляюся, писаний по-саксонському.

Він подивився на листа, покрутив його кілька разів, немов сподіваючися щось второпати, коли папер лежатиме в руках інакше, і врешті, передав його де Брасі.

— Тут якісь чари, як я розумію, — сказав де Брасі.

Більш за будь-кого іншого був він невігласом, що було так характерно для лицарів тієї доби.

— Капелан нашої родини пробував навчати мене писати, але, як він казав, усі мої літери були подібні до списів та мечів, і старий чернець покинув свою даремну працю.

— Дайте листа мені, — сказав хрестоносець, — ми, ченці, набули деяких знань на додаток до нашої лицарської відваги.

— Так про що ж іде мова у цьому сувертку? — зацікавлено спитали його інші.

— Це формальний виклик до бою, — відповів хрестоносець, — якщо це не нахабний жарт, то найнезвичайніший виклик, що його будь-коли передавали підйомним мостом баронового замку!

— Жарт?! — сказав Фрон де Беф. — Хотілося б мені знати, хто наважується так жартувати зі мною. Читай листа, сере Бріяне.

Хрестоносець прочитав таке:

«Я, Вамба, Вітлесів син, блазень вельможного й вільнонародженого Седріка Родервудського, на прізвисько Сакс, і я, Гурд, Беовульфів син, свинопас...»

— Чи ти сказився? — сказав Фрон де Беф, перепиняючи хрестоносця.

— Присягаюся всіма святими, тут саме таке написано, — відповів де Буа-Гільбер, і знову почав читати:

«Я Гурд, Беовульфів син, свинопас вищезгаданого Седріка, за допомогою наших друзів та спільників, що приєдналися до нас у цій справі, а саме: хороброго лицаря, що йому дано прізвисько Чорний Ледар, і сміливого селянина Роберта Локслея, на прізвисько Простріли-Лозину, оголошуємо вам, Реджінальдові Фрон де Бефові, й усім вашим спіль-

никам та товаришам, хто б вони не були: як ви без жодної причини і не оголосивши війни, беззаконно та силоміць, захопили особу нашого лорда та пана, вищезгаданого Седріка, а також особу вельможної й вільнонародженої дівчини леді Ровени Герґотстендстід, а також і особу вельможного і вільнонародженого лицаря Адельстана Конінгзбурзького і особи деяких вільнонароджених людей, їхніх джурів, деяких рабів, природних васалів їхніх, та єврея Ісаака з Йорка вкупі з єврейкою, його дочкою і багатьма конями та віслюками, і як зазначені вельможні особи разом з їхніми джурами та рабами, а також з кіньми та віслюками й вищезгаданими євреєм та єврейкою були в мирі з його величністю й мандрували, як вірнопіддані, його великою королівською дорогою — то через те ми вимагаємо, щоб вищезгадані вельможні особи, а саме: Седрік Родервудський, Ровена Герґотстендстід і Адельстан Конінгзбурзький вкупі з їхніми челядниками, джурами та супутниками, а також кіньми, віслюками та вищезгаданими євреєм і єврейкою разом з усім їхнім майном та пожитками за годину після того, як буде цей лист одержаний, були видані нам або тим, кого ми призначили, цілі та незаймані так вони сами особисто, як і їхнє майно. Якщо ж ви цих наших вимог не виконаєте, ми оголосимо вас розбійниками та зрадниками й викличемо вас на бій у чистому полі, в облозі, чи якимсь іншим способом і вживемо всіх наших зусиль, щоб розорити та знищити вас. З огляду на що, хай оборонить вас бог!

Підписали ми це напередодні дня святого Вітольда під високим громадським дубом Оленячого гаю й написав це свята людина, клірик господній, святої богородиці та святого Денстана у Копменгерстській каплиці».

Під цим листом на першому місці надряпаний був грубий нарис півневої голови та гребінця з поясненням, що знак цей — підпис Вамби, Вітлесового сина. Під цим був хрест, що правив за підпис Гурда, Беовульфового сина. Потім були написані грубими та рішучими рисами слова: «Чорний Ледар». І наприкінці — стріла, досить гарно змальована, правила за підпис селянина Локслея.

Лицарі прослухали від початку до кінця все, що було в цім незвичайнім листі, а потім мовчки, до краю здивовані, подивилися один на одного, немов не темлячи, що це таке.

Де Брасі перший порушив тишу, зареготавшися невтриманим сміхом; до нього приєднався, хоч не такий бурхливий, хрестоносців сміх.

Але Фрон де Беф з нетерплячою досадою поставився до цих недоречних веселощів.

— Прошу вас, шановні сери, — сказав він, — обміркувати краще те, як нам бути, аніж отак реготати не знати чого.

— Фрон де Беф ще не прийшов до тямки після останньої своєї поразки, — сказав де Брасі, звертаючися до Буа-Гільбера, — він лякається кожного виклику, хоча б його зробив блазень чи свинопас.

— Присягаюся, — відповів фрон де Беф, — мені дуже хотілося б, щоб уся ця історія обходила лише самого тебе. Ці йолопи не наважилися б писати нам такі неймовірно нахабні речі, якби не почували за своєю спиною дужої підмоги. У цім лісі сила вольниці, що лютує на мене за те, що я забороняю нищити дичину. Одного негідника, спійманого на місці з скривавленими руками, я наказав прив'язати до рогів оленя, що за п'ять хвилин вийняв з нього душу. За це в мене пущено стільки стріл, скільки в той щит, що був за ціль під час змагання в Ешбі. Ходи сюди, хлопче, — додав він, звертаючися до одного з своїх підручних, — чи посилав ти довідатися, якими силами підтримують вони свій жалюгідний виклик?

— Їх зібралося в лісі щонайменше чоловік з двісті, — відповів джура.

— Ось у чім сила! — сказав Фрон де Беф. — Все це наслідки того, що я віддав до ваших послуг свій замок, що ви не спромоглися нишком впоратися з своїми справами й нагнали на мою шию цей рій ос.

— Ос, — сказав де Брасі, — скажи краще, трутнів без жала, юрбу полохливих мерзотників, що грабують у лісі, винищуючи дичину, замість узятися до чесної праці.

— Без жала! — відмовив Фрон де Беф. — Гострі стріли з

ярд завдовшки, що без обмаху потрапляють у французьку крону, — це досить гострі жала!

— Май сором, сере лицарю, — сказав Бріян. — Зберемо своїх людей і зробимо вилазку на тих ос. Одного лицаря — та куди там! — ба навіть одного вояка досить, щоб протурити світ за очі чоловік двадцять цих мугирів.

— Цього ще забагато, — сказав де Брасі, — мені сором було б замахуватися на них списом.

— Все це правда, — відповів Фрон де Беф, — якби це були чорношкірі турки чи маври, сере хрестоносцю, або боягузи французькі селяни, мій хоробрий де Брасі; але ж це англійські йомени, що над ними ми можемо мати перевагу лише завдяки своїй зброї та коням: та все це мало придасться нам, якщо вони сидітимуть у лісових натрях... Вилазку, кажеш ти. Та нам ледве вистачить людей, щоб захищати замок! Найкращі мої вояки в Йорку, там-таки й твій загін, де Брасі. В нас ледве буде двадцять чоловік, не лічачи тих, що брали участь у навіженій вашій витівці.

— Та ж не боїшся ти, — сказав Буа-Гільбер, — що вони назбирають досить сил, щоб обложити замок?

— Ні, сере Бріяне, — відповів Фрон де Беф, — хоч ця вольниця має меткого ватажка, та без машин, без драбин для облоги та досвідчених керівників вони не зможуть щось пошкодити замкові.

— Пошли до сусідів, — сказав хрестоносець, — хай зберуть вони васалів та поспішають визволити трьох лицарів, що їх обложили блазень і свинопас у баронському замкові Реджінальда Фрон де Бефа.

— Ви жартуєте, сере лицарю, — відповів барон. — До кого ж мені послати? Мальвуазен тепер у Йорку разом з усіма своїми васалами, так само, як і інші мої спільники; і я був би там-таки ж, якби не ці ваші диявольські витівки.

— Тоді посилай до Йорка й скликай своїх людей, — відмовив де Брасі. — Якщо ті он за мурами чекатимуть, доки з'явиться мій прапор або прибуде мій вільний загін, я матиму їх за найсміливішу вольницю, що будь-коли гасала по лісах.

— А хто виконає це доручення? — спитав Фрон де Беф. —

Вони заляжуть на кожній стежці й видеруть у посланця листа з-за пахви. Ось що, — додав він, трохи помовчавши: — ти, сере Бріяне, знаєшся на письмі, а так само й на читанні, й якщо нам лише пощастить розшукати все потрібне, щоб писати, що лишилося від мого небіжчика-капелана.

— Я гадаю, дозвольте сказати, — промовив джура, що чекав на накази свого пана, — стара Урфріда з любові до свого сповідача зберегла дещо. Я чув, вона казала, він був єдина людина, що плекала до неї пошану, належну старій, а тим більше дівчині.

— Отже, розшукай це все, Інґельреде, й тоді, сере Бріяне, ти напишеш відповідь на цей зухвалий виклик.

— Я волів би відповісти їм вістрям меча мого, ніж пером, — сказав Буа-Гільбер, — та хай вже на твоє вийде.

Він сів і написав, як диктував йому Фрон де Беф, такого листа французькою мовою:

«Сер Реджінальд Фрон де Беф із своїми вельможними лицарями-спільниками не приймає закликів з рук рабів, кріпаків та втікачів. Якщо особа, що зве себе Чорним Ледарем, дійсно заслуговує на лицарське ім'я, то вона повинна знати, що товаришування з такими людьми, як ці, затаврувало її безчестям і тому вона не має права вимагати задоволення від добрих людей шляхетної крові. Що ж до наших полонених, ми через християнське милосердя просимо надіслати священика, щоб сповідати їх та примирити з богом, бо ми конче вирішили скарати їх на голову сьогодні раніше від півдня, щоб виставити голови їхні в стрільницях і тим довести всім, як мало ми шануємо тих, хто вимагає звільнити їм. Тому повторюємо вимогу прислати священика, щоб примирити наших полонених з богом, чим ви лише й маєте змогу востаннє бути їх в пригоді на землі».

Листа цього згорнули й віддали джурі, а той передав його посланцеві, що чекав коло брами, як відповідь на листа, що його приніс.

Селянин, виконавши доручення, повернувся до штабу союзників, розташованого на той час під старим дубом на віддалі трьох пострілів од замку.

Тут нетерпляче чекали на ворожу відповідь Вамба й Гурд із своїми спільниками: Чорним Лицарем, Локслеєм та веселим пустельником. Трохи далі від них довкола сиділи селяни, що з їхнього лісового вбрання та засмалених облич можна було зрозуміти, хто вони такі. Їх зібралося близько двохсот, і щоразу надходили ще. Ті, кого вони слухалися, як начальників, відрізнялися лише пером на капелюсі, а одяг їхній, зброя і взагалі вся подоба була точнісінько така сама, як і в решти.

Крім цих загонів, зібралася інша юрба, що складалася з саксонських мешканців сусідньої округи та з Седрікових кріпаків і рабів, що зійшлися звільнити свого пана. Тільки не багато з них мали справжню зброю — більшість була озброєна сільським знаряддям, що його лише за браком чогось кращого вживається на війні. Вила, ціпи, коси тощо правили їм, головне, за зброю, бо нормани з політичних міркувань, як завойовники, не дозволяли переможеним саксам носити й уживати мечів та списів.

Тому обложені певною мірою зневажливо ставилися до своїх ворогів-саксів, тоді, як за інших обставин кількість цих людей та певність їхня щодо справедливості того, за що вони ладні були битися, могла б допомогти їм дуже виграти у думці їхніх супротивників. Ватажкам цієї різнобарвної юрби був даний хрестоносців лист.

Насамперед дали його пустельникові, щоб він, прочитавши, переказав усім іншим його зміст.

— Присягаюся палицею святого Денстана, — гукнув шановний клірик, — я нічого не второпаю в цій мові — чи французька це, чи арабська; це над силу моєму розумові.

Він віддав листа Гурдові; той похмуро хитнув головою й передав його Вамбі. Блазень оглянув папірця з усіх чотирьох країв, хитрувато перекрививши обличчя, чисто мов та мавпа, що переймає все людське, потім перевернув його і віддав Локслеєві.

— Якби великі літери та були самостріли, а маленькі — стріли, я зміг би тут щось утямити, — сказав він, — але, на

жаль, мені так само важко второпати, що воно таке, як підстрелити оленя за дванадцять миль.

— Ну, так буду за читця я, — сказав Чорний Лицар і, взявши листа Локслеєві з рук, спочатку прочитав його сам, а потім пояснив саксонською мовою його зміст своїм товаришам.

— Скарати вельможного Седріка, — гукнув Вамба, — та хрестом присягаюся, сере лицарю, ти певно помилився!

— Ні, мій любий друже, — відповів лицар, — я переказав вам лише те, що тут написано.

— Ну, — скрикнув Гурд, — так ми мусимо захопити замок, навіть якби довелося своїми руками віддирати кожний камінь.

— Іншої зброї ми й не маємо, — зауважив Вамба, — але ж своїми руками навряд чи зможу я віддирати каміння з муру.

— Це лише хитрощі, щоб виграти час, — сказав Локслей, — вони не наважаться виконати свою загрозу. Я страшно помстився б на них за це.

— Я хотів би, — сказав Чорний Лицар, — щоб хтось з нас продерся до замку й довідався, як стоять справи в обложених. А як вони вимагають сповідача, то, на мою думку, святий наш пустельник міг би заразом виконати свій благочестивий обов'язок і добути нам усі потрібні відомості.

— Під три чорти й тебе, і твою пораду! — гукнув пустельник. — Я казав тобі, сере Ледачий Лицарю, що я коли скидаю свого каптура, то моє священство, моя святість, навіть моя латина скидаються вкупі з ним; а коли я в зеленому каптані, то ладний мерщій забити двадцять ланей, як сповідати одного християнина.

— Боюся, — сказав Чорний Лицар, — дуже боюся, що не знайдеться тут нікого, хто був би готовий взяти на себе роль панотця-сповідача.

Всі переглянулися один з одним, і ніхто не промовив ані слова.

— Бачу, — трохи помовчавши, сказав Вамба, — бачу, що дурень має завжди залишатися дурнем і підставляти

свою шию там, де розумним страшно. Ну, так знайте, родичі мої і земляки, що перше, як носити строкате блазневе вбрання, я носив волосяницю й готувався піти в ченці — аж доки спало мені на думку, що я досить розумний, щоб піти в дурні. Сподіваюся, що за допомогою балахона доброго пустельника, а також його священства, святості та вченості, що перебувають у його каптурі, я зможу дати ради так щодо справ земних, як і небесних шановному панові нашому Седрікові вкупі з товаришами його за скрутної години.

— Ну, так одягай же балахона, хлопче, — гукнув лицар, — і попрохай свого пана повідомити вас про все, що чути в замку. Їх там, мабуть, дуже мало — п'ять против одного, отже, нам пощастить легко здолати їх, несподівано та сміливо напавши на них. Але ж час не змигнеться, йди мерщій!

— А ми тим часом, — сказав Локслей, — так щільно оточимо замок, що жодна муха не пронесе відтіля відомостей. Отже, любий друже, — казав він далі, звертаючися до Вамби, — ти можеш запевнити цих тиранів, що їм доведеться дорогою ціною заплатити за найменше насильство, яке вони вжили б щодо своїх полонених.

— Мир з вами! — вимовив Вамба, вже переодягнений за ченця.

Кажучи це, він повільною, урочистою чернечою ходою пішов виконувати покладене на нього доручення.

XXVI

Коли блазень у пустельниковому каптурі та балахоні, підперезаний вузлуватим мотузком, підійшов до брами Фрон де Бефового замку, стійковий спитав його, хто він та що йому треба.

— Мир з вами! — відповів блазень. — Я вбогий брат ордену святого Франциска й прийшов сюди напутити сердешних полонених, нині ув'язнених у замку.

— Ти сміливий, ченче, — сказав стійковий, — якщо приходиш сюди, де, крім нашого п'янички-сповідувача, жодний півень твоєї породи не співав ось уже двадцять років.

— Хай так, все ж прошу тебе, перекажи про мене та моє доручення господареві замку, — відповів гаданий чернець. — Повір мені, він прийме мене гарно, і півень заспіває на цілий замок.

— Гаразд, — промовив стійковий, — та коли дістану я пам'яткового за те, що, виконуючи твоє доручення, пішов із свого місця, — подивимось, чи встоїть твій балахон проти доброї стріли.

Промовивши цю загрозу, він залишив вежу й переказав у замковій залі незвичайну новину, що, мовляв, якийсь чернець стоїть коло брами та прохає пустити його. Він був дуже здивований, почувши від свого пана наказ негайно допустити святу людину. Покликавши з собою кілька чоловік — бо він побоювався, чи нема часом якоїсь засідки — стійковий поспішив виконати наказа, що його дістав.

Побачивши грізного Фрон де Бефа, гаданий чернець затремтів, і йому ледве вистачило духу промовити своє «Мир з вами». Але Фрон де Беф, що звик до того, як тремтіли перед ним люди всякого звання, не звернув жодної уваги на те, як отетерів перед ним чернець.

— Хто ти та відкіля йдеш? — спитав він.

— Мир з вами! — повторив блазень. — Я бідний служник святого Франциска; мандруючи цим лісом, потрапив до рук розбійникам. І ці самі розбійники послали мене до замку, щоб напутити двох осіб, засуджених вашим вельмишановним правосуддям.

— Гаразд, — відповів Фрон де Беф, — а чи можеш ти сказати мені, святий панотець, скільки там їх є, цих бандитів?

— Милостивий пане, — відповів блазень, — ім'я їм легіон.

— Скажи мені точно, скільки їх, інакше, ченче, твоя ряса та мотузок не захистять тебе.

— Гай-гай, — відповів гаданий чернець, — я мало не луснув зі страху, та гадаю, що всіх їх, так йоменів, як і інших, буде, принаймні, чоловік п'ятсот.

— Як, — гукнув хрестоносець, що увійшов при цих словах до зали; — невже зібралося сюди стільки ос? Час

розігнати цей лихий рій... Чи знаєш ти цього ченця? — додав він, відводячи Фрон де Бефа у бік.

— Він з далекого монастиря, — відповів Фрон де Беф, — я зовсім не знаю його.

— Тоді не довіряй йому твого доручення на словах, — відповів хрестоносець. — Тобі треба примусити його віднести писаного наказа вільному загонові де Брасі, щоб хлопці негайно поспішали на допомогу своєму ватажкові. А поки, щоб цьому голеному не запала до голови якась підозра, дозволь йому підготувати тих он саксонських баранів до убою.

— Так тому й бути, — сказав Фрон де Беф, і зараз же наказав одному челядникові провести Вамбу до кімнати, де були ув'язнені Седрік та Адельстан.

Ув'язнення не вгамувало, мерщій роздратувало Седріка. Він ходив по кімнаті з одного кутка до другого з виглядом людини, готової кинутися на ворога чи пробити вилом у обложеній фортеці; він то жестикулював, то звертався у роздратуванні до Адельстана, що спокійнісінько чекав на те, як закінчиться вся ця пригода.

— Мир з вами, — промовив блазень, увіходячи до кімнати, — най буде над вами благословення святого Денстана, святого Денісія і всіх інших святих.

— Заходь, милості просимо, — відповів Седрік гаданому ченцеві, — що привело тебе до нас?

— Бажання підготувати вас до смерті, — відповів блазень.

— Не може бути! — скрикнув здивований Седрік. — Які вони безстрашні, хоч які зухвалі, вони не наважаться на таку наявно-нікчемну жорстокість.

— Гай-гай! — сказав блазень. — Сподіватися на їхню людяність це все одно, що стримувати скаженого коня одною шовковиною. Отже, вельможний Седріку, а також і ти хоробрий Адельстане, подумайте про гріхи свої; сьогодні

ж бо доведеться вам відповісти за них перед найвищим судилищем.

— Чуєш, Адельстане, — сказав Седрік свому товаришеві, — приготуємо серця наші до цього останнього, що залишилось нам на землі... Краще померти, як мужі, аніж жити життям рабів.

— Я готовий, — відповів Адельстан, — до найгіршого, що лише може вигадати їхня лютість, і піду на смерть також спокійно, як я ходив обідати.

— То ж берися до свого обов'язку, панотче, — сказав Седрік ченцеві.

— Зачекай-но хвилинку, дядьку, — промовив блазень своїм звичайним голосом, — чи не краще спочатку обдивитися перше, ніж стрибнути до могили!

— Присягаюся честю, мені знайомий цей голос! — скрикнув Седрік.

— Це голос вірного твого раба та блазня, — відповів Вамба, відкидаючи свого каптура. — Якби послухався ти своєчасно дурневої поради, не опинився б тепер тут. Послухайся її зараз — і ти знову будеш на волі!

— Що хочеш ти сказати, хлопче? — спитав сакс.

— А те, щоб зодягнув ти на себе цього балахона та мотузка, все, що лише є на мені чернечого, й спокійно вийшов би з замку, а я зодягну твою керею й пояс і стрибну замість тебе до могили.

— Залишити тебе замість себе! — гукнув здивований Вамбовою пропозицією сакс. — Та ж вони повісять тебе, бідолаху?

— Хай їх роблять, що хочуть. Сподіваюся, Вітлесів син, ані крихти не ганьблячи вашого роду, також гідно повисне на ланцюгові, як висів ланцюг на предкові його, старшині.

— Гаразд, Вамбо, я ладний погодитися на твою пропозицію, та лише за одною умовою: обміняйся вбранням не зі мною, а з лордом Адельстаном.

— Ні, присягаюся святим Денстаном, тут не було б жодної рації. Є добрий закон, що за ним Вітлесів син зобов'язаний жертвувати життям за Гервардового сина, —

та було б справжнісіньке безглуздя помирати за людину, чиї предки чужі моїм.

— Негіднику, Адельстанові предки були англійські королі!

— Вони могли бути чим їм завгодно, — відповів Вамба, — але моя шия надто міцно сидить на моїх плечах, щоб мені зламати її заради їх. Отож, добрий пане мій, погодьтеся на мою пропозицію, або ж дозвольте мені вийти з замку також вільно, як я зайшов сюди.

— Хай гине старе дерево, — сказав далі Седрік, — аби ж було врятовано надію цілого лісу. Врятуй вельможного Адельстана, мій вірний Вамбо, — це обов'язок кожного, у чиїх жилах тече саксонська кров.

— Ні, ні, батьку Седріку, — сказав Адельстан, хапаючи його за руку, — важко було розворушити його, та якщо він залишив бути байдужим, то діла його й почуття не були негідні його імені. — Ні, мерщій готовий я просидіти ув'язнений у цій залі на хлібі й воді, як урятувати своє життя, скористувавшися з простодушної відданості раба своєму панові!

— Вас мають за розумних людей, панове, — сказав блазень, — а мене за всім відомого дурня; проте, дядьку Седріку й брате Адельстане, дурень розв'яже суперечку поміж вами і звільнить вас надалі від церемонії. Я прийшов урятувати свого пана, якщо ж він цього не хоче — годі, я повернуся додому. Послугу не можна перекидати з рук до рук, мов м'ячика. Я хочу бути повішений лише за свого власного природженого пана.

— Ідіть же, вельможний Седріку, — сказав Адельстан, — не відкидайте цієї нагоди. Ваша присутність там надасть мужності нашим друзям, і вони поспішать звільнити нас. Якщо ж ви залишитеся тут, то загубите нас усіх.

— А чи є надія на порятунок за замковими мурами? — спитав Седрік, звертаючися до блазня.

— Надія? Безперечно! — гукнув Вамба. — Отож знайте, що передаючи вам свого балахона, я одягаю вас у полководцеве вбрання. П'ятсот людей стоять коло замкових

мурів, і сьогодні ранком я був один з їхніх головних ватажків. Отже, прощайте, мій добрий пане, будьте милостиві до Гурда та собаки його Фанґса і накажіть повісити мого дурневого ковпака у Родервудській залі на спогад того, що я віддав своє життя за пана, як і належало відданому... дурневі!

Останні слова були вимовлені напівжартівливим, напівсерйозним тоном. Сльози виступили на Седрікових очах.

— Пам'ять про тебе збережеться доти, — сказав він, — доки шануватимуться на землі вірність та любов. Але ж я сподіваюся знайти спосіб урятувати Ровену й тебе, Адельстане, й тебе також, сердешний мій Вамбо. Я відплачу тобі свій борг.

Перевдягання було вже скінчене, коли раптом Седрік почав вагатися.

— Я не знаю іншої мови, — сказав він, — крім своєї власної та кількох слів з їхнього нормандського базікання. Як же зможу я вдати з себе преподобного брата?

— Вся штука полягає у двох словах, — відповів Вамба: — «Мир з вами!» — є відповідь на всі запитання. Приходите ви чи входите, їсте чи п'єте, благословляєте, чи проклинаєте — «Мир з вами!» допоможе вам в усім. Ченцеві воно все одно, що помело відьмі, що чарівна паличка ворожбитові. Вимовляйте лише його врочистіше, — і воно набуде незвичайної сили. На стійкового, на лицаря та джуру, на пішого чи кінного — на всіх воно має чарівний вплив. Я гадаю навіть, якщо вони вирішать мене завтра повісити, спробувати міць цього слова над самим катом.

— Якщо так, — сказав Седрік, — то мені легко засвоїти чернечий статут: «Мир з вами!». Здається, я не забуду цього слова. Прощавай, вельможний Адельстане, прощавай і ти, бідний мій хлопче! Твоє серце цілком компенсує слабість твоєї голови — я врятую вас, чи повернуся та помру разом з вами. Прощайте!

— Прощавай, вельможний Седріку, — сказав Адельстан, — і не забудь, що певна чернеча прикмета — ніколи не відмовлятися від трактування.

— Прощавай, дядьку, — додав Вамба, — і пам'ятай, «Мир з вами!»

Виряджений з такими порадами, Седрік рушив у небезпечну свою дорогу. Незабаром трапилася йому нагода випробувати міць талісману, що його блазень рекомендував йому, як всемогутній. Під склепінням низького, темного коридору, що ним він думав дістатися до головної зали, його спинила жіноча постать.

— Мир з вами, — промовив гаданий чернець і зробив спробу пройти, але ж йому відповів латинською ж мовою ніжний голос:

— Мир і з вами! Прошу вас, преподобний панотче, підіть зі мною до пораненого юнака.

— Я трохи не дочуваю, — промовив Седрік щирою саксонською мовою і водночас пробубонів: «Під три чорти цього клятого блазня з його "Мир з вами!" Я з першого ж разу загубив свого дротика».

За тих часів священики часто-густо не дуже то зналися на латині, і це, видно, добре було відоме тій, що звернулася до Седріка.

— Благаю вас усім, що є у вас дорогого, преподобний панотче, — заговорила жінка вже саксонською мовою, вшануйте відвідати і дати духовну раду пораненому полоненому, зглянь теся з нього, як це наказує вам ваш священний обов'язок. Ніколи жодна благодійна справа не зможе бути така корисна вашому монастиреві.

— Дочко моя, — відповів Седрік, до краю зніяковівши, — час не дозволяє мені виконувати у замкові обов'язки мого священного сану... мені треба йти... життя та смерть залежать від того, наскільки швидко я піду.

— Ні, святий панотче, заради обітниці, що її ви дали, — все благала жінка, — не залишайте без ради та підтримки того, хто страждає, оточений небезпекою.

Але ж у цей час розмову їхню перепинив гострий голос старої Урфріди:

— Ось як, моя мила! — сказала вона жіночій постаті. —

Так от як віддячуєш ти за те, що я була така добра, дозволивши тобі вийти з твоєї в'язниці.

Потім вона звернулася до Седріка:

— Ходи-но сюди, святий панотче, ти ж незнайомий з цим замком, і тобі не вийти звідсіля без провідника. Йди сюди... Мені треба поговорити з тобою. А ти, дівчино, іди до кімнати хорого і доглядай його, доки я прийду. Лихо тобі, якщо ти знов підеш од нього без мого дозволу.

Ребекка пішла. Її благання були зворушили Урфріду, й вона дозволила Ребецці залишити вежу й доручила їй обов'язок, що за нього дівчина сама б була рада заплатити, — доглядати пораненого Айвенга.

Добре розуміючи, який небезпечний їхній стан і поспішаючи скористуватися з усіх способів до порятунку, Ребекка трохи кохалася в надії на присутність священика, що, як вона довідалася від Урфріди, прийшов до замку. Вона вичекала на вороття гаданого ченця, сподіваючися звернутися до нього та зацікавити його долею ув'язненого, — але ж намір її цілком схибив.

XXVII

Урфріда силоміць повела Седріка до невеликої кімнати й старанно замкнула за собою двері; потім вийняла з шафи кварту з вином та дві склянки, поставила їх на стіл і, більше стверджуючи, аніж питаючи, сказала:

— Ти сакс, отець... Не заперечуй це, — казала вона далі, бачивши, що Седрік не поспішає відповідати, — звуки рідної мови солодкі моєму вухові, хоч лише зрідка доводиться чути їх тут — хіба що з вуст рабів, що їм чванливі нормани доручають найнижчу роботу в цім замку. Ти сакс, отець мій, сакс, і, хоч і божий служник, але людина вільна. Звуки твого голосу приємні мені.

— Хіба саксонські священики ніколи не відвідують цього замку? — спитав Седрік. — Чий же, на мою думку, як не їхній обов'язок, утішати зацураних та пригноблених синів цієї країни?

— Вони не приходять сюди, а якщо й приходять, воліють розкошувати за столом своїх переможців, аніж прислухатися до стогону своїх земляків! — відповіла Урфріда. — Ти сакс і священик, і я хочу запитати тебе про дещо.

— Я сакс, це правда, але ж я негідний священицького імені. Дозволь мені йти моєю дорогою, — присягаюся тобі, я повернуся або пришлю когось з наших панотців, гідніших того, щоб вислухати твою сповідь.

— Зачекай хоч трохи; звуки голосу, що його ти зараз чуєш, незабаром стихнуть у сирій землі, а я не хочу зійти в неї, не сповідавшися. Та вино надасть мені сили розповісти тобі все жахливе, чого зазнала я за своє життя.

Вона взяла чару й жадібно випила все аж до останньої краплини.

— Цей напій, — сказала вона, вихиливши чару й оглядуючися навколо, — приголомшує, але він не може збадьорити. Випий, якщо не хочеш упасти додолу з жаху, коли вислухаєш моє оповідання.

Седрік був би дуже радий відмовитися від такого лиховісного частування, та в поглядах старої він читав нетерплячку й розпуку. Тому він виконав її прохання й вихилив велику чару; вона, немов заспокоєна його ласкавою згодою, розпочала свою історію:

— Я не народилася, отець, така жалюгідна й нікчемна, якою ти зараз мене бачиш. Я була вільна, була щаслива, мене поважали й кохали, кохала й я. Знай: недолужна, поганюча відьма, що стоїть отут перед тобою, була дочка вельможного пана Торкгільстона, що його гнів примушував тремтіти тисячі васалів. Так, я — Ульріка, Торквілева дочка.

— Ти — дочка Торквіля Вольфганґера? — гукнув здивований Седрік. — Ти... ти Ульріка, дочка цього шляхетного сакса, друга й бойового товариша мого батька?!

— Друга твого батька? — скрикнула Ульріка. — Отже, передо мною стоїть Седрік на прізвисько Сакс? Шляхетний Гервард Родервудський мав лише одного сина, і ім'я цього сина добре відоме всім його землякам. Але, якщо ти Седрік-Сакс, — до чого це чернече вбрання? Невже ти зневірився,

що ще можна врятувати батьківщину, й тікаючи від переслідувань, удався до монастиря?

— Що тобі до того, хто я? — сказав Седрік. — Кажи далі, безталанна жінко, це жахливе й злочинне оповідання... так, злочинне, бо жити, щоб розповідати оце, є вже злочин!

— Ти помиляєшся. Я в своїй ганьбі не винна. Зненависть до Фрон де Бефа та цілого його роду жила в душі моїй протягом усіх довгих років, що їх я пережила тут.

— Ти ненавиділа його й жила з ним! — гукнув Седрік. — Отже ти не мала ані кинджала, ані ножа, ба навіть голки? — Щаслива ж ти, що відтоді, як почала жити таким ганебним життям, таємниці нормандського замку були подібні до таємниць могили. Коли б мені могло навіть примріятися те, що Торквілева дочка живе у безсоромному зв'язку з убивцею її батька, меч щирого сакса розшукав би тебе навіть в обіймах твого спокусника!

— Так ти дійсно отак помстився б за ту наругу, що її зазнало Торквілеве ім'я? — спитала Ульріка. — Отже, ти щирий сакс, як це про тебе й кажуть! У мене також були години помсти: я розпалювала сварки поміж наших ворогів й обертала п'яну несамовиту їхню гульбу на смертельний бій; я бачила, як текла їхня кров, я чула, як хрипіли вони, вбиваючи один одного. Подивись на мене, Седріку: невже з цього зістарілого, бридкого обличчя зникли всі риси роду Торквілей?

— Не питай мене про це, Ульріко, — відповів Седрік з сумом і гіркістю, — твої риси подібні лише до рис обличчя мерця, що повстав з домовини після того, як диявол оживив його бездушне тіло.

— Хай так! — гукнула Ульріка. — Але ж ці диявольські риси ховалися під машкарою доброго духу, коли вміли зробити ворогами старого Фрон де Бефа й сина його Реджінальда. Довго жеврів вогонь ненависті поміж тираном-батьком і його диким сином, довго роздмухувала я тайкома цю противну природі ненависть — вогонь спалахнув під час сп'яніння, й за власним столом загинув мій тиран од руки свого сина! — Ось таємниці, що їх приховує це

склепіння. Заваліться на мене, кляті мури, — продовжувала вона, дивлячися вгору, — й поховайте всіх свідків огидливої таємниці!

— Не відвертайся від мене, — промовила вона, знову звертаючися до Седріка, — але поясни мені, якщо можеш, чим скінчиться це нове страшне страждання, що виникає у моїй самотності? Чому давноминулі події повстають переді мною з якимсь новим невідступним жахом? Яка доля чекає після смерті на ту, що засуджена жити тут на землі знехтувана від усіх?..

— Я не священик, — сказав Седрік, — я не священик, хоч і ношу його вбрання... Я поспішаю, пусти мене, — додав він на останку.

— Ти не хочеш? — Ну, що ж, хай так! — сказала Ульріка, — хай так — іди своєю дорогою. Як мене через моє страждання покинув людський рід, покинули ті, хто повинен був би допомогти мені, — тоді я сама закінчу справу моєї помсти. Ніхто не допоможе мені в цьому, але ж знай: загуде кожному у вухах, коли пролунає чутка про справу, що її я наважуся вчинити. Прощавай! Твоя зневага розірвала останню нитку, що, здавалося, споріднювала мене з моїми земляками — думку, що моя туга заслужить на співчуття мого народу. Почуття помсти тепер цілком опанувало мене, й хоч яке було Ульрічине життя, смерть її буде гідна дочки шляхетного Торквіля. Мерщій веди своїх друзів на приступ, і скоро побачиш червоного прапора на східній вежі, відважно тисни норманів — їм вистачить роботи і всередині замку, й вам легко буде захопити вали, не зважаючи на їхні самостріли. Іди, благаю тебе! Іди за своєю долею, а мене лиши йти за моєю.

Седрік хотів було розпитати її докладніше про її план, що про нього вона так незрозуміло натякнула, та ж раптом пролунав суворий Фрон де Бефів голос:

— Куди подівся той ледачий чернець? Присягаюся, я зроблю з нього мученика, якщо він удерся сюди, щоб баламутити моїх челядників.

— Нечисте сумління — щирий пророк, — прошепотіла Ульріка. — Та не бійся його, поспішай звідси до своїх, хай

пролунає в їхніх лавах твій саксонський крик. Я ж лишуся тут, і помста моя, мов грім, упаде на ворогів.

Сказавши це, вона зникла у прихованих дверях, а Реджінальд Фрон де Беф увійшов до кімнати. Седрік ледве примусив себе вклонитися гордовитому баронові, що відповів на його привітання, трохи нахиливши голову.

— Твої духовні діти, отче, довго спокутувалися — тим краще їм, це остання їхня сповідь. Що ж, чи приготував ти їх до смерті?

— Я знайшов їх, — відповів Седрік, ледве спромогаючися говорити французькою мовою, — я знайшов їх готових до найгіршого відтоді, коли вони довідалися, в чиїй вони владі.

— Що це, сере ченче, — спитав Фрон де Беф. — Мені ввижається, що вимова твоя відгонить саксонською мовою?

— Я був вихований у монастирі святого Вітольда в Бертоні, — відповів Седрік.

— Ех, краще було б тобі народитися норманом, — сказав барон, — це й мені було б зручніше, та що вдієш! Коли треба, кожний посланець у пригоді. Цей монастир святого Вітольда Бертонського — справжнє сов'яче кубло, що його вже давно час знищити. Незабаром надійдуть часи, коли балахон так само погано захищатиме сакса, як і панцер.

— На те божа воля, — промовив Седрік голосом, що тремтів з гніву; Фрон де Бефові ж здалося — з переляку.

— Бачу, — сказав він, — тобі вже ввижаються наші вояки в твоїй трапезній та в твоїх винних льохах. Але прислужися мені в одній справі — тобі в твоєму священному званні це буде не важко — й, щоб не скоїлося з іншими, ти матимеш змогу спати в своїй келії так само спокійно, як слимак у своїй черепашці.

— Наказуй, — сказав Седрік, силкуючися перемогти своє хвилювання.

— Іди услід мені цим коридором і я випущу тебе прихованими дверима.

Він пішов попереду гаданого ченця й дорогою пояснив йому, що мав Седрік зробити.

— Бачиш, ченче, он ту отару саксонських свиней, що на-

важилися обложити замок Торквільстон? Ти розповіси їм усе, що спаде тобі на думку про недолужність цієї фортеці, або що тобі забагнеться, аби тільки стримати їх під мурами протягом двадцяти чотирьох годин. А сам тим часом однеси цього папірця цілого... Але... скажи, чи знаєшся ти на читанні, сере священику?

— Ані трішечки, — відповів Седрік, — крім свого требника, а в ньому я разбираю літери тому тільки, що з голови знаю всю службу богородиці та святому Вітольдові.

— Найзручніший мені посланець. Віднеси цього листа до замку Філіппа де Мальвуазена; перекажи йому, що лист — од мене, а писав його, мовляв, хрестоносець, Бріян де Буа-Гільбер, і що я прошу його надіслати листа до Йорка якнайшвидше... Кажу тобі, ченче, вживи всіх можливих хитрощів, щоб утримати негідників там, де вони тепер, поки наші друзі поспішать нам на допомогу. Помста моя не спить.

— Присягаюся моїм святим покровителем, — сказав Седрік запальніше, ніж це пасувало б його ролі, — і кожним святим, що будь-коли жив та помер в Англії, ваше доручення буде виконане. Жодний сакс не рушить до цих мурів, якщо лише вистачить мені спритності та впливу, щоб утримати їх.

— Ага! — сказав Фрон де Беф, — ти змінив тон, сере ченче, ти говориш зрозуміло й сміливо, немов бажаючи загибелі саксонській отарі, а тим часом ти ж і сам з породи тих самих свиней.

— Вони сплюндрували мій монастир, — пробурмотів Седрік, — і я присягнувся помститися, святий Вітольд тому свідок.

Тим часом Фрон де Беф дійшов до хвіртки, що з неї, перейшовши дошкою рів, вони дісталися до зовнішнього зміцненого муру; він сполучався добре захищеним підземним проходом з чистим полем.

— Ну, йди, й якщо ти приставиш мого листа й повернешся сюди, то саксонське м'ясо буде тут таке дешеве, як навряд чи бувало свиняче у м'ясних крамницях. Та ось ще що: здається, ти веселий сповідач — отож заходь сюди після

вилазки, дістанеш стільки мальвазії, що вистачить на цілий монастир;

— Звичайна річ, ми зустрінемося, — відповів Седрік.

— Поки ж візьми це, — казав далі норман і силоміць упхнувши Седрікові в руку золоту монету, додав наостанку:

— Не забудь, що я здеру з тебе твій балахон разом із шкірою, якщо ти не виконаєш мого доручення.

— Даю тобі дозвіл на те й на те, — відповів Седрік, виходячи з хвіртки й з радісним почуттям ідучи чистим полем, — якщо під час нашої другої зустрічі я не заслугую від тебе ані на що краще.

І, обернувшися обличчям до замку, він кинув золоту монету й гукнув:

— Зрадливий нормане, хай загинуть твої гроші так само, як і ти сам!

Фрон де Беф не дочув точно, що саме крикнув чернець, але Седріків рух викликав у нього підозріння:

— Стрільці, — гукнув він до сторожі, що стояла на зовнішніх валах, — простреліть-но балахона цьому ченцеві. Ні, стривайте, — додав він, коли ті натягли свої самостріли, — це ні до чого. Ми мусимо вірити йому, доки не маємо кращого способу досягти своєї мети. Я гадаю, що він не наважиться обдурити мене. На найгірший випадок я вдамся до переговорів з саксонськими псами, що я їх замкнув. Гей, Джілю-в'язничнику, привести сюди Седріка Родервудського й другого молодця, його товариша Адельстана Конінгзбурзького, чи як там його звуть. Навіть імена їхні важко промовити нормандському лицареві, і від них у роті залишається смак сала. Дати сюди чару вина, я зап'ю цей огидливий смак, як каже веселий принц Джон. Віднеси чару до моєї зброярниці й приведи туди полонених.

Наказ його був виконаний, і, зайшовши до зброярниці, він знайшов там вино на столі та двох саксонських полонених під доглядом чотирьох челядників. Фрон де Беф, вихиливши чимало вина, звернувся до своїх полонених; спритність, що з нею Вамба затуляв собі обличчя, зміна вбрання, присмерк, що сповнював залу, й цілком невідомі баронові

риси Седрікового обличчя, що уникав бачитися з своїми сусідами-норманами й лише зрідка залишав межі свого маєтку, перешкодили йому викрити втечу найголовнішого з його полонених.

— Лицарі Англії, — промовив Фрон де Беф, — чи до вподоби вам перебувати тут, у Торквільстоні? Чи збагнули ви, врешті, на що заслуговує зухвала та високодумна поведінка ваша за присутності принца? Чи забули? ви, як віддячили ви гостинність короля, що на неї не заслугували? Знайте ж: тепер я повішу вас за ноги до залізних перекладин цих вікон, якщо ви не заплатите мені викупу, й ви висітимете там, доки шуліки та ворони не зроблять з вас кістяки. Кажіть же, саксонські пси, що дасте ви за своє жалюгідне життя. Що скажеш на це ти, родервудський тане?

— Жодного шага, — відповів сердешний Вамба. — Що ж до того, що ви замірюєтеся повісити мене за ноги, — я зовсім не від того: всі кажуть, що мені й так мізок у голові догори ногами став — отже, виконавши ваш намір, ви доведете його до ладу.

— Свята Женев'єво! — скрикнув Фрон де Беф. — Кого ж це ми захопили?!

Він скинув рукою Седрікового капелюха з блазневої голови й оголивши йому шию помітив фатальну прикмету рабства — срібного нашийника.

— Джіле, Клементе, раби, пси, — скрикнув розлютований норман, — кого ви привели сюди?!

— Я, здається, можу вам допомогти, — сказав де Брасі, ввіходячи до кімнати, — це Седріків блазень.

— Я замирю цю суперечку поміж них, — відмовив Фрон де Беф, — а саме, повішу їх на одній і тій самій шибениці, якщо пан його й цей конінгзбурзький кнур не заплатять коштовного викупу за своє життя. Багатство — це найменше, що можуть вони нам дати. Хай відведуть вони з собою юрбу, що оточує замок, підпишуть умову, що відмовляються від усіх своїх привілеїв, що житимуть поміж нас, як наші піддані та васали. Ще щастя їхнє, якщо за нових умов життя ми дозволимо їм вільно дихати.

— Іди, — сказав він двом із своїх челядників, — приведи мені справжнього Седріка, й я буду готовий пробачити вам цього разу вашу необачність тим охітніше, що ви лише те й зробили, що мали дурня за саксонського френклейна[1].

— Так, — сказав Вамба, — та тільки твоя лицарська ясновельможність знайде серед нас більше дурнів, як френклейнів.

— Що каже цей негідник? — сказав Фрон де Беф, дивлячися на своїх челядників.

Ті, зніяковівши та налякавшися, сказали, якщо, мовляв, це не Седрік, то вони не знають, що сталося з Седріком.

— Святі небесні! — скрикнув де Брасі. — Він, напевне, втік, переодягшися за ченця!

— Дияволи пекла! — обізвався Фрон де Беф, — Отже, це був родервудський кнур, кого я вивів з воріт і відчинив йому їх сам, своїми власними руками! А ти, — сказав він, звертаючися до Вамби, — ти, що дурістю своєю обдурив мудрість ідіотів, ще дурніших од тебе, я навчу тебе бути ченцем — поголю тобі маківку. Гей, здеріть йому шкіру з голови та скиньте його головою додолу з мурів! Тобі личить жартувати скрізь і завжди — отже, жартуй і зараз!

— Ви робите зі мною краще, як обіцяли, вельможний лицарю, — відмовив сердешний Вамба, що, навіть, дивлячися просто в обличчя смерті, все ж не міг покинути свої витівки: — даючи мені червоного капелюха, що про нього ви зараз казали, ви з звичайного ченця робите мене кардиналом.

— Він молодець, — сказав де Брасі, — хоче й померти, як личить його званню. Фрон де Бефе, не вбивай його. Віддай його мені на розвагу моєму вільному загонові. Що ти скажеш на це, шахраю? Чи хочеш ти дістати пробачення та йти за мною на війну?

— Так, якщо дозволить мені хазяїн, — сказав Вамба. — Як бачите, я не можу зняти цей нашийник (тут він доторкнувся рукою до того, про що казав), не маючи на це його дозволу.

---

[1] Френклейн — дворянин.

— О, нормандська пила швидко разпилить саксонський нашийник, — сказав де Брасі.

— Так, вельможний лицарю, зовсім як у прислів'ї.

— Невже ти не маєш нічого кращого, де Брасі, як слухати, що верзе тобі дурень, тоді, як загибель щохвилини загрожує нам? — сказав Фрон де Беф. — Ти бачиш, нас обдурили, й лист до наших друзів не досягне своєї мети через того строкатого молодця, що так причарував тебе. На що лишилося нам чекати, як не на те, що нас негайно штурмуватимуть?

— Так ходімо на мури! — гукнув де Брасі. — Чи бачив ти колись, щоб я журився, гадаючи про битву? Поклич сюди хрестоносця, скажи йому, щоб він хоч наполовину так відважно бився за своє життя, як був бився він за честь свого ордену. З'явися сам, такий височенний, який ти є, на мурах. А мені дозволь діяти, скільки я маю сили, — і я ручуся тобі, що саксонській вольниці легше буде дістатися до хмар, як до замку Торквільстону; або ж, якщо ти хочеш провадити переговори з бандитами, так чому б не скористуватися з посередницьких послуг цього шановного пана, що так пильно й зосереджено дивиться на кварту з вином? Гей, саксе, — казав він далі, звертаючися до Адельстана й протягаючи йому чару, — промочи горлянку цим шляхетним питвом і, набравшися духу, скажи нам, що ти хочеш зробити, щоб звільнитися.

— Те, на що є сила людська, — відповів Адельстан, — і що не ганебно людині. Звільніть мене та моїх товаришів і я заплачу вам викуп на тисячу марок.

— А чи поручишся ти, що ці покидьки роду людського, що ними всупереч законам божим та людським обложений замок, запевно відступлять? — спитав Фрон де Беф.

— Поскільки це залежатиме від мене, — сказав Адельстан, — я посилкуюся переконати їх і сподіваюся досягти цього, аби лише допоміг мені дядько Седрік.

— Ну, так тому й бути, — сказав Фрон де Беф. — Тебе й твоїх товаришів звільнять, і хай запанує поміж нас згода — після того, звичайно, як буде заплачено тисячу марок. Це

дрібниці, не викуп, саксе, й ти завдячуєш нам за те, що ми так мало беремо за ваші особи. Але ж май на увазі, це не поширюється на єврея Ісаака.

— Ані на дочку єврея Ісаака, — додав хрестоносець, що цієї хвилини увіходив до кімнати.

— Вони й не належать ані до саксів, ані до цього саксонського почету, — пояснив Фрон де Беф.

— Я був би негідний імені християнина, — відповів Адельстан, — якщо б взявся клопотатися про них. Роби з ними що хочеш.

— Викуп цей не поширюється також і на леді Ровену, — додав де Брасі. — Ніхто не наважиться сказати, що я повернув таку знамениту здобич, не піднісши навіть меча за неї.

— І, безперечно, — сказав Фрон де Беф, — умова наша не стосується також цього мерзенного блазня — я затримаю його для прикладу всім негідникам, що плутають серйозні справи з жартами.

— Леді Ровена, — твердо відповів Адельстан, — заручена моя наречена, і мерщій роздеруть мене на шматки дикі коні, як я погоджуся залишити її. Так само і щодо раба Вамби. Він урятував сьогодні життя батькові Седрікові і я мерщій загину, як дозволю хоч би одній волосині впасти з голови його.

— Заручена наречена?! Леді Ровена — заручена наречена такого от васала, як ти?! — скрикнув де Брасі. — Саксе, тобі, здається, ввижається, що повернулися часи Сімох Королівств! Запевняю тебе, володарі з Анжуйського дому не віддають своїх вихованок заміж за людей твого походження.

— Походження моє, зарозумілий нормане, — відмовив сакс, — має за початок джерело чистіше й старовинніше, як походження жебрака-француза, який живе лише з того, що торгує кров'ю розбійників, зібраних ним під свій безчесний прапор. Предки мої були королі, міцні у боях і мудрі в раді; вони щодня контентували за своїм столом більше сотень гостей, ніж ти маєш прибічників; прах їхній захований під звуки святих молитов, і над домовинами їхніми підносяться величні собори.

— Видно, де Брасі, — сказав Фрон де Беф, задоволений з того, що його товаришеві збито пиху, — сакс таки добру молитву тобі прочитав!

— Що ж, — відповів де Брасі, вдаючи, що йому це байдуже, — полоненому зі зв'язаними руками тільки те й лишається, що язиком плескати. Але ж хоч який би ти був меткий на язик, — додав він, звертаючися до Адельстана, — це не поверне волі леді Ровені.

На це Адельстан нічого не відповів: він і так уже сказав надто довгу промову, а таке з ним лише дуже зрідка траплялося.

Розмову перепинив челядник: він з'явився, щоб доповісти, що прийшов чернець і прохає дозволу зайти до замку.

— Маєш тобі! Знову! — гукнув Фрон де Беф. — Та чи справжній це чернець, чи знову дурисвіт? Обтрусіть його, раби, й якщо ви приведете другого шахрая, я видеру вам очі і натомість вставлю розпечені вугілля, щоб вам краще бачити.

— Хай гнів ваш упаде на мою голову, мілорде, — відповів Джіль, — якщо це не справжній чернець. Джура ваш Джоселін добре знайомий з ним: його звуть братом Амбросієм, він чернець з почету Жорвоського пріора.

— Хай увійде, — сказав Фрон де Беф, — він, мабуть, приніс нам якусь звістку від свого веселого пана. Мабуть, у диявола сьогодні свято, і ченцям нема чого робити, що вони тиняються околицями. Відведіть полонених, — а ти, саксе, добре зміркуй те, про що чув.

— Я вимагаю, — сказав Адельстан, — щоб я жив в ув'язненні з належною шаною, щоб добре дбали за мою їжу та ліжко. Опріч того, викликаю найвідважнішого з вас на герць зі мною за те, що мене позбавили волі. Виклик цей я вже надіслав через твого шафаря; ти не відповів на нього, але я вимагаю відповіді — ось моя рукавиця.

— Я не відповідаю на виклик полонених, — сказав Фрон де Беф, — так само не повинен робити це й ти, де Брасі. Джіле, — сказав він челядникові, — повісь-но френклейнову рукавицю на одному з оцих оленячих рогів; хай там вона висить, аж доки він звільниться. Тоді, якщо він наважиться

повторити свій виклик, він зустріне в мені людину, що ніколи не від того, щоб зійтися з ворогом, чи то пішки, чи то верхи, чи сам один, чи вкупі з своїми васалами.

Саксонських полонених саме виводили, коли ввели ченця Амбросія, що, здавалося, був дуже стурбований чимсь.

— Оце так-таки справжній «Мир з вами!» — сказав Вамба, проходячи повз шановного брата. — А ті всі були фальшиві.

— Свята богородиця! — сказав чернець, звертаючися до лицарів. — Нарешті, мені безпечно, й я перебуваю поміж християн. Ви друзі й спільники високошановного панотця нашого Еймера, пріора Жорвоського, ви завдячуєте йому допомогою, що її наказує вам вірність лицарська та святе милосердя. Бо ж, за словом святого Августіна...

— Що каже цей диявол? — перепинив його Фрон де Беф, — чи краще, що хочеш сказати ти, сере ченче? Нам нема коли слухати приказки святих панотців.

— Свята діво Маріє! — гукнув панотець Амбросій. — Знайте ж, хоробрі лицарі, що кілька безбожних шибеників, забувши страх божий та шану до церкви...

— Брате мій духовний, — сказав хрестоносець, — все це ми знаємо, чи про це догадуємося; скажи нам по-простому: чи взяли в полон начальника твого, пріора, та хто саме?

— Свята правда, взяли! — сказав Амбросій. — Він у руках Вельзевулових синів, спустошителів тутешніх лісів.

— Ось нова робота нашим мечам, сери, — сказав Фрон де Беф своїм товаришам, — отже, Жорвоський пріор не то не може допомогти нам, а й сам потребує нашої допомоги. Гарненька підмога нам у потребі ці ледачі попи, нема чого казати! Ну, ченче, кажи вже відразу, чого сподівається від нас твій начальник.

— Розбійники геть чисто пограбували його, — відповів Амбросій, — та ще й вимагають викупного за його звільнення, — отож преподобний панотець і послав мене до вас, щоб ви, як друзі, врятували його, чи заплативши за нього розбійникам викупне, чи то відбивши його в них за допомогою зброї.

— Під три чорти пріора! — перепинив ченця Фрон де Беф. — Звідкіля приверзлося твому начальникові, що нормандському баронові забагнеться розв'язати свого гаманця, щоб викупити ченця, що, нівроку, має грошей удесятеро більше? І чим може придатися нам уся наша відвага на те, щоб звільнити його, коли нас оточив ворог удесятеро численніший від нас, і коли ми щохвилини чекаємо на ворожу атаку!

— Про це саме я й хотів сказати вам, — відмовив чернець, — і сказав би, якби не ваша нетерплячка. Але ж боже рятуй нас! Я вже старий, і цей жахливий гуркіт приголомшив мою бідну голову. Та, на жаль, це точнісінько так і є: вони стоять табором і споруджують вал довкола замкових мурів.

— На мури! — гукнув де Брасі. — Подивимось, що намислили ці негідники.

І, кажучи це, він відчинив ґратчасте вікно, що виходило на платформу, чи, власне, подібний до балкона виступ, і відразу ж покликав усіх, хто був у залі.

— Преподобний Амбросій, старий чернець, приніс цілком певні звістки. Дивіться, вони виставляють облогові дахи[1] та щити[2], а стрільці на узліссі подібні до тієї чорної грозової хмари.

Фрон де Беф подививсь у вікно, тоді поквапно схопив свого рога й, щосили засурмивши в нього, відразу ж розіслав своїх людей по місцях на мури.

— Де Брасі, пильнувати східний мур, він нижчий за інші. Вельможний Буа-Гільбере, твоє ремесло навчило тебе й нападати й оборонятися — пильнуй західний мур. Сам я стану біля дозірної вежі. Але ж не віддавайте всієї уваги одному пунктові, шляхетні друзі. Сьогодні ми мусимо бути скрізь, примножити самих себе, якщо це можливо, допома-

---

[1] Облогові дахи — це спеціальне приладдя з дошок, що прикриваючися ними обложники за старих часів наступали, коли нападали на укріплені місця.

[2] Облогових щитів уживалося за тих самих обставин, вони були дуже великі, отже, затуляли цілу людину.

гати і підбадьорювати своєю присутністю людей там, де напад буде завзятіший. Сил у нас небагато, але швидкість та мужність компенсують цю ваду. Адже наші вороги — це ж просто жалюгідні волоцюги!

— Але ж, вельможні лицарі, — скрикнув панотець Амбросій серед гармидеру та метушні, звичайних за таких обставин: — невже ніхто з вас не хоче послухати листа преподобного панотця Еймера, пріора Жорвоського? Благаю тебе, вислухай мене, шляхетний сере Реджінальде!

— Заберіть од мене цього нестерпучого торохтія! — гукнув Фрон де Беф. — Замкніть його до каплиці, і хай він там бурмосить своїх молитов, аж доки скінчиться весь цей розгардіяш.

Тим часом хрестоносець стежив за обложниками пильніше, як суворий фрон де Беф та його в'юнкий співрозмовник.

— Присягаюся моїм орденом, — сказав він, — ці молодці наступають так дисципліновано, як цього й сподіватися не можна було від них. Подивіться, як спритно користуються вони з кожного дерева та куща чагарника, щоб за цим прикриттям уникати наших стріл. Вони не мають прапора, але ж я ручуся моїм золотим ланцюгом, що якийсь лицар, добре досвідчений у військовій справі, керує ними.

— Я бачу його, — сказав де Брасі, — бачу пір'я на лицарському шоломі та блиск панцера. Бачите того-он високого чоловіка, що веде там десь далі загін цих підлих йоменів? Присягаюся чим хочете, це той самий, що його ми прозвали Чорним Лицарем і що висадив з кульбаки тебе, Фрон де Бефе, на турнірі в Ешбі.

— Тим краще, — сказав Фрон де Беф, — що він з'явився сюди поквитатися зі мною. Це, напевне, якийсь негідник — мугир, бо він не наважився прийти по нагороду, що випадково припала йому. Дарма розшукував я його там, де лицарі та шляхетні люди шукають своїх ворогів, і тепер я радий, що він з'явився, врешті, посеред цих мерзотників селян.

Тим часом вороги рушили до замку, і тому подальші балачки припинилися. Кожний лицар став на призначеному

йому місці на чолі невеликого загону своїх вояків, що їх він спромігся зібрати, але ж їх було так мало, що не можна було сподіватися захистити мури. Не зважаючи на це, вони спокійно й твердо вичікували на грізну атаку.

XXVIII

Як Айвенго впав і, здавалося, його всі залишили, то Ребекка, вперто благаючи батька, спромоглася вмовити його перенести хороброго юнака з арени до будинку в передмісті Ешбі, де тимчасово оселилися євреї.

Не важко було дістати від Ісаака згоду на це: він був людина добра та вдячна.

— Святий Аврааме, — скрикнув він, — він гарний юнак і серце мені болісно стискається, бачивши, як кров залляла йому груди.

— Хай покладуть його у мої ноші, — сказала Ребекка, — а я сяду на одного з верхових коней.

Вона відразу ж виконала свій милосердий намір і не слухала, що казав їй батько, аж доки він схопив її за рукава й скрикнув тремтячим голосом.

— А що ж буде, якщо юнак загине, якщо він помре, перебуваючи під нашим доглядом? Адже ж нас обвинуватять у його смерті, й юрба роздере нас на куски.

— Він не помре, батьку мій, — сказала Ребекка, лагідно звільняючися з Ісаакових рук, — він не помре, якщо ми не залишимо його; але якщо залишимо, то будемо винні в крові його перед богом і перед людьми.

— Роби, як підкаже тобі розум, — згодився батько, — ти добра дівчина, благословення, вінець, пісня радощів для мене та мого дому й для цілого народу моїх праотців. Ти досконало знаєшся й на лікуванні, мені це відомо.

Ребекка, не гаючи ані хвилини, наказала перенести хорого до їхньої тимчасової оселі й поспішила оглянути та власними руками перев'язати йому рани; багато бо євреїв і чоловіків, і жінок за тих часів були досвідчені в медицині. По допомогу до єврейських лікарів зверталися тим охітніше,

що християни були загалом тієї думки, що єврейські рабини, мовляв, добре знаються на таємних науках, надто на кабалістиці, що дістала свою назву й походження з творів ізраїльських мудреців. Бували надзвичайні випадки, коли євреї виліковували хорих, і тому дуже можливо, що їм відомі були деякі таємниці науки лікування; таємниці ці вони пильно заховували від християн, що поміж них жили.

Прекрасна Ребекка ґрунтовно засвоїла знання, що його мав у справі лікування її народ. Своїм проникливим, неабияким розумом вона довела до ладу й поширила ці знання, випередивши свій вік, свою стать, ба навіть часи, що за їх жила. Свої медичні знання набула вона від старої єврейки, дочки одного славетного лікаря, що покохала Ребекку, мов власну дитину, й довірила їй таємниці, що їх за таких самих обставин передав їй, як спадщину, її мудрий батько. Саму навчительку спалили живцем, але таємне її знання лишилося жити в розумі її вмілої учениці.

Ребекку, обдаровану й знанням, і вродою, дуже поважали й пишалися з неї в її рідному народі, що шанував її, як натхненну дівчину. Навіть її батько, що так само поважав її знання, як і палко кохав її, надав їй багато більше волі, ніж це було звичайно поміж його земляків, і, як ми вже зауважили, часто керувався її думками всупереч своїм власним.

Айвенго, опинившися в Ісааковій оселі, все ще був непритомний, бо втратив чимало крові, — вона все ще цідилася з рани, що її він дістав на турнірі. Ребекка оглянула рану й приклавши до неї відомі їй ліки, сказала батькові, що коли пощастить уникнути гарячки, що загрожувала через кровотечу, й якщо цілющий бальзам зберіг свою силу, то нема чого боятися за гостеве життя, і його можна буде спокійно перевезти до Йорка другого-таки дня.

Вже сутеніло, як Айвенгові повернулась свідомість. Він прокинувся від тяжкого сну, бувши під вагою невиразних відчувань, що звичайно спостерігаються, коли хтось приходить до пам'яті. Деякий час він не міг, як слід, пригадати, що саме було перед тим, як він упав на арені; не міг також уявити зв'язку між цією подією й іншими. Він відчував біль

од ран та ударів і, як був дуже кволий та цілком виснажений. це відчування мішалося в його думках із спогадами про його удари та удари, що їх він діставав од інших та відбивав; про те, як зіштовхувалися коні, як вони падали та валили інших. про дзвін та гуркіт зброї, про всю жахливу гримотню жорстокого бою. Він усе намагався відіпнути завісу над своїм ліжком і, врешті, йому пощастило певною мірою зробити це, хоч і з великим напруженням сил, біль-бо від рани дуже заважав йому.

Дуже здивований був він, коли побачив себе в розкішно прибраній кімнаті, де замість стільців розкладені були подушки й де все так яскраво нагадувало східну хатню обстановку, що йому почало вживатися, наче під час сну він знову був перенесений назад до Палестини. Це почуття ще збільшилося, коли з-за килима, що прикривав двері, з'явилася жіноча постать, зодягнена в багате вбрання, що більш відгонило східним смаком, як європейським, і нечутно ввійшла до кімнати в супроводі чорношкірого челядника.

Поранений лицар хотів почати розмову з гарною дівчиною, але вона спинила його, приклавши до вуст пальця. Тим часом челядник підійшов до Айвенга й оголив йому груди. Чарівна єврейка переконалася, що перев'язка не зсунулась і що з раною все гаразд. Ребекка виконувала свій обов'язок серйозно та просто, і водночас у ній почувалася шляхетна свідомість своєї гідності. Далі вона щось показала старому челядникові, кажучи єврейською мовою, і той, — він дуже часто допомагав їй за таких обставин, — не заперечивши ані словом, послухався її.

Не пробуючи заговорити вдруге, Айвенго мовчки скорився всім заходам, що їх ужила Ребекка, щоб його вилікувати, але, скоро перев'язування скінчилося й гарненький лікар мав уже піти, Айвенгові було несила втримати свою цікавість.

— Чарівна дівчино, — промовив він арабською мовою. що її навчився, подорожуючи сходом і що до неї, здалося йому, найкраще вдатися, звертаючися до дівчини, зодягненої в чалму та східне вбрання, — прошу тебе, будь ласка...

Але тут Ребекка перепинила його, і посмішка освітила на мить її обличчя, що мало вираз сумного задуму.

— Я з Англії, сере лицарю, й розмовляю англійською мовою, хоч одягом та походженням і належу до іншої країни...

— Шляхетна дівчино, — знову почав лицар, і знову Ребекка поквапно перепинила його.

— Не зви мене, сере лицарю, — сказала вона, — шляхетною, хай буде тобі відомо: та, що пильнує тебе, не більш, як бідна єврейка, дочка того Ісаака з Йорка, що до нього нещодавно ти так великодушно й ласкаво поставився. І він, і всі, хто належить до його родини, мають за свій обов'язок подбати за тебе лихої години.

Погляд, сповнений пошани й захоплення, а також і ніжності, що з нею досі дивився Айвенго на незнану свою благодійницю, раптом змінився, зробився холодний та байдужий. У ньому лишився тільки вираз вдячності за несподівану послугу.

Лагідна, добра Ребекка не обвинуватила Айвенга за те, що він поділяв забобони своїх часів та своєї релігії. Як і попереду, вона ввесь час терпляче й самовіддано дбала за його добробут та одужання. Вона сповістила його, що їм конче треба рушити до Йорка й що батько вирішив узяти його з собою та залишити в своєму домі, аж доки він остаточно видужає. Айвенго завзято противився цьому планові, сказавши, що він аж ніяк не хоче бути за причину турбот своїм благодійникам.

— Чи не знайдеться, — питав він, — в Ешбі, чи десь поблизу якогось саксонського френклейна чи заможнього селянина, що взяв би його до себе та протримав удома, аж доки зможе знову одягти зброю? Невже немає якогось саксонського монастиря, куди б його могли прийняти?

— Звичайна річ, тобі здається зручніше перебувати в наймізернішій халупі, — з сумною посмішкою відповіла Ребекка, — як у євреєвому домі; але, сере лицарю, тобі не можна змінити твою оселю, якщо тобі не байдуже втратити твого лікаря. Нашій родині відомі таємниці, що зберігають-

ся від Соломонових часів і що їхній цілющий вплив вже позначився на тобі. Жодний лікар-християнин у цілій Британії не може дати тобі раніше, як за місяць, змогу носити панцер.

— А за який же час спромоглася б зробити це ти? — нетерпляче спитав Айвенго.

— За тиждень, якщо ти будеш терпеливий та слухатимешся моїх наказів, — відповіла Ребекка.

— Якщо ти додержиш свого слова, дівчино, — промовив Айвенго, — я заплачу тобі повний шолом крон, коли лише їх матиму.

— Я виконаю свою обіцянку, — відповіла Ребекка, — і ти зодягнеш свого панцера на восьмий день, починаючи від цього дня. До грошей же твоїх мені байдуже.

— Я покладаюся на твою вмілість, ні про що більш тебе не розпитуючи й не маючи сумніву щодо тебе. Вірю, що за тиждень я зможу зодягти свого панцера. Тепер, любий мій лікарю, сповісти мене про дещо. Що сталося з шляхетним Седріком та його родиною та челяддю? Що сталося з гарною леді... я маю на думці з тею, що оголошена була за царицю турніру...

— І що була обрана саме, сере лицарю, з вашого бажання на неменше здивування всіх, ніж здивування з вашої відваги... — відповіла Ребекка.

Хоч як багато втратив крові Айвенго, проте це не перешкодило його щокам почервоніти. Він відчував, що, зробивши невдалу спробу сховати щире своє почуття до Ровени, необережно викрив його.

— Не так про неї мені хочеться довідатися, як про принца Джона, — сказав він, — а також про вірного мого джуру, й про те, чому його нема зі мною.

— Дозволь мені скористатися з лікаревої влади, — відповіла Ребекка, — й наказати тобі мовчати та уникати тривожних думок, доки я сповіщатиму тебе про все, що ти хочеш знати. Принц Джон раптом поїхав з турніру й якнайшвидше рушив до Йорка з вельможами, лицарями та церковними його прибічниками, назбиравши, не зважаючи на

способи, скільки міг грошей у тих, кого мають за найзаможніших у країні. Чути, він заміряється загарбати собі корону свого брата.

— Не без кроволиття, — сказав Айвенго, підводячися на своєму ліжку, — якщо лишиться хоч один вірнопідданий в Англії. Я битимусь з найкращим з лицарів за Річардові права, вийду один проти двох на оборону цієї справедливої справи.

— Але ж щоб здійснити це, — сказала Ребекка, доторкнувшися рукою до його плеча, — ти мусиш виконувати все, що я тобі накажу, й зберігати спокій.

— Правда, дівчино, — відповів Айвенго, — зберігати настільки, наскільки дозволять ці неспокійні часи. А що чути за Седріка та його родину?

— Його шафар заходив до нас нещодавно дістати від мого батька гроші за вовну, що ще росте на Седрікових вівцях... Від нього саме я й довідалася, що Седрік та Адельстан Конінгзбурзький рушили з принцевого замку в дуже поганому настрою й мали їхати додому.

— Чи була разом із ними на бенкеті якась дама? — спитав Вільфрід.

— Леді Ровена? — сказала Ребекка, відповідаючи тоном певнішим од тону, що ним її запитав Айвенго. — Ні, леді Ровена не їздила на принцеве свято й, як каже шафар, тепер у дорозі до Родервуда разом із своїм опікуном Седріком. Що ж до вірного джури твого Гурда...

— А! — скрикнув лицар, — так тобі відоме його ім'я! А втім, — додав він тієї самої хвилини, — ти повинна його знати, бо ж з твоїх рук і, як я тепер певно гадаю, через твою великодушність він лише вчора дістав сто цехінів...

— Не кажи про це, — почервонівши аж по саме волосся, перепинила його Ребекка. — Я бачу, як легко язик викриває те, про що серцеві хотілося б мовчати.

— Але ж честь моя вимагає, — з гідністю сказав Айвенго, — повернути ці гроші твоєму батькові.

— Мине тиждень — тоді роби, що хочеш, — сказала Ребекка, — але ж зараз не кажи й не думай ані про що, що могло б перешкодити тобі швидше видужати, як ти хочеш.

— Хай буде, як ти хочеш, люба дівчино, — сказав Айвенго, — я був би дуже невдячний, якби не слухався твоїх наказів. Скажи ще лише одне слово про те, що чути про сердешного Гурда, і я не розпитуватиму тебе більш ані про що.

— На жаль, я мушу сказати тобі, що за Седріковим наказом він зараз під вартою, — відповіла Ребекка, та помітивши, що звістка ця засмутила Вільфріда, вона відразу ж додала: — але шафар Освальд сказав, якщо, мовляв, ніщо не накличе на нього гніву його пана, він певний, що Седрік пробачить Гурдові, вірному рабові, що до нього Седрік дуже прихильний та що Гурд завинив йому лише своєю любов'ю до його сина. Крім того, він признався нам, що він та його товариші, надто ж блазень Вамба, конче вирішили допомогти Гурдові втекти, якщо Седріків гнів на нього не вгамується.

— Хай щастить їм виконати їхній намір! Але мені здається, що я спричиняюся до лиха кожному, хто прихильний до мене. Моє почуття спричинилося до горя й турбот для найкращої з жінок, і ось зараз батько мій, розгнівавшися, збирається скарати цього сердешного Гурда за його любов та вірну службу мені. Чи розумієш ти, дівчино, якій фатальній істоті намагаєшся ти допомагати? Будь розсудлива, залиши мене, доки лиха доля, що скрізь і завжди йде слідом за мною, немов та дойда, не кинулася переслідувати також і тебе.

— Ти клеплеш на себе, сере лицарю. Ти був повернений своїй країні, коли вона найбільше потребувала вірного серця та дужої руки, й ти знищив гордощі твоїх ворогів, ворогів твого короля тоді, коли вони пишалися з свого тріумфу. Ні, будь мужній та вір! На все добре! Пий ліки, що їх я надішлю тобі через Ребена, посилкуйся заспокоїтися, щоб набратися сили для завтрашньої подорожі.

Ребеччині слова переконали Айвенга, і він послухався її наказів. Ліки, що їх приніс Ребен, добре заспокоїли хорого, і він заснув міцним тихим сном. Другого ранку його любий лікар не знайшов у ньому й найменших ознак гарячки: хорий мав досить сил, щоб нести подорож.

Його поклали на ті кінні ноші, що ними перевезли його з арени, й ужили всіх заходів перестороги, щоб йому було зручно й спокійно подорожувати.

Все було гаразд, але з Ісаакового бажання подорожні пересувалися занадто швидко, і це дуже втомило всіх. У такому стані їх і знайшов Седрік, коли Ісаакові челядники, довідавшися про засідку в лісі, кинулися врозтіч, покинувши й ноші, й коней. Вкупі з саксонськими танами у полон, як здобич, несподівано потрапив і єврей, його дочка та поранений Айвенго...

Спочатку ніхто не звернув уваги на ноші, й їх лишили б на місці, якби не цікавість де Брасі: йому примріялося, що там, мовляв, ховається та, з-за кого він наважився на цю справу, — леді Ровена. Але він був дуже здивований, коли побачив, що в ношах лежить поранений. Тому ж здалося, що він потрапив до рук саксонської вольниці і, як тут саме ім'я його могло стати за захист і йому, й його друзям, він одверто назвав себе Вільфрідом Айвенгом.

Хоч де Брасі був чоловік брутальної й легковажної вдачі, але ж він ніколи й за жодних обставин не забував того, що мав за свій обов'язок, як лицар; тому він і утримався, щоб якось зневажити лицаря, що перебував у такому безпорадному стані. Та сама честь лицарська не дозволила йому викрити присутність Айвенга Фрон де Бефові — той-бо, безперечно, без жодного вагання забив би пораненого, спокушений можливістю позбавитися того, на чий лен він зазіхав. З другого ж боку, великодушності де Брасі було несила погодитися на думку звільнити суперника, що його зволіла леді Ровена. Тому він вибрав шлях середній поміж добром і лихом та наказав двом джурам весь час бути біля ношей і нікого не підпускати до них. Якщо їх спитають, де Брасі наказав відповісти, що вони скористалися з порожніх ношей леді Ровени, щоб перевезти в них одного свого товариша, що був поранений у сутичці. Після того, як дісталися до Торквільстону, джури де Брасі перенесли Айвенга знову, мовляв, як пораненого товариша, до далекого покою. Це ж таки пояснення повторили вони й Фрон де Бефові,

коли той запитав, чому вони не з'явилися на мури відразу ж після тривоги.

— Поранений товариш! — скрикнув він, здивований та розгніваний. — Не диво, що волоцюги та йомени наважуються обкладати замки, а блазні й свинопаси надсилають виклики баронам, коли вояки, обернувшися на доглядачок, стовбичать коло ліжка тих, хто вмирає, тоді, як замок оточений з усіх боків! На мури, ледацюги, негідники! — гукнув він таким голосом, що стіни затремтіли навколо. — Ідіть на мури, або я розтрощу вам кістки цією ломакою!

Вояки похмуро відповіли йому, що вони нічого іншого не хочуть, як іти на мури, якщо лише Фрон де Беф заступиться за них перед їхнім начальником, що наказав їм доглядати хорого, що стоїть на божій дорозі...

— На божій дорозі, шахраї! — підхопив барон. — Кажу вам, усі ми будемо на божій дорозі, якщо не захищатимемося як слід! Але я дам вашому товаришеві сторожа. Гей, Урфріде... відьмо... саксонська дияволице... не чуєш ти!.. Доглянь там хорого, щоб ці хлопці могли взятися до зброї. Ось вам два арбалети[1] з стрілами й усім, що треба. Поспішайте на передову вежу й силкуйтеся кожним пострілом пробити голову одному саксові.

Вояки поспішили до місця бою, й таким способом догляд коло Айвенга перейшов до Урфріди. Але Урфріда, охоплена спогадами про образи, що їх зазнала, і мріючи про помсту, охоче передала свій обов'язок пильнувати хорого Ребецці.

XXIX

Коли Ребекка знову побачила Айвенга, вона здивувалася, відчувши, як палко зраділо її серце — тимчасом як усе навколо них загрожувало їм небезпекою, ба навіть загибеллю.

Коли вона слухала його пульс і розпитувала, як він себе почуває, у тому, як вона торкалася до його руки, у голосі, що ним вона говорила, почувалося більше ніжності та

[1] Арбалет — особливий самостріл.

щирого співчуття, аніж вона бажала виявити це сама. Голос зраджував її, рука тремтіла, і лише байдуже запитання Айвенга: «Чи це ти, добра дівчино?» — повернуло її до пам'яті й нагадало, що те, що відчувала вона, не було й не могло бути поділене. З грудей їй вихопилося ледве чутне зітхання, й запитання, що з ним вона звернулася до лицаря про його здоров'я, було промовлене спокійним, дружнім тоном. Айвенго відразу ж відповів, що він почуває себе добре, ба навіть краще, як міг був сподіватися.

— Це все через твою благодійну вмілість, люба Ребекко! — додав він.

— Він зве мене «люба Ребекко», — подумала дівчина, — але тон його слів цілком байдужий і не відповідає тому, що він каже. Бойовий кінь, мисливський пес дорожчі йому за Ребекку!

— Люба дівчино, — казав далі Айвенго, — душа моя більше стурбована побоюванням, ніж моє тіло терпить од болю. З розмов тих людей, що недавно були за моїх вартових, я довідався, ще перебуваю в полоні, й якщо мої міркування про грубезний голос, що послав тих людей обороняти замок, вірні, — то я у Фрон де Бефовому замку. Якщо це так, то скажи мені, до чого воно йдеться, й як оборонити мені леді Ровену та мого батька?

— Про мене він і не згадує, — майнула гірка думка в дівчини. Але опанувавши себе, вона поспішила сповістити Айвенга про що могла; та її відомості обмежувалися на тім, що хрестоносець Буа-Гільбер та барон Фрон де Беф порядкували в замку, й що замок хтось обложив, але хто саме — вона не знала. Вона додала, що в замку є християнський священик, і певно, що від нього можна довідатися про щось більше.

— Християнський священик! — радісно скрикнув лицар. — Приведи його сюди, Ребекко, якщо можеш... скажи, що хорий просить духовної поради... скажи що хочеш, та тільки приведи його! Я мушу до чогось удатися, але ж не можу нічого зробити, доки не знатиму, що там чути за замковими мурами.

Зважаючи на це прохання Айвенга, Ребекка зробила була спробу привести Седріка до кімнати пораненого лицаря. та як ми бачили, ця спроба не мала успіху через втручання Урфріди, що й сама вичікувала на гаданого ченця. Скоро Ребекка повернулася й сповістила Айвенга про свою невдачу, обидва вони почули великий гамір і крики в замку — це його оборонці готувалися до бою. Скрізь лунали важкі поквапні кроки вояків поміж мурів вузькими покрученими коридорами, сходами, що йшли до різних дозірних веж та бійниць. Чути було, як лицарі підбадьорували своїх вояків та давали накази щодо оборони й голоси їхні раз у раз заглушалися брязкотом зброї та голосними вигуками оборонців.

Ребекка з величним виглядом готувалася зустріти небезпеку. Обличчя їй було бліде, очі блищали. Вся увага її була спрямована на Айвенга. А він, немов той бойовий кінь, був обурений, що засуджений не брати жодної участі в бою. Гарячка бою, що його віщували ці звуки, палила його.

— Мені б тільки злізти на те вікно, щоб подивитися, як битимуться... — казав він, — тільки б пустити хоч одну стрілу... хоч один раз ударити бойовою сокирою, щоб нам мерщій звільнитися... Та ж куди... все дарма... дарма... мені несила... я не маю зброї.

— Не турбуй себе, шляхетний лицарю! Ось прислухайся: стало тихо... може, бою й не буде.

— Ти цього не розумієш, — нетерпляче відповів Вільфрід, — ця тиша є ознака того, що всі люди на своїх місцях і щохвилини чекають на напад, те що ми чули, було лише далеке голосіння бурі — незабаром вона гримне з усією люттю. Якби мені лише дістатися до цього вікна...

— Ти цим лише пошкодиш собі, шляхетний лицарю, — зауважила його доглядачка. Бачачи, який він схвильований, вона промовила твердим голосом:

— Я сама стану коло вікна й переказуватиму тобі, як зможу, все, що відбувається зовні.

— Не смій! Не роби цього! — гукнув Айвенго. — Кожне вікно, кожна відтулина незабаром будуть за ціль стрільцям; якась випадкова стріла...

— Буде бажана мені! — пошепки додала Ребекка, зійшовши твердим кроком двома чи трьома східцями, що йшли до вікна, про яке вони щойно казали.

— Ребекко, люба Ребекко! — гукнув Айвенго. — Це не жіноча річ, не виставляй себе під загрозу ран чи смерті; або, принаймні, заховайся за тим он старим щитом і якнайменше виглядай з вікна.

Надзвичайно хутко виконала Ребекка вказівки Айвенга: вона скористалася з старого щита, як з прикриття, приставивши його до долішньої частини вікна; тепер дивчині не загрожувала майже жодна небезпека, і вона мала змогу бачити все, що відбувалося за замковими мурами, та розповідати Айвенгові, як готувалися обложники штурмувати замок. Ребекка сягала оком передньої частини фортеці, що її, видно, мали насамперед атакувати нападці. Ця не дуже висока вежа повинна була прикривати задню браму. Замковий рів відокремлював вежу від інших частин фортеці; отже, взявши її, легко було перетяти будь-яке сполучення з головною фортецею: треба було лише зняти підйомний міст. Туди йшов критий хід, сполучений з задньою брамою замку, і довкола всього була міцна огорожа з великої кількості людей, призначених обороняти цей пункт, Ребекка мала змогу зміркувати, що обложені побоювалися нападу саме з цього боку; рухи ж обложників, спрямовані виключно проти цього пункту, доводили також, що й ті вибрали це місце, як найуразливіше для атаки.

Про все це вона негайно сповістила Айвенга й додала:

— Узлісся кишить стрільцями, але лише небагато з них наважуються вийти звідтіля.

— Під чиїм прапором? — спитав Айвенго.

— Я не бачу жодного прапора, — відповіла Ребекка.

— Дивна річ, — прошепотів лицар, — іти на штурм такого замку без розгорненого прапора! А чи видно тобі, хто там у них ватажкує?

— Найпомітніший з усіх лицар у чорному панцері, він один озброєний від голови до ніг, і, здається, всі слухаються його.

— Який девіз на його щиті?

— Щось подібне до залізної штиби та висячої колодки, намальованої блакитною фарбою на чорному тлі.

— Блакитна колодка та засув... Не знаю, чий це такий герб, але гадаю, що цієї хвилини він цілком і мені придався б. Чи бачиш ти девіз?

— З такої віддалі ледве можна розглянути навіть малюнок на щиті, але коли соняшне проміння падає на нього, видно те, про що я тобі вже казала.

— А ще чи не бачиш ти інших ватажків? — нетерпляче питав лицар.

— Нікого, кого б я могла відрізнити звідсіля з якоїсь ознаки, та, мабуть, і з інших боків замок теж обложили. Вони немов готуються напасти... Яке жахливе видовисько! У передніх величезні щити та дахи з дощок. Решта йде, натягуючи свої самостріли.

Її слова перепинив сигнал до штурму — пронизливі звуки рогу; на нього відповіли нормандські сурми з замкових мурів. Вигуки з обох боків ще збільшували жахливий, оглушний гармидер.

Одчайдушний напад обложників зустрів таку саму відсіч з боку обложених. Стрільці, що, живучи по лісах, навчилися добре стріляти з самострілу, стріляли так, що не було місця, де б оборонець міг заховатися від цих влучних стріл, скоро найменша частина його тіла з'являлася з-за муру. Стріли сипалися, мов той рясний град, але кожна з них була точно кудись призначена й не хибила. Серед обложених уже двоє чи троє було забито й багато поранених. Але, покладаючися на добру свою зброю та захист, Фрон де Бефові люди та спільники чинили дужий опір, що дорівнював завзяттю обложників, і відповідали на рясний дощ із стріл пострілами з своїх самострілів, луків, пращів та інших кидальних приладів. Обложники, природно, мали змогу приховуватися лише абияк, і постріли обложених чинили багато більшу шкоду ворогові, ніж той шкодив їм. Свистіння стріл та дротиків, що летіли з обох боків, зрідка припиняли вигуки, що лунали, коли та або та сторона брала гору чи, навпаки, зазнавала шкоди.

— І я мушу лежати тут, мов той хорий чернець, — гукнув Айвенго, — тоді, як інші руки розв'язують вихід бою, що від нього залежить моя воля й саме життя! Подивися ще раз у вікно, люба дівчино, але бережися, щоб не помітили тебе стрільці. Подивися ще раз і скажи мені, чи наближаються вони до фортеці?

Мужня дівчина знову стала до вікна, проте, прикрившися так, щоб її не бачили знизу.

— Що ти бачиш, Ребекко? — знову спитав поранений лицар.

— Нічого, крім хмари стріл, що засліплює мене й затуляє стрільців.

— Це не може довго тривати; якщо вони не підуть на замок рішучим штурмом, стріли нічого не зможуть зробити з валами та кам'яними мурами. Подивися на лицаря Колодки, люба Ребекко, подивися, як він поводиться. Який бо ватаг, такі мусять бути й бійці.

— Я не бачу його, — відповіла Ребекка.

— Підлий боягуз! — скрикнув Айвенго. — Кидати стерно у найстрашнішу мить бурі!!

— Він не кидає його, не кидає! Я знову бачу його: він веде загін вояків до найдальшої рогатки дозорної вежі[1]. Вони перекидають стовпи та тини, вони збивають рогатки сокирами. Його високе чорне перо має над юрбою, мов той ворон над полем бою. Вони зробили вилом у рогатці, вони йдуть у неї, їх відбивають. Фрон де Беф на чолі обложених, він веде їх. Я бачу його велетенську постать, вона підноситься над юрбою. Вони знову тісняться до вилому й б'ються рукопаш. Боже, це подібне до зустрічі двох бурхливих струмків, що ллються один на одного, до боротьби двох океанів, що їх підіймають супротивні вітри!

Вона відвернулася від вікна, мов не маючи більше сили ще дивитися на це страшне видовисько.

---

[1] Кожний готичний замок та місто мали поза зовнішнім муром бастіони з тину, що звалися рогатки. Коло рогаток відбувалися звичайно найзавзятіші сутички, бо їх треба було захопити перше, ніж підступати до самих мурів.

— Подивись-но ще, Ребекко, — сказав Айвенго, не зрозумівши її руху, — тепер уже менше стріляють, бо почався бій рукопаш. Подивись ще: тепер уже не так небезпечно.

Ребекка знову обернулася до вікна і в цю саму мить скрикнула:

— Святі пророки! Фрон де Беф і Чорний Лицар б'ються рукопаш один з одним коло вилому! Їхні люди несамовито репетують і стежать, як іде бій... О, якби ж сили небесні з'явилися допомогти пригніченим полоненим!..

І вона голосно вигукнула:

— Він поліг головою! Поліг головою!

— Хто поліг головою?! — скрикнув Айвенго. — Заклинаю тебе всім святим, скажи, хто поліг головою!

— Чорний Лицар, — ледве чутно відповіла Ребекка, але відразу ж радісно гукнула:

— Ба ні! Ні! Най благословиться ім'я бога боїв. Він знову на ногах і б'ється, немов йому в руку перейшла сила аж двадцяти людей. Меч його розбитий, він хапає сокиру з рук якогось йомена... Фрон де Беф дістає від нього один удар по однім... велетень гнеться й хитається, мов той дуб під дроворубовою сокирою... він падає... він падає...

— Фрон де Беф? — скрикнув Айвенго.

— Так, Фрон де Беф! — відповіла Ребекка. — Люди його поспішають на допомогу до нього на чолі з чванливим хрестоносцем. Їхні спільні сили примушують лицаря спинитися. Вони затягають лицаря до фортеці.

— Чи забрали обложники рогатку? Чи ще ні? Кажи!!

— Забрали! Забрали! І женуть обложених до зовнішнього муру; одні становлять драбини, інші гудуть мов ті бджоли, й силкуються зійти по плечах товаришів. На голови їм летить каміння, колоди, древесні пні, і ледве вони встигають прибрати поранених, як нові бійці стають на їхні місця і йдуть далі на приступ.

— Хто відступає? Хто перемагає? — гарячково питав Айвенго.

— Драбини скинуто! — здригаючися відповіла Ребекка, — вояки лежать під ними, мов ті розчавлені комахи... обложені тріумфують!

— Святий Георгіє, бийся за нас! — гукав лицар. — Невже здрадливі йомени відступають?

— Ні! — відповіла Ребекка: — вони б'ються так, що хоч куди! Чорний Лицар наближається до задньої брами з своєю величезною сокирою... ти маєш змогу чути звідсіля громові удари її, не зважаючи на весь гармидер і гуркіт бою... Каміння й колоди сиплються на невстрашимого бійця... він стільки ж зважає на них, як на пух від будяка, чи пір'я...

— Святі небесні! — радісно підводячися на своєму ліжку гукнув Айвенго. — А я гадав, що лише одна рука в Англії здатна на такі подвиги!

— Брама піддається, вона тріщить, її трощать його удари... вона завалюється!.. зовнішню частину фортеці взято! О, боже, — вони женуть обложених з мурів... скидають їх у рів. О, люди, — якщо ви справді є люди, згляньтеся з тих, хто немає більше сили битися!

— Міст... міст, що веде до замку, — чи взяли вони його?

— Ні, хрестоносець розрубав дошки, що ними вони відступали... лише декому з обложених пощастило забратися разом з ним до замку; стогін та галас, що їх чути звідти, кажуть про долю решти... Гай-гай!.. Я бачу, видовисько перемоги ще непереносніше від видовиська бою.

— Що роблять вони зараз? Дівчино, подивися ще раз — тепер не час оплакувати пролляту кров...

— Поки все тихо; друзі наші укріплюються в тій частині фортеці, що її вони взяли; вона править їм за безпечний притулок од ворожих пострілів.

— Наші друзі, — сказав Вільфрід, — запевно не покинуть справи, що її вони так славно почали й так щасливо виконали. О, так, я маю надію на хороброго лицаря, що його сокира перерубала дуби й залізо!

«Дивна річ, — сказав Айвенго сам про себе, — невже є ще одна рука, здатна на таке нечуване геройство? Колодка та засув на чорному полі... що б воно означало?..»

— Чи не бачиш ти ще чогось, Ребекко, що могло б допомогти відрізнити Чорного Лицаря?

— Нічого. Все на ньому чорне, мов вороняче крило вночі.

Нічого більш не можу розглянути, але ж, побачивши один раз його вояцьку міць у бою, я, здається, впізнала б його серед тисячі інших. Він мчить у бій, мов на бенкет! Це не сама сила. Ні, — здається, вся душа, весь розум лицарів почуваються у кожнім ударі, що ним він уражає ворогів. Хай дарує йому бог те, що він ллє так багато крові. Жахливе, але водночас величне видовисько, коли бачиш, як рука та мужність однієї людини тріумфують над сотнею інших.

— Ребекко, ти змалювала героїчну постать. Мабуть, вони спинилися лише на те, щоб змогтися чи знайти спосіб перейти рів. Коли на чолі стоїть такий лицар, який, за твоїми словами, є цей, не буває ні підлої полохливості, ані затримки через занадто розсудливу обережність, і ніхто не наважується відмовлятися від геройської справи. Що важчі перепони, то вища слава. Присягаюся честю мого дому, присягаюся ім'ям прекрасної дами мого серця, я готовий пережити десять років у полоні, аби тільки хоч раз взяти участь у такому бою, як цей, біля отакого героя.

— Гай-гай! — сказала Ребекка, відходячи від вікна до ліжка пораненого лицаря. — Цей невгамовний твій потяг до битви, це хвилювання й тривога шкідливі за теперішнього стану твоєму здоров'ю. Як можеш ти мріяти про те, щоб вражати й ранити інших, коли ти ще не загоїв ран, що їх дістав сам?

— Ребекко, ти не можеш збагнути, що чоловікові, вихованому в подвигах лицарських, несила лишатися осторонь, мов тому ченцеві, чи жінці, тоді, як навколо нього діються подвиги честі лицарської. Любов до битви — їжа, що нею ми живемо; і дихаємо ми лише самим повітрям війни. Ми не переживемо й ми не хочемо переживати наші перемоги й славу... Такі, дівчино, закони лицарства, що бути ним вірними ми складали присягу, і їм ми приносимо в жертву все, що є лише дорогого нам.

— Гай-гай! — сказала красуня-єврейка. — Та що ж, хоробрий лицарю, лишиться тобі на нагороду за кров, що її ти пролляв, за працю й страждання, що їх ти зазнав, за всі сльози, що до них спричинилися твої подвиги, — тоді, коли

смерть переламає дужого списа твого й спинить ходу твого бойового коня?

— Що лишиться? — скрикнув Айвенго. — Слава, дівчино, слава, що позолочує нашу могилу й що через неї заживає безсмертя наше ім'я!

— Слава, — повторила Ребекка, — гай-гай, це іржавий панцер, що висить, мов жалібний герб, над похмурою, вогкою лицаревою могилою. Невже ж це достатня нагорода за те, що людина мусила зректися будь-якого лагідного почуття, мусила жити гірким життям, витраченим лише на те, щоб чинити горе іншим людям.

Кажучи це, Ребекка подивилася на лицаря, але той, скористувавшися після великого напруження сил з тиші, що сталася, вже непомітно заснув.

Ребекка загорнулася в своє покривало й сіла на відшибі від ліжка пораненого лицаря, обернувшися до нього спиною: вона намагалася здолати своїм міцним духом небезпеку, що загрожувала зовні, а також і те почуття, що бушувало в ній самій.

XXX

Поки після першого успіху обложників одна сторона готувалася використати своє сприятливе становище, а друга — зміцнити способи оборони, Буа-Гільбер та де Брасі зійшлися на коротеньку нараду в замковій залі.

— Де Фрон де Беф? — спитав де Брасі, що стояв на чолі оборонців фортеці з другого боку. — Його, чути, забито...

— Він живий, — байдуже відповів хрестоносець, — поки живий, та хоч би він справді мав на своїх плечах бичачу голову, що від неї він узяв своє родове ім'я, і крім того удесятеро грубшого шолома, що захищав би її, — і тоді він загинув би під ударами цієї фатальної сокири. Ще кілька годин і Фрон де Беф буде на тому світі. Могутнього прибічника втратить партія принца Джона!

— І гарненький здобуток буде сатанинському царству, — зауважив де Брасі.

— Це так, та що там про нього теревені правити, з ним справа недовга, — сказав хрестоносець. — Обміркуємо краще, як нам оборонити замок. Як б'ються ці підлі йомени там, на твоєму боці?

— Чисто, як дияволи! Вони підійшли до самих мурів, на чолі їх, здається мені, той самий молодець, що взяв нагороду, як найкращий стрілець: мені-бо знайомі його ріг та перев'язь. Ось наслідки славнозвісної політики старого Фітцурза: вона лише заохочує цих зухвалих шахраїв колотити проти нас. Якби не було на мені мого надійного панцера, мерзотник прострелив би мене сім разів так само спокійно, як першого-ліпшого оленя на ловах. Він полічив кожну заклепку мого панцера своїми стрілами, що відскакували від моїх ребер, ані крихти їм не шкодячи, немов я був залізний. Так мені стало у величезній пригоді те, що я мав під своєю камізолею іспанського панцера.

— Але ж ви втрималися? — спитав хрестоносець. — Щодо нас, ми втратили передню дільницю фортеці.

— Це важка втрата: негідники там матимуть собі прикриття, стиснуть замок ще дужче, й якщо наші не доглянуть, то навіть захоплять якийсь куток замку чи вікно, що про нього ми забули, і таким способом вдеруться до нас. Нас так мало, що ми не маємо змоги захищати всі пункти, а бійці скаржаться, що їм не можна ніде з'явитися, щоб тієї самої хвилини не зробитися ціллю для незчисленних стріл. До цього всього Фрон де Беф помирає й ми лишаємося без підтримки його бичачої голови та надлюдської сили. Як на твою думку, Бріяне, — чи не краще було б нам замиритися з волоцюгами, звільнивши наших полонених?

— Як?! — гукнув хрестоносець. — Звільнити полонених, щоб заслугувати на ненависть нам, хоробрим воякам, що наважилися захопити вночі кількох беззахисних подорожніх, але не зуміли, оборонити міцний замок проти юрби вольниці, що на чолі її стоять свинопас, блазень та подібні до них покидьки роду людського?! Твоя пропозиція ганебна, Морісе де Брасі! Мерщій руїни цього замку заховають мене й мою честь, ніж я погоджуся на таку підлу безчесну згоду.

— Ну, так ходімо на вали, — спокійно сказав де Брасі, — не було на світі людини, — ані турка, ані хрестоносця, що складала б таку малу ціну своєму життю, як я. Але ж я не вважаю за ганебне пошкодувати, що немає зі мною десятків із чотири хороброї моєї вольниці.

— Мрій про що хочеш, — сказав хрестоносець, — тільки подбаймо ж за те, щоб обороняти замок за допомогою тієї сили, що її маємо. Більшість з них Фрон де Бефові вояки, вони ненависні англійцям через те, що повсякчасно пригнічують їх.

— Тим краще, — відповів де Брасі. — Ці негідники оборонятимуться до останньої краплини крові, щоб не зазнати помсти селян. Ходімо ж, Бріяне де Буа-Гільбере, — до діла! Життя чи смерть чекає на нас, але ти побачиш, що Моріс де Брасі покаже сьогодні, чого варта його шляхетна кров.

— На мури! — гукнув хрестоносець, і обидва зійшли на бастіони.

Вони відразу побачили, що найбезпечніший пункт — це місце навпроти передової дільниці, що його вже захопили обложники. І справді, замок був відокремлений від дозірної вежі ровом і обложникам не можна було напасти на другу браму, що сполучалася з дільницею фортеці, не здолавши цю перешкоду. Та хрестоносець і де Брасі були певні, що, як ватажки обложників не відмовляться і надалі від тактики, що її додержувалися досі, то посилкуються притягти до цього місця головну увагу оборонців, щоб тим часом скористатися в іншому пункті з нагоди, яку дасть їм випадкова необережність у справі оборони. Тому вони порозставляли скрізь стійкових, щоб ті негайно сигналізували про небезпеку. Ініціатива перейшла до обложників. Потім вони умовилися, що де Брасі візьме на себе оборону брами, а з хрестоносцем залишиться у резерві чоловік з двадцять, готових ударити туди, де загрожуватиме найбільша небезпека.

* * *

Тим часом володар обложеного замку, конаючи, лежав на своєму ліжку.

— Куди поділися ці пси попи, — кричав він, — що таку дорогу ціну складають своїй комедії, де ті босоногі кармеліти, що їм старий Фрон де Беф збудував монастир святої Анни, позбавивши свого спадкоємця доброго лану й багатьох полів та пасовиськ?.. Де тепер ці ненажерливі пси?.. Я певний, що зараз вони пиячать за пивним столом коло смертного ліжка якогось бідного селянина. А мене, спадкоємця, фундатора їхнього монастиря, мене, що за нього монастир зобов'язаний молитися... мене невдячні негідники... залишають померти, мов безпритульного пса на майдані без сповіді, без покрівлі. Хіба покликати хрестоносця... він чернець і може допомогти... Та ні... сповідатися Бріянові де Буа-Гільберові — це однаково, що сповідатися дияволові, йому байдуже й до неба, й до пекла... Старі люди радять молитися... молитися самому... Для такої молитви не треба бігти по священика, чи підкупляти його... Але ж... я не насмілююся...

— Як? — раптом промовив уривчастий гострий голос коло самісінького його ліжка. — Реджінальд Фрон де Беф живе й каже, що він на щось не насмілюється?

Сумління Фрон де Бефове було нечисте, й нерви були розладжені, а тому цей голос видався йому за голос якогось демона. Спочатку він затремтів і відвернувся, але відразу ж опанував себе й скрикнув:

— Хто тут? Хто ти, що наважуєшся повторювати мої слова голосом нічного ворона? Підійди до ліжка, з'явися мені!

— Я злий дух твій, Реджінальде Фрон де Бефе! — відповів голос.

— Дай же мені побачити твою тілесну подобу, якщо ти справді диявол, — відповів Фрон де Беф. — Даремно ти сподіваєшся, що я злякаюсь тебе.

— Подумай про гріхи свої, Реджінальде Фрон де Бефе, —

про заколоти, грабунки, вбивства. Хто підбурював безпутного Джона проти сивого старого батька, проти шляхетного брата.

— Хоча б хто ти був: ворог, чернець чи диявол, — гукнув Фрон де Беф, — язик твій бреше! Не я підбурював Джона до заколоту... не я сам один: п'ятдесят лицарів та баронів, найкращі з середніх графств; ніколи ще кращі люди не підносили списів. Чому ж маю лише я один відповідати за злочини, що в них винні аж п'ятдесят? Брехливий демоне, я зневажаю тебе, йди геть і не підходь більше до мене! Дай мені померти спокійно, якщо ти смертний. Якщо ж ти демон, то твій час ще не прийшов.

— Ні, ти не помреш спокійно, — повторив голос, — навіть у ту мить, коли ти конатимеш, ти пригадуватимеш про вбивства, про стогін, що лунав у цьому замку, про кров, що її всмоктали долівки. Пригадай, навіжений отцевбивцю, пригадай свого батька. Пригадай його смерть! Пригадай залу, де проллялася від синової руки його кров!

— А, — відповів барон після довгого мовчання, — якщо це відомо тобі, ти справді джерело лиха і всезнавець, як кажуть про тебе ченці. Я гадав, що таємниця ця похована в моїх грудях і ще в одних — в грудях моєї спокусниці, спільниці мого злочину... Забирайся, залиш мене, сатано, йди до саксонської відьми Ульріки, лише вона може розповісти тобі про те, що бачили ми обидва... Іди, кажу тобі, до неї: це ж вона обмила рани, уклала трупа й надала забитому вигляду людини, що померла своєю смертю... Йди до неї: вона була мій демон, моя мерзенна спокусниця, хай же вона, так само як і я, покуштує пекельної муки.

Цієї хвилини постать того, хто розмовляв з Фрон де Бефом, з'явилася коло його ліжка.

— Так знай, Реджінальде Фрон де Бефе, — я сама й є Ульріка. Я дочка забитого Торквіля Вольфганґера й сестра забитих синів його. Я прийшла зажадати від тебе й роду твого — мого батька, моїх родичів, моє ім'я, мою честь, усе, що втратила через Фрон де Бефа. Пригадай свої злочини й скажи, що я брешу. Ти був мій злий дух, тепер я хочу

бути твоїм. Я мордуватиму тебе аж до останнього твого подиху!

— Мерзенна відьмачко! — скрикнув Фрон де Беф. — Цієї хвилини тобі не доведеться побачити! Гей, Джіле, Клементе. Євстафію, Сен-Море, Стефене! Схопити цю кляту відьму й скинути її з муру долу головою! Це вона видала нас саксам! Гей, Сен-Море, Клементе? Де ж ви, підлі зрадники!

— Клич їх, клич, хоробрий бароне, — шипіла стара, — нікого немає навколо тебе, і ти хоч-не-хоч останніми хвилинами будеш зі мною. Чи чуєш ці грізні звуки?

Цієї хвилини знову розпочався штурм в замку, і гуркіт бою знову залунав серед мурів.

— Це сакси, Реджінальде, погані сакси обложили твої мури. Що ж це ти вилежуєшся тут, мов той нікчемний старий пес, коли сакси йдуть штурмом на твою фортецю?

— Боги і дияволи! — гукнув поранений лицар. — О, якби лише на мить повернулися до мене мої сили, щоб дотягтися мені до місця бою й померти, як належить лицареві.

— Не думай про це, відважний вояко, — глузливо казала далі стара, — ти не помреш смертю бійця, ти загинеш, мов той лис у норі, що навколо неї селяни розклали вогонь.

— Брешеш, клята відьмо! — гукнув Фрон де Беф. — Мої люди б'ються відважно; мури мої міцні і високі; бойові мої товариші не злякалися б цілої армії саксів.

— Кохайся в цій надії, — відмовила Ульріка, — аж доки знатимеш правду. Ба ні, — перепинила вона сама себе, — ти мусиш довідатися зараз-таки про долю, що її не зможе відвернути вся твоя влада, міць і відвага, хоч доля ця вирішена цією малосилою рукою. Чи помічаєш ти цей задушливий дим, що чорними струменями вже проходить до цієї кімнати? Може, гадаєш ти, це передсмертний морок перед твоїми очима, що згасають, що це задуха подиху, що слабне? Ні, Фрон де Бефе, це не те! Ти не забув, мабуть, що під цією кімнатою є комора на дрова!

— Жінко, — люто скрикнув Фрон де Беф, невже ти підпалила його? Сили небесні, так воно й є — замок горить!!!

— Так, він уже мало що не весь охоплений полум'ям, —

злиховісною байдужістю ствердила Ульріка, — і незабаром з'явиться сигнал обложникам, щоб вони одностайніше напали на тих, кому забагнеться гасити його. На все, Фрон де Бефе! Та знай, якщо це може потішити тебе, що й Ульріка піде вслід тобі й поділить твою кару, як поділяла злочин. Тепер, отцевбивцю, прощавай довіку!

Кажучи це, вона пішла з кімнати, і Фрон де Беф почув звук важкого ключа, що його вона двічі повернула у замку з того боку дверей, грюкнувши ними, і позбавила його таким чином найменшої надії звільнитися. У розпуці серед передсмертних мук гукав він на своїх челядників та спільників:

— Стефене, Сен-Море, Клементе й Джіле! Я горю тут безпорадний! Рятуйте! Рятуйте мене, вірний Буа-Гільбере, відважний де Брасі! Фрон де Беф кличе вас! Це я, ваш володар, зрадливі джури! Гей, ви, безчесні зрадники-лицарі, це ж я, ваш брат у зброї! Хай будете ви прокляті за те, що залишаєте мене загинути такою жахливою смертю! Вони не чують мене, не можуть почути — голос мій губиться в гуркоті бою. Дим усе густішає, вогонь пробивається з-під підлоги...

Так репетував він, та ніхто не чув його. Страшний лицар, що його всі залишили, помирав лютою смертю.

XXXI

Седрік не дуже-то покладався на Ульрічину обіцянку, та все ж сповістив про неї Чорного Лицаря та Локслея. Вони зраділи, що в них знайшовся друг, який лихої години може полегшити їм можливість удертися до замку, і відразу ж вирішили з Саксом, що хоч яких труднощів доведеться їм зазнати, все ж конче треба штурмувати замок, бо це є єдиний спосіб звільнити полонених, що перебувають у владі лютого Фрон де Бефа.

Розподіливши обов'язки командування, причому стояти на чолі всього одноголосно обрали Чорного Лицаря, ватажки повели бійців на приступ, що його наслідки вже змальовано.

Захопивши дозірну вежу, Чорний Лицар послав посланця з цією радісною звісткою Локслеєві, прохаючи його пильно стежити за замком, щоб не дозволити обложеним зосередити свої сили й раптом зробивши вилазку, відвоювати частину фортеці, що її захопили вороги. Цього більш за інших побоювався лицар, знаючи, що люди, що на чолі їх він стояв, були вольниця, недосвідчена, погано озброєна, незвикла до військової дисципліни; коли б на них раптом зробили напад, їм було б вельми важко битися з ветеранами-вояками з загону нормандських лицарів, що мали й оборонну і нападну зброю та добре вміли орудувати нею.

Лицареві придався перепочинок, — він встиг використати його, щоб спорудити своєрідній пливучий міст, чи то довгий пліт, що за допомогою його сподівався перебратися через рів, не зважаючи на опір ворогів. На це довелося витратити деякий час, та ватажки не журилися, бо це давало Ульріці змогу виконати її обіцянку допомогти, хоч би яка ця допомога була.

Скоро спорудили пліт, Чорний Лицар сказав обложникам:

— Нам нема чого чекати, друзі мої; сонце йде на вечір, а я маю деякі справи, що не дають мені лишатися з вами до завтра. Опріч того, це було б справжнє чудо, якби на нас не напала кіннота з Йорка. Отже, кінчаймо мерщій нашу справу. Хай хтось з вас піде до Локслея й перекаже йому, щоб він почав стріляти з протилежного боку замку та рушив наперед, немов для атаки, а ви, вірні мої англійці, лишайтеся зі мною й будьте готові переплисти плотом рів, скоро брама з нашого боку відчиниться. Ідіть сміливо за мною й допоможіть мені виламати прохід у брамі головного муру. А в кого з вас недолужна зброя, ті хай сходять на вежу, натягують самостріли й стріляють у кожного, хто з'явиться на замковому валі. Шляхетний Седріку, чи хочеш ти стати на чолі тих, хто залишається?

— Ні, — сказав сакс, — ватажок з мене поганий; та хай упаде на мою голову, коли я лежатиму в землі, прокляття

моїх нащадків, якщо я не піду за тобою, хоча б куди ти не рушив. Адже ж через мене все й зав'язалося, й мені належить бути в перших лавах.

— Але ж зміркуй, вельможний саксе, — сказав лицар, — адже на тобі немає ані панцера, ні нагрудника, — нічого, крім цього легкого шолома, щита та меча.

— Тим краще, — відповів Седрік, — мені легше буде зійти на мури. І — пробач мені мої хвастощі, сере лицарю, — але ти побачиш сьогодні, що сакс так само відважно виставляє в бою свої неприкриті груди, як норман — груди, захищені крицевим панцером.

— Тоді до діла! — гукнув лицар. — Відчиняйте браму й кидайте пліт!

Брама, що була поміж внутрішнім муром передової вежі й ровом, просто навпроти зовнішньої брами головного муру, раптом відчинилася; абияк збитий і скинутий на воду міст простягся від передової вежі до самого замку й утворив собою слизьку, небезпечну переправу, де лише двоє людей могли стати один бік одного, щоб переправитися через рів. Чорний Лицар добре знав, як важливо напасти на ворога зненацька і тому він, а за ним і Седрік, кинулися на пліт і дісталися на той бік. Тут вони почали ударами своїх бойових сокир розбивати замкову браму, що була почасти захищена від пострілів і каміння, що їх кидали обложені, рештою колишнього підйомного моста, що його зруйнував хрестоносець, як залишав передову вежу. Люди, що йшли за лицарем, вже не могли мати такого захисту; двох відразу ж забили пострілами з самострілів, двоє інших впали в рів, решта повернулася назад під захист передової вежі.

Стан, що в ньому опинилися тепер Седрік та Чорний Лицар, був дуже небезпечний; він був би ще небезпечніший, якби не пильна невсипущість стрільців у передовій вежі, що не припиняли кидати свої стріли у мури, відтягуючи увагу людей, що були там і рятуючи через те обох своїх ватажків од хмари каміння та стріл, інакше б тих засипали ними. Не зважаючи на це, стан їхній все ж був небезпечний, і небезпека ця зростала щохвилини.

— Сором вам! — гукнув де Брасі воякам, що були навколо його. — А ще вас мають за стрільців: як ви дозволяєте цим двом псам триматися під замковими мурами? Збивайте каміння з мурів, якщо не можна спромогтися на щось краще... давайте сюди ломи, ломаки, перекидайте цього здоровенного зубця! — кричав він, показуючи на величезний кам'яний виступ, що підносився над парапетом.

Цієї хвилини обложники помітили на розі вежі червоного прапора, що про нього Ульріка казала Седрікові. Відважний Локслей перший помітив його, на дорозі до зовнішнього валу, куди він поспішав аж весь трусячися від нетерплячки мерщій довідатися про наслідки штурму.

— Святий Георгій, — скрикнув він, — веселий Георгій за Англію! На приступ, хоробрі йомени! Як ви можете залишати чесного лицаря й шляхетного Седріка битися самим коло брами? До діла., навіжений ченче! Покажи, що ти вмієш битися за свої чітки! Сюди, хоробрі йомени!.. Замок наш, у нас там є друзі. Подивіться ось на того прапора — це умовний сигнал. Торквільстон наш. Подумайте про честь. подумайте про здобич. Ще одне зусилля — і замок наш!

Кажуче це, він натяг самостріла й пустив стрілу просто в груди одного вояка, що за керівництвом де Брасі силкувався відбити величезного каменя від зубця муру, щоб скинути його на голови Седрікові й Чорному Лицареві. Інший вихопив лома з рук цього вояка, що конав, щоб відкраяти камінь. та раптом упав з муру в рів мертвий, з простріленою головою. Їхні товариші сторопіли, бо не було видно озброєння. що могло б захистити проти згубних стріл цього жахливого стрільця.

— Ви відступаєте, підлі боягузи! — гукнув де Брасі. — З нами бог! Дати мені лома!

І хутко схопивши лома, він сам узявся до розхитаного каменя. Якби він спромігся скинути його додолу, камінь міг би своєю вагою не то зруйнувати рештки підйомного мосту. що були за прикриття обом бійцям, які перші пішли на приступ, а й втопити дощаного плота, що ним ті перейшли. Всі добре розуміли небезпеку, й найсміливіший з усіх —

відважний чернець — і той вагався, становлячися однією ногою на кладку. Три стріли пустив Локслей в де Брасі, — і всі три відскочили від його панцера.

— Клятий іспанський панцер! — гримнув Локслей. — Якби англійський збройник кував тебе, ці стріли пробили б тебе, мов тонку шовкову тканину!

І він почав кричати:

— Товариші! Друзі! Вельможний Седріку! Назад! Дайте скотитися камінню!

Та голосу його не чути було, грюкіт-бо від ударів лицаря в браму міг заглушити хоч двадцять військових сурм. Щоправда, вірний Гурд кинувся наперед на дощаний міст, щоб або попередити Седріка про небезпеку, що загрожувала йому, або її поділити. Та він спізнився б, бо величезний камінь уже хитався й де Брасі, що порався коло того каменя, був готовий скинути його, — коли раптом хрестоносців голос коло самісінького вуха де Брасі спинив його.

— Все загинуло, де Брасі! Замок горить!

— Ти сказився, мабуть! — відмовив лицар.

— Він весь охоплений вогнем з західного боку. Дарма силкувався я загасити пожежу.

З похмурою байдужістю, що була головна риса вдачі Бріяна де Буа-Гільбера, він сповістив про жахливу цю новину свого товариша, але той поставився до неї зовсім не так спокійно.

— Святі в раю, — скрикнув де Брасі, — навчіть, до чого вдатися!

— Покинь звертатися по допомогу до святих, — сказав хрестоносець, — і лише слухай мене. Виведи своїх людей, немов на вилазку; відчини задню браму. Тут на плоту стоять лише двоє, — зіштовхни їх у рів і перейди до передньої вежі. Я вийду головною брамою й штурмуватиму вежу з протилежного боку; якщо нам пощастить захопити її, буть певний, ми протримаємося, аж доки наспіє нам допомога, чи, принаймні, доки вони запропонують нам почесні умови.

— Думка гарна, — сказав де Брасі, — свою частину справи я виконаю, та ти, хрестоносцю, — ти не покинеш мене?

— Ось моя рука й рукавиця лицарська, — сказав Буа-Гільбер. — Але ж, ради бога, поспішай!

Де Брасі негайно скликав своїх людей і поспішив до брами, що цієї самої хвилини з його наказу відчинилася. Але ж скоро це було зроблено, як страшенна сила Чорного Лицаря вже проклала собі шлях у середину фортеці, не зважаючи на опір де Брасі та його людей. Двоє передових упали відразу ж, решта відступила, хоч як силкувалися ватажки втримати їх.

— Пси! — кричав де Брасі, — невже ви дасте двом захопити наш єдиний шлях до порятунку?

— Це сам диявол! — крикнув ветеран-вояк, ухиляючися від удара свого чорного супротивника.

— А якщо б і так, — закричав де Брасі, — невже ти тікатимеш від нього в самісіньку пельку пекла? Замок горить за нашою спиною, негідники! Якщо розпач не надає вам мужності, так пустіть мене наперед! Я сам зійдуся з цим лицарем.

І де Брасі твердо та відважно, як належало лицареві, підтримав цього дня славу, що її він зажив у боях під час чвар тих тривожних часів. Склепіння скритого проходу від брами до замку, де два грізні супротивники зійшлися в бою рукопаш, здригалося від лютих ударів, що ними вороги вражали один одного — де Брасі мечем, Чорний Лицар важкою бойовою сокирою. Врешті, норман дістав у свого шолома такий удар, що впав на поміст, хоч щит, що ним він прикрився. зменшив силу удару. Якби не щит, де Брасі напевно був би забитий на місці.

— Здавайся, де Брасі, — промовив Чорний Лицар, схиляючися над ним і тримаючи коло відтулини для очей у його шоломі фатального кинджала, шо ним лицарі доколювали своїх супротивників — Здавайся, Морісе де Брасі, на життя й смерть, інакше тут тобі й кінець!

— Не здамся, — відмовив, задихуючися, де Брасі, — невідомому переможцеві. Назви мені своє ім'я чи забивай, ніхто не скаже, що Моріс де Брасі був полонений невідомого молодця.

Чорний Лицар прошепотів щось на вухо переможеному.

— Здаюся на слово честі, на життя й смерть, — відповів норман, і замість колишньої завзятої впертості, тон його голосу зробився цілком покірливий, хоч і похмурий.

— Іди до передової вежі, — владним тоном наказав переможець, — і чекай там на мої подальші накази.

— Дозволь мені попереду сповістити тебе про те, що має велику вагу для тебе: Вільфрід Айвенго поранений і полонений; він конче загине у замку, що палає, якщо не врятувати його негайно ж таки.

— Вільфрід Айвенго! Полонений і під загрозою смерті! Смерть всім у замку, якщо згорить хоч єдиний волос на його голові! В якій він кімнаті?

— Зійди на ті он кручені сходи, — відповів де Брасі, — ними можна дістатися до нього. Чи дозволиш мені провести тебе? — додав він шанобливим тоном.

— Ні. Йди до вежі й чекай там на мої накази. Я не маю довіри до тебе, де Брасі.

Седрік з загоном людей, що поміж них був помітний чернець, перейшов міст, скоро побачив, що брама відчинена та відкинув знічених і сторопілих вояків де Брасі, що з них котрісь благали зглянутися з них, а котрі чинили марний опір; більшість же рушила до замкового подвір'я. Де Брасі підвівся з землі й засмучено подивився вслід своєму переможцеві.

— Він не має довіри до мене, — повторив де Брасі, — та чи ж і заслугував я на його довіру?..

Потім, узявши з землі меча, зняв на ознаку покірливості шолома й пішов до вежі, віддавши дорогою свого меча Локслеєві.

Вогонь усе ширився і незабаром ознаки пожежі з'явилися в кімнаті, де лежав Айвенго під пильним Ребеччиним доглядом. Гармидер бою пробудив його з короткочасного сну. Ребекка знову стала, як прохав її схвильований лицар, до вікна, щоб стежити за облогою й сповіщати його про хід бою, але деякий час вона анічогісінько не могла побачити через те, що все видовисько було затулено густим задушливим димом. Врешті з пасом диму, що зайшли до кімнати, з

криків, що вимагали води, таких голосних, що через них не чути було навіть гуркоту бою, — з усього цього вони мусили догадатися про жах нової небезпеки, що загрожувала їм.

— Замок горить, — крикнула Ребекка, — горить! Як урятуватися нам?

— Тікай, Ребекко, рятуй власне своє життя, — сказав Айвенго, — врятувати-бо мене несила людині.

— Я не хочу тікати, — відповіла дівчина, — ми разом з тобою або будемо врятовані, або загинемо вдвох. Але ж, великий боже, — батько, мій батько, що буде з ним?..

В цю мить двері кімнати відчинилися навстіж, і з'явився хрестоносець... Подоба його була жахлива: блискучий панцер розбитий і заллятий кров'ю, пір'я на шоломі почасти видерте, почасти обсмалилося.

— Я розшукав тебе, — сказав він Ребецці, — ти бачиш, як я додержую свого слова поділяти з тобою і радощі й горе... Лише один шлях урятуватися, я продерся крізь сотні небезпек, щоб показати тобі його... ходім, іди зараз же за мною!

— Сама одна я не піду з тобою, — відповіла Ребекка. — Якщо породила тебе жінка, якщо жевріє в тобі хоч іскра чогось людяного, якщо серце твоє не таке загартоване, як криця, що під нею воно б'ється, — врятуй мого старого батька, врятуй цього пораненого лицаря.

— Лицаря, — повторив хрестоносець байдуже, як це було властиво йому. — Лицар, Ребекко, має сам зустрічати свою долю, хоч би в якій подобі вона з'явилася йому, — в мечі, чи то, у вогні. А щодо долі якогось там єврея, то кого вона обходить?

— Песиголовцю лютий, я зволію загинути у полумені, як дістати порятунок від тебе.

— Тобі нема чого вибирати, Ребекко, — якогось разу ти спромоглася взяти гору наді мною, та жодному смертному не пощастить зробити цього вдруге.

Кажучи це, він схопив перелякану дівчину, не зважаючи на її зойк, і виніс з кімнати, не звертаючи уваги на загрози та лайку, що ними обсипав його Айвенго.

— Песе-хрестоносцю! Ганьба свого ордену! Не займай дівчини! Зраднику Буа-Гільбере, я, Айвенго, наказую тобі... негідники, я видеру тобі серце з грудей!

— Я не знайшов би тебе, Вільфріде, якби не крик, — сказав Чорний Лицар, увіходячи до кімнати.

— Якщо ти щирий лицар, — сказав Вільфрід, — не зважай на мене — натомість дожени цього розбишаку, врятуй леді Ровену, розшукай шляхетного Седріка.

— Всіх по черзі, — відповів Лицар Колодки, — але ж тебе найпершого.

І, схопивши Айвенга, він поніс його так само легко, як хрестоносець Ребекку, кинувся з ним до брами й, передавши свою ношу двом стрільцям, повернувся назад до замку рятувати інших полонених.

Одна вежа була тепер уся в огні, й полум'я люто кидалося з вікон та стрільниць. Але в інших місцях товщина мурів і міцне склепіння не давали ширитися пожежі, й тут знаходила собі поживу людська лютість, може, ще жорстокіша, як згубна стихія: обложники переслідували оборонців замку з однієї кімнати до другої, задовольняючи кров'ю людей тирана Фрон де Бефа жадобу помсти, що давно клекотіла в їхніх серцях.

Більшість залоги чинили опір щосили, лише небагато хто прохав ласки — і ніхто не дістав її. У повітрі лунав зойк та брязкіт зброї, долівка червоніла від крові забитих та тих, що конали.

Поміж усього цього жаху Седрік шукав Ровену, і вірний Гурд ішов за ним крок по кроку в юрбі тих, що билися, не зважаючи на самого себе, вживаючи всіх зусиль, щоб відхиляти удари, скеровані на його пана. Саксові пощастило дістатися до кімнати своєї вихованки в ту саму мить, коли вона, зневірившися в своєму порятунку, сиділа, з жахом чекаючи на неминучу смерть. Він доручив Гурдові провести її цілу й незайману до передової вежі: шлях туди був вільний і від ворогів, і від вогню. Потім сакс кинувся розшукувати свого друга Адельстана, вирішивши, не зважаючи ані на яку небезпеку, врятувати його. Та ще перш, як він дістався

до старої зали, де він сам сидів ув'язнений, винахідливому Вамбі пощастило звільнити й себе, й свого товариша в лихій годині.

Коли з гармидеру бою було видно, що він саме в розпалі, блазень почав горлати:

— Святий Георгій та дракон! Добрий святий Георгій за веселу Англію! Замок узято!

Не обмежуючися на репетуванні, він ще додавав гуркоту, б'ючи один об одного два чи три іржаві панцери, що лежали на долівці.

Стійковому, що стояв у сусідній кімнаті, було й досі невиразно чути все, що відбувалося навколо, а тепер він так налякався, почувши Вамбові крики, що, залишивши двері незачиненими, побіг сказати хрестоносцеві, що вороги захопили й стару залу. Так полоненим трапилася нагода вийти в передню кімнату, а звідти — в замкове подвір'я, де відбувався останній бій. Тут оточений невеликою купкою кінних та піших бійців, що приєдналися до свого славетного ватажка, бився чванливий хрестоносець, востаннє намагаючися врятувати життя. З його наказу й спустили підйомний міст, але пробитися не було жодної змоги: скоро стрільці, що досі лише обстрілювали цю частину замку, помітили вогонь та побачили, що міст спущено, як вони скупчилися коло виходу, вирішивши запобігти втечі залоги, а також намагаючися забезпечити собі свою частину здобичі, поки полум'я охопить цілий замок. З другого боку, частина обложників, що вдерлася задньою брамою, сповнила вже замковий двір і люто атакувала недобитки ворогів, що були отже оточені звідусіль.

Та змушені з розпачу наслідувати своєму ватажкові, останні оборонці замку билися надзвичайно мужньо й хоч їх було менш, ніж обложників, та, бувши добре озброєні, вони кілька разів примушували тих утікати.

Ребекка, посаджена на коня до одного з сарацинських невільників, була в середині маленького загону, і Буа-Гільбер, не зважаючи на гармидер бою, ані на хвилину не впускав її з ока. Кілька разів під'їздив він до неї та нехтуючи

особистою безпекою, прикривав її своїм трикутним крицевим щитом і, не від'їжджаючи від неї, вигукував свій бойовий клич, кидався наперед і вражав найближчих до себе ворогів, не впускаючи з рук вузди її коня.

Адельстан був ледар, але ж не боягуз — і тому, скоро він помітив жіночу постать, що її ревно охороняв хрестоносець, він, бувши цілком певний, що це Ровена й що лицар везе її, не зважаючи на її опір, крикнув:

— Присягаюся всіма святими, — я врятую її з рук цього чванливого лицаря й заб'ю його своєю рукою.

— Схаменися, подумай, що робиш! — гукнув Вамба. — Скорий поспіх — людям посміх! Присягаюся своїм ковпаком, це не леді Ровена! Подивися лише на ці довгі чорні пуклі! Якщо ти не вмієш відрізняти чорне від білого, то йди, але я за тобою не піду, хоч ти й ватажок. Велика мені користь трощити свої кістоньки бозна за кого. Та ще й без панцера! Поміркуй лише, чи може шовковий капелюх захистити проти крицевого леза. Ну, так хай сам собі ноги ламає той, хто сам в яму стрибає!

І він впустив з рук саксову туніку, що за неї ухопився.

Докраю розлютований, дужий Адельстан, не гаючи ані хвилини, схопив з землі палицю, що лежала коло когось, хто конав, кинувся на хрестоносців загін і почав колошматити на всі боки, щоразу забиваючи когось. За мить він опинився за два кроки від Буа-Гільбера, викликаючи його гучним голосом:

— Геть, лукавий хрестоносцю! Відпусти ту, що до неї ти негідний приторкнутися! Геть, ватажку зграї вбивць під рясами!

— Песе! — скрикнув хрестоносець, скрегочучи зубами, — я навчу тебе, як зневажати наш святий орден!

Кажучи це, він, повернувши коня в Адельстанів бік і підвівшися у стременах, страшним ударом оперіщив Адельстана по голові.

Вамба мав рацію, казавши, що не витримає шовковий капелюх крицевого леза. Хрестоносців меч був такий гострий, що розрубав, мов лозину, дужого, товстого держака

палиці, що нею бідолаха-сакс сподівався відбити удар. Адельстан упав долу.

Скористувавшися з переполоху, що його викликала Адельстанова поразка, Буа-Гільбер, гукнувши: «Кому дороге життя — за мною!» — кинувся на підйомний міст, розкидаючи стрільців, що загороджували йому шлях. За ним рушили його сарацини і п'ять чи шість вершників. Хрестоносцеві разом з його загоном було дуже небезпечно відступати, бо на них була спрямована сила стріл, та це не втримало його: він проскакав навколо передової вежі, що її, на його думку, мав змогу захопити де Брасі.

— Де Брасі! Де Брасі! — гукав він. — Ти тут?

— Я тут, — відповів де Брасі, — але я в полоні.

— Звільнити тебе?

— Ні, я здався на життя й смерть і додержу слова. Рятуйся сам. Сокіл на волі! Забирайся мерщій за море, до Франції! Більше не насмілююся сказати нічого.

— Гаразд, лишайся, якщо тобі до вподоби, — відповів хрестоносець, — але не забувай, що я додержав своєї обіцянки. Хоча б де соколи літали, я сподіваюся, що знайду певний притулок — і туди я полечу, мов журавель до свого гнізда.

І він поскакав у супроводі своїх людей.

Ті, що лишилися, не переставали відчайдушно битися і після того, як хрестоносець забрався, — не тому, що сподівалися порятунку, а тому, що не мали надії на ласку переможців.

Пожежа хутко охопила цілий замок, і під цей час Ульріка, що наробила пожежу цю своєю рукою, з'явилася на вежі, мов якась старовинна фурія, співаючи дикої пісні, подібної до тих, що їх давно колись співали на полях боїв саксонські скальди[1]. Довге її розпатлане волосся маяло на непокритій голові; у несамовитих поглядах була помітна насолода задоволеної помсти.

---

[1] Скальди — це старовинні північні співці, що виспівували подвиги героїв-вояків *(перекладачева прим.)*.

Високе полум'я здолало всі перешкоди й піднеслося до вечірніх хмар, мов тазаграва величезного багаття, що далеко розіллялася в околицях. Вежі розвалювалися одна по одній, разом із стелями та кроквами, що палали, й ті, хто бився, рятувалися з замкового подвір'я. Навіжену постать саксонки Ульріки довго ще було видно на горі, куди вона злізла й стояла, у шаленому захопленні вимахуючи руками. Врешті, вежа завалилася з жахливим гуркотом, і Ульріка загинула в полум'ї, що зажерло й її ката.

Юрба озброєних глядачів завмерла, охоплена жахом. Аж ось почувся Локслеїв голос:

— Тріумфуйте, товариші, немає більше тиранового кубла! Хай всі і кожний зносять свою здобич до нашого громадського дерева в Гертгільському лісі. Там, скоро благословиться на світ, ми, в цілковитій згоді з справедливістю, поділимо все поміж нас, а також і гідних наших спільників у цьому великому подвигу помсти.

XXXII

Світанок пробивався крізь гущавину дубового лісу. Свіжі зелені гіллячки заблищали свіжою росою, лань повела своїх оленят з лісових хащів на галявини й жодний мисливець не вичікував і не перепиняв шляху стрункому ватажкові-оленеві, що йшов на чолі своєї рогатої отари. Лісова вольниця зібралася коло свого дерева в Гертгільському лісі. Тут вони й заночували, зміцнюючи свої сили після важкої облоги; котрі пили вино, котрі спали, ще інші розмовляли про пережиті події й підраховували здобич.

Вона була величезна, але закони лісової громади були такі суворі, що нікому навіть і на думку не спало привласнити щось з спільного майна; все кидали на одну купу, все віддавали на волю начальникові.

За збірний пункт був старий дуб, що стояв у центрі лісового амфітеатру, за півмилі від зруйнованого замку Торквільстону. Тут сидів Локслей на троні з дерну, спорудженому під тінню рясних вітів величезного дуба; навколо нього

купчилися лісові його товариші. Він показав Чорному Лицареві місце праворуч од себе, Седрікові ліворуч.

— Пробачте мою сміливість, вельможний сере, — сказав він, але тут, на цих галявинах, я володар; вони є мов королівство, і я втратив би авторитет серед цих моїх диких підданих. якби у моїх власних володіннях поступився місцем комусь із смертних. Ну, панове, хто бачив нашого капелана? Де наш веселий чернець?

Ніхто не бачив копменгерстського клірика.

— Я певний, — казав далі ватажок вольниці, — що веселий чернець загостювався десь за доброю пляшкою. Хто бачив його після того, як замок був узятий?

— Бачив я, — відповів мірошник, — як він пробував виламати двері льоху, присягаючися всіма святими, що лише є в святцях, що він неминуче покуштує гасконських Фрон де Бефових вин.

— Так треба ж врятувати його, друзі, — гукнув Локслей, — а то якби він часом не згорів! Піди, мірошнику, візьми з собою кілька чоловік й оглянь місце, де ти востаннє бачив його... Лий з рова воду на палаючі руїни, я мерщій розберу їх камінь по каменю, як позбавлюся свого веселого ченця. А поки до діла, панове. Скоро пролунають чутки про наші подвиги, банди де Брасі, Мальвуазена й інших Фрон де Бефових спільників заворушаться, щоб іти на нас; а як береженого й бог береже, то непогано було б забратися десь далі від цих сусідів. — Шляхетний Седріку, — сказав він. звертаючися до сакса, — здобич поділено на дві частини: бери ту, що більш тобі до вподоби, для твоїх людей, що брали участь у цій справі.

— Добрий йомене, — відповів Седрік, — моє серце гірко сумує. Загинув бо шляхетний Адельстан Конінгзбурзький — останній нащадок святого Сповідувача, назавжди загинули разом із ним усі мої надії. Ця смерть загасила іскру, що її знову не розпалити. Мої люди, за винятком тих небагатьох. що є коло мене, чекають, коли я повернуся, щоб перенести шляхетні останки до їхньої останньої оселі. Леді Ровена хоче повернутися до Родервуда, і тому її мають супроводити

достатні сили. Я й раніше поїхав би звідсіля, але чекав... не на те, коли розподілятимуть здобич, я чекав на ту мить, коли зможу висловити свою подяку тобі й твоїм хоробрим йоменам за життя й честь, що ви їх урятували.

— Так ми зробили лише півсправи, — відповів ватажок вольниці, — принаймні візьми зі здобичі стільки, скільки потрібно, щоб винагородити твоїх сусідів та челядників.

— Я досить заможний, щоб винагородити їх своїм власним коштом, — відповів Седрік. — А ти, мій сердешний хлопче, — сказав він, звертаючися до блазня й обіймаючи його, — як мені винагородити тебе? Ти не злякався ні полону, ані смерті, щоб урятувати мене! Всі покинули мене, лише бідолашний блазень залишився вірний мені.

При цьому на очах зворушеного суворого тана забреніла сльоза, що її не викликала навіть Адельстанова смерть; напівінстинктивна прихильність Вамби мала в собі щось таке, що вплинуло на Седріка більш від самого горя.

— Ні, — сказав блазень, ухиляючися від обіймів свого пана, — якщо ти платитимеш за мою послугу водою твоїх очей, блазневі також доведеться плакати, щоб не відставати, й тоді що буде з моїм ремеслом? Але, дядю, якщо ти дійсно хочеш віддячити мені, — даруй, будь ласка, моєму товаришеві Гурдові, що вкрав у тебе тиждень служби, віддавши його твому синові.

— Дарувати йому? — крикнув Седрік, — та я водночас і подарую йому, й винагороджу його. Стань навколішки, Гурде!

За одну мить свинопас був у ногах у свого пана.

— Не бути тобі вже рабом і кріпаком, — сказав Седрік, доторкнувшися до нього булавою, — будь вільний та повноважний громадянин у містах і селах, у лісах і в полях. Даю тобі дільницю землі в моїх Вальбергемських володіннях од імені мого й моїх спадкоємців тобі та твоїм нащадкам довіку, й прокляття боже на того, хто це порушить.

Зробившися з раба вільним та власником землі, Гурд скочив на ноги й двічі стрибнув угору майже на височінь свого зросту.

— Коваля й пилку! — гукнув він. — Геть нашийник з шиї вільної людини! Шляхетний пане, дарунок ваш подвоює мої сили, й я вдвоє завзятіше стоятиму за вас. У грудях моїх вільне серце!.. Я переродився й сам для себе, й для всіх, хто є навколо мене. Гей, Фанґсе, — гукнув він, коли щирий пес, бачачи свого пана такого захопленого, почав стрибати довкола нього, висловлюючи йому своє співчуття, — чи признаєш ти ще свого хазяїна.

Тут почулося кінське тупотіння, і незабаром з'явилася леді Ровена в оточенні кількох вершників і більшої кількості піших, що весело вимахували своїми списами та топірцями, радіючи з її звільнення. Сама вона зберегла всю колишню величність своєї постаті і лише деяка блідість її обличчя свідчила про страждання, що його вона зазнала. На гарному, хоч й засмученому обличчі була, проте, помітна нова надія на краще майбутнє і вдячність за звільнення; їй було відомо, що Айвенго перебував у безпечному місці, було відомо, що Адельстан помер.

Коли Ровена під'їхала до того місця, де сидів Локслей, відважний йомен і всі, хто оточував його, підвелися немов через інстинктивне поривання ввічливості. Коротко, але щиро висловила вона свою вдячність Локслеєві й іншим своїм визвольникам.

— Спасибі, гарна леді, відповів Локслей, — спасибі тобі від моїх товаришів і від мене. Але твій порятунок вже сам собою є нагорода нам. Ми чинимо по лісах багато одчайдушних справ. Отож хай порятунок леді Ровени стане нам за викуплення!

Ровена повернула коня, щоб рушити назад, але затрималася на хвилину, доки Седрік, що хотів бути їй за супутника, прощався. Вона випадково опинилася коло полоненого де Брасі. Він стояв під деревом, глибоко замислившися й склавши на грудях руки. Ровена сподівалася, що зможе проїхати повз де Брасі непомітно. Але він підвів голову й коли побачив її, гарячий рум'янець сорому залляв його гарне обличчя.

З хвилину він стояв нерішуче, а далі виступив наперед, узяв її коня за вузду й став навколішки перед нею.

— Чи вшанує леді Ровена полоненого лицаря, знечещеного вояка поглядом?

— Сере лицарю, — відповіла Ровена, — коли мова йде про такі справи, як ваша, справжнє безчестя тут полягає не в невдачі, а в успіху.

— Перемога повинна зм'ягшувати серце; о, хай леді Ровена лише скаже, що вона дарує насильство, на яке штовхнула мене нещаслива пристрасть, — і вона побачить, що де Брасі зуміє служити їй шляхетніше.

— Я дарую вам, сере лицарю, але я не можу дарувати горе й лихо, що до них спричинилося ваше безумство, — відповіла Ровена.

— Випусти повід леді, — скрикнув, під'їжджаючи, Седрік, — присягаюся соняшним світлом, що сяє над нами, якщо не було б це ганебне, я приштрикнув би тебе до землі своїм списом. Будь певний, Морісе де Брасі, ти дорого заплатиш за участь, що її брав у цій мерзенній справі.

— Хто загрожує полоненим, той загрожує безпечно для себе, — зауважив де Брасі, — але що таке саксові — закони ввічливості?

Перше, ніж рушити в дорогу, Седрік висловив свою особливу подяку Чорному Лицареві й ревно прохав його їхати з ним до Родервуда.

— Я знаю, — казав він, — ви, мандрівні лицарі, возите ваше майно на вістрі списа, але навіть лицар, що звик мандрувати, прагне до хатнього огнища. Ти завжди знайдеш його в Родервудському замку, шляхетний лицарю. Отже, приїзди до Родервуда не як гість, та як син, як брат.

— Седрік уже збагатив мене, — відповів лицар, — він навчив мене цінувати саксонську чесноту. У Родервуді я буду, хоробрий саксе, й буду хутко, але зараз негайні справи не дають мені змоги їхати до тебе. Мабуть, після, як я приїду, я попрохаю тебе про таку послугу, що буде за випробування навіть і для твоєї великодушності.

— Згоден заздалегідь, навіть не знаючи, в чім вона полягає, — сказав Седрік, кладучи свою руку в закуту руку Чорного Лицаря, — згоден на все, якби справа йшла навіть про половину мого майна.

— Не обіцяй так легко, — сказав Лицар Колодки, — проте я сподіватимуся, що прохання моє ти задовольниш.

Ровена привітно вклонилася Чорному Лицареві, сакс побажав йому благословення божого, й вони поскакали просторою лісовою галявиною.

Услід їм з лісу з'явився врочистий жалібний похід. Це з почестями несли Адельстанове тіло...

Коли звуки похоронного гімну завмерли в повітрі, лісові люди знову взялися до своїх справ, знову заходилися розподіляти здобич.

— Хоробрий вояче, — сказав Локслей Чорному Лицареві, — без мужнього твого серця й могутньої руки наша справа навряд чи мала б успіх. Так бери ж з цієї купи здобичі щонайбільше тобі до вподоби на пам'ять про мій заповітний дуб.

— Згоджуюся на твою пропозицію так само щиро, як її зроблено, — відповів лицар, — і прохаю дозволу вважати за свою власну та невидбірану здобич — сера Моріса де Брасі.

— Він уже твій, на його щастя. Інакше тиран давно вже оздобив би верхів'я того он дуба вкупі з усіма молодцями своєї зграї, що їх нам пощастило б перехопити й порозвішувати, мов те жолуддя на дубових гілляках... Але ж він твій полонений і тому незайманий, ба навіть коли б він забив мого батька.

— Де Брасі, — промовив лицар, — ти вільний. Іди. Той, чий ти полонений, зневажає підлу помсту за минуле... Але ж надалі бережися, щоб не зазнати тобі гіршої долі... Морісе де Брасі, кажу тобі: бережися!

Де Брасі вклонився, взяв одного з коней, що стояли навколо, скочив на нього й поскакав до лісу.

Залишившися поміж друзів, ватажок вольниці зняв з шиї розкішного рога й перев'язь, що їх нещодавно виграв на стрілецькім змаганні в Ешбі.

— Шляхетний лицарю, — звернувся він до Лицаря Колодки, — якщо ти не погребуєш узяти рога, що я його носив, то прохаю тебе, збережи його на пам'ять про відваж-

ний твій подвиг. І якщо тобі, як це буває не раз з найсміливішими лицарями, в першому-ліпшому лісі поміж Трентом і Тісом доведеться потрапити в лиху халепу, просурми в цього рога слова «Вей-сей-го!»[1] — може, ти знайдеш собі і помічників і підмогу.

І він сам засурмив у рога та кілька разів повторив закличний звук, аж доки лицар вивчив ноти.

— Дякую тобі за подарунок, хоробрий йомене, — сказав лицар, — кращих помічників за тебе й твоїх людей я не шукав би навіть за найбільшої небезпеки.

І він у свою чергу просурмив в рога. Закличні звуки пролунали в цілому лісі.

— Добре й чисто просурмлено, — похвалив Локслей, — хай буду я проклятий, якщо ти не знаєшся так саме добре на лісовому ремеслі, як і на війні. Я певний, що свого часу й ти полював на дичину. Товариші, запам'ятайте ці три слова: це заклик Лицаря Колодки; того, хто почує ці звуки і не поспішить за лихої години допомогти лицареві, я прожену з нашого загону його ж власною тетивою.

— Хай живе наш ватаг! — гукнули йомени. — Хай живе Чорний Лицар Колодки, хай мерщій стане йому потрібна наша допомога, щоб ми мали змогу довести, як охоче ми йому віддячимо.

Локслей тепер знову взявся розподіляти здобич, додержуючи справедливості, гідної найбільшої хвали. Десята частка всього була відкладена на добродійні справи, частину приєднали до своєї громадської скарбниці, частину призначили вдовам та сиротам забитих. Решту поділили поміж вольницею, беручи до уваги ранг і заслуги кожного; за кожного непевного випадку ватажок вирішав справу дуже проникливо, й всі, не заперечуючи й словом, слухалися його. Чорний Лицар був чимало здивований, помітивши дисципліну й справедливість серед цих людей, і все, що він спостерігав, лише підтримувало його добру думку про розсудли-

---

[1] За давніх часів ноти на ріжку називалися словами і в старовинних підручниках мисливських позначалися не музичними звуками, а літерами.

вість та справедливість їхнього ватажка й сумлінність та чесність його людей.

Коли кожний дістав свою частину здобичі й скарбник у супроводі чотирьох дужих молодців-йоменів попереносив те, що належало громаді, до схованки, частина, призначена на добродійні справи, залишилася незаймана.

— Хотів би я мерщій довідатися про нашого веселого капелана, — сказав Локслей, — він ані разу не відлучався, коли траплялось благословляти трапезу, чи розподіляти здобич; до того ж він зобов'язаний взяти цю десяту частину, призначену на добродійну справу. Крім того, в мене в полоні недалеко відсіля його брат — духовний, і мені б хотілося, щоб чернець був тут та допоміг мені поставитися до полоненого, як належить його санові... Я дуже непевний, що нашому товстункові пощастило врятуватися...

— Я був би дуже засмучений з цього, — сказав Лицар Колодки, — я завдячую йому за щиру гостинність цієї ночі, що її так весело перебув у його келії. Ходімо до замкових руїн. Може там ми довідаємось щось про нього.

Цієї хвилини голосні вигуки йоменів та подібний до грому ченців вигук заспокоїли їх.

— Оступіться, хлоп'ята! — гукав він. — Оступіться, щоб пропустити вашого духовного отця та його полоненого. Ну, добрий день ще раз! Я повертаюся, шляхетний ватажку, мов той орел з здобиччю в пазурах.

Всі побачили, що обік ченця зажурений та похнюплений, іде Ісаак.

— Я знайшов його за винним льохом, — гукав веселий чернець, — коли зайшов туди, шукаючи собі вина. Тепер він мій полонений, і я зажадаю з нього викупного. А ніч ми з ним переночували так: він тремтячи за своє життя, бо ж замок палав, а я в оточенні барил з секом[1].

— Я не дозволю знущатися з людини, що стільки пережила, — суворо сказав Чорний Лицар.

— Якщо ти втручатимешся в мої справи, я такого тобі

---

[1] Сек — міцне іспанське вино.

ляпаса дам!.. — промимрив чернець, що не цілком ще протверезився.

— Що ж, спробуємо, я не з тих, що беруть подарунки, не віддячуючи, — відповів лицар.

Чернець, засукавши свою руку до ліктя й зібравши усю свою силу почастував лицаря таким ляпасом, що навіть бик упав би від нього. Але супротивник його стояв нерухомо, мов та скеля. Голосні вигуки йоменів почулися з усіх боків, бо ляпаси, що ними, жартом чи серйозно, частував їх навіжений піп, були відомі на цілу округу і мало хто з йоменів не куштував їх.

— Ну, а тепер, святий панотче, — сказав лицар, знімаючи рукавицю, — якщо я й мав перевагу перед тобою на голові, натомість я не матиму її на руці. Стій міцно, як годиться чоловікові.

Дужий пустельник з задерикуватим виглядом стояв перед супротивником, але ж лицар ударив ченця так міцно й спритно, що той, на велике здивовання глядачів, покотився долі. Але ж він зіп'явся на ноги, ані трохи не розгнівавшися і не стерявшися.

— Тобі треба було б обережніше користуватися з своєї сили, братіку, — сказав він лицареві, — погану обідню довелося б мені бурмосити, маючи розтрощену щелепу, адже ж без нижньої губи погано дудить і дудареві. Але ось тобі закладаю руку мою, що не обмінюватимуся з тобою надалі ляцами, бо програв, обмінюючися. Край ворожнечі! Роби, що хочеш.

З усіх боків почулися глузливі вигуки.

— Цитьте ви всі! — казав Локслей. — Але ж ти, єврею, волею чи неволею маєш віддячити нам за те, що тебе звільнено. А нам час подумати про полонених.

— А чи багато захоплено Фрон де Бефових людей? — спитав Чорний Лицар.

— Жодного такого, що за нього можна було б узяти викупне, — відповів Локслей. — Це була така зграя негідників, що ми не хотіли шукати їм нового хазяїна. І так досить з нас помсти й здобичі. Всі вони вкупі не варті і чверті екю.

Проте, є й такі, що дечого варті. Ось вам, шановний прелат. справжня сорока. Це він так причепурився, йдучи на огляд до двору.

І два озброєні йомени привели до ватажка вольниці священика — пріора Еймера Жорвоського.

XXXIII

— Що це означає, панове? — промовив полонений абат голосом, що в ньому було чути й ображені гордощі, й удавану задерикуватість, і справжній страх. — Що у вас за звичаї такі? Турки ви, чи християни, що так поводитеся з духовною особою? Ви пограбували всю мою поклажу, пошматували тонку мою мережану мантію, що її не сором було одягти хоча б і самому кардиналові.

— Святий отче, — відповів ватажок вольниці, — мені дуже неприємно, коли я думаю, що ви зустріли з боку деяких моїх товаришів поводження, що викликало ваші батьківські докори.

— Поводження, — повторив абат, що йому надав духу лагідний тон, яким розмовляв лісовий ватажок, — таке поводження не личило б і псам доброї породи, тим менш священнослужителеві, а найменше — пріорові жорвоського братства. Тут є безбожний п'яний менестрель, на ім'я Оллен з долини, — він загрожував мені тілесною карою... ні, навіть стратою, якщо я не заплачу ста крон викупного на додаток до всіх скарбів, що їх він уже загарбав у мене, — до золотих ланцюгів та коштовних перснів незліченної ціни, не кажучи вже про те, що переламано та пограбовано грубими руками, наприклад, мою скляницю з парфумами та срібні щипчики завивати волосся.

— Неможливо припустити, щоб Оллен з долини так поставився до особи твого сану! — скрикнув Локслей.

— Але ж це правда. Оллен присягався різними дивовижними північними висловами, що повісить мене на найвищому дереві цього лісу.

— Справді? В такому разі, вельмишановний панотче,

вам, на мою думку, краще погодитися на його вимоги. Оллен з долини суворо додержує свого слова.

— Ти жартуєш зі мною! — гукнув переляканий пріор, удаючи, що сміється. — Я також щиро кохаюся в добрих жартах. Але ж, ха-ха-ха! — коли веселощі тривали цілу ніч, на ранок наче б то вже час покласти їм край...

— Я кажу без жодних жартів, як панотець-сповідач, — відповів Локслей, — заплати нам доброго викупного, сере пріоре, інакше твоїй братії доведеться готуватися до виборів нового абата, або ж не доведеться тобі бачити твого місця.

— Ви християни й наважуєтеся розмовляти такою мовою з духовною особою!

— Християни, так, ми щирі християни, — маємо навіть своє духівництво. Покликати сюди нашого веселого капелана, він наведе преподобному панотцеві якісь тексти на цей випадок!

Чернець, напівп'яний, напівтверезий, натяг рясу поверх зеленої камізолі й сказав:

— Будь ласка, святий панотче, до нашого зеленого лісу.

— Що це за блюзнірський маскарад? — сказав пріор. — Друже, якщо ти справді належиш до церкви, то краще б тобі навчити мене, як звільнитися з рук цих людей, ніж крутитися та викривлятися, чисто наче отой мавританський танцюрист.

— Справді, преподобний панотче, я знаю лише один спосіб тобі врятуватися. Сьогодні день святого Андрія, ми збираємо десятину.

— Але ж, сподіваюся, не з духовних, мій добрий брате? — спитав пріор.

— І з духовних, і з мирян, а тому ніяка дружба не допоможе тобі відкараскатися.

— Щиро люблю веселих стрільців, — сказав пріор, зм'ягшуючи голос. — Слухайте, ви не повинні поводитися зі мною надто жорстоко; я добре знаюся на мисливському ремествi, можу так дзвінко й міцно сурмити в рога й гукати «гало!», що всі дуби навколо здригнуться. Не поводьтеся зі мною занадто суворо.

— Дати йому рога, — наказав Локслей, — ми випробуємо його на тій умілості, що нею він вихваляється.

Пріор Еймер взяв рога й засурмив. Локслей похитав головою.

— Сере пріоре, — сказав він, — хоч і непогано сурмиш ти, але ж цим тобі не пощастить викупитися: ми не такі багаті, щоб звільнити тебе за звук сурми. Крім того, ти, на мій погляд, один з тих, що перекручують старовинну англійську музику французькими витівками та трелями. Пріоре, за цю твою музику тобі доведеться додати до твого викупного ще п'ятдесят корон, як кару за перекручування доброї старовинної мисливської музики.

— Що робити, друже, — сказав пріор досадливо, — тобі важко догодити мисливською вмілістю. Але ж прошу тебе, будь згодливіший щодо мого викупного. Одне слово, якщо я вже конче повинен поставити свічку дияволові, тоді скільки грошей маю я заплатити, щоб їздити дорогами, не маючи за своєю спиною, принаймні, п'ятдесят охоронників?

— Шістсот корон, — серйозним тоном повторив Локслей, — шістсот корон. Стверджую цей вирок, сере пріоре.

— Стверджуємо й ми! — гукнула вся вольниця. — Навіть Соломон не міг би розсудити краще.

— Ти чуєш свій вирок, пріоре? — спитав ватажок.

— Ви божевільні, панове! — жахнувся пріор. — Де мені взяти таких грошей? Якщо навіть я продам дароносицю та свічники з вівтаря Жорвоської церкви, то й тоді наберу ледве половину. Ну, а для цього я мушу сам поїхати до Жорво; ви можете затримати, як заручників, двох моїх ченців.

— Це все казна-що, — сказав ватажок. — Ми втримаємо тебе, пріоре, а їх пошлемо по твоє викупне.

— Або ж, якщо вам до вподоби, — сказав Ісаак, вдячний вольниці за своє звільнення, — я можу послати до Йорка по шістсот корон з тих грошей, що їх маю на своєму рахунку, якщо лише високопреподобний пріор дасть мені розписку.

— Він дасть тобі все, чого ти хочеш, Ісааку, — сказав ватажок, — а ти даси викупне за пріора Еймера і за себе.

Хай пріор буде за суддю в цій справі. Що скажеш ти, панотче Еймере? Чи може єврей дати гарнесеньке викупне?

— Якщо ти вимагаєш, щоб я визначив кількість грошей, що їх треба взяти з нього, скажу тобі цілком щиро, що ви скривдите самих себе, якщо візьмете з нього хоча б на один пені менше, як тисячу корон.

— Стверджуємо! Стверджуємо! — гукнув ватажок.

— Стверджуємо! Стверджуємо! — приєдналися до нього товариші.

Ісаак з невимовним болем сказав:

— Я згоден. Беріть, скільки хочете. Сьогодні мене позбавили доні, і тепер мені нічого не треба. Ви не можете знати, як нерозривно зв'язані діти наші з нашими серцями. О, Ребекко, дочко улюбленої Рахілі моєї! Хай би кожний листочок цього дерева був цехіном, і кожний цехін був мій власний, — все це незліченне багатство віддав би я за те, щоб довідатися, чи жива ти й чи врятувалася з негідникових рук!

— Чи не чорне волосся в твоєї дочки? — спитав один з вольниці, — і чи не носить вона шовкове покривало, шите сріблом?

— Так! Так! — скрикнув старий, тремтячи з хвилювання. — Хай буде над тобою благословення Якова! Можеш сказати ти мені, чи врятована вона?

— Отже, — відповів йомен, — це її повіз чванливий хрестоносець, пробившися вчора крізь наші лави. Я був натяг свого самостріла, щоб пустити в нього стрілу, та зглянувся з нього через дівчину, бо боявся влучити цією стрілою в неї.

— О, якби ж господь допоміг тобі вистрілити, — відповів Ісаак, — хоча б стріла твоя й пробила їй груди! Краще могила отців, як ганьба! Загинула честь мого дому!

— Друзі, — сказав ватажок, оглянувши своїх людей, — сум старого зворушує мене. Ми не поставимося до тебе, Ісааку, надто суворо. Без грошей ти маєш так само мало надії видерти свою дитину з пазурів сера Бріяна де Буа-Гільбера, як забити королівського оленя стрілою без вістря. Ми візьмемо з тебе таке саме викупне, як з пріора Еймера, чи, ще краще, на сто корон менше, як з нього, і ця остання

сотня буде мій власний збиток, її я ставлю сам. Тобі ж лишиться ще п'ятсот корон, щоб викупити дочку. Хрестоносці вподобують блиск срібних сиклей не менше, як вогонь чорних очей. Поспішай потішити дзвоном своїх корон Буа-Гільберові вуха, поки не трапилося щось гірше. Ти знайдеш його, як казали наші розвідувачі, недалеко відсіля, у прецепторії його ордену. Чи маю я рацію, кажучи так, веселі мої товариші?

Йомени, як і завжди, згодилися з тим, що сказав ватажок. А Ісаак, довідавшися, що дочка його жива і що її можна викупити, кинувся, охоплений вдячним почуттям, до ніг великодушної людини. Тут втрутився пріор:

— Я можу вплинути на хрестоносця, — сказав він. — Зміркуй, як тобі заслугувати на моє заступництво.

Добре знаючи, який жадібний пріор до грошей, Ісаак почав знову ламати собі руки. Його охопив безкраїй розпач і сум. Але ватажок відвів його в бік.

— Зміркуй, як треба, Ісааку, — сказав Локслей, — що маєш ти зробити. Я раджу тобі здобути в пріора дружбу. Він гонористий і любить гроші, йому вони потрібні на веселе життя. Ти зможеш задовольнити його жадібність. Мені відомо, що ти маєш чимало грошей. Та не бійся нічого, — казав далі йомен, — адже ж ми з тобою давні знайомі. Чи пригадуєш ти хорого йомена, що його твоя дочка, красуня Ребекка, врятувала з Йоркської в'язниці та дала притулок у твоєму домі, аж доки він видужав, а після того ти відпустив його, давши йому на дорогу монету?

— Так це тебе звали ми Дікконом Натягни-Самостріла? — спитав Ісаак. — Мені ж і здавалося, що я чую знайомий голос.

— Я й Натягни-Самостріла, і Локслей, і крім цих наймень маю ще декілька.

— Ради бога, Дікконе, якщо можеш, допоможи мені повернути мою дитину!

— Не заважай тільки ти мені, де треба й не треба, і я буду твій заступник, — сказав Локслей і відійшов від єврея; але той ішов за ним, мов тінь.

— Пріоре Еймере, — сказав Локслей, — ходімо до цього дерева. Люди кажуть, мов ти полюбляєш вино та жіночу посмішку більше, ніж годилося б твоєму орденові, та це мені байдуже. Я чув також, що тобі до вподоби шворка гарних псів та швидконогий кінь, а може ти не погребаєш і гаманцем золота. Але ж я ніколи не чув, щоб ти любив пригнічувати та жорстоко ставитися до людей. Ось перед тобою Ісаак, він ладний дати тобі змогу весело й утішно поживати, давши тобі торбину з ста срібними марками, якщо твоє заступництво перед твоїм другом хрестоносцем допоможе йому врятувати його дочку.

— Справа ця, — відповів пріор, — має два боки: з одного боку, я роблю гарне діло, з другого — вона йде на користь євреєві, а тому обурює моє сумління. Але якщо ізраїльтянин пожертвує, крім того, щось на користь церкві, я візьму на свою душу цей гріх і допоможу йому врятувати його дочку.

— Якщо через твоє заступництво Ісаак повернеться з успіхом, — відповів Локслей, — присягаюся святим Гюбертом, гроші будуть виплачені тобі щирим сріблом.

— Отже, єврею, — сказав Еймер, — якщо вже я примушений взяти участь у цій справі, дай мені все, що треба, щоб написати... ба ні, стривай, я мерщій ладний пеститися цілу добу, як користатися з твого пера... та де ж узяти інше?

— А з грошей його користатися ти ладний? — сказав ватажок. — Ну хай вже так, перо знайдеться.

І, натягши свого самостріла, стрілець пустив стрілу в дикого гуся, що летів саме над їхніми головами на чолі цілого ключа гусей, що простували до далеких відлюдних Гольдернеських боліт. Прострілений птах упав на землю.

— Ось, пріоре, — сказав Локслей, — тут вистачить пір'я всім Жорвоським ченцям на цілих сто років, якщо лише вони не вдадуться до писання хронік.

Пріор сів, не поспішаючи, написав листа до Бріяна де Буа-Гільбера і, пильно запечатавши його, віддав євреєві, кажучи:

— Це буде твоя охоронна грамота, і, сподіваюся, вона допоможе тобі звільнити твою дочку, якщо й ти, з свого

боку, додаси до неї, що треба, бо повір мені, добрий лицар Буа-Гільбер належить до того братства, що нічого не робить за спасибі.

— Гаразд, пріоре, — сказав Локслей, — я не затримуватиму тебе тут, скоро ти даси євреєві розписку на шістсот корон, призначених на твоє викупне. Хай буде він мій скарбник, але ж якщо я почую, що ти не залічив йому внесених за тебе грошей, присягаюся богородицею, я підпалю абатство разом з усіма вами, хоча б мені довелося висіти за це на шибениці на десять років раніше.

Не так охоче, як листа до Буа-Гільбера, написав пріор розписку Ісаакові з Йорка в тім, що одержав від нього шістсот корон, щоб викупити себе, й присяжну обіцянку поставити цю суму собі в рахунок.

— Тепер, — сказав пріор Еймер, — прошу тебе повернути мені моїх віслюків та коней, звільнити шановних братів, моїх супутників, а також віддати мені мої персні, коштовні речі та дороге вбрання, все, що було взято в мене, — адже ж я задовольнив вас викупними грішми, як чесний полонений.

— Щодо твоїх ченців, сере пріоре, — сказав Локслей, — то вони вільні — несправедливо було б їх затримувати; коней та віслюків також повернуть тобі разом з невеликою сумою грошей на витрати, щоб ти міг доїхати до Йорка. Адже ж було б жорстоко позбавляти тебе змоги мандрувати далі. Але щодо перснів, ланцюгів та інших коштовних речей, то ти мусиш зрозуміти, що ми сумлінні люди і не дозволимо, щоб шановну людину, як ти, для якої не повинна існувати мирська марнота, спокусило б те, що порушує статут її ордену, тобто персні, ланцюги та інші нікчемні прикраси.

— Зміркуйте те, що ви робите, панове, — сказав пріор, — перше, як накласти руку на церковне майно.

— Про це вже подбаю я, вельмишановний пріоре, — сказав копменгерстський пустельник, — я носитиму їх сам.

— Друже чи брате, — відповів пріор, — якщо ти дійсно є чернець, подумай, прошу тебе, про твою відповідальність перед начальством за ту участь, що її ти взяв у сьогоднішній справі.

— Друже пріоре, — відмовив пустельник, — тобі відомо, що я належу до незначної єпархії, де я сам собі біскуп, і мене так само мало обходить біскуп йоркський, як жорвоський абат, пріор та цілий ваш монастир.

— Ні, ти, безперечно, не справжній священик, — гукнув пріор, охоплений гнівом, — ти самозванець!

— Ти подібніший до шахрая та єретика, — відповів так само обурений чернець. — Я не дозволю, щоб ти за присутності моїх парафіян безсоромно знущався з мене, тимчасом як я чином рівний тобі брат. Потрощу кістки твої, як сказано в письмі!

— Го-го! — гукнув Локслей, — яких висловів уживають вельмишановні панотці! Не порушуй миру, ченче! Пріоре, якщо ти не зовсім замирився з богом, не дратуй ченця. Пустельнику, хай преподобний панотець забирається з миром, він заплатив своє викупне.

Ледве пощастило розборонити двох ченців, що осипали один одного лайками. Пріор перший стямився і пригадав, що він компрометує себе, сварячися з ченцем-самозванцем, як цей капелан вольниці; до нього приєдналися його супутники, і він поїхав.

Зобов'язання заплатити гроші дав і Ісаак. Перше, ніж він рушив у дорогу, ватажок вольниці напутив його такою радою:

— Будь щедрий під час переговорів, Ісааку! Не шкодуй грошей, і з цими людьми ти дійдеш успіху.

Чорний Лицар, що з великим зацікавленням стежив за всіма цими сценами, також попрощався з ватажком. Мимоволі висловив він йому своє здивування, що знайшов такий добрий лад поміж вільних лісових людей.

— Ось тобі моя рука на ознаку того, що я шаную вас, — сказав він Локслеєві. — Я маю за честь стискати тобі руку: той, хто робить добро, маючи необмежену можливість робити лихо, заслуговує на хвалу не лише за добро, що його робить, а й за те, що ухилився від лиха, яке міг би зробити. Хай щастить тобі, чесний Локслею.

Так розлучилися вони, як добрі друзі, і Лицар Колодки, сівши на дужого свого бойового коня, зник у лісовій гущавині.

XXXIV

В йоркському замку був великий бенкет. Принц Джон запросив на нього тих баронів, прелатів та ватажків, що за допомогою їх сподівався здійснити свої шанолюбні плани щодо братового трону. Вальдемар Фітцурз, його меткий та хитромудрий радник, потай підготовлював прибічників. Та справа ця затрималася через те, що багатьох спільників не було.

Невхильна та зухвала, хоч і брутальна Фрон де Бефова відвага, метка енергія де Брасі, бойовий досвід та вславлена сміливість Бріяна де Буа-Гільбера дуже багато важили для успіху їхньої змови.

Кленучи в душі їхню невчасну відсутність, що її причини не могли зрозуміти ані Джон, ані його радник, все ж вони не наважувалися без них взятися до справи. Єврей Ісаак, видно, також зник, а разом з ним зникла й надія дістати грошову субсидію. Тим часом брак грошей, за їхнього скрутного стану, міг зруйнувати їхні плани.

Другого дня після того, як був звойований Торквільстон, в Йорку пролунала глуха звістка, що де Брасі та Буа-Гільбер, вкупі з спільником їхнім Фрон де Бефом, потрапили до полону, чи то забиті. Вальдемар сповістив про це принца Джона, не ховаючи при цьому свого побоювання, що чутки ці можуть справдитися, бо де Брасі та Буа-Гільбер рушили разом з невеликим загоном, щоб напасти на Седріка та його спільників. За інших обставин принц назвав би це насильство метким жартом, — але ж зараз, коли воно перешкоджало його особистим намірам, він дуже розгнівався на винних.

— Беззаконні грабіжники! — кричав він. — Коли я зроблюся англійським королем, я повішу всіх цих розбишак над підйомними мостами їхніх власних замків!

— Але ж щоб зробитися англійським королем, — холодним тоном промовив його радник, — треба, щоб ваша високість не лише терпіла вчинки цих грабіжників, але ще й боронила їх, хоч ви так ревно пильнуєте законів, що їх вони звикли ламати.

Принц Джон нетерпляче ляснув себе по чолі й почав вимірювати кімнату кроками.

— Злочинці! — гукав він. — Підлі зрадники! Залишити мене в такій халепі!

— Скажіть краще, — сказав Вальдемар, — легковажні та вперті маніяки, що вдаються до дурниць тоді, коли готується така справа.

— Але що ж робити? — спитав принц, раптом спиняючися перед Вальдемаром.

— Справді, не знаю, що робити, — відповів його радник, — крім того, що я вже наказав зробити. Я ж не прийшов до вашої милості з такою неприємною звісткою, не вживши заздалегідь деяких нагальних заходів.

— Ти завжди мій янгол-охоронець, Вальдемаре, і якщо в мене буде такий канцлер, — Джонове ім'я вславиться в історії. Що встиг ти наказати?

— Я наказав Гюї Вінкельбрандові, лейтенантові де Брасі, просурмити похід, розгорнути прапори й негайно поспішати до Фрон де Бефового замку, щоб допомогти нашим друзям, якщо ще не пізно.

Обличчя принцеві Джонові почервоніло, мов обличчя розбещеної дитини, що її скривдили.

— Присягаюся богом, Вальдемаре Фітцурзе, ти занадто багато береш на себе! Як наважився ти в місті, де ми перебуваємо своєю особою, наказувати сурмити похід та розгортати прапори без особистого нашого наказу?!

— Прошу вашу милість пробачити, — відповів Фітцурз, кленучи в душі безглузду чванливість свого володаря, — але ж коли справи не можна відкладати, і втрата однієї хвилини може спричинитися до загибелі, я зміркував, що краще мені взяти на себе відповідальність у справі, такій важливій для вашої милості.

— Пробачаю тобі, Фітцурзе, — сказав принц бундючним тоном, — твій намір виправдує твою надмірну поквапливість... Але ж хто це під'їздить сюди? Дивися, це сам де Брасі! І в якому дивному вигляді!

Дійсно, це був де Брасі — замащений кров'ю коня, що

його бив острогами, і розпалений через швидку їзду. На панцері його були сліди жорстокої битви; вій був поламаний, знівечений, замащений кров'ю, і сам де Брасі був од голови до ніг вкритий брудом та пилюкою. Знявши шолома, він поставив його на стіл і стояв з хвилину мовчки, немов набираючися відваги, щоб переказати привезені звістки.

— Де Брасі, — сказав принц Джон, — що це означає? Кажи, я наказую тобі. Що, сакси колотять?

— Кажи, де Брасі, — сказав Фітцурз, майже водночас з принцем, — ти завжди відзначався мужністю. Де хрестоносець? Де Фрон де Беф?

— Хрестоносець утік, — відповів де Брасі, — не доведеться вам бачити більше й Фрон де Бефа: він знайшов червону могилу посеред горящих руїн свого замку, і я один урятувався, щоб сповістити вас про це.

— Холодні для нас звістки, — сказав Вальдемар, — хоч ти й кажеш про вогонь та пожежу.

— Найгірше ви ще не чули, — казав далі де Брасі; і, підійшовши до принца Джона, він додав тихим урочистим тоном: — Річард в Англії... Я бачив його, розмовляв з ним.

Принц зблід, хитнувся й вхопився за спинку дубової лави, наче людина, вражена стрілою в груди.

— Ти мариш, де Брасі! — сказав Фітцурз. — Цього не може бути.

— Це вірно, як ясний день, — ствердив де Брасі. — Я був у нього в полоні й балакав з ним.

— З Річардом Плантагенетом, кажеш ти? — спитав Фітцурз.

— З Річардом Плантагенетом, з Річардом Левовим Серцем, Річардом Англійським.

— І ти був у нього в полоні? Отже, він стоїть на чолі війська?

— Ні... ні, кілька втікачів-йоменів були навколо його, і їм його справжня особа не була відома. Я чув, як він казав, що залишає цих йоменів. До них він приєднався лише, щоб узяти участь в облозі Торквільстону.

— Так, — сказав Фітцурз, — такий саме й є Річард —

справжній мандрівний лицар, готовий на першу-ліпшу пригоду, що покладається лише на силу своєї руки. До чого, на твою думку, де Брасі, треба вдатися?

— Я... я пропонував Річардові послуги моїх вільних списоносців — він відмовився від них... Я поведу їх до Гулля, посаджу на кораблі та поїду до Фландрії; за таких тривожних часів, як наші, енергійна людина скрізь знайде собі роботу. А ти, Вальдемаре, чи згоден ти знову взятися за списа та меча, залишити політику, їхати зі мною і поділити долю, що її пошле нам господь?

— Я занадто старий, Морісе, і маю дочку, — відповів Вальдемар.

— Віддай її мені, Фітцурзе, й я охоронятиму її своїм списом, як належить її званню, — сказав де Брасі.

— Ні, я знайду їй притулок при церкві святого Петра... Архібіскуп — він мені покревний брат[1].

Під час цієї розмови принц Джон поволі приходив до пам'яті з того одубіння, що до нього спричинилася несподівана звістка, і почав прислухатися до розмови двох своїх прибічників.

«Вони відпадають од мене, — подумав він, — вони так прив'язані до мене, як зів'ялий листок, що його колише вітер, прив'язаний до гіллячки. Чорти б його забрали! Невже мені несила впоратися самому, коли ці мерзотники залишають мене?»

— Ха-ха-ха, шановні лорди! — звернувся він до них. — Я мав вас за людей розумних, сміливих, розсудливих, а ви кидаєте багатство, шану, втіху, все, що обіцяла нам наша шляхетна справа, кидаєте в ту саму мить, коли один сміливий удар міг би розв'язати її нам на користь.

— Я не розумію вас, — відповів де Брасі. — Скоро пролунає скрізь звістка, що Річард повернувся, у нього з'явиться військо, і тоді для нас все загинуло. Я радив би вам, принце,

---

[1] Покревними чи присяжними братами робилися за середньовічних часів друзі, що випивали чару вина, куди кожний з них додавав кілька краплин своєї крові. Це давало їм права та обов'язки рідних братів.

чи тікати до Франції, чи то шукати заступництва в королеви-матері.

— Я не думаю про особисту мою безпеку, — гордовито сказав Джон, — щоб заручитися нею, мені досить сказати одне-однісіньке слово братові. Але ж щодо тебе, де Брасі, й тебе, Вальдемаре Фітцурзе, я, хоч ви готові залишити мене, не хотів би бачити ваші голови на кліффордській брамі. Невже сподіваєшся ти, Вальдемаре, що лукавий біскуп не дозволить схопити тебе хоча б і на сходах вівтаря, якщо це замирить його з королем Річардом? А ти, де Брасі, хіба забув ти, що Роберт Естотвіль розташувався біля Гулля з усіма своїми силами, і що граф Ессекс скликає своїх прибічників? Якщо нам треба було боятися цього готування і перед тим, як повернувся Річард, чи можна, на твою думку, мати хоч найменший сумнів щодо того, на що зважаться їхні ватажки тепер? Повір мені, самий Естотвіль такий дужий, що може загнати всіх твоїх вільних списоносців до Гемберу.

Вальдемар Фітцурз та де Брасі переглянулися, і в поглядах їхніх виблиснув похмурий розпач.

— Нам залишається єдиний спосіб урятувати себе, — казав далі принц, і обличчя йому зробилося темніше від ночі, — той, хто втілює в собі наш жах, мандрує один... Треба його підстерегти.

— Тільки не я візьмуся до цього, — гостро сказав де Брасі, — я був у нього в полоні, і він зглянувся з мене. Я не вчиню шкоди навіть пір'ю на його шоломі.

— Та хто каже, щоб вчинити шкоду йому? — лиховісно посміхаючися сказав принц Джон. — Цей шахрай почне ще запевняти, що я намислив забити його! Ні... в'язниця — це було б найкраще, а чи в Британії чи в Австрії — чи не однаково? Все буде так, як було воно тоді, коли ми взялися до нашої справи. Адже ж вся вона мала за підвалину ту надію, що Річард залишиться полонений у Німеччині. Дядько наш, Роберт, жив і помер у Кардіффському замку.

— Так, — відмовив Вальдемар Фітцурз, — але ж батько ваш Генрі сидів на своєму троні певніше, як ваша милість. А я кажу — найкраща в'язниця це та, що її готує гробокоп.

Жодне підземелля не можна прирівняти до церковного склепу. Я своє сказав.

— В'язниця чи могила, — сказав де Брасі, — однаково я вмиваю свої руки.

— Негіднику! — скипів принц Джон, — чи не намислюєш ти зрадити нас?

— Я ніколи не зраджував ані чиєї таємниці, — гордовито відповів де-Брасі, — і ім'я злочинця ніколи не поєднається з моїм ім'ям.

— Цитьте, сере лицарю! — сказав Вальдемар. — А ви, ваша милосте, пробачте хороброму де Брасі, що він вагається; я маю надію швидко переконати його.

— Ти даремно витрачатимеш свою красномовність, Фітцурзе, — відповів лицар.

— Слухай, любий Морісе, — казав далі лукавий царедворець, — не кидайся вбік, мов наляканий кінь, не розглянувши, принаймні, чого чи кого ти лякаєшся. Цей Річард... адже ще вчора ти весь аж горів нетерплячкою зустрітися з ним лицем до лиця на полі бою... Сто разів чув я від тебе це бажання.

— Так, — відмовив де Брасі, — та ж це було, як ти й сам кажеш, бажання зустрітися з ним лицем до лиця на полі бою, але ж ти ніколи не чув, щоб я хотів напасти на нього самого-самісінького, в лісі.

— Чи ти сказився, де Брасі! Чи не розумієш ти, що пропонується тобі, ватажкові вільного загону, який перебуває на службі в принца Джона, що йому ти продав свого меча? Тобі показали нашого ворога, а ти впираєшся, коли справа йде про долю твого патрона, твоїх товаришів, про твою власну долю, про життя та честь кожного з нас!

— Кажу тобі, — похмуро промовив де Брасі, — він подарував мені життя. Щоправда, він прогнав мене від себе, відкинув мої послуги, і це звільняє мене від слухняності та відданості йому, але ж я не піднесу руки на нього!

— Цього й не треба, пошли Гюї Вінкельбранда та чоловік з двадцять твоїх списоносців.

— Вам вистачить і своїх мерзотників, — відповів де

Брасі, — ніхто з моїх людей і з місця не рушить, щоб виконати таке доручення.

— Так ось який ти впертий, де Брасі, — сказав принц Джон, — невже ти мене залишиш після того, як ти стільки разів запевнював, що хочеш і будеш щиро служити моїй справі?

— Я й не хочу залишати вас, — відказав де Брасі, — я служитиму вам у всьому, чого не забороняє лицарська честь. і словом і ділом; але ж ця розбишацька справа не може належати до моїх обов'язків.

— Підійди до мене, Вальдемаре, — сказав принц Джон. — Який я нещасливий король! Не маю я надійних служників, що на них міг би покластися.

— Ну, гаразд, — відповів Фітцурз, — якщо вже ніяк не можна інакше, я візьмуся до цієї небезпечної справи. Сподіваюся, де Брасі, ти навіюватимеш мужність на тих, хто вагатиметься, й охоронятимеш особу принца Джона. Якщо ви не дістанете звістки, що її я сподіваюся вам надіслати, наша справа не викликатиме надалі жодного сумніву. Паже, — казав він далі, — поспішай до мене додому й перекажи моєму джурі, щоб він негайно з'явився сюди. Поклич також моїх людей. Прощавайте, мій принце, до кращих часів!

Кажучи це, він вийшов з кімнати.

— Він хоче позбавити мого брата волі, — сказав принц Джон, звертаючися до де Брасі, — так мало вагаючися, немов справа йде про волю саксонського френклейна. Сподіваюся, він додержить наших наказів і з належною пошаною поставиться до особи дорогого нам Річарда.

Де Брасі лише посміхнувся.

— Присягаюся сяйвом очей богородиці, — гукнув принц Джон, — накази, що ми їх йому дали, були найточніші, хоча ти, може, і не чув їх, коли ми стояли вдвох з ним у віконній ніші. Зрозумілий і певний був наказ наш берегти Річардове життя, і горе Вальдемаровій голові, якщо він зламає його!

— Я піду, — запропонував де Брасі, — і точно поясню йому бажання вашої величності; бо ж якщо воно зовсім не дійшло до мого вуха, може і Вальдемар також не чув його.

— Ні, ні, — поквапно відповів принц, — запевняю тебе, він усе чув, і крім того, в мене є ще інша справа для тебе. Морісе, ходи-но сюди, я обіпруся на твоє плече.

У такій фамільярній позі пройшлися вони залою, і принц Джон найдружнішим, довірливим тоном казав далі:

— Якої ти гадки про цього Вальдемара Фітцурза, любий де Брасі? Він сподівається бути нашим канцлером, але ж ми, звичайна річ, ще зачекаємо перше, ніж призначити на таку високу посаду людину, що так мало шанує нашу кров, так охоче беручися виконати цей замах на Річарда. Чи знаєш ти, Морісе, я ще більше шаную тебе за те, що твоя чеснота така витримана. Є справи, що їх вимагає робити лиха неминучість, але ж ми не любимо й не шануємо тих, хто їх виконує, і, бува, хто ухиляється від наших доручень, більше здобуває нашу прихильність, як ті, хто погоджується на них. Захопити в полон мого нещасливого брата — це ще не значить здобути стільки прав на високе канцлерове звання, скільки міг здобути прав на жезл великого маршала ти, отак твердо, по-лицарському відмовившися від такого доручення. Зміркуй це, де Брасі, і берися до своєї справи.

— Легковажний, нерішучий тиран, — шепотів де Брасі, виходячи від принца, — нещасливі ті, хто покладається на тебе, бути твоїм канцлером? Справді, — так не важко тому, кому довірене твоє сумління. Але ж великий маршал Англії, це, — додав Моріс, простягаючи руку, немов пориваючися схопити жезл нового звання і переходячи гордовитою ходою передню кімнату, — це, справді, нагорода, що для неї варт грати гру.

Скоро де Брасі залишив кімнату, принц Джон покликав одного з своїх довірених.

— Накажи Хюґові Бердонові, старшому нашому шпигові, прийти сюди після того, як він перебалакав з Вальдемаром Фітцурзом.

Шпиг швидко з'явився. Джон, чекаючи на нього, нервово міряв кімнату кроками.

— Бердоне, — спитав він, — чого прохав у тебе Вальдемар?

— Двох рішучих людей, що добре знайомі з цими північними лісами й уміють вистежувати людину й коня.

— І ти допоміг йому?

— Інакше я й не заслуговував би на довіру вашої милості, — відповів начальник шпигів. — Один з них з Гексемширу, він звик вистежувати злодіїв не гірше від того, як дойда вистежує пораненого оленя. Другий — родом з Йоркширу, і не раз стріляв у веселому Шервуді з самострілу; йому відома кожна стежка, кожна долина, кожна прогалина в густім лісі між Шервудом і Річмондом.

— Гаразд, — сказав принц, — чи збирається й Вальдемар виїздити з ними?

— Збирається, і негайно ж таки, — відповів Бердон.

— Хто його супутники? — вдаючи байдужого, спитав Джон.

— З ним їдуть Брод Дорезбі та Візрель, що його за жорстокість звуть Стефеном Крицевим Серцем, та троє північних вояків з зграї Ральфа Міддльтона — їх звуть спайнгоськими списоносцями.

— Гаразд, — сказав принц Джон і, трохи помовчавши, додав:

— Бердоне, конче треба, щоб ти пильно стежив за Морісом де Брасі, — але ж так, щоб він не помітив цього. Сповіщай нас від часу до часу, з ким він розмовляє, що робить. Це твій обов'язок, за це ти відповідаєш. Пам'ятай це!

Хюґ Бердон вклонився й вийшов.

— Якщо Моріс обдурює мене, — сказав принц Джон, — якщо він обдурює мене, як це можна гадати з його вчинків, голова його впаде з плеч, хоча б Річард громив йоркську браму!

XXXV

Ісаак з Йорка сів на віслюка, що його подарував йому Локслей, і в супроводі двох кремезних йоменів, його сторожів та провідників, рушив до Темпльстовської прецепторії[1], щоб заходитися там звільняти свою дочку. Прецепторія

---

[1] Прецепторіями називалися резиденції хрестоносців-храмовників, і титул голови ордену був — прецептор.

була всього за якийсь день дороги від зруйнованого замку Торквільстону, і Ісаак сподівався дістатися до неї за сонця. Тому, відпустивши своїх провідників на узліссі і винагородивши їх срібною монетою, він поїхав так швидко, як лише давала йому змогу його втома. Та сили цілком залишили його за чотири милі до Темпльстоу. Він відчув жахливий біль у спині та всіх членах, а нестерпний сум, що катував йому серце, так зріс через фізичне страждання, що він аж ніяк не міг їхати далі маленького містечка, де жив його приятель, єврейський рабин, дуже відомий лікар. Натан Бен Ізраель щиро вітав свого хорого друга. Він настояв на тому, щоб Ісаак відпочив та пряйняв ліки, що їх мали за найпевніші від гарячки, на яку захорів сердешний старий через пережитий переляк, утому, кривду та лиху годину.

Другого дня, коли Ісаак хотів був підвестися, щоб їхати далі, Натан зчинив опір цьому намірові його, як господар та лікар. «Це може коштувати життя», — казав він. Але Ісаак відповів, що від того, чи поїде він цього самого ранку до Темпльстоу, залежить більш як життя та смерть.

— До Темпльстоу! — здивувався господар і знову вислухав його пульс, бурмочучи сам до себе: «Гарячка зменшилася, але ж розсудок, видно, трохи потьмарився».

— А чому б це мені не їхати до Темпльстоу? — спитав хорий. — Я згоден з тобою, Натане, це оселя жахливих людей, але ж ти знаєш, що важливі торговельні справи часто-густо примушують нас одвідувати прецепторії хрестоносців.

— Мені це добре відомо, — відповів Натан, — та чи знаєш ти, що сам Лука де Бомануар, голова їхнього ордену, той, кого вони звуть великим магістром, перебуває тепер у Темпльстоу?

— Я не знав цього — сказав Ісаак, — за останніми відомостями, що ми їх дістали від наших братів з Парижа, він мусив бути тепер там і благати короля Філіппа про допомогу проти султана Саладіна.

— Він уже приїхав до Англії, несподівано для хрестоносців, — сказав Бен Ізраель, — і з'явився поміж них, готовий

виправляти й карати їх своєю дужою, рішучою рукою; він повний обурення проти всіх, хто зламав дану обітницю. Ти мусиш знати його ім'я.

— Воно мені добре відоме, — відповів Ісаак, — християни розповідають про цього Луку Бамануара, як про людину, що ревно пильнує кожну крапку їхнього закону, а наші брати звуть його грізним згубником сарацинів і жорстоким тираном нашого племені.

— І це правда, — ствердив лікар Натан, — інших хрестоносців можна спокусити тілесними насолодами чи підкупити золотом та сріблом, але Бомануар не такий — він ненавидить похіть, зневажає багатство й поривається лише до того, що вони звуть вінцем мучеництва.

— Не зважаючи на все це, — сказав Ісаак, — я конче мушу бути в Темпльстоу, хоча б обличчя його було подібне до вогненної печі, сім разів розпеченої.

І він розповів Натанові журну причину, що примусила його до мандрівки. Рабин уважно й зажурено слухав його оповідання.

— Ти бачиш, — сказав Ісаак, — у якому я становищі, і чи можна мені баритися. Може, присутність цього Луки Бомануара, як їхнього голови, відверне Бріяна де Буа-Гільбера від того лиха, що він намислив, і він поверне мені мою улюблену Ребекку.

— Іди, — сказав Натан Бен Ізраель, — і хай здійсниться все, чого ти бажаєш у серці свому. Але ж якомога уникай зустрічатися з великим магістром. Якщо тобі пощастить побачитися на самоті з Буа-Гільбером, ти мерщій переконаєш його. А потім повертайся, брате, до мене, як до рідного свого дому, і принеси мені звістку, що тобі пощастило. Сподіваюся, що ти приїдеш до мене разом з Ребеккою, цією вихованкою мудрої Міріям, чию цілющу науку лише нерозумні мали за наслідки чаклування.

Ісаак попрощався з своїм другом і, промандрувавши майже годину, дістався до Темпльстовської прецепторії.

Ця оселя була розташована посеред запашних луків та

рясних пасовиськ, що їх подарував орденові благочестивий перший прецептор. Вона була дуже укріплена, — про це насамперед дбали лицарі.

Два вояки в чорнім вбранні, з алебардами в руках, охороняли підйомний міст; інші, так само похмуро зодягнені, тихо ходили туди й сюди по мурах у могильній тиші, подібні мерщій до якихось примар, як до живих людей.

Ісаак спинився коло брами і почав міркувати, як би найзручніше пройти до оселі.

Тим часом Лука Бомануар гуляв у невеликому садку, в огорожі зовнішніх фортів, і з сумним виглядом розмовляв на самоті з одним з братів свого ордену, що приїхав разом з його почетом з Палестини.

Магістер був уже немолода людина. Про це свідчила довга його сива борода та густі сиві брови, що нависали над його очима, — блиск їхній несила було загасити часові. Риси його, гострі й суворі, зберігали вираз бойової відваги, як у грізного вояка, але заразом вони мали на собі відбиток виснадної помірності й духовної чванливості самозадоволеного святоші. Біла мантія його була пошита за суворими правилами самого святого Бернарда; вона щільно облягала його стан, а на лівому плечі було видно восьмикутний хрест з червоного сукна, — це була орденова відзнака. Ані золота, ані горностаєвого хутра не було на цій мантії. У руці він мав палицю, що на кінці її була кругла платівка з орденським хрестом. Бесідник його був зодягнений майже так само, як і він, але виявляв надзвичайну пошану до голови ордену. З цього було видно, що їхня рівність обмежувалося лише на зовнішнім вигляді.

— Конраде, — казав магістер, — любий товаришу боїв моїх та праці, лише твоїм вірним грудям можу я довірити свій сум. Лише самому тобі можу я сказати, як часто, відколи я прибув до цього королівства, хотілось мені залишити все, щоб бути знову разом з праведними. Око моє не знайшло в Англії нічого приємного для себе.

— Справедливі, дуже справедливі твої слова, — відповів

Конрад Мон-Фітшет, — і розпуста поміж братів наших в Англії куди більша, як у Франції.

— Це через те, що вони тут багатіші, — відповів великий магістер. — Що кажуть наші статути, і як додержують їх наші брати? Вони не повинні носити марні чи світські прикраси, пір'я на своїх шоломах, золото на стременах чи вузді, — а тим часом хто нині хизується чванливіше та пишніше від них? Мало того, вони вдалися вивчати кляті кабалістичні таємниці та поганську магію — тимчасом, як їм заборонено читати без настоятелевого дозволу. Їм наказано додержувати простоти в їжі, а подивись: столи їхні тріщать під вагою розкішних страв; за питво їм повинна бути вода, а тепер пиячити, як хрестоносець, заздро мріє й пишається з того кожний безпутній гульвіса. Мені сором говорити... сором думати про розпусту, що, мов бурхлива хвиля, затопила нас. Вояки хреста, що зобов'язані уникати жіночого погляду, мов очей того василіска, живуть на очах у всіх у грісі не лише з жінками свого народу, але також з дочками поганців та євреїв... Але ж я очищу оселю святого ордену, — грізним тоном закінчив Лука Бомануар, — видеру нечестиве каміння, що в цьому ховається зараза, і далеко відкину його.

— Але ж пригадай, преподобний панотче, — сказав Мон-Фітшет, — що за такий час лихо встигло вкорінитися, як стала звичка. Будь у своїй реформі так само обережний, як вона розсудлива й справедлива.

— Ні, Мон-Фітшете, — відповів суворий старий, — вона має бути міцна й розпочатися несподівано, мов той грім... доля ордену залежить од неї.

Цієї хвилини джура у зношеному вбранні (ті, хто бажав вступити до цього ордену, носили весь час, поки тривав їхній іспит, старий одяг лицарів) увійшов до саду і, низько вклоняючися великому магістрові, мовчки спинився, не наважуючися, аж доки йому буде дозволено, переказати доручення, покладене на нього.

— Чи не пристойніше, — сказав майстер, — бачити цього Даміана, зодягненого у вбрання християнського смирення,

коли він стоїть у шанобливому мовчанні перед своїм начальником, як за два дні тому, коли цей самий відданий марноті скажений, зодягнений у кольорове вбрання, стрибав та плескав язиком, мов той папуга? Кажи, Даміане, ми дозволяємо тобі! Що маєш ти сказати нам?

— За брамою стоїть єврей, вельможний і вельмишановний панотче, він просить дозволу побачитися та перебалакати з братом Бріяном де Буа-Гільбером.

— Ти вчинив правильно, що оповістив мене про це, — сказав великий магістер, — за присутності нашої прецептор є не що інше, як звичайний брат ордену, що не має права робити так, як він хоче сам, але мусить погоджувати свої вчинки з бажанням свого магістра. Нам надто треба добре знати про все, що робить цей Буа-Гільбер, — додав він, звертаючися до свого супутника.

— Кажуть, він відважний і хоробрий, — сказав Конрад.

— І кажуть правду, — відповів магістер. — Але ж брат Бріян увійшов до нашого ордену, як людина, скривджена долею і розчарована в житті; він взяв на себе наші обітниці і зрікся світу, здається мені, не через те, що до того схилило його серце, але ж як людина, що ступила на шлях спокути через кілька невеликих невдач. Він завжди стояв на чолі тих, хто ремствує, скаржиться та чинить опір нашій владі, забуваючи, що влада дається магістрові під символом жезла й лози — жезла, щоб підтримувати хиткого, лози, щоб карати винного. Даміане, — казав він далі, — приведи сюди єврея.

Низько вклонившися, джура вийшов і за кілька хвилин повернувся разом з Ісааком. Коли він наблизився на три кроки, магістер зробив йому знак жезлом.

— Даміане, — сказав магістер, — іди звідсіля і будь готовий з'явитися сюди на перший мій заклик; не пускай нікого до саду, аж доки ми залишимо його.

Джура вклонився і вийшов.

— Єврею, — казав далі чванливий старий, — вислухай мене. Званню нашому не личить довго балакати з тобою, а також марнувати слова й час. Отже, відповідай коротко на все, про що я тебе питатиму, і хай будуть правдиві слова

твої; якщо язик твій хитруватиме зі мною, я видеру його з твоєї пельки!

Єврей хотів відповідати, але магістер казав далі:

— Мовчи, невірний, ані слова за нашої присутності, крім відповідей на наші запитання. Яку справу маєш ти до брата нашого Бріяна де Буа-Гільбера? Говори, не бійся нічого, якщо казатимеш цілком щиро.

— Я приніс листа, — запинаючися, пробурмотав єврей, — якщо дозволить преподобна твоя милість, до славного твого лицаря від пріора Еймера з Жорвоського абатства.

— Чи не казав я, що за журливих часів ми живемо, Конраде? — сказав магістер. — Пріор Цистерціанського ордену пише до хрестоносця й не може знайти кращого посланця, аніж цей, щоб передати свого листа! Дай сюда листа!

Ісаак тремтячими руками розгорнув згортки свого капелюха, куди він для більшої безпеки був поклав пріорового листа, і через Конрада передав його магістрові. Той пильно оглянув його зовні, а потім почав розв'язувати грубу нитку, що нею лист був зав'язаний.

— Преподобний панотче, — спитав Конрад, намагаючися хоч, і з найбільшою шанобливістю, утримувати його, — невже ти зламаєш печатку?

— А чому ж би й ні? — відповів Бомануар, насупивши брови.

Він швидко прочитав листа і на обличчі йому з'явився вираз здивування та жаху; потім він знову прочитав його, вже повільніше, і подаючи його одною рукою Конрадові, другою трохи вдарив по ньому й гукнув:

— Ось гідні речі, що про них личить писати одному християнинові до другого; а ще до того, як обидва вони — члени, та ще й неабиякі члени, духовних братств.

Мон-Фітшет узяв листа від свого начальника й хотів прочитати його.

— Читай уголос, Конраде, — сказав великий магістер, — а ти, єврею, слухай; ми хочемо розпитати тебе про його зміст.

Конрад почав читати листа:

«Еймер, з божої ласки пріор Цистерціанської оселі святої Марії Жорвоської серові Бріянові де Буа-Гільберові шле

побажання здоров'я й вітає його. Щодо нашого сучасного стану, любий брате, то ми перебуваємо у полоні, у руках беззаконних і безбожних людей, що не встрашилися затримати нашу особу й вимагати за неї викупне; вони також розповіли нам про жахливу Фрон де Бефову долю й переказали нам звістку, що ти втік з красунею, єврейською чарівницею, чиї чорні очі причарували тебе. Ми щиро радіємо, що ти звільнений, але просимо берегтися цієї чарівниці, бо ми довідалися приватно, що ваш великий магістер, який не дасть ані шеляга за червоні щічки й чорні очі, їде з Нормандії, щоб покласти край вашим веселощам і скарати вас за злочинства ваші. Тому від найщирішого серця просимо вас берегтися, щоб лихо не спіткало вас несподівано. Багатий єврей, батько її, Ісаак з Йорка, прохав у мене листа до тебе. Я даю йому цього листа й ревно умовляю вас звільнити дівчину за викупне, бо він заплатить вам стільки, що можна буде за ці гроші здобути дівчат з п'ятдесят куди безпечніше. При цьому, я сподіваюся, припаде щось і мені, коли ми знову зустрінемося за чарою вина, як щирі брати.

Отже, на все добре, до радісної зустрічі! — Писано це у кублі злодійському, часу ранкового.

Еймер, пріор святої Марії Жорвоської».

Далі було написано:

«Золотий ваш ланцюг не довго лишався при мені. Зараз він оздоблює шию одного волоцюги з вольниці, і на ньому висить сюрчок, що ним він скликає своїх псів».

— Що скажеш ти на це, — Конраде? — спитав великий магістер. — Злодійське кубло! Для такого пріора злодійське кубло — це найпристойніша оселя. Не дивно, що десниця господня повиснула над нами, не дивно, що в Святій Землі ми втрачаємо місто по місту, крок по кроку відступаємо перед невірними, маючи таке духівництво, як цей Еймер. Але ж що розуміє він під цією чарівницею? — Ага, — сказав магістер, помовчавши, — тепер я зрозумів. Він каже про Ребекку з Йорка, вона була вихованка тієї Міріям, що про неї ти чув. Ти побачиш, що єврей зараз-таки признається в тому.

І, звертаючися до Ісаака, він спитав уголос:

— Отже, дочка твоя в полоні в Бріяна де Буа-Гільбера?

— Так, вельмишановний сере, — пробурмосив сердешний Ісаак, — і викупне, що його лише може заплатити бідна людина за її звільнення...

— Цить! — сказав великий магістер. — Це твоя дочка була відома, як лікар, що лікувала усіх в окрузі?

— Так, вельможний сере, лицарі й йомени, джури й васали благословляють дарунок, що його дало їй небо. Багато хто може посвідчити, що вона відновила йому здоров'я своєю вмілістю, тоді, як будь-яка інша людська допомога була ні до чого; благословення бога Якова було над нею.

— Дочка твоя виліковувала людей, — грізним тоном промовив магістер, звертаючися до Ісаака, — мабуть, за допомогою слів, таємних знаків, амулетів і інших кабалістичних чар?

— Ні, вельмишановний і сміливий лицарю, — відповів Ісаак, — головний спосіб до лікування, що його вживала вона, був чудотворний бальзам.

— Відкіля взяла вона таємницю цього бальзаму? — спитав Бомануар.

— Вона дістала його, — відповів Ісаак, запинаючися, — від Міріям, мудрої жінки нашого племені.

— Це від тієї самої Міріям, про чиї мерзенні чари пролунали звістки по цілому християнському світі? — скрикнув великий магістер, перехрестившися. — Тіло її було спалене коло ганебного стовба, а попіл розвіяний по вітру, і хай зазнаю того я сам і мій орден, якщо я не зроблю того самого з її вихованкою, — і більш того! Я навчу її ворожити над вояками благословенного ордену нашого... Піди, Даміане, виштовхни цього єврея за браму... застріли, якщо він чинитиме опір чи схоче повернутися. А з дочкою його буде зроблено, як наказує християнський закон і як того вимагає високий сан, на нас покладений.

Сердешного Ісаака зараз таки вигнали з прецепторії; хоч скільки він прохав і пропонував, — все було відкинуто. Він не мав чинити щось інше, як повернутися до рабинового

дому й порадитися з ним, як урятувати свою доню. Попереду він боявся за її честь, а тепер тремтів за її життя. Тим часом магістер наказав покликати до себе темпльстовського прецептора.

XXXVI

Альберт Мальвуазен, президент чи прецептор темпльстовський, був брат Філіппові Мальвуазенові; як і цей барон, він щиро товаришував з Бріяном де Буа-Гільбером. Та зовні він умів бути до вподоби великому магістрові.

Але магістер змінив свою думку про Альберта Мальвуазена, почувши, что Альберт пустив до духовної оселі полонену єврейку. Тому магістер зустрів його надзвичайно суворо:

— У цім домі, присвяченім святому орденові, — промовив він суворим голосом, перебуває єврейка, що її привіз один член братства не без твого відому, сере прецепторе.

Альберт Мальвуазен був приголомшений несподіванкою: сердешну Ребекку ув'язнили в найвіддаленішій частині будинку, вживши найпильнішої перестороги, щоб ніхто не довідався, що вона перебуває в прецепторії. Він прочитав у Боманyарових очах загибель Буа-Гільберові та свою власну, якщо йому не пощастить відвернути бурю, що загрожувала їм.

— Що ж ти мовчиш? — казав далі магістер.

— Дозволиш відповідати? — спитав прецептор смиренним тоном, щоб виграти час і приготувати собі хоч якесь виправдання.

— Кажи, дозволяю, — сказав магістер. — Як же, питаю тебе вдруге, дозволив ти одному з братів привезти до цього святого місця коханку, та до того ж єврейську чарівницю, на сором та огиду всім?

— Єврейську чарівницю! — повторив Альберт Мальвуазен. — Хай боронять нас янголи небесні!

— Так, брате, єврейську чарівницю! — грізно сказав великий магістер. — Я сказав це. Чи наважився ти заперечувати, що Ребекка, дочка єврея Ісаака з Йорка, вихованка мерзен-

ної відьми Міріям, перебуває цієї хвилини — сором думати й вимовити! — у стінах цієї прецепторії.

— Мудрість твоя, вельмишановний панотче, — відповів прецептор, — розігнала пітьму мого розуму. Дуже був я здивований, що такий добрий лицар, як Бріян де Буа-Гільбер, так зачарований принадою цієї жінки. Я пустив її до нашої оселі лише, щоб створити перепону їхньому взаємному почуттю, що все зростало й могло спричинитися до того, що наш хоробрий та благочестивий брат упав би до гріховної безодні.

— Чи не було поміж них чогось такого, що могло його примусити зламати свою обітницю? — спитав магістер.

— Як? Під цим склепінням?! — гукнув прецептор. — Хай боронить нас від цього свята Магдаліна і десять тисяч діві Я прийняв її, щоб знищити скажену пристрасть нашого брата до цієї єврейки, — пристрасть, яка здавалася мені такою нестриманою й неприродньою, що я міг вважати за причину її лише його божевілля, а божевілля легше зцілити співчуттям, як суворістю. Але ж, оскільки висока мудрість твоя зрозуміла, що ця єврейка — чарівниця, то це цілком пояснює безумство його пристрасті.

— Так! Так! — сказав Бомануар. — Бачиш, брате Конраде, як небезпечно піддаватися першим спокусам сатанинським? Може, брат наш Буа-Гільбер заслуговує у цім випадку на співчуття, а не на сувору кару; йому потрібне мерщій підтримання нашого жезла, як удар лози, і наші поради та прохання зможуть відхилити його від божевілля й повернути на шлях істини.

— Було б дуже прикро орденові, — сказав Конрад Монфітшет, — втратити одного з найкращих вояків тоді, як святе братство якнайбільше потребує допомоги своїх синів. Цей Бріян де Буа-Гільбер забив власною рукою аж триста сарацинів!

— Так, він гідний імені хрестоносця! — відповів магістер. — Але ж щодо цієї клятої чарівниці, що зробила спробу причарувати брата святого ордену, вона конче мусить померти!

— Але ж закон Англії? — сказав прецептор, радіючи, що гнів великого магістра, так щасливо обминувши його та Буа-Гільбера, обернувся в інший бік, і починаючи вже побоюватися, якби він знову не зайшов занадто далеко.

— Закони Англії, — перепинив його Бомануар, — дозволяють і наказують кожному судді чинити суд та розправу в усіх випадках, що підлягають його компетенції. Найнезначніший барон має право брати під арешт, розпитувати й засуджувати чарівницю, виявлену у його володіннях. Невже ж у цьому праві буде відмовлено великому магістрові в стінах прецепторії цього ордену?.. Ні... ми судитимемо її й виголосимо вирок! Чарівниця зникне з лиця землі, і гріхи її забудуться. Наготуй велику замкову залу для суду над чарівницею.

Альберт Мальвуазен уклонився й вийшов — не на те, щоб віддати накази про залу, але щоб побачитися з Бріяном де Буа-Гільбером і сповістити його, як, мабуть, закінчиться справа. Незабаром він знайшов його. Піна гніву клекотіла йому коло рота, бо він знову зазнав опору від чарівної єврейки.

— Дурна, — гукав він, — невдячна! Відмовляти тому, хто посеред кроволиття та вогню врятував її життя з небезпекою для самого себе! Диявол, що навіяв завзяття її одноплемінців, зосередив цю кляту якість у ній самій!

— Здається мені, що диявол опанував вас обох, — зауважив прецептор. — Скільки разів я радив тобі бути якщо не стриманим, то принаймні обережним. Присягаюся хрестом, старий Лука Бомануар має рацію, гадаючи, що вона причарувала тебе!

— Лука Бомануар, — повторив Буа-Гільбер, — так ось чому ти такий обережний, Мальвуазене! І ти дозволив цьому недоумкуватому старому довідатися, що Ребекка перебуває в прецепторії!

— Що ж було мені робити? — спитав прецептор. — Я як міг силкувався зберегти твою таємницю, але ж її викрили. Зробив це диявол чи хтось інший, це може сказати лише сам диявол. Але ж я зробив, що було мені сила: ти будеш врятований,

якщо відмовишся від Ребекки. Тобі співчувають, як жертві чар. Вона — чарівниця й мусить бути скарана за це.

— Цього не буде, присягаюся небом! — гукнув Буа-Гільбер.

— Присягаюся небом, так мусить бути і так буде! — сказав Мальвуазен. — Ані ти, ані будь-хто інший не може врятувати її. Лука Бомануар рішив, що смерть цієї єврейки стане за очистительну жертву, достатню, щоб викупити всі любовні інтриги лицарів ордену. А ти знаєш, що в його руках вся влада й вся воля.

— Чи повірять майбутні сторіччя, що колись існувало таке безглузде святенництво! — скрикнув Буа-Гільбер, вимірюючи кімнату кроками.

— Чи повірять вони, я не знаю, — спокійно сказав Мальвуазен, — але ж я запевне знаю, що за наших часів поміж духівництва та світських людей дев'яносто дев'ять з ста гукнуть: «амінь!», почувши про вирок великого магістра.

— Я зміркував, — сказав Буа-Гільбер. — Альберте, ти друг мені — так допоможи їй утекти, й я перевезу її кудись до кращої й безпечнішої схованки.

— Не можу, навіть коли б і хотів, — відмовив прецептор, — у домі сила челяді великого магістра та інших відданих йому людей. Будь певний, він знищить тебе, якщо ти, охороняючи єврейську чарівницю, даси йому на те слушну нагоду. Дай йому цілковиту волю, адже ж тобі його не приборкати. Перейде влада до твоєї могутньої руки — роби тоді, що тобі забагнеться.

— Мальвуазене, — сказав Буа-Гільбер, — ти розсудливий...

— ...друг, — перепинив його прецептор, поспішаючи замінити на це слово багато гірше, що, мабуть, злетіло б з Буа-Гільберового язика. — Розсудливий, а тому здатний дати тобі пораду друг. Кажу тобі ще раз, що несила тобі врятувати Ребекку. Кажу ще раз — бережися, щоб не загинути вкупі з нею. Поспішай до великого магістра, впади йому до ніг і скажи...

— Ні, не до ніг, присягаюся небом, але просто у вічі скажу я цьому недоумкуватому старому...

— Ну, що ж, скажи йому просто у вічі, — холодно відповів Мальвуазен, — скажи йому, що ти шалено закоханий

у цю єврейку. І що більше просторікуватимеш ти про своє захоплення, то поквапливіше посилкується він покласти йому край, скаравши прекрасну чарівницю.

— Ти маєш рацію, Мальвуазене, — сказав Бріян де Буа-Гільбер, подумавши з хвилину. — Не припущу я, щоб тріумфував наді мною сивий святенник, а Ребекка... вона не заслугувала, щоб я жертвував для неї своїм станом та своєю славою! Я покину її... так, я залишу її на призволяще...

— Оце слова розсудливої людини! Я радий, що переконав тебе. Тепер розлучимося: незручно, якщо хтось помітить нашу таємну розмову. Я мушу приготувати залу для судового засідання.

— Що? — сказав Буа-Гільбер. — Так швидко?

— Чи ж довго тривати справі, — відмовив прецептор, — коли суддя заздалегідь виголосив свій вирок?

Прецептор поквапно давав відповідні накази, коли до нього підійшов Конрад Мон-Фітшет і переказав вирішення великого магістра судити єврейку, обвинувачену в чарівництві, негайно ж таки.

— Далебі, це немов якийсь сон, — сказав прецептор, — у нас є кілька євреїв лікарів, і ми не звемо їх чарівниками, хоч вони дивовижно виліковують людей.

— Великий магістер має іншу думку, — відповів Мон-Фітшет, — й я, Альберте, говоритиму з тобою щиро: чи чарівниця вона, чи ні, але ж у кожнім разі краще буде, як помре ця жалюгідна дівчина, аніж загине для ордену Бріян де Буа-Гільбер, і через те забаламутиться ціле наше братство.

— Я щойно вмовляв його залишити її, — сказав Мальвуазен, — але ж скажи, чи знайдеться досить підстав, щоб Ребекка була засуджена за чародійство? Чи не змінить великий магістер свою думку, побачивши, які жалюгідні докази?

— Їх треба зміцнити, Альберте, — відмовив Мон-Фітшет, — їх треба зміцнити. Чи зрозуміло це тобі?

— Зрозуміло, — відповів прецептор, — і, звичайна річ, я не обмину нічого, щоб сприяло справі ордену. Але ж часу так мало, що важко приготувати все, що потрібно.

— Це треба знайти, Мальвуазене, — сказав Конрад, — цього вимагають інтереси так ордену, як і твої власні.

— Тут поміж людей, що приїхали з Буа-Гільбером, — сказав Мальвуазен, — є двоє добре мені відомих: вони служили в брата мого, Філіппа де Мальвуазена, і перейшли від нього до Фрон де Бефа. Може вони й знають щось про чародійства цієї жінки.

— То ж розшукай їх мерщій — і зауваж собі: якщо потрібний буде червінець чи два, щоб заохотити їхню пам'ять, не шкодуй їх.

— За один цехін вони ладні присягнутися, що сама матір, що породила їх — є чарівниця, — відповів прецептор.

— Ну, йди, — сказав Мон-Фітшет, — опівдні почнеться суд. Я ніколи не бачив нашого начальника такого зосередженого, відколи він засудив на смерть на вогні Гаміда Альфаджі, що, зробившися християнином, знову перейшов до мусульманства.

Дужий замковий дзвін продзвонив на південь, коли Ребекка почула кроки на таємних сходах, що йшли до місця її ув'язнення. Було чути, що йде кілька чоловік і Ребекка зраділа: поодинокі відвідини суворого та сповненого шаленої пристрасті Буа-Гільбера лякали її куди більше, як будь-яка інша лиха халепа, що могла скоїтися з нею.

Двері відчинилися. Увійшли Конрад та прецептор Мальвуазен у супроводі чотирьох сторожів у чорному вбранні з алебардами в руках.

— Підводься, — врочистим тоном сказав прецептор, — і йди за нами!

— Куди? — спитала Ребекка, — навіщо?

— Жінко, — відповів Конрад, — тобі належить не розпитувати, а слухатися. Та все ж знай, що тебе ведуть на суд великого магістра святого нашого ордену, щоб ти відповіла там за свої злочинства.

— Хай буде благословенний бог Авраамів! — гукнула Ребекка, поважно склавши руки. — Ім'я судді, хоча б і ворога мого народу, є для мене ім'я охоронця. Я радо піду за тобою, дозволь лише мені покрити голову покривалом.

Вони зійшли сходами повільним, урочистим кроком, пройшли довгу галерею й через двійчасті двері увійшли до великої зали, що її вибрав великий магістер на судове засідання.

Біля входу до зали товклися джури та озброєні челядники

залебардами, і Ребецці з прецептором, Мон-Фітшетом та сторожами дуже нелегко було пробитися до призначеного місця крізь їхню юрбу. Коли вона проходила поміж них з складеними на грудях руками й схиленою головою, їй всунули в руку клаптик паперу. Вона взяла його майже несвідомо й тримала в руках, не прочитавши, що в ньому було. Але ж певність, що в цьому страшному місці вона має друга, надала їй певної мужності, і вона спромоглася оглянути місце, куди потрапила.

XXXVII

Суд, скликаний, щоб засудити Ребекку, містився на ґанку наприкінці зали, саме навпроти входу.

Просто проти обвинуваченої сидів на високій фотелі великий магістер, у широкій білій мантії, тримаючи в руці містичну патерицю, що на ній були орденові символи. Коло ніг його стояв стіл, де сиділи два писарі, орденські капелани, що їх обов'язок полягав у писанні протоколу судового засідання. Чорне вбрання, лисі голови та побожний вигляд цих духовних осіб різко відрізнявся від войовничого вигляду присутніх лицарів так мешканців прецепторії, як і тих, що приїхали в почеті великого магістра.

Збори мали дуже урочистий вигляд.

В другій, низькій частині зали було повно сторожі, озброєної топірцями, та інших челядників, що прийшли сюди, зацікавлені побачити великого магістра та чарівницю-єврейку.

На початку засідання проспівали псальму. Довгий спів сотні чоловічих голосів, звиклих зливатися в хорі, підносився до склепіння зали й переливався поміж арок гармонійними врочистими звуками, подібно до гуркоту могутнього водоспаду.

Коли спів затих, великий магістер поволі оглянув збори й помітив, що на одному з місць, призначених прецепторам, нікого не було. Бріян де Буа-Гільбер, що попереду сидів на ньому, підвівся та піднісши однією рукою довгу мантію й прикриваючи нею обличчя, стояв край лави, де сиділи лицарі ордену; другою рукою він тримав хрещатого держака меча й, не виймаючи його з піхов, поволі креслив його кінцем якісь лінії на дубовій підлозі.

— Сердешний! — зауважив великий магістер, співчутливо на

нього поглянувши. — Бачиш, Конраде, як журно впливає на нього ця свята справа. Ось до чого може призвести, за дияволовою допомогою, хороброго й гідного лицаря легковажний жіночий погляд! Бачиш, він не наважується дивитися на нас, не наважується дивитися й на неї; і хто знає, за якими намовами ворога йдучи, рука його креслить по підлозі ці кабалістичні лінії... може, вони скеровані на лихо нашому життю, нашій безпечності... але ж ми зневажаємо лихого ворога й викликаємо його на бій.

Великий магістер сказав ці слова тихим голосом довіреному сусідові, Мон-Фітшетові. Потім він голосніше звернувся до зборів:

— Благочестиві й хоробрі мужі, лицарі, прецептори та члени святого ордену, братія моя й діти, а також і ви, шляхетні та побожні джури, що прагнете носити знак хреста... і ви брати у Христі всіх чинів! Хай буде відомо вам, що не за браком власної влади скликали ми цю нараду. Хоч які мало гідні ми, але ж разом з цією патерицею дістали ми право судити та вирішати все, що йде на користь святому нашому орденові. На всіх таких зборах ми мусимо вислухати думку братів, але ж вирішати за нашою власною волею. Та коли лютий вовк вдереться до отари й схопить одного з її членів, добрий пастух мусить скликати товаришів його, щоб озброївшися самострілами та пращами, напасти на хижака. Тому ми покликали перед лице наше єврейку, що її звуть Ребекка, дочку Ісаака з Йорка, — жінку, викриту в чаклуванні та чародійстві, що ними вона схвилювала кров і потьмарила мізок не простій людині, а лицареві... не світському лицареві, а такому, що присвятив себе служінню святій церкві... не звичайного члена нашого ордену, а прецептора, першого заслугами та відвагою. Брат наш, Бріян де Буа-Гільбер, як відомо нам самим і особам усіх рангів та верств, присутнім тут, є вірний та ревний вояк хреста; руку його вславили в святій землі багато відважних подвигів, святі місця він очистив від гріховного бруду кров'ю невірних. Проникливість та розсудливість брата нашого були вславлені поміж братів ордену не менш від його відваги та смирення, так що лицарі у країнах східних бачили в Буа-

Гільберові людину, що до неї може перейти ця патериця, коли небо зволить звільнити нас від важкого тягара цього. Але ж засліплений і позбавлений розуму своєю пристрастю, він зійшовся з єврейкою й навіть привів її до одної нашої прецепторії. Пояснення цьому можна шукати лише у чарах. Якби були ми іншої гадки, то повірте, ані сан, ані заслуги вояцькі, ані слава, ані будь-які інші міркування не спинили б нас перед тим, щоб скарати його й таким способом зцілити. За численні злочинства Бріяна де Буа-Гільбера його треба відлучити й прогнати геть з нашого братства, хоча б був він права рука й праве око його.

Він замовк. Глухе ремство пролунало в зборах.

— Ось як суворо, — казав він далі, — треба було б покарати лицаря ордену, що свавільно зламав його статут. Але ж, як за допомогою чар та спокуси сатана опанував лицаря через те, що він, мабуть, легковажно дозволив собі поглянути на жіночу вроду, ми мерщій готові співчувати йому, аніж карати гріховну його провину. А тому, накладаючи на нього спокуту, щоб міг він очиститися від гріхів, все наше обурення й гнів звертаємо ми на кляте знаряддя, що призвело його до гріха. Отже, виходьте ви, свідки цих журливих подій, розповісте все, що знаєте, щоб ми могли вирішити: чи досить буде задовольнити наше правосуддя, наклавши кару на цю невірну жінку... чи то — з серцем, що спливає кров'ю, — покарати й нашого брата.

Викликали кілька свідків, щоб ствердити, якій небезпеці добровільно підпадав Буа-Гільбер, намагаючися врятувати Ребекку з палаючого замку й як мало думав він у ту мить про власну безпеку.

Далі викликали прецептора темпльстовського, щоб посвідчити, яким чином Буа-Гільбер та єврейка дісталися до прецепторії. Мальвуазен, видно, заздалегідь дуже спритно обміркував і підготував своє свідчення. Намагаючися шанувати Буа-Гільберове почуття, він, тим часом, раз у раз робив натяки, що ними немов хотів викликати у суддів думку, наче лицар хоріє на припадки безумства, і саме через те так і закохався в дівчину, що її привіз. Смиренним, спокутливим тоном пре-

цептор визнав свою провину в тім, що пустив Ребекку разом з хрестоносцем до прецепторії.

— Чи не вважаєте ви, брати, за потрібне, — запропонував великий магістер, — розпитати цю жінку про минуле її життя та поведінку, щоб переконатися, чи не вживала вона чаклунських заклять та чар? Свідоцтва бо, що ми їх вислухали, примушують нас думати, що в цій нещасливій справі брат наш, підпавши гріхові, був під впливом якоїсь пекельної спокуси.

Герман Гудальрік був четвертий присутній на суді прецептор; три перші були вже відомі нам: Конрад, Мальвуазен та сам Буа-Гільбер. Герман, старий вояк, що його обличчя було вкрите слідами ударів мусульманського меча, мав велику пошану в братстві. Він підвівся й вклонився великому магістрові, що негайно дав йому дозвіл казати.

— Мені хотілося б почути, вельмишановний панотче, від нашого хороброго брата Бріяна де Буа-Гільбера, що відповість він сам на ці незвичайні обвинувачення та якої думки він про нечестиві зносини свої з цією єврейкою?

— Бріяне де Буа-Гільбере, — сказав великий магістер, — ти чуєш запитання, що відповідь на нього хоче почути брат наш Герман Гудальрік. Відповідай, наказую тобі!

При цих словах Буа-Гільбер повернув голову до великого магістра та нічого не відповів.

— Диявол глухоти опанував його, — сказав великий магістер. — Іди геть, сатано! Кажи, Бріяне де Буа-Гільбере, заклинаю тебе цим символом нашого святого ордену!

Буа-Гільбер ледве спромігся подолати почуття зневаги та обурення, бо знав, що виявляти їх було б ні до чого.

— Бріян де Буа-Гільбер, — відповів він, — не заперечує, вельмишановний панотче, таких непевних та дивовижних обвинувачень. Якщо зачеплена честь його, він постоїть за неї своїм тілом та цим мечем, що ним не раз бився він за Христа.

В похмурих Буа-Гільберових очах виблиснуло презирство, і більше він не сказав ані слова.

— А зараз, — казав далі магістер, — як на запитання брата нашого Гудальріка ми дістали таку незадовільну відповідь, розпитуватимемо далі. Хай вийдуть свідчити ті, хто має щось сказати про життя та поведінку цієї єврейки.

В нижній частині зали стався гамір, і коли великий магістер спитав про причину його, він дістав відповідь, що в юрбі є каліка, якому обвинувачена повернула здоров'я й сили за допомогою чудодійного бальзаму.

З юрби виштовхнули наперед незаможного селянина, родом сакса, переляканого думкою про кару, що могла бути накладена на нього за те, що його вилікувала від паралічу єврейка. Але ж він був не цілком вилікуваний, бо спирався на костури, як свідчив перед судом. Він свідчив неохоче й навіть із слізьми на очах, проте ствердив, що за два роки він мешкав у Йорку і раптом захорів, працюючи, як тесляр, у домі заможного єврея Ісаака; що він не мав змоги підвестися з ліжка, аж доки ліки, що їх наказала йому вжити Ребекка, й зокрема запашний бальзам, що зогрівав, допомогли йому знову потроху рухатися.

— Крім того, — сказав він, — милосердна Ребекка дала мені баночку цієї цілющої мазі, а також і грошей, щоб я міг повернутися додому на батьківщину, близько від Темпльстоу. І хай не прогнівається твоє милостиве преподобіє, — казав далі сакс, — я не можу думати, що дівчина бажала мені лиха, хоч вона, на жаль, і єврейка. Користуючися з її ліків, я читав «Отче наш» та «Вірую», і ліки її не втрачали через це своєї сили.

— Цить, рабе! — сказав великий магістер, — іди геть. Таким тваринам годиться й лікуватися пекельними ліками, й робити на дияволових синів. Кажу тобі, диявол викликає в людей хороби й зціляє їх, щоб навіяти віру в якісь диявольські ліки. Чи при тобі мазь, що про неї ти кажеш?

Селянин, понишпоривши тремтячою рукою за пахвою, вийняв невелику баночку, що на її покришці було видно кілька єврейських літер. Більшості глядачів це правило за незаперечний доказ того, що сам диявол був аптекар. Бомануар, перехрестившися, взяв у руки баночку і, знаючи багато східних мов, легко прочитав напис на покришці: «Переміг лев коліна Юдиного».

— Дивовижна влада сатанинська, — сказав він, — перетворює навіть святе письмо на блюзнірство, примішуючи отруту

до нашої їжі. Чи немає тут лікаря, що міг би визначити окремі частини цієї таємничої мазі?

Два лікарі, як вони сами себе звали, — один чернець, другий цилюрник, вийшли й сказали, що склад ліків їм невідомий, і що можна лише визначити наявність у ньому мірри та камфори, східних, на їхню думку, ліків. Але ж з професійного заздрісного почуття до вмілого суперника, вони лукаво додали, що, оскільки, мовляв, ліки їм невідомі, вони, безперечно, виготувані за недозволеним, таємничим рецептом, бо ж, не бувши чарівниками, вони все ж досконало знаються на найнезначніших подробицях своєї справи, скільки щира віра християнська дозволяє її вживати. Коли цю медичну експертизу було скінчено, сакс смиренно попрохав повернути йому ліки, що стали йому на таку користь, але ж великий магістер грізно насупив брови.

— Як звати тебе? — спитав він каліки.

— Гіґґ, Снеллів син, — відповів селянин.

— Отже, Гіґґе, Снеллів сину, — сказав великий магістер, — кажу тобі, краще тобі лишатися паралітиком, як користуватися з ліків з рук невірних і через них підвестися з ліжка та ходити. Краще забирати від нечестивих їхні скарби силоміць, як брати від їхньої ласки подарунки чи служити їм за платню. Іди й роби, як я тобі сказав.

— Гай-гай, — гукнув селянин, — хай не прогнівається твоє преподобіє, — для мене наука ця надто запізнилася, бо ж я каліка, але я скажу двом своїм братам, що служать у заможного рабина Натана Бен-Семюеля, що твоя милість каже, нібито краще, мовляв, пограбувати його, як служити йому вірою й правдою.

— Проженіть геть цього поганого торохтія! — гукнув Бомануар, що не сподівався такого практичного прикладання своєї загальної теорії.

Гіґґ, Снеллів син, зник у юрбі, але ж, цікавлячися долею своєї благодійниці, лишився в залі, щоб почути вирок, хоч і тремтів з жаху, боячися знову зустрітися з жахливим поглядом грізного судді.

Тим часом магістер наказав Ребецці зняти покривало. Упер-

ше розтуливши вуста, вона лагідно, але гідно відповіла, що, мовляв, дівчата її племені не відкривають свого обличчя у присутності сторонніх. Приємний тембр її голосу та лагідна відповідь викликали в присутніх співчуття і симпатію. Але магістер наказав силоміць зняти покривало з жертви. Сторожі хотіли було вже зробити це, та вона підійшла до великого магістра й сказала:

— Заради ваших власних дочок!.. Гай-гай! — додала вона, схаменувшися, — ви не маєте дочок! Тоді — на пам'ять ваших матерів, заради сестер ваших та жіночої соромливості не дозволяйте так поводитися зі мною за вашої присутності. Не личить людям зривати дівочі покривала. Я сама послухаюся вас, — додала вона з лагідним сумом, що зворушив навіть серце самого Бомануара, — ви старшина в своїм народі, і за вашим наказом я відкрию риси бідолашного свого обличчя.

Вона відкинула покривало й оглянула всіх поглядом, що в ньому соромливість була поєднана з гідністю. Надзвичайна її врода викликала здивоване шепотіння, і молодші лицарі мовчки переглянулися, стверджуючи своїми поглядами, що найкраще виправдання Бріянові полягало в могутності її вроди, а не в гаданому чаклуванні. Але на Гіґґа, Снеллевого сина, вигляд його благодійниці вплинув найбільше.

— Пустіть мене, — сказав він сторожам коло дверей зали, — пустіть мене! Якщо я ще раз погляну на неї, це загубить мене, бо я ж сприяв її загибелі.

— Мовчи, друже, — вимовила Ребекка, почувши його вигук, — своїм правдивим свідченням ти не зробив мені лиха, і не можеш допомогти мені скаргами та ремством. Мовчи, благаю тебе, йди додому й побережи себе.

Сторожі хотіли було виштовхнути Гіґґа, боячися, якби нестримана його туга не накликала на них догани, а на нього кари. Але він обіцяв мовчати, і йому дозволили лишитися. Далі викликали двох вояків. Альберт Мальвуазен не забув сповістити, яке значення має їхнє свідчення. Хоч це були запеклі злочинці, та зовнішність полоненої й її неабияка врода, видно, вразили їх спочатку. Але виразний погляд темпльстовського прецептора примусив їх набрати знову похмурого

й байдужого вигляду. З дріб'язковістю, що могла б упасти в око, як дуже підозріла безстороннім, суддям, вони почали розповідати різні вигадані, нікчемні подробиці. Вони казали, що Ребекка часто-густо розмовляла сама з собою невідомою мовою; що пісні, яких співала вона, складалися з чудових солодких звуків, що чарували вухо й примушували тремтіти серця тих, хто її слухав, що, розмовляючи сама з собою, вона дивилася вгору, чекаючи на відповідь; що вбрання її було дивовижного, таємничого крою, неподібне до вбрання жінок, що мають добру славу, і що в неї персні з кабалістичними написами, а на покривалі вишиті дивовижні літери.

Все це було вислухано уважно, як докази й причини, що накидали Ребецці велику підозру про нечестиві зносини з таємничими силами.

Але ж знайшлося свідоцтво й важливіше, що, не зважаючи на свою неймовірність, мало великий вплив на більшість легковірних зборів. Один вояк бачив, як вона зцілила пораненого, що його вони привезли до Торквільстонського замку. Вона, мовляв, креслила якісь знаки над раною й вимовляла якісь таємничі слова, що їх він, богу дякувати, не зрозумів, коли враз з рани вийшло залізне вістря стріли, кров перестала текти, рана загоїлася, і той, хто вмирав, за чверть години вже ходив туди й сюди по фортах та допомагав свідкові керувати манґонелою чи то машиною кидати каміння. Ця байка, мабуть, мала за підставу допомогу, що її мав поранений Айвенго від Ребекки в Торквільстонському замку. Ще важче було заперечувати свідкові слова, коли він, щоб ще зміцнити свідчення на словах, вийняв з кишені те саме вістря стріли, що, за його словами, чудесно вийшло з рани, а як вістря це важило цілу унцію, то оповіданню цілком пойняли віри, не зважаючи на його фантастичність.

Товариш його, що стояв на сусідній вежі, був свідок всього, що сталося поміж Ребеккою та Буа-Гільбером, коли вона збиралася кинутися з вежі. Щоб не відставати від свого компаньйона, цей свідок казав, нібито він бачив, як Ребекка сіла на бруствер вежі, обернулася на білого, мов молоко, лебедя і в цьому вигляді тричі облетіла довкола Торквільстонського замку, а потім знову сіла на вежу, обернувшися на жінку.

Магістер зібрав голоси й урочисто спитав Ребекку, чи має вона щось сказати з приводу вироку, що його він зараз промовить.

— Благати вас про жаль було б, я певна, так само ні до чого, як і соромно мені, — відповіла гордовита Ребекка тремтячим з великого хвилювання голосом. — Запевнювати, що зцілення хорих та поранених, що сповідують іншу віру, не може викликати гнів божий, також буде ні до чого; казати, що багато з того, що розповіли ці люди, протиприродно, також мало допоможе мені, бо ж ви вірите, що так воно й є. Тим менше було б мені на користь, якби я почала посилатися на особливості мого вбрання, моєї мови та звичаїв, властивих моєму народові... я хотіла було сказати — батьківщині моїй, але ж, на жаль, ми не маємо батьківщини. Не буду також шукати собі виправдання, посилаючися на мого гнобителя, що стоїть тут, вислухуючи різні вигадки, що, видно, роблять його з тирана — жертвою. Хай буде господь суддя поміж нас! Він сповідує вашу віру, і тому все, що лише він скаже, матиме перевагу над найурочистішими присягами єврейки. Не звертатиму обвинувачення, що загрожує мені, на нього самого, але ж питаю його... Так, Бріяне де Буа-Гільбере, я звертаюся до тебе з запитанням: чи не брехливі ці обвинувачення, чи не так само вони дивоглядні та брехливі, як і повні смертельної загрози для мене.

Стало тихо. Погляди всіх обернулися на Бріяна де Буа-Гільбера. Він мовчав.

— Кажи, — казала вона далі, — якщо ти чоловік, якщо ти людина, кажи... заклинаю тебе одягом, що його ти носиш, ім'ям, що його ти успадкував... лицарством, що з нього ти пишаєшся... честю твоєї матері... могилою та прахом твого батька; заклинаю тебе, кажи, чи є правда в усіх цих обвинуваченнях?

— Відповідай їй, брате, — сказав великий магістер, — якщо ворог, що з ним ти борешся, дозволять тобі.

Дійсно, Буа-Гільбера, здавалося, опанувала внутрішня боротьба. З викривленими рисами обличчя, він, врешті, стиснутим голосом вигукнув, дивлячися на Ребекку:

— Згорток... Згорток...

— Ось це, — сказав Бомануар, — є справжній доказ: жертва її чар має змогу лише назвати фатальний згорток; безперечно, заклинання, написане на нім, сковує йому вуста.

Та Ребекка інакше зрозуміла слова, що вихопилися з Буа-Гільберових вуст, і, спустивши очі на смужку пергаменту, що лишився в її руці, прочитала написане на ній арабськими літерами: «Вимагай двобою».

Хвилювання, що виникло поміж присутніх після дивної Буа-Гільберової відповіді, дало Ребецці змогу непомітно іншим прочитати і зараз-таки знищити записку. Коли перестали шепотіти, великий магістер заговорив знову:

— Ребекко, ти не зможеш скористатися на краще для себе з свідчення цього сердешного лицаря, що над ним, як ми помічаємо, має ще надто дужу владу злий дух. Чи маєш ти ще що сказати?

— В мене лишається ще лише один спосіб врятувати життя, — відповіла Ребекка, — але на підставі ваших-таки жорстоких законів. Життя моє було нещасливе, — принаймні, нещасливе за останніх часів, але ж я не відкидатиму останнього способу врятуватися. Я протестую проти вашого суду. Я відстоюю свою невинність і оголошую ваше обвинувачення за брехливе. Я викликаю вас на суд через двобій і виступлю з своїм бійцем.

— Але ж хто, Ребекко, — відмовив магістер, — піднесе списа за чарівницю, хто схоче виступити бійцем за єврейку?

— Не може бути, — сказала Ребекка, — щоб у веселій Англії — гостинній, шляхетній, вільній, де стільки людей ладні ризикувати своїм життям в ім'я честі, не знайшлося б нікого, хто б вийшов битися за справедливість. Але ж досить того, що я вимагаю суду-двобою: ось моя запорука.

І знявши з руки вишиту рукавичку, і вона кинула її до ніг магістра з такою гідністю, з таким гордовитим виразом на обличчі, що викликала загальне співчуття та здивовання.

XXXVIII

Навіть Лука Бомануар був зворушений виразом обличчя

та виглядом Ребекки. Власне, він не був ні жорстокий, ані навіть суворий.

Він сказав:

— Дівчино, якщо співчуття, що я його маю до тебе, походить від якогось лукавства, навіяного диявольськими твоїми чарами, велика провина твоя! Але ж я мерщій вважаю його за природне почуття серця, що журиться а того, що така красуня є посуд згубний. Спокутуйся, дочко моя, визнай себе за чарівницю, зречися фальшивої віри своєї, поцілуй святе це знамення і добро буде тобі на землі і на небі. В одній з жіночих осель найсуворішого ордену знайдеш ти час молитися та щиро спокутуватися. Послухайся мене й живи... Що зробив для тебе закон Мойсеїв, що ти хочеш померти за нього?

— Це закон моїх праотців, — гідно відповіла Ребекка. — Я дівчина й віру свою захистити не можу, але ж померти з честю зумію. Прошу відповісти на мій виклик.

— Дайте мені її рукавичку, — наказав Бомануар. — Справді, — казав він далі, подивившися на м'яку тканину та тонкі пальці, — легковажна та хистка запорука для такої смертельної справи. Бачиш, Ребекко: така сама різниця, яка є поміж твоєю тонкою, легкою рукавичкою й нашими важкими крицевими рукавицями, — є й поміж тобою й хрестоносцями. Адже ж ти викликаєш наш орден!

— Покладіть на вагу мою невинність, — відповіла Ребекка, — і шовкова рукавичка переважить крицеву.

— Отже, ти завзято відмовляєшся признатися в своєму злочині і вперто підтримуєш зухвалий свій виклик?

— Так, вельможний сере, — відповіла Ребекка.

— Отже хай так і буде, в ім'я неба, — сказав великий магістер. — Господь покаже нам, де правда.

— Амінь, — відповіли прецептори, що стояли довкола його, і слово це пролунало по цілих зборах.

— Братіє, — сказав Бомануар, — вам відомо, що ми могли б відмовити цій жінці в божому суді; але ж хоч вона й єврейка й невірна, ми вбачаємо в ній беззахисну чужоземку, і хай боронить нас бог відмовити їй, що поклала надію на лагідні наші закони, в їхньому захисті. Отже, справа полягає ось у чому:

Ребекку, дочку Ісаака з Йорка, на підставі багатьох доказів. обвинувачено в чаклуванні щодо шляхетного лицаря святого ордену нашого, і вона вимагає двобою, щоб довести свою невинність. Кому, шановні брати, на вашу думку, належить дати запоруку бою й кого призначити на нашого бійця?

— Бріяна де Буа-Гільбера, що його більш од інших стосується ця оправа, — сказав прецептор Гудальрік, — і, крім того, він краще за всіх знав, хто з двох тут правий.

— Ти маєш рацію, — сказав великий магістер. — Альберте Мальвуазене, передай цю запоруку Бріянові де Буа-Гільберові. Отже, брате, — продовжував він, звертаючися до Буа-Гільбера, — доручаємо тобі мужньо вийти на бій, ані крихти не вагаючися, що справедлива справа візьме гору. А тобі, Ребекко, ми даємо три дні, зараховуючи й сьогоднішній, щоб знайти бійця.

— Надто невеликий термін, — відповіла Ребекка, — для чужоземки, а ще більше такої, що сповідує іншу віру, щоб знайти людину, яка ладна була б вийти за мене на бій з небезпекою для власного життя та честі проти лицаря, відомого, як добрий вояк.

— Ми не можемо продовжити термін, — відповів великий магістер, — бій має відбутися за нашої присутності, а тим часом багато важливих справ відкликають нас звідсіля на четвертий день. Де прецептор цього монастиря?

Альберт Мальвуазен, все ще тримаючи в руках Ребеччину рукавичку, суворо, але тихим голосом розмовляв з Буа-Гільбером.

— Як, — спитав магістер, — він відмовляється від виклику?

— Ні, він прийняв виклик, високопреподобний панотче, — відповів Мальвуазен, ховаючи рукавичку під кереєю. Щодо місця бою, то найзручніш, на мій погляд, це арена святого Георгія, що належить нашій прецепторії і що з неї ми користуємося для вправ вояцьких.

— Отже, — сказав великий магістер, — на цю арену, Ребекко, мусиш ти покликати свого бійця; в іншому ж випадку, або ж якщо його подолають на божому суді, — ти помреш, як чарівниця, згідно з вироком. Запишіть це наше вирішення і

прочитайте його вголос, щоб ніхто не міг послатися, що він його не знає.

Після того, як були виконані формальності, Ребекка скромно нагадала великому магістрові, що їй треба дістати від нього дозвіл вільно зноситися з друзями, щоб сповістити їх про свій стан та дати їм змогу розшукати лицаря, що вийшов би на бій за неї.

— Це вимога справедлива й законна, — сказав він, — вибери посланця, що йому ти ймеш віри, і йому буде дозволено, коли він схоче, проходити до кімнати, де ти ув'язнена.

— Чи не знайдеться тут когось, — спитала Ребекка, — хто для справедливої справи чи то за щедру платню згодився б виконати доручення нещасливої?

Всі мовчали. Ані почуття жалю, ані навіть надія на нагороду не могли примусити когось виступити.

Врешті, після деякого замішання, відгукнувся Снеллів син, Гіґґ. Він сказав:

— Хоч я й каліка, та якщо можу абияк рухатися й ходити, так цим я зобов'язаний її великодушній допомозі. Я виконаю твоє доручення, — сказав він, звертаючися до Ребекки, — як лише зуміє виконати його каліка, й буду щасливий, якщо ноги мої направлять лихо, що до нього спричинився мій язик. Гай-гай! Вихваляючи твоє милосердя, я й на думці не мав накликати на тебе загибель!

— Розшукай Ісаака з Йорка, — відповіла Ребекка, — ось тобі на витрати, щоб найняти коня та провідника, — і передай йому цю записку. Прощавай! Життя та смерть залежить від того, як швидко ти там будеш.

Гіґґ узяв записку до Ісаака, де було кілька рядків єврейською мовою.

— Я візьму, — сказав він, — доброго коня в сусіди мого Бедана й швидко дістануся Йорка.

Але, на щастя, йому не довелося їхати так далеко: за чверть милі від брами прецепторії він зустрівся з двома людьми; під'їхавши ближче, він упізнав в одному з них свого колишнього хазяїна — Ісаака з Йорка. Другий був — рабин Бен-Семюель. Обидва вони вирішили дістатися якнайближче до

прецепторії, почувши про те, що великий магістер скликав капітул для суду над чарівницею.

— Що тобі, брате? — гукнув рабин, звернувшися до Ісаака, бо ж той, ледве подивившися на записку, що її дав йому Гіґ, гірко простогнав та впав, мов мертвий, з свого віслюка і кілька хвилин лежав нерухомо.

Очунявши, він прийшов до найбільшої розпуки і почав оплакувати Ребекку, мов мертву. На здивовані запитання його супутника він показав йому листа, що його й сам не встиг дочитати.

Рабин прочитав:

«Ісаакові, Адонікамовому синові, що його поганці звуть Ісааком з Йорка. Хай буде мир та благодать обітниці над тобою! Батьку мій, я засуджена на смерть за те, чого не знає душа моя, — за чаклування. Батьку мій, якби знайшовся дужий муж, щоб вийти за мене на бій мечем та списом, за звичаєм християн, і з'явився на темпльстовську арену, на третій день від сьогоднішнього, може бог отців дав би йому силу захистити невинність та врятувати ту, що їй нема від кого сподіватися на допомогу. Якщо ж це неможливо, хай дівчата племені нашого оплачуть мене, як відкинуту, як лань, що її вразив мисливець, як квітку, зрізану косою. Отже, зміркуй, що робити і де шукати допомоги. Один християнський вояк запевне вийшов би битися за мене: це Вільфрід, Седріків син, що його поганці звуть Айвенго. Але ж він не має сили знести вагу свого озброєння. Все ж пошли сповістити його, батьку мій, — він бо має друзів поміж дужих його народу, а як був він наш товариш у неволі, то знайде може когось, хто вийде битися, щоб урятувати мене. І скажи йому, саме йому, Вільфрідові, Седріковому синові, що Ребекка, чи залишиться вона жива, чи помре, у житті та смерті була чиста від гріха, що в ньому її обвинуватили. І якщо схоче бог позбавити тебе дочки, тоді ти, старче, не залишайся надалі в цій жорстокій, кривавій країні, але поспішай до Кордови, де живе твій брат цілий і незайманий, під владою Боабділа-Сарацина; маври бо не такі жорстокі до Якового племені, як християни Англії».

Ісаак ледве стримував себе, доки Бен-Семюель читав листа,

але ж скоро той скінчив, він знову почав за східним звичаєм журитися, роздираючи на собі вбрання, посипаючи собі голову пилом та гукаючи:

— Доню моя! Тіло від тіла мого! Кість від кісток моїх!

— Будь мужній, — сказав рабин, — адже сум цей ні до чого, йди до цього Вільфріда, Седрікового сина. Може він допоможе тобі словом чи ділом. Адже ж юнак цей є улюбленець Річарда, що його звуть Левове Серце; а весь час по всіх усюдах чути, що той повернувся. Може, Айвенго пощастить дістати від нього грамоту чи печатку, щоб утримати цих кровопивць, що ганьблять ім'я хрестоносців, від злочинства, що його вони намислили.

— Я розшукаю його, — сказав Ісаак, — він добрий юнак і співчуває гнаним синам Якова. Але ж йому несила зодягнути свою зброю, а хто ж інший з християн вийде битися за доню мою?

— Не журися, — сказав рабин, — будь мужній і поспішай розшукати цього Вільфріда Айвенга. Я також поїду й не марнуватиму часу. Великий бо гріх був би залишити тебе за лихої години. Я поспішу до міста Йорка, де зібралося багато вояків та відважних людей; я певний, що поміж них розшукаю людину, яка згодиться піднести меча на захист твоєї дочки. Прощавай! Хай здійсниться бажання душі твоєї!

Вони обнялися й рушили кожний своєю дорогою.

XXXIX

Увечері того дня, коли закінчився процес, злегка постукали в двері кімнати, де була ув'язнена Ребекка.

— Увійди, — сказала вона, — якщо ти друг; та хоча б був ти й ворог, мені ж несила заборонити тобі увійти.

— Я приходжу до тебе, як друг чи ворог твій, Ребекко, — сказав Бріян де Буа-Гільбер, увіходячи до кімнати, — залежно від того, як закінчиться наше побачення.

Стурбована появою людини, щої неприборкану пристрасть вона вважала за причину свого лиха, Ребекка, бережучися його та хвилюючися, але ж не лякаючися, відсунулася до найдаль-

шого кутка кімнати. Поза її виявляла не виклик, а рішучість людини, що уникає боротьби, але готова скільки має сили відбивати напад.

— Тобі нема чого боятися мене, Ребекко, — сказав хрестоносець, — чи, певніше кажучи, тобі нема причини боятися мене зараз.

— Я не боюся тебе, сере лицарю, — відмовила Ребекка, хоч її уривчастий подих не пасував до твердого тону її голосу. — Я цілком певна себе й не боюсь тебе.

— Ти не маєш причини лякатися, — похмуро відмовив Буа-Гільбер, — тепер тобі нема чого боятися моїх колишніх невтриманих спроб. Ти можеш покликати сторожу, що над нею я не маю влади. Хоч цю сторожу й призначено вести тебе на смерть, але ж вона не дозволить скривдити тебе нікому, ба навіть мені, якщо моє безумство — вірю бо я, що це безумство! — завело б мене так далеко.

— Хай буде вславлене небо, — сказала Ребекка, — чого я боюся найменше в цім пекельнім кублі, так це смерті!

— Так, — відмовив хрестоносець, — сміливий розум легко призвичаюється до думки про смерть, коли шлях до неї короткий та вільний. Удар списом чи мечем мене не хвилює; стрибок з високого муру, удар гострим кинджалом — тобі ніщо в порівнянні з тим, що люди звуть безчестям. Але ж твоя смерть буде жахлива!

— Хто ж, якщо така моя доля, — сказала Ребекка, — винний у цім, як не ти, що з корисливих та гидких призводів затяг мене сюди, і хто тепер — невідомо нащо — силкується ще погіршити мій бідолашний стан, що його причина є він сам?

— Не думай так, навпаки, грудьми своїми я відбив би небезпеку, що загрожувала б тобі, як відбивав тоді, коли підставляв ці груди під стріли, що могли б покласти край твоєму життю.

— Якби ти чесно захищав невинність, я була б вдячна тобі за щире твоє піклування, але ж ти так часто вимагав за це нагороди, що я кажу тобі: життя, куплене за ціну, що й ти за нього вимагаєш, не має для мене ціни.

— Залиш дорікати мені, Ребекко, я сам сумую і не хочу, щоб ти своїми доганами ще збільшувала мій сум.

— Чого ж тобі треба, сере лицарю? Кажи мерщій. Якщо тобі треба щось переказати мені — перекажи потім, будь ласка, залиши мене на самоті. Не довгий час потрібний, щоб перейти у вічність, але ж цей перехід страшний, мені ж лишається якнайменший час, щоб приготуватися до нього.

— Бачу, Ребекко, що ти завзято вважаєш мене за винного у своєму лихові, а я ж так палко хотів би йому запобігти!

— Сере лицарю, я не дорікатиму тобі... Та ж хіба не твоя невгамовна пристрасть є причина моєї смерті?..

— Ти помиляєшся, помиляєшся, — запально перепинив її хрестоносець, — ти обвинувачуєш мене в тому, чого я не міг передбачити, й чому не міг запобігти.

— Але ж ти сам був на чолі моїх суддів... Не зважаючи на мою невинність... так, невинність... ти добре знаєш це — ти сприяв тому, щоб мене засудили, й якщо я вірно зрозуміла, ти також вийдеш із зброєю в руках, щоб ствердити мою провинність та справедливість вироку, виголошеного наді мною.

— Лише щоб виграти час, дівчино!

— Але ж чи не сором тобі підкорятися та улещувати чужі забобони, супротивні твоїм власним поглядам? — знову викрила його Ребекка.

— Твої слова дуже гіркі, Ребекко, — сказав Буа-Гільбер, нетерпляче ходячи по кімнаті, — але ж я прийшов сюди не обмінюватися з тобою доганами. Знай, Буа-Гільбер не поступається жодному смертному, хоч обставини й примушують його іноді зміняти свої плани. Його воля подібна до струмка гірського: він ухиляється вбік, зустрівшися з скелею, та все ж вперто поривається до океану. Від кого, на твою думку, як не від Буа-Гільбера була записка, що радила тобі вимагати двобою? В кому іншому ти могла б викликати таке співчуття?

— Коротке відкладання неминучої смерті... — відповіла Ребекка. — Мало користі мені буде з нього. І це все, що спромігся ти зробити для тієї, що на неї ти накликав лихо й страждання і що її привів край могили?

— Ні, Ребекко, — сказав Буа-Гільбер, — не лише це мав на думці я зробити. Якби не втрутився сюди цей старий бузувір та безумець Гудальрік, я б сам (такий був мій план) на пер-

ший таки виклик сурми з'явився, як твій оборонець, зодягнений у вбрання мандрівного лицаря, що шукає пригод, щоб уславити свого щита та списа; і тоді хай Бомануар обрав би не одного, а двох чи трьох з присутніх тут лицарів, я вибив би їх з кульбаки одним своїм списом. Отже, Ребекко, була б визнана твоя невинність, і твоєму вдячному почуттю я дав би змогу винагородити мене за мою перемогу.

— Все це, сере лицарю, — сказала Ребекка, — лише нікчемна хвальба тим, що ти зробив би, якби не спало тобі на думку зробити інакше. Ти прийняв мою рукавичку і моєму лицареві, якщо лише така жалюгідна істота, як я, зможе розшукати його, доведеться витримувати удари твого списа... І ти вдаєш з себе мого охоронця!

— Так, я твій друг та охоронець, — твердо повторив хрестоносець. — Я й тепер лишаюся ним... Але ж зрозумій, з яким ризиком чи, краще сказати, з певністю накликати на себе безчестя я хочу цього. А тому не дорікай мені, якщо я ставлю умови перше, як жертвувати всім, що досі було мені дороге, щоб врятувати життя єврейської дівчини.

— Кажи, — сказала Ребекка, — я не розумію тебе.

— Гаразд, — сказав Буа-Гільбер, — я казатиму так широ, як каже грішник на сповіді перед своїм духівником. Ребекко, якщо я не з'явлюся на двобій, то позбавлюся слави й свого лицарського звання, втрачу те, що потрібне мені для життя, як повітря: я кажу про пошану, що її маю поміж лицарів, про надію досягти найвищої влади, що є тепер у руках недоумкуватого святенника Луки де Бомануара, але що її я використаю зовсім інакше. Така моя доля, якщо я не піднесу списа проти тебе.

— Нащо тепер ці слова? — відмовила Ребекка. — Ти вибирав поміж тим, щоб пролляти кров невинної дівчини, і твоїм станом, твоїми надіями. Навіщо тут балакати далі? Ти зробив свій вибір.

— Ні ще, це залежить від тебе, Ребекко, — сказав лицар лагіднішим голосом. — Якщо я з'явлюся на цей бій, я мушу підтримувати бойову свою славу, і тоді чи буде в тебе оборонець, чи ні, ти помреш на вогні, бо ж нема лицаря, що був би

дужчий від мене чи навіть дорівнював би мені, крім Річарда Левового Серця та його улюбленця Айвенга. Айвенго, як добре тобі відомо, не має сили зодягнути свого панцера, а Річард перебуває на чужині у в'язниці. Отже, якщо я з'явлюся, ти мусиш померти навіть і тоді, коли врода твоя примусить якогось запального юнака повстати на твій захист.

— Навіщо повторювати це стільки разів? — спитала Ребекка.

— На те, — відповів хрестоносець, — щоб ти всебічно могла обміркувати долю, що загрожує тобі.

— Ну, так обертай тканину й показуй зворотний бік.

— Якщо я з'явлюся на арені, ти помреш повільною і жорстокою смертю у муках, подібних до тих, що їх, як нам розповідають, зазнають грішники на тому світі. Якщо ж я не з'явлюся, мене оголосять за знечещеного та знеславленого лицаря, викритого в чаклуванні та спільництві з невірними, і славетне ім'я, ще більш уславлене моїми подвигами, зробиться сміховиськом та ціллю для доган. Я втрачу славу, втрачу честь, втрачу можливість досягти височіні, що її навряд чи досягали імператори, — я принесу в жертву своє шанолюбство, зруйную плани, високі, мов гори, що з них, як кажуть поганці, легко зійти на самісіньке небо... Але, Ребекко, — додав Бріян, кидаючися до ніг єврейки, — я принесу в жертву це величчя, зречуся цієї слави, відкину цю владу навіть зараз, коли вона майже в моїх руках, якщо ти скажеш: «Бріяне де Буа-Гільбере, я буду твоя!»

— Залиш ці божевільні надії, сере лицарю, — відповіла Ребекка, — поспішай краще до регента, до принца Джона, вони не можуть ухвалити вирок вашого магістра.

— Щодо них, мені байдуже, — відмовив він, хапаючися за край її вбрання, — до тебе однієї я звертаюся. І що може завадити тобі зважитися? Зміркуй, — якщо навіть я ворог твій, то все ж смерть гірша від ворога, а смерть — це єдиний мій суперник.

— Я не порівнюю цих лих, — відповіла Ребекка, боючися розсердити неприборканого лицаря, але ж твердо вирішивши не терпіти його пристрасті, ба навіть не давати йому надії. —

Будь людиною. Якщо, справді, віра твоя наказує бути таким милосердим, — про що ти частіше просторікуєш, аніж такий буваєш, — врятуй мене від жахливої смерті, що загрожує мені, не вимагаючи нагороди, не примішуючи підлу користь до своєї великодушності.

— Ні, дівчино, — гукнув гордовитий хрестоносець, підводячися на ноги, — тобі не пощастить одурити мене! Якщо я відмовляюся від сучасної слави та майбутньої влади, то відмовляюся на те, щоб урятувати тебе, на те, щоб ти втекла разом зі мною. Слухай-но мене, Ребекко, — сказав він тихшим голосом. — Англія... Європа... це ще не цілий світ. Є країни, де ми можемо жити вільним життям, де навіть буде широке поле діяльності для мого шанолюбства. Ми рушимо до Палестини, де я маю друга — Конрада, маркіза Монсерратського, друга, чужого, як і я, тим безглуздим забобонам, що сковують наш природновільний розум... Краще ввійти до спілки з Саладіном, аніж терпіти приниження від жалюгідних святенників. Я прокладу нові шляхи до величчя! — казав він далі, швидко ходячи по кімнаті. — В Європі хутко знову пролунають голосні кроки того, що його вона прогонила з числа своїх синів. Ти будеш цариця, Ребекко! На горі Кармельській піднесемо ми трон, що його створить для тебе моя відвага, і я зміню на скіпетра давнобажаний жезл.

— Мрії, — сказала Ребекка, — це марна нічна примара. Та навіть коли б вона перетворилася на справжню дійсність, вона не спокусила б мене. Одне скажу я тобі: ніколи не поділю я з тобою влади, що її ти зумієш здобути. Я так високо ставлю відданість батьківщині та своєму народові, що не можу поважати людину, готову грати цими священними узами й відкинути свої обов'язки щодо ордену, що йому вона присягалася бути вірним. І все це лише, щоб задовольнити злочинну пристрасть до дівчини чужого племені! Не вимагай нагороди за моє звільнення, сере лицарю, не продавай великодушного вчинку, будь охоронець скривдженої з людяності, а не з корисливих причин... Іди до англійського престолу, Річард вислухає мою скаргу на цих жорстоких людей.

— Ніколи, Ребекко! — гордовито відповів хрестоно-

сець. — Якщо я зречуся ордену, то лише заради тебе, заради тебе однієї. Якщо ти відкинеш мою любов, в мені лишиться тільки саме шанолюбство. Я не хочу бути іграшкою іншим. Схилити свою голову перед Річардом, благати ласки в цього гордовитого серця? Ніколи, Ребекко! Ніколи в своїй особі не кину я до його ніг наш орден! Я можу покинути орден, але ж не принижу, не зраджу його.

— Отже, хай буде ласкавий до мене господь, — сказала Ребекка, — від людей мені нема чого сподіватися допомоги.

— Так воно й є, — відповів хрестоносець, — ти гордовита, але ж у мені ти знайшла не менш гордовитого. Якщо я вийду на арену з списом у руці, не сподівайся, що будь-яке земне міркування зможе втримати міць моєї руки. Подумай про свою долю: померти такою жахливою смертю!

Ребекка відповіла:

— Пробачте, я не хочу більше марнувати ані часу, ані слів.

— Отже, ми розлучаємося, — сказав Буа-Гільбер, трохи помовчавши. — Присягаюся небом, я зачарований! Той йолопський кістяк, здається, мав рацію: в сумі, що з ним я розлучаюся з тобою, є щось надприродне... Люба істота, — сказав він, шанобливо підходячи до неї, — така молода, така чарівна, така безстрашна до смерті — і все ж засуджена на смерть, смерть ганебну й мучительну!.. Чи пробачиш ти мені, Ребекко?

— Пробачаю, як лише жертва може пробачити свого ката.

— Отже, пробач, — сказав Бріян і вийшов з кімнати.

Прецептор Альберт нетерпляче чекав у сусідній кімнаті, коли повернеться Буа-Гільбер.

— Ти надто довго барився в неї, — сказав він, — я почував себе немов на розпеченому залізі з нетерплячки. Що, коли б великий магістер чи його шпиг Конрад зайшли сюди? Дорого заплатив би я за свою поблажливість... Але ж що тобі, брате?.. Ти ледве стоїш на ногах, обличчя твоє похмуре, мов ніч. Чи здоровий ти, Буа-Гільбере?

— Так, — відповів той, — я здоровий та веселий, мов нещасливий за годину перед стратою. Ні, присягаюся розп'яттям, куди гірше! Адже ж бувають люди, що за таких умов розлучаються з життям, мов з старим убранням... Небо свідок, Мальву-

азене, ця дівчина цілком знесилила мене! Я майже вирішив іти до великого магістра сказати йому просто у вічі, що я зрікаюся ордену і відмовляюся від тієї брутальної ролі, що її наклала на мене його тиранія!

— Чи ти збожеволів! — відповів Мальвуазен. — Ти остаточно загубиш себе й не врятуєш життя цій єврейці, що, видно, така дорога тобі. Бомануар призначить іншого лицаря замість тебе, щоб виконати свій вирок, і обвинувачена, безперечно, загине так само, якщо б ти виконав покладене на тебе доручення.

— Я сам вийду битися за неї, — гордовито відповів Бріян, — і якщо це зроблю, я гадаю, Мальвуазене, ти не зможеш назвати нікого в ордені, хто всидів би в кульбаці під ударом мого списа.

— Чудово, але ж ти забуваєш, — відповів лукавий радник, — що тобі не буде ані часу, ані змоги виконати свій божевільний намір. Іди до Луки Бомануара, скажи, що ти зрікаєшся своєї обітниці послуху, і побачиш, чи надовго старий залишить тебе на волі. Скоро злетить з твоїх вуст це слово, ти будеш уже на сто футів під землею, у в'язниці прецепторії, як лицар, що зрадив обітницю. Ти мусиш битися, Бріяне, якщо не хочеш загинути та позбавитися честі!

— Я скину з себе ці кайдани й втечу, — сказав Буа-Гільбер, — втечу до якоїсь далекої країни, де ще не чути про безумство та фанатизм. Жодна краплина крові цієї чарівної істоти не повинна проллятися з моєї згоди.

— Тобі не пощастить втекти, — сказав прецептор, — твоя нерозсудливість викликала підозріння, і тобі не дозволять залишити прецепторію. Піди, спробуй, підійди до брами й накажи спустити підйомного моста: побачиш, яку тобі дадуть відповідь. Ти здивований, ображений; та хіба це не щастя для тебе? Якби ти втік, що було б з цього? Твоя зброя була б переламана, на твоїх предків упала б ганьба, тебе б позбавили лицарського звання. Зміркуй це все. Куди сховають свої обличчя твої брати, коли Бріяна де Буа-Гільбера, найкращого списоносця ордену, проголосять за відступника поміж глузування цілого народу?

— Мальвуазене, — сказав лицар, — дякую тобі... Ти зачепив струну, що її звук найдужче струшує моє серце. Хай би що там було, ім'я відступника ніколи не поєднається з ім'ям Буа-Гільбера. Дай боже, щоб сам Річард чи хтось з його уславлених улюбленців в Англії з'явився на цей бій! Але ж вони відмовляться — ніхто не схоче піднести зброю за невинно засуджену.

— Це було б для тебе найкраще, — сказав прецептор. — Якщо не з'явиться охоронець, нещаслива дівчина помре не через тебе, але ж за вироком великого магістра, і він зазнає всієї ганьби, — проте, ганьба ця, на його погляд, однаково, що схвалення та слава.

— Правда, — сказав Буа-Гільбер, — якщо не з'явиться охоронець, я буду лише один з глядачів, що сидітимуть на конях не беручи участі в усім, що відбудеться. Так воно й буде, я залишуся при своєму першому вирішенні, — згодився гордовитий хрестоносець. — Вона погребала мною, відкинула, образила мене, навіщо ж віддавати мені за неї все, що підвищує мене в думці інших? Мальвуазене, я з'явлюся на двобій!

З цими словами він вийшов з кімнати, прецептор пішов за ним, щоб бути при ньому та підбадьорювати його мужність.

XL

Чорний Лицар, розлучившися з шляхетним Локслеєм, рушив простим шляхом до пріорства святого Ботольфа, одного сусіднього монастиря, незначного територією й прибутками. Після того, як було узято замок, туди перенесли Айвенга під охороною Гурда та Вамби. Зустріч Айвенга і його рятівника була дуже зворушлива. Але ж баритися Чорному Лицареві, видно, не було коли. Після довгої та важливої розмови з пріором послали гонців у різних напрямках, і другого ранку Чорний Лицар зібрався рушити далі в супроводі блазня Вамби, що був йому за провідника.

— Ми зустрінемося, — сказав він Айвенгові, — в Конінгзбурзі, замку небіжчика Адельстана; батько твій, Седрік, править там поминки по своєму шляхетному родичеві. Я побачу там твоїх саксонських родичів, сере Вільфріде, і познайомлюся

з ними ближче. Ти також побачиш мене там, і я посилкуюся замирити тебе з батьком.

Кажучи це, він по-дружньому попрощався з Айвенгом, що дуже хотів їхати разом із своїм рятівником. Але ж Чорний Лицар і слухати про це не хотів.

— Пробудь ще день тут, бо навряд чи вистачить тобі сил рушити навіть і завтра. Мені не потрібний інший провідник, крім чесного Вамби. Він може грати роль ченця чи блазня, відповідно до того, що буде потрібно.

Мовивши це, він попрощався ще з пріором, сів на коня і рушив разом з Вамбою. Айвенго стежив за ними очима, доки вони зникли в гущавині сусіднього лісу, а потім вернувся до монастиря.

Незабаром після утрені він запросив до себе пріора. Старий відразу ж прийшов і збентежено спитав, як Айвенго себе почуває.

— Мені краще, — відповів той, — як я міг сподіватися. Чи то рана моя була легша, як можна було гадати з великої втрати крові, чи це так чудодійно вплинув на мене цей бальзам, але ж я почуваю вже, що можу зодягти свого панцера, і це дуже добре, бо ж у мене з'являються такі думки, які не дозволяють мені лишатися тут надалі даремно.

— Хай святі не дозволять, — гукнув пріор, — щоб син Седріка-Сакса залишив нашу оселю перш, як зовсім загояться його рани! Сором буде нам, якщо це ми дозволимо!

— Мені й самому не хотілося б залишити вашу гостинну оселю, вельмишановний панотче, — сказав Айвенго, — якби я не почував уже, що маю досить сили знести дорогу і не був би свідомий потреби їхати.

— Та що ж це примушує тебе отак раптово виїхати? — спитав пріор.

— Чи не бувало з тобою, святий отче, — відповів лицар, — щоб ти передчував майбутнє лихо, що його причину дарма намагаєшся розпізнати? Чи не траплялося тобі, що душа твоя затьмарювалася, немов соняшна долина, коли над нею звисне чорна хмара, що віщує близьку бурю?

— Не можу заперечувати, — сказав пріор, — що це буває.

Але що можеш ти зробити поранений, якщо підеш за тим, кому не можеш допомогти, коли на вас нападуть?

— Пріоре, — відповів Айвенго, — ти помиляєшся. Я тепер так одужав, що міг би обмінятися ударами з тим, хто викликав би мене на двобій. Але навіть коли б я не міг битися, то можу допомогти йому, якщо загрожуватиме небезпека, іншим способом, крім сили зброї. Відомо, що сакси не люблять нормандського племені, а хто знає, що може бути, якщо він з'явиться поміж них, коли серця їхні роздратовані Адельстановою загибеллю, а голови розпалені бенкетом? Я вважаю, що коли він з'явиться до них, це буде найнебезпечніша мить, і тому я рішився поділити з ним цю небезпеку, чи запобігти їй; тому прошу тебе позичити мені одного з твоїх коней, що його хода буде, мабуть, спокійніша від ходи мого бойового коня.

— Безперечно, — сказав священик. — Візьми мого власного коня, що його я вимуштрував, немов навмисно для тебе; він ходить дуже спокійно і рівно. Можу сказати про Мелкіна, — так зву я його, — що для твоєї мандрівки тобі не знайти коня кращого й спокійнішого. Він поступиться, може, хіба коневі штукаря, що танцює поміж яєць.

— Прошу тебе, вельмишановний панотче, — сказав Айвенго, — накажи негайно засідлати Мелкіна, і пошли до мене Гурда з моїм панцером та зброєю.

Айвенго зійшов із сходів швидше та вільніше, як можна було гадати, зважаючи на його рану, тут скочив на коня, щоб якнайшвидше врятуватися від докучливого пріора, що невідступно йшов за ним, скільки дозволяли йому роки та гладка його стать, і то хвалив Мелкіна, то прохав лицаря берегти його.

Скочивши на коня й наказавши своєму джурі (так звав тепер себе Гурд) їхати обік, він рушив услід Чорному Лицареві до лісу, тимчасом як пріор, стоячи коло монастирської брами, дивився їм услід і розмовляв сам з собою:

— Які меткі та запальні ці вояки! Мені не слід було б давати йому Мелкіна, — адже ж з моїм ревматизмом я загину, якщо йому щось трапиться.

А Чорний Лицар та його провідник тим часом пробиралися

самітними лісовими стежками. Добрий лицар то напівголосно співав якоїсь пісні, то базікав з просторікуватим своїм супутником, так що розмова їхня являла з себе якусь дивну мішанину співів та жартів.

Блазень був у своєму звичайному фантастичному вбранні, але ж останні події примусили його запастися, замість колишньої дерев'яної зброї, гострим мечем та щитом. Не зважаючи на свою професію, він виявив себе дуже спритним, користуючися з цієї зброї під час облоги Торквільстону.

— Гарна пісенька! — сказав Вамба, коли вони скінчили співати якоїсь пісні. — Я співав її укупі з Гурдом, що колись був мій товариш, а тепер є вільна людина і товариш мого пана. Ну що ж, проспіваймо іншої.

Блазень почав нову пісню, з трохи комічним мотивом; до нього приєднався й лицар.

— Хотілося б мені, Вамбо — сказав лицар, — щоб наш хазяїн збірного дуба чи веселий чернець, його капелан, послухали твоєї пісні на честь нашого гладкого йомена.

— А мені не хотілося б цього, — сказав Вамба, — навіть за ріг, що висить на твоїй перев'язі.

— Так, — сказав лицар, — це запорука Локслеєвого доброго ставлення до мене, хоч, здається мені, я й не потребуватиму його. Просурмивши тричі у цього рога, як мене запевняли, ми зберемо навколо себе чималу юрбу тих чесних йоменів.

— Я сказав би «борони, боже», — відповів блазень, — якби цей приємний дарунок не був би запорука того, що вони пропустять нас, не вчинивши нам лиха.

— Як так? Що хочеш ти цим сказати? — спитав лицар. — Чи не думаєш ти, що без цієї запоруки дружби вони б напали на нас?

— Ні, я нічого не кажу, — сказав Вамба, — тим більше, що зелені дерева мають вуха, так само, як і кам'яні мури. Та чи можеш ти сказати мені, сере лицарю, — в якому вигляді твоя баклажка та гаманець приємніші тобі, — коли вони порожні, чи коли повні?

— На мій погляд, ні тоді, ні тоді, відмовив лицар.

— За таку дурну відповідь ти заслуговуєш, щоб у твоїх

руках вони ніколи не були повні. Краще вихилити кухоль, коли передаєш його саксові, і лишити гроші вдома, коли їдеш до зеленого лісу?

— Так ти маєш наших приятелів за грабіжників? — спитав Лицар Колодки.

— Ти не так зрозумів мене, любий сере, — сказав Вамба, — може, відбираючи торбу, вони полегшують довгу дорогу пішоходові, й хто зна, може це дуже добре для душі подорожнього, що його звільняють від того, що являє коріння лиха. Тому-то й я не зватиму поганими іменами тих, хто робить такі послуги. Але ж я бажав би, щоб моя торба та гаманець лишалися вдома щоразу, як я зустрінуся з цими молодцями, — бо ж це звільнило б їх від зайвого клопоту.

— Що не кажи, Вамбо, — відмовив лицар, — а ці йомени по-молодецькому прислужилися при Торквільстоні твоєму панові Седрікові.

— Так, — сказав Вамба, — вони друзі всіх чесних та бідних. Але ж тут є молодці, що куди небезпечніші подорожнім, як та вольниця.

— Хто це? Я гадаю, що у вас немає ані вовків, ані ведмедів.

— Звичайна річ, ні, сере, але ж у нас є Мальвуазенові вояки, і, дозвольте сказати, за часів чвар десяток їх варт вовчої зграї за інших часів. Тепер вони вичікують на свої жнива, і сили їхні зміцнені вояками, що врятувалися з Торквільстону; отже, коли б ми зустрілися з їхньою зграєю, то нам довелося б заплатити за вояцькі наші подвиги. А тепер прошу сказати, сере лицарю, що зробив би ти, якщо ми зустрілися б з двома такими молодцями?

— Пристромив би негідників списом до землі, Вамбо, якби забагнулося їм нас спинити.

— А якби їх було четверо?

— Всі б покуштували того самого, — відповів лицар.

— А якби шестеро, — казав далі Вамба, — а нас, як зараз, лише двоє, чи не пригадав би ти тоді про Локслеєвого рога?

— Що, звати на порятунок?! — гукнув лицар. — Проти шести чоловік отакої сволоти, що їх і один добрий лицар розжене, як вітер розгонить зів'яле листя?

— Ну, тоді, — сказав Вамба, — дозволь мені подивитися ближче на рога, що так голосно сурмить.

Лицар одстебнув застіжку перев'язі й виконав бажання свого супутника, що негайно повісив собі рога на шию.

— Тра-ліра-ла, — сказав він — насвистуючи мотив, — я просурмлю це не гірше від будь-кого іншого.

— Що ти робиш, шахраю? — сказав лицар. — Віддай мені рога!

— Будь задоволений, сере лицарю, з того, що він цілий та незайманий. Коли відвага та простодушність мандрують удвох, простодушність мусить нести рога, вона бо краще зуміє просурмити в нього.

— Гей, блазню, — сказав Чорний Лицар, — ти надто багато дозволяєш собі!.. Бережися, щоб не ввірвався мені терпець!

— Не загрожуй мені, сере лицарю, — сказав блазень, тримаючися на деякій відстані від нетерплячого лицаря, — або ж простодушність покаже свої п'яти, і хай тоді відвага розшукує дорогу, як їй вже буде до вподоби.

— Ти влучив у ціль, — сказав лицар, — і, правду кажучи, мені нема коли базікати з тобою про дурниці. Залиш у себе рога, якщо хочеш, та й поїдемо далі.

— Ти не кривдитимеш мене? — спитав Вамба.

— Кажу тобі, ні.

— Але ж дай мені в тім лицарське слово, — казав далі Вамба, під'їжджаючи дуже обережно.

— Обіцяюся тобі своїм лицарським словом. Але ж рушай наперед з своєю простодушністю.

— Отже, відвага й простодушність знову прийшли до згоди, — сказав блазень, вже сміливо під'їжджаючи до лицаря. — Правду кажучи, я не дуже кохаюся у таких лящах, що ними ти винагородив гладкого ченця, коли його святість покотилася по землі, мов той скраглевий король. Але ж тепер, коли ріг в руках у простодушності, хай відвага підведеться на стременах та струсить гривою: якщо я не помиляюся, там у чагарникові на нас чатують.

— Чому це ти так гадаєш? — спитав лицар.

— Я помітив, як двічі, чи тричі блиснув шолом крізь листя.

Чесні люди їхали б дорогою, а хто ховається, той на добре не мислить.

— Правда, — сказав лицар, спускаючи прилбицю, — я гадаю ти не помилився.

Він вчасно спустив прилбицю, бо в ту саму мить з підозрілого місця вилетіли три стріли, спрямовані йому в голову та груди; одна з них конче потрапила б йому в чоло, коли б крицева прилбиця не спинила її. Дві інші вдарилися об нагрудника та щита, що висів на шиї.

— Спасибі доброму джурі, — сказав лицар. — Вамбо, поміряємося з ними!

І він полетів просто в гущавину. Відразу ж шість чи сім вершників кинулися на нього з піднесеними списами; три списи ударилися в нього й розлетілися вщент, немов вони були спрямовані в крицеву вежу. Здавалося, очі Чорного Лицаря кидали полум'я навіть крізь відтулину прилбиці. Він підвівся на стременах з виглядом надзвичайної гідності й гукнув:

— Це що таке, панове?

У відповідь наладці вихопили мечі й напали на нього з усіх боків з криком:

— Згинь, тиране!

— А! Святий Едуарде! Святий Георгію! — гукав Чорний Лицар, валячи кожним ударом по одному ворогові. — Так у нас тут зрадники!

Хоч які одчайдушні були його супротивники, проте вони відступали перед рукою, що кожний удар її був смертоносний, і здавалося жах, навіюваний навколо його силою, мав уже опанувати всю юрбу, коли враз якийсь лицар у синьому панцері, що досі тримався позаду інших, рушив із списом наперед і, спрямувавши удар не на вершника, а на коня, на смерть поранив шляхетну тварину.

— Підлий удар, — гукнув Чорний Лицар, коли кінь його впав додолу, тягнучи з собою вершника.

Лише цієї хвилини Вамба почав сурмити в рога, бо все сталося так швидко, що він не встиг зробити цього раніше. Раптовий звук примусив убивців ще раз відступити і Вамба, хоч був погано озброєний, відразу ж кинувся до Чорного Лицаря та допоміг йому підвестися з землі.

— Ганьба вам, зрадники, боягузи! — гукнув лицар, видно, ватажок тих, що нападали. — Відступаєте, почувши ріг, що в його сурмить якийсь блазень!

Підбадьорені цими словами, вони знову напали на Чорного Лицаря, і йому лишилося тільки одне: притулитися до дуба та відбиватися мечем. Підлий лицар схопив другого списа, вичекав, коли його страшний супротивник був у найгіршому стані, і поскакав до нього, сподіваючися пристромити його списом до дерева, але ж Вамба знову перешкодив цьому намірові. Надолужуючи брак сили спритністю й користуючися з того, що вороги, яким доводилося битися з серйознішим супротивником, не звертали на нього уваги блазень здалека стежив за бійкою й спинив синього лицаря, розрубавши ударом меча жижки його коневі. Кінь та вершник упали. Не зважаючи на це, стан Лицаря Колодки був усе ще дуже небезпечний, бо його звідусіль тіснили озброєні люди. Він мусив напружувати всі сили, щоб оборонятися, і вже починав слабішати, коли раптом з гущавини вилетіла стріла, що звалила на землю найнебезпечнішого супротивника, а за нею з'явилася юрба йоменів на чолі з Локслеєм та веселим ченцем. Вони негайно ж узяли якнайжвавішу участь у бою й швидко покінчили з розбишаками. Всі вони полягли на місці забиті, чи смертельно поранені. Чорний Лицар подякував своїм рятівникам з такою величністю, якої перше ніколи не було помітно в його поводженні: тоді він тримався, як звичайний хоробрий вояк, а не як особа вищого ранґу.

— Мені дуже важливо, — сказав він, — навіть перше, як я подякую моїм спритним друзям, довідатися, якщо я зможу, хто був мій невідомий ворог. Відкрий, Вамбо, прилбицю в синього лицаря, що, здається, є за ватажка цих негідників.

Блазень відразу ж під'їхав до ватажка вбивць, що, розбитий при падінні, лежав під пораненим конем, не маючи сили ані втекти, ані чинити опір.

— Ну, хоробрий лицарю, — сказав Вамба, — мені доводиться бути твоїм зброяром так, як попереду я був твій стайничний: я зняв тебе з коня, а тепер зніму з тебе шолома.

Кажучи так, він не дуже-то ніжно зняв з голови синього

лицаря шолома, і Лицар Колодки побачив сиве волосся й обличчя, що їх ніяк не сподівався зустріти за таких обставин.

— Вальдемар Фітцурз! — гукнув він здивований. — Що могло спонукати до такого мерзенного вчинку людину твого звання та твоєї гідності?

— Річарде, — сказав полонений лицар, дивлячися на нього, — ти погано знаєшся на людях і не можеш уявити собі, до чого шанолюбство та помста можуть призвести кожного з людей.

— Помста? — відповів Чорний Лицар. — Я ніколи не кривдив тебе. Тобі нема за що помщатися на мені.

— А моя дочка, що від шлюбу з нею ти відмовився, чи не образа це норманові, що його кров така сама шляхетна, як і твоя?

— Дочка твоя? — відмовив Чорний Лицар. — Гарний, нема чого казати, привід до ворожнечі, що призвела до такої кривавої справи! Відійдіть убік, панове, мені треба перебалакати з ним сам на сам. Тепер, Вальдемаре Фітцурзе, скажи мені щиро — признайся, хто підбурив тебе до цієї віроломності?

— Син твого батька, — відповів Вальдемар, — що цим способом хотів помститися на тобі за твою неслухняність батькові.

Річардові очі блиснули обуренням, але його шляхетне серце взяло гору. Він притиснув руку до чола й кілька хвилин дивився на приниженого барона, що на його обличчі гордощі боролися з соромом.

— Ти не просиш зглянутися на тебе, Вальдемаре? — спитав король.

— Хто у левових пазурях, — відповів Фітцурз, — той знає, що це даремно.

— Візьми цю ласку, не просячи, — сказав Річард, — лев не жере трупів, що лежать перед ним. Збережи собі життя, але ж за умовою, щоб за три дні ти залишив Англію, сховав ганьбу в своєму нормандському замку й ніколи не вимовляв імення Джона Анжуйського, як співучасника підлого твого замаху. Якщо тебе стрінуть на англійській землі після того, як мине цей строк, тебе стратять. Якщо ти вимовиш хоч єдине слово,

противне честі мого дому, присягаюся святим Георгієм, тебе не врятує навіть святилище вівтаря. Я повішу тебе, щоб з тебе годувалися круки, на зубцях муру твого власного замку. — Накажи, Локслею, дати коня цьому лицареві. Я бачу, твої йомени захопили всіх коней, що порозбігалися, і хай він їде вільний та незайманий.

— Якщо я не був би певний, що голос, який наказує мені, не дозволяє, щоб з ним сперечалися, — відповів йомен, — то пустив би в мерзенного злочинця стрілу, що звільнила б його від труднощів довгого шляху.

— В твоїх грудях англійське серце, Локслею, — сказав Чорний Лицар, — і ти маєш рацію, кажучи, що повинен слухатися моїх наказів. Я — Річард Англійський!

При цих словах, вимовлених величним тоном, властивим високому санові й власній шляхетній вдачі Левового Серця, всі йомени стали навколішки й тут-таки, присягнувшися йому на вірність, просили дарувати їм їхні провини.

— Підведіться, друзі мої, — вимовив Річард, дивлячися на них поглядом, з якого було видно, що звичайний добрий його настрій вже взяв гору над вибухом невтриманого гніву. З його обличчя зникли навіть усі сліди останнього жахливого хвилювання.

— Підведіться, друзі мої! Все, що зробили ви поганого, викуплене вашими чесними послугами бідолашним моїм підданим під мурами Торквільстону та допомогою, що її мав од вас сьогодні ваш король. Підведіться, ленники мої, і будьте надалі добрі піддані. А ти, хоробрий Локслею...

— Не зви мене більше Локслеєм, мій королю. Знай справжнє моє ім'я, що його слава, на жаль, пролунала так далеко, що, мабуть, досягла твого вуха. Я — Робін Гуд з Шервудських лісів[1].

— Король вольниці й принц добрих хлопців! — сказав король. — Хто не чув цього імені, відомого навіть у далекій

---

[1] З балад про Робіна Гуда ми довідуємося, що цей славетний розбійник іноді звав себе Локслеєм — відповідно до села, де він народився; але ж де саме було це село, в баладах про це нічого не говориться.

Палестині? Але ж будь певний, хоробрий Робіне: все, зроблене під час нашої відсутності за цих тривожних часів забуто і не ставитиметься тобі за провину.

— Правду каже прислів'я, — сказав Вамба, втручаючися в розмову, але трохи зм'ягчивши свій звичайний сміливий тон, —

Скоро, кіт подався з хати,
Починають миші грати.

— Так ти тут, Вамбо? — сказав Річард. — Не чувши так давно твого голосу, я подумав був, що ти втік.

— Я втік? — гукнув Вамба. — Коли ж простодушність розлучалася з відвагою! Ось лежать трофеї мого меча: добрий сірий кінь, що йому я щиро хотів би повернути ноги за умовою, щоб хазяїн його лишився тут на його місці. Щоправда, спочатку я відступив на кілька кроків, бо ж об строкате вбрання списи не розбиваються так легко, як об крицевого панцера. Але ж якщо я й не бився вістрям меча, все ж ти мусиш визнати мою заслугу: я ж сурмив сигнала до атаки!

— І з добрим наміром, чесний Вамбо, —ствердив король. — Твоя послуга не буде забута.

У цей час позаду Річарда почулося якесь бурмотання. Король оглянувся й побачив веселого ченця, що стояв, навколішки перебираючи свої чітки. Коло нього на траві лежав його дрючок, що не був бездіяльний під час сутички.

— Що тобі, навіжений ченче? — спитав Річард. — Чи, може, ти боїшся, як би твій біскуп не довідався, як вірно служиш ти богородиці та святому Денстанові? Заспокойся, не бійся, Річард Англійський не зраджує таємниць, що їх довіряють йому за пляшкою вина.

— Ні, найдобріший королю мій, — відповів пустельник, — я боюся не біскупового жезла, а королівського скіпетра. Гай-гай, злочинна рука моя наважилася ляснути в вухо помазаника божого.

— Ага! — сказав Річард, — ось у чому річ! Правду кажучи, я вже був забув про цього ляща, хоч од нього мені цілий день

у вусі гуло. Але ж, якщо твій удар і був такий меткий, так я пошлюся на добрих людей, що стоять довкола нас, що за нього добре й віддячено. Та, якщо ти вважаєш, що за мною залишився якийсь борг, і вимагатимеш додадкової заплати...

— Ні, ні, — відповів пустельник, — я дістав своє ще й з відсотками. Дай боже твоїй величності завжди платити свої борги так акуратно!

— Якби я завжди розплачувався кулаками, — сказав король, — моїм кредиторам не доводилося б скаржитися, що в них порожній гаманець...

— Що це за вершники їдуть? — сказав хтось, і всі побачили, що раптом до них під'їхали дві нові особи.

XLI

Це приїхали Вільфрід Айвенго на коневі ботольфського пріора й Гурд, що їхав у супроводі з ним на бойовому коні самого лицаря. Айвенго був без краю здивований, побачивши на невеликому муріжку, де перше точився бій, свого володаря, забризканого кров'ю, і навколо нього шість чи сім трупів.

Він не знав, чи розмовляти йому з Річардом, як з мандрівним Чорним Лицарем, чи поводитися з ним інакше.

— Не бійся, Вільфріде, звати Річарда власним його ім'ям, — сказав той. — Ти бачиш, мене оточують вірні англійські серця, хоч, може, через свою гарячу англійську кров вони й збочували часом з вірного шляху.

— Сере Вільфріде Айвенго, — сказав хоробрий Робін Гуд, виходячи наперед, — тобі не треба, щоб я з мого боку стверджував слова нашого короля, але ж дозволь сказати з певними гордощами, що серед людей, що багато перенесли, у нього немає підданих, вірніших од тих, що оточують його цієї хвилини!

— Я певний цього, відважний Локслею, — відповів Вільфрід, — адже ж поміж них є й ти. Але ж що означають ці сліди смерті та небезпеки, що загрожувала? Ці трупи та кров на панцері мого короля?

— Зрада загрожувала нам, Айвенго, — сказав король, —

але за допомогою цих добрих людей ми впоралися з ними та, здається, ти й сам також є зрадник, — додав Річард посміхаючися, — найнеслухняніший зрадник! Чи не дістав ти від нас суворого наказа лишатися спокійно сидіти в Сент-Ботольфі, аж доки загоїться твоя рана?

— Вона загоїлася, — сказав Айвенго, — тепер вона не більш як рубець від голки. Але ж навіщо, о, навіщо, вельможний королю, завдавати стільки тривоги серцям вірних служників, ризикуючи своїм життя на пустельних дорогах, у небезпечних пригодах, немов життя це варте не більше від життя звичайного мандрівного лицаря, що не має на землі нічого дорожчого від меча та списа?

— І Річардові Плантагенетові, — сказав король, — непотрібна інша слава, крім тієї, що її здобудуть йому добрий його меч та спис. Річард Плантагенет куди більше пишається з успіху пригоди, де бився один лише добрий меч у його могутній руці, аніж з битви, де він стояв на чолі стотисячного війська.

— Але ж твоєму королівству, мій королю, — сказав Айвенго, — твоєму королівству загрожує розклад та чвари. Що, коли твої підданці, що на них чигає усіляке лихо, залишаться без свого володаря поміж тих небезпек, що ти їх щодня шукаєш і що однієї з них ти ледве уникнув цієї хвилини?

— Найкращі з моїх підданців, — відповів Річард, — недалеко відстали від мене в божевільних вчинках... Наприклад, найвірніший служник мій, Вільфрід Айвенго, не слухається найсуворішого мого наказу, та ще вичитує казання своєму королеві, що той не виконує точно його порад. Хто ж з нас має більше причин дорікати один одному?.. Але ж даруй мені, вірний мій Вільфріде! Я вже пояснив тобі в Сент-Ботольфі, що той час, що його я перебув і ще перебуду далеко від чужих очей, потрібний моїм друзям та вірним дворянам, щоб вони могли зібрати військо, і Річард, повернувшися, міг би виступити на чолі таких сил, на які зі страхом дивилися б його вороги, і та зрада, що її намислюють, розвіялася б, не добувши з піхов мечів. Раніше, як завтра, Естотвілеві та Богенові не зібрати досить сил, щоб рушити до Йорка. Від Солсбері я че-

каю на реляції з півдня, від Бошана — з Варвікширу й від Мелтона та Персі — з півночі. Канцлер має захопити Лондон. З'явившися надто швидко, я підпав би небезпеці, що від неї не змогли б врятувати мене ані спис, ані меч, навіть за допомогою самостріла відважного Робіна чи ченцевого дрючка разом з ріжком премудрого Вамби.

Вільфрід шанобливо вклонився: він добре знав, що даремно було б стримувати неприборканий лицарський дух, через який Річард часто-густо підпадав небезпеці, що її йому зовсім легко було уникнути, чи, краще кажучи, що її шукати було необачно з його боку. Молодий лицар зітхнув і замокв. Річард хоч і визнавав у душі, що догани Айвенга мають рацію, проте, знову звернувся до Робін Гуда:

— Королю вольниці, — сказав він, — чи не знайдеться у тебе чогось, щоб зміцнити сили вельможного твого брата? Я таки неабияк зголоднів через цих мертвих молодців!

— Правду кажучи, — відповів Робін Гуд, — адже ж я зневажав би самого себе, коли б збрехав перед твоєю милістю, — наша комора повна... — він замовчав, зніяковівши.

— Дичини, мабуть? — весело гукнув Річард. — Кращої їжі, коли треба, й бути не може...і, власне кажучи, якщо королеві не до вподоби сидіти вдома та стріляти самому свою дичину, він не має права дуже гніватися, коли її забивають інші замість його.

— Отже, якщо твоя милість, — сказав Робін, — вшанує знову своєю присутністю одне з наших збірних місць, то дичини буде досхочу; крім того, до присмаки знайдеться й кухоль пива, а, може, й келих доброго вина.

У тіні величезного дуба похапцем влаштували, що треба, і почався бенкет. Коли келих обійшов усіх, поміж суворих мешканців лісів почав зникати страх з присутності Річарда. Співали пісень, жартували, розповідали про минулі свої подвиги, і, потроху вихваляючися один перед одним своїми незаконними вчинками, всі почали забувати, що розмовляють за присутності природного охоронця цих законів. Веселий Річард, стільки саме зважаючи на свою гідність, як і його бесідники, сміявся, пив та жартував у веселій юрбі. Але ж при-

родний розум Робін Гудів спонукав його швидше покласти край цій сцені, аж доки порушилася б загальна згода. До того ж він помітив, який стурбований був також і Айвенго.

— Час уже закінчити наш бенкет, — сказав Робін Гуд, звертаючися до Айвенга. — Королеві треба поспішати, але ж як це зробити?

— Ти один лише, любий йомене, можеш улаштувати це, — сказав Айвенго, — я вже скільки натякав йому, але це лише спонукує його бенкетувати далі.

— Отже, мені знов доводиться ризикувати позбавитися пробачення та ласки мого короля, — з хвилину помовчавши, сказав Робін Гуд, — але присягаюся святим Христофором, так треба! Я був би не гідний його ласки, коли б не був готовий позбавитися її на добро йому таки самому... Сюди, Скедлоку, іди-но до лісу та просурми мені по-нормандському в рога, не марнуючи ані хвилини, бо ж інакше лихо нам буде!

Скедлок послухався свого начальника, і не минуло й п'яти хвилин, як присутні здригнулися через звук його рогу.

— Це Мальвуазенів ріг! — скрикнув мірошник, підхоплюючися на ноги й хапаючи самостріла. Чернець упустив з рук фляшку й озброївся своїм дрючком. Вамбі застряг у роті недомовлений жарт, і він побіг по свого меча та щита. Решта також кинулася до зброї.

Люди такого неспокійного ремесла швидко переходять від бенкетів до боїв, а Річардові ця тривога здалася лише розвагою. Він наказав, щоб йому дали його шолом та всі інші частини зброї, що їх він перше зняв з себе, і доки Гурд одягав їх на нього, він якнайсуворіше заборонив Вільфрідові під загрозою найбільшої своєї немилості втручатися в сутичку, що, на його думку, зараз мала розпочатися.

— Сто разів бився ти за мене, Вільфріде, й я милувався з того. Сьогодні твоя черга, і ти побачиш, як Річард битиметься за свого друга та ленника.

Тим часом Робін Гуд розіслав кілька своїх молодців у різні боки, немов щоб розвідати ворожі сили, і коли побачив, що все товариство справді розійшлося, підійшов до Річарда, цілком уже озброєного, та почав прохати вибачити його.

— За що, добрий йомене? — нетерпляче спитав Річард. — Адже ж ти вже дістав від нас цілковите пробачення за всі провини. Невже ти маєш наше слово за перо, що на нього досить лише дмухнути, і воно почне коливатися то в той, то в той бік? Адже ж ти й часу не мав знов завинити мені.

— Ні, все ж я встиг завинити, якщо можна назвати провиною те, що я обдурив свого короля, маючи на увазі його таки власні інтереси. Не Мальвуазеновий ріг чув ти: це сурмили з мого наказу, щоб покласти край гульні, що відбирала в тебе години, потрібні на серйозніші справи.

Сказавши це, Робін Гуд схрестив руки на грудях і більше з шанобливим, аніж з смиренним виглядом, чекав на королівську відповідь, як людина, яка почуває, що вона могла образити владаря, але певна, що її наміри були чисті. Гнів залляв кров'ю обличчя Річардові, та лише на коротку мить — почуття справедливості відразу ж перемогло.

— Король шервудський, — сказав він, — відмовляє у шматкові дичини та келихові вина королеві англійському. Ну, гаразд, сміливий Робіне, коли ти приїдеш у гості до мене до веселого Лондона, я певний, ти не знайдеш такого скупого хазяїна. А втім, ти маєш рацію, хлопче! Отже, сідаймо на коні та їдьмо.

Робін Гуд сповістив, що вже послав загін наперед по їхньому шляху, що його люди не пропустять жодної засідки не попередивши їх, і він майже певний, що подорожувати буде безпечно; інакше його завчасно сповістять про небезпеку, і це дасть йому змогу наспіти самому з чималим загоном стрільців, що з ним він рушить тією самою дорогою.

Річарда зворушили розсудливі та пильні заходи перестороги, що їх вжили для його безпеки. Він кілька разів стиснув руку Робін Гудові, запевняючи його, що він цілком пробачив його й ласкаво ставитиметься до нього надалі. Він сказав, що конче вирішив обмежити варварські лісові та інші не менш жорстокіші закони, що змусили так багато англійських селян на повстання. Але ж добрі Річардові наміри щодо хороброго ватажка вольниці пішли на нівець через передчасну королівську смерть, і лісова хартія була силоміць видерта з хижих

рук короля Джона, що спадкував престол після свого героя-брата.

Робін Гудова пропозиція була правильна, і король у супроводі Айвенга, Гурда та Вамби без жодної перешкоди дістався до конінгзбурзького замку раніше, як сонце сховалося за обрій.

В Англії не багато знайдеться місць мальовничіших і цікавіших, як околиці цього старовинного саксонського замку. Тиха та ясна ріка Дон тече глибокою долиною, де на зміну полям ідуть чудові ліси, і на горі, що підноситься над берегом ріки, укріпленої мурами та ровами, підноситься ця старовинна будівля. Як можна гадати з саксонської її назви[1], ще перед тим, як Англію звоювали нормани, вона правила за резиденцію англійському королеві. Зовнішні мури, мабуть, збудували нормани, але внутрішня вежа зберегла сліди давноминулих часів.

Коли Левове Серце та його супутники під'їздили до цієї похмурої будівлі, величезний чорний прапор, що маяв на горі вежі, сповіщав про смерть останнього володаря, що його готувалися ховати. Над брамою був інший прапор, де грубо намальований білий кінь, відомий символ славетного Генґіста та його саксонських вояків, означав національність та походження небіжчикове.

Навколо замку все метушилося, чекаючи на похоронний бенкет, що за тих часів правив за привід до загальної широкої гостинності. На нього запрошували не лише найвідданіших небіжчикових знайомих, а навіть і перехожих. Адельстан був дуже заможний і родовитий, і тому цей звичай конче мав бути додержаний якнайширше.

Численні юрби ходили горою, що на ній стояв замок, і коли король в'їхав із своїми супутниками до відчиненої брами, що її ніхто не охороняв, перед ними з'явилося видовисько, що, здавалося, не зовсім пасувало до причини цих зборів. Тут кухарі смажили величезних волів та гладких баранів, там відтикали барила з пивом, що з них гості могли досхочу чер-

---

[1] Конінгзбурзький — від скандинавського «конунґ», відповідає німецькому «кеніг» — король (*перекладачева прим.*).

пати. Ще в іншому місці можна було бачити купки всіляких людей, що жерли їжу та всмак ковтали питва.

Жебраки, за звичаєм, збиралися докупи разом з мандрівними вояками, що повернулися з Палестини (так, принаймні, вони самі розповідали); розносники розкладали свій крам, мандрівні ремісники шукали праці, перехожі, гультяї-священики, саксонські менестрелі[1] та валійські барди бурмотали молитви, витягуючи неладні похоронні звуки з своїх інструментів. Один уславляв Адельстана в жалісному панегірику; другий у генеалогічній саксонській поемі перераховував дивовижні, дикі імена його шляхетних предків. Було тут досить також блазнів та штукарів.

Все це з'явилося перед Річардом та його супутниками. Їх помітили. Шафар у чорному вбранні, з жезлом у руці — ознакою свого звання — продерся крізь строкату юрбу гостей і провів Річарда та Айвенга до головного ходу вежі. Гурд та Вамба швидко зустріли кілька своїх знайомих й лишилися на подвір'ї, доки покличуть до замку.

XLII

Вхід до великої вежі конінгзбурзького замку був надзвичайно своєрідний. На ньому помітно відбилися суворі й прості стародавні часи, коли замок був вибудований. Глибокі, вузькі та круті східці йшли до низьких дверей на східному боці вежі.

Цим важким та заплутаним входом увели Річарда та Айвенга до круглої кімнати, що становила цілий третій поверх.

Доки йшли сходами, Вільфрід мав час затулити обличчя кереєю — так було потрібно, бо він не повинен був виявити себе батькові перше, як король дасть йому знак.

У цій кімнаті зібралося довкола великого дубового стола чоловік з дванадцять найславетніших представників саксонських родин з сусідніх графств. Сиве їхнє волосся та довгі чорні бороди, а в додаток старовинні туніки та широкі чорні кереї пасували до своєрідної й суворої обстановки кімнати, де вони

---

[1] Менестрелями й бардами звалися співаки середньовіччя.

сиділи, й надавали їм вигляду людей старовинної доби, що повернулися до життя лише, щоб оплакати занепалу славу свого народу.

Седрік, хоч був рівний походженням до своїх земляків, усе ж, здавалося, за загальною згодою, головував на зборах. Побачивши Річарда (що його він знав лише як хороброго лицаря Колодки) він підвівся, зберігаючи власну гідність, і за звичаєм вітав його словами: «Як здоров'я?», підносячи при цьому свого келиха до голови. Король, що йому були знайомі звичаї його англійських підданців, відповідаючи на вітання, промовив: «П'ю за здоров'я», й надпив з келиха, що його подав йому шафар.

Так само ввічливо вітали й Айвенга, що мовчки відповів батькові на привітання, замінивши звичайні на цей випадок слова на уклін, боячись, щоб його не впізнали з голосу.

Після цієї вступної церемонії Седрік підвівся й простягши руку Річардові, підвів його до невеликої каплиці, дуже грубо вирубаної в одній підпорі зовнішнього склепіння, де була труна. По обидва її боки стояли навколішки три священики, читаючи стиха молитви. Біля труни сиділа жінка статечного, величного вигляду у щирій жалобі.

— Вельможна Едіто, — сказав Седрік, постоявши з хвилину мовчки, немов щоб дати час Річардові та Вільфрідові розглянути господиню дому, — ось шановні незнайомі, що прийшли поділити твоє горе. А ось оцей з них є той самий лицар, що мужньо бився, щоб урятувати того, кого ми нині оплакуємо.

— Дякую йому за відвагу його, — відповіла леді, — хоча небо й схотіло, щоб усі його зусилля пішли нанівець. Дякую йому, а також і його товаришеві, за увагу, що спонукала їх одвідати Аделінґову вдову й Адельстанову матір гіркої години туги її та плачу. Доручаючи тобі попіклуватися за них, любий родичу, я певна, що вони будуть задоволені з гостинності, яка лише можлива за такого часу в сумних стінах цієї оселі.

Гості низько вклонилися зажуреній матері й вийшли за своїм гостинним провідником.

У другій кімнаті вони побачили близько двадцятьох саксонських дівчат на чолі з Ровеною, що вишивали натрунника й плели вінки на труну.

Ровена гідно й ласкаво вітала свого рятівника. Вираз її обличчя був серйозний, та не журний, і хтось подумав би, чи не сумує вона більше за Айвенгом, не знаючи нічого про його долю, як за небіжчиком — своїм родичем.

Але ж Седрікові, що, як ми вже зауважили, був не дуже тямкий за таких випадків, здалося, наче сум його вихованки був такий дужий порівняно до суму інших дівчат, що він вирішив з'ясувати причину цього, прошепотівши:

— Вона була заручена наречена вельможного Адельстана.

Показавши гостям різні кімнати, де готувалися до Адельстанового похорону, Седрік одвів їх, врешті, до невеликої кімнати. Цю кімнату призначалося, як він зауважив, виключно для почесних гостей, що, бувши не дуже знайомі з небіжчиком, не схочуть бути вкупі з людьми, що оплакують втрату, яка безпосередньо обходить їх. Він запевняв, що буде зроблене все, аби їм було якнайзручніше, і хотів був уже вийти з кімнати, як Чорний Лицар узяв його за руку.

— Мені хотілося б нагадати тобі, вельможний пане, — сказав він, — що, коли ми розлучалися, ти обіцяв віддячити мені за те, чим мені пощастило прислужитися тобі.

— Згоджуюся навіть перше, як почую, про що тобі буде до вподоби попрохати мене, — сказав Седрік, — але ж цієї журної хвилини...

— Я також мав це на увазі, — сказав король, — але ж я маю замало часу... і, до того ж, мені здається, що у тім нема нічого непристойного. Адже ж, віддаючи землі тлін вельможного Адельстана, ми мусили б покласти в його могилу й деякі свої забобони та хибні погляди.

— Сере Лицарю Колодки, — сказав Седрік, спалахнувши на обличчі й перепиняючи його, — сподіваюся, твоя вимога стосується тебе особисто: я не можу дозволити, щоб хтось сторонній втручався в те, що обходить честь мого дому.

— Я не хочу втручатися в твої родинні справи, — гідно відповів король, — якщо ти не дозволиш мені взяти в них участь. Досі ти знав мене лише як Чорного Лицаря Колодки. Знай же тепер: перед тобою Річард Плантагенет.

— Річард Анжуйський! — скрикнув Седрік, відступивши, без краю здивований.

— Ні, вельможний Седріку, — Річард Англійський. І найзаповітніша його думка, найзаповітніше бажання — бачити синів своїх у щирій спілці. Ну, шановний пане, невже коліна твої не схиляться перед твоїм королем?

— Ніколи ще, — сказав Седрік, — не схилялися вони перед норманом.

— То зачекай доводити свою слухняність, — сказав король, — аж доки я переконаю тебе свого права на неї, однаково опікуючися й норманами й англійцями.

— Королю, — відповів Седрік, — я завжди цінував твою відвагу й гідність. Визнаю також твої права на корону за походженням од Матільди, небоги Едгара Аделінґа й дочки Малькольма Шотландського. Але хоч Матільда й походила від царської саксонської крові,вона не була спадкоємиця трону.

— Не сперечатимуся з тобою про свої права, вельможний тане, — спокійно сказав Річард, — але ж прошу тебе оглянутися довкола й сказати, чи знайдеться тут хтось інший, чиї права переважили б мої.

— І ти прийшов сюди, королю, щоб сказати мені це, — скрикнув Седрік, — щоб випекти мені очі руїною мого племені, доки могила не сховала останнього спадкоємця королівського саксонського дому?!

Обличчя йому похмурнішало при цих словах.

— Це нерозважно, це надто сміливо з твого боку!

— Ні, присягаюся святим хрестом, — промовив король, — це я зробив з того щирого довір'я, що його хоробрі люди мають один до одного, ані крихти не побоюючися один одного.

— Шляхетні слова, сере королю. Не можу не визнати, що ти є король і лишишся ним, не зважаючи на мій малий опір. Я не насмілююся скористуватися з єдиного способу заперечити твій титул, хоч ти спокушаєш мене, добровільно віддаючися мені до рук.

— Тепер повернімося до мого прохання, — сказав король, — як і попереду, я довірливо звертаюся з цим проханням до тебе, хоч ти й відмовився визнати королівські мої права. Я вимагаю від тебе, як від чесного лицаря, під загрозою позбавитися цього імені й бути знеславленим, дарувати хороброму лицареві Віль-

фрідові Айвенгові й повернути йому батьківську свою любов. Ти мусиш визнати, що я неабияк зацікавлений у тім, щоб сталося це замирення — щастя мого друга, і щоб минулася сварка поміж моїми щирими підданими.

— І це Вільфрід? — спитав Седрік, показуючи на свого сина.

— Батьку! батьку! — скрикнув Айвенго, кидаючися до ніг Седрікові, — даруй мені!

— Дарую, сину мій! — сказав Седрік, підіймаючи його. — Гервардів син знає додержувати обіцянки, хоч її дано й норманові. Але ж повернись знову до звичаїв та вбрання твоїх англійських предків, щоб у скромній моїй оселі не було ні коротких керей, ані хитромудрих капелюхів, ані фантастичного пір'я. Треба, щоб Седріків син виявив себе, як гідний нащадок англійських предків. Ти хочеш щось сказати, — додав він, насупившися, — й я угадаю, що леді Ровена має носити два роки жалобу по названому своєму чоловікові; всі наші саксонські предки відмовилися б од нас, якби ми почали шукати їй нового чоловіка перше, як поховають того, з ким вона мала взяти шлюб, — того, хто найбільше мав прав на цей шлюб завдяки своєму походженню. Дух самого Адельстана залишив би його скривавлене тіло й з'явився б поміж нас, щоб не дозволити отак знечестити його ім'я.

Седрікові слова, здавалося, викликали привид, бо не встиг він ще промовити їх, як двері широко відчинилися, й Адельстан, зодягнений у саван, з'явився перед ними блідий, із стеряним поглядом, подібний до мерця, що вийшов з могили.

Це приголомшило всіх присутніх. Седрік, відступивши до самої стіни, притулився до неї й, не маючи змоги стояти на ногах, нерухомим поглядом дивився в обличчя своєму другові, не наважуючись промовити ані звука. Айвенго хрестився й читав усі молитви, що їх лише міг пригадати, саксонською, латинською й нормано-французькою мовами. Річард то казав: «хай воскресне бог...», то знову скрикував: «святі небесні!»

Водночас почувся страшенний галас під сходами. Одні кричали: «Держіть шахраїв-ченців!», інші: «Під колодку їх!», ще інші: «Скинути їх з найвищого муру!»

— Заклинаю тебе іменем божим, — сказав, врешті, Седрік,

звертаючися до того, кого він мав за тінь свого померлого друга, — якщо ти жива людина, заговори. Якщо ж ти дух померлого, скажи, навіщо ти знову прийшов до нас, або що я можу зробити, щоб повернути мир твоїй душі?.. Чи живий ти, вельможний Адельстане, чи мертвий, говори з Седріком!

— Я й говоритиму, — пролунав дуже спокійний голос привиду, — скоро ти даси мені відвести дух. Чи живий я, питаєш ти? Я живий, як лише може бути жива людина, що сиділа на хлібі й воді цілі три добі, що здалися мені за три сторіччя. Так, на хлібі й воді, батьку Седріку! Присягаюся небом і всіма його святими, що інша їжа не проходила мені в пельку протягом трьох нескінченних діб, і лише завдячуючи провидінню божому, я тепер з'явився тут, щоб розповісти вам про це.

— Як, вельможний Адельстане, — сказав Чорний Лицар, — я сам бачив, як тебе повалив гордовитий хрестоносець наприкінці торквільстонської облоги, й гадав, а Вамба навіть і розповідав, що череп твій був перерубаний аж до зубів!

— Ти помилявся, сере лицарю, — відповів Адельстан, — а Вамба збрехав. З моїми зубами все гаразд, і я доведу це під час вечері. Але ж цим я зовсім не завдячую хрестоносцеві: йому меч повернувся в руці, отже лезо вдарило мене плазом й було відбите держаком доброї палиці, що її я підставив йому. Якби на мені був шолом, меч сковзнув би по мені, мов та тростина, й я так почастував би його, що він втік би од мене світ за очі! Але за тодішнього мого стану, я впав, звичайна річ, приголомшений, але ж не поранений. Інших забивали та ранили навколо мене, так що я не міг отямитися, аж доки побачив себе у труні, — на щастя, відкритій — перед вівтарем сент-едмундської церкви. Я чмихнув кілька разів... зітхнув... прокинувся, й був би підвівся, якби паламар та абат, прийшовши до нестями з переляку, не прибігли на гомін, вражені й, безперечно, дуже незадоволені з того, що бачать живу людину, що після неї сподівалися дістати спадщину. Я попрохав вина. Вони дали мені кілька краплин та, видно, до вина цього вони додали чого треба, бо я заснув ще міцніше, як попереду, й довго не прокидався. Врешті, я очуняв і побачив, що мої руки й ноги зв'язані так міцно, що всі суглоби болять мені,

ледве я пригадаю про це. У приміщенні була цілковита пітьма... мабуть, це була в'язниця того клятого монастиря, і до всього, там було так задушно й вогко, що я подумав, чи не править це приміщення також і за місце ховання. Страшні речі спадали мені на думку з приводу всього, що скоїлося зі мною, коли раптом двері моєї в'язниці зарипіли й на порозі з'явилися два мерзенні ченці. Вони намагалися запевнити мене, нібито я, мовляв, у чистилищі, але ж мені був надто знайомий хрипкий голос гладкого абата... Святий Єремію! Як відрізнявся цей його тон від того, що ним він звичайно прохав у мене ще шматочок оленячого окосту! Цей пес обжирався за моїм столом од різдва до хрещення!

— Зачекай, вельможний Адельстане, — сказав король, — відведи дух і розповідай не поспішаючи... Присягаюся честю, історія твоя цікавіша від роману!

— Але ж присягаюся, я нічого не вигадав! — казав далі Адельстан. — Ячмінний хліб і кухоль води — ось що давали вони мені... ці скнари, зрадники, що їх батько мій та я збагатили тоді, як за інших обставин їм довелося б доглядати бідних рабів та васалів, щоб одержати від них за це кілька шматків свинини та кілька мір хліба замість молитов!.. О, кубло поганих, невдячних єхидн! Ячмінний хліб та кухоль води такому патронові, як я! Я викурю їх з їхнього кубла, хоч би мене за це відлучили від церкви!

— Але ж, в ім'я богородиці, вельможний Адельстане, — гукнув Седрік, хапаючи за руку свого друга, — як урятувався ти від такої жахливої небезпеки? Чи серця їхні зм'ягшилися?

— Їхні серця зм'якшилися! — повторив Адельстан. — Та хіба може розтанути каміння від сонця! Я й зараз був би ще там, якби не вигнала цих джмелів з вулика якась витівка... Безперечно, вони поїхали сюди, щоб з'їсти мій поминальний обід, хоч вони чудово знали, де й як мене закопано живцем. Я чув, як вони мимрили похоронних псальмів, і нікому й на думку не спадало, що псальмів цих співають за упокой моєї душі ті, хто мордує голодом моє тіло! Аж врешті вони забралися, й я довго чекав на їжу... Не диво: подагрик-панамар мав на думці єдине — добре почастувати самого себе, так що куди

вже там було йому думати про мене! Врешті, він прийшов, хода його була непевна, і від нього тхнуло вином та корінням. Добрий обід зм'якшив йому серце, і він залишив мені окрайок пирога та пляшку вина замість звичайної порції. Я попоїв, попив і підживився. На моє щастя, паламар дуже хитався, а тому не міг як слід виконати свій обов'язок в'язничника: він зачинив колодку, не потрапивши в клямки, отже двері моєї в'язниці лишилися незамкнені. Світло, вино, їжа збудили в мені сили. Кільце, що до нього був причеплений мій ланцюг, проржавіло глибше, як міг гадати й я, й злочинний абат. Навіть залізо мусило зазнати шкоди у вогкості цього пекельного підземелля!

— Відведи дух, вельможний Адельстане, — сказав Річард, — і попоїж трохи перше, ніж продовжувати це страшне оповідання.

— Попоїсти! — сказав Адельстан, — я вже попоїв сьогодні п'ять разів! А втім, шматок смачного цього окосту не завадить, і я прошу тебе, любий сере, випити зі мною чару вина.

Без краю здивовані гості почаркувалися з воскреслим таном, що почав оповідати знову. Треба додати, що тепер у нього було вже багато більше слухачів, як на початку оповідання, бо Едіта, віддавши слушні накази, щоб привести до ладу замок, пішла за живим небіжчиком до кімнати, призначеної гостям. За нею ввійшло багато гостей, і чоловіків, і жінок, скільки лише могло вміститися в маленькій кімнаті; інші, скупчившися на сходах, підхоплювали уривки історії, що її не дочули й ще більше перекручуючи, переказували її тим, що стояли внизу, а ті переказували її ще далі до юрби у формі, вже зовсім не подібній до того, що справді сталося. Адельстан розповідав далі, як він утік.

— Звільнившися від кільця, що до нього я був прикутий, я поплентався сходами, як лише могла плентатися людина, обтяжена ланцюгами й виснажена голодом. Довго сходячи навпомацки нагору, дістався я, врешті, керуючися звуками веселої пісні, до кімнати, де вельмишановний паламар, з дозволу вашого, правив обідню з величезним кремезним братом у сірім каптурі та відлозі, скидаючись мерщій на розбійника, ніж на

духовну особу. Я вдерся до них. Покрій мого похоронного вбрання й дзвін ланцюгів надавали мені вигляду воскреслого мерця. Обидва вони отетеріли з жаху, та коли я перекинув паламаря ударом, другий молодець, його горілчаний брат, оперіщив мене товстим дрючком.

— Це з усього видно, наш чернець, — висловив свій здогад Річард, поглянувши на Айвенга.

— Хай буде він диявол, якщо йому до вподоби! — гукнув Адельстан. — На щастя, він обмахнувся, і коли я наблизився до нього, щоб з ним стятися, він умить накивав п'ятами. Я негайно ж таки скористався з нагоди, звільнив свої ноги від ланцюгів за допомогою ключів, що висіли разом з іншими на паламаревому поясі, і вже думав був випустити мозок молодцеві його ж в'язкою ключів, коли враз пригадав про шматок пирога та пляшку вина, що їх цей пройдисвіт дав мені в підземеллі. Спогад цей викликав у мене почуття вдячності. Отже, винагородивши його лише двома стусанами ногою, я залишив його лежати на підлозі, проковтнув кілька шматків пирога та пляшку вина, що ним трактували себе шановні панотці, пішов до стайні і там в окремому стійлі знайшов свого власного коня, мабуть, призначеного до послуг самого святого абата. Сюди я їхав, скільки лише було сили в мого коня... Скрізь, де тільки проїздив я, діти, чоловіки й жінки тікали від мене, маючи мене за привид, надто через те, що, вживаючи заходів, щоб мене не впізнали, я насунув капелюха собі на обличчя. Мене не пропустили б до мого власного замку, якби не вирішили, нібито я товариш штукаря, що потішає людей, які зібралися на замковому подвір'ї на похорон його власника... Шафар, як я вже казав, подумав, що я вбрався отак, щоб грати комедію; пропущений сюди, я викрився моїй матері й попоїв похапцем перед тим, як іти шукати тебе, мій шляхетний друже.

— І знайшов мене готового, — сказав Седрік, — знову вдатися до колишніх наших сміливих планів. Навряд чи пощастить нам знайти інший день, що був би сприятливіший від завтрашнього, щоб визволити шляхетне саксонське плем'я.

— Не кажи мені ні про яке визволення, — сказав Адельстан, — добре ще, що я сам себе визволив. Найбільше я ко-

хаюся в мріях покарати цього підлого абата. Я повішу його в рясі та каптурі на вежі конінгзбурзького замку, й якщо сходи будуть занадто вузькі для гладкого його тіла, я накажу втягти його знадвору!

— Але ж, сину мій, — втрутилася Едіта, — подумай лише про духовний його сан!

— Подумай про триденний мій піст! — скрикнув Адельстан. — Я прагну крові кожного з них! Фрон де Бефа спалили живцем не за таку важливу справу — адже ж він не погано годував своїх полонених — він лише клав забагато часнику до їхньої юшки. А ці лицеміри, невдячні раби, що так часто, без жодних запросин, підлабузнюючися до мене, обідали за моїм столом, не давали мені ані юшки, ані часнику. Що б там на було, вони мусять померти, присягаюся Генґістовою душею!

— А папа, мій вельможний друже? — спитав Седрік.

— А диявол, мій вельможний друже? — відмовив Адельстан. — Вони будуть страчені! Жодний з них не лишиться живий, хоча б вони були найкращі в цілому світі ченці!

— Чи не сором тобі, вельможний Адельстане? — сказав Седрік. — Та забудь ти ці дрібниці — ворота слави широко відчинилися перед тобою. Скажи цьому нормандському принцеві, Річардові Анжуйському, що, не зважаючи на левове його серце, він без бою не посяде Альфредового трону, аж доки вичерпається чоловіча паросль святого Спровідувача, готова битися з ним за свої права.

— Як? — скрикнув Адельстан. — Це вельможний король Річард?!

— Це Річард Плантагенет, — сказав Седрік, — але ж я не вважаю за потрібне нагадувати тобі, що він приїхав сюди з власної волі, як гість, і ми не дозволимо, щоб його образили, ані взяли в полон. Звічайна річ, ти додержиш свого хазяйського обов'язку щодо нього!

— О, звичайна річ, — відповів Адельстан, — і водночас я додержу обов'язку підданого, слухняно віддавши йому своє серце та руку!

— Сину мій! — гукнула Едіта. — Подумай про свої королівські права!

— Подумай про волю Англії, негідний принце! — додав Седрік.

— Мати й друже, — відказав Адельстан, — облишіть дорікати мені: хліб, вода та ув'язнення якнайкраще винищують шанолюбство — і я встав з труни розумнішим, як зійшов туди. Половину цих безглуздих вигадок наспівав мені у вуха віроломний абат Вольфрам, і ви тепер можете бачити, чого варті отакі радники. Відколи пішли чутки про ці плани, на мою долю спадали лише поквапливі мандрівки з одного місця на інше. нестравність шлунка, удари та синяки, ув'язнення та голод. Крім того, через усе це можезагинути кілька тисяч мирних мешканців. Кажу вам, я хочу бути королем у моїх власних маєтках, і більш ніде, — і на початок своєї влади повішу абата!

— А вихованка моя, Ровена, — спитав Седрік, — сподіваюся, ти не маєш наміру покинути її?

— Батьку Седріку, — відповів Адельстан, — будь розсудливий. Леді Ровені до мене байдужісінько... їй мізинець Вільфрідів дорожчий від цілої моєї особи. Та ось вона сама ствердить це! Не червоній, прекрасна родичко, хіба ж соромно кохати придворного лицаря більше, як місцевого френклейна. Але ж і не посміхайся, Ровено! Богові відомо, що могильне вбрання та змарніле обличчя не можуть бути за сміховисько... Ні, якщо вже ти хочеш посміхатися, я знайду тобі кращу втіху. Дай мені свою руку, чи, краще сказати, позич мені її на одну хвилиночку, адже ж я прошу тебе про це, як друг... Ось, брате Вільфріде Айвенго, для тебе я відмовляюся й зрікаюся... Святий Денстане! Та брат Вільфрід зник!!! Але ж якщо очі мої не засліпли через занадто довгий піст, я щойно бачив його тут!

Всі оглядалися навколо й розпитували про Айвенга, але ніхто не бачив його. Врешті довідалися, що до нього приходив якийсь єврей і що перебалакавши з ним з хвилину, він розшукав Гурда, свою зброю та панцер і залишив замок.

— Люба кузино, — сказав Адельстан Ровені, — коли б я не вирішив, що Айвенго отак раптово поїхав з якихось надто важливих причин, що їх ми поки не знаємо, я, мабуть, передумав би...

Але коли він випустив її руку, помітивши, що Айвенго зник,

Ровена скористувалася з першої-ліпшої нагоди й вийшла з кімнати.

— Безперечно, — вирішив Адельстан, — найменш з усіх тварин, за винятком ченців та абатів, можна довірятися жінці. Хай не буду я християнин, якщо я не сподівався подяки від неї, може навіть поцілунку на додаток. Напевно, цей клятий саван заворожив мене, — всі від мене тікають! Звертаюся до тебе, вельможний королю Річарде, з обітницею вірності, що її, як васал...

Та король Річард теж зник і ніхто не знав куди. Врешті довідались, що він поквапно вийшов, покликав до себе єврея, що балакав з Айвенгом, і, обмінявшися з ним кількома словами, негайно наказав, щоб йому дали коня, скочив на нього, примусив єврея сісти на другого коня й помчав як стріла.

— Присягаюся всім святим, — скрикнув Адельстан, — це якесь чудо! Я повертаюся в савані, запоруці мого звільнення з могили, всі, з ким я лише заговорю, зникають, ледве почувши мій голос! Але ж не варт розводитись про це! Ходімо, друзі мої, скільки вас тут ще лишилося, а то нівроку ще хтось з вас зникне!

XLIII

Година, що мала вирішити Ребеччину долю, наближалася. Під цей час коло замку Темпльстоу був такий гомін і метушня, немов з усіх околиць зібралися мешканці на сільський ярмарок чи на парафіяльне свято.

Очі незчисленної юрби були спрямовані на браму прецепторії Темпльстоу, відкіля мала вийти процесія. Ще більший натовп оточував арену, що була за місце, де вправлялися лицарі цього монастиря. Арена була розташована на рівнині, що межувала з прецепторією. Звідусіль довкола її йшов палісад, і вона була оточена галереями та лавами для глядачів.

На цей випадок на східному боці спорудили трон великому магістрові, оточений почесними місцями для прецепторів та лицарів ордену. Над ними маяв священний прапор — орденська хоругва.

На протилежному краї арени приготували вогонь, його

розклали довкола стовпа, глибоко закопаного в землю, так, що лишалося місце для жертви, засудженої до спалення. Її мали ввести до фатального кола й прикувати до стовпа ланцюгами, що висіли на ньому. Коло вогню стояли чотири чорношкірі раби. Їхня цера та африканські риси, так мало відомі за тих часів в Англії, навіювали жах на людей, і вони витріщали очі на муринів, мов на демонів, що виконують свою пекельну справу. Ці люди стояли нерухомо, лише деколи приводили до ладу й перекладали наготовані дрова за вказівками одного з них, — видно, їхнього начальника. В юрбі шепотіли, сповіщаючи один одного про все, що накоїв сатана за цей багатий на пригоди фатальний час, і не обминали нагоди закидати дияволові багато більше, ніж слід було.

В народі можна було помітити багатьох лісових людей, а поміж них також й ченця та Оллена. Цей останній був зодягнений, як співак, і мав через плече арфу, що на ній було одне слово «Шервуд». Лісові люди ходили поміж юрби, слухали й підтримували балачки.

Аж ось ударили у великий дзвін. Очі всіх обернулися до прецепторії, чекаючи, поки вийде великий магістер, вояк-єдиноборець та засуджена.

Врешті, спустили підйомного моста. Брама відчинилася. З замку з'явився лицар з великим орденовим прапором, перед ним йшло шестеро сурмачів. За ним по двоє їхали лицарі прецепторії і наприкінці процесії великий магістер на гарному коні з найпростішою збруєю. За ним їхав Бріян де Буа-Гільбер, весь закутий у блискучий панцер, але без списа, щита й меча — їх несли ззаду два джури. На обличчі його, хоч почасти й затуленому довгим пір'ям, що падало з його шолому, було помітно хвилювання. Видно було, що в грудях його гордощі боролися з нерішучістю. Він був страшенно блідий, немой не спав кілька ночей, але керував своїм конем спритно й вільно, як це належало найкращому воякові ордену. За ним ішли інші відповідно до свого звання.

За лицарями йшов загін піших вояків у чорному вбранні, а серед їхніх топірців можна було розглянути бліду подобу засудженої, що підходила хоч і повільним, але твердим кроком до місця, де мала вирішитися її доля. З неї зняли всі прикраси,

мабуть, побоюючися, щоб поміж них не знайшлося якихось талісманів. Спіднє її вбрання замінили на грубезний білий одяг найпростішого крою. В погляді її можна було прочитати такий надзвичайний вираз мужності, що навіть у цьому лахмітті, без жодних прикрас, опріч дивних чорних кіс, кожному, хто дивився на неї, мимоволі з'являлися на очах сльози, й найзапекліші бузувіри шкодували, що доля зробила таку чарівну істоту дияволовою рабою.

Юрба нижчих служників, що належали до прецепторії, закінчувала похід; усі йшли в найбільшому ладі, схрестивши на грудях руки й спустивши очі. Цей мовчазний похід зійшов на підвищене місце, де була арена, й ступивши на неї, обійшов її кругом та спинився. На хвилину сталося замішання, поки великий магістер та його супутники, крім єдиноборця та його свідків, сходили з коней, що їх джури повільно відводили з арени.

Сердешну Ребекку відвели до чорної лави, виготуваної біля вогню. Помітно було, що, побачивши жахливе місце, де все було приготоване до страти, вона затремтіла й заплющила очі, але потім знову їх розплющила й подивилася на вогонь, немов щоб призвичаїтися до цієї страшної споруди. Потім вона тихо й просто відвернулася від нього.

Магістер сів на своє місце й скоро лицарі його ордену розташувалися обік та позаду його, — залежно від свого звання, — голосні й довгі звуки сурм сповістили, що починається суд. Тоді Мальвуазен, як бійців свідок, вийшов наперед і поклав до ніг великому магістрові Ребеччину рукавичку, що була за запоруку двобою.

— Відважний лорде й вельмишановний панотче. — промовив він, — ось перед тобою добрий лицар Бріян де Буа-Гільбер, лицар-прецептор ордену нашого. Прийнявши запоруку бою, що її я зараз складаю до ніг твого преподобія, він зобов'язався битися сьогодні, щоб довести, що ця єврейка, на ім'я Ребекка, в згоді з усією справедливістю заслугувала на присуд, виречений над нею в капітулі найсвятішого цього ордену, — присуд на смерть за чаклування. Сюди, кажу я, з'явився він, щоб вийти на цей двобій, як годиться чесному лицареві, за твоєю вельможною й святительською волею.

— Чи присягнувся він, що його справа справедлива? — спитав великий магістер. — Дайте сюди розп'яття.

— Сере й преподобний панотче, — поквапно відповів Мальвуазен, — брат наш, що стоїть тут, уже присягнувся, що його обвинувачення справедливе, перед добрим лицарем Конрадом Мон-Фітшетом.

На превелику Альбертову радість з цього пояснення задовольнилися.

Великий магістер, вислухавши Альберта Мальвуазена, наказав герольдові почати виконувати його обов'язок. Знову пролунали сурми, і герольд, вийшовши наперед, оголосив:

— Слухайте, слухайте, слухайте! Ось перед вами добрий лицар, сер Бріян де Буа-Гільбер, ладний вийти проти першого-ліпшого лицаря шляхетної крові, що схоче битися з ним, як захисник єврейки Ребекки, що дістала дозвіл захищати себе перед судом за допомогою лицаря, якого вибере. Так-бо наказує закон, зважаючи на її стать. І вельмишановний та високопреподобний великий магістер, присутній тут, надає такому захисникові право на вільне поле й рівний розподіл сонця й вітру, а також і все, що може забезпечити справедливі умови єдиноборства.

Сурми знову пролунали, а потім сталася мертва тиша.

— Захисник не з'являється на заклик засудженої, — зауважив великий магістер.

— Піди-но, герольде, запитай, чи чекає вона когось, хто був би готовий вийти на герць за неї з списом та мечем.

Герольд пішов до підвищення, що на ньому сиділа Ребекка, а Буа-Гільбер, швидко обернувши коня в той самий бік арени, не зважаючи на Мальвуазенові та Мон-Фітшетові умовляння, під'їхав до Ребекки одночасно з герольдом.

— Чи правильно це й чи не суперечить воно законам двобою? — спитав Мальвуазен, дивлячися на великого магістра.

— Так, Альберте Мальвуазене, — відповів Бомануар. — Віддаючи справу на суд божий, ми не маємо підстав заважати супротивникам мати зносини одному з одним, бо це може лише сприяти тому, щоб істина виявилася.

Тим часом герольд казав Ребецці таке:

— Дівчино! Шановний і преподобний великий магістер

питає тебе, чи маєш ти лицаря, ладного вийти сьогодні на герць за тебе, або ж чи визнаєш за справедливий присуд, виречений над тобою?

— Перекажи великому магістрові, — відповіла Ребекка, — що я обстоюю свою невинність і не визнаю, що справедливо засуджена, бо ж не хочу бути винна у власній смерті. Перекажи йому, що я прошу відкласти мою справу, на скільки лише дозволяють закони, щоб почекати, чи не схоче бог, що дав свою допомогу у найбільшому лихові людині, послати й мені рятівника. Коли ж закінчиться цей останній термін — хай здійсниться свята воля його!

Герольд переказав цю відповідь великому магістрові.

— Борони боже, — сказав Лука Бомануар, — щоб хтось міг дорікнути нам за несправедливість. Доки тінь перейде з заходу на схід, ми чекатимемо, чи не з'явиться захисник цієї бідолашної жінки. Коли ж мине цей час, хай вона готується до смерті!

Герольд сповістив Ребекку про вирішення великого магістра. Вона покірливо схилила голову, склала руки й почала дивитися в далечінь.

В цю жахливу мить в її вухах почувся Буа-Гільберів голос... Це було лише шепотіння, але воно схвилювало її більше від усього, що сказав герольд.

— Ребекко, — сказав хрестоносець, — чи чуєш ти мене?

— Я не маю нічого спільного з тобою, жорстока, бездушна людино! — промовила сердешна дівчина.

— Але ж чи розумієш ти мої слова? Звук мого голосу жахає мій власний слух! Я ледве спромогаюся збагнути, де я й навіщо привели нас сюди... Ця арена... ця жахлива лава... цей вогонь... я знаю їхнє призначення, а тим часом усе ввижається мені якимсь сном, якимсь грізним привидом, що вражає моє почуття почварними картинами, але нічого не каже моєму розумові.

— Душа моя й почуття, — відповіла Ребекка, — цілком свідомі всього. Вони кажуть мені, що на цьому вогні мають мене спалити, і що незабаром скінчаться мої муки.

— Слухай мене, Ребекко, — казав далі хрестоносець з запалом, що все зростав, — ти маєш змогу користатися з такого

життя й такої волі, що й не марилися цим йолопам та бузувірам. Зіскочи до мене на коня... на Замора, що ще ніколи не зраджував свого вершника. Я виграв його на єдиноборстві з султаном трапезундським... Сідай мерщій, кажу я... і за якусь мить ми залишимо далеко за собою й гонитву й переслідування... Тобі відкриється новий світ утіх, мені — новий терен слави. Хай вони промовляють собі свої вироки, що їх я зневажаю, хай викреслюють Буа-Гільберове ім'я з списку своїх рабів у каптурах. Кров'ю змию я кожну пляму, що нею вони наважаться затьмарити мій герб!

— Геть од мене, спокуснику! — сказала Ребекка. — Навіть цієї передсмертної хвилини ти й на крихту не похитнеш моєї рішучості... Хоч мене оточують звідусіль вороги, проте, тебе маю я за найненависнішого й найгіршого мого ворога. Йди від мене!

Альберт Мальвуазен, стурбований і роздратований тим, що їхня розмова точиться так довго, перепинив її, наблизившися.

— Чи визнала дівчина свій злочин, чи вона твердо стоїть на своєму? — спитав він Буа-Гільбера.

— Так, ти сказав, вона твердо стоїть на своєму! — відповів Буа-Гільбер.

Дві години вже були судді на арені, даремно чекаючи на лицаря-захисника.

Всі були тієї думки, що ніхто не схоче й не наважиться вийти на герць за єврейку, обвинувачену в чаклуванні; а лицарі, що їх підштрикував Мальвуазен, шепотіли один одному, що час уже оголосити Ребеччину запоруку за недійсну. Та цієї самої хвилини на рівнині, що межувала з ареною, з'явився лицар. Він щодуху гнав коня. Сотні голосів гукнули:

— Захисник! Захисник!

Не зважаючи на упередження й забобони юрби, лицаря, коли він виїздив на арену, зустріли одностайні ухвальні крики. А втім, коли придивилися до нього пильніше, надії, викликані його приїздом, зникли. Кінь його, проскакавши щодуху кілька миль, мало не падав з утоми, і вершник, не зважаючи на всю свою відвагу, видно, ледве міг сидіти в кульбаці через кволість чи втому, або ж через те й друге.

На запитання герольдове про його звання, ім'я та намір, незнайомий лицар відповів поквапно й сміливо:

— Я чесний і шляхетний лицар, приїхав сюди, щоб, довівши списом та мечем справедливість та законність справи цієї дівчини, Ребекки, дочки Ісаака з Йорка, звільнити її від вирененого над нею присуду, як неправдивого й безсумлінного, й щоб вийти на герць з сером Бріяном де Буа-Гільбером, як із зрадником, убивцею та брехуном. Це я й доведу на цьому самому місці.

— Незнайомий повинен насамперед довести, — сказав Мальвуазен, — що він є чесний лицар і шляхетного походження. Наш орден не висилає своїх лицарів проти безіменних людей.

— Моє ім'я, — відповів лицар, підносячи прилбицю свого шолома, — відоміше від твого, моя кров чистіша від твоєї, Мальвуазене. Я — Вільфрід Айвенго.

— Не битимуся з тобою зараз, — гукнув хрестоносець глухим тремтячим голосом. — Загой перше свої рани, візьми кращого коня й може тоді я не матиму за принизливе для себе позбавити тебе твого дитячого завзяття.

— А, зарозумілий хрестоносцю, — ти забув, що двічі падав од цього списа? Пригадай арену в Акрі, пригадай турнір в Ешбі, пригадай самохвальні свої слова в родервудських стінах і те, як ти заставив золотого твого ланцюга проти моєї реліквії, що ти битимешся з Вільфрідом Айвенгом за втрачену свою честь. Присягаюся тією реліквією, я знеславлю тебе, як боягуза, хрестоносцю, по всіх європейських дворах, по всіх прецепторіях твого ордену, якщо ти не битимешся, користуючися з усіляких відмовок.

Буа-Гільбер нерішучим поглядом подивився на Ребекку й потім, гордовито дивлячися на Айвенга, скрикнув:

— Саксонський песе, бери свого списа й готуйся до смерті, що її ти сам на себе накликав!

— Чи дозволить мені великий магістер вийти на герць? — спитав Айвенго.

— Я не можу не прийняти твого виклику, — відповів Бомануар, — якщо лише дівчина визнає тебе за свого захисника. Але я хотів би, щоб ти вийшов на бій здоровіший, як ти є

зараз. Ти завжди був ворог нашого ордену, та все ж я хотів би, щоб двобій з тобою був справедливий і чесний.

— Ні, я хочу вийти на герць такий, який я є зараз, — сказав Айвенго, — і не інакше. Це суд божий — його волі віддаю я себе... Ребекко, — сказав він, під'їжджаючи до фатального підвищення, — чи визнаєш ти мене за свого захисника?

— Визнаю, визнаю, — гукнула вона, видно, хвилюючися. тимчасом як досі її не хвилював навіть страх смерті. — Визнаю тебе за захисника, що його послало мені саме небо. Але ж ні. ні... не виходь битися з цією зарозумілою людиною... Невже тобі доля отак загинути?..

Та Айвенго вже був на своєму місці, спустив прилбицю й узяв списа. Те саме зробив і Буа-Гільбер, і його джура помітив цієї хвилини, що обличчя йому, надзвичайно бліде попереду, не зважаючи на всі тривожні почування, що хвилювали його від самого ранку, зараз раптом страшенно зчервоніло.

Герольд, бачивши, що обидва супротивники вже на місцях. підвищив голос і промовив:

— Виконуйте свій обов'язок, хоробрі лицарі!

Гукнувши це тричі, він од'їхав убік і вголос попередив усіх. щоб ніхто не наважувався, під загрозою негайної смерті, бентежити чи тривожити бійців ділом, словом чи вигуком.

Великий магістер, що тримав у руці запоруку — Ребеччину рукавичку, кинув її цієї хвилини на арену, промовивши фатальні слова:

— Починайте!

Засурміли сурми, і лицарі помчали щосили. Сталося те, на що всі чекали: виснажений кінь Айвенгів і не менш од нього знесилений вершник не встояли перед влучно спрямованим списом та дужим конем хрестоносцевим. Всі заздалегідь передбачали, чим закінчиться сутичка, — але ж хоч Айвенгів спис ледве доторкнувся Буа-Гільберового щита, хрестоносець. на здивування всіх присутніх, хитнувся в кульбаці, ноги йому вислизнули з стремін, і він упав до долу.

Айвенго, звільнившися з-під свого коня, зараз-таки підхопився на ноги, поспішаючи виправити свою невдачу мечем. Але ж супротивник його не підводився. Вільфрід, упершися ногою йому в груди й приклавши вістря меча до горла, за-

жадав, щоб він або здався, або ж приготувався тут-таки померти. Буа-Гільбер не відповідав.

— Не забивай його, сере лицарю! — скрикнув великий магістер. — Без сповіді й без дарування гріхів не губи тіла й душі! Визнаємо його за переможеного!

Він зійшов на арену й наказав зняти шолома з переможеного лицаря. Очі йому були заплющені, а обличчя все ще лишалося червоне.

Поки всі здивовано дивилися на нього, очі йому розплющилися, але ж лишалися нерухомі. Обличчя, що попереду було червоне, раптом зблідло, мов мертве. Непошкоджений ворожим списом, він, видно, помер з розриву серця.

— Справді це суд божий! — промовив великий магістер. — Хай буде воля твоя!

XLIV

Коли минули перші хвилини здивування, Вільфрід Айвенго спитав великого магістра, як суддю двобою, чи мужньо й чи в згоді з правилами виконав він свій обов'язок у бою.

— Цілком мужньо й у згоді з правилами, — промовив великий магістер. — Оголошую дівчину вільною й невинною. Зброю та тіло померлого лицаря віддається на волю переможцеву.

— Я не візьму в нього зброї, — відповів лицар Айвенго, — і не віддам ганьбі його тіло. Але ж хай буде воно поховано потай, бо він загинув за несправедливу справу. Що ж до дівчини...

Промову його перепинило кінське тупотіння. Коней під'їздила така сила, мчали вони так хутко, що земля здригалася під їхніми ногами. Чорний Лицар з'явився на арені у супроводі численного загону вояків та кількох цілком озброєних лицарів.

— Я спізнився, — сказав він, оглядаючися, — я призначав Буа-Гільбера собі... Чи добре це, Айвенго, братися до такої справи, коли ти ледве тримаєшся в кульбаці?

— Саме небо, мій королю, — відповів Айвенго, — вибрало цю гордовиту людину на жертву собі. Йому не доля була померти тією почесною смертю, що її ти йому призначив.

— Мир тлінові його, — промовив Річард, пильно дивлячися на нього, — якщо це лише можливо. Він був хоробрий лицар і загинув у своєму крицевому панцері, як належить лицареві. Але ж нам не можна марнувати час. Богене, виконуй свій обов'язок.

Один з лицарів, що супроводжував короля, вийшов наперед і поклавши руку на плече Альбертові Мальвуазенові, сказав:

— Арештовую тебе, як обвинуваченого в державній зраді.

Магістер стояв досі, здивований з появи стількох вояк. Врешті, він запитав:

— Хто наважується заарештовувати лицаря нашого ордену на терені його власної прецепторії, до того ж за присутності великого магістра? Хто дав наказ так зухвало образити лицаря?

— Заарештовую я, — відповів лицар, — я Генрі Боген, граф Ессекс, великий лорд-конетабль Англії.

— І він заарештовує Мальвуазена, — сказав король, підносячи прилбицю, — з наказу Річарда Плантагенета, присутнього тут. Щасливий ти, Конраде Мон-Фітшете, що не народився моїм підданцем. Але ж ти, Мальвуазене, ти будеш страчений разом з братом твоїм Філіппом перше, ніж світ постарішає на тиждень.

— Я протестую проти твого присуду, — сказав магістер.

— Зарозумілий Бомануаре, — відмовив король, — ти не маєш на це влади. Подивися, чи бачиш — прапор англійського короля має над твоїми вежами замість орденової хоругви! Будь розсудливий, Бомануаре, не чини марно опору: рука твоя в левовій пащі.

— Я поскаржуся на тебе до Риму, — пригрозив магістер, — за узурпацію прав та привілеїв нашого ордену.

— Роби, що хочеш, але ж для власної безпеки не натякай про узурпацію. Розпусти свій капітул і виїзди з своїми товаришами до іншої прецепторії, якщо знайдеш таку, що не була б кублом зради та змов проти англійського короля. Або ж, якщо хочеш, лишайся, як наш гість, і будь свідок нашого правосуддя.

— Бути гостем у домі, де я звик наказувати?! — гукнув Бо-

мануар, — ніколи! Капелани, співайте псальми. Лицарі, джури й служники святого ордену, будьте готові йти за хоругвою!

Магістер говорив так гідно, немов сам король англійський, і збадьорив своїх приголомшених і зніяковілих прибічників. Вони скупчилися довкола нього, мов вівці, що туляться до свого сторожового пса, коли почують вовче виття. Але поміж них не було помітно тієї полохливості переляканої отари: грізні погляди казали за невгамовану ненависть, що її не наважувався висловлювати язик. Вони оточили себе тьмяним колом списів, що поміж них білі кереї лицарів відрізнялися від темного вбрання їхніх челядників, мов ясно освітлені краї темної хмари. Юрба, що кипіла обуренням, висловлюючи його в криках, змовкла й мовчки дивилася на грізне випробуване військо, що його необачно викликала на бій, і відступила перед ним.

Граф Ессекс, побачивши їхні сили, що збилися докупи, стиснув свого коня острогами й помчав ладнати своїх вояків проти могутнього затону. Сам лише Річард, немов радіючи з небезпеки, що до неї причинилася його поява, поволі проїздив вздовж фронту хрестоносців, голосно гукаючи;

— Як, сери?! Жодний з такої сили відважних лицарів не наважується помірятися списом з Річардом? Хрестоносці, мабуть обличчя ваших дам зазнали чималої шкоди від смаги, якщо вони не варті уламку потрощеного списа!

— Браття ордену нашого, — промовив великий магістер, ставши на чолі загону — не б'ються з-за такої марноти і не з тобою, Річарде Англійський, схрестить лицар ордену списа свого за моєї присутності. Папа та королі Європи розв'яжуть нашу суперечку, розсудять, чи личило робити так, як ти вчинив сьогодні. Як на нас не нападають, ми рушаємо, не напавши й самі. На твою честь покладаємося ми, залишаючи тут нашу зброю та майно. На твоє сумління покладаємо ми спокусу й образу, що їх заподіяв ти в нашій особі цілому християнству.

З цими словами магістер, не чекаючи на відповідь, дав сигнала рушати. Сурми голосно засурміли різкий марш східного походження, що звичайно був воякам ордену за сигнал до походу. Переладнавшися в колону, вони рушили повільним кроком, немов бажаючи цим показати, що вони від'їздять,

лише слухаючися свого великого магістра, але зовсім не тому, що злякалися своїх супротивників.

Під час замішання, що сталося, коли похід рушив, Ребекка нічого не бачила й не чула. Без краю схвильована раптовою зміною обставин, вона лежала майже непритомна в обіймах старого батька. Але вона отямила, почувши одне слово Ісаакове.

— Ходімо, — сказав він, — улюблена доню моя, скарбе, знову мені повернений, ходімо й упадімо до ніг доброму юнакові!

— Ні, — відповіла Ребекка, — о, ні... ні... ні... я не смію розмовляти з ним цієї хвилини... Гай-гай!.. Я сказала б, може, більше, як. Ні, батьку мій, залишімо негайно ж це фатальне місце!

— Але ж, дитино моя, залишити того, хто з'явився здалека, мов той багатир, з списом та мечем, не шкодуючи свого життя, щоб звільнити тебе з полону, тебе, дочку племені чужого йому й усім його близьким... Послуга ця зобов'язує до найбільшої вдячності.

— Так... так... до найбільшої вдячності... вдячності... довіку... але ж тільки не зараз... ради пам'яті улюбленої твоєї Рахілі, батьку, погодься на моє прохання: не зараз!

— Як же так? — сказав Ісаак, усе настоюючи. — Нас матимуть за невдячних...

— Хіба не бачиш ти, дорогий мій батьку, що тут король Річард, і що...

— Твоя правда, моя дорога, наймудріша Ребекко! Ходім звідсіля, ходім!

І тепер уже кваплячи дочку сам, він вивів її з арени й посадивши до наготованої хури, безпечно привіз додому рабина Натана.

Ребекка, що на її долі того дня зосередилося загальне зацікавлення, зникла непомітно; вся увага юрби була скерована на Чорного Лицаря; вона вітала його голосними вигуками.

— Не зважаючи на всі ці зовнішні ознаки відданості, — зауважив Айвенго графові Ессексові, — добре, що пересторога спонукала короля взяти з собою тебе, вельможний графе, і вірних твоїх супутників.

Граф посміхнувся й похитав головою.

— Хоробрий Айвенго, — сказав він, — ти добре знаєш Річарда, — як же, не зважаючи на це, ти гадаєш, що він може бути такий розсудливий та обережний? Я був уже на дорозі до Йорка, бо мене сповістили, що принц Джон збирає там своїх прибічників, як зустрів короля Річарда. Він скакав сюди, мов справжній шукач пригод, щоб особисто власною своєю рукою розв'язати цю суперечку поміж хрестоносцем і єврейкою.

— А що чути з Йорка, хоробрий графе? Чи чекають там на нас бунтарі?

— Саме так, як грудневий сніг чекає на липневе сонце. Вони порозбігалися, і хто, на твою думку, приїхав, щоб сповістити нас про це? — Не більш, не менш, як сам принц Джон!

— Зрадник! Невдячний, зухвалий зрадник! І Річард не наказав кинути його до в'язниці?

— О, він прийняв його так, мов зустрівся з ним після полювання! Показавши на мене й моїх супутників, він сказав: — «Бачиш, брате, у моєму почеті є кілька роздратованих людей, найкраще б тобі було поїхати до нашої матері, шанобливо вітати її від мене й залишитися з нею, аж доки люди заспокояться».

— Це й усе? Ну, хіба не скажуть, що король своїм милосердям сам викликає людей на зраду!

— Самісіньке так, як викликає смерть людина, що виходить на герць, не загоївши важких ран на своєму тілі. Але ж поспішаймо до замку. Річард вирішив скарати кількох другорядних учасників змови, хоч і зглянувся з їхнього ватажка.

З тогочасних судових процесів виявляється, що Моріс де Брасі поїхав за море й перейшов на службу до Філіппа Французького; Філіппа де Мальвуазена й брата його, Альберта, прецептора темпльстовського, стратили, хоч кара Вальдемара де Фітцурза, привідця змови, обмежилася на вигнанні. А принц Джон, що через нього була замислена вся ця змова, не дістав навіть догани від свого добродушного брата. Нікому не було шкода Мальвуазенів: зрадливі, жорстокі гнобителі, вони цілком заслугували на смерть.

Незабаром після судового двобою Седріка-Сакса викли-

кали до двору Річарда, що затримався в Йорку, замиряючи околичні графства, де було неспокійно через колишні інтриги його брата. Запросини ці були дуже неприємні Седрікові, хоч він і мусив погодитися на них; справді-бо, Річард, повернувшися, знищив цим самим останню Седрікову надію на можливість реставрації саксонської династії в Англії. Цілком зрозуміло, що хоч які були б успіхи саксів на випадок громадянських чвар, їм не пощастило б анічогісінько досягти за незаперечної Річардової влади — народ-бо любив його за добрі риси власної його вдачі та вояцьку славу, хоч характер правління його весь час змінявся: Річард був то занадто поблажливий, то майже деспотичний.

Крім того, Седрікові довелося, хоч і проти його волі, переконатися, що його план остаточного об'єднання всіх саксів через шлюб Ровени з Адельстаном зазнав цілковитої невдачі через те, що обидва вони відмовилися один од одного. Ровена ніколи не приховувала своєї байдужості до Адельстана, а тепер і сам він так само рішуче й ясно сказав, що назавжди відмовляється від руки Ровени. Природна впертість Седрікова мусила цим разом поступитися.

Поміж Седріком і взаємним бажанням закоханих лишилися тільки дві перешкоди — його впертість та зненавість до нормандської династії. Перша поступово зм'якшувалася під впливом щирого почуття, що його плекала до свого опікуна його вихованка, і гордощів, що він мимоволі почував у своєму серці, чуючи від усіх, яка велика слава його сина. До того ж йому не було неприємно думати про споріднення свого роду з Альфредовим, після того, як нащадок Едварда Сповідувача назавжди відмовився від цієї честі. Упередження Седрікове до нормандського покоління королів також дуже послабшало: по-перше, він переконався, що звільнити Англію з-під влади королівської династії неможливо, по-друге, Річард, що йому був до вподоби вайлакуватий Сердіків гумор, посилкувався наблизити його до себе.

Незабаром Седрік погодився на шлюб. Річард був особисто присутній на ньому, і те, як поставився він до саксів, досі принижуваних та пригноблюваних, викликало в них надії повернути собі втрачені права певнішим та безпечнішим способом, як непевний шлях чвар.

Пишно зодягнений Гурд ішов, як джура, у весільному почеті Айвенга, що йому він так щиро служив. Був тут також і великодушний Вамба, що хизував новеньким капелюшком, оздобленим срібними дзвониками. Бувши товаришами Вільфрідовими за лихої та небезпечної години, обидва вони лишилися при ньому, як і треба було сподіватися, й щасливої години.

Це весілля святкували, крім домівників, також і челядники вельможних норманів, так само, як і сакси. Прилучився до них і народ.

Другого дня після цього щасливого весілля Ельґіта, Ровенина покоївка, сповістила її зранку, що якась дівчина хоче її бачити й прохає дозволу перебалакати з нею віч-на-віч. Здивована Ровена не знала, що чинити, проте, дуже зацікавившися, вона, врешті, наказала своїм челядникам привести незнайому й вийти з кімнати.

Незнайома ввійшла. Це була дівчина шляхетна й велична на вигляд, у довгому білому покривалі. Поводження її було шанобливе, але в ньому не було помітно ані страху, ані бажання запобігати ласки. Ровена завжди визнавала права інших і поділяла їхні почуття. Вона підвелася й хотіла була запросити красуню сісти, але та подивилася на Ельґіту й знову висловила бажання перебалакати з Ровеною віч-на-віч. Не встигла покоївка, дуже неохоче, піти з кімнати, як, на велике здивування леді Айвейго, дівчина стала на одне коліно, притиснула руку до чола й схиливши за східним звичаєм голову до землі, поцілувала, не зважаючи на Ровенин опір, мережаний край її туніки.

— Що це, леді? — здивувалася молода. — Що спонукає тебе виявити таку незвичайну шану до мене?

— Те, що тобі, леді Айвенго, — відповіла Ребекка, підводячися й знову набираючи гідного й спокійного вигляду, — що тобі за правом я можу висловити подяку, що її плекаю до Вільфріда Айвенга. Пробач мені сміливість того поводження, що ним я, за звичаєм нашої країни, вшанувала тебе; я — та сама нещаслива єврейка, що за неї чоловік твій ризикував життям на темпльстовській арені.

— Дівчино, — відповіла Ровена, — Вільфрід Айвенго заплатив того дня лише невелику частину того, чим завдячував тобі

за невсипуще піклування твоє коло нього, коли він був поранений і страждав. Скажи, чи не може він, чи не можу я чимсь допомогти тобі?

— Мені нічого не треба, — спокійно відповіла Ребекка, — я прошу тебе лише переказати йому мою подяку та прощальне привітання.

— Отже, ти виїздиш з Англії? — спитала Ровена, ледве перемагаючи здивування, викликане в ній цими незвичайними відвідинами.

— Так, леді, я їду не пізніше, як цього місяця. Мій батько має брата, що його дуже шанує Могамед Боабділ, король гренадський. Туди рушаємо ми шукати тихого притулку та захисту, заплативши данину, що її ми мусимо платити мусульманам.

— А хіба ви не користуєтеся з захисту Англії? Чоловіка мого шанує король... і тій, що доглядала Айвенга, — сказала Ровена з захопленням, що зростало, — тій, безперечно, нема чого боятися в Англії, де сакси й нормани однаково високо її шануватимуть.

— Я ціную те, що ти кажеш, леді, ще більше ціную я твої наміри, але ж цього не може бути... Поміж нас безодня. Наше виховання, віра наша не дозволяють нам перейти її. Прощавай! Але ж перше, ніж я піду, виконай моє прохання. Весільне покривало ховає твоє обличчя, відкинь його й покажи мені риси, що їх так уславляє помовка.

— Навряд чи варт дивитися на них, але ж, сподіваючися, що те саме зробить і моя гостя, я відкину покривало.

Ровена виконала Ребеччине прохання й почервоніла так, що щоки її, чоло, шия та груди вкрилися барвою. Ребекка також почервоніла, але лише на мить — вона здолала своє хвилювання, барва зникла з її обличчя, немов пурпурова хмарка, що втрачає свою фарбу, скоро сонце ховається за обрієм.

— Леді, — сказала вона, — риси, що ти їх мені показала, довго житимуть у моїх спогадах. Вони чарівні та лагідні й якщо помітно в них відблиск певних гордощів, то чим можна закидати тобі це? Адже ж це властиве твоєму походженню. Довго, довго пам'ятатиму я твої риси й благословлятиму бога за те, що залишаю свого шляхетного рятівника, поєднаного з...

Голос їй увірвався, на очах з'явилися сльози. Вона поквапно стерла їх і на запитання стурбованої Ровени відповіла:

— Це нічого, леді, нічого. Але ж мені роздирається серце, коли я згадую Торквільстон та темпльстовську арену... Прощавай! Мені лишилося тільки висловити хоча б найнезначнішу частку своєї подяки. Візьми цю скриньку... не бійся того, що там є.

Ровена відчинила невелику, вправлену в срібло, скриньку й побачила там надзвичайно дороге діамантове намисто та такі самі сережки.

— Це неможливо, — сказала вона, повертаючи скриньку, — я не можу прийняти такий коштовний дарунок.

— Збережи його, леді, — відмовила Ребекка. — Ти маєш владу, високе походження, силу і вплив; ми маємо багатство, що являє джерело нашої сили й слабості. Хоча б ці дрібниці були вдесятеро дорожчі, вони не були б варті й половини тієї ваги, що її має найменше твоє бажання. Тому для тебе цей дарунок становить найменшу ціну, а для нас — ще меншу. Чи не думаєш ти, що я ціную ці блискучі уламки каміння більше від моєї волі? Або хіба батько може порівнювати їх з ціною честі єдиної своєї дитини? Візьми їх, леді... для мене вони не мають найменшої ціни. Я більше не носитиму коштовних речей.

— Отже, ти нещаслива! — сказала Ровена, зворушена виразом останніх Ребеччиних слів — О, залишися з нами!.. Поради благочестивих мужів одвернуть тебе від помилок твоєї віри, і я буду тобі за сестру.

— Ні, леді, — відповіла Ребекка; в мелодійному її голосі та гарних рисах був той самий тихий сум, — цього не може бути! Я не можу зміняти віру своїх отців, мов те вбрання, що не пасує до клімату, де я хочу жити.

— Що ж, може ти маєш намір вступити до якогось монастиря... та хіба ж є вони у вас? — схаменулася Ровена.

— Ні, леді, але ж у нашому народі від Авраамових часів бували жінки, що віддавали свої думки небу, а життя — людяним справам, лікуючи хорих, годуючи голодних та втішаючи нещасливих. До них належатиме й Ребекка. Скажи це своєму чоловікові, якщо він схоче довідатися про долю тієї, що її життя він урятував.

Тут голос їй мимоволі затремтів, і ніжність її тону виявилася може більше, як цього хотіла б Ребекка. Вона поспішила попрощатися з Ровеною.

— Прощавай, — сказала вона, — будь щаслива... Корабель, що має відвезти нас далеко відсіля, може, рушить раніше, як ми встигнемо дістатися до порту.

Вона зникла з кімнати, залишивши Ровену без краю здивовану, немов її відвідав привид.

Коли вона розповіла своєму чоловікові про ці відвідини та розмову, що її мала з Ребеккою, Айвенго глибоко замислився. Видно, й на нього це справило неабияке враження.

Він довго й щасливо жив з Ровеною, проте часто пригадував Ребеччину вроду та величну її душу, — може, частіше, ніж це було бажане Ровені.

Айвенго відзначався на службі в Річарда, і король ушанував його численними виявами своєї ласки. Він був би звеличений набагато більше, якби героїчний Річард Левове Серце не загинув передчасно у Франції, перед замком Шалюз, коло Ліможа. Разом із смертю великодушного, але запального та надто романтичного короля загинули всі його шанолюбні й шляхетні плани. До нього пасують, якщо трохи змінити їх, ті рядки, що їх написав поет Джонсон про Карла Шведського.

«Він смерть знайшов в чужій країні —
Від рук раба він там загинув.
Тремтів весь світ, як чув ім'я титана...
Мораль для нас і тема для роману...»

Квентін Дорвард

Розділ I

ДВІ ПРОТИЛЕЖНОСТІ

Друга половина п'ятнадцятого століття підготувала ряд подій, які привели до того, що Франція досягла найвищого ступеня своєї могутності, і ця могутність стала основною причиною заздрості інших європейських держав. До цього часу Франція мусила боротися за саме своє існування. Англійці захопили найкращі її провінції, і відважність народу та зусилля короля ледве могли захистити залишки французьких володінь. Феодали, що посідали великі землі королівства, особливо герцоги Бургундський[1] і Бретонський[2], ні трохи не вагаючись, виступали проти свого государя й сюзерена[3] — короля Франції — з усякого найнезначнішого приводу. Під час миру вони розпоряджалися у своїх наділах як необмежені володарі, при чому Бургундський дім, який,

---

[1] Бургундія — країна на сході Франції. В той час, коли відбувалися події, описані в цьому романі, герцогство Бургундське було наймогутнішою феодальною державою серед інших, залежних від французького королівства.

[2] Бретань (прикметник — бретонський) — півострів на півночі Франції. Населення — бретонці, своїм походженням кельти, які переселилися сюди з Англії...

[3] Сюзерен — так звався у феодальній державі феодал, якому належало більш-менш значне земельне володіння — феод і якому були підпорядковані дрібніші феодали, звані його васалами. Наприклад, король Франції був сюзереном усіх французьких феодалів.

крім Бургундії, володів також найкращою і найбагатшою частиною Фландрії[1], був такий багатий і такий могутній, що нічим не поступався перед королівським двором.

Наслідуючи великих феодальних володарів, кожний дрібніший васал короля і собі виявляв стільки незалежності, скільки дозволяла йому його віддаль від центральної влади і розмір його лену[2]. Ці дрібні тирани, яких уже не можна було приборкати законом, безкарно чинили необмежені дикі насильства й жорстокості. У самій Оверні[3] було більш ніж три сотні цих незалежних дворян, для яких убивства й грабунки були звичайнісінькими й повсякденними вчинками.

Крім цього лиха, ще одна біда, яка постала з довготривалих воєн між французами й англійцями, спричинялася до загального нещастя королівства. Численні загони солдатів, під командою ватажків, обраних з найхоробріших авантюрників, збиралися в банди по різних краях Франції. Ці наймані бійці продавали свої мечі тому, хто більше платив, а коли такі послуги були вже не потрібні, вони продовжували війну на свою власну користь, захоплюючи замки й фортеці, забираючи полонених і вимагаючи данину від мирних сіл. Це були «стрижії» та «шкуродери», як називало їх мирне населення.

Великі й дрібні феодали в бенкетах витрачали награбоване, а їхні ленники, наслідуючи їх, теж розкидували в грубій, але бучній гульні добро, стягнене з народу. У вищому суспільстві ще підтримували романтичний тон рицарської куртуазії[4] який, проте, здебільшого був поруше-

---

[1] Фландрія — рівнинна країна біля Північного моря на крайній півночі Франції й великою частиною своєю в сучасній Бельгії. Мешканці її — фламандці — мовою й походженням близькі до сусідніх голландців.

[2] Лен — феодальне володіння, яке давав сюзерен своєму васалові в довічне користування.

[3] Овернь — гірська країна, розташована на так званому Центральному плато на східному півдні Франції. Приєднана до французького королівства при Луї XIII (1610 р.). Головне місто — Клермон-Ферран. Тепер Овернь поділяється на окремі департаменти.

[4] Куртуазія (французькою мовою — ввічливість, чемність) — феодальний етикет, правила поводження для рицарів.

ний необмеженими вольностями. Ще вживали мови мандрівного рицарства і відповідного етикету. Та це була лише форма, що прикривала грубий розбишацький побут. Поєдинки й турніри, розваги й бенкети, які влаштовував кожний невеликий двір, приваблювали до Франції всякого мандрівного авантюрника. І завжди бувало, що, прибувши туди, він виявляв свою одчайдушну відвагу й необачний дух авантюр, для яких його батьківщина не давала йому необхідного простору.

У цей період, немовби для того, щоб урятувати королівство від усіх цих загроз, на хиткий трон вступив Луї XI.

Досить хоробрий, коли це було потрібно для якоїсь корисної й політичної справи, Луї не мав у собі ні іскри романтичної відваги, яка продовжує боротьбу заради честі. Спокійний, хитрий, глибоко відданий своєму власному інтересу, він поступався і гордістю і пристрастю, коли вони могли стати на перешкоді цьому інтересу. Він ретельно дбав за те, щоб приховати свої дійсні почуття й наміри від усіх близьких до нього, і часто казав між іншим: «Той король, який не вміє прикидатися, не вміє королювати». Або: «Коли б я гадав, що мій власний капелюх довідався про мої секрети, я негайно жбурнув би його в огонь». Ніхто з його сучасників або з людей інших часів не розумів краще за нього, як слід скористатися з слабостей інших.

Він був мстивий і жорстокий до того, що знаходив насолоду в численних стратах, які відбувалися з його наказу. Проте, хоч він не мав ніякого милосердя, але й ніяке почуття помсти ніколи не могло підбурити його на передчасне насильство. Він рідко кидався на свою здобич, поки вона цілком не потрапила в його пазурі, при чому його рухи буди так ретельно замасковані, що тільки остаточний успіх його намірів показував світові, чого він добивався.

Так само скупість Луї перетворювалася на показове марнотратство, коли треба було підкупити фаворита або міністра феодала-суперника. Він любив розваги, але ні краса, ні полювання, хоч це були його переважні пристрасті, ніколи не відтягали його від державних обов'язків і справ

королівства. Його знання людей було глибоке і він черпав його з приватного життя, в яке часто втручався особисто. І хоч з природи своєї він був гордий і гоноровитий, але не вагався підносити людей з найнижчих верств і призначати їх на найважливіші пости, при чому дуже добре розумів, як треба вибирати їх.

Проте, чимало було суперечностей у характері цього монарха. Хоч сам він і був найбрехливіший і найнещиріший з людського роду, проте, деякі з найбільших його помилок походили від занадто нерозважного довір'я до чесності інших людей. Коли ці помилки траплялися, то здавалося, шо вони виникали з надмірно витонченої політики. Ця політика змушувала Луї надягати на себе маску безсумнівного довір'я до тих, кого він мав на меті перехитрити. Бо в своїй звичайній поведінці він був боязкий і підозрілий, як і всякий тиран.

Щоб довершити опис цього жахливого характеру, ще можна відзначити дві риси, через які він зробився серед грубих рицарських державців[1] того часу немов приборкувачем диких звірів, так що вони, маючи більшу силу, все ж таки не роздерли його на шматки:

Перша з цих двох рис — надмірна забобонність, яка взагалі була властива навіть видатним людям тієї епохи. Луї ніколи не намагався вгамувати свою совість добрими ділами, він заспокоював це прикре почуття, каючись і роздаючи багаті подарунки попам та монахам.

Друга його властивість — це нахил до низьких втіх і розпусти. Він навіть брав участь у різних легковажних пригодах та інтригах і так захоплювався цими авантюрами, що про нього було складено чимало веселих і непристойних анекдотів.

Ледве Луї зайняв місце на троні, як він виявив свої пороки швидше, ніж свої таланти. Його перша дружина Маргарита Шотландська[2] при його допомозі була зацькована до

---

[1] Державець — великий феодал.

[2] Маргарита Шотландська (1424—1444 рр.) — дочка шотландського короля Джеймза I Стюарта.

смерті злими язиками придворних. Він був невдячним і бунтівливим сином і одного разу склав змову, щоб захопити в полон свого батька, а другого разу просто розпочав війну проти нього. За першу образу батька-короля він був вигнаний до свого дофінського[1] наділу, яким правив дуже розумно. За другу — він був остаточно вигнаний і змушений віддатися на милість і майже на утримання герцога Бургундського та його сина, де й жив аж до смерті свого батька 1461 року.

На самому початку свого королювання Луї був майже переможений союзом, утвореним проти нього великими васалами Франції на чолі з герцогом Бургундським, або, вірніш, його сином, графом де Шароле. Вони зібрали велике військо, обложили Париж, під самими його мурами зустрілись з королем у бою[2], і французька монархія опинилася на краю загибелі. У таких випадках звичайно буває, що найспритніший з двох полководців має дійсну користь, хоч військова слава припадає на долю іншого. Луї, що виявив неабияку особисту хоробрість під час бою при Монлері, зумів скористатися з непевного успіху його, поводячись так, ніби він здобув собі перемогу. Він очікував, поки вороги посваряться, і виявив стільки спритності, що їхній союз, який вони називали «союзом суспільного блага», розпався сам собою.

Починаючи від того часу, Луї, якому не загрожувала вже ніяка небезпека з боку Англії, бо там спалахнула громадянська війна Йоркського дому з Ланкастерським[3], розпочав загоювати рани на державному тілі Франції. Він намагався хоч трохи зменшити грабіжництво банд і безкарні насильства

---

[1] Дофін — наслідник французького престолу.

[2] Бій при Монлері 1465 року. Могутні феодали на чолі з Карлом Сміливим повстали проти Луї, який прагнув абсолютизму, і Луї був примушений задовольнити деякі їхні вимоги. Але згодом він спромігся посварити їх між собою.

[3] Війна Йоркського дому з Ланкастерським (1455—1485 рр.) — відома під назвою «війни Червоної і Білої троянди», бо Ланкастерський мав у своєму гербі червону троянду, а Йоркський — білу.

дворянства. І, нарешті, він поступово збільшив свою королівську владу і зменшив владу тих, хто протистояв йому, тобто великих феодалів.

Проте, король Франції був оточений непевністю і небезпекою. Колишні члени «союзу суспільного блага», хоч були між собою в незгоді, але існували і, подібно до приголомшеної гадюки, могли ще знову стати небезпечними. Та найбільшою небезпекою була могутність герцога Бургундського, на той час найбільшого з європейських феодалів.

Карл[1], на прозвище Сміливий, або, вірніш, Відважний, бо його хоробрість поєднувалася з нерозсудливістю й безумством, володів тоді невеликим герцогством Бургундським, яке йому не терпілося перетворити на велике й незалежне королівство. Характер цього герцога був з усіх поглядів повною протилежністю характеру Луї XI.

Цей останній був спокійний, розсудливий і хитрий, ніколи не кидався в безнадійну справу і доводив до кінця все, що починав. Характер герцога був цілком відмінний. Він прагнув небезпеки, бо любив її, і прагнув труднощів, бо зневажав їх. Як Луї ніколи не жертвував своєю користю заради пристрасті, так Карл, навпаки, ніколи не жертвував своєю пристрастю, або навіть примхою. Не зважаючи ні на близьке споріднення, ні на підтримку, яку подавали герцог та його батько Луї в його засланні, між ними була взаємна зневага й ненависть. Герцог Бургундський зневажав короля за те, що король намагався через різні союзи, купівлі й інші посередні засоби здобути все, що на його місці герцог захопив би із зброєю в руках. Він також ненавидів короля не тільки за невдячність, якою той відплачував за колишню гостинність герцога, але й особливо за підтримку, яку король потайки подавав незадоволеним громадянам Гента, Льєжа та інших великих міст у Фландрії. Ці неспокійні міста, які пильно додержували своїх привілеїв і пишалися з свого багатства, часто повставали проти своїх сюзеренів герцогів

---

[1] Карл Сміливий (1433—1477 рр.). У Вальтера Скотта є ще один роман «Карл Сміливий», який певною мірою продовжує «Квентіна Дорварда».

Бургундських, причому завжди знаходили таємну підтримку при дворі Луї.

На зневагу й ненависть герцога Луї з не меншою енергією відповідав такими ж почуттями, хоч і вмів краще приховати їх. Король ненавидів Карла навіть більше, ніж зневажав його, і це презирство й ненависть були сильніші, бо до них прилучався ще страх. Він знав, що напад скаженого бугая, з яким він порівнював герцога Бургундського, завжди буває жахливим, навіть і тоді, коли тварина кидається з заплющеними очима. Йому завдавали страху не лише багатство провінцій Бургундського герцогства, дисципліна войовничих мешканців і численність населення, а й особисті властивості самого герцога. Відважний, щедрий, оточений блискучим почетом, Карл Сміливий притягав до себе на службу майже всіх палких рицарів, вдача яких була схожа на його власну. А Луї ясно бачив, що можуть зробити такі рішучі авантюрники, йдучи за таким ватажком.

Крім того, була ще інша обставина, яка збільшувала ворожість Луї до його занадто могутнього васала. Луї був зобов'язаний герцогові милостями, за які ніколи не збирався відплатити, через що мусив часто підлещуватися до нього і терпіти вибухи нестримного зухвальства, образливого для королівської гідності. Він, наприклад, звертався до герцога не інакше, як «мій любий бургундський кузен».

Близько 1468 року їхня взаємна ворожнеча досягла свого найвищого розвитку, хоч сумнівне й оманливе замирення встановилося на деякий час поміж ними. Саме від цього часу й починається наше оповідання. З дальшого викладу читач переконається, що вступний розділ необхідний для того, щоб добре зрозуміти історію людини, пригоди якої ми збираємося розповісти.

Розділ II

МАНДРІВНИК

Одного чудового літнього ранку, коли сонце ще не припікає, а роса надає прохолоди повітрю й наповнює його

ароматами, стрункий юнак, ідучи з північного сходу, наблизився до броду через вузьку річку, що впадає в ріку Шер. поблизу королівського замку Плессі-ле-Тур. Темні й, здавалося, надто численні визубні замку стриміли на фоні обширного лісу.

Цей ліс, або так званий королівський парк, де відбувалися бучні лови, був оточений огорожею, яка звалася по латині «плексиціум», звідки походить назва «Плессі» багатьох селищ у Франції. Замок і село, про які йде мова, звалися Плессі-ле-Тур[1]. Замок був побудований щось за дві милі на південь від чудового міста Тур, столиці старої Турені, багатюща рівнина навколо якого звалася «садом Франції».

На протилежному березі вищезгаданої річки двоє людей. удаючи, ніби вони заглибилися в розмову, час від часу стежили за рухами мандрівника.

Молодому мандрівникові могло бути близько дев'ятнадцяти років. Його обличчя і вся постать свідчили, що він не тутешній. Короткий сірий плащ і штани були швидше фламандського, ніж французького крою, тоді, як елегантна синя шапочка, оздоблена гілочкою й орлячим пером, була типовим шотландським головним убранням. Його костюм був дуже чепурний і одягнений з дбайливістю молодої людини. яка знає, що в неї красива фігура. Мандрівник мав за плечима сумку, в яку було покладене найнеобхідніше. На лівій руці в нього була рукавиця, вживана для полювання з соколами, хоча на ній і не було сокола, а в правій руці він тримав довгу мисливську палицю. Через ліве його плече був перекинений вишитий шарф, на якому висіла маленька торбинка з червоного бархату, де був корм для соколів та інші приналежності цієї улюбленої того часу забави. Цей шарф перехрещував ремінь через друге плече, на якому висів мисливський ніж. Замість чобіт, які тоді звичайно носили, на ньому були черевики з напівобробленої оленячої шкіри.

Хоч у своїх формах мандрівник ще не досяг повного

---

[1] «Плессі-ле-Тур» (Плессі коло Тура) — тепер так само село поблизу міста Тур, але від замку залишилися тільки руїни.

розвитку сил, проте був високий на зріст, рухливий і йшов легкою ходою. Волосся його було русяве, відмінно від смуглявого кольору його шкіри, яку пофарбувало чужоземне сонце.

Риси обличчя, хоч і не зовсім правильні, буди щирі, одверті й приємні. Зуби його були дуже добре розташовані і подібні своєю білиною до слонової кості, а ясні блакитні очі кидали на все доброзичливий погляд, виявляючи добрий настрій, безтурботність і неухильну рішучість.

Він відповідав на привітання небагатьох подорожніх, які мандрували в той повний небезпек час. Бродячий воїн, напівсолдат, напівбандит, зміряв юнака своїм оком і, помітивши силу в його безстрашному погляді, відразу змінив свій негідницький намір, проказавши упевненим голосом: «Доброго ранку, товаришу». На це молодий шотландець відповів войовничим, хоч і не таким похмурим тоном. Мандрівний прочанин, або монах-жебрак, відповів на його почтивий уклін батьківським благословенням, а чорноока селянська дівчина дивилася йому вслід ще довго після того, як вони розійшлися в різні сторони. Словом, в усьому його вигляді була така привабливість, яка не могла не привернути до себе уваги.

Юнака вже давно вгледіли двоє людей, що блукали на протилежному березі маленької річки. Коли він спустився з каменистого берега до самої води, молодший з цих двох людей сказав старшому:

— Це здається наш — циган! Коли він наважиться перейти вбрід, то неодмінно загине, бо вода тепер висока і брід непрохідний.

— Хай він сам зробить це відкриття, куме, — відповів старший. — Хоч кажуть, що вода таких не бере.

— Я пізнаю його лише по синій шапці, — сказав другий, — бо я ще не бачу його обличчя... Слухайте, пане мій, він гукає до нас, щоб довідатися, чи глибоко тут.

— В житті нема нічого кращого як досвід, — відповів його бесідник, — нехай він спробує.

Тим часом юнак, не діставши заперечливої відповіді, поринув у воду, успівши тільки скинути черевики. Тієї самої

хвилини старший бесідник і крикнув йому, щоб він був обережний, і додав тихо, звертаючись до свого товариша:

— Чорт забирай, куме! Ти ще раз помилився — це зовсім не той циганський балакун!

Але попередження дійшло до юнака надто пізно. Він або не почув, або вже не міг скористатися з нього, бо бистра течія вже захопила його. Для когось іншого, не такого моторного і вправного, смерть була б неминуча, бо потік був і глибокий і бистрий.

— Присягаюсь святою Анною, він спритний хлопець, — сказав старший. — Біжи, куме, і виправ свою помилку, допоможи йому. Він належить до твоєї власної отари; коли старе прислів'я каже правду, вода не приймає його.

Справді, молодий мандрівник плив з такою силою і так добре розсікав руками хвилі, що, не зважаючи на бистрину, течія віднесла його тільки трохи вбік.

Молодший з двох незнайомців спішив зійти вниз, щоб допомогти плавцеві, тоді як другий посувався за ним повільніше, кажучи сам до себе: «Я так і знав, що цей бравий хлопець ніколи у воді не потоне. Присягаюся всім святим, він уже на березі й хапає свою палицю! Коли я не поспішатиму, він відлупцює мого кума за єдиний добрий вчинок, який він будь-коли вдіяв».

Дійсно, була причина говорити це, бо гарненький шотландець уже звернувся до молодшого самаритянина[1], що спішив йому на допомогу, з такими гнівними словами:

— Неввічлива собако! Чому ти не відповів мені, коли я гукав до тебе, чи можна перебратися на цьому місці? Нехай смердючий біс забере мене, але я навчу тебе поважати чужинців.

Ці слова були підкреслені виразним розмахуванням палицею, що звалося «муліне», тобто млинок, бо боєць, тримаючи палицю за середину, розмахував обома кінцями, наче крилами вітряка. Його супротивник, бачачи таку загрозу,

---

[1] Самаритянин (мешканець країни Самарії в Палестині) — так звуть співчутливу людину. Образ, запозичений з однієї біблійської притчі.

поклав руку на ефес своєї шпаги. Але його обачніший товариш наказав йому зупинитися і, звернувшися до юнака, докорив йому за те, що він поквапився пірнути в бурхливу річку й за те, що вилаяв людину, яка спішила йому на допомогу.

Юнак, почувши, що йому докоряє людина похилого віку й поважного вигляду, опустив свою зброю і сказав, що йому шкода, коли він їх образив, але йому здалося, що вони спокійно дивилися на те, як він рискував своїм життям. Вони, мовляв, не попередили його своєчасно хоч одним словом про небезпеку, як це зробили б усі чесні й путящі люди.

— Любий синку, — сказав старший незнайомець, — по твоїй вимові, обличчю і вбранню можна догадатися, що ти чужоземець, і ти повинен визнати, що нам не так уже легко зрозуміти твою говірку.

— Гаразд, батьку, — відповів юнак, — мені вже байдуже, що я мав тут холодний купіль і я охоче пробачу вам те, що ви частково були його причиною. Тільки покажіть мені, як дістатися до якогось місця, де б я міг обсушити свій одяг, бо він у мене єдиний.

— А за кого, власне, ти нас вважаєш, мій хороший синку? — спитав старший незнайомець.

— За заможних городян, безперечно, — відповів юнак. — Або ось що: ви, мабуть, міняйло або хлібний баришник, а цей чоловік, мабуть, різник або шкіряник.

— Їй-богу, юначе, ти визначив наші властивості цілком слушно, — сказав старший, усміхаючись. — Справді, моя професія є торгівля, наскільки це мені дозволяють мої гроші. А заняття мого кума трохи споріднене з різницькою справою. Ми постараємось стати тобі у пригоді, але спершу я мушу знати, хто ти такий і звідки ти приїхав, бо тепер усі шляхи повні піших і кінних подорожніх, які мають на думці все, що завгодно, крім чесності й страху божого.

Почтивий юнак ще раз гострим і проникливим оком оглянув обох незнайомців, ніби впевнюючись, чи заслуговують вони на довір'я. Наслідки його спостереження були такі.

Старший і показніший з цих людей своїм одягом і зовнішністю був схожий на купця або торгівця. Його шкіряна куртка, штани й плащ були темного одноманітного кольору, причому такі обшарпані, що, на думку молодого шотландця, їх власник був або дуже багата або дуже бідна людина, але вірніш перше. Його одяг був вузький і куций, що було тоді не в моді серед дворянства й навіть серед вищих верств городян, які носили звичайно просторі, довгі мантії.

Обличчя цього чоловіка було водночас і принадне й огидне. Його гостро окреслені риси, запалі щоки й глибоко посаджені очі, не зважаючи ні на що, виявляли кмітливість і гумор, властиві молодому авантюрникові. Але ці ж самі запалі очі, які дивилися з-під густих чорних брів, мали в собі щось владне й лиховісне. Мабуть, це враження посилювалося низько насуненою на лоб шапкою й тінню від неї. Шапка його була оздоблена вбогим олив'яним образочком святої діви, на зразок тих, які привозять з Лорето[1] найбідніші прочани, тимчасом як усі заможні й сановиті люди того часу чіпляли собі на шапки золоті або срібні пряжки.

Товариш його був стрункий чоловік, середній на зріст, більш як на десять років молодший від нього, з похмурим обличчям і лиховісною усмішкою, що з'являлася на його обличчі у відповідь на таємничі знаки, якими він обмінювався з старшим незнайомцем. Цей чоловік був озброєний шпагою і кинджалом, а під його бідним вбранням, як спостеріг шотландець, був прихований «жазеран», тобто кольчуга з дрібних кілець. Її часто носили люди навіть мирних професій, якщо вони мали постійно відлучатися з дому, і вона стверджувала догадку юнака, що цей чоловік був різник, шкуродер або щось подібне до цього і мусив часто відлучатися з дому.

Юний чужинець, кинувши лице один бистрий погляд на обох, зробив це спостереження і відповів, хвилину міркувавши:

---

[1] Лорето — місто в Італії, близько берега Адріатичного моря, на південь від Анкони (в колишній провінції Марке).

— Мені невідомо, з ким я маю честь розмовляти, але мені байдуже, хто саме почує від мене, що я шотландець, молодший син у родині і що я, за звичаєм моїх земляків, приїхав шукати собі щастя у Франції або десь в іншому місці.

— Хай йому біс! Це чудовий звичай, — сказав старший з незнайомців. — Ти, здається, гарний хлопець і саме того віку, коли мають успіх і серед чоловіків і серед жінок. Між іншим, що ти скажеш? Я купець, і мені в торгівлі потрібний добрий помічник. Чи ти занадто гордовитий панич, щоб допомагати комусь у такій чорній роботі?

— Любий пане, — сказав на це юнак. — Якщо ваша пропозиція серйозна, а я ще маю сумнів щодо цього, то я мушу подякувати вам і відмовитися від неї. Я боюся, що буду зовсім нездатний для вашої справи.

— Авжеж! — вигукнув молодший. — Я ручуся, що ти краще вмієш згинати лук, ніж підсумовувати рахунки, і що ти можеш краще орудувати мечем, ніж пером!

— Я, майстре, горянин, — відповів молодий шотландець, — а тому, як у нас кажуть, і лучник. Але, крім цього, я був ще в монастирі, де панотці навчили мене читати й писати, і навіть рахувати.

— Чорт забирай! Це вже чудеса! — сказав купець. — Присягаюся Амбренською божою матір'ю, ти чудо, чоловіче!

— Жартуйте собі на здоров'я, любий майстре, — відповів юнак, якому не дуже подобалася глузливість його нового знайомого, — а я мушу піти обсушитися, замість того, щоб з мене капотіло тут, поки я відповідатиму на ваші запитання.

Купець тільки зареготав ще голосніш і відповів:

— Щоб йому всі чорти! І тут прислів'я виправдує себе — гордий, як шотландець. Але знай, юначе, що до твоєї країни я ставлюся з повагою, бо колись мав справи в Шотландії. Чесний і бідний народ ці шотландці. Отже, коли ти бажаєш піти разом із нами до села, то я охоче почастую тебе чаркою хересу і гарячим сніданком, щоб винагородити за холодне купання. Але тисяча чортів! Навіщо тобі ця мисливська рукавичка на руці? Хіба ти не знаєш, що полювати з соколами заборонено в королівському лісі?

— Я довідався про це, — відповів юнак, — від підлого лісника герцога Бургундського. Я ледве встиг пустити мого сокола на чаплю поблизу Перонни[1], як цей падлюка підбив його стрілою.

— І що ж ти зробив з лісником? — запитав купець.

— Відлупцював його майже до смерті, але не на смерть, — сказав юнак, розмахуючи палицею. — Адже мені не потрібна була його кров, щоб потім відповідати за неї.

— Отже, знай, — сказав городянин, — коли б ти потрапив до рук герцога Бургундського, то він наказав би повісити тебе, за милу душу.

— Авжеж, мені казали, що він такий швидкий на ці справи, як і король Франції. Але це трапилось коло Перонни — я перестрибнув через кордон і лише посміявся з нього. Коли б він був розсудливіший, то я ще, можливо, вступив би до нього на службу.

— Герцог дуже засмутиться, що прогавив такого рицаря, як ти, — сказав купець і позирнув на свого супутника. Той відповів йому похмурою усмішкою, що блиснула на обличчі, ожививши його, як раптовий метеор оживляє зимове небо.

Юний шотландець раптом зупинився, насунув шапку на правий бік, аж до брови, як людина, що не дозволяє з себе глузувати, і сказав рішуче:

— Панове, й особливо ви, пане старший, що маєте бути розумніший. Гадаю, ви не матимете охоти глузувати з мене. Мені зовсім не подобається тон вашої розмови. Я можу прийняти жарт від кого завгодно і навіть догану від старшого за мене. Але мені не подобається, щоб мене носили на руках, наче немовля якесь. Я сам почуваю в собі досить сили, щоб обробити як слід вас обох, коли ви мене викликаєте на це.

Старший незнайомець аж задихався, сміючись з поведінки юнака, але рука його товариша потяглася до меча. Шотландець, побачивши це, так сильно ударив його палицею по

---

[1] Перонна — місто на крайній півночі Франції в колишній провінції Пікардії, тепер у департаменті Сомми. Відіграватиме велику роль в історичних подіях, описаних у цьому романі.

руці, що той уже не спромігся вихопити меч. Веселість його супутника ще збільшилася від цього випадку.

— Стій, стій, найхоробріший шотландцю! — вигукнув він. — Зупинися, хоч заради твоєї любої батьківщини. А ви, куме, не поглядайте так загрозливо. Чорт забирай! Хай уже й тут ми будемо справжніми торгівцями: заплатимо за його купання цим ударом по руці! Але ось що, мій молодий друже, — сказав він з усією серйозністю й суворістю, які змусили юнака стриматися й сповнили його істоту почтивим острахом, — щоб не було більш ніякого насильства! Моя особа непридатна для цього, а мій кум уже дістав належне йому по заслузі. Тепер скажи мені, як тебе звати?

— На чемне запитання я можу й відповісти чемно, — сказав юнак, — і вшанувати вас як слід, згідно з вашим віком. З того часу, як я прибув до Франції і Фландрії, тутешні люди прозвали мене «Пажем з бархатною торбинкою». Але моє справжнє ім'я, яким мене звали в Шотландії, — Квентін Дорвард.

— Дорвард! — сказав незнайомець. — Це дворянське прізвище?

— Вже протягом п'ятнадцятьох поколінь у нашому роді, — відказав юнак, — і саме через це я неохоче обрав би собі якусь іншу професію, крім воєнної.

— Справжній шотландець! Багато запалу, багато гонору і велика вбогість на дукати[1]. Гаразд, куме, — сказав він своєму товаришеві, — ходи-но вперед і скажи, щоб приготували нам сніданок у Шовковичному гаю, бо цей юнак вшанує його, як голодна миша сир. А щодо цигана — іди я скажу тобі на вухо.

Супутник його відповів на це, як і завжди, похмурою усмішкою і швидко пішов уперед. А старший незнайомець тим часом казав далі, звертаючись до юного Дорварда:

— Тепер ми поволі підемо вперед і встигнемо прослухати месу[2] в каплиці святого Губерта, бо не личить думати про тілесні потреби раніш, ніж про потреби духовні.

---

[1] Дукат — старовинна золота монета.

[2] Меса — церковна відправа в католиків, обідня.

Дорвард не мав нічого проти цієї пропозиції, хоч, напевне, він хотів спершу обсушити свій одяг і трохи підкріпитися. Тим часом вони йшли далі тією самою стежкою, що й раніш, доки вона довела їх до лісу. Цей ліс перетинали в усіх напрямах довгі алеї, де, мов у просіках, спокійно проходили маленькими табунами стрункі олені. Видно було, що їх тут ніхто не займає.

— Ви питали мене, чи добрий я лучник, — сказав молодий шотландець. — Дайте мені лук і пару стріл і ви матимете чудову оленину.

— Тисяча чортів, мій юний друже! — сказав його супутник. — Обережніш із цією справою. Отой мій кум мусить особливо доглядати оленів; вони йому доручені і він суворий доглядач.

— Він швидше скидається на різника, ніж на веселого лісника, — відповів Дорвард. — Я не можу собі уявити, щоб отой похмурий погляд належав тому, хто розуміється на витончених правилах полювання й лісництва.

— Ой, мій молодий друже, — відповів незнайомець, — мій кум з першого погляду справді має щось спільне з різником, але хто вже познайомився з ним, той ніколи не скаржився на нього.

Квентін Дорвард відчув щось особливе й неприємне в тоні, яким це було сказано. Подивившись зненацька на свого супутника, він уявив собі, що бачить у виразі його обличчя, в легкій усмішці, яка викривила його верхню губу, і в блиманні його гострого чорного ока підтвердження своєї раптової догадки.

«Я чув про розбійників, — подумав він, — та про хитрих ошуканців і головорізів. Чи не вбивця отой чоловік? Буду пильний. Крім добрих шотландських стусанів, вони небагато чого дістануть від мене».

Поки він так міркував, вони дійшли до прогалини, де великі лісові дерева стояли рідше. Прогалина була розчищена від кущів і вкрита килимом найніжнішої і найсвіжішої зелені. Трава, закрита від пекучого сонця покровом щільного листя, була тут красивіша, ніж це можна звичайно побачити у Франції. На цій ділянці лісу були переважно буки і в'язи

велетенських розмірів. Серед цих величних синів землі стояла невеличка груба каплиця, коло якої дзюрчав у траві струмок. До каплиці прибудована була маленька хатина для того пустинника чи самітного попа, який жив там, щоб регулярно провити службу. В маленькій ніші стояв кам'яний образ святого Губерта з мисливським рогом на шиї і хортами біля ніг.

До цієї маленької будівлі і попрямував старий у супроводі юного Дорварда. Коли вони наблизились, піп, одягнений у ризи, саме йшов до каплиці, очевидно виконувати свої церковні обов'язки. Дорвард побожно схилив голову, а його супутник, виявляючи ще глибшу побожність, упав на одне коліно, щоб прийняти благословення святої людини.

Всередині каплиця була оздоблена відповідно до улюбленого заняття святого Губерта, покровителя мисливців. Найбагатші хутра тварин, на яких полюють по різних країнах, були порозвішувані всюди, як шпалери, а на них — щити з характерними гербами, де фігурували мисливські роги, луки та інші емблеми полювання. Усі ці прикраси мали щось спільне з лісом та полюванням, і навіть сама меса, значно скорочена, мала характер так званої мисливської меси, яку служили звичайно перед благородними і сановними особами, що палали нетерпінням якнайшвидше розпочати свою улюблену розвагу.

Отже, протягом цієї короткої церемонії супутник Дорварда, здавалося, зосередив усю свою увагу на слуханні відправи, тимчасом як сам Дорвард, зовсім не так уже заглиблений у релігійні думки, не міг не докоряти собі за те, що так погано ставився до такої доброї і благочестивої людини. Вже далекий від того, щоб вважати його за спільника бандитів, він вважав його тепер мало не за святого.

Коли меса закінчилась, вони обидва вийшли з каплиці і старший звернувся до свого молодого товариша:

— Ну, хлопче, тепер уже недалеко до того села, де ти, нарешті, зможеш розговітися з спокійною совістю. Отже, ходи за мною.

Звернувши праворуч на стежку, яка йшла вгору, він порадив супутникові не збочувати з неї, а якнайточніш трима-

тись середини. Дорвард не міг не зацікавитись цим і спитав про причину такої необережності.

— Зараз ти перебуваєш близько королівського двору, юначе, — відповів його провідник, — і — стонадцять чортів! — це зовсім не те саме, що гуляти по ваших зарослих вересом шотландських горбах. Кожний туаз[1] цієї місцевості, крім стежки, якою ми йдемо, небезпечний через всілякі пастки й капкани з гострими, наче коси, лезами, що відрубають ноги всякому необачному. Тут є підкидні гострячки[2], які простромлять наскрізь твої ступні, є вовчі ями, такі глибокі, що поховають тебе назавжди.

— Коли б я був королем Франції, — сказав юнак, — я не завдавав би собі стільки клопоту з цими капканами й пастками, а намагався б керувати державою так добре, щоб жодна людина не наважилася підійти до мого житла з лихими намірами.

Його супутник подивився на всі боки, удаючи, що він збентежений, і тихо проказав:

— Цить, цить, пане паж з бархатною торбинкою! Я забув сказати, що тут навіть дерева мають стільки вух, скільки листя на них, і негайно переказують усе, що почують, до власного кабінету короля.

— Та я не дуже турбуюся за це, — відповів Квентін Дорвард. — Я маю язик, досить хоробрий і на те, щоб висловити мою думку перед лицем самого короля Луї. Але щодо вух, про які ви кажете, то, побачивши їх на людській голові, я б відтяв їх моїм мисливським ножем.

---

[1] Туаз або туаза — старовинна французька міра довжини, що дорівнювала 1 м 949 мм.

[2] Підкидні гострячки (французькою мовою «шос-трап») — чотири залізні шпеники, так закріплені, що коли їх кинути, то один з них стоятиме сторч. Їх розкидали в якійсь місцевості, щоб перешкоджати пересуванню кавалерії, бо вони встромлялися в копита коней і робили їх небоєздатними. Дрібніші шпеники мали так само заважати рухові піхоти.

Розділ III

ЗАМОК

Так розмовляючи, Дорвард і його новий знайомий дійшли до того місця, звідки видно було ввесь фасад замку Плессіле-Тур, який навіть за тих неспокійних часів, коли великі феодали мусили жити в могутніх фортецях, відзначався своєю міццю і неприступністю.

Від узлісся, де юний Дорвард зупинився з своїм супутником, простягалася, або, вірніш, підіймалася відкрита галявина без дерев і кущів, крім одного велетенського напівсухого старого дуба. Цей простір залишили відкритим, щоб ворог не міг наблизитись до мурів під захистом дерев, невидимий з бійниць замку.

Там було три зовнішніх мури з визубнями і з бастіонами на кожному розі, причому другий, внутрішній мур, вищий за перший, зовнішній, був побудований так, щоб можна було нищити ворога, коли б він захопив верхній майданчик першого муру. В свою чергу, понад другим муром здіймався третій і найвищий, побудований з такою самою метою. Навколо зовнішнього муру, як француз пояснив своєму молодому товаришеві, був прокопаний рів з двадцять п'є[1] завглибшки, який наповнювався водою через спеціально влаштовану загату на річці Шер. Перед другим муром був ще другий рів. Третій був проведений поміж другим і третім, останнім, муром. Край муру на всьому протязі був оточений залізним частоколом, який мав те саме призначення, що й так звані ш в о - д е - ф р і з[2] у сучасній фортифікації. Верхівка кожного кола була розколота на окремі зубці, що робило всяку спробу перелізти через частокіл просто самогубством.

З-за останнього, внутрішнього муру видно було самий замок-фортецю, де містилися будівлі різних періодів, тісно

---

[1] П'є — старовинна французька міра довжини, дорівнювала 33 см (6 п'є дорівнювали туазі).

[2] Ш в о - д е - ф р і з (однина — шваль-де-фріз) — довгий брусок, який підтримує залізні частоколи, що перехрещуються на зразок літери X, причому верхівка кожного кола загострена.

розташовані й пов'язані в єдине ціле стародавньою баштою. Башта була старіша за всі будівлі і, мов чорний велетень, здіймалася високо в небо. Відсутність вікон, крім бійниць, без ладу розташованих на мурах, справляла на глядача неприємне враження. Інші будівлі навряд чи краще були пристосовані до вимог культурного життя: їх вікна виходили на внутрішній замкнений двір і зовні фасади більш нагадували тюрму, ніж палац. Теперішній король навіть посилив такий ефект, бо, добудовуючи палац, він звелів брати цеглу найтемнішого кольору, темний пісковик і сажу, змішану з глиною, щоб надати всьому замкові одноманітного відтінку далекої старовини.

Ця потворна фортеця мала лише один вхід, принаймні. Дорвард побачив тільки одні ворота, які були в центрі першого зовнішнього муру, де стояли дві могутні башти. Він міг побачити також неодмінні для цих башт речі — опускні ґрати і звідний міст; ґрати були опущені, а міст піднятий. Подібні вхідні башти можна було бачити на другому й третьому обвідному мурі, але не на одній лінії з першим входом, бо прохід не прорізував усіх трьох мурів навпростець. Навпаки, хто заходив до замку, той мусив іти ще приблизно п'ятнадцять туаз поміж першим і другим муром під загрозою бути обстріляним з обох мурів, коли намір його був ворожий. І знову, пройшовши другий мур, він мусив ще настільки ж відхилитися від прямої лінії, щоб досягти воріт третього внутрішнього муру. Отже, щоб дістатися до замкового двору, треба було перейти два вузькі і небезпечні дефіле[1] під фланговим обстрілом артилерії і зламати одні за одними аж троє воріт.

Прибувши з країни, так само спустошеної війною з чужоземцями і внутрішніми феодальними чварами, — з країни, де були гори, прірви, гірські потоки й багато самою природою укріплених позицій, юний Дорвард чимало знав про мистецтво оборони. Але він щиро визнав перед своїм супутником, що ніколи не гадав, щоб військове мистецтво

---

[1] Дефіле — вузький прохід.

могло зробити стільки для захисту там, де природа так мало сприяла цьому; бо замок, як ми вже згадували, був розташований на невеликому горбі.

Ще більше було його здивовання, коли товариш розповів йому, що в околицях замку, крім єдиної безпечної стежки, були скрізь розташовані різні потайні ями, пастки й капкани. А на мурах, казав він, побудовано особливі залізні камери, звані ластів'ячими гніздами, з яких вартові можуть спокійно й непомітно навести свої арбалети[1] на того, хто намагався увійти без відповідного сигналу, даного на той день. Лучники королівської гвардії, розповідав він далі, виконують цю службу вдень і вночі, за що й мають високу плату, багате вбрання й велику честь та користь від короля Луї.

— А тепер скажи мені, юначе, — продовжував він, — чи бачив ти будь-коли таку міцну фортецю, та чи гадаєш ти, що люди досить відважні, щоб піти на штурм її?

Юнак довго й пильно оглядав цей замок-фортецю, яка так зацікавила його, що він навіть забув за свій мокрий одяг. Очі його блищали, щоки почервоніли, як у сміливої людини, яка обмірковує якусь справу честі.

— Це міцна фортеця й охороняють її пильно, — відповів він, — проте, для відважних людей нема нічого неможливого.

— Та хіба є такі люди у вашій країні, що спромоглися б вчинити такий подвиг? — спитав зневажливо старший супутник.

— Не хочу стверджувати, — відповів юнак, — але там є тисячі, які заради справедливої справи наважилися б піти на таке відважне діло.

— Ого! — вимовив його супутник, — мабуть, ти сам з таких сміливих людей?

— Це був би гріх на мою душу, якби я почав вихвалятися, — відповів юний Дорвард, — проте, мій батько був здатний на таку справу, а я — його рідний син.

---

[1] Арбалет — кидальна зброя, вживана в західній Європі до середини XVI ст.; складалася з дерев'яного бруска, до якого прикріплювався сталевий лук, і з спускового механізму. З арбалетів стріляли залізними шворенями або свинцевими кулями. Пострілом з арбалета можна було пробити рицарський панцер на віддалі 180—250 кроків.

— Гаразд, — сказав його товариш, усміхаючись, — вчинивши таку спробу, ти міг би зустріти тут навіть твою рідню, бо шотландські лучники лейб-гвардії короля стоять вартовими ген на тих мурах — три сотні дворян твоєї країни.

— А коли б я був королем Луї, — сказав юнак у відповідь на це, — то я доручив би охороняти свою особу цим відданим трьом сотням шотландських дворян. Я зніс би геть усі ці мури, наказав би засипати рови, запросив би до себе благородних перів[1] і рицарів і жив би собі, як і слід королю, ламаючи списи на бучних турнірах, бенкетуючи вдень з вельможами й танцюючи вночі з дамами і боячись ворога не більш, ніж мухи.

Його товариш ще раз усміхнувся і, обернувшись спиною до замку, до якого, як він зауважив, вони підійшли занадто близько, знову увійшов у ліс ширшою і протоптанішою стежкою.

— Ця стежка, — сказав він, — доведе нас до села Плессі, де ти як чужоземець знайдеш усе, що тобі потрібно. Приблизно за дві милі звідси розташоване чудове місто Тур, яке дає назву прекрасному графству. Але в селі Плессі, або «Плессі в парку», як його також іноді називають, бо воно оточене лісом, ти швидше знайдеш необхідну гостинність.

— Дякую вам, добрий майстре, — сказав шотландець, — але я буду тут недовго. Отже, коли мені пощастить дістати шматок м'яса і ковток чогось кращого за воду, мої потреби в Плессі будуть цілком задоволені.

— Стривай, я гадав, що тобі треба побачитися тут з якимсь приятелем.

— Справді, що так — і саме з братом моєї матері, — сказав Дорвард. — Це був дуже добрий чоловік, ще до того, як він залишив Форфарські гори[2].

— Як його звати? — спитав супутник. — Я довідаюся про нього, бо тобі небезпечно йти самому до замку, де тебе можуть вважати за шпигуна.

---

[1] Пер — великий васал короля.

[2] Форфарські гори — гори в графстві Форфар, або інакше Ангус, у середній Шотландії біля Північного моря.

— Це вже занадто, присягаюся рукою мого батька! — вигукнув юнак. — Мене мати за шпигуна?.. Він не припустить, щоб мене таврували такою ганьбою! Але щодо прізвища мого дядька, мені байдуже, хто його знатиме — його ім'я Лезлі. Лезлі — чесна й благородна людина.

— Не маю ніякого сумніву, що так воно і є, — сказав старий, — але в королівській гвардії є троє, яких так звуть.

— Ім'я мого дядька — Луї Лезлі, — сказав юнак.

— З трьох Лезлі, — відповів супутник, — двох звуть Луї.

— Мого родича вони звуть Луї з рубцем, — відповів Квентін. — Наші прізвища так часто бувають однакові у нас у Шотландії, що безземельним людям, яких не можна розрізнити по назві їхніх маєтків, завжди дають ще якесь прозвище.

— Тобто військове прозвище, я гадаю, ти маєш на увазі, — відповів його супутник. — А людину, про яку ти кажеш, думаю, що ми звемо Балафре[1], через шрам на обличчі. Це достойна людина й добрий солдат. Я бажав би допомогти тобі побачитися з ним, адже ж він належить до тих людей, які не часто залишають свій гарнізонний пост, хіба що тоді, коли мусять супроводити самого короля. А тепер, юначе, дай відповідь мені на одне запитання. Можу битися об заклад, що ти бажав вступити на службу разом з твоїм дядьком до шотландської гвардії. Це велике діло, коли ти маєш такий намір, особливо, коли ти ще молодий.

— Можливо, я й міг думати про це раніше, — сказав Дорвард недбало, — але, хоч і думав, тепер уже не маю охоти.

— Чому б це так, юначе? — запитав француз майже суворо. — Так ти кажеш про цю службу, бути прийнятими на яку найблагородніші з твоїх земляків вважають для себе за велику честь?

— Бажаю їм щастя на ній, — сказав Квентін спокійно. — Кажучи одверто, мені було б дуже до вподоби служити французькому королю. Тільки, хоч як чудово мене одягали б там

---

[1] Балафре — французькою мовою «шрам».

і хоч годували б досхочу, мені більш подобається бути на вільному повітрі, ніж скніти отут у заперті в якійсь клітці або ген там у ластів'ячому гнізді. Крім того, — додав він, знижуючи голос, — сказати правду, мені не подобається замок, де на «дубі угоди»[1] ростуть такі жолуді.

— Я догадуюся, що ти маєш на думці, — сказав француз, — але кажи це простіше.

— Отже, кажучи простіше, — промовив юнак, — отам, на віддалі пострілу з лука або далі, росте чудовий дуб, а на ньому висить людина в сірій куртці, такій як у мене.

— Еге, справді! — сказав француз. — Тисяча чортів! От що значить мати юнацькі очі! Авжеж, і я щось бачив, проте, вважав це за крука в гіллі. Але в цьому видовищі немає нічого дивного, юначе! Коли літо почне переходити в осінь і освітлені непевним місячним сяйвом ночі будуть довгі й дороги зробляться небезпечними, ти зможеш побачити на цьому дубі грона з десяти й двадцяти таких жолудів. Але що з того? Вони — прапори, повивішувані, щоб лякати негідників, і дивлячись на кожного з них, чесна людина може вважати, що вже одним злодієм, одним зрадником, одним розбійником на шляху і одним гнобителем народу стало менше у Франції. Ці шибеники, юначе, є ознака правосуддя й справедливості нашого володаря.

— Коли б я був королем Луї, то наказував би вішати їх далі від мого палацу, — сказав юнак. — На моїй батьківщині ми вішаємо мертвих ґав там, де найбільш літають живі ґави, але не в наших селах або голубниках. І тут самий запах падла — пфе! — доходить до моїх ніздрів!

— Коли ти поживеш на світі і станеш чесним і відданим слугою твого сюзерена, мій славний юначе, — відповів француз, — то ти тоді пізнаєш, що нема запаху кращого, як запах мертвого зрадника.

— Ніколи не бажав би я дожити до того віку, коли вже втрачу нюх моїх ніздрів або зір моїх очей, — сказав

---

[1] «Дуб угоди» — (англ. мовою «кавін-трі») — поодиноке дерево, до якого господар проводив своїх гостей, коли вони поверталися додому. Знак, який відмічав умовлене місце.

шотландець. — Покажіть мені живого зрадника і ось рука моя проти нього. Коли ж нема життя, ненависть не триватиме довше... Але мені здається, ми вже на прямому шляху до села, де я сподіваюся довести вам, що ні моє купання, ні це неприємне почуття не зіпсували мого апетиту. Отже, мій добрий друже, ходімо до гостиниці якнайшвидше. Проте, спершу дозвольте спитати, як я мушу вас звати?

— Тут звуть мене дядько П'єр, — відповів його супутник. — За титулами я не женусь. Я скромна людина і живу з свого майна.

— Нехай буде так, дядьку П'єр, — сказав Квентін, — я дуже радий, що щасливий випадок звів нас докупи, бо мені потрібна добра порада і я буду дуже вдячний за неї.

Тимчасом як вони так розмовляли, з-за дерев замаячили дзвіниця й велике дерев'яне розп'яття, і показали їм, що вони входили в село. Але дядько П'єр, трохи відхилившися від прямої дороги, яка тепер приєдналася до великого проїзного шляху, сказав своєму товаришеві, що та гостиниця, куди він бажав його запросити, стоїть трохи осторонь і там приймають лише виборну публіку, найкращих подорожніх.

— Коли ви маєте на увазі тих, що можуть подорожувати з туго набитими гаманцями, — відповів шотландець, — то я не з їхньої компанії і краще вже звірюся на грабіжників з великого шляху, ніж на грабіжників з того шинку.

— Хай йому біс! — сказав провідник, — які тепер обережні ваші земляки з Шотландії! Англієць, той, навпаки, стрімголов біжить до таверни, їсть і п'є якнайкраще, і ніколи й не подумає про рахунок, доки його шлунок ще не зовсім набитий. Але ти забуваєш, майстре Квентін, що за мною сніданок для тебе, щоб винагородити за купання, яке сталося з моєї вини!

— Справді, — сказав веселий хлопець. — Я забув за купання, за провину, за все. Поки я йшов, мій одяг висох або майже висох. Але я не відмовлюся від вашої приємної пропозиції, бо вчора я дуже легко пообідав і зовсім не вечеряв. Ви, здається, старий і поважний городянин, і я не бачу причини, чому б мені не скористатися з вашої привітності.

Француз усміхнувся, бо він ясно бачив, що цьому юнакові, хоч він уже добре, мабуть, виголоднився, не легко було примиритись з думкою поснідати за чужий рахунок.

Тим часом вони спустилися у вузький тінявий завулок. утворений двома рядами в'язів, наприкінці якого через відчинені ворота ввійшли в двір гостиниці незвичайних розмірів. Вона була розрахована на прийом благородних відвідувачів і різних прохачів, які мали справи в королівському замку. У замку ж дуже рідко й лише тоді, коли така гостинність була неминуча, Луї XI дозволяв комусь з свого двору тимчасово жити. Щит з королівською лілією висів над головним входом цього великого й несиметричного будинку, але на дворі й у суміжних будівлях все було тихо. наче вимерло. Здавалося, немов суворий характер королівського замку в близькому сусідстві позначився своєю урочистою жахливою похмурістю на цьому, по суті, не сумному місці.

Дядько П'єр, не покликавши нікого й навіть не наближаючись до головного входу, підняв засув бічних дверей і пройшов до просторої кімнати, де вже палав хмиз у каміні й були зроблені приготування до доброго сніданку.

— Мій кум добре подбав за все, — сказав француз юному шотландцеві. — Тобі, мабуть, холодно — от я й наказав розпалити вогонь. Ти, напевне, голодний — от зараз і матимеш сніданок.

Він свиснув, і ввійшов господар, який відповів глибоким поклоном на привітання дядька П'єра, але аж ніяк не виявив балакучості, властивої всім французьким трактирникам за всіх часів.

— Я посилав одного пана, щоб він замовив сніданок, — сказав дядько П'єр, — чи зробив він це?

У відповідь господар лише вклонився і поки приносив та розставляв різні страви, він ані слова не вимовив щоб похвалити якість тих страв. А проте, сніданок заслуговував на ті похвали, якими приправляють господарі французьких гостиниць свої страви.

Розділ IV

СНІДАНОК

Ми залишили нашого юного чужоземця в такому прекрасному настрої, в якому він ще ні разу не перебував відтоді, як ступив на територію колишньої Галії[1]. Сніданок, як ми вже натякали наприкінці попереднього розділу, був розкішний. До нього входив і перігорський пиріг, біля якого справжній гастроном міг би жити й померти, як гомерівські лотофаги[2], забувши за рідню, за батьківщину, за громадські обов'язки. Високі стінки цього пирога з чудовою шкуринкою, здавалося, здіймалися немов мури якогось столичного міста, немов емблема добробуту, який вони мали захищати. Було там і ніжне рагу з особливою часниковою приправою, яке так люблять гасконці, але й шотландці не від того, щоб покуштувати його. Була там, між іншим, і делікатна шинка, яку колись носив на своєму стегні благородний дикий кабан у сусідньому Монрішарському лісі. Були також прекрасні білі круглі булочки, що звались буль (через що пекарі французькою мовою звуться буланже), шкуринка яких така смачна, що їсти їх було б насолодою, навіть запиваючи чистою водою. Але там на столі, крім води, була шкіряна пляшка, звана ботін, тобто чобіток, в якій було з кварту добірного бонського вина. Стільки чудових речей могли б викликати апетит навіть у самої сухореброї смерті. Яке ж враження мусили вони справити на двадцятилітнього хлопця, що (треба сказати всю правду) мало що їв останні два дні. Він накинувся на рагу, і блюдо відразу стало порожнім; він атакував могутній пиріг, глибоко заліз до його нутра і, приправляючи все це великою чаркою вина, повертався до своєї роботи знову й знову, дивуючи господаря і розважаючи дядька П'єра.

---

[1] Галія — країна галів, народу кельтського племені, займала приблизно сучасні Францію, Бельгію, почасти Голландію і Німеччину (на захід від Рейна), а з IV ст. до нашої ери також сучасну Верхню Італію.

[2] Лотофаги («пожирателі лотоса») — за старогрецьким уявленням — щасливий народ, який жив десь на острові поблизу африканського берега й годувався квітками лотоса. Про них згадується в творах Гомера.

Цей останній справді був дуже задоволений апетитом молодого шотландця; і, коли, нарешті, побачив, що той уже почав пересичуватись, він знов підохочував його до їжі, наказуючи принести ще різні печива й всілякі інші ласощі. Поки дядько П'єр так розважався, обличчя його виявляло щось подібне до доброго настрою, який навіть мав нахил перетворитися на незвичну для нього добродушність. Літні люди майже завжди відчувають симпатію до радощів молоді й до її занять, коли їх розум не потьмарений заздрістю до молодого віку.

Отже, Квентін Дорвард, хоча й був захоплений цією приємною працею, не міг не помітити, що обличчя його бесідника під час обіду покращало. Він почав лагідно докоряти дядькові П'єру, що той лише розважається, сміючись з його апетиту, але сам нічого не їсть.

— Я виконую накладену на мене покуту, — відповів дядько П'єр, — і не можу нічого їсти до полудня, крім невеликої кількості варення та склянки води. Скажіть тій дамі, — додав він, звертаючись до господаря гостиниці, — щоб вона принесла мені це.

Господар одразу пішов з кімнати, а дядько П'єр продовжував:

— Ну, чи виправдав я твоє довір'я щодо сніданку, який я обіцяв тобі?

— Це найкращий сніданок, який мені будь-коли доводилося мати, — сказав юнак, — від того часу, як я залишив Глен-Гулакін.

— Глен?.. Як ти сказав? Глен... Чи не збираєшся ти викликати диявола такими довгохвостими словами?

— Глен-Гулакін, — добродушно відповів Квентін, — що означає «Комаряче міжгір'я». Це назва нашої старої дідизни. Ви купили собі право сміятися з того, що я кажу, отже смійтеся, будь ласка.

— У мене й на думці не було ображати тебе, — сказав старий, — але коли вже тобі так подобається цей сніданок, то скажу, що шотландські лучники королівської гвардії мають такий самий, або навіть і кращий, щодня.

— Нема нічого дивного, — сказав Дорвард, — бо якщо вони цілу ніч замкнені в ластів'ячих гніздах, то ранком неодмінно мають великий апетит.

— І скільки завгодно всього, щоб задовольнити такий апетит, — сказав дядько П'єр. — Їм не треба, як бургундцям, дурити свої голі спини, кажучи їм, що їхні животи ситі. Вони одягаються як графи і бенкетують як абати[1].

— Тим краще для них, — сказав Дорвард.

— А чому б і тобі не стати тут на службу? Твій дядько, насмілюся сказати, міг би зарахувати тебе, коли там трапиться якась вакансія. І, слухай, що я тобі скажу на вухо: я сам певною мірою зацікавлений у цьому і міг би допомогти тобі. Я гадаю, що ти вмієш їздити на коні так само добре, як і стріляти з лука?

— У нашому роду — всі найкращі вершники. Проте, зважте ось на що: їжа і вбрання — необхідні речі, але в моєму стані люди більше захоплюються думками про честь, про кар'єру й відважні подвиги на війні. Ваш король Луї — благослови його боже — друг і спільник Шотландії, але він витрачає свій час за тим, що сидить у цьому замку або тільки переїжджає з одної фортеці до другої та здобуває міста й провінції, ведучи переговори, але не б'ючись на полі бою. Отже, щодо мене, то я додержуюсь думки Дугласів[2], які завжди вважали за краще діяти на вільному полі, бо воліли слухати співи жайворонка, а не писк мишей.

— Хлопче мій, — сказав дядько П'єр, — не поспішай висловлювати безпідставні думки про вчинки державців. Луї намагається шанувати кров своїх підданців і не береже своєї власної. Він виявив себе, як справжня хоробра людина в бою при Монлері.

— Авжеж, але це було років з дванадцять тому, — відповів юнак. — Я бажав би йти за ватажком, який міг би сам

---

[1] Абат — старший піп в католицькому монастирі.

[2] Дуглас Арчібальд, герцог Туренський, (1369—1424 рр.) воював з англійцями спершу в себе на батьківщині, а згодом як союзник французького короля Карла VI і потім Карла VII. Цей останній нагородив його за послуги Туренським герцогством.

тримати свою честь такою блискучою, як свій щит, і завжди бути першим у розпалі бою.

— Чому ж ти не залишився в Брюсселі на службі у герцога Бургундського? Він міг би щодня давати тобі таку можливість переламати свої кості й навіть сам зробив би тобі це, особливо, коли б почув, що ти відлупцював його лісника.

— Цілком вірно, — сказав Квентін. — Що ж, моя нещасна доля зачинила переді мною двері до цієї можливості.

— Зовсім ні, тут є сила різних головорізів, в яких божевільні юнаки можуть знайти собі службу, — сказав дядько П'єр. — Що скажеш ти, наприклад, про Гійома де ла Марка?

— Як! — вигукнув Дорвард, — служити Бородачеві, служити Арденському Вепрові — отаманові грабіжників і вбивць, який цінує людське життя не дорожче за свій габардиновий кафтан і який вбиває мирних людей, немовби вони були ландскнехтами й воїнами? Це було б плямою на гербі мого батька назавжди.

— Гаразд, моя юна гаряча кров, — заперечив дядько П'єр, — коли ти вважаєш цього Вепра за безсовісну людину, чому б тобі не піти за молодим герцогом Гельдернським?

— Тобто, піти за самим бісом, — сказав Квентін. — Розкажу вам під секретом — він занадто важкий тягар для землі, щоб вона його терпіла, пекло накидає на нього оком! Кажуть люди, що він тримає свого батька у тюрмі і що він навіть б'є його — можете уявити собі?

Дядько П'єр, здавалося, був трохи розгублений наївним жахом, з яким молодий шотландець казав про синівську невдячність, і він відповів:

— Ти ще не знаєш, юначе, які недовговічні й неміцні бувають зв'язки кровної спорідненості серед людей високого рангу! — Потім, змінивши тон, додав жартівливо: — Крім того, коли герцог і побив свого батька, то, ручуся тобі, що й батько колись бив його, отже, це не більш, як розплата за старі образи.

— Дивно мені чути такі слова від вас, — сказав шотландець, почервонівши від обурення. — Сиве волосся, таке, як ваше, не повинно жартувати з таких речей. Якщо старий

герцог і шмагав свого сина в дитинстві, то він ще не досить шмагав його, бо краще було б, коли б син помер під різкою, ніж дожити до того, щоб бити свого батька.

— Підходячи з такою міркою, — сказав дядько П'єр, — до характеру кожного сюзерена й ватажка, я гадаю, ти сам станеш отаманом, бо де ж такий розумний парубок відшукає собі начальника, гідного командувати ним?

— Ви глузуєте з мене, дядьку П'єр, — сказав юнак добродушно, — і, мабуть, маєте рацію. Але ви ще не згадали про одного досить хороброго начальника, який має так само відважне військо, під чиєю командою кожна порядна людина могла б служити з спокійною совістю.

— Не можу догадатися, про кого ти кажеш.

— Та невже? Звичайно про того, хто, немов Магометова труна (будь він проклятий, цей Магомет), висить поміж двома магнітами, про того, кого ніхто не може назвати ні французом, ні бургундцем, але хто вміє додержувати рівноваги поміж цими обома.

— Не можу догадатися, про кого ти кажеш, — повторив дядько П'єр задумливо.

— Хіба? Кого маю я на думці, крім благородного Луї Люксембурзького, графа де Сен-Поля[1], ясновельможного конетабля[2] Франції? Там у себе він добре влаштувався з своєю відважною маленькою армією, тримаючи свою голову так високо, як сам король Луї або герцог Карл, і балансуючи між ними посередині.

— І через те йому загрожує небезпека найгіршого падін-

---

[1] Граф де Сен-Поль іде Ліньї (Луї Люксембурзький) — 1418—1475 рр. Спочатку був на службі в Генріха VI англійського, а після його смерті перейшов до Карла VII, короля французького, й допомагав вигнати англійців з Франції. Після цього почав інтригувати, схиляючись то на бік Франції, то Бургундії й намагаючись зберегти самостійність. Зрадивши і Луї XI і Карла Сміливого, він потрапив, нарешті, до рук цього останнього. Карл Сміливий передав його Луї XI, з наказу якого його скарано на смерть.

[2] Конетабль (слово латинського походження, що означало спершу — завідувач стайнями) — головнокомандувач армії, найвидатніша після короля особа в державі.

ня, — сказав дядько П'єр. — Отже, послухай мене, мій молодий друже. Якщо ти вважаєш грабіжництво за таку велику провину, то чи знаєш ти, що граф де Сен-Поль був першим, хто подав приклад, як підпалювати села й спустошувати країну за часів війни?

— Ні, справді, — зауважив Дорвард, — коли вже так, то я гадаю, що ніхто з цих великих людей не кращий за іншого і що вибрати когось з них — все одно як вибирати дерево, на якому тебе мусять повісити. Але граф де Сен-Поль, оцей конетабль, володіє містом, яке носить ім'я мого шановного святого й патрона. Я маю на меті Сен-Кантен[1], тобто місто святого Квентіна, і мені здається, що коли б я там жив, то мій святий патрон, мабуть, не забув би про мене. А зараз, як бачите, він забув про мене, бідного Квентіна Дорварда, його духовного хрещеника. Він припустив, щоб я пішов одного дня, не ївши й не пивши, і залишив мене уранці на піклування святого Юліана й на випадкову ласку незнайомця, куплену ціною холодного купання у славетній річці Шер.

— Не кощунствуй мені тут, дорікаючи святим, мій молодий друже, — сказав дядько П'єр. — Святий Юліан Гостинний — вірний покровитель мандрівників, а святий Квентін блаженний, мабуть, більше зробив для тебе доброго, ніж ти можеш знати.

Коли він це говорив, двері відчинилися, і дівчина років п'ятнадцяти-шістнадцяти увійшла в кімнату з підносом, накритим вишиваною червоною тканиною, на якому стояли маленьке блюдечко з чорносливом і кубок тонкої ювелірної роботи. Кубок цей був так майстерно зроблений, що Дорвардові навіть не спало на думку довідатися, чи був він із срібла, чи з якогось дешевшого металу. Проте, вигляд молодої особи, що несла це все, притяг до себе увагу Дорварда далеко більш, ніж увесь посуд на підносі.

Позирнувши на неї, він умить помітив її чорне волосся, заплетене в численні косички, які, подібно до дівочої моди

---

[1] Сен-Кантен — місто на півночі Франції. Захопленням цього міста граф Сен-Поль накликав на себе гнів Карла Сміливого.

його країни, не мали ніяких особливих прикрас, крім простої злегка перевитої гірлянди з плющевого листя. Ця гірлянда утворювала неначе серпанок навколо обличчя, схожого своїми правильними рисами, чорними очима й задумливим виразом на обличчя Мельпомени[1]. На її щоках можна було побачити легкий рум'янець, а на губах і в очах відбилися внутрішні тямовитість і зацікавленість, які доводили, що це обличчя може не тільки сумувати, а й посміхатись. Квентінові навіть здалося, що якісь скрутні обставини спричинилися до того, що таке миле й молоде обличчя було серйозніше й сумніше, ніж воно буває звичайно в юної красуні.

— Як це так, Жакеліно, — сказав дядько П'єр, коли вона ввійшла в кімнату. — Чому ти тут? Хіба я не висловив побажання, щоб Перетта принесла те, що мені потрібне? Стонадцять дияволів! Чи вона занадто важна дама, щоб зробити мені цю послугу?

— Моя родичка погано себе почуває, — відповіла Жакеліна покірним тоном, — погано себе почуває і не виходить з своєї кімнати.

— Вона не виходить і, сподіваюся, до неї ніхто не ходить! — сказав дядько П'єр з особливим наголосом. — Я чоловік бувалий — бачив світа і в усі ці вдавані хвороби не вірю.

Жакеліна зблідла й навіть похитнулася при такому зауваженні дядька П'єра, бо, треба визнати, що його голос і погляд були жорстокі, ущипливі й зловісні, коли він казав це.

Рицарське почуття горянина збудилося в Квентіні Дорварді і він поспішив підійти до Жакеліни й узяти в неї піднос. Очі її благали помилування, а дядько П'єр докоряв їй, хоч і не приховуючи свого незадоволення, але вже з усією лагідністю, яку тільки міг удати на своєму обличчі:

— Я не докоряю тобі, Жакеліно... Ти ще занадто молода, щоб бути такою, якою, на жаль, ти мусиш стати згодом, тобто брехливою і зрадливою істотою, подібно до інших осіб

---

[1] Мельпомена — в старогрецькій міфології одна з дев'яти богинь різних мистецтв, які звалися музами. Мельпомена — муза трагедії. Її зображали з плющевим вінком на голові і з трагічною маскою в руці.

прекрасної статі. Жоден чоловік не доживає до своєї зрілості. не довідавшись добре, які ви є всі. Тут шотландський кавалер, і він докаже вам те саме.

Жакеліна поглянула на молодого чужоземця, немов скоряючись дядькові П'єру, але цей погляд, хоч який швидкий він був, здався Дорвардові пристрасним закликом до нього за підтримкою і співчуттям. З готовістю, продиктованою юнацьким запалом, він відповів, що кинув би виклик всякому, хто наважився б так називати цю особу.

Молода дівчина боязко глянула на дядька П'єра, в якого ця вихватка юнака викликала лише сміх. Квентін почервонів, гадаючи, що слова його можна зрозуміти, як нікчемну хвастовитість у присутності старого чоловіка мирної професії. Отже, він вирішив терпляче підкоритися тому сміховинному становищу, в якому опинився. Він подав кубок на дерев'яному підносі дядькові П'єру, червоніючи, як і раніш. з покірливим і розгубленим виразом обличчя.

— Ти просто дурний юнак, — сказав дядько П'єр, — і знаєш жінок так само мало, як і державців, серця яких, — промовив він, урочисто перехрестившися, — бог тримає в своїй руці.

— А хто ж тримає серця жінок? — сказав Дорвард, вирішивши не здаватись.

— Боюся, що ти мусиш спитати за них в іншій кімнаті, — спокійно зауважив дядько П'єр.

Квентінові знов було дано відсіч і він почував себе ніяково, але ще не здавався.

«Звичайно, — думав він, — я ставлюся з повагою до цього городянина з Тура не лише тому, що він замовив мені сніданок, хоч це й був розкішний і схожий на бенкет сніданок. Собаки й соколи відчувають приязнь до когось лише через те, що їх годують. А щоб привернути до себе людину, треба до неї насамперед поставитись якнайкраще. Проте, він незвичайний чоловік... А ця молода особа незабаром зникне. бо, певна річ, така чудова дівчина не може мати нічого спільного ні з цим мізерним місцем, ні з цим грошовитим купцем. Дивно, якої ваги надають ці фламандці й французи багат-

ству — незрівняно більшої, ніж воно на те заслуговує. Отже, я певен, що цей старий купець гадає, ніби я поважаю його за його гроші, — я, шотландський родовитий дворянин з гербовим щитом, а він, майстеровий з Тура!»

Такі думки хутко промайнули в голові юного Дорварда, тимчасом як дядько П'єр казав, погладжуючи по голівці Жакеліну:

— Цей юнак слугуватиме мені, Жакеліно, ти можеш іти. Я скажу твоїй родичці, що вона погано робить, виставляючи тебе на показ без ніякої потреби.

— Це тільки для того, щоб прислуговувати вам, — сказала дівчина. — Я ручуся, що ви не будете незадоволені моєю родичкою, бо вона...

— Тисяча чортів! — вигукнув купець, але без суворості. — Чи не збираєшся ти отут базікати зі мною? Чи, може, залишаєшся, щоб краще розглянути цього хлопця? Іди собі, він дворянин і його послуг мені вистачить.

Жакеліна вийшла. Квентін Дорвард був так вражений її раптовим зникненням, що воно перервало його думки і він механічно послухався, коли дядько П'єр, безтурботно сівши у велике крісло, владно звернувся до нього, кажучи: «Постав отой піднос переді мною».

Купець насупив свої густі чорні брови так, що вони майже затулили його гострі проникливі очі, які лиши зрідка яскраво виблискували.

— Чудове створіння природи, — нарешті вимовив старий, підвівши голову і пильно та твердо дивлячись на Квентіна. — Надто гарна дівчина, щоб бути служницею в трактирі? Вона могла б красуватися за столом якогось шановного городянина, але, на її нещастя, цьому заважає її погане виховання та низьке походження.

Інколи буває, що сліпий постріл може вмить зруйнувати величний повітряний замок і будівник того замку скеровує свій гнів на того, хто стріляв, хоч той стріляв ненавмисне. Квентін був збентежений і ладен розсердитись на старого за його слова, що це чарівне створіння природи було лише служницею, яка повинна догоджати кожному відвідувачеві.

Настирлива думка, яка ще жевріла в його мозку, тепер знову стала перед ним: треба було б дати цьому старому зрозуміти, що його багатства ще не ставлять його на один рівень із Дорвардом з Глен-Гулакіна. Проте, щоразу, як він дивився на дядька П'єра, в ньому, не зважаючи на похмурий погляд, зморшки на обличчі й простий, бідний одяг, було щось таке, що заважало юнакові висловити цю думку про свою перевагу. Навпаки, що частіш і пильніш Квентін дивився на нього, то дужче йому кортіло довідатися, хто ж справді був цей чоловік. Кінець кінцем, він уже вважав його не менш як за синдика[1] або вищого судового урядовця міста Тура.

Тим часом купець знову заглибився в свої думки, від яких він відірвався тільки, щоб побожно перехреститися і з'їсти трохи сухих фруктів та кілька сухарів. Потім він зробив Квентінові знак, щоб той подав йому кубок, і, приймаючи його з рук юнака, між іншим, запитав його:

— Ти кажеш, що ти дворянин?

— Певна річ, що так, — відповів шотландець, — коли для цього досить п'ятнадцятьох поколінь, щоб зробити з мене дворянина. Це вже я казав вам раніше. Але хай це вас, дядьку П'єр, не бентежить: мене завжди вчили, що обов'язок молодших полягає в тому, щоб допомагати старшим.

— Чудові слова, — сказав купець, беручи з рук юнака кубок і наповняючи його з глека, зовсім не турбуючись тим, що йому прислуговував дворянин.

«Щоб його біс забрав, цього старого городянина з ремісників, — подумав Дорвард. — Він приймає послуги від благородного шотландського дворянина з такою безтурботністю, як я приймав би їх від якогось там попихача з Глен-Ізли».

Купець, тим часом допивши кубок води, сказав своєму товаришеві:

— Беручи до уваги ту готовість, з якою ти, здається, смакував бонське вино, я думаю, ти вже не захочеш пити за

---

[1] Синдик — вибрана особа, що очолює якусь корпорацію, членом якої вона є. Наприклад, були синдики шевців, торговців, адвокатів і т. ін.

моє здоров'я. Але я маю еліксир, який може перетворювати навіть воду на найкращі вина Франції.

Кажучи так, він добув з пазухи великий гаманець, висипав у бокал цілий дощ дрібних срібних монет, аж доки цей невеликий бокал наповнився більш як наполовину.

— Ти маєш підстави бути вдячнішим, мій хлопче, — сказав дядько П'єр, — і твоєму патронові святому Квентіну і святому Юліанові, ніж ти був досі. Я б порадив тобі роздати милостиню від їхнього імені. Залишайся в цій гостиниці, поки побачиш свого родича Балафре, який дістане відпустку з варти після полудня. Я маю справи в замку і повідомлю його, що він може знайти тебе тут.

Квентін Дорвард уже хотів був сказати, що не може скористатися з цієї надмірної щедрості свого нового приятеля, але дядько П'єр, насупивши чорні брови й випрямивши згорблену фігуру, став у позу, повну такої достойності, якої він не мав до того, і сказав владним тоном:

— Без заперечень, юначе, роби лише те, що тобі наказують.

З цими словами він вийшов, подавши Квентінові знак, що той не повинен супроводити його.

Молодий шотландець стояв приголомшений, не знаючи що й подумати про це. Він кинувся подивитись у срібний бокал, в якому більш ніж до половини були срібні монети. Протягом усього свого життя Квентін, мабуть, не мав і двадцяти з них. Проте, чи міг він погодити з гідністю дворянина те, що прийняв гроші від цього заможного плебея[1]? Це питання важко було розв'язати, бо в нього не було ніяких заощаджень, щоб дістатися назад до Діжона.

Кінець кінцем, він вирішив, що найрозумніше буде в такому становищі керуватися порадою свого дядька. Поклавши гроші в свою бархатну торбинку, він покликав господаря будинку, щоб повернути йому його срібний кубок і спитати про цього щедрого і владолюбного купця.

Господар не забарився з'явитися, і на цей раз був трохи

---

[1] Плебей тут означає — простолюдин, особа не дворянського стану.

балакучіший. Він рішуче відмовився забрати назад срібний кубок. Цей кубок, казав він, належав не йому, а дядькові П'єру, а той подарував його своєму гостеві.

— Щоправда, — продовжував господар, — він має чотири своїх власних, так званих, срібних «кошиків», які йому залишила його бабуня, але нічого подібного до цієї майстерної ювелірної роботи, як оце тримає в руці пан гість, він не має. Це — один з найкращих кубків міста Тура, виготований знаменитим майстром Мартіном Домініком.

— А скажіть мені, будь ласка, хто такий цей дядько П'єр, — спитав Дорвард, перебиваючи його, — що роздає такі коштовні подарунки чужинцям?

— Хто такий дядько П'єр? — спитав господар надзвичайно обережно.

— Авжеж, — проказав Дорвард поквапливо і вперто, — хто такий цей дядько П'єр і чому він так розкидається своїми милостями? І хто цей похмурий чоловік, з вигляду різник, якого він послав уперед замовити сніданок?

— Про те, хто такий дядько П'єр, ви, пане мій, краще б у нього самого й запитали, а щодо пана, який наказав приготувати сніданок, то хай бог боронить нас від ближчого знайомства з ним.

— В усьому цьому є щось таємниче, — промовив молодий шотландець. — Цей дядько П'єр сказав мені, що він купець.

— А коли він вам так сказав, — відповів господар, — то, певна річ, він і є купець.

— Яким же крамом він торгує?

— О, всяким, яким тільки вам завгодно, — сказав господар, — а особливо він розвинув тут виробництво шовку, який нічим не поступається перед тими багатими шовковими виробами, що їх венеціанці привозять з Індії та Китая. Ви могли побачити ряди шовковичних дерев, коли йшли сюди: всі вони посаджені з наказу дядька П'єра, щоб годувати ними шовковиків.

— А ця молода особа, яка принесла сюди печиво й варення, хто вона така, мій друже? — спитав гість.

— Моя постояльниця, пане, з своєю опікункою, якоюсь тіткою чи родичкою, мені здається, — відповів господар.

— І це ви так використовуєте ваших гостей, щоб вони слугували один одному? — зауважив Дорвард. — Бо я спостеріг, що дядько П'єр нічого не брав ні з ваших рук, ні від кого з ваших слуг.

— Багаті люди можуть мати свої примхи, бо вони можуть платити за них, — сказав господар. — Та це вже не вперше, бо дядько П'єр знає надійний спосіб заставити благородних людей служити йому.

Юний шотландець був трохи ображений цим натяком, але, не показуючи свого незадоволення, спитав, чи може він тут влаштуватися на день, а, може, й надовше.

— Певна річ, — відповів господар, — завжди буду радий служити вам.

— А чи можна мені, — запитав Квентін, — переказати моє шанування вельможним дамам, сусідом яких я буду незабаром?

Господар не знав, що і відповісти на це.

— Треба сказати, що вони самі нікуди не виходять і нікого не приймають.

— За винятком, я гадаю, дядька П'єра? — зауважив Дорвард.

— Не вважаю, що маю право називати вам винятки, — відповів він твердо, але почтиво.

Квентін, уявлення якого про себе було досить високе, був трохи засмучений відповіддю господаря і вирішив скористатися з загальновживаного в ті часи звичаю.

— Віднесіть дамам, — сказав він, — пляшку цього чорного ізерського вина і скажіть, що Квентін Дорвард з Глен-Гулакіна, шотландський почесний кавалер і тепер їхній сусід, просить дозволу висловити їм своє глибоке шанування в особистому візиті.

Господар вийшов і повернувся майже за мить, висловлюючи подяку від шановних дам, які відхилили запропоноване їм частування, жалкуючи, що вони, живучи самітно, не можуть прийняти його візиту.

Квентін лише закусив губи і зразу випив ізерське вино, від якого відмовились його сусідки.

— Присягаюся святою месою, чудна ця країна, — сказав він сам собі. — Тут купці і майстерові поводяться й розкидаються грішми, як дворяни, а мандрівні панянки, що проживають у шинку, мають вигляд переодягнених принцес! Отже, я ще побачу цю чорнобриву дівчину, хоч би там що.

Вирішивши так, він наказав провести його до призначеної йому кімнати.

Господар одразу провів його сходами вгору і потім вздовж галереї, на яку виходило багато дверей подібно до дверей монастирських келій. Це справило погане враження на нашого героя, якому нудно й сумно було пригадувати дні своєї молодості, проведені в монастирі. Господар зупинився аж у кінці галереї, вибрав ключ з великої в'язки, яка висіла в нього на поясі, відчинив двері й показав гостеві невелику, але чисту баштову кімнату з солом'яним ліжком. В кімнаті був надзвичайний порядок, тому вона, хоч була вбога, здалася Квентінові маленьким палацом.

— Сподіваюся, що ця кімната вподобається вам, мій пане, — сказав господар. — Я вважаю за свій обов'язок догоджати всім друзям дядька П'єра.

— О, щасливе купання! — вигукнув Квентін Дорвард, як тільки господар вийшов. — Ніколи ще не випадало на мою долю такого щастя. Моя фортуна[1] осипає мене своїми милостями.

Кажучи це, він підійшов до віконця, з якого видно було не лише великий чудовий сад, що належав до гостиниці, але й принадний шовковичний гай, той самий, що його насадив дядько П'єр, щоб годувати шовковиків. Крім того, дивлячись просто вздовж стіни, Квентін міг побачити таке саме віконце в протилежній башті. Важко було б людині, старшій за Квентіна на двадцять років, сказати, чому саме це місце цікавило його більше, ніж чудовий сад або шовковичний гай. Старіші очі дивляться байдуже на маленькі баштові віконця, хоч ґрати на них напіввідсунені, щоб пропускати повітря, а

---

[1] Фортуна — у староримській міфології богиня щастя, щасливої долі; фігурально — доля.

віконниця напівзачинена, щоб не пропускати сонця або й чиїхсь нескромних поглядів, і хоч там і висить на стіні лютня, напівзакрита легким серпанком з зеленого, як море, шовку.

Можна гадати, що Квентін хотів краще дізнатися про свою чудову сусідку, якій належали лютня й серпанок. Також легко уявити собі, що йому, принаймні, цікаво було довідатися — чи не та це особа, яку він уже бачив, коли вона прислужувала дядькові П'єру.

Дорвард став збоку від відчиненої віконниці й дивився крізь ґрати так, що його самого не було видно. Завдяки цьому він мав приємність побачити білу, закруглену, прегарну ручку, яка зняла з стіни музичний інструмент.

Дівчина з маленької башти, власниця серпанку й лютні, співала таку арію, яку й можна було почути з уст благородної дами часів рицарства, коли рицарі й трубадури[1] в задумі прислухалися до її пісні.

ЧЕКАННЯ

Ой, любий мій Гі, я вже жду,
Чекаючи й сонце зайшло.
Цвітуть апельсини в саду,
Як іншого разу було.
Птахи не співають, хоч спів
Лунає з далеких осель.
Хоч вітер не дме з-за ланів,
Гойдає вітрець корабель.
Мій любий не йде...
Ой, любий мій де?
Темрява вкрива далечінь
І гомін далекий ущух.
Ось дівчина гулькнула в тінь —
В тіні їй співає пастух.
Мій любий не йде...
Ой, любий мій де?

Що б не гадав читач про цю простеньку пісеньку, але

---

[1] Трубадури — середньовічні поети, що мандрували по дворах великих феодалів і в своїх віршах та піснях оспівували їхні подвиги.

вона справила на Квентіна глибоке враження, бо співав її ніжний переливний голосок і звуки її змішувалися з легкими подувами вітерця, що приносив з собою чудові пахощі саду. Але фігуру співачки можна було побачити лише частково і затемненою, немовби загорненою в чарівне покривало.

Слухач не міг утриматися від того, щоб не висунутися сміливіше з свого вікна, намагаючись побачити більше за те, що бачив. Музика раптом замовкла, вікно зачинилося, і темна занавіска спустилася зсередини. Так був покладений край всім дальшим спостереженням сусіди в протилежній башті.

Дорвард зажурився, що його поквапливість мала такі наслідки. Але він втішав себе надією на те, що дама з лютнею не зможе так легко відмовитися від гри на інструменті, до якого вона, здавалося, так звикла. Крім того, до міркувань, якими він себе заспокоював, мабуть, ще прилучалося почуття особистого гонору. Коли вірно, як він гадав, що чудова, чорнокоса панянка була мешканкою однієї з башт, то він також не міг забувати й того, що гарний, молодий мандрівний білявий кавалер, рицар фортуни, був мешканцем другої башти. А романси, ці розумні вчителі, навчили юнака, що навіть коли панянки бувають боязкі, то це ще не значить, що вони не звертають уваги на хлопців.

Тимчасом як Квентін заглибився в ці мудрі міркування, служник гостиниці повідомив його, що якийсь рицар бажає розмовляти з ним унизу в залі.

Розділ V

ВОЇН

Рицар, який чекав на Квентіна Дорварда, був один з тих, про кого Луї XI вже давно сказав, що вони тримають у своїх руках долю Франції, бо їм була доручена безпосередня охорона й захист королівської особи.

Карл VI[1] завів цей славетний корпус лучників так званої

[1] Карл VI (1380—1422 рр.) — дід Луї XI.

шотландської лейб-гвардії з кращих міркувань, ніж коли інші володарі заводять навколо трону гвардію з чужоземних найманих військ. Невпинні війни, які позбавили його більш ніж половини володінь, і сумнівна відданість французьких дворян призвели до того, що було б нерозумно й ненадійно доручати цим дворянам охорону його особистої безпечності. Шотландське дворянство було спадкоємним ворогом Англії і стародавнім, як це здавалося, природним спільником Франції. Вони були бідні, хоробрі, віддані; з їхньої країни виходило більш відважних авантюрників, ніж з усіх інших країн Європи. Їхні ж претензії на високе походження давали їм добрий привід, шоб стати ближче до особи короля. А відносно невелике число їх не припускало можливості повстання і того, щоб вони стали господарями замість бути слугами.

З свого боку, французькі королі в інтересах своєї політики задовольняли претензії цих найманих солдатів, даючи їм почесні привілеї й велику плату. До кожного з них ставилися, як до справжнього дворянина. А їхня близькість до королівської особи надавала їм достойності в їхніх власних очах і поваги в очах французів. Вони були розкішно озброєні, обмундировані й мали чудових коней. Кожному було дозволено мати зброєносця, слугу, пажа й двох йоменів[1]. Одного з цих йоменів звали ножарем через великий ніж, який він мав при собі, щоб доколювати тих, кого в сутичці його пан скинув на землю.

Ножара і його товариша пани вибирали з найдужчих і найхоробріших своїх земляків.

Луї Лезлі, або, як ми частіш зватимемо його, Балафре, бо під таким ім'ям його знали у Франції, був шести п'є заввишки, кремезний, з суворим і грубим виразом обличчя. На лобі в нього був великий і бридкий шрам, що мало не зачіпав його праве око, перетинав висок й доходив майже до кінчика вуха. Цей глибокий шрам проходив борозною, яка бувала то криваво-червона, то червоно-чорна, то синя,

---

[1] Йомен — в Англії дрібний землевласник. Ці йомени часто вступали на військову службу до європейських монархів як лучники.

то наближалася до чорного, залежно від того, в якому настрої був Лезлі.

Його вбрання і зброя були чудові. На голові була шотландська шапка з пучком пер і брошкою з образом діви Марії з масивного срібла. Ці брошки подарував шотландській гвардії король під час одного з своїх припадків побожності. Як дехто казав, він колись навіть дійшов того, що доручив божій матері посаду командира цієї гвардії. Нашийник лучника, нарукавники й рукавиці були з найкращої сталі, оздоблені сріблом, а його кольчуга була така блискуча й яскрава, як мереживо морозу зимового ранку на папороті або вересі. На ньому був просторий плащ з дорогоцінного синього бархату, з вирізами з обох боків, як у герольда. На плащі на грудях і на спині срібними нитками був нашитий великий білий хрест святого Андрія. Коліна й ноги захищали кольчужні штани й сталеві черевики. Широкий кинджал (званий «милосердя боже») висів при його правому боці, а перев'язь для дворучного меча, розкішно вигаптована, спускалася з його лівого плеча. Для зручності він тримав у руці цей меч, який правила його служби забороняли йому відкласти осторонь.

Квентін Дорвард, хоч і рано призвичаївся до зброї й воєн, але ще ніколи не бачив войовничішого, краще обмундированого воїна, ніж цей його дядько, званий Луї з рубцем, або Балафре. Проте, він не міг не здригнутися від виразу його похмурого обличчя, коли той, підкручуючи вуса, привітав свого племінника з приїздом до Франції й, не зводячи духу, спитав його про новини у Шотландії.

— Немає там нічого доброго, любий дядечку, — відповів юний Дорвард. — Але я радий, що ви зразу ж пізнали мене.

— Я б пізнав тебе, хлопче, і в ландах[1] коло Бордо, коли б я зустрів тебе там на високих, як у журавля, ходулях. Але сідай-но, сідай; якщо доведеться почути про нещастя, то в нас буде досить вина, щоб перенести його. Гей! Старе винове

---

[1] Ландн — піщана й багниста місцевість на південному заході Франції, де мешканці часто вживають ходуль.

барило, наш добрий господарю, неси нам, що там у тебе є найкращого!

Шотландсько-французька говірка була таким самим звичайним явищем у тавернах коло Плессі, як швейцарсько-французька в сучасних паризьких кабаре́. І з швидкістю, в якій приховувався страх, бігли на звук цієї говірки й виконували всі накази. Пляшка шампанського вже стояла перед ними, і дядько встиг добре з неї ковтнути, тимчасом як племінник лише приторкнувся до вина, кажучи, що він уже пив цього ранку.

— Це було б добре виправдання хіба що в устах твоєї сестри, любий племіннику, — сказав Балафре. — Ти не повинен лякатися доброї чарки вина, коли хочеш мати бороду на своєму обличчі і вважати себе за солдата. Але, зрештою, розв'язуй твій шотландський лантух — розповідай, які там у тебе новини з Глен-Гулакіна! Як там живе моя сестра?

— Вона померла, любий дядечку, — сумно відповідав Квентін.

— Померла! — як луна повторив дядько голосом більш здивованим, ніж співчутливим. — Як це так сталося, адже вона на п'ять років молодша від мене! Померла! Це просто неможливо. Я ніколи не мав навіть і головного болю, крім того разу, коли очуняв після двох днів відпустки в компанії братів веселої науки[1], а моя бідна сестра померла! Ну, а твій батько, любий племіннику, тепер знов одружився?

І, перш ніж юнак міг відповісти, дядько вже прочитав його відповідь у здивованні, яким той зустрів таке запитання, і сказав:

— Що, хіба ні? Я міг би заприсягтися, що Алан Дорвард не така людина, щоб жити без жінки. Він любив, щоб усе в нього в хаті було в порядку, любив також дивитися на гарненьку жінку. Крім того, він любив додержуватися правил, і все це він знаходив у шлюбі. Щодо мене, то я байдужий до цього. Я можу дивитися на гарненьку жінку і зовсім не думати про церкву й одруження. Мабуть, я не досить побожний для цього.

---

[1] «Весела наука» — тобто пияцтво й гульня.

— Але дозвольте, дорогий дядечку! Мати моя вже була цілий рік удовою після того, як Огільві розруйнували Глен-Гулакін. Мій батько, мої два дядьки, двоє старших братів і семеро моїх родичів, і арфіст, і доглядач, і ще шестеро з наших людей полягли мертві, боронячи замок. Тепер не залишилося ні вогнища, ні каменя на камені в усьому Глен-Гулакіні.

— Присягаюся хрестом святого Андрія! — вигукнув Балафре, — це те, що я зву наскоком! Ох, ці Огільві завжди були лихими сусідами для Глен-Гулакіна. Яке це нещастя! Коли ж скоїлася ця біда, любий племінничку? — Спитавши це, він добре ковтнув вина й хитав головою, тимчасом як його родич відповів, що його родина була знищена позаторік на свято святого апостола Іуди.

— Ач, яка річ, — зауважив солдат, — я так і казав, що це все випадок: того самого дня я й двадцятеро моїх товаришів штурмували замок Рош-Нуар, в якому сидів Аморі «Залізна рука», ватажок вільних пікінерів. Я вбив його на його власному порозі й заробив собі стільки золота, скільки є його в чудовому ланцюзі, який колись був удвоє більший, ніж тепер, і це нагадує мені, що мій обов'язок — призначити частину його на боговгодну справу. Гей, Андрію, сюди!

Увійшов Андрій, його йомен, одягнений майже так само, як і лучник, але без залізних нарукавників і ногавиць і в панцері грубішої роботи. Його шапка була без пера, а плащ — із звичайної тканини замість багатого бархату. Знявши золотий ланцюжок з шиї й розстебнувши його, Балафре одгриз своїми міцними зубами чотири ланки з одного кінця й сказав служникові:

— Ось, на тобі, Андрію, віднеси це моєму приятелеві, веселому Боніфацію, монахові монастиря святого Мартіна. Привітай його від мене й перекажи, що мої брат і сестра і ще дехто з моєї родини всі повмирали, і я прошу його відправити месу за упокій їхньої душі. Хай зробить так, щоб усі вони попали до раю, а нечестиві грішники, звані Огільві, були б прокляті і в цьому житті і в тогосвітньому. Чи розумієш усе це, що я кажу, Андрію?

Ножар кивнув головою.

— Тільки дивися мені, щоб жодна з цих золотих ланок не потрапила до пивниці перш, ніж монах візьме їх собі. Бо коли таке трапиться, то ти покуштуєш у мене канчуків, поки не зробишся, як святий Варфоломей, з якого здерли живцем шкіру. Тепер на, бери оце. Я бачу, що ти накидаєш оком на пляшку і що ти не підеш, не покуштувавши з неї вина.

Сказавши це, він налив йому повну склянку, яку ножар випив до дна й подавсь виконувати доручення свого пана.

— А тепер, любий племіннику, розповідай, яка тебе самого спіткала доля в цьому нещасті.

— Я бився ввесь час поруч із старшими й дужчими за мене, поки всіх нас не повбивали, — сказав Дорвард, — і мене теж сильно поранили.

— Але, мабуть, не гірше, ніж мене поранено десять років тому, — зауважив Балафре. — Дивись, любий племіннику, — показав він йому червону смугу на обличчі. — Меч Огільві ніколи б не провів такої глибокої борозни.

— Вони проводили досить глибокі борозни, — сумно відповів Квентін. — Але, нарешті, вони втомилися й на благання моєї матері згодилися помилувати мене. Проте, хоч учений монах з Ебербротіка[1], який, на щастя, був нашим гостем у цю нещасливу годину, одержав дозвіл перев'язати мої рани, він і моя мати мусили дати обіцянку, що я стану монахом.

— Монахом! — вигукнув дядько. — Присягаюся святим Андрієм: ось чого зі мною ніколи не було. З самого мого дитинства нікому ще не спадало на думку зробити з мене монаха. Мені аж дивно, коли я думаю про це. Ти повинен визнати, що, крім читання й писання, яких я ніколи не міг би збагнути, крім співання псалмів, яких ніколи не міг би стерпіти, і вбрання, схожого на вбрання божевільного жебрака — хай простить мені це божа мати! — (тут він перехрестився) — та їхніх постів, які неприйнятні для мого апетиту, я був би не гіршим монахом, ніж мій кум з монастиря святого Мартіна. Але я не знаю, чомусь ніхто не про-

---

[1] Ебербротік — тепер Арброт, місто в Шотландському графстві Форфар на березі Північного моря.

понував мені вступити до цього стану. Отже, любий племіннику, ти мусив стати монахом. Але навіщо, скажи, будь ласка.

— Це для того, щоб не продовжувався рід мого батька. Або в монастирі — або в могилі, — відповів Квентін, глибоко схвильований.

— Он як! — вигукнув дядько. — Тепер я розумію. Хитрющі бестії, дуже хитрі! Проте, їх можна обдурити. Бо, бач, яка справа, любий племіннику: я пригадую каноніка Робер-сарта, що дав обіцянку, а потім утік з монастиря й зробився ватажком вільних загонів. Він мав коханку, найкрасивішу дівчину, яку я взагалі будь-коли бачив, і трьох не менш чудових дітей. Отже, немає надійних монахів і не слід на них покладатися, бо вони можуть стати солдатами й батьками. Але продовжуй твоє оповідання.

— Мені небагато залишається сказати, — продовжував Дорвард, — крім того, що вони віддали мене до монастиря, де на мене одягли вбрання послушника й навчили виконувати монастирський устав і навіть читати й писати.

— Читати й писати! — вигукнув Балафре, який був з тих людей, що вважають за щось дивовижне всі знання, вищі за їхні власні. — Писати, кажеш ти, й читати! Я не можу повірити цьому: ніколи ніхто з Дорвардів, про яких я чув, не міг написати свого прізвища, так само й Лезлі. Я можу відповідати за одного з них: я можу писати не краще, ніж літати. Отже, іменем святого Луї, як вони навчили тебе цього?

— Це було нудно спочатку, — сказав Дорвард, — але стало легше й приємніше, коли я призвичаївся. Я був слабий від ран і втрати крові, ходити не міг, а тому з більшим завзяттям почав учитися. Тим часом, прохворівши кілька місяців, померла моя мила мати і, як моє здоров'я покращало, я сказав своєму добродійникові, що не хочу бути монахом. Тоді ми умовилися, що мене відпустять на волю шукати щастя, а щоб урятувати помічника настоятеля від гніву Огільві, зробили так, ніби я втік. Для підтвердження цього я взяв з собою з монастиря сокола абата. Але насправді я був звільнений за всіма правами, як це засвідчено рукою й печаткою самого абата.

— Оце й правильно, це добре, — сказав дядько. — Наш король не дуже звертає увагу на те, чи ти щось там украв, але він почуває жах перед усім таким, як втеча з монастиря. Між іншим, ручуся, що ти не маєш з собою такого скарбу, який було б важко носити?

— Я маю тільки трохи срібних монет, — відповів юнак, — скажу одверто, бо перед вами, любий дядечку, мені нема чого таїтися.

— Скрутне твоє становище, — сказав Балафре. — Щодо мене, то хоч я й не заощаджую грошей, бо небезпечно їх носити з собою у наш час, але я завжди маю при собі (і радив би й тобі йти за моїм прикладом) якийсь золотий ланцюжок на всяк випадок або перстень, або намисто, що можуть, в разі потреби, служити за гроші. Проте, ти можеш спитати мене, любий родичу, звідки ж дістати такі цяцьки, як оця? — тут він самозадоволено торкнув свій ланцюг. — Адже вони не висять на кожному кущі. Вони не ростуть на полях, як жовті нарциси, з стеблин яких діти плетуть рицарські комірці. Як же тоді? Ти можеш дістати це там, де я дістав: на службі в доброго короля Франції, де завжди можна здобути собі майно, коли людина має хоч трохи в собі мужності, щоб рискувати якимсь там життям абощо.

— Я чув, проте, — промовив Квентін, — що герцог Бургундський має пишніший двір і благородніших васалів, ніж король Франції і що більше честі можна зажити собі під його прапорами. Тим часом найхристиянніший король, кажуть, здобуває собі перемоги язиками своїх посланців.

— Ти говориш, як дурний хлопець, любий племіннику, — відповів воїн із шрамом. — Проте, я пригадую, що коли прийшов сюди, то був так само дурний: я не міг уявити собі короля інакше, як на троні під високим балдахіном, як він бенкетує з своїми високородними васалами й паладинами[1], їсть бланманже, а на голові його велика золота корона. Або інакше, як він скаче на ворога на чолі свого війська, подібно до Карла Великого в романах, або до Роберта Бруса, або

[1] Паладин — рицар.

Вільяма Уоллеса в наших власних правдивих історіях. Скажу тобі, хлопче, на вухо: це все місячне світло на воді. Політика, політика — це все. Але що таке політика, ти спитаєш? Це мистецтво, винайдене нашим французьким королем, — воювати мечами чужих людей і видавати плату своїм солдатам з чужих гаманців. Ах! Це найрозумніший з усіх державців, які будь-коли носили пурпур на своїх плечах. Проте, він ніколи не носить цього вбрання. Часто я бачу, як він гуляє в простішому одязі, ніж я схотів би носити.

— Гаразд, але все це мені не до вподоби, любий дядечку, — зауважив Дорвард. — Я хочу служити там, де сміливим подвигом зможу здобути собі ім'я і славу.

— Я розумію тебе, мій любий племіннику, — сказав королівський воїн, — я розумію тебе добре. Але ти ще погано знаєшся на цих справах. Герцог Бургундський — це гаряча голова, рвучкий, нерозважливий, закутий у залізо боєць. Він атакує на чолі своїх дворян і рицарів, своїх ленників з Артуа й Ено. Отже, подумай, чи могли б ми своєю хоробрістю і вмінням перевищити самого герцога та його відважних дворян і прославитись. А коли б ми не встигали за ними, то мали б нагоду потрапити до рук поліційного старшини за те, що були ледачі. І припустімо, хоч як би я там орудував списом або чимсь ще на полі бою, але пан герцог скаже на це своєю фламандською мовою, коли побачить добрий удар: «Еге! Добре влучив! Добрий пікінер, хоробрий шотландець, дайте йому флорин[1], хай вип'є за наше здоров'я». Але ніяких підвищень і чинів, ні земель, ні скарбів не припадає чужинцеві на такій службі: все йде тамтешнім дворянам.

— А кому ж це мусило б іти, коли не тамтешнім мешканцям? — запитав молодий Дорвард.

— Тому, хто захищає цих мешканців, — відповів Балафре, випростуючись на ввесь свій гігантський зріст. — Ось як каже король Луї: «Мій добрий французький селянине, мій Жак Простак, бери своє знаряддя, свій плуг і

---

[1] Флорин — раніш золота монета, вартість якої була неоднакова, залежно від часу й країни (тепер дрібна монета в Голландії).

борону, садовий ніж і копаницю, іди, працюй собі, ось мій хоробрий шотландець, що битиметься за тебе, а ти лише подбай за те, щоб сплатити йому. А ви, ясновельможний герцог, мій славнозвісний граф і мій наймогутніший маркіз, так само приборкайте вашу відвагу, аж доки вона не буде потрібна, бо вона може зірватися з поводів і завдати лиха своєму господареві. Ось тут моє регулярне військо, тут моя французька гвардія, тут, передусім мої шотландські лучники і мій доброчесний Луї з рубцем, який битиметься не гірше, а навіть краще за вас. Це ж ви з вашою недисциплінованою мужністю за часів ваших батьків програли бої при Кресі й Азенкурі[1]». Тепер хіба ти не бачиш, в якій з цих двох держав мандрівний рицар може досягти найбільшої слави?

— Я гадаю, що розумію вас, любий дядечку, — відповів племінник, — але, як на мене, то немає слави там, де немає риску. Певна річ, це — прошу вас вибачити мені — легке й безтурботне життя: вартувати коло старого, витрачати літній день і зимову ніч поза он тими визубнями та ще й сидіти в залізній клітці, немовби вони боялися, що ти втечеш з свого поста. Ох, дядечку, дядечку, це ж бути соколом, який сидить на своїй жердці і якого ніколи не пускають літати в полі!

— Ну, присягаюся святим Мартіном Турським, цей хлопець не без присутності духа! Справді, у нього вдача Лезлі. Але слухай-но, юначе. Хай живе король Франції! Рідко буває такий день, щоб не було якогось доручення, через яке ми могли б здобути собі і грошей і слави. Не думай, що найвідважніші і найрискованіші подвиги робляться при денному світлі. Я міг би розповісти тобі про штурм замків, захоплення полонених і таке інше, коли хтось, чиє ім'я не називатиму, зробив більші подвиги й здобув собі більшу користь, ніж ті урвиголови з прихвоснів одчайдушного Карла Бургундського. І коли його

---

[1] Бій при Кресі 1346 року — один з епізодів Столітньої війни, коли англійський король Едуард III висадився з військом на півночі Франції, в Нормандії й розбив французьке рицарство коло містечка Кресі (близько міста Абвіля). Бій при Азенкурі 1415 року, яким Генріх V, король англійський, закінчив завоювання Нормандії, знаменує довготривалий період успіхів англійської зброї у Франції.

величності подобається не встрявати самому в такі справи, то він тим більше має часу, щоб оцінити ці справи, й більше щедрості, щоб винагородити відважних бійців. О, це проникливий і найхитріший з усіх государів.

Племінник переждав і потім сказав тихим, але виразним голосом:

— Добрий панотець Пітер часто вчив мене, що може бути велика небезпека для душі в подвигах, якими здобувають собі невелику славу. Мені не треба вам казати, любий дядечку, що ці таємні доручення завжди мусять неодмінно бути згідні з моєю честю.

— За кого ж або за що ти мене вважаєш, любий племіннику? — спитав Балафре майже суворо. — Правда, мене не виховували в монастирі, я не вмію ні писати, ні читати, але я брат твоєї матері. Я — вірний своєму панові й слову. Чи ти гадаєш, що я здатний на те, щоб дати тобі пораду зробити якусь підлість? Найкращий у Франції рицар, сам дю Геклен[1], коли б він ще був живий, міг би пишатися моїми подвигами.

— Я не можу не йняти віри вашим словам, любий дядечку, — сказав юнак, — Але це ж правда, що король має поганенький двір отут у замку Плессі? Ніяких дворян або придвірних, нікого з його великих васалів нема при його дворі, нікого з високих сановників корони; відбуваються якісь таємні наради, на які запрошують тільки несановних людей. Все це здається не подібним до звичаїв його батька, благородного Карла, який вирвав з пазурів англійського лева більш як наполовину завойоване французьке королівство.

— Ти говориш, як безглузда дитина, — зауважив Балафре, — й так само, як дитина, ти береш ту саму ноту на різних струнах. Дивися ж: коли король наказує Олів'є Денові, своєму цирульникові, робити те, що Олів'є може зробити краще за всіх цих дворян, хіба не виграє від цього королівство? Або коли він наказує своєму славному військовому

---

[1] Дю Геклен, Бертран (1320—1380 рр.) — конетабль Франції, знаменитий французький полководець і герой Столітньої війни.

прево[1] Трістанові заарештувати того або іншого бунтівливого городянина, забрати того або іншого буйного дворянина, то справу зроблено — і все тут. А коли б давали доручення герцогові або перові Франції, то він, мабуть, послав би у відповідь на це виклик на поєдинок. Коли, знов-таки, король зволить дати простому й щирому Луї Балафре якесь доручення замість того, щоб давати його вельможному конетаблеві, що, мабуть, тільки попсував би все діло, хіба він не виявляє ним своєї мудрості? Перш за все, хіба не такий державець щонайкраще підходить для мандрівних рицарів, які мусять іти туди, де їхні послуги найвище цінуються і найчастіш потребуються? Ні, хлопче, ні! Луї знає, як обирати своїх довірених осіб і що їм доручати. Він не схожий на короля Кастилії, що гинув від спраги, бо не було коло нього головного виночерпія, щоб подати йому його чару. Але здається, вже дзвонять у монастирі святого Мартіна. Я мушу поспішати до замку. На все добре! Подбай більш за себе й о восьмій завтра вранці приходь до звідного мосту. Пильнуй, щоб не збочити з прямої й протоптаної стежки, коли йтимеш до воріт! Там є такі пастки й капкани, що можуть коштувати ноги, без якої тобі буде погано. Ти побачиш короля, який він є, на власні очі. Бувай!

Сказавши це, Балафре поквапливо пішов, забувши сплатити за замовлене ним вино, а господар гостиниці, переляканий, мабуть, шотландською шапкою й замашним дворучним мечем, вирішив краще не намагатися цю плату одержати. Можна було б сподіватися, що Дорвард знов піде до своєї башти слухати ті чудові звуки, які тішили його ранкові мрії. Але то був розділ з роману, а розмова з його дядьком відкрила йому сторінку дійсної історії життя. Це не була приємна сторінка і тепер спогади й міркування, які вона викликала, перемогли в ньому думки легковажного характеру.

Квентін пішов погуляти над берегом бистрої річки Шер, попереду розпитавши свого господаря, як йому пройти туди так, щоб не потрапити в пастки і ями. Там він намагався заспокоїтися і обміркувати свої майбутні дії.

---

[1] Військовий прево (французькою мовою «прево-де-марешо») — службовець, який судив військових і мав судову владу під час війни.

Розділ VI

ЦИГАНИ

Квентін думав про своє побачення з дядьком не без певного розчарування. Надії, які він на нього покладав, були великі, бо, хоч за листування тоді не могло бути й мови, іноді якийсь мандрівний купець, або каліка-солдат заносили звістку про Лезлі до Глен-Гулакіна. Всі вони однаково вихваляли його незламну мужність і успіхи в різних дрібних справах, які йому доручав його начальник. Палке уявлення Квентіна доповнювало на свій лад ці оповідання й ототожнило його щасливого й відважного дядька з якимсь витязем або рицарем з пісень менестрелів[1], що здобував собі корони й королівських дочок ударом свого меча або списа. Тепер він уже був примушений становити свого родича далеко нижче серед рицарства. Але засліплений високою повагою до родичів і дуже люблячи свою матір, він не бачив у єдиному її браті того, ким він справді був: звичайного найманого солдата, ні гіршого, ні кращого за інших солдатів у тодішній Франції, спустошуваній війнами.

Хоч Балафре й не був безпричинно жорстоким, але ставився байдуже до людського життя і людських страждань. Він був глибоко неосвічений, жадний на здобич, байдужий до того, як здобути її й готовий одразу її витратити.

Звичка дбати виключно за свої потреби й інтереси перетворила його на найегоїстичнішу тварину в усьому світі. Коротше кажучи, Балафре був спритний вояка, запеклий, егоїстичний і обмежений. Діяльний і хоробрий у виконанні своїх обов'язків, він небагато чого визнавав поза цим. Коли б його розум був глибший, то його, напевне, висунули б на якусь значну посаду, бо король дуже звірявся на його відважність і відданість. Але його здібності були занадто обмежені. Отже, винагороджуваний у багатьох випадках королівською ласкою, Балафре залишився простим лейб-гвардійцем, або шотландським лучником.

---

[1] Менестрель — в середні віки — поет і музикант, який складав пісні для уславлення феодальних сеньйорів і мандрував, співаючи цих пісень.

Не знаючи добре характеру свого дядька, Квентін був здивований його байдужістю до загибелі родини його зятя й, тим більш, не міг не дивуватися, що такий близький родич не запропонував йому грошової допомоги. Проте, він був несправедливий до дядька, гадаючи, що це було від скупості. Як сам Балафре не потребував, на той час грошей, то йому просто не спало на думку, що його племінник може бідувати. Але, хоч яка була цьому причина, ця неуважність справила на юного Дорварда неприємне враження і він більш, ніж будь-коли, жалкував, що не вступив на службу до герцога Бургундського. «Що б зі мною тоді не сталося, — гадав він, — я завжди б міг тішитися думкою про те, що маю за спиною славного друга в особі мого дядька. Але тепер я його побачив і, хай йому біс, я знайшов собі більше допомоги від чужого купця, ніж від брата моєї матері, мого земляка й рицаря. Можна було б гадати, що шрам, який зігнав усю красу з його обличчя, разом із тим випив з його тіла всі краплини благородної крові».

Тепер Дорвард шкодував за тим, що не мав нагоди згадати про дядька П'єра в розмові з Балафре. Але запитання його дядька так швидко йшли одне за одним і заклик монастирського дзвону так раптово припинив їхню розмову, що юнак не зміг зробити цього. «Той старий, — гадав він, — хоч буркотливий і настирливий, хоч різкий і зневажливий, але щедрий і благородний у своїх вчинках, і такий чужинець вартий байдужого родича. Як каже наша стара шотландська приказка: «Краще добрий чужак, ніж чужий свояк». Я обов'язково відшукаю цю людину. Він, принаймні, дасть мені добру пораду, що робити, а коли він мандрує по чужих краях, то, мабуть, служба в нього може бути ще цікавіша, ніж служба в гвардії Луї».

Такі були думки Квентіна, а шепіт з потаємних закутків серця підказав йому, мабуть, що й дама з башти, якій належали серпанок і лютня, може також взяти участь у повній пригод подорожі.

В той час як ці думки снувалися в голові Квентіна, він надибав на двох чоловіків серйозного й поважного вигляду,

очевидно, громадян міста Тура. Він привітав їх, почтиво прохаючи вказати йому, як пройти до дому дядька П'єра.

— До чийого дому, мій любий синку? — спитав один з прохожих.

— До дому дядька П'єра, багатого шовкоторгівця, який насадив усі шовковиці в тому парку, — сказав Дорвард.

— Юначе, — проказав один з них, ближчий до нього, — ви надто рано обрали собі ремество нероби.

— І вибрали непідхожих осіб для ваших безглуздих жартів, — сказав другий ще сердитіш. — Турський синдик не звик до того, щоб з ним так розмовляли гулящі жартівники з чужих країв.

Квентін був так здивований безпричинною образою, що забув навіть розсердитися на них за грубе поводження й довго стояв, дивлячись їм услід.

Незабаром він зустрів групу виноградарів і звернувся до них з таким самим запитанням. У відповідь на це вони спитали, чи треба йому бачити дядька П'єра, вчителя? чи дядька П'єра, тесляра? чи дядька П'єра, церковного сторожа? чи ще шестеро якихсь інших дядьків П'єрів. Коли ж виявилося, що йому ці П'єри не потрібні, то селяни сказали, що він зухвало бере їх на жарт і загрожували відлупцювати його за таке глузування. Старший з них, який мав певний вплив на інших, умовив їх не нападати на Квентіна.

— Ви бачите з його розмови й блазенської шапки, — сказав він, — що це один з чужоземних скоморохів, які прийшли до нашої країни і яких дехто зве чаклунами й ворожбитами, але ніхто не знає, які штуки вони можуть утнути. Я чув про одного такого, що сплачував ліар[1] за те, щоб з'їсти у винограднику однієї бідної людини стільки винограду, скільки влізе в його черево. І він з'їв стільки, скільки б вистачило навантажити цілий віз, і не розстібав жодного ґудзика на своїй куртці. Отже, хай він спокійно йде своїм шляхом. А ти, приятелю, іди собі з миром геть і не турбуй нас більш твоїм дядьком П'єром, який, мабуть, є просто інша назва диявола, оскільки нам відомо.

---

[1] Ліар — стара французька мідна монета, яка дорівнювала чверті су.

Шотландець, вважаючи себе за слабішого від них, вирішив, що найрозумніше для нього буде не відповідати їм. Але селяни, які спершу відсахнулися від нього з переляку, зважаючи на його можливий хист до чаклунства й пожирання винограду, осміліли, відійшовши на певну віддаль і, вигукнувши голосно кілька проклять, нарешті почали осипати його камінням, хоч на такій віддалі воно й не могло дуже пошкодити. Квентін також почав гадати, що або сам він зачарований, або мешканці Турені найдурніші, найгрубіші й найнегостинніші з усіх французьких селян. Ще один випадок підсилив цю його думку.

На невеликому горбі над бистрою й чудовою річкою Шер, якраз навпростець від його стежки, росли два-три великих каштани. Біля них стояли троє-четверо селян і придивлялися до чогось серед гілля. Квентін теж зацікавився; швидко й легко він зійшов на горбок і встиг вчасно, щоб бути свідком гидкого видовища: на одній з гілляк висіло в передсмертних корчах тіло якоїсь людини.

— Чому ви не знімете його, не переріжете мотуз? — спитав юний шотландець, так само готовий допомагати іншим у нещасті, як і захищати власну честь.

Один із селян, злякано дивлячись на нього одним оком, вказав йому на якесь клеймо на корі дерева, трохи схоже на королівську лілію[1]. Не розуміючи, що це означає й не звертаючи на це ніякої уваги, юний Дорвард легко, як рись, підстрибнув, зліз на дерево, витягнув з своєї торбинки «чорний ніж»[2] і вмить перерізав мотуз.

Але присутні погано допомогли такому його чоловіколюбству. Далекі від того, щоб пособляти Дорвардові, вони злякалися його відважності й кинулися навтіки так, ніби боялися й дивитися на такий зухвалий вчинок. Тіло, не

---

[1] Королівська лілія (французькою мовою флерделіс) — емблема французького королівського дому, яка фігурувала в його гербі. На засуджених накладали клеймо у вигляді цієї лілії на ознаку того, що вони страчені з королівського наказу.

[2] «Чорний ніж» (шотландською мовою «скінду») — великий ніж без черенків, що був раніш у широкому вжитку серед шотландських горян.

підтримане знизу, всією своєю вагою ударилося об землю, і Дорвард, одразу зіскочивши за ним, побачив, що останні іскри життя в ньому згасли. Проте, він не відмовився від свого доброчинного наміру. Вийнявши шию нещасного чоловіка з зашморга, він розстебнув його дублé[1], побризкав водою йому обличчя і вжив інших звичайних заходів, щоб повернути його до життя.

Тим часом навколо нього знявся страшенний галас якихось людей, що розмовляли невідомою йому мовою. Ледве він встиг побачити, що його оточили якісь чудні чоловіки й жінки, як уже його грубо схопили за обидві руки й приставили ніж до горла.

— Блідолиций раб Ебліса[2]! — звернувся до нього один чоловік ламаною французькою мовою. — Це ти грабуєш того, кого ти зарізав? Але ти заплатиш за це.

З усіх боків у відповідь на ці слова заблищали кинджали, а похмурі, викривлені гнівом обличчя були подібні до вовчих, коли вовки кидаються на свою здобич.

Проте, мужність юного шотландця визволила його з біди.

— Чого вам, люди добрі? — вигукнув він. — Коли це тіло вашого друга, то знайте, що це я перерізав мотуз, і ви б зробили краще, коли б спробували привести його до пам'яті, ніж так погано поводитися з тим, хто його рятував.

Тим часом жінки оточили мертве тіло і відновили спроби повернути його до життя, хоч і безуспішно. Тоді вони розпочали свої жалібні зойки й голосіння, рвучи на собі довге чорне волосся, а чоловіки роздерли свої вбрання й посипали голови пилом. Вони так захопилися своїм траурним обрядом, що вже не звертали ніякої уваги на Дорварда. Безумовно, найрозумніше було б піти собі геть, але Дорвард був сміливий хлопець і йому цікаво було на все це дивитись.

Чудний натовп: і чоловіки і жінки мали на головах або тюрбани або шапки, мало подібні до тих, які звичайно носять

---

[1] Дублé (французькою мовою) — одяг простолюдина, куртка, зшита з двох кусків тканини, накладених один на один. Цю куртку носили або просто на тілі, або поверх сорочки.

[2] Еблiс (арабською мовою) — демон, володар лихих духів — джинів.

у Франції. Дехто з чоловіків мали кучеряві чорні бороди, а колір шкіри в усіх був майже такий темний, як в африканців. Два з них, що, здавалося, були їхніми ватажками, мали якісь срібні оздоби на шиї й у вухах і яскраві шарфи жовтого, червоного або яснозеленого кольору. Але їхні ноги й руки були голі, і ввесь натовп мав злиденний вигляд. Як Дорвард бачив, не було в них і іншої зброї, крім довгих ножів, якими вони йому недавно загрожували. Лише одна крива шабля чи мавританський меч був при боці в одного енергійного юнака, що часто хапався за ефес. Він поглядав на юрбу дуже засмученими очима, повними невтішного горя.

Ця безладна юрба вила й скиглила і була так не схожа на всіх тих людей, яких Квентін до того бачив, що він був готовий вважати їх за сарацинів, тих «собак-поганців», що були супротивниками благородних рицарів у всіх романах, про які він чув або й сам читав. Він збирався вже піти геть від такого небезпечного сусідства, коли почувся кінський тупіт, і мнимих сарацинів, які підняли тіло свого товариша на плечі, атакував загін французьких солдатів.

Вмить люди скинули тіло на землю й кинулись тікати, рятуючи своє життя. Солдати кинулись на них з грізними вигуками: «Геть проклятих поганських злодіїв. Хапай і бий їх! В'яжи їх, як бидло! Коли їх списами, як вовків!»

Але ці втікачі такі були моторні, а місцевість через кущі й хащі така незручна для кінноти, що лише двоє були збиті з ніг і забрані в полон, причому один з них був парубок з кривою шаблею, який спершу намагався оборонятись. Квентіна теж узяли, обеззброїли, не зважаючи на його протести, звалили й зв'язали мотузом. При цьому ті, що схопили його, виявили таку вмілість і швидкість, що ясно було — вони не новаки в цих справах.

Придивляючись з непокоєм і хвилюванням до начальника цих вершників, Квентін не знав, чи радіти йому, чи вдаватися в розпач, пізнавши в ньому мовчазного товариша дядька П'єра. Справді, хоч яку провину закидали б цим людям, цей начальник міг знати з ранкової зустрічі, що він, Дорвард, не мав з ними нічого спільного. Проте, важко було догадатись,

чи буде цей чоловік ласкавим суддею для нього й доброзичливим свідком, а тому він не був певний, чи звертатись йому до нього.

Але вже не було часу на міркування.

— Труазешель і Птіт-Андре, — звернувся похмурий начальник до двох вершників з свого загону, — оці дерева дуже зручно стоять тут. Я навчу цих невірних поганців, злодіїв та ворожбитів, як втручатися в справи правосуддя. Спішуйтеся, діти мої, й виконуйте ваші обов'язки.

Труазешель і Птіт-Андре миттю зіскочили з коней і Квентін побачив, що обидва вони мали при собі скручені кільцем два-три мотузи, на кожному з яких був страшний зашморг з вузлом напоготові. Кров застигла в жилах, коли Квентін побачив, що вони вибрали три мотузи й один з них призначався до його шиї. Він голосно покликав начальника, нагадав йому про їхню ранкову зустріч, заявив про право вільнонародженого шотландця в дружній і союзній державі і рішуче заперечував всяке знайомство з людьми, разом з якими його схопили.

Начальник ледве глянув на нього і не звернув ніякої уваги на його слова про їхню зустріч. Він обернувся до двох-трьох селян, які тепер висунулися наперед — чи для того, щоб свідчити проти заарештованих; чи з цікавості, й грубо запитав:

— Чи був отой хлопець з волоцюгами?

— Ще й як був, пане, і дозвольте мені довести до вашого відома, ваша високість, пане прево, — відповів один з селян, — що він, як ми вже переказували вашій милості, богохульно наважився перерізати мотуз, на якому правосуддя його величності дуже справедливо повісило того негідника.

— Можу заприсягтися перед богом і святим Мартіном Турським, що я бачив його з їхньою бандою, — сказав другий, — коли вони грабували наше село.

— Та ні, тату, це не той, — зауважив хлопчик, — той поганець був чорний, а цей юнак білий, той мав коротке кучеряве волосся, а в цього пряме, довге й біляве.

— Що ти кажеш, дитино, — заперечив селянин, — ти ще, може, скажеш, що той мав зелене шкіряне вбрання, а цей

сіру шкіряну куртку? Але його милість пан прево знає, що вони можуть змінювати колір їхньої шкіри й волосся так само легко, як і їхні куртки. Отже, я все ж таки гадаю, що це той самий.

— Досить того, що ви бачили, як він порушив вирок королівського суду, намагаючись урятувати страченого зрадника, — сказав начальник. — Труазешель і Птіт-Андре, поспішайте закінчити справу.

— Зажди, пане начальнику! — вигукнув юнак розпачливо, — слухай, що я скажу. Не припусти, щоб я помер безневинно — за мою кров помстяться мої земляки.

— Я сам відповідатиму за мої вчинки, — байдуже сказав прево й подав лівою рукою знак катам. Потім із зловтішною усмішкою він доторкнувся до своєї правої руки. Ця рука висіла на перев'язі, напевне, пошкоджена ударом, що його вранці завдав Дорвард.

— А мерзенна, мстива істото! — крикнув Квентін, зрозумівши, що лише помста була єдиною причиною жорстокості цього чоловіка і що ніякого помилування не можна сподіватися від нього.

— Бач, як марить бідолашний юнак, — сказав судовий начальник, — скажи йому слівце розради перш, ніж він вирушить на той світ, Труазешель! Адже ти незамінна людина в таких випадках, коли нема поблизу священика. Приділи йому одну хвилинку для духовного повчання й кінчай справу швидше. Я мушу їхати в об'їзд. Солдати, за мною!

Прево поїхав геть у супроводі свого загону, крім двох-трьох людей, яких залишили допомагати під час страти. Нещасний юнак з відчаєм поглянув йому вслід і вже гадав, що з кожним стукотом підків коня прево зникає для нього остання надія на порятунок. Він у передсмертній тузі подивився навколо себе й був здивований, побачивши стоїчну[1] байдужість своїх співтоваришів у нещасті. Раніш вони виявляли всі ознаки остраху й докладали всіх зусиль, щоб утекти. Але тепер, переконавшися, очевидно, в неминучості смерті, вони

---

[1] Стоїчний — в даному разі: твердий, непохитний, спокійний.

спокійно чекали хвилини, коли вона настане. Вони скидалися на лисиць, що, знесилені після спритних спроб утекти за всяку ціну, вмирають з мовчазною й похмурою твердістю, якої не виявляють вовки й ведмеді, небезпечніші для ловців тварини.

Вони були непохитно спокійні, не зважаючи на жахливих катів, які взялися до своєї роботи далеко повільніше, ніж наказав їм їхній начальник. Певне, вони вже призвичаїлися до свого жахливого ремества і навіть знаходили в ньому якусь втіху для себе. Ми опишемо їх трохи докладніше, бо за влади тиранів характер ката набуває великого значення.

Ці кати були досить несхожі один на одного своїм виглядом і поводженням. Луї мав звичку звати їх Демокрітом і Гераклітом[1], а їхній начальник, прево, звав їх — Жан Смішливий і Жан Плаксивий.

Труазешель був високий на зріст, худорлявий, бридкий, з серйозним виразом обличчя й з довгими чотками на шиї, які він позичав для молитви тим, кого він вішав. Він мав завжди напоготові два-три латинських речення про нікчемність і марність людського життя й, коли б він мав тих речень трохи більше, то міг би добре виконувати обов'язки тюремного попа.

Птіт-Андре, навпаки, був життєрадісний, кругленький, рухливий, низенький чоловічок, який буханцем котився, виконуючи свій обов'язок, немовби це було найвеселіше заняття у світі. Він, здавалося, відчував якусь ніжну приязність до своїх жертв і завжди підбирав про них лагідні й приязні слова. Вони були в нього бідні чесні хлопці, милі голубчики, його куми, його старенькі батьки, залежно від їхнього віку й стану. Як Труазешель намагався навіяти своїм жертвам філософічні або релігійні думки про їхнє майбутнє, так Птіт-Андре старався підбадьорити їх якимсь жартом, немовби для того, щоб підготувати їх до розлуки з життям.

---

[1] Демокріт (V століття до нашої ери) і Геракліт (576—480 рр. до нашої ери) — старогрецькі філософи, яких у Греції звали: першого — «Людина, яка сміється», і другого — «Людина, яка плаче», фігурально зазначаючи цим відмінність їхніх філософських систем, хоч така фігуральність і не має серйозних підстав, коли науково підходити до цих систем.

Ці дві особи, не зважаючи на різницю їхніх талантів і те, що такі таланти рідко трапляються серед людей їхньої професії, викликали до себе більшу ненависть, ніж усі інші кати. Єдине, що було під сумнівом у цьому, це питання — хто з них — чи серйозний і урочистий Труазешель, чи жвавий і кумедний Птіт-Андре — був найжахливіший і найогидніший. Певна річ, вони мали пальму першенства в тому і в другому перед усіма іншими катами у Франції, хіба що крім свого начальника Трістана Пустинника, відомого військового прево, або його начальника — Луї XI.

Можна собі уявити, що Дорвардові було не до цих міркувань. Життя або смерть — було єдине питання, яке тієї хвилини займало всю його свідомість. Він звернувся з молитвою до бога своїх предків, але одразу в його пам'яті постала маленька груба каплиця без даху, де тепер містилися тіла всіх його родичів, крім його самого. «Наші родові вороги поклали моїх батьків у могилу в нашій власній землі, — подумав він, — а я мушу годувати своїм тілом ворон і шулік у чужій землі, як проклятий злочинець». — Сльози мимоволі бризнули йому з очей, і Труазешель, доторкнувшися до його плеча, похмуро привітав його з побожним ставленням до смерті. «Блаженні, хто в бозі почиють», — сказав він і додав, що душа може щасливо залишити тіло, коли сльози бувають на очах. Птіт-Андре поляскав його по другому плечі, гукнувши: «Сміліш, мій любий синку! Коли вже тобі довелося потанцювати, нехай бал починається весело, бо скрипки настроєні чудово»... — і розтягнув зашморг. Нещасний юнак дивився мутним поглядом то на одного, то на другого й не рухався, а вони підбадьорювали його, злегка підштовхуючи до лиховісного дерева й радячи не журитися, бо все це буде закінчено миттю.

Під час цього страшного напучування юнак, поглянувши нетямно навколо себе, проказав:

— Чи є тут добрий християнин, який чує мене й перекаже Луї Лезлі з шотландської гвардії, званому в цій країні Балафре, що його племінника тут підло вбили?

Ці слова були сказані якраз вчасно, бо один лучник з

шотландської гвардії саме стояв поблизу разом з кількома випадковими прохожими.

— Гей ви, зважайте на те, що робите! — гукнув він катам. — Колі цей юнак шотландець з роду, то я не дозволю, щоб його стратили безчесно.

— Боронь боже, пане рицарю! — сказав Труазешель. — Але ми мусимо робити те, що нам наказано. — Кажучи так, він потяг Дорварда за руку вперед.

— Найкоротша п'єса завжди буває найкраща, — додав Птіт-Андре, штовхаючи Дорварда з другого боку.

Але Квентін почув слова втіхи й, напруживши всю свою силу раптом відштовхнув від себе обох виконавців закону і з зв'язаними руками побіг до шотландського лучника.

— Заступися за мене, земляче, — сказав він рідною мовою, — заради нашої Шотландії й святого Андрія. Адже я невинний і я твій справжній земляк. Заступися за мене, благаю тебе.

— Присягаюся святим Андрієм! Вони тепер повісять тебе, тільки вбивши мене! — сказав лучник, оголивши свій меч.

— Розріж мої пута, земляче, — сказав Квентін, — я зроблю щось сам для себе.

Лучник мечем розрізав пута. Визволений полонений стрибнув до одного солдата з загону прево й несподівано вихопив у нього з рук алебарду[1].

— А тепер, — вигукнув він, — підходьте, коли наважитеся!

Обидва кати про щось говорили між собою пошепки.

— Ти їдь і повідоми пана прево, — сказав Труазешель, — а я затримаю їх тут, наскільки зможу. — Гей, солдати загону військового прево, до зброї!

Птіт-Андре сів на коня й поїхав, а солдати тимчасом так поквапливо вишикувалися по команді Труазешеля, що дали змогу двом іншим заарештованим утекти геть. Мабуть, во-

---

[1] Алебарда (німецькою мовою «сокира для шоломів») — старовинна зброя — сокира на списі, закріплена біля його наконечника. Нею можна було рубати й колоти. В Західній Європі вживалася як військова зброя з XIV до XVII століття.

ни й не дуже дбали про те, щоб затримати їх, бо давно вже переситилися кров'ю таких бідолах і, подібно до інших хижаків, після довгої різанини втомилися вбивати. Проте, даного разу їм легко було виправдатися тим, що, обороняючи Труазешеля, вони кинулися гуртом до нього; бо, треба сказати, що між шотландськими лучниками й загонами військової прево існувала деяка ворожнеча, яка іноді призводила до сутичок.

— Ми досить сильні для того, щоб побити вдвоє більше гоноровитих шотландців, коли це вам буде завгодно, — зауважив один з солдатів Труазешеля.

Але обережний кат подав йому знак, щоб він мовчав, і звернувся до шотландського лучника з надзвичайною чемністю:

— Певна річ, пане, це велика образа його милості військовому прево, що ви втручаєтеся в справи королівського правосуддя. Так само це дуже несправедливо до мене, якому по закону належить цей злочинець. Крім того, це досить погана послуга і цьому юнакові. Подумайте тільки: з п'ятдесятьох можливих для нього нагод бути повішеним ніколи, мабуть, йому не доведеться бути так добре підготованим до цього, як я підготував його тепер.

— Коли мій молодий земляк, — сказав шотландець, — поділяє думку, що я завдав йому лиха, то я поверну його до ваших рук без заперечень.

— Ні, ні! Ради самого неба, ні! — вигукнув Квентін. — Я волію краще, щоб ти відрубав мені голову твоїм довгий мечем — це більш личило б мені, ніж померти від руки такого негідника.

— Чуєте, як він ображає мене! — зауважив виконавець закону. — Ой, лишенько! Як швидко ми відмовляємося від наших найкращих рішень! Він уже був у найкращому настрої, щоб рушати на той світ, а за дві хвилини має нахабство ображати начальників.

— Скажіть мені просто, — спитав лучник, — що зробив цей юнак?

— Він утрутився в справу правосуддя, — відповів Труа-

зешель з похмурою серйозністю, — знявши з дерева мертве тіло злочинця, тим часом як королівська лілія була вирізана на корі того дерева.

— Як це сталося, юначе? — звернувся до нього лучник. — Чого це ти вчинив такий злочин?

— Я бажаю вашого заступництва, — швидко відповідав Дорвард, — і я розповім вам усю правду. Я побачив людину, яка мучилася, висячи на дереві, підійшов до неї й перерізав мотуз з простого чоловіколюбства. Я не думав тоді ні про які лілії, ні про левконії і не мав ніякого наміру образити французького короля так само, як і нашого найсвятішого папу.

— На якого ж тоді чорта було займати мертве тіло, га? — спитав лучник. — Ти можеш побачити їх скільки завгодно, як вони висять після об'їзду цього пана на кожному дереві, і тобі багато доведеться попрацювати, коли ти підеш підбирати їх за катом. Проте, що б там не було, але я не залишу в біді мого земляка. Слухайте ви, пане виконавцю! Адже ж ви бачите, що це цілковите непорозуміння. Ви мусите зглянутися на такого молодого мандрівника. У себе на батьківщині він не міг призвичаїтися до таких швидких фокусів, які ви встигаєте робити з вашим начальником.

— Це ще не значить, що вони не потрібні, пане лучнику, — зауважив Птіт-Андре, який повернувся цієї хвилини. — Сміліш, Труазешель, держися, бо за мною їде пан військовий прево. Зараз ми побачимо, чи подобається йому, коли в нього забирають з рук нескінчену роботу.

— Побачимо, — сказав лучник. — От і дехто з моїх товаришів іде сюди.

Справді, коли прево Трістан наближався з своїм патрулем з одного боку горба, четверо чи п'ятеро шотландських лучників швидко підіймалися з іншого боку, й на чолі їх скакав Балафре.

У цій скруті Лезлі вже не виявив тієї байдужості до свого племінника, яку йому недавно закидав Квентін. Побачивши свого товариша й Дорварда зі зброєю напоготові, він закричав:

— Кеннінгем, дякую тобі! Панове, допоможіть мені! Це — молодий шотландський дворянин, він мій племінник. Ліндсі, Гетрі, Тайрі, женіть, бийте!

Тепер сутичка, здавалося, була неминуча. При цьому хоч солдатів прево було більше, але краща зброя шотландських рицарів вирівнювала їхні шанси на успіх. Проте, військовий прево, чи гадаючи, шо успіх бою може бути сумнівним, чи боячись, що про це буде неприємно довідатися королю, подав знак своїм солдатам не сходити з місця. Він спитав у Балафре, чого це йому, рицареві королівської лейб-гвардії, заманулося рятувати якогось там злочинця?

— По-перше, — відповів Балафре, — я зовсім цього не роблю. Святий Мартіне! Мені здається, що є різниця між стратою якогось злочинця і вбивством мого племінника.

— Ваш племінник так само може бути злочинцем, як і хтось інший, ласкавий пане, — сказав військовий прево, — а кожний чужинець у Франції мусить коритися французьким законам.

— Це так, але ми, шотландські лучники, маємо привілеї, — заперечив Балафре. — Хіба не так, товариші?

— Так, так! — гукнули всі вони разом. — Привілеї, привілеї! Хай живе король Луї! Хай живе відважний Балафре! Хай живе шотландська гвардія і смерть усім, хто наважиться порушити наші привілеї!

— Схаменіться, панове рицарі, — сказав військовий прево, — зважте на те, яку я маю посаду.

— Ми не хочемо, щоб ваша рука примушувала нас схаменутися, — заперечив Кеннінгем, — наші власні начальники примусять нас схаменутися, коли треба. Ми воліємо, щоб нас судив його величність, сам король, або наш командир.

— І ми воліємо, щоб ніхто нас не вішав, — сказав Ліндсі, — крім Сенді Вільсона, старенького сержанта[1] нашого власного корпусу.

---

[1] Сержант — за середньовіччя судовий урядовець, обов'язком якого було також арештовувати винних і присуджувати їм відповідні кари.

— Це було б обдурюванням нашого чесного Сенді, якби ми припустили, щоб хтось інший робив це для нас, — сказав Балафре. — Коли б мене самого довелося повісити, то ніхто інший, як він, затягне зашморг на моїй шиї.

— Але послухайте, — сказав військовий прево, — адже ж цей юнак не належить до вашого корпусу й не може поділяти з вами те, що ви звете вашими привілеями.

— Щó ми звемо нашими привілеями, всі визнаватимуть за такі, — сказав Кеннінгем.

— Ми не хочемо, щоб нас ще розпитували про них! — закричали лучники.

— Ви просто показилися, панове, — сказав Трістан Пустинник. — Ніхто не скасовує ваших привілеїв, але цей юнак не ваш лучник.

— Він мій племінник! — відповів з переможним виглядом Балафре.

— Але він не лучник шотландської гвардії, як я гадаю, — заперечив Трістан Пустинник.

Лучники подивилися один на одного з непевністю.

— Наполягай на цьому, друже, — прошепотів Кеннінгем на вухо Балафре. — Кажи, що він завербований до нас.

— Святий Мартіне! Ти добре кажеш, любий земляче, — відповів йому Лезлі й голосно заприсягався, що саме сьогодні він завербував свого родича до свого почету.

Ця заява була вирішальним доказом на користь Квентіна.

— Гаразд, панове, тоді інша справа, — сказав Трістан Пустинник, який добре знав, що король дуже боявся найменшого незадоволення серед його гвардійців. — Адже ж ви знаєте, як ви кажете, ваші привілеї, і мені немає охоти сваритися з королівською гвардією. Але я передам цю справу на розгляд самого короля.

Сказавши це, він скомандував своєму загонові рушати, тимчасом як лучники почали радитися, що їм робити.

— Ми мусимо передусім розповісти про все це лорду Крофорду, нашому командирові, й завести до списку ім'я цього хлопця.

— Але дозвольте мені, панове, мої вельмишановні друзі

й оборонці, — встряв Квентін у розмову, — адже я ще не вирішив, чи вступати до вас на службу, чи ні.

— Тоді зваж собі добре, — сказав його дядько, — чи ти вирішиш так зробити, чи волієш краще, щоб тебе повісили, бо можу тобі це пообіцяти, хоч ти мені й племінник. Я не бачу, як ти інакше зможеш урятуватися від шибениці.

Це була така відповідь, якої не можна було заперечити, і вона одразу примусила Квентіна дати згоду на те, щоб вступити до шотландської гвардії.

— Він мусить поїхати з нами додому, в казарми, — сказав Кеннінгем, бо тут йому буде небезпечно поза нашими лавами, поки ці ловці людей никають скрізь.

— А чи не можу я залишитися на цю ніч у тій гостиниці, де я снідав сьогодні, любий дядечку? — спитав юнак, якому не дуже хотілося одразу їхати в казарми.

— Авжеж, любий племіннику, — відповів іронічно дядько, — щоб ми мали приємну нагоду виудити тебе з якоїсь там канави або рівчака, або може з якоїсь притоки Луари, зашитого в лантух, щоб зручніш тобі було плавати! Військовий прево, коли од'їжджав, чогось усміхався, дивлячись на нас, — продовжував він, звертаючись до Кеннінгема, — а це ознака того, що він має щось погане на думці.

— Я не боюся того, щоб він пошкодив нам, — сказав Кеннінгем, — така дичина, як ми, не для його тенет. Але я радив би тобі розповісти про все цьому чортові Олів'є, який завжди буває добрим другом для шотландської гвардії й бачить короля раніш, ніж прево, бо він повинен завтра голити його.

— Але слухай, — промовив Балафре, — це ж буде погано йти до Олів'є з порожніми руками, а я тепер такий голий, як береза в грудні.

— Такі ми всі тепер, — сказав Кеннінгем, — Олів'є повинен вірити нам на наше шотландське слово. Ми зробимо для нього щось приємне гуртом, коли видаватимуть плату.

— А тепер поїхали до замку, — сказав Балафре, — і нехай мій племінник розповість нам по дорозі, як це йому пощастило зустрітися з військовим прево, який ледве не зав'язав йому

вузол на шиї, щоб ми знали, що нам казати Крофорду й Олів'є.

Розділ VII

ЗАЛІЧЕННЯ

Один служник з почету лучників спішився, щоб Квентін Дорвард міг сісти на його коня й поїхати прискореною риссю до замку Плессі.

Тим часом, у відповідь на повторні запитання свого дядька, Квентін докладно розповів йому про свою ранкову пригоду. Хоч сам він у своєму оповіданні не бачив нічого смішного, проте, це оповідання лучники зустріли нестримним реготом.

— А втім, це недобрий жарт, — сказав його дядько, — бо це ж могло спричинитися до того, що наш дурний хлопець висів бо поруч з падлом проклятого невірного мавра й поганця?

— Коли б він посварився з людьми прево через гарненьку дівчинку, як це було з Майклом з Моффеста, тоді я ще розумів би це, — зауважив Кеннінгем.

— Але я гадаю, це стосується нашої честі, коли Трістан і його кати удають, ніби вони плутають наші шотландські шапки з капелюхами й тюрбанами цих грабіжників і волоцюг, — сказав Ліндсі. — Коли їхні очі не бачать цієї різниці, то їх треба навчити цього нашою рукою. Мені здається, Трістан лише удає, ніби він помиляється, щоб мати змогу хапнути якогось доброго шотландця.

— Чи можна мені спитати, дядечку, — сказав Квентін, — що це за люди, про яких ви говорите?

— Можеш запитати, — сказав дядько, — але я не знаю, любий племіннику, хто зможе відповісти тобі. Не я, звичайно, бо я знаю, мабуть, стільки ж, скільки й інші. Вони з'явилися в цій країні рік чи два тому так само несподівано, як прилітає сарана.

— Авжеж, — сказав Ліндсі, — цей Жак Простак (це так ми звемо тут селян, юначе, і ти вивчиш нашу говірку свого часу), чесний Жак, я кажу, байдуже ставиться до того, який

саме вітер приніс їх або сарану, але він хоче знати, який вітер, нарешті, віднесе їх назад.

— Хіба вони коять стільки лиха? — запитав юнак.

— Лиха? Авжеж, хлопче! Адже вони поганці й зовсім не шанують ні божої матері, ні святих (тут він перехрестився) і крадуть усе, що потрапить їм під руку та ще співають і ворожать, — додав Кеннінгем.

— А кажуть, між іншим, що в них є гарні дівчата, — промовив Гетрі, — але Кеннінгем це знає, мабуть, краще.

— Як це, братіку! — вигукнув Кеннінгем. — Я гадаю, ти не маєш наміру докоряти мені?

— Авжеж, я певен цього, — відповів Гетрі.

— В такому разі я віддаю себе на суд нашої компанії, — сказав Кеннінгем. — Ти сказав нісенітницю, ніби я, шотландський дворянин, маю любу подружку серед цієї покиді.

— Та ні вже, ні, — втрутився Балафре, — це він тільки жартував. Не треба сваритися між собою.

— Тоді не треба таких жартів, — промимрив Кеннінгем.

— А чи є такі волоцюги в інших країнах, крім Франції? — спитав Ліндсі.

— Авжеж, кажучи правду, їхні племена з'явилися і в Німеччині, і в Іспанії, і в Англії, — відповів Балафре. — Дяка святому Андрієві, в Шотландії їх ще немає.

— Шотландія, — сказав Кеннінгем, — надто холодна країна для сарани й надто бідна для злодіїв.

— Або, мабуть Джон Горянин не стерпить у себе ніяких злодіїв, крім себе самого, — зауважив Гетрі.

— Доводжу до відома вас усіх, — сказав ображений Балафре, — що, я родом з гір Ангуса, маю благородних родичів-горян у Глен-Ізлі і не дозволю, щоб у моїй присутності наговорювали на горян.

— Хіба ти заперечуватимеш, що вони крадуть худобу? — проказав Гетрі.

— Зайняти якусь там отару або щось таке — це ще не злодійство, — заперечив Балафре, — і це я обстоюватиму коли завгодно й де завгодно.

— Сором, товаришу, — сказав Кеннінгем, — хто тепер

свариться? Наш юнак не повинен би чути таких недоречних сварок. Ось ми вже й біля замку. Я поставлю бочонок вина, щоб випити за дружбу й приязнь і за здоров'я нашої Шотландії, Нагірної й Подільської, коли ви бажаєте.

— Згода, згода! — вигукнув Балафре. — А я поставлю другий бочонок, щоб випити за здоров'я мого племінника з нагоди його вступу до нашого корпусу.

Коли вони наблизилися до входу, ґрати піднялися й звідний міст опустився. Один за одним вони в'їхали, але коли під'їхав Квентін, вартові схрестили списи й наказали йому зупинитися, тим часом усі луки були натягнені й аркебузи[1] націлені на нього зверху мурів.

Балафре дав вартовим необхідні пояснення і юнака провели під сильним конвоєм до помешкання лорда Крофорда.

Цей шотландський дворянин був останній з шотландських лордів і рицарів, які так довго й так віддано служили Карлові VI у тих кривавих війнах, шо закінчилися вигнанням англійців з Франції. Він ще хлопцем бився поруч з Дугласом і з Бекеном[2], їздив у походи під прапором самої Жанни д'Арк[3] і був, мабуть, чи не останній з тих шотландських рицарів, які так охоче оголяли свої мечі за «флерделіс» проти їхніх «старих англійських ворогів». Він уже призвичаївся до французького клімату й французьких звичаїв і покинув всякі думки про повернення на батьківщину. Тим більш, що, через властиву йому щиру й віддану вдачу, він набув великого

---

[1] Аркебуз (вірніш аркебуза) — найстаріший вид вогнепальної зброї. Аркебузи почали застосовувати в середині XV століття замість гармат, званих кулевринами («вужівками»), а тому й аркебузи звали тоді «ручними кулевринами» (або «акбютами»). Для стріляння ствол аркебуза клали на розсоху, а порох запалювали гнотом. У XVI ст. ця зброя була удосконалена.

[2] Бекен (Джеймз Стюарт, граф, французькою мовою також Бюшан (1380—1424 рр.) 1420 року він вів переговори про військовий союз між Шотландією і Францією й наступного року привів військо в чотири-п'ять тисяч шотландців, з яким він розбив англійців при Боже. У винагороду за це він одержав титул конетабля Франції.

[3] Жанна д'Арк (1412—1431 рр.) — героїня Столітньої війни.

впливу на короля. А король, хоч взагалі й не звірявся на людську чесноту, мав, проте, необмежене довір'я до лорда Крофорда й наближував його до себе.

Балафре й Кеннінгем пішли за Дорвардом і конвоїрами до помешкання їхнього командира.

Лорд Крофорд був високий на зріст і через свій похилий вік зробився худорлявим. Проте, зберігши в своїх мускулах усю колишню силу, він був здатний носити вагу свого панцера в походах так само, як і наймолодший солдат з його загону. Він мав грубе обличчя, обвітрене й укрите шрамами; і очі його дивилися на смерть, як на свого приятеля, в тридцятьох запеклих боях. Його висока пряма постать була одягнена в просторе хатнє вбрання, закріплене широким шкіряним поясом, на якому висів кинджал з майстерно зробленим ефесом. На шиї висів знак ордена святого Михаїла-Архангела[1]. Лорд Крофорд сидів на ліжку, покритому оленячою шкірою. На носі його були окуляри (тоді ще недавній винахід), за допомогою яких він намагався прочитати великий рукопис.

Він з незадоволенням відклав рукопис, побачивши несподіваних відвідувачів, і запитав їх своєю рідною мовою: «Якого ще лисого біса їм бракує тепер?»

Балафре з такою повагою, ніби він говорив із самим Луї, докладно розповів про пригоду з його племінником і просив заступництва його милості лорда. Лорд Крофорд вислухав його дуже уважно. Він не міг не усміхнутися, почувши про наївність, з якою юнак кинувся рятувати повішеного злочинця. Але він похитав головою, коли йому розповіли про сварку між шотландськими лучниками й загоном військового прево.

— Скільки ще разів, — сказав він, — ви приноситимете мені такі недоладні вузли, щоб я їх вам розплутував? Скільки разів я ще мушу казати, а особливо тобі, Луї Лезлі, і тобі,

---

[1] Орден святого Михаїла-Архангела заснований 1469 року Луї XI. Знак його — золотий хрест на чорній перев'язі, покритий білою емаллю з образом св. Михаїла, який вбиває дракона.

Арчі Кеннінгем, що чужоземний солдат повинен поводитися скромно й пристойно з тутешнім людом. Але я не так тебе лаю за цю історію, як за інші твої діла, бо це було цілком натурально й гоже заступитися за свого молодого родича. Цей простацький хлопець не повинен уже більше встрявати в такі пригоди. Отже, подайте мені список команди і ми зараз додамо його ім'я до інших, щоб він міг скористатися з привілеїв.

— З дозволу вашої милості... — промовив Дорвард.

— Цей хлопець з глузду з'їхав! — вигукнув його дядько. — Хіба ж можна розмовляти з його милістю, коли тебе не питають?

— Постривай, Луї, — сказав лорд Крофорд, — послухаймо, що скаже хлопець.

— Тільки те, з дозволу вашої милості, — сказав Квентін, — що я вже казав раніш моєму дядькові. Я мав раніш сумнів, чи вступати мені на цю службу. Тепер я мушу сказати, що в мене вже немає ніякого сумніву, коли я побачив благородного й досвідченого командира, під командою якого я служитиму.

— Добре сказано, хлопчику мій, — зауважив старий лорд, якому сподобалися ці слова. — Ми маємо певну досвідченість і завдяки їй управляємось і служити і командувати як слід. Ось ти, Квентін, і зарахований до нашого почесного корпусу шотландської лейб-гвардії, як зброєносець твого дядька, і служитимеш під його проводом. Луї, простеж, щоб твій родич пильно виконував усі вправи, бо цими днями нам доведеться поламати списи.

— Прясягаюся моїм мечем, я дуже радий, що так воно буде, лорде, — цей мир зробить з усіх нас боягузів. Я сам відчуваю якийсь занепад духу, сидячи в цьому проклятому донжоні[1].

---

[1] Донжон — велика башта, яка була основою фортифікації середньовічного замку, утворюючи немовби фортецю у фортеці, куди в крайньому разі могли сховатися захисники замку, коли вже мури й башти захопив ворог.

— Гаразд. Отже, якась птиця проспівала пошепки мені на вухо, — продовжував лорд Крофорд, — що старий прапор незабаром знов маятиме в полі.

— За таку пісеньку я вип'ю глибоку чарку цього ж вечора, — промовив Балафре.

— Ти охоче вип'єш за всяку пісеньку, — сказав лорд Крофорд, — я боюся, Луї, що одного дня ти вип'єш дуже гіркого пива твого власного виробу.

Лезлі, трохи розгублений, промимрив, що цього вже з ним не було протягом багатьох днів, але його милість знає про звичай в їхній компанії влаштовувати пиятику за здоров'я нового товариша.

— Що правда, то правда, — сказав старий командир, — я забув про цей звичай. Я пришлю вам кілька бочок вина, але щоб усе це скінчилося до заходу сонця. І слухай мене: сьогодні треба призначити людей на варту, отже, дивися, щоб ніхто з них не брав участі у вашому бенкеті.

— Все буде зроблено, як наказує ваша милість, — відповів Луї, — а ми вже подбаємо про те, щоб як слід згадати за ваше здоров'я.

Мабуть я й сам зайду подивитися на вашу бесіду, — сказав лорд Крофорд, — щоб переконатися, чи все у вас там пристойно.

— Ваша милість завжди буде для нас бажаним гостем, — сказав Луї.

Всі розійшлися готуватись до бенкету, на який Лезлі запросив з двадцять своїх приятелів, що вже звикли обідати разом у своїй компанії.

Солдатські бенкети звичайно не потребують особливих готувань, — аби тільки було досить чого попоїсти й випити. Але цього разу Луї Лезлі метушився, намагаючись роздобути кращого вина, ніж звичайно. Старий лорд, казав він, неодмінно вшанує бенкет своєю присутністю, бо й сам він завжди випиває за королівським столом стільки вина, скільки потрібно, щоб лише більш-менш триматися на ногах.

— Отже, ви мусите бути напоготові, товариші, прослухати старі оповідання про бої при Верней і при Божé[1].

Готичну залу, де вони звичайно збиралися, тепер прибрано якнайкраще. Грумів[2] послали по зелений очерет, щоб розкидати його на підлозі. Прапори, під якими шотландська гвардія йшла в бій, розгорнули, покривши ними, як скатертиною, стіл і повісивши їх, як килими, на стінах зали.

Тепер треба було одягти на молодого новобранця якомога швидше обмундирування й видати відповідну зброю, щоб йому вже не загрожував страшний гнів військового прево.

Бенкет був дуже бучний. Гості тим більш веселилися, що до їх лав уступав новий шотландець з їхньої улюбленої батьківщини. Співали старих шотландських пісень, розповідали старі оповідання про шотландських героїв, про бойові подвиги батьків, згадували й про те, як самі вони билися. Здавалося, що рівнини Турені тимчасово перетворилися на горяні й безплідні краєвиди Каледонії[3].

Коли їх ентузіазм досяг свого найвищого ступеня і кожний намагався щось додати до оповідань про Шотландію, увійшов лорд Крофорд. Він, як цілком слушно говорив Балафре, сидів немов на голках за королівським столом, доки йому не випала добра нагода втекти звідти на бенкет до своїх земляків. Для нього було заздалегідь призначено почесне крісло на самому верхньому краї стола.

Проте, цього разу лорд Крофорд відмовився сісти на приготоване для нього місце. Наказавши веселитися, він стояв, з задоволенням дивлячись на бенкет.

— Облиш, не турбуй його, — прошепотів Кеннінгем Ліндсі, коли той запропонував лордові чару вина. — Не жени чужого коня, хай він візьме це, коли йому схочеться.

Справді, старий лорд, який спочатку тільки усміхався, кивнув головою, підсунув до себе непочату чару, сьорбнув

---

[1] У боях при Верней і Божé брали участь шотландці, як допоміжне французьке військо під командою згаданого графа Бекен. При Божé вони вийшли переможцями, а при Верней зазнали тяжкої поразки й були майже винищені.

[2] Грум — хлопчик-служник.

[3] Каледонія — стара назва Шотландії.

трохи з неї, немов ненавмисне, й одразу пригадав, що було б нечемно з його боку не випити за здоров'я бравого юнака. Так він і зробив, і у відповідь на це знявся веселий галас. Тоді старий начальник повідомив їх, що він схилив на бік Квентіна майстра Олів'є, розповівши йому про сьогоднішню подію.

— А як скубій підборідь, — сказав він, — не дуже полюбляє розтягача ший, то він підтримає моє прохання перед королем наказати прево припинити справу з Квентіном Дорвардом і поважати привілеї шотландської гвардії.

Знов пролунали одностайні вигуки, чарки були наповнені іскристим вином і проголошено здоров'я благородного лорда Крофорда, захисника привілеїв і прав його земляків. Добрий старий лорд на цей раз не стримався, щоб не сісти у приготоване крісло. Покликавши до себе Квентіна, він закидав його стількома запитаннями про Шотландію, що той не встигав відповідати. Тимчасом, розмовляючи, добрий лорд невпинно цілував свою чару, немов не звертаючи на це уваги, і зауважив, що такий юнак, як Квентін, повинен обачно ставитися до всіх цих бенкетів і не зловживати чаркою. З усякого приводу він казав багато добрих слів, аж доки його язик, хоч і промовляв про тверезість, почав трохи плутатися. Аж ось Кеннінгем закликав усіх випити за те, щоб королівська орифлама[1] розгорнулася якнайшвидше.

— І за вітер Бургундії, щоб вона маяла! — додав Ліндсі.

— Всією душею я приймаю ваше побажання, діти мої, — сказав лорд Крофорд, — і хоч який я старий, я зможу побачити це. Слухайте мене, друзі (зрозуміла річ, що вино зробило його балакучішим), — усі ви віддані слуги французької корони й чому б оце вам не знати, що прибув посланець від герцога Карла Бургундського з зовсім не мирним дорученням.

— А я бачив екіпаж, коней і ввесь почет Графа де Кревкера, — сказав один з гостей, — там коло гостиниці, в

---

[1] Орифлама — прапор.

Шовковичному гаю. Кажуть, що король не пускає їх до замку.

— Ну, хай небо пошле йому несприятливу відповідь, — сказав Гетрі, — але на що він, власне, скаржиться?

На силу всяких непорозумінь і порушень кордону, — відповів лорд Крофорд. — А останнє це те, що король узяв під своє заступництво одну даму з його країни, молоду графиню, яка втекла з Діжона, бо герцог приневолював її одружитися з його улюбленцем Кампо-Бассо.

— І що ж, вона справді приїхала сюди сама, мілорд? — спитав Ліндсі.

— Ні, не зовсім сама, а з старою графинею, її родичкою.

— А чи схоче король, — запитав Кеннінгем, — хоч він і сюзерен герцога, ставати поміж герцогом і тією графинею, що в нього під опікою? Адже Карл має над нею таку саму владу, як король, коли б герцог помер, мав би над бургундською наслідницею!

— Король має, як завжди, свої міркування. Ви знаєте, — продовжував Крофорд, — що він офіціально не приймав цих дам, ні віддавав їх під протекцію своїх дочок — мадам де Божé[1] або принцеси Жанни[2]. Він наш пан і господар, але це не буде неповага до нього, коли я скажу, що він догодить і нашим і вашим, бігтиме з собаками за зайцем і з зайцем від собак. Так він завжди робить з усіма володарями.

— Але герцог Бургундський не розуміє такої двобічності, — сказав Кеннінгем.

— Напевне ні, — відповів старий лорд, — а тому й дуже схоже на те, що буде вже бійка поміж ними.

— От і добре, нехай святий Андрій сприяє їхній бійці! — вигукнув Балафре. — Десять, ой ні, двадцять років тому мені напророкували, що я знайду щастя через одруження.

---

[1] Мадам де Божé, або Анна Французька (1460—1522 рр.) — старша дочка Луї XI.

[2] Жанна Французька, згодом герцогиня Орлеанська (1464—1505 рр.) — молодша дочка Луї XI, яку він одружив з герцогом Орлеанським, але той, ставши королем (Луї XII), розлучився з нею й одружився з її сестрою Анною, удовою Карла VIII.

Хто знає, що може статися, коли вже ми маємо битися за честь і кох ання дам, як це буває в старих романах?

— Це ти кажеш за кохання з такою борозною на обличчі! — зауважив Гетрі.

— Та вже краще зовсім не кохати, ніж кохати якусь поганку, — заперечив Балафре.

— Стривайте, друзі-приятелі, — сказав лорд Крофорд, — жартуючи, не ображайте один одного і не бийтеся гострими дотепами, — будьмо всі друзями. А щодо тієї дами, то вона занадто багата, щоб дістатися бідному шотландському лордові. Інакше я б і сам не від того, щоб запропонувати їй мою руку й серце, мої вісімдесят років і все, що маю, або щось таке. Проте, випиймо за її здоров'я, бо, як би там не було, кажуть, що вона світило краси.

— Мені здається, що я її бачив, — сказав один з солдатів, — коли був цього ранку на варті біля внутрішньої огорожі. Але, яйщо це так, то вона більше скидається на темний ліхтар, ніж на світило, бо її та другу привезли до замку в закритих ношах[1].

— Сором, сором, Арнот! — сказав лорд Крофорд. — Солдат не повинен нічого розповідати з того, що він бачив на варті. Крім того, — додав він, помовчавши трохи, — чому в тих закритих ношах неодмінно мусила бути графиня Ізабелла де Круа?

— Авжеж, мілорде, — відповів Арнот, — я нічого не знаю про це, крім того, що мій ножар водив на прогулянку коней шляхом до села й надибав на Догена, погонича віслюків, який відвозив ноші назад до гостиниці. Цей Доген запросив мого Сондерс-Стіда випити з ним чарку вина, бо вони ж знайомі, а той, звичайно, тільки цього й бажав...

— Без сумніву, без сумніву, — сказав старий лорд, — оце те, що вам треба виправити, джентльмени. Адже всі ваші груми й ножарі й попихачі, як ми їх назвали б у Шотландії, тільки й дбають, як би десь випити чарку вина. Треба, щоб цього більш не було. Але, Ендру Арнот, це довге оповідання,

---

[1] Ноші — тодішній засіб пересування для знатних осіб.

і ми, як кажуть горяни, розріжемо його чаркою: скеох дох нан скіаль — доброю гейльською[1] мовою. Отже, п'ємо за графиню Ізабеллу де Круа й за кращого для неї нареченого, ніж цей мерзенний італієць Кампо-Бассо! А тепер. Ендру Арнот, що ж, нарешті, сказав погонич віслюків твоєму йоменові?

— Ну, він сказав йому під секретом, коли завгодно вашій милості, — продовжував Арнот, — що ці дві дами, яких він щойно перевіз до замку, не прості, а знатні особи і тайно проживали в будинку його господаря; що сам король потай не раз відвідував їх і ставився до них з великою пошаною і що вони втекли до замку, як він гадає, боячись, щоб їх не побачив граф де Кревкер, посол герцога Бургундського.

— Гей, Ендру, ходи-но сюди! — гукнув Гетрі. — Тепер я можу заприсягтися, що то була графиня, голос якої я чув сьогодні, як вона співала під акомпанімент лютні. Звуки ці линули з вікон Дофінової башти і де була така мелодія, якої ще ніхто не чув ніколи в замку «Плессі в парку». Я гадав. що де грає й співає сама Прекрасна Мелюзіна[2]. Я зупинився. хоч знав, що стіл уже накритий і ви всі чекаєте на мене, і стояв там, як...

— Як той осел, Джонні Гетрі, — сказав командир. — Твій довгий ніс чув запах обіду, твої довгі вуха чули музику, а твоя нерішучість не давала тобі вирішити — чому ти нарешті віддаси перевагу.

— Чу! Чи це не соборний дзвін дзвонить до вечірні?

— Не може бути, адже ще не так пізно. Мабуть цей старий дурний дзвонар задзвонив годиною раніш.

— Ні, це дзвін і якраз своєчасно, — сказав Кеннінгем, — он уже сонце зайшло за обрій.

— Еге — сказав лорд Крофорд, — так уже пізно? Гаразд.

---

[1] Гейльська (або гаельська) мова належить до групи кельтських мов. Цією мовою розмовляли (частково вона збереглася й досі) мешканці Ірландії й Шотландії.

[2] Прекрасна Мелюзіна — фантастичний персонаж — напівжінка, напівгадюка. За легендою, вона була жінкою одного сеньйора з дому Люзіньян і щосуботи могла обертатися гадюкою, а щоб не бачив цього навіть її чоловік, для неї була побудована башта, де вона жила.

хлопці, ми ж мусимо знати всьому міру: що занадто — то погано; поволі й помалу далеко поїдеш; і на повільному вогні гріється солодкий солод; бути веселим і мудрим — оце путяще прислів'я. Ще один ковток за добробут старої Шотландії і тоді всі по своїх місцях...

Остання чара спорожніла і гості розійшлися. Старий лорд узяв Балафре за руку, немов би бажаючи дати йому вказівки про його племінника, а справді, мабуть, лише для того, щоб не видно було, що він випив надміру. З дуже серйозним виразом обличчя він навчав Луї Лезлі стежити за поведінкою племінника, особливо, щодо вина й жінок.

Тим часом жодне слово, сказане про графиню Ізабеллу, не пройшло повз увагу Дорварда. Його провели до маленької кімнатки, де він влаштувався разом з одним пажем свого дядька і де негайно віддався мріям. Читач легко може уявити собі, що за чудовий роман склав собі молодий воїн. Адже можливо, що та дівчина з башти, пісеньку якої він слухав з таким захопленням, була прекрасною служницею дядька П'єра, вона ж могла бути й графинею, багатою й сановитою, яка рятується від переслідувань ненависного коханця. Спочатку думки Квентіна зосередилися навколо дядька П'єра, що мав таку необмежену владу, і над жахливим прево, з чиїх рук він сьогодні ледве врятувався. Кінець кінцем, мрії юнака обірвав його дядько, наказавши Квентінові лягати. Завтра бо вранці треба своєчасно встати, щоб іти за дядьком до королівської вітальні, де він вартуватиме з п'ятьма своїми товаришами.

Розділ VIII

ПОСОЛ

Коли б Дорвард був навіть ледачий, все одно галас, що знявся в казармі шотландської гвардії після того, як задзвонили до утрені, остаточно прогнав би його сон. Але дисципліна батьківського дому навчила його вставати на світанку і тому він швидко схопився під звуки сурм і брязкіт зброї,

які віщували зміну нічних вартових. Дехто з них, серед яких був і його дядько, озброювалися, щоб вартувати при особі самого Луї. Квентін Дорвард одягся в розкішне вбрання й узяв зброю, відповідну до його нового стану. Дядько був дуже задоволений зміною зовнішнього вигляду племінника.

— Коли ти доведеш, що ти так само відданий і хоробрий, як гарний на вигляд, то я матиму в тобі одного з найкращих зброєносців у всій нашій гвардії. Тепер іди за мною до аудієнц-зали й тримайся ввесь час поблизу мене, щоб не загубитися.

Сказавши це, він узяв великий, важкий протазан[1], красиво оправлений і оздоблений, і наказав племінникові взяти таку саму, але легшу зброю. Після того вони попрямували до внутрішнього двору палацу, де їхні товариші, призначені на варту в аудієнц-залі, стояли вже напоготові. Зброєносці стояли позаду своїх рицарів, утворюючи другу шеренгу. Тут було також багато стайничих з баскими кіньми і псарів з породистими собаками, на яких Дорвард дивився з таким захопленням, що його дядько не раз мусив нагадувати йому, що ці тварини служать тільки для розваги його величності короля. Король бо має велику пристрасть до полювання, єдину з усіх його пристрастей, якій він потурає навіть тоді, коли це відтягає його від державних справ. Він був таким суворим захисником дичини в королівських лісах, що тоді потай казали: можна вбити людину з більшою безкарністю, ніж оленя.

За поданим знаком гвардійці рушили під командою Балафре, який був їм цього разу за офіцера і, сказавши пароль, увійшли в аудієнц-залу, де чекали короля.

Хоч Квентін ніколи в своєму житті не бачив придвірної розкоші, але те, що він побачив тепер перед собою, здалося йому не дуже розкішним. Щоправда, тут були вельможі, пишно вбрані, були й військові, багато обмундировані й озброєні, і слуги різних рангів, проте, він не почув жодного прізвища тих, хто був красою рицарства. Не бачив він також нікого з тих уславлених полководців або ватажків, які в

---

[1] Протазан (фр. мовою — пертюізан) — алебарда, на кінці якої, крім великого вістря, є ще два гострі відгалуження. Характерна зброя охоронців і лейб-гдардійців феодальних володарів.

розквіті своїх сил були підпорою Франції. Завсідня підозрілість, нетовариськість, розважлива й хитра політика короля відсторонили від його трону це блискуче рицарство. Їх запрошували до двору дуже рідко, перебували вони там дуже неохоче й поверталися радісно додому, як ті тварини з байки[1] приходили до левового лігва й виходили звідти.

Дуже небагато людей, які, здавалося, були там за радників, мали підозрілий вигляд і не були схожі на рицарів. Проте, кілька осіб здалися Дорвардові благороднішими, і дядько зміг назвати йому імена їх.

З лордом Крофордом, що стояв там із срібною палицею — ознакою його сану, Квентін уже був знайомий. Серед інших, що здавалися найзначнішими, найбільше привертав до себе увагу граф де Дюнуа, син того знаменитого Дюнуа, відомого під назвою Орлеанського підкидька, який бився під прапором Жанни д'Арк, визволяючи Францію від англійців. Його син добре підтримував високу славу свого знаменитого батька. Не зважаючи на зв'язок з королівською родиною, Дюнуа так уславився щирістю свого характеру, що, здавалося, стояв поза всіма підозрами, навіть і для самого Луї, який любив бачити його коло себе й іноді запрошував на нараду. Проте, хоч який вправний він був у вживанні зброї і в усіх рицарських справах, але на вигляд був не дуже привабний. Він був нижчий від середнього зросту, хоч дуже кремезний, а ноги його були вигнуті колесом. Плечі широкі, волосся чорняве й шкіра темного кольору; руки дуже довгі й жилуваті. Риси обличчя неправильні, аж до бридоти, а, проте, було щось у ньому таке, що з першого погляду виявляло благородність, щиру вдачу й хоробрість. Ось що можна було прочитати в орлячих очах і левовому погляді де Дюнуа. Мисливське вбрання на ньому було швидше розкішне, ніж елегантне, бо він часто був при королі за головного ловчого.

Під руку з своїм родичем Дюнуа, походжаючи так повільно й меланхолійно, що здавалося, ніби він усім тілом спирається на нього, виступав Луї герцог Орлеанський,

[1] Тварини ці, в байці, тому неохоче заходили до левового лігва, що туди йшло багато слідів, а звідти зовсім мало. Отже, кожен, хто туди потрапляв, виходячи, радів лише з того, що лишився живий.

перший принц королівської крові (згодом король Луї XII), якому всі придвірні й гвардійці віддавали належну пошану. Об'єкт ревнивої підозрілості короля, цей принц мусив бути наслідником престолу, бо в самого короля не було ще тоді сина[1]. Його нікуди не відпускали від двору й ніяк морально не підтримували. Нудьгу й сум, які накладала на цього нещасного принца його неволя, на той час ще збільшувала свідомість, що король мав намір безоглядно використати його в своїх інтересах, а саме: одружити з молодшою своєю дочкою принцесою Жанною Французькою. З нею принц Орлеанський був заручений ще в дитинстві, але хвороблива й неприємна постать її відвертала від неї серце принца.

Зовнішність принца була зовсім непоказна, але лагідність і добросердя можна було побачити навіть крізь його тугу. Квентін спостеріг, що він старанно уникав дивитися на королівську гвардію, немов боячись, що король може витлумачити його погляд, як бажання здобути прихильність гвардії.

Зовсім не так поводився гордий кардинал[2] і прелат[3] Жан де ла Балю[4], на той час улюблений міністр Луї. Луї підніс свого міністра з найнижчого стану до високого звання Великого омоньє Франції[5], подарував йому бенефіції[6] й дістав йому від папи кардинальську шапку. Проте, він був

---

[1] Син короля Луї XI — Карл (згодом французький король Карл VIII) народився 1470 року. Коли його батько помер (1483 р.), то через малолітство Карла була обрана регентшею його сестра Анна де Божé.

[2] Кардинал — один з 70 духовних сановників, що входять до складу священної ради, яка обирає одного з своїх членів на пост римського папи. Разом з тим ці кардинали є папськими радниками й міністрами.

[3] Прелат — взагалі всякий духовний сановник (як, наприклад, єпископ).

[4] Жан де ла Балю (1421—1491 рр.), як побачить читач, — одна з жертв підозри Луї XI. За словами історика, цьому кардиналові «з усіх пороків бракувало тільки лицемірства», через це, мабуть, він і потрапив у залізну клітку.

[5] Великий омоньє Франції — священик, який був при особі самого короля. Омоньє — взагалі священик, призначений відправляти службу при якійсь установі або знатній особі.

[6] Бенефіція — духовний сан з доходом.

надто обережний для, того, щоб звірятися на владолюбного де ла Балю. Отже, кардинал цей не уник тієї помилки, яка буває звичайна для всіх, хто раптово піднявся до висоти влади з низького стану. Він гадав, що його здібності дозволяють йому втручатися в усі справи, навіть і ті, які не мають нічого спільного з його саном. Високий, але незграбний, він удавав з себе великого прихильника жіночої статі й дамського кавалера, хоч це було непристойно для його сану. Лихої години якась улеслива особа навіяла йому думку, ніби ноги його — здоровенні й довгі, такі самі, як у його батька, фурмана з Ліможа або мельника з Вердена — дуже красиві й граціозні. Він так захопився цією думкою, що завжди підтягав трохи своє кардинальське вбрання, щоб дати змогу присутнім милуватися його товстими ногами. Він увесь час зупинявся, поблажливо оглядав зброю й обмундирування гвардійців і авторитетним тоном ставив їм різні запитання. Інколи він докоряв комусь з них такими словами, на які ці досвідчені солдати не наважувалися відповідати, хоч і було ясно, що вони слухали їх нетерпляче і зневажливо.

— Чи відомо королю, — спитав Дюнуа кардинала, — що бургундський посол наполягає на призначенні йому негайно аудієнції?

— Авжеж, він знає, — відповів кардинал, — а ось якраз, як мені здається, і наш всезнавець Олів'є Ден[1], щоб переказати нам, чого воліє його величність король.

Коли він це казав, особа, яка тоді поділяла королівську ласку разом із самим гоноровитим кардиналом, увійшла до зали з внутрішніх покоїв. Це був маленький, блідий, худорлявий чоловічок, одягнений у просту чорну шовкову куртку й штани. Він ніс в одній руці срібну миску, а через другу був перекинутий рушник, що показувало його скромний стан при особі короля. Його обличчя було проникливе й жваве, хоч він і намагався не показувати справжнього його ви-

---

[1] Цього Олів'є Дена звичайно прозивали Дияволом через ненависть до нього навіть близьких до короля осіб. Спочатку він був цирульником короля, але згодом став улюбленим королівським радником.

разу. Він посувався вперед, підкрадаючись повільною спокійною ходою кота, так, що здавалося, ніби він пливе залою. Але, коли скромністю легко можна приховати чесноту, то нею не покрити королівської ласки. Всі його намагання прослизнути непомітно через аудієнц-залу були даремні. Бо ніхто інший не був такою впливовою особою при королі, як цей цирульник Олів'є Ден, або Олів'є Диявол. Ось він кілька хвилин розмовляв пошепки з графом Дюнуа і той негайно залишив залу. Тим часом цирульник спокійно знов попрямував до королівського покою, при чому всі розступились перед ним. На цю чемність він відповідав глибокими поклонами, зупинившись на кілька секунд лише коло двох-трьох осіб, яким позаздрили всі інші придвірні. Прошепотівши два-три слова їм, він, не звертаючи уваги на благання інших, які теж щось хотіли сказати йому, зник у дверях королівського покою. Луї Лезлі пощастило бути одним з тих, до кого звернувся Олів'є, сказавши пошепки, що справа його закінчилася щасливо.

Старий знайомий Квентіна, Трістан Пустинник, королівський військовий прево, теж увійшов у залу й пішов просто туди, де стояв Балафре. Парадна форма цього сановника своєю блискучістю тільки виразніше підкреслювала його лиховісне обличчя, хоч він намагався виглядати миролюбним, а голос, який він вважав за ласкавий, нагадував рикання ведмедя. Проте, зміст його слів був приязніший ніж тон, яким вони були вимовлені. Він шкодував, що вчора поміж ними сталося таке непорозуміння. До цього, мовляв, спричинилося те, що племінник пана Балафре не мав на собі мундира шотландської гвардії й не заявив про належність до неї.

Луї Лезлі щось відповів на це й коли Трістан відійшов, він застеріг племінника, що вони тепер мають ще одного смертельного ворога.

— Але ми тепер для нього недосяжні, — сказав він, — бо солдат, який сумлінно виконує свої обов'язки, може сміятися з військового прево.

Квентін не міг не поділяти думку свого дядька, бо, від-

ходячи від них, Трістан окинув їх таким лютим поглядом, як ведмідь, поранений списом мисливця. Справді, похмурий погляд цього сановника мав у собі стільки недоброзичливості, що люди тремтіли перед ним, а злість, з якою він дивився на молодого шотландця, була така, що тому здалося, ніби він знову відчуває на своїх плечах дотик двох лиховісних катів — Труазешеля і Птіт-Андре.

Тим часом Олів'є, вшанований всіма придвірними, навіть і найзнатнішими з вельмож, пройшов до королівського покою, двері якого одразу відчинились, і король Луї увійшов до аудієнц-зали.

Квентін, як і всі інші, втупив у нього очі й так здригнув з несподіванки, що ледве не випустив зброї, пізнавши в королі Франції того шовкоторгівця, дядька П'єра, який був його супутником під час ранкової прогулянки.

Не менше було його здивовання, коли король, гостре око якого швидко побачило його в натовпі, попрямував саме до нього.

— Отже, юначе, — сказав він, — мене повідомили, що ти вже встиг тут посваритися з кимсь. Але я вибачаю тобі, бо це швидше провина одного дурного купця, який гадав, що твою гарячу каледонську кров треба ще підігрівати вранці бонським вином. Коли я зможу його відшукати, то я вже так покараю його, що це буде наукою для всіх, хто розбещує мою гвардію. Балафре, — додав він, звертаючись до Лезлі, — твій родич хороший юнак, хоч і палкий. Нам до вподоби плекати такі душі і ми сподіваємося, що зробимо з них ще більш, ніж ми зробили з тих хоробрих людей, які оточують нас. Накажіть записати рік, день, годину й хвилину народження вашого племінника й передайте це Олів'є Денові[1].

Балафре вклонився до землі й одразу випростався струн-

---

[1] Ці подробиці, мабуть, потрібні були марновірному королю не тільки для порядку, але на всяк випадок, щоб скласти так званий «гороскоп» Дорварда, тобто з розташування світил на небі під час його народження довідатися про всю дальшу його долю. Як це зробити — вчила особлива «наука» — астрологія, заснована на забобонах, що нібито небесні світила впливають на долю людей і визначають їхнє життя.

ко, немов бажаючи довести, що він завжди напоготові, коли треба битися за життя або за честь свого короля. Тим часом Квентін, опам'ятавшися, мав нагоду уважніш придивитися до короля. Тепер на ньому був уже старий синій мисливський одяг, не кращий від того простого вбрання городянина, яке було на ньому вчора. Цей одяг був оздоблений довгими чотками з чорного дерева, які йому прислав не хто інший, як сам турецький султан, зазначивши, що їх вживав один коптський[1] пустинник з гори Ліван[2], особа великої святості. Замість шапки з одним образом на королі тепер був капелюх, оздоблений не менш, як дванадцятьма поганенькими фольговими образами. Але ці очі, що, як раніш здавалося Квентінові, горіли лише спрагою до зиску, тепер дивилися з усією проникливістю й величчю; ці зморшки на лобі, що, як він гадав, були наслідком обмірковування торговельних спекуляцій, тепер, здавалося, були борознами, які провело довге роздумування над державними справами.

Одразу після появи короля в залу ввійшли в супроводі своїх фрейлін обидві французькі принцеси. Щодо старшої, згодом одруженої з П'єром де Бурбон і відомої в французькій історії під ім'ям мадам де Божé, то ми за неї не говоритимемо багато. Вона була струнка й висока, вродлива, красномовна, обдарована і мала, певною мірою, проникливість свого батька.

Молодша сестра, нещаслива Жанна, наречена герцога Орлеанського, боязко виступала поруч із своєю сестрою, свідома того, що їй зовсім бракувало тих зовнішніх якостей, які так потрібні жінці. Вона була бліда, худорлява й хвороблива. Постать її була помітно нахилена на один бік і хода через це була така нерівна, що її можна б назвати кривою. Чудовий рядок зубів і меланхолійні очі, які сяяли ніжністю і

---

[1] Копти — нащадки стародавніх єгиптян, які після завоювання Єгипту мусульманами — спершу арабами, а потім турками — залишилися здебільшого християнами.

[2] Ліван — гірське пасмо в Сирії, паралельне узбережжю Середземного моря. Там було багато монастирів, які залишилися й після завоювання Сирії турками.

самозреченням, каштанові кучері — оце й усе, що улесливий язик міг би назвати супроти негарного обличчя й поганої фігури. Для доповнення її портрету додамо, що принцеса добре розуміла, яка вона негарна, і ненаважилася доповнити убранням своїм те, чого не дала їй природа. Король, що не любив її, швидко підійшов до неї, як тільки вона з'явилася.

— Що ж це таке? — сказав він, — наша дочка світоненависниця? Чи це ви так вирядилися сьогодні на полювання або в монастир? Відповідайте мені.

— Куди буде завгодно вашій високості, сір[1], — тихо сказала принцеса.

— Авжеж, не маю ніякого сумніву, що ви бажали б покинути наш двір, Жанно, й відмовитися від світу й усіх його марнот. Ой, дівчино, хіба ти можеш гадати, що ми, первенець святої церкви, не поступимося своєю дочкою перед небом? Хай божа матір і святий Мартін будуть тому свідками, що ми спроможемося на таку жертву, чи буде вона для алтаря, чи для того, куди веде тебе твоє призвання?

Кажучи так, король побожно перехрестився.

«Невже він наважується обдурювати так навіть саме небо, — подумав Дорвард, — і грається з богом і святими, як з людьми, що не знають його справжньої натури?»

Луї тим часом, після побожної паузи, продовжував:

— Ні, люба моя донько, ми з ним краще знаємо ваші справжні думки. Адже ж так, любий мій Орлеанський кузене? Підійдіть сюди, пане мій, і відведіть цю побожну нашу весталку[2] до її коня...

Герцог Орлеанський здригнув і кинувся виконувати наказ короля з такою поквапливістю й розгубленістю, що Луї загримав на нього:

— Гей, кузене, вгамуйте ваш запал і дивіться краще, що ви робите. Ах, яка нерозважлива буває іноді поспішність

---

[1] Сір (скорочене сеньйор) — титул короля або імператора, коли звертаються до нього безпосередньо в розмові або в листуванні.

[2] Весталка — в стародавніх римлян жриця богині родинного вогнища — Вести. Весталки давали обіцянку залишатися дівами до смерті. Фігурально — недоторка.

кавалера! Ви майже взяли за руку Анну замість її сестри. Чи може я сам мушу підвести до вас Жанну, пане мій?

Нещасний принц безпорадно роздивлявся й тремтів, як дитина, коли її силують доторкнутися до чогось огидного. Потім, зробивши над собою зусилля, він узяв руку, яку принцеса і не подавала йому і не віднімала. Коли вони обоє так стояли, — холодні й вогкі пальці принцеси в руці герцога, очі їхні втуплені в землю, — то важко було сказати, хто з цих двох нещасніший — чи герцог, що стояв немов прикутий до огидної йому жінки, чи нещасна дівчина, що, кохаючи герцога, цілком розуміла його ставлення до неї.

— А тепер до коней, кавалери й дами. Ми самі проведемо нашу доньку де Боже, — сказав король, — і нехай господь і святий Губерт благословлять нашу ранкову розвагу!

— Я боюся, що доля примушує мене перебити її, сір, — сказав граф де Дюнуа. — Бургундський посол перед воротами замку й вимагає для себе аудієнції.

— Вимагає аудієнції, Дюнуа? — заперечив король, — хіба ви не відповіли йому, як ми переказувати вам через Олів'є, що сьогодні ми не маємо часу на це, що завтра свято святого Мартіна, яке ми не порушуватимемо ніякими земними думками, а післязавтра ми поїдемо до Амбуаза[1]. Але що ми вже подбаємо призначити йому, коли нам дозволять наші справи, відповідну аудієнцією.

— Все це я сказав, — відповів Дюнуа, — проте, сір...

— Чорт забирай! Що це в тебе застряло в горлянці, — сказав король. — Мабуть, слова цього бургундця досить тверді, щоб їх перетравити.

— Коли б мене не стримував мій обов'язок, наказ вашої величності й недоторканість особи цього посла, — сказав Дюнуа, — то присягаюся Орлеанською божою матір'ю: я краще примусив би його з'їсти ці слова, ніж переказувати їх вашій величності.

— Як це так, Дюнуа? — сказав король. — Дивно, що ти,

---

[1] Амбуаз — знаменитий замок на Луарі, де народився й помер Карл VIII, син Луї XI. Тепер містечко.

один з найнетерплячіших і найзапальніших наших людей, так мало співчуваєш такому самому порокові нашого нерозсудливого й палкого кузена, Карла Бургундського. Щодо мене, то я зважаю на його зухвалих посланців не більш, ніж башти замку зважають на виття норд-осту, який прилітає сюди з Фландрії, от як і цей буйний посол.

— Тоді знайте, сір, — відповів Дюнуа, — що граф де-Кревкер чекає там унизу з своїм почетом і герольдами. Він каже, що коли ваша величність відмовить йому в аудієнції, якої він вимагає у справах його володаря, то він залишиться там аж до півночі й звернеться до вашої величності, коли тільки вам буде завгодно вийти з замку, і ніщо на світі, крім насильства, не примусить його відмовитися від такого рішення.

— Він дурень, — спокійно сказав король. — Чи, може, цей запальний мешканець Ено гадає, що для розумної людини так уже важко залишатися протягом двадцяти чотирьох годин спокійнісінько в своєму замку, коли вона має розв'язувати справи цілого королівства. Ці нетерплячі урвиголови думають, що всі люди, подібно до них, нудяться ввесь час, коли вони не сидять у сідлах. Накажи, щоб відвели собак назад і добре доглядали їх, любий Дюнуа: призначимо на сьогодні нараду замість полювання.

— Володарю, — відповів Дюнуа, — так ви не позбудетеся графа де Кревкера. У нього наказ від герцога, що коли він не дістане аудієнції, то мусить прибити свою рукавицю до частоколу перед замком на знак смертельного виклику вам і довести до вашого відома, що герцог зрікається своєї вірності й оголошую негайно війну.

— Невже так стоїть справа? — сказав Луї, не змінюючи голосу, але насупивши свої густі брови до того, що його проникливі чорні очі майже сховалися під ними... — Ну, коли так, Дюнуа, то ми мусимо розгорнути орифламу й вигукнути: Дені Монжуа[1].

---

[1] Дені Монжуа (або Монжуа-Сен-Дені) — бойовий окрик французьких королів, які вважалися повіреними абатства святого Дениса.

— Згода й амінь, на добрий час! — вигукнув войовничий Дюнуа, а гвардійці в залі, неспроможні чинити опір загальному пориванню, заворушилися на своїх місцях так, що розлігся глухий, але помітний брязкіт зброї. Король гордо окинув оком присутніх і, здавалося, цієї хвилини він дивився й думав так само, як його героїчний батько.

Але скороминущий порив мусив поступитися перед політичними міркуваннями, бо відкритий розрив з Бургундією був дуже небезпечний. В той час на англійський трон вступив Едуард IV, хоробрий і переможний король. Він доводився братом герцогині Бургундській і, як легко було уявити, тільки й чекав нагоди, щоб послати до Франції через завжди відкриті ворота Кале[1] те військо, яке вийшло переможним з англійської громадянської війни, і стерти спогади про внутрішні чвари й розбрат нападом на Францію. До цих міркувань приєднувалася ще непевність у вірності герцога Бретонського та інших могутніх підданців. Отже, після довгої паузи Луї знов почав говорити тим самим голосом, але вже в іншому дусі.

— Боронь боже, — сказав він, — щоб ми, найхристиянніший король, проливали християнську кров. Ми вважаємо безпечність наших підданців дорожчою навіть за нашу достойність, хоч і ображену грубим послом, який, мабуть, перевищив те, що йому було доручено. Допустіть його, хай стане перед наші ясні очі.

— Блаженні миротворці, — зауважив кардинал де ла Балю.

— Це вірно і ваше високопреосвященство знає також, що ті, хто принижують сами себе, звеличаться, — додав король.

Кардинал проказав «амінь», до якого майже ніхто не додав свого ухвального голосу, бо навіть бліді щоки герцога Орлеанського запалили від сорому, а Балафре так був збен-

---

[1] Кале було захоплено англійцями 1347 р. й перебувало в їхніх руках аж до 1558 року. Отже, за королювання Луї XI воно було ще англійське.

тежений, що важко впустив свій протазан на підлогу. За це кардинал прочитав йому цілу лекцію про те, як треба тримати зброю в присутності короля. Сам король, здавалося, всупереч своєму характеру, почував себе негаразд від загального мовчання навколо нього.

— Ви замислились, Дюнуа, — сказав він. — Ви не схвалюєте того, що ми дозволили ввійти цьому запальному послові?

— Аж ніяк, — відповів Дюнуа, — я не втручався в те, що вище від мого розуміння. Я тільки бажав би просити однієї ласки від вашої величності.

— Однієї ласки, Дюнуа? Якої саме? Ви не часто просите нас і можете розраховувати на нашу доброзичливість.

— Тоді хай ваша величність пошле мене до Евре[1], керувати тамтешнім духівництвом, — сказав Дюнуа з військовою простосердістю.

— Це, справді, вище від твого розуміння, — відказав король, усміхаючись.

— Адже я міг би так само добре порядкувати попами, — заперечив граф, — як і його преосвященство єпископ Евре, чи його преосвященство кардинал, коли йому такий титул більш до вподоби, може муштрувати гвардію його величності.

Король знов усміхнувся ще таємничіше й сказав пошепки Дюнуа:

— Ще може настати час, коли ми з тобою приборкаємо як слід попів, але цей єпископ поки що підходящий для нас ослик. Ой, Дюнуа, Дюнуа, це ж Рим, Рим накладає на нас такі тягарі. Але терпіння, кузене, поки наша рука не зміцніє.

Сурми, загравши у дворі, сповістили про прибуття бургундського вельможі. Всі в аудієнц-залі поспішили стати на свої місця, а король і його дочки залишилися посередині зали.

Граф де Кревкер, уславлений і відважний воїн, ввійшов у

---

[1] Евре — місто в колишній французькій провінції Нормандії (на півночі Франції). Луї XI призначив де ла Балю єпископом Евре.

залу. Але, всупереч звичаю послів дружніх держав, він з'явився в повному спорядженні тільки без шолома. На ньому був розкішний стальний міланський панцер[1] з золотими оздобами й орнаментами, де перепліталися гілля, листя і навіть фантастичні тварини. На шиї, спускаючись на блискучий панцер, висів знак ордена Золотого руна, одного з найпочесніших рицарських орденів. Гарненький паж ніс позад нього його шолом, а перед ним ішов герольд з його вірчими грамотами, які він, ставши на одне коліно, передав королю. Тим часом сам посол зупинився посеред зали, немов для того, щоб дати час помилуватися його гордовитим поглядом, владним виглядом і спокійним поводженням. Решта його почету залишалася в передпокої та на дворі.

— Підійдіть до мене, сеньйор граф де Кревкер, — сказав Луї, поглянувши на його грамоти, — нам не потрібні вірчі листи ні для того, щоб зазнайомити нас з таким добре відомим воїном, ні для того, щоб довести нам, яким довір'ям ви користуєтесь у свого володаря. Ми сподіваємося, що ваша прекрасна дружина, яка поділяє з нами кров наших предків, перебуває в доброму здоров'ї. Коли б ви вели її під руку, сеньйор граф, то ми подумали б, що ви одягли ваше спорядження для того, щоб зміцнити її чарівність серед усіх закоханих рицарів Франції. Але її немає з вами і ми не можемо догадатися, яка причина того, що ви утруднюєте себе вашим обмундируванням.

— Сір, — відповів посол, — граф де Кревкер мусить оплакувати своє нещастя й благати вас вибачити йому, що він у цьому випадку не може відповісти з належною повагою на вашу королівську чемність. Філіпп де Кревкер де Герд[2] говорить не за себе: його устами говорить найласкавіший пан і сюзерен, герцог Бургундський.

---

[1] Міланські панцери, виготовані майстрами з міста Мілана, в Ломбардії вважались за одні з найкращих, особливо в XV—XVI ст., коли почали носити виключно панцери замість кольчуг.

[2] Філіпп де Кревкер, барон де Герд (або де Екерд) був на службі в Карла Сміливого. Після його смерті перейшов на службу до Луї XI і згодом вже за королювання Карла VIII був призначений маршалом Франції. Помер 1494 року.

— І що ж має сказати нам устами Кревкера герцог Бургундський? — запитав Луї з достатньою достойністю. — Не забувайте, що Філіпп де Кревкер де Герд промовляє перед тим, хто є сюзерен над його сюзереном.

Кревкер уклонився й голосно проказав:

— Королю Франції, наймогутніший герцог Бургундський ще раз посилає вам писаний перелік образ, несправедливостей і утисків, що їх вчинили на його кордонах гарнізони й урядовці вашої величності. Перший пункт, на який він бажає одержати відповідь, такий: чи має намір ваша величність дати йому цілковите задоволення за ці образи?

Король, позирнувши на меморандум[1], який, взявши в герольда, він поклав собі на коліна, сказав:

— Ці справи вже давно розглядалися на нашій нараді. З цих образ, на які тут скаржиться герцог, деякі були лише відшкодуванням за втрати, що їх зазнали мої підданці, деякі не мають під собою ніякої підстави, а за деякі вже помстилися на нас прикордонні гарнізони й солдати самого герцога. Коли ж там залишаться ще деякі, що не підійдуть під жодну із згаданих категорій, то ми, як християнніший володар, погоджуємося дати за них задоволення, бо ці несправедливості заподіяні не тільки без нашого відома, але й всупереч особливому нашому наказу.

— Я так і перекажу відповідь вашої величності моєму найласкавішому володареві, — сказав посол. — Але дозвольте мені зауважити, що така ваша відповідь не відрізняється від попередніх уникливих відповідей на справедливі скарги, і я не можу сподіватися, що вона допоможе установити мир і приязнь між Францією і Бургундією.

— Хай буде так, як завгодно богові, — відказав король. — Бо не через страх перед зброєю твого володаря, а тільки заради миру я даю тепер таку поміркoвану відповідь на його образливі закиди. Продовжуй, що тобі ще доручено сказати.

---

[1] Меморандум — дипломатична записка, в якій стисло викладається зміст якогось питання.

— Далі мій володар вимагає, щоб ваша величність припинили секретні двоєдушні переговори з його фламандськими містами — Гентом, Льєжем і Маліном. Він вимагає, щоб ваша величність відкликали назад ваших секретних агентів, через яких поширюється незадоволення серед його добрих фламандських громадян. Крім того, щоб ваша величність вигнали за межі ваших володінь, або, вірніш, передали для заслуженої кари їхньому сюзеренові тих зрадників — утікачів, які знайшли собі вже готовий притулок у Парижі, в Орлеані, в Турі та інших французьких містах.

— Скажи герцогові Бургундському, — заперечив король, — що я нічого не знаю про ті секретні дії, в яких він намагається образливо обвинуватити мене, і що мої французькі підданці мають часті зносини з добрими містами Фландрії для взаємної користі — обміну й торгівлі, припинити які було б так само не в інтересах герцога, як і моїх. Крім того, багато фламандців мешкають у моєму королівстві й перебувають під захистом моїх законів. Але ніхто з них, скільки це нам відомо, не має нічого спільного ні з якою зрадою герцога. Продовжуй за твоїм дорученням, що там ще є. Ти чув мою відповідь.

— Як і раніш, сір, я чув її з жалем, — відповів граф де Кревкер, — бо вона зовсім не така безпосередня і ясна, щоб її прийняв герцог, мій володар, як достатнє виправдання за цілу низку підступів і секретних махінацій, не менш очевидних від того, що ваша величність тепер заперечує їх. Але продовжую викладати, що мені доручено. Далі Герцог Бургундський вимагає від короля Франції, щоб він повернув до його володінь, негайно й під надійною охороною, Ізабеллу графиню де Круа та її родичку й опікунку графиню Амеліну того ж самого роду, бо згадана графиня Ізабелла, по закону країни і по стану її маєтків, перебувала під опікою названого герцога Бургундського, але втекла з його володінь і тепер секретно перебуває тут на утриманні короля Франції. Ще раз я зупиняюся, щоб почути відповідь вашої величності.

— Ти добре зробив, граф де Кревкер, — сказав Луї зневажливо, — що вимагав собі аудієнцію з самого ранку, бо.

якщо ти хочеш, щоб я давав звіт про втечу кожного васала, якого нерозсудлива запальність твого володаря вижила з його володінь, то самий перелік їх триватиме до заходу сонця. Хто наважиться стверджувати, що ці дами перебувають у моїх володіннях? Хто наполягатиме на тому, коли б це навіть і було так, що я порадив їм утекти сюди або запропонував їм своє заступництво? Кінець кінцем, хто матиме досить зухвальства, щоб сказати, коли вони в границях Франції, що мені відоме місце їхнього притулку?

— Сір, — сказав Кревкер, — коли це завгодно вашій величності, то я мав такого свідка, який бачив цих дам у гостиниці, званій Флерделіс, що тут недалеко від замку, і навіть бачив вашу величність в їхньому товаристві, хоч ви були переодягнені в негідний вас одяг турського городянина. Цей свідок одержував від них у вашій королівській присутності посилки й листи до їхніх друзів у Фландрії — все те, що він передав і переказав герцогові Бургундському.

— Приведи нам його сюди, — сказав король, — постав перед лицем моїм того, хто наважується стверджувати таку явну брехню.

— Ви почуваєте себе таким переможним, володарю мій, бо добре знаєте, що цього свідка більш не існує. Коли він був живий, то його звали Захметом Магрібіном. Це був один з циганських мандрівників. Вчора, як я довідався, його стратив ваш військовий прево, щоб він не міг підтвердити те, що він переказав герцогові Бургундському в присутності його ради й моїй, Філіппа де Кревкера де Герда.

— Ну, присягаюся Ембренською божою матір'ю! — сказав король, — Такі безпідставні ці обвинувачення й остільки моя совість вільна від усього цього, що я можу тільки сміятись з них, а не ображатися. Щодня люди мого прево карають на горло — бо це їхній обов'язок — злодіїв і волоцюг. Проте, хіба моя корона може потьмаритись від наклепів усіх цих злодіїв і волоцюг, що б вони ні казали про мене герцогові Бургундському, чи його мудрим радникам? Прошу тебе, перекажи моєму любому кузенові, що, коли йому до вподоби такі приятелі, то хай уже він краще тримає їх у своїх воло-

діннях, бо в мене для них буде тільки коротка сповідь і тугий мотуз.

— Моєму володареві не потрібні такі підданці, ваша величність, — відповів граф не поважливіше, ніж він це раніш дозволяв собі, — бо благородний герцог не має звичаю питати різних ворожок, мандрівних циган та інших про долю й судьби своїх сусідів і спільників.

— Досить у нас терпіння, але і йому може бути край, — сказав король, перебиваючи його. — Єдиною метою твого посольства, здається, є образа, отже, ми пошлемо когось сами від нашого імені до герцога Бургундського, вважаючи, що поводячись так з нами й принижуючи себе в наших очах, ти перевищуєш дане тобі доручення.

— Навпаки, — сказав Кревкер, — я ще досі не виконав його. Слухайте, Луї де Валуа, король Франції, слухайте, панове рицарі, які тут присутні, слухайте, всі добрі люди, а ти, Туазон д'Ор[1], — звернувся він до герольда, — проголошуй за мною. Я, Філіпп де Кревкер де Герд, імперський граф і рицар почесного й величного ордену Золотого руна, від імені наймогутного пана й володаря Карла, божою милістю герцога Бургундії й Лотарингії, Брабанта й Лімбурга, Люксембурга й Гельдерна, графа Фландрії й Артура, графа-палатина[2] Ено, Голландії, Зеландії, Намюра й Зютфена, маркіза Священної Римської імперії, барона Фрізландії, Саліна й Маліна, відкрито перед усім загалом заявляю вам, Луї, королю Франції, що ви відмовилися дати задоволення за різні несправедливості, кривди й образи, яких ви завдали за допомогою ваших шпигунів та з вашої згоди названому герцогові й вірним його підданцям, і він моїми устами відмовляється від всякої своєї залежності й своєї відданості вашій короні і заявляє, що ви брехливі й віроломні, й викликає вас, як короля й чоловіка, на бій. Ось вам моя порука на доказ моїх слів.

---

[1] Туазон д'Ор — почесне прізвище герольда: Золоте руно.

[2] Граф-палатин (палацовий граф) — представник німецьких королів при дворах герцогів.

Сказавши це, він зняв залізну рукавицю з своєї правої руки й кинув її на підлогу.

До цього останнього зухвального вчинку в королівській залі панувала глибока тиша. Але ледве розлігся стук рукавиці, що впала на підлогу, і пролунав останній вигук бургундського герольда Туазон д'Ор: «Вів Бургонь!» — Хай живе Бургундія! — як усі разом заговорили й закричали. Тимчасом як Дюнуа, герцог Орлеанський, старий лорд Крофорд і ще дехто сперечалися про те, кому з них підняти рукавицю, інші, що були в залі, кричали: «Бий його, бий! Рубай його на шматки! Він прийшов сюди, щоб ображати короля Франції в його власному палаці».

Але король одразу заспокоїв увесь цей галас, скрикнувши громовим голосом:

— Мовчіть, панове, тихше! Не накладайте рук на цю людину, не торкайтеся й пальцем цієї рукавиці! А ви, пане граф, скажіть — невже ви байдуже ставитеся до свого життя, що так нерозсудливо наражаєтеся на небезпеку? Або ваш герцог — хіба він зроблений з іншого металу, ніж усі володарі, що боронить свої мнимі права таким незвичайним способом?

— Він справді зроблений з іншого й благороднішого металу, ніж усі інші володарі Європи, — сказав відважний граф де Кревкер, — бо коли ніхто з них не наважувався дати вам притулок, — вам, кажу я, королю Луї, як ви ще були тільки дофіном, вигнаним з Франції, вас прийняв до себе й заступався за вас, як за брата, мій благородний пан, великодушність і прихильність якого ви так грубо обдурили. Прощайте, сір, моя місія закінчена.

Сказавши це, граф де Кревкер одразу залишив залу.

— За ним! За ним! Підійміть рукавицю й ходіть за ним! — вигукнув король. — Я не маю на увазі вас, Дюнуа, ні вас, мілорд Крофорд, бо ви, мені здається, надто старі для таких гарячих справ, ні вас, мій Орлеанський кузене, бо ви ще молоді для них. Його преосвященство кардинал, пане єпископ Озерський[1], це ваш святий обов'язок замиряти володарів.

---

[1] Озер — місто в департаменті Йонни (притока Сени).

Підійміть рукавицю і вкажіть графові де Кревкеру на те, який він учинив гріх, образивши так великого монарха в його власному палаці й накликаючи війну на його королівство й державу його сусіда.

На цей безпосередній заклик до своєї особи кардинал де Балю підняв рукавицю з такою обережністю, ніби він доторкнувся до гадюки, й одразу залишив королівську залу, щоб догнати того, хто кинув виклик.

Луї замовкнув і поглянув на своїх придвірних, більшість яких люди з роду незнатні і не войовничі, зблiднувши, дивились один на одного й, напевне, були неприємно вражені сценою, яка щойно розігралася перед ними. Луї кинув на них погляд, повний зневаги, і сказав голосно:

— Хоч граф де Кревкер досить чванливий і самовпевнений, але треба визнати, що в ньому герцог Бургундський має найвідважнішого слугу, який будь-коли їздив послом до будь-якого володаря. Хотів би я знати, де мені знайти такого відданого посла, щоб відвіз мою відповідь.

— Ви несправедливі до французьких дворян, сір, — сказав Дюнуа. — Ніхто з них не відмовиться відвезти виклик до Бургундії на кінці свого меча.

— І ви, сір, — сказав старий Крофорд, — несправедливо ставитеся і до шотландських дворян, які служать вам. Моя рука ще досить міцна для цього, коли б я мав дозвіл вашої величності.

— Але, ваша величність, — продовжував Дюнуа, — не бажає доручити нам таку справу, якою ми могли б здобути славу собі, вашій величності і Франції.

— Скажи краще, — сказав король, — що я не бажаю дати волю нерозумним пориванням, які можуть згубити вас самих, наш трон і Францію. Серед вас немає нікого, хто б не знав, яка дорога кожна година миру тепер, коли так потрібно загоїти рани многостраждальної країни. Проте, серед вас немає жодного, хто б не кинувся в бій через якусь там казку волоцюги-цигана або за честь якоїсь мандрівної дами. Ось іде кардинал, і ми сподіваємося почути мирніші вісті. Ну, що, пане мій, чи вгамували ви графа?

— Сір, — сказав де Балю, — моє завдання було важке. Я закинув цьому гордому графові його непристойну поведінку. Я сказав, що він зухвало наважувався докоряти вашій величності, висуваючи такі безглузді обвинувачення, що всі присутні страшенно обурилися. Бо через таке поводження він примусив вас думати, що до цього спричинилося тільки його власне зухвальство, але не доручення його володаря, а це віддає його в руки вашої величності, і ви можете покарати його так, як вважатимете за потрібне.

— Ви сказали, як слід, — промовив король, — а яка ж була його відповідь?

— Граф, — продовжував кардинал, — якраз заправив свою ногу в стремено й був готовий скочити на коня, але, почувши моє слово, він лише обернув до мене голову, не змінюючи пози. — Коли б я був, — сказав він, — навіть не тут, а за п'ятдесят льє звідсіль і почув би, що король Франції хоч одним словом образив мого государя, то я навіть на цій віддалі скочив би на коня й повернувся б сюди, щоб заспокоїти мою совість тією відповіддю, яку я йому дав зараз.

— Адже ж я казав, панове, — промовив король, оглядаючи всіх без ніякого обурення, — що в особі графа Філіппа де Кревкера наш кузен герцог має найвідданішого слугу. Але чи умовили ви його залишитися?

— Залишитися лише на двадцять чотири години і протягом цього часу забрати назад його виклик, — сказав кардинал. — Він тепер зупинився в гостиниці Флерделіс.

— Простежте, щоб його там добре прийняли, почастували й нагодували як слід за наш рахунок, — наказав король. — Адже такий слуга — просто перлина в короні свого володаря. Двадцять чотири години? — промимрив він сам до себе й, подивившися так гостро, немовби хотів заглянути в майбутнє, додав: — Двадцять чотири години? Це замало. Проте, коли їх уміло й розумно використати, вони можуть бути варті цілого року. Гаразд! У ліс, друзі мої любі, в ліс! Герцог Орлеанський, мій любий родичу, відкиньте свою скромність, хоч вона вам так личить, і не звертайте уваги на соромливість Жанни. Швидше Луара перестане змішувати свою

воду з водою Шера, ніж вона відмовиться від такого кавалера, як ви, а ви — від такої дами, як вона, — зауважив він, коли нещасний принц повільно поплентався вслід за своєю нареченою. — А тепер беріть ваші мисливські списи, панове, бо Аллегро, мій ловчий, вистежив такого вепра, що може змагатися і з собакою і з людиною. Дюнуа, поступися для мене твоїм списом. Візьми мій, він занадто важкий для мене, але не може бути, щоб якийсь спис був важкий для тебе! По конях, по конях, панове!

І полювання почалося.

Розділ IX

ПОЛЮВАННЯ НА ВЕПРА

Того розуміння характеру свого володаря, якого кардинал міг набути протягом своєї довгої служби, тепер, як виявилося, було не досить, щоб уникнути великої політичної помилки. Він гадав, що, умовивши графа де Кревкера залишитися ще на день у Турі, досяг такого успіху, якого ніхто інший не міг би досягти. А тому, що він добре знав, як Луї хотів би відкласти війну з герцогом Бургундським, то він не міг не показувати того, що розуміє, яку послугу зробив цим королю. Він намагався ближче стати до особи короля, ніж звичайно, і почати з ним розмову про ранкові події.

Це було досить необережно з його боку, бо володарі не дуже люблять, щоб їхні підданці самі наближувалися до них, бажаючи одержати винагороду за свої послуги. А Луї, найпідозріліший з усіх монархів, особливо не любив тих, хто намагався наблизитися до нього, бо вони могли довідатися про якісь його секрети.

Отже, підохочуваний своїм самозадоволенням, кардинал продовжував їхати праворуч, поблизу короля й заводив, коли це тільки було можливо, розмову про посольство Кревкера. Мабуть, король саме про це тепер думав, але найменш бажав про це розмовляти. Нарешті, Луї, який слухав кардинала уважно, але не відповідав, покликав до себе Дюнуа, щоб той їхав ліворуч коло нього.

— Ми сюди їздимо для вправ і розваг, — сказав король, — а вельмишановний панотець бажає влаштувати тут нараду для обговорення державних справ.

— Я сподіваюся, що ваша величність і ваше преосвященство вибачать мені, коли я встряну в розмову, — сказав Дюнуа. — Я народився, щоб захищати Францію моєю рукою і, хоч я люблю її від усього мого серця, але не можу моєю головою брати участь у нарадах про її справи.

— А голова пана кардинала якраз придатна для цього, Дюнуа, — відповів Луї. — Панотець щойно сповідав графа де Кревкера біля воріт замку й він переказав нам усе, що той казав йому на сповіді. Хіба ви не переказали все? — продовжував він, роблячи наголос на останньому слові, причому його погляд, блиснувши з-під довгих темних вій, був подібний до виблиску кинджала, вихопленого з ножен.

Кардинал затремтів під цим поглядом, але намагався підібрати якийсь жарт, щоб відповісти ним на жарт короля:

— Хоч взагалі мій сан примушує мене приховувати секрети тих, кого я сповідаю, але немає такої сургучевої печатки на цих сповідальних секретах, яка б не розтопилася від подиху вашої величності.

— А що його преосвященство, — сказав король, — завжди готовий переказувати нам секрети інших, то, натурально, він бажає, щоб ми також переказували йому наші. Отже, щоб зрівнятися з нами, він бажає знати, чи ці дві дами де Круа справді перебувають у нашому королівстві. На жаль, ми не маємо змоги задовольнити його цікавість, бо самі точно не знаємо, де ці мандрівні панянки можуть ховатися в границях наших володінь. Ці володіння, дякуємо богові й Ембренській богоматері, надто великі, щоб ми знали всіх, хто в них є. Але навіть припустивши можливість, що вони перебувають у нас, як би відповів ти, Дюнуа, на невідступну вимогу нашого кузена?

— Я відповім вам, государю, коли ви мені скажете щиро й одверто, чого ви бажаєте — миру чи війни? — відказав Дюнуа.

— Присягаюся всіма святими, — промовив король, — я

був би радий сказати тобі мій намір, але я сам його ще не знаю. Скажи, коли б я оголосив війну, що ж тоді мені робити з прекрасною й багатою наслідницею, припускаючи, що вона перебуває в границях моїх володінь?

— Видати її заміж за одного з ваших відважних рицарів, в якого досить ніжне серце, щоб кохати її, і досить сильна рука, щоб захищати її, — сказав Дюнуа.

— Тобто за тебе! — вигукнув король. — Чорт забирай, ти дотепніший політик, ніж я тебе вважав досі з усією твоєю простотою.

— Ні, государю, — відповів Дюнуа, — я все, що завгодно, тільки не політик. Присягаюся Орлеанською богоматір'ю, що я так само навпростець іду до мети, як їду на ворога у турнірі. Ваша величність мусили б віддячити Орлеанському домові хоч одним щасливим одруженням.

— І я віддячу йому, графе. Чорт забирай, я ж віддячу їм! Бачиш оту чудову парочку?

Король показав на нещасного герцога Орлеанського й принцесу, які їхали разом, хоч і на віддалі кількох кроків поміж ними.

Дюнуа подивився в тому напрямі, куди показував король. Становище його нещасного родича і жалюгідної нареченої нагадувало йому двох собак, яких силоміць тримали на мотузку, хоч вони залишалися, як і раніш, осторонь одна від одної, наскільки це їм дозволяв мотуз. Він лише похитав головою, не наважуючись інакше відповісти цьому лицемірному тиранові. Луї, здавалося, догадався про його думки.

— Це буде тихе й мирне подружжя, мабуть, і дітки їх не дуже непокоїтимуть, можна сказати заздалегідь. Але діти не завжди бувають для нас благословенням божим.

Тут, мабуть, він сам згадав про свою синівську невдячність, бо усмішка, яка тремтіла на його губах, перетворилася на щось подібне до засмучення. Але одразу він змінив тон.

— Від щирого серця мушу сказати, Дюнуа, як я дуже поважаю таїнство шлюбу, — тут він перехрестився. — Я б волів краще, щоб Орлеанський дім виховав для мене таких

відважних воїнів, як твій батько й ти сам, які поділяють з нами королівську кров без претензій на її права, ніж, щоб країну роздирали на шматки законні наслідники престолу. Лев не повинен ніколи мати більш, як одне левеня.

Дюнуа зітхнув і промовчав, бо знав, що коли суперечити цьому свавільному володареві, то це може пошкодити його родичеві.

— Як би там не було, — продовжував король, — але до біса з розмовами, бо там уже викрили сховище вепра. Відпускайте собак, ім'ям святого Губерта! Гей! Гей! Тра-ля-ля-ліра-ля! — королівський ріг весело заграв, і король поскакав уперед у супроводі двох-трьох гвардійців, серед яких був і Квентін Дорвард. Але навіть захоплений своєю улюбленою забавою, король знаходив час розважатися, дражнячи й мучаючи кардинала де Балю.

Однією із слабостей кардинала було переконання, що він, хоч і незнатного походження й недостатньої освіти, може відігравати роль придвірного й рицаря. Він не відзначався мужністю Томаса Бекета[1], але завжди прагнув показати свою спритність і відважність у світських справах, кажучи всім, що полювання — це його улюблена розвага. Проте, благородним коням, на придбання яких він не шкодував грошей, було зовсім байдуже, що вони мають честь носити на своїй спині кардинала. Королю це було відомо і він то підганяючи, то стримуючи свого коня, цим самим так розхвилював коня кардинала, який біг поруч з його конем, що той не міг більш зносити свого їздця. Тоді, незважаючи на те, що кардинал, підстрибуючи й хитаючись, ледве тримався в сідлі, бо кінь під ним намагався не відставати від королівського, його мучитель почав розпитувати кардинала про різні важливі справи й натякав, що хоче переказати йому деякі державні секрети, про які він так бажав довідатися.

---

[1] Томас Бекет (1117—1170 рр.) — архієпископ Кентерберійський. Був призначений англійським королем Генріхом II на канцлера Англії, але згодом убитий вельможами з відома короля. Вважається католицьким святим.

Навряд чи можна уявити собі незручніше становище, ніж становище цього радника, примушеного прислухатися до слів свого государя, коли кожний стрибок непокірливого коня підкидав його вгору. Його пурпурове вбрання маяло на всі боки й ніщо, крім глибини сідла, не захищало його від раптового й небезпечного падіння. Дюнуа реготав без упину, тоді як король ніжно докоряв кардиналові за його нестримну пристрасть до полювання, яке так захоплює його, що він навіть кілька хвилин не може присвятити справам.

— Я більш не хочу заважати вам віддаватися насолоді їзди, — продовжував він, звертаючись до переляканого кардинала і водночас підганяючи свого коня.

Перш ніж де Балю встиг вимовити хоч слово, його кінь, закусивши вудила, помчався скаженим галопом, швидко залишивши позаду і короля і Дюнуа, які поїхали повільніш, бавлячись видовищем, що являв собою розгублений кардинал. Коли комусь з наших читачів доводилося опинитися в такому становищі, щоб кінь його не слухав, то він цілком може собі уявити, яких мук зазнав шановний сановник. Чотири кінцівки четвероногого, які вже зовсім не підкоряються волі їздця і мчаться з такою швидкістю, що здається, ніби задні хочуть випередити передні; ноги двоногої істоти, які чіпляються за четвероногого і, замість того, щоб ходити по зеленій траві, тепер стискують боки тварини; руки, які вже випустили поводи і вхопилися за гриву; тіло, яке замість того, щоб сидіти прямо в сідлі або нахилитися, як тіло жокея на перегонах, лежить на спині тварини, нагадуючи лантух з зерном, — така була картина, куди цікавіша для спостерігачів, ніж для їздця. Але до цієї картини ще треба додати деякі особливості одягу нещасного вершника і що це відбувалося прилюдно, перед очима відважних рицарів та прекрасних дам королівського почету, які тільки тоді перестали б сміятись, коли б він зламав собі руку або ногу, або й просто впав мертвим на місці. Коротке пурпурове вбрання кардинала, яке було його мисливським одягом, його червоні панчохи й червоний капелюх з довгими шнурами, що звисали з нього, робили ще смішнішими ці його вправи у верховій їзді.

Кінь, не керований ніким, помчав вздовж довгої зеленої алеї, випередив загін мисливців, що переслідували вепра, збив з ніг кількох ловчих, які не чекали такого нападу з тилу, переїхав кількох собак, і, нарешті, доніс переляканого на смерть кардинала аж до жахливої тварини, яка бігла навпростець до нього зі своїми грізними іклами. Де Балю, побачивши, що він опинився так близько від самого вепра, заверещав, благаючи допомогти йому. Цей крик і вигляд дикого вепра так злякав коня, що він з розгону сахнувся вбік, а кардинал важко впав на землю. Це сталося так близько від вепра, що коли б він не був заглиблений на той час у свої справи, все скінчилося б для кардинала тим самим, що було з Фавілою[1], королем вестготів в Іспанії. Але владний церковник, плазуючи й рачкуючи, швидко вибрався з дороги, якою проскакали мисливці. Всі вони зникли і ніхто не допоміг йому.

Король, проскакавши повз кардинала, сказав Дюнуа:

— Онде лежить його преосвященство. Він невеликий мисливець, хоч як рибалка (коли треба вивудити якийсь секрет), може змагатися з самим апостолом Петром. А втім, сьогодні, як мені здається, він і на цьому осікся.

Кардинал не почув цих слів, але зневажливий погляд, з яким вони були сказані, підказав йому їх зміст. Коли минув переляк, він переконався, що падіння не дуже пошкодило йому, але ображене самолюбство й досада на свого государя далеко глибше вразили його.

Після того, як усі мисливці проїхали, один якийсь вершник, що не був співучасником цієї розваги, під'їхав з кількома слугами й дуже здивувався, знайшовши кардинала просто на землі, без коня й слуг. Зійти з коня, запропонувати свою допомогу й наказати одному з слуг віддати свого коня кардиналові, — все це було звичайною формою чемності для графа де Кревкера, бо саме бургундський посол прийшов на допомогу кардиналові.

---

[1] Фавіла — король Астурії й Леона; помер 739 р. від рани, завданої йому вепром на полюванні.

Він знайшов потерпілого міністра якраз у відповідному настрої, щоб випробувати його відданість королю і спробувати спокусити його. Вже вранці, як передчував підозрілий Луї, між ними відбулося більше, ніж кардинал сказав своєму государеві. Але, хоч кардиналові тоді приємно було чути, як високо цінує його особу й таланти герцог Бургундський, в чому запевняв його Кревкер, проте, тільки після цього випадку на полюванні він вирішив, у лиху для себе годину, показати Луї XI, що жодний ворог не може бути таким небезпечним, як ображений друг.

Поки що він попросив Кревкера залишити його, щоб їх не побачили вкупі, але призначив йому побачення в абатстві святого Мартіна у Турі, після вечірні. При цьому він сказав це таким тоном, який упевнив бургундця, що його государ матиме від кардинала вигоду.

Тим часом Луї, хоч і був найполітичнішим государем свого часу, жертвуючи на цей раз політикою, продовжував уперто переслідувати дикого вепра. Трапилося так, що «сікач» (так за тих часів звали вепра, що мав лише два роки) перетяв слід того кабана, за яким гналися, й притяг до себе увагу більшості мисливців і собак. Король з радістю побачив, як Дюнуа й інші поїхали по невірному сліду і втішався думкою про свою можливу перемогу над цим славним рицарем у мисливському мистецтві, яке тоді вважали за таке саме почесне, як і мистецтво війни. Луї мав доброго коня і їхав за собаками, не відстаючи. Отже, коли той великий кабан кинувся в якусь болотяну низину, навколо короля не було нікого з мисливців.

Луї виявив усю відвагу й досвідченість старого мисливця: зневажаючи небезпеку, він поскакав на жахливу тварину, яка люто боронилася від собак, і вразив її своїм мисливським списом. Але кінь його відсахнувся від вепра і удар списа не був досить сильний, щоб убити або важко поранити тварину. Ніяке зусилля не могло примусити коня знов атакувати вепра, отже, король спішився й пішов на лютого кабана, тримаючи напоготові гострий прямий меч. Вепр одразу покинув собак, щоб кинутися на людину, тимчасом

як король, ставши в позицію, скерував меч на горло кабана, щоб той сам наскочив на лезо меча. Але король посковзнувся саме тоді, коли треба було зробити небезпечний маневр. Вістря його меча наштовхнулось на щетину кабана і сковзнуло, не завдавши йому ніякої шкоди, а Луї упав долілиць. Це не було вже так погано для монарха, бо, через те, що він упав, кабан промахнувся й лише зачепив своїми іклами короткий мисливський плащ. Але коли, з розгону пробігши трохи далі, кабан обернувся, щоб повторити свій напад — життя Луї було в серйозній небезпеці. У цей критичний момент Квентін Дорвард, який відстав від інших через свого не дуже швидкого коня, підскакав до вепра й ударив його своїм списом.

Король, схопившись на ноги, допоміг Дорвардові й перерізав шию тварині своїм мечем. Перш, ніж сказати хоч слово Квентінові, він зміряв тварину довжиною своєї ступні, потім витер піт на лобі й кров з рук, зняв мисливський капелюх, повісив його на кущ, побожно помолився фольговим образочкам, що були на капелюсі, нарешті, подивившися на Дорварда, сказав йому:

— Так це ти, мій юний шотландцю? Ти добре почав свою мисливську науку і дядько П'єр винний тобі таке саме добре частування, як він дав тобі у гостиниці Флерделіс. Чому ж ти не відповідаєш? Чи ти втратив самовпевненість і палкість при дворі, де інші набувають собі їх?

Квентін, який уже більш пройнявся страхом, ніж довір'ям до свого небезпечного государя, догадувався, що йому не слід дозволяти собі ніякої фамільярності. Він відповів, що коли б і насмілився звернутися до його величності, то лише для того, щоб благати його вибачити ту непримушеність, з якою він поводився, не знаючи про високий сан свого бесідника.

— Тьху, хлопче, — сказав король. — Я давно забув за ту твою невмілість у поведінці й вибачаю тобі її за твою спритність і проникливість. Я дивуюся, як це ти так слушно визначив спеціальність мого кума Трістана. Ти й сам майже спробував його майстерності на твоїй шиї, як це мені казали. Я

раджу тобі стерегтися його. Він такий купець, що торгує грубими браслетами й тугим намистом. Допоможи мені сісти на коня — ти мені подобаєшся і я бажаю тобі добра. Покладайся на мене і на нікого більш, навіть і не на твого дядька або лорда Крофорда. Та не кажи нікому, що ти тут мені так своєчасно допоміг упоратися з кабаном. Бо коли якась людина вихваляється, що зробила королю таку послугу, то ці хвастощі й будуть їй за єдину винагороду.

Після цього король засурмив у ріг, на поклик якого під'їхали Дюнуа й дехто з придвірних та слуг. Він вислухав їх привітання з приводу того, що вбив таку величезну тварину, досить спокійно і не намагався пояснити, хто саме вбив кабана. Про допомогу Дорварда він згадав лише мимохідь. Потім він наказав Дюнуа доглянути, щоб тушу кабана відіслали братії монастиря святого Мартіна в Турі для їхньої трапези на свято і для того, щоб вони згадали короля в своїх молитвах.

— Між іншим, — сказав Луї, — хто з вас бачив його преосвященство, пана кардинала? Мені здається, що це було неввічливістю й неповагою до святої церкви залишити його блукати самого пішки тут у лісі.

— Коли це завгодно вам, сір, — сказав Квентін, помітивши, що всі мовчать, — то я бачив, як його преосвященству панові кардиналу дали коня, на якому він і виїхав з лісу.

— Саме небо піклується про те, що йому належить, — відповів король. — Рушаймо до замку, панове. Ми більш не полюватимемо сьогодні. А ви, пане зброєносцю, — звернувся він до Квентіна, — знайдіть мені мій мисливський ніж — він випав у мене з ножен десь тут коло кабана. Їдь, Дюнуа, я зараз поїду за тобою.

Луї, у якого часто найнезначніші слова і вчинки були лише воєнними хитрощами, залишившися з Квентіном, спитав у нього:

— Ну, мій хороший шотландцю, я бачу, що око в тебе гостре. Чи можеш ти мені сказати, хто позичив кардиналові коня, на якому він поїхав? Якийсь чужинець, я гадаю, бо

коли я проїхав повз нього, то й придвірні не спішили подати йому допомогу.

— Я бачив тих, хто допоміг його преосвященству, лише одну мить, сір, — сказав Квентін, — і я не міг розглянути їх краще, бо намагався якнайшвидше зайняти своє місце. Але я гадаю, що то був бургундський посол і його слуги.

— Еге! — сказав Луї. — Так воно й було напевне. Гаразд, Франція ще позмагається з ними!

Після цього не трапилося нічого, вартого уваги, і король зі своїм почетом повернувся до замку.

Розділ X

ВАРТОВИЙ

Ледве Квентін повернувся до своєї маленької кімнатки, щоб переодягтися, як його шановний родич зажадав докладно розповісти йому все, що трапилося з ним під час полювання.

Юнак, який уже зрозумів, що рука в його дядька сильніша, ніж його розум, подбав за те, щоб у його розповіді все було виставлено в такому світлі, як цього бажав король. Балафре почав вихвалятися, як би він сам поводився в таких обставинах, і докорив племінникові за його неспритність. Юнак утримався від дальших виправдань своєї поведінки, сказавши тільки, що, згідно з правилами полювання, він вважав за недоцільне нападати на дичину, вже переслідувану іншим мисливцем. Ледве закінчилася ця розмова, як Квентін уже мав нагоду подякувати собі за стриманість, виявлену перед своїм родичем. Тихий стукіт у двері сповістив про появу відвідувача. Двері відчинили, і Олів'є Ден, або Диявол, як його називали, ввійшов у кімнату.

Ця талановита, але надзвичайно безпринципна людина вже була описана раніш. Всі його рухи найбільше нагадували рухи закрадливого кота, який ніби дрімає, скарлючившися десь у кутку, тихенько й з великою обачністю дріботить лапками, прямуючи кудись. Справді ж він то стежить за якоюсь мишачою ніркою, то лащиться з фальшивою ніжністю до когось, а пізніше може люто кинутися на свою здобич або удряпнути ту руку, що його пестила.

Він увійшов згорблений, з приниженим і скромним виглядом і з такою чемністю звернувся до Балафре, що здавалося, ніби він прийшов лише просити якоїсь ласки в шотландського лучника. Він поздоровляв Лезлі з відмінною поведінкою його молодого родича під час полювання, яка, казав він, привернула до себе особливу увагу самого короля. Тут він зупинився, втупивши очі в землю й лише зрідка кидаючи на Квентіна шпаркі погляди, щоб дати Балафре змогу висловитися з цього приводу.

— Як на мене, то його величності загрожувала така небезпека лише тому, що на той час з ним був не я, а мій племінник. Я не пропустив би такої нагоди і простромив би оту тварюку списом, а не стояв би без діла, як мій необтесаний Квентін. Але нехай це буде наукою для його величності, — сказав він, — і надалі щоб давали таким людям, як я, кращих коней, бо як же мій незграбний фламандський бендюг дожене нормандського скакуна його величності? Я так стиснув шпорами цього коня, що в нього на боках аж борозни залишилися. Це просто чортзна-що, майстер Олів'є, і ви повинні доповісти про це його величності.

Майстер Олів'є відповів на це лише одним з тих повільних, загадкових поглядів з нетерпеливим рухом руки й легким нахилом голови набік, які можна тлумачити як згоду з тим, що було сказано, або застереження не продовжувати небажану розмову. Зовсім інший, допитливий і проникливий погляд кинув він на юнака, звернувшися до нього з двозначною усмішкою на устах:

— Отже, юначе, це у вас, в Шотландії, такий звичай залишати ваших государів без допомоги під час небезпеки, як оце було сьогодні?

— У нас такий звичай, — відповів обачно Квентін, — щоб не нав'язувати нікому свою допомогу під час благородних розваг. Ми вважаємо, що й государ, полюючи, мусить переносити труднощі полювання і що саме для цього він і полює. Бо яка ж тут буде для нього слава й майстерність, коли не буде ні труда, ні небезпеки?

— Чуєте цього дурного хлопця? — сказав його дядь-

ко. — Він завжди так. У нього на все є відповідь або заперечення. Мене дивує, звідки він цього набрався. Ніколи в житті я не міг собі пояснити, чому я роблю так, а не інакше, крім того, коли я їм, бо я голодний, або коли я роблю переклик, або щось таке, чого вимагає від мене моя служба.

— А скажіть, будь ласка, шановний пане, — спитав королівський цирульник, дивлячись на нього примруженим оком, — чому саме ви робите переклик?

— Бо так мені наказує наш командир, — відказав Балафре. — Прясягаюся святим Егідієм, я не знаю що інше, крім наказу! Коли б він наказав це Тайрі або Кеннінгемові, то вони зробили б те саме.

— Ось вам первопричина, пояснена цілком у військовому дусі! — проказав Олів'є. — Але, пане Балафре, знайте: його величність настільки задоволений з поведінки вашого племінника, що обрав його для виконання певного доручення сьогодні після обіду.

— Його обрав? — вимовив Балафре з великим здивованням. — Мене обрав, я гадаю, ви хочете сказати?

— Ні, я тільки хочу сказати те, що сказав, — заперечив Олів'є лагідним, але рішучим тоном. — Король має щось доручити вашому племінникові.

— Як це? Чому? З якої речі? — не зрозумів Балафре. — Чому він обрав для цього хлопця, а не мене?

— Я можу лише послатися на те, що ви зазначили, як первопричину, пане Балафре, — такий наказ його величності. Але, — сказав він, — коли мені дозволено догадуватися, то, напевне, та справа більш личить такому юнакові, як ваш племінник, ніж такому досвідченому воїнові, як ви, пане Балафре. Отже, з наказу його величності, ласкавий пане, забирайте вашу зброю і йдіть за мною. Візьміть з собою аркебуз, бо ви мусите вартувати.

— Вартувати! — вигукнув дядько. — Чи ви певні того, що ви праві, майстер Олів'є? Для внутрішньої варти замку завжди призначають тих, хто, як я, вже служить дванадцять років у нашому почесному корпусі.

— Я цілком певний того, чого бажає його величність, — сказав Олів'є.

— Але мій племінник навіть ще не вільний лучник, а лише зброєносець, який служить під моєю командою.

— Вибачайте, — заперечив Олів'є, — король посилав по список лучників півгодини тому й записав його в гвардійці. Будьте ласкаві допомогти вашому племінникові одягтися й озброїтися для вартування.

Балафре, який був не лихої вдачі і навіть не такий, щоб дуже заздрити іншим, швидко почав споряджати свого племінника й навчати його, як треба поводитися на варті. Але він не міг утриматись від вигуків здивовання з приводу того щастя, яке випало на долю юнакові.

— Ніколи раніш не було такого в шотландській гвардії, — казав він, — і дивно, що така честь припала саме йому. Але, без сумніву, йому буде доручено вартувати біля папуг та павлінів, яких недавно венеційський посол подарував королю. Інакше й не може бути, бо саме така справа личить безбородому хлопчикові, — тут він закрутив свої великі вуса. — В усякому разі, я радий, що для цього призначено мого любого племінника.

Маючи гострий і кмітливий розум так само, як і палку уяву, Квентін надавав цьому дорученню більшого значення, ніж його дядько. Йому здавалося, що король бажає підвищити його, і серце його радісно забилось. Він не міг не вітати себе самого за те, що нікому нічого не сказав про допомогу королю під час полювання, й надалі розсудливо вирішив: поки він дихає повітрям цього замкненого й таємничого двору, йому треба тримати свої думки під замком, а язик під суворим доглядом.

Незабаром усі його приготування закінчилися. Він як слід одягся і, тримаючи аркебуз на плечі (бо, хоч вони зберегли за собою назву лучників, але вогнепальна зброя давно вже заступила довгі луки шотландських гвардійців), пішов за майстром Олів'є.

Дядько здивовано й разом з тим зацікавлено дивився йому вслід. Він похитав головою, потім відчинив шафу, дістав звідти «чобіток» доброго старого вина, збовтнув, щоб подивитися скільки його там залишилося ще, налив кубок і випив

до дна. Після цього він якнайзручніше влаштувався на стільці й почав гойдатися, хитаючи головою. Це очевидно так заспокоїло його, що він заснув. Його збудив тільки сигнал до обіду.

Тим часом Квентін Дорвард ішов за своїм провідником, майстром Олів'є, який повів його проходами вздовж мурів і лабіринтами сходів, склепінь та галерей, що сполучалися між собою за допомогою різних потайних дверей, аж до великої й широкої галереї з гранчастими вікнами. Вздовж стін цієї галереї висіли старовинні килими, варті уваги більше своєю стародавністю, ніж красою, й небагато непоказних безпорадних картин, які належали до світанку мистецтва перед його розкішним розквітом. На них були змальовані паладини Карла Великого, що був такою видатною фігурою в романтичній історії Франції. Але тому, що передусім кидалася в очі велетенська постать Роланда, то й все помешкання називалося Роландова зала, або Роландова галерея.

— Отут ви й вартуватимете, — сказав Олів'є таким тихим шепотом, немовби боявся розбудити луну, що підстерігала його під хрестовим склепінням і готичними оздобами цього обширного й похмурого помешкання.

— Які будуть мені накази й пароль? — запитав Квентін так само пошепки.

— Чи заряджений ваш аркебуз?

— Це недовга справа, — відказав Квентін і почав сипати порох та закладати кулю в аркебуз. Після цього він запалив у великому каміні кінець довгого гнота, яким підпалювали порох, коли треба було стріляти.

Коли він закінчив набивати аркебуз, Олів'є пояснив йому один з найважливіших привілеїв, які мала шотландська гвардія, а саме: вона діставала накази безпосередньо від короля або від великого конетабля Франції, а не тільки від своїх командирів.

— Ви поставлені тут з наказу його величності, юначе, — додав Олів'є, — і скоро дізнаєтесь, навіщо вас сюди покликали. Тим часом ви прогулюватиметесь цією галереєю. Вам

дозволяється стояти, де хочете, але ні в якому разі не можна сідати або залишати зброю. Ви не повинні голосно співати або свистати, але ви можете, коли це вам заманеться, проказувати тихесенько якісь молитви чи щось інше, тільки не дуже підвищувати голос. Бувайте здорові і доброго вам вартування.

«Доброго вартування! — подумав юний воїн, коли його провідник відійшов від нього тихою котячою ходою і зник у бокових дверях за шпалерами. — Доброго вартування! Але кого тут вартувати і від кого? Хто тут є, крім кажанів та пацюків, з ким можна боротися? Проте це мій обов'язок, і я мушу виконувати його».

З неухильним наміром виконувати свій обов'язок, він намагався коротати час, пригадуючи ті побожні псалми, яких колись його вчили в монастирі. Він гадав, що його прогулянка королівською галереєю у Франції дуже скидалася на прогулянки, які так набридли йому в монастирі Еберротіка.

Потім, неначе для того, щоб умовити себе, що тепер він уже не в монастирському ув'язненні, а в королівському палаці, він почав наспівувати тихим голосом примітивні старовинні балади про поразку данців[1] при Еберлемно й Форрес, про вбивство короля Дуффа[2] в Форфарі й різні пісні про історичні події, які відбувалися в його далекій батьківщині. На це пішло чимало часу й було вже більш, як дві години після півдня, коли голод нагадав Квентінові, що пора обідати. Тим часом, після цілого ранку, проведеного на полюванні, ніхто не поспішав покликати його.

---

[1] Данці, починаючи з VII ст., робили наскоки на саксонські держави в Англії й панували в ній аж до початку XI ст. Найбільшого розквіту їхнє панування там досягло за Канута Великого і його наслідників (1016—1035 рр.). Саксонські феодали вели запеклу боротьбу проти них і мали успіх, особливо за Альфреда Великого (871—901 рр.) та інших королів саксонської династії. З завоюванням Англії норманами (1066 р.) данці остаточно були звідти витиснені.

[2] Дуфф — шотландський король (968—973 рр.), який намагався обмежити владу місцевих феодалів, через що вони уклали проти нього змову. Змова була викрита, але короля вбив прихильник цих змовників, комендант того замку, де вони трималися під арештом.

Проте, очарування солодких звуків могло навіть уколисати й почуття голоду, яке охопило Дорварда. В протилежних кінцях галереї було двоє великих дверей з важкими прикрасами на одвірках. Коли вартовий самітно проходжувався поміж цими двома входами, його раптом вразила якась музика, що долинула до його слуху. Його уява одразу підказала йому, що це звуки того самого голосу й лютні, які зачарували його вчора. Всі мрії того ранку прокинулися в ньому ще з більшою силою і гнали його туди, де найзручніш було прислухатися до звуків. Квентін зупинився з аркебузом на плечі, з напіввідкритим ротом, без інших думок, крім думки про те, як найкраще вловити кожний звук цієї солодкої мелодії.

Ці чудові звуки можна було чути лише частково. Вони то плавно лилися, то завмирали й зовсім припинялися, то за деякий час поновлялися. Зачарований Квентін використовував перерви, щоб доповнити своїми мріями те, що він чув, коли тривала ця чудова музика. Він тепер не мав ніякого сумніву, що співачка, яка так чарувала його слух, була не донькою господаря гостиниці, а тією самою переодягненою й переслідуваною графинею, заради якої тепер королі й рицарі готові оголити мечі й кинутися в бій. Недоладні мрії вже були заступили образи дійсності, коли раптом всі вони розвіялися від доторку грубої руки, яка схопила його зброю, і неприємного голосу біля самого його вуха:

— Гей, чорт забирай! Пане зброєносцю, ви, здається, спите на варті!

Це був немузичний, але виразний і насмішкуватий голос дядька П'єра, і Квентін побачив з соромом і острахом, що через свою задумливість він дозволив самому Луї ввійти в кімнату, підкрастися до нього і обеззброїти його.

Першим несамовільним рухом його було визволити аркебуз з рук короля сильним ривком, від якого той аж похитнувся. Але одразу ж Квентін злякався, що своєю боротьбою з королем він ще збільшив його незадоволення. Під впливом цього враження він узяв аркебуз, знову поклав його на плече і став нерухомий перед королем, гадаючи, що смертельно образив його.

Луї, тиранічна вдача якого базувалася не на природній лютості й жорстокості, а на розсудливості й політичності, задовольнився тим, що поглянув на Дорварда й сказав:

— Тієї послуги, яку ти мені зробив сьогодні вранці, досить, щоб вибачити всяку недбайливість такому молодому солдатові. Чи ти обідав уже?

Квентін, який гадав, що його відішлють до військового прево, а не вшанують таким компліментом, відповів з усією скромністю, що ні.

— Бідний хлопець, — сказав Луї ніжнішим голосом, ніж звичайно, — голод приспав його. Я знаю, що твій апетит — це вовк, і я врятую тебе від цього лютого звіра, як ти врятував мене від кабана. Ти був також досить розсудливий в цій справі, і я дякую тобі за це. Але чи можеш ти ще потерпіти одну годину без їжі?

— Хоч двадцять чотири, сір, — відповів Дорвард, — інакше я не був би справжнім шотландцем.

— Ну, не хотів би я й за ціле королівство бути тим пирогом, який потрапить тобі після такого голодування, — зауважив король. — Але зараз мова йде не за твій обід, а за мій. Сьогодні я запросив до себе на обід під великим секретом кардинала де Балю й того бургундця, графа де Кревкера, і хто знає, що може трапитися, — дияволові завжди є робота, коли вороги зустрічаються за обідом.

Він зупинився й постояв мовчки, про щось думаючи. Побачивши, що король не поспішає говорити, Квентін, нарешті, наважився спитати, які ж будуть його обов'язки.

— Вартувати за буфетом з зарядженим аркебузом, — сказав Луї, — а коли буде якась зрада, то вбити влучною кулею зрадника.

— Зрада, государю! Яка ж може бути зрада в цьому замку, що так пильно охороняється! — вигукнув Дорвард.

— Ти гадаєш, що зрада неможлива? — спитав король. — Але наша історія показала, що зрада може пролізти крізь найменшу дірку, яку тільки можна провертіти свердлом. Зрада неможлива через те, що є сторожа? Ех, ти, дурний хлопчику! А хто стереже самих сторожів? Хто може гарантувати, що ці самі сторожі не зрадять мене?

— Їхня шотландська честь цьому гарантія, — сміливо відповів Дорвард.

— Так, цілком вірно, ти мені до вподоби, — весело сказав король. — Шотландська честь завжди була вірна, а тому я й звіряюся на неї. Але зрада! — Тут до нього повернувся його похмурий настрій, і він нервово почав ходити з кутка в куток. — Вона сидить на наших бенкетах, вона іскриться в наших чарках, вона носить бороду наших радників, усмішки її — усмішки наших придвірних, безумний сміх — сміх наших жартівників, а більше за все вона ховається під виглядом замиреного ворога. Луї Орлеанський[1] звірявся на Жана Бургундського й був убитий на вулиці Барбет. Жан Бургундський звірявся на орлеанців і був убитий на мосту в Монтеро. Я не звірятимуся ні на кого. Слухай тепер: я наглядатиму за цим зухвалим графом, ну й за церковником так само, адже я не маю великого довір'я до нього. Коли я скажу: «Шотландія — вперед!» — стріляй в Кревкера й поклади його на місці.

— Це мій обов'язок, — сказав Квентін, — коли життя вашої величності буде в небезпеці.

— Певна річ, я й не гадаю інакше, — сказав король. — Яка мені користь убивати зухвалого солдата? Коли б це був конетабль, граф де Сен-Поль, справді... — тут він зупинився, немов би гадав, що сказав зайве слово, але продовжував, сміючись: — Ось наш зять, Яків Шотландський[2], ваш власний Яків, Квентіне, зарізав Дугласа, коли той був у нього в його власному королівському замку Скерлінг.

---

[1] Луї Орлеанський був регентом Франції під час королювання свого молодшого божевільного брата Карла VI. Він необмежено зловживав своєю владою, витрачаючи державні скарби і обтяжуючи народ податками. Проти нього виступив герцог Бургундський, Жан Безстрашний (1371—1419 рр.), який спершу відкрито обвинуватив його в державних злочинах, потім нібито замирився з ним, і, нарешті, наказав його вбити (1407 р.)

[2] Яків II Шотландський (1430—1460 рр.) власноручно зарізав молодого графа Дугласа, який інтригував проти нього. Це вбивство викликало повстання шотландських феодалів проти Якова II. Загинув він від вибуху гармати, яку випробував під час облоги Роксбурда.

— Стерлінг, — виправив Квентін, — коли це завгодно вашій величності. Це була справа, з якої вийшло мало чого доброго.

— Стерлінг ви називаєте замок? — промовив король, пропустивши останні слова Квентіна. — Гаразд, хай буде Стерлінг — назва не має значення для суті справи. Але я не наміряюся зробити лиха цим людям. Ні, це мені ні до чого. Проте, не знаю, чи вони так само ставляться до мене. Я покладаюся на твій аркебуз.

— Я не забарюсь за сигналом, — сказав Квентін, — але...

— Ти вагаєшся, — зауважив король, — висловся, я даю тобі повну волю. Від таких, як ти, іноді можна почути цінні зауваження.

— Я тільки наважуся сказати, — відповів Квентін, — що коли ваша величність не йме віри цьому бургундцеві, мене дивує, чому ви дозволяєте йому наближатися до вашої особи, ще й тайно.

— О, заспокойтеся, пане зброєносцю, — сказав король. — Деякі небезпеки, коли ми зневажаємо їх, зникають, а коли виявляємо страх перед ними — збільшуються. Коли я сміливо підходжу до сердитого пса й лащу його, то десять шансів проти одного, що я заспокою його, коли ж я покажу йому мій страх, то він кинеться на мене й розірве. Отже, я хочу бути щирим з тобою — я дуже зацікавлений, щоб ця людина не повернулася до свого нерозсудливого государя, настроєна проти мене. Через це я й іду на небезпеку. Я ніколи не боюся поставити на карту моє життя для блага мого королівства. Іди за мною.

Луї повів молодого лейб-гвардійця через бічні двері, якими він сам увійшов до зали, і, показуючи на них, сказав:

— Той, хто бажає мати успіх при дворі, мусить знати всі ходи й виходи, потайні двері й сходи. Ну, і всі ями й пастки в палаці, так само, як і головні входи, двері й портали.

Після різних поворотів і переходів король увійшов, нарешті, в невелику кімнату з готичним склепінням, де стояв накритий на трьох стіл, готовий до обіду. Вся мебля й устаткування кімнати були прості навіть до бідності. Тільки бу-

фет, з розставленими в ньому золотими і срібними блюдами та різним посудом, можна було вважати за щось, що має королівський вигляд. За цим буфетом і було те місце, яке Луї призначив для Квентіна Дорварда. Наочно упевнившися, що вартового не помітно за цим прикриттям, він дав йому свій останній наказ: — Пам'ятай слова — «Шотландія, вперед!» — і ледве я встигну вимовити їх, одразу вискакуй з-за прикриття, не шкодуй кубків і чарок, аби тільки добре націлитися на Кревкера. Коли промахнешся, кидайся на нього й орудуй ножем, а ми з Олів'є впораємося з кардиналом.

Сказавши це, він голосно свиснув і на порозі з'явився Олів'є, який був так само камердинером, як і цирульником, виконуючи всі обов'язки, що безпосередньо стосувалися королівської особи. Тепер його супроводили двоє старих чоловіків, що були єдиними служниками при королівському столі. Коли король сів на своє місце, в кімнату ввели гостей, і Квентін, хоч і невидимий сам, мав таку позицію, що добре міг бачити всі подробиці цієї зустрічі.

Король з такою сердечністю вітав гостей, що Квентін не вірив своїм очам, пам'ятаючи інструкції, які він одержав, і мету, для якої був поставлений за буфетом. Здавалося, що Луї не має ніякого страху, що на цих гостей він покладає все своє довір'я. Ніщо не могло бути достойнішим і чемнішим за його поведінку. Тимчасом як усе навколо було далеко нижче тієї пишності, яку виставляють на показ на своїх бенкетах дрібні володарі, його мова й поводження були такими, як у могутніх государів, коли вони мають найкращий настрій. Квентінові вже спадало на думку, що вся його попередня розмова з Луї була сон.

Але коли гості з королівського наказу сідали на свої місця, його величність кинув на них гострий погляд і потім позирнув на буфет, за яким перебував Дорвард. Це було зроблено вмить, проте, цей погляд виявляв стільки підозри й ненависті до гостей і такий невідступний наказ Квентінові пильно стежити й швидко виконувати доручену справу, що не було ніякого місця для сумніву. Отже, ще раз він здивувався з

того, як за непроникливим покровом приязні цей государ уміє приховувати справжні свої наміри.

Удаючи, що він зовсім уже забув слова й виклик, який де Кревкер кинув йому в присутності всього двору, король розмовляв з ним про старі часи, про події, що відбулися протягом його вигнання до Бургундії. Він розпитував його про всіх дворян, з якими був тоді близько знайомий, немовби той час був найщасливішим часом його життя й ніби він зберіг до всіх тодішніх друзів найніжніші і найвдячніші почуття.

— Для посла якоїсь іншої держави, — сказав він, — я б улаштував офіціальний прийом, але для старого друга, з яким я часто сидів за столом у замку Женапп, я хотів показатися таким, як мені звичайно подобається бути: старим Луї Валуа, простим і щирим. Але я все ж таки наказав, щоб сьогодні особливо подбали за вас, пане граф, бо я знаю ваше бургундське прислів'я: «Краще добрий обід, ніж добрий одяг». Наше вино, як ви знаєте, є предметом давнішнього змагання Франції з Бургундією, яке ми зараз і розв'яжемо, бо я волію пити за ваше здоров'я бургундське, а ви, пане граф, будьте ласкаві, відповісти мені шампанським. Гей, Олів'є, наповни мій кубок озерським вином! — і він почав наспівувати відому тоді пісню:

«Озер — це напій королів...»

— Пане граф, я п'ю за здоров'я благородного герцога Бургундського, нашого улюбленого кузена. Олів'є, наповни отой золотий кубок реймським вином і передай його графові, стоячи на коліні, бо граф є представник нашого улюбленого брата. Ваша милість кардинал, ми власноручно воліємо наповнити вашу чару.

— Ви вже й так переповнили її вашими милостями, — сказав кардинал з скромною міною улюбленця свого поблажливого пана.

— Це тому, що ваше преосвященство може тримати її твердою рукою, — зауважив Луї. — Але на чий бік ви станете у великому спорі про вино: Сійєрі чи Озер — Франція чи Бургундія?

— Я залишуся нейтральним, сір, — відповів кардинал, — і наповню мій кубок овернським.

— Нейтральному в суперечці найнебезпечніше, — сказав король, але, побачивши, що кардинал червоніє, він одразу залишив цю тему й лише сказав: — Авжеж, ви волієте краще овернського, бо воно таке благородне, що не терпить води. Ви, пане граф, вагаєтеся допити вашу чару? Сподіваюся, ви не знайшли там на дні національної гіркоти?

— Я бажав би, сір, — відповів граф де Кревкер, — щоб усі національні свари розв'язалися так добре для всіх, як розв'язалося суперництво між нашими виноградниками.

— На все треба часу, пане граф, — сказав король, — треба часу навіть на те, щоб випити шампанське. А тепер вшануйте мене — візьміть оцей кубок і збережіть його, як знак нашої приязні. Адже не кожному на дорогу ми дали б такий подарунок. Колись, за старих часів, він належав грозі Франції, Генріхові V Англійському, і потрапив до наших рук, коли був здобутий Руан і ці остров'яни були вигнані з Нормандії силами Франції й Бургундії. Його не можна було б подарувати нікому, крім благородного й відважного бургундця, який добре знає, що від союзу цих двох держав залежить звільнення всього континенту від англійського панування.

Граф відповів, як слід було в таких обставинах, а Луї дав повну волю своїй сатиричній веселості. Його репліки, які надавали тону всій розмові, були завжди гострі й ущіпливі, часто, справді, дотепні, проте, рідко доброзичливі, а його анекдоти були юмористичні, але не завжди пристойні. Та жодним словом, складом або звуком він не показував справжнього напряму своїх думок, думок людини, яка сховала в своїй кімнаті озброєного солдата, шоб попередити напад на свою особу.

Граф де Кревкер давав королю повну змогу виявляти свою дотепність, а улесливий церковник сміявся з кожного жарту, не соромлячись висловів, які примушували червоніти незіпсованого шотландця. Через півтори години розмова за столом закінчилася і король, дуже чемно подрощавшися з своїми гістьми, подав знак, що бажає залишитися сам.

Коли всі, навіть і Олів'є, вийшли, він покликав Квентіна

з його сховища, але таким слабим голосом, що юнак ледве міг повірити, що це голос того, хто так недавно сміявся і жартував. Підійшовши до короля, Квентін побачив зміну і в його зовнішньому вигляді. Світло веселості зникло з очей Луї, усмішка покинула його обличчя, і вигляд його був виглядом якогось втомленого актора після важкої вистави, де він виконував роль улюбленого публікою дуже бадьористого героя.

— Твоє вартування ще не закінчилось, — сказав він Квентінові, — відпочинь хвилинку й підживися — на тому столі знайдеш усе потрібне. Після скажу тобі, що ти повинен робити далі, а поки що не гоже розмовляти ситому з голодним, бо вони не порозуміються.

Він знов опустився в крісло, закрив очі рукою і сидів мовчки.

Розділ XI

РОЛАНДОВА ЗАЛА

Хоча Луї XI Французький серед інших європейських государів і найбільш любив владу і хоч іноді добре вмів додержувати всіх церемоній, але взагалі надзвичайно недбало ставився до етикету.

Фамільярність, з якою він запрошував своїх підданців до себе за стіл, або навіть інколи й сам сідав за їхній, — мусила б бути дуже популярною, коли б сам король був морально чистішою людиною. Та й так простота його манер спокутувала чимало його гріхів в очах багатьох підданців. Третій стан[1], або незнатний люд у Франції, який набув більшого значення в державному житті за королювання цього розумного государя, поважав його, хоч і не любив. Саме спираючись на підтримку цього третього стану, Луї спромігся досягти успіхів у своїй політиці, не зважаючи на ненависть

---

[1] Третій стан у Франції — городяни і селяни, непривілейоване населення, на відміну від привілейованих станів — духівництва і дворянства.

дворянства. Дворянство вважало, що він плямує честь французької корони й зменшує їхні власні привілеї на користь городян і простого люду.

З терпінням, яке більшість інших государів вважали б за приниження своєї гідності, король Франції чекав, поки його лейб-гвардієць задовольнить свій юнацький апетит. Проте, Квентін розумів, що не слід зловживати королівським терпінням. Він уже кілька разів хотів припинити свій обід перш, ніж Луї дозволить йому це.

— Бачу по твоїх очах, — сказав король добродушно, — що твій запал ще й наполовину не зменшився. Продовжуй з богом і святим Денисом, наскакуй знову. Я кажу тобі, що обід і обідня, — тут він перехрестився, — ніколи не завадять доброму християнинові. Випий чарку вина, але пам'ятай, що тобі треба обережно поводитися з пляшкою, бо пияцтво — це біда твоїх земляків. А тепер швидше заливай свою їжу та не забудь прочитати молитву і йди за мною.

Квентін послухавсь, і Луї знов повів його до Роландової зали, але вже іншими, хоч і не менш заплутаними ходами.

— Пам'ятай, — владно сказав король, — ти сьогодні не покидав свого поста, так і скажеш твоєму родичеві й товаришам і слухай мене: щоб закріпити це у твоїй пам'яті, я даю тобі золотий ланцюг (тут він накинув Дорвардові на руку досить повноцінний ланцюг). Коли сам я не пишаюся в таких оздобах, то ті, на кого я звіряюсь, завжди мають змогу пишатися в них. Але коли такі ланцюги, як оцей, не зав'язують язиків, щоб вони не базікали надто вільно, то мій кум Пустинник має кращий галстук для балакучого горла. А тепер будь уважний. Жоден чоловік, крім Олів'є або мене самого, не повинен входити сюди цього вечора, проте, дами заходитимуть сюди. Ти можеш відповідати, коли вони звернуться до тебе, але, як ти на варті, ти сам не повинен ні звертатися до них, ні розпочинати довгу розмову. Тільки слухай, що вони казатимуть. Твої вуха, так само, як і твої руки, належать мені — я купив тебе з душею і тілом. Отже, коли щось почуєш з їхньої розмови, ти мусиш запам'ятати все, поки не

перекажеш мені, а потім забути це. Або стривай, я гадаю, що краще тобі вважатися за шотландського новобранця, який щойно прибув сюди з своїх гір і ще не вивчив нашої християннішої мови. Гаразд! Отже, коли вони розмовлятимуть з тобою, ти зовсім не відповідатимеш їм. Це тобі буде легше, та й вони балакатимуть, не звертаючи уваги на тою присутність. Ти розумієш мене? Прощавай! Будь тільки обережний і ти матимеш друга.

Промовивши це, він зник за шпалерами, залишивши Квентіна роздумувати над тим, що він чув і бачив. Юнак перебував у такому становищі, коли краще дивитися вперед, ніж назад, бо думка про те, що він недавно був поставлений. щоб позбавити життя благородного графа де Кревкера, не мала в собі нічого приємного для його самолюбства. Щоправда, заходи короля, здавалося, були обумовлені обачністю й бажанням захистити себе. Але хіба міг юнак знати. що йому незабаром не накажуть уже не захищати короля, а напасти на когось? Нарешті, він відкинув ці думки, втішаючись тим, чим так часто розсудливо втішаються юнаки: що завжди ще вистачить часу на те, щоб ухвалити певне рішення, коли небезпека справді настане.

Квентін тим легше заспокоївся, що останній наказ короля навів його на далеко приємніші думки. Певна річ, що дама з лютнею повинна була привернути до себе його увагу. Він обіцяв сам собі старанно виконати одну частину королівського наказу й уважно прислухатися до кожного слова, яке тільки вилетить з її вуст, щоб упевнитися, чи можна порівняти чари її розмови до чар її музики. Але ще з більшою щирістю він заприсягся сам собі, що жодного слова з її розмови він не перекаже королю, коли воно може обернутися не на користь для прекрасної бесідниці.

Він уже не боявся, що знову задрімає на своєму посту. Кожний подув вітру, від якого коливалися старі шпалери. здавався йому ознакою наближення тієї, на яку він чекав. Він відчував увесь той таємничий неспокій і запал очікування, який завжди буває супутником кохання.

Нарешті, двері й справді зарипіли, задзвеніли (бо двері у

п'ятнадцятому столітті не поверталися на своїх завісах так беззвучно, як тепер). Проте, двері відчинилися і ввійшла якась жінка. По її нерівній кривій ході Квентін одразу пізнав принцесу Жанну і з пошаною, як це й личило вартовому, він став у позу мовчазної пильності й відсалютував їй своєю зброєю, коли вона пройшла повз нього. Вона відповіла на його привітання граціозним нахилом голови, так що Квентін мав нагоду розглянути її зовнішність краще, ніж уранці.

В обличчі цієї нещасної принцеси небагато було такого, що могло б примусити забути хиби її фігури й ходи. Воно хоч і не було неприємне, але й не мало справжньої краси. Її великі блакитні очі, звичайно втуплені в землю, висловлювали терпіння й страждання. Але крім того, що вона була надзвичайно бліда, її шкіра мала жовтуватий безбарвний відтінок, а це показує на погане здоров'я. Хоч зуби її були білі і правильні, але губи були тонкі й безцвітні. У принцеси було розкішне лляне волосся, але таке ясне, що майже здавалося блакитнуватим. Її завивальниця не дуже виправила справу, розмістивши коси принцеси буклями навколо блідого обличчя, якому вони надавали майже неземного вигляду. Щоб ще погіршити справу вона вибрала вбрання яснозеленого шовку, і від того здавалося, що це йде не жива людина, а привид.

Тимчасом як Квентін стежив очима, в яких цікавість змішувалася з співчуттям, за цим незвичайним привидом, з протилежного кінця зали ввійшли дві дами.

Одна з них була тією молодою особою, яка з'явилася на заклик Луї й принесла йому фрукти, коли Квентін сидів за столом того дня у гостиниці Флерделіс. Оточена тепер усією таємничою благородністю німфи з серпанком і лютнею (принаймні, в уяві Квентіна) графським титулом, її краса справляла на нього вдесятеро сильніше враження, ніж тоді, коли він вважав її за доньку мізерного трактирника. Тепер він тільки дивувався тому, скільки очарування приховувало від нього його незнання. Проте, її вбрання було майже таке просте, як і раніш: траурне плаття без усяких прикрас, а на голові крепова вуаль, відкинена назад так, що її обличчя було відкрите.

Навіть коли б смерть була карою за це, Квентін не міг би не віддати цій красуні і її супутниці тієї самої шани, яку він щойно віддав принцесі. Вони зустріли це, як особи, звиклі до поваги від підвладних, і відповіли йому з чемністю. Але він побачив (мабуть, це було лише юнацьке уявлення), що молода дама злегка почервоніла й здавалася трохи розгубленою, коли відповідала на його привітання. Це сталося, напевне, через те, що вона згадала про сміливого чужинця в сусідній башті гостиниці Флерделіс. Але чи показувало це, що вона була незадоволена? На це питання він не мав ще підстав відповісти.

Супутниця молодої графині, одягнена так само в траурне вбрання, була вже в такому віці, коли жінки жадібно хапаються за свою репутацію красуні. Її вигляд ще досить виразно доводив, яка вона була раніш красива, і, згадуючи минулі перемоги, вона, видимо, не відмовилася від кокетства. Вона була висока й граціозна, хоч трохи гоноровита, й відповіла на привітання Квентіна поблажливою усмішкою. Потім вона прошепотіла щось на вухо своїй супутниці, яка обернулася до воїна, немовби для того, щоб упевнитися в чомусь. Квентін не міг не подумати, що зауваження, зроблене молодій дамі, стосувалося його бравого вигляду. Напевне, він гадав, що між ними вже існував якийсь таємничий зв'язок, через який кожна найменша подробиця набувала великого значення.

Але одразу всю його увагу притягла до себе зустріч принцеси Жанни з цими чужоземними дамами. Вона зупинилася, коли дами ввійшли, мабуть, свідома того, що ходити їй не личить. А як вона трохи зніяковіла, відповідаючи на їхні вітання, то старша з чужинок, не знаючи з ким вона говорить, почала з нею розмову так, ніби вона вшановувала свою бесідницю, а не приймала від неї честь.

— Я дуже рада, мадам, — сказала вона з усмішкою, — що нам, нарешті, дозволено користатися товариством такої шановної особи, якою здаєтеся ви нам. Я мушу сказати, що я й моя племінниця не можемо особливо дякувати королю Луї за його гостинність.

— Стривай, племіннице, кинь смикати мене за рукав, я певна того, що прочитала в очах цієї молодої дами співчуття до нашого становища. З того часу, як ми приїхали сюди, вельможна пані, з нами поводилися трохи краще, ніж з простими полонянками. І після тисячі прохань до нас стати під заступництво Франції найхристиянніший король з самого ж початку призначив нам проживати в поганенькій гостиниці, а тепер помістив у цей куток, з якого нам лише дозволяють виповзати після заходу сонця, немовби ми були кажани або сови.

— Дуже шкодую, — сказала принцеса ніяковим тоном, — що ми досі не спромоглися прийняти вас згідно з вашими заслугами й достойністю. Ваша племінниця, я гадаю, більш задоволена?

— Далеко-далеко більш, ніж я можу висловити, — відповіла молода графиня. — Я шукала тут лише безпечності, а знайшла, крім того, самітність і секретність. Самітність нашого колишнього житла й ще більша самітність цього нового, призначеного для нас, тільки збільшують, на мою думку, заслуги короля й ту уважність, яку він виявив до нас.

— Мовчи, моя дурна кузино, — сказала старша дама, — дай нам змогу казати так, як підказує нам наше сумління, бо, нарешті, ми можемо на самоті розмовляти з дамою. Я кажу на самоті, бо цей гарний молодий воїн — лише статуя; він, здається, не володіє ні своїми членами, ні язиком. Отже, кажу, як ніхто тут, крім цієї дами, не може зрозуміти нас — я дуже шкодую, що поїхала до Франції. Я чекала на урочисте вітання, турніри, видовища й бенкети, але тут крім самоти й темряви немає нічого! А найкраще товариство, що його король призначив нам, — це був якийсь циганський волоцюга, через якого ми мали листуватися з нашими друзями у Фландрії. Мабуть, — сказала вона, — це в нього такий намір — тримати нас тут у клітці аж до нашої смерті, щоб потім захопити маєтки стародавнього дому де Круа. Герцог Бургундський не був такий жорстокий: він запропонував моїй племінниці чоловіка, хоч і поганого.

— Я воліла б краще стати монашкою, ніж дружиною

лихого чоловіка, — сказала принцеса, якій з великим трудом пощастило додати своє слово до розмови.

— Кожен вільний вибирати, що він хоче, — заперечила красномовна дама. — Адже небо знає, що я це все кажу лише тому, що мені шкода моєї племінниці, бо сама я вже не збираюсь виходити заміж. Я бачу, як ви усміхаєтесь, але, присягаюся всім святим, що це так. Отже, немає виправдання для короля, який своєю поведінкою більш нагадує старого Мішо, міняйла з Гента, ніж наслідника Карла Великого.

— Стривайте, — суворо сказала принцеса. — Памятайте, що ви говорите про мого батька.

— Про вашого батька! — вигукнула здивована бургундська дама.

— Про мого батька, — повторила з достойністю принцеса. — Я — Жанна Французька. Але не бійтеся, мадам, — продовжувала вона з більшою м'якістю в голосі, ніж була властива їй, — ви не бажали образити мене, і я не розгнівалася. Можете зважати на ввесь мій вплив при дворі, щоб допомогти вам. І хоч дуже небагато залежить від мене, але я охоче пропоную вам мою підтримку.

З глибокою й запобігливою шанобливістю графиня Амеліна де Круа — так звали старшу даму — прийняла від принцеси пропозиції її заступництва. Вона вже досить довгий час перебувала при різних дворах і набула придвірних звичаїв, а тому була надзвичайно збентежена й замішана, припустивши таку помилку, як неповажливо казати про Луї в присутності його дочки. Вона хотіла висловити жаль і пробачення, але принцеса заспокоїла її і попросила якнайделікатніше нічого більше не казати для свого виправдання. Після цього принцеса з належною їй достойністю сіла в своє крісло й наказала обом чужоземкам сісти праворуч і ліворуч від неї. Вони почали свою розмову, але так тихо, що вартовий не міг нічого чути і лише помітив, що принцеса тепер приділяла більше уваги молодшій, вродливішій дамі.

Розмова дам не тривала ще й чверті години, коли відчинилися двері в іншому кінці зали і ввійшов якийсь чоловік, закутаний в дорожній плащ. Пам'ятаючи наказ короля,

Квентін одразу пішов назустріч цьому чоловікові і, ставши поміж ним і дамами, попросив його негайно вийти звідси.

— Хто дав такий наказ? — спитав незнайомець тоном, в якому були зневага й здивовання.

— Король наказав, щоб я нікого не пускав сюди, — відповів Квентін з твердістю.

— Нікого, але не Луї Орлеанського, — сказав герцог, розгорнувши свій плащ.

Юнак вагався деякий час, чи поширити наказ короля на першого принца крові, що, як усі казали, тепер мав порідниться з родиною самого короля?

— Ваша високість — сказав він нарешті — надто високородна особа, щоб я міг противитись вашим бажанням. Я сподіваюся, проте, ваша високість зволить засвідчити, що я виконав свій обов'язок на посту.

— Ставай на своє місце — тобі не докорятимуть за це, юний воїне, — промовив герцог Орлеанський і, пройшовши повз Дорварда, привітав принцесу з деяким замішанням, звичним для нього, коли він звертався до неї.

Він сказав, що обідав з Дюнуа, і йому спало на думку, що тут, у Роландовій залі, мусить бути компанія, а тому він і наважився прилучитися до неї.

Рум'янець укрив бліді щоки нещасної Жанни; це зробило її кращою, ніж звичайно, й показало, що цей додаток до їхньої компанії не був їй неприємний. Вона поспішила познайомити принца з обома дамами де Круа, які зустріли його з належною пошаною і, вказавши йому крісло, запропонувала приєднатися до їхньої розмови.

Герцог відмовився сісти в крісло в такій компанії, але, знявши подушку з одного з крісел, поклав її на підлогу біля ніг прекрасної молодої графині де Круа й, сидячи так, він міг розмовляти з нею, не нехтуючи й принцесою.

Спершу здавалося, що це швидше вподобалося його нареченій, ніж ображало її. Вона заохочувала герцога говорити компліменти прекрасній чужоземці і, здавалося, сприймала їх, як такі, що поширюються й на неї. Але герцог Орлеанський, хоч і призвичаївся підкорятися суворій волі короля, в

його відсутності мав досить сміливості, щоб робити те, що йому хотілося. Його високий стан давав йому право переступити через звичайні церемонії й одразу перейти до фамільярності.

Він так палко вихваляв красу графині Ізабелли, що здавалося, немов він був закоханий, і майже забув про присутність принцеси.

Але похвали, які він собі дозволяв, були до вподоби тільки графині Амеліні. Вона вже передбачала всі вигоди можливого союзу з першим принцом крові.

Молодша графиня слухала компліменти герцога із збентеженням і ввесь час з німим благанням звертала свої погляди на принцесу, немов прохаючи прийти їй на допомогу. Але ображене почуття і боязкість Жанни Французької не дозволяли їй легко перевести розмову на загальні теми. Кінець кінцем розмову підтримував тільки сам герцог, промовляючи до молодшої графині де Круа, краса якої була за тему його красномовності.

Не слід також забувати, що мовчазним свідком цієї розмови був вартовий, який бачив, як його чудові мрії танули, наче віск від сонця, поки герцог заглиблювався в свою пристрасну промову. Нарешті, графиня Ізабелла де Круа зробила рішуче зусилля, щоб припинити цей потік красномовства, який ставав для неї зовсім нестерпним, особливо через ту муку, яку поведінка герцога, очевидно, завдавала принцесі.

Звернувшись до принцеси, вона сказала скромно, але твердо, що вона примушена просити у своєї покровительниці умовити герцога Орлеанського в тому, що бургундські дами, хоч і нижче стоять щодо свого розуму й поводження, ніж французькі, але не настільки дурні, щоб їм подобалися такі компліменти.

— Мені дуже жаль, панно, — сказав герцог, — що ви хочете взяти під сумнів водночас і красу бургундських дам і щирість французьких рицарів. Коли ми швидкі й щедрі у висловлюванні нашого захоплення, то це тому, що ми кохаємо, як б'ємося, не даючи змоги холодній розсудливості

ввійти в наше серце, і скоряємося прекрасному з такою самою швидкістю, з якою ми перемагаємо відважних.

— Краса наших землячок, — сказала молода графиня незадоволеним тоном, — не така визначна, як відвага бургундців, наших земляків.

— Я шаную ваш патріотизм, графиня, — сказав герцог, — але відваги бургундців я не визнаю, поки якийсь бургундський рицар зі зброєю в руках не зуміє спростувати мою думку. Що ж до краси, яку ви несправедливо принижуєте, то я скаржуся вам на вас самих. Погляньте сюди, — промовив він, показуючи на велике дорогоцінне дзеркало, подарунок Венеційської республіки, — і скажіть мені, яке серце може чинити опір усім тим принадам, що в ньому віддзеркалюються?

Принцеса, не в силі довше терпіти зневаги до себе свого нареченого, при цих словах відкинулася на спинку крісла і так зітхнула, що пані Амеліна спитала, чи не почуває себе погано її величність.

— Це просто раптовий біль голови, — сказала принцеса, намагаючись усміхнутися, — але зараз мені буде краще.

Її блідість, чимраз більшаючи, суперечила її словам, бо принцеса була готова знепритомніти.

Герцог, кусаючи собі губи й проклинаючи безумство, що не могло стримати його язик, побіг покликати слуг принцеси, які були в сусідній кімнаті. А коли вони прибігли з усіма звичайними ліками, то він, як рицар і дворянин, не міг не допомагати їм підтримувати й приводити до пам'яті принцесу. Його голос, який жалість і самозасудження зробили майже ніжним, був найкращими ліками для того, щоб вона опритомніла, і саме, коли її млость уже минула, в залу ввійшов король.

Розділ XII

ПОЛІТИКАН

Увійшовши в залу, Луї відразу ж насупив свої темні брови і кинув з-під них гострий погляд на все, що було нав-

коло. Його очі стали такі маленькі, такі люті і проникливі, що скидалися на очі збудженої гадюки.

Окинувши все цим моментальним поглядом і довідавшись про причину метушні, яка знялася в залі, король звернувся до герцога Орлеанського:

— Ви тут, мій любий кузене? — і, обернувшися до Квентіна, додав суворо: — Хіба тобі не було наказано?

— Пробачте цьому юнакові, сір, — утрутився герцог, — він не нехтував своїм обов'язком, але я довідався, що принцеса була в цій залі.

— І я ручуся, що вам не можна було чинити опір, коли ви йшли сюди до вашої коханої, — зауважив король, який з огидним лицемірством наполягав на тому, що сам герцог поділяв пристрасть, яку відчувала до нього нещасна королівська дочка. — І через це ви так розбещуєте вартових з моєї гвардії? Але чого тільки не можна вибачити коханцю, що живе лише своїм коханням!

Герцог Орлеанський підняв голову, немовби готовий відповісти королю, але інстинктивний страх до Луї, в якому він був вихований з дитинства, скував його язик.

— А Жанна погано себе почувала? — спитав король. — Але не сумуй, Луї, це швидко пройде. Подай їй руку і проведи до її покою, поки я проводитиму цих чужоземних дам до їхніх покоїв.

Ці слова були вимовлені тоном наказу, і герцог Орлеанський, підкоряючись їм, вийшов з принцесою з одного кінця галереї. Тим часом король, знявши рукавицю з правої руки, чемно взяв графиню Ізабеллу за руку й провів її з її родичкою до їхніх покоїв, з іншого кінця галереї. Він глибоко поклонився, коли вони входили до себе, й стояв на порозі ще з хвилину після того, як вони відійшли. Потім спокійно зачинив двері й, повернувши в замку великий ключ, вийняв його й повісив на поясі. Цей ключ на поясі надавав йому ще більшої подібності до старого скупця, який не може подорожувати спокійно, не забравши з собою ключа від комори, де зберігаються його скарби.

Повільною від роздумування ходою і з потупленими

очима Луї наближався до Квентіна Дорварда, який, чекаючи королівського гніву, зі страхом дивився на короля.

— Ти зробив помилку, — сказав король, втупивши очі в Квентіна. — Ти зробив непробачну помилку і заслужив того, щоб тебе стратити. Не кажи ні слова у виправдання! Що тобі за діло до герцогів або принцес? Яке тобі діло до чогось взагалі, крім мого наказу?

— З дозволу вашої величності, — сказав молодий воїн, — що ж мені було робити?

— Що ти маєш робити, коли хтось намагається пройти до помешкання, яке ти охороняєш від усіх захожих? — зневажливо відповів король. — Як уживають зброю, що на твоєму плечі? Ти повинен був покласти свій аркебуз на розсоху й, коли чванливий захожий не відходить негайно, то мусить померти тут у залі! Іди до тих покоїв. У першому ти знайдеш широкі сходи, які ведуть до внутрішніх надвірних будов, і там побачиш Олів'є Дена. Пошли його до мене, а сам забирайся в свою казарму. Як ти маєш за собою провину, що коштує життя, то не будь таким слабим на язик, як ти сьогодні був на руку.

Дуже задоволений тим, що так легко збувся цієї справи, Дорвард швидко збіг униз сходами і переказав королівську волю Олів'є, який чекав на дворі внизу. Хитрий цирульник поклонився, зітхнув, усміхнувся, і голосом ще м'якшим, ніж звичайно, побажав юнакові доброго вечора. Після цього вони розійшлися в різні сторони: Квентін до казарми, а Олів'є до короля.

Увійшовши до Роландової галереї, улюблений слуга знайшов короля в задумі: він сидів у кріслі, що його дочка залишила кілька хвилин тому. Перші слова, з якими звернувся до нього монарх, були неприємні:

— Отже, Олів'є, ваші чудові плани тануть, як сніг від подуву південного вітру! Я молюся Ембренській богоматері, щоб вони не були схожі на ті снігові лавини, про які швейцарські хлопці розповідають стільки дивного, й не завалилися б на наші голови.

— Я чув з прикрістю, що не все гаразд, сір, — відповів Олів'є.

— Не все гаразд! — вигукнув Луї, піднявшися, й швидко походжаючи вздовж галереї. — Все погано, чоловіче, і так погано, як тільки може бути. І особливо через твою пораду, що я мушу стати заступником за ображених панянок! Я кажу тобі — Бургундія озброюється й стоїть напередодні союзу з Англією. А Едуард, якому тепер немає чого робити вдома, поведе на нас своє військо через ці прокляті ворота Кале. Я міг би ще підладитися до них або кинути їм виклик, але коли вони з'єднаються, коли з'єднаються... і коли додати до всього незадоволення й зраду цього підлого Сен-Поля!.. А все це твоя помилка, Олів'є. Адже ти радив мені дати притулок цим жінкам і скористатися з послуг того проклятого цигана, щоб відіслати листи до їхніх васалів.

— Государю, — сказав Олів'є, — ви знаєте мої міркування. Володіння графині лежать поміж кордонами Бургундії й Фландрії, її замок майже неприступний, її права на сусідні землі, коли їх підтримувати силою зброї, можуть завдати чимало неприємностей Бургундії. Треба тільки, щоб ця дама одружилася з кимсь, хто був би другом Франції.

— Це так, це спокуслива принада, — сказав король, — і коли б тільки ми могли затаїти її перебування в нас, то ми б уже влаштували такий шлюб. Але цей проклятий циган, — як це ти міг порекомендувати його для доручення, що вимагає надійної особи?

— Будьте ласкаві, — сказав Олів'є, — пригадайте, що ваша милість надто звірилися на нього — далеко більш, ніж я рекомендував. Це ж ви, ваша високість, забажали випробувати його пророчі сили. А через це він дізнався про такі секрети, які були варті того, щоб їх виказати герцогові Карлу.

— Кажуть, — промовив Луї, — що цигани походять від мудрих халдейців, які читали тайни зірок.

Добре знаючи, що короля, не зважаючи на всю його гострість розуму й проникливість, дуже легко обдурювали різні ворожбити й астрологи, Олів'є не наважувався сперечатися з ним. Він тільки зауважив, що той циган був поганим пророком для себе самого, бо інакше він не повернувся б до Тура і врятував би себе від шибениці, яку заслужив.

— Часто буває, що ті, хто обдарований пророчим знанням, — відповів Луї дуже серйозно, — неспроможні передбачати події, які стосуються їх самих.

— З дозволу вашої величності, — заперечив його радник, — я сказав би, що це подібне до того, коли б хтось не міг бачити своєї власної руки при світлі свічки, тимчасом як він бачить усі інші речі в помешканні.

— Він не може бачити свого власного обличчя при світлі, яке показує йому обличчя інших, — відказав Луї, — і це найкращий пояснювальний приклад до цього випадку. Та не про це зараз іде мова. Циган дістав по заслузі і хай буде мир з ним. А от ці дами... Не тільки Бургундія загрожує нам війною за те, що ми дали їм притулок, але їхня присутність майже порушує мої наміри щодо моєї власної родини. Придуркуватий Орлеанський кузен уже встиг побачити цих панянок і я маю сміливість говорити, що одна з них уже відбила йому охоту одружуватись з Жанною.

— Ваша величність, — відповів його радник, — можете відіслати цих дам де Круа назад до Бургундії й замиритися з герцогом. Звичайно, казатимуть, що це безчесний вчинок з вашого боку, але коли потрібні жертви...

— Коли наша користь вимагає жертви, Олів'є, то ця жертва буде принесена без ніяких вагань, — відповів король. — Я вже старий досвідчений лосось і не проковтну так просто гачок з принадою лише через те, що він оздоблений пером, яке називається «честь». Але гірше в даному випадку те, що ми, повернувши цих дам Бургундії, позбавимося багатьох переваг і вигід. Це було б нестерпне — відмовитися від нагоди завербувати друга собі й ворога Бургундії так близько від незадоволених міст Фландрії. Олів'є, я не можу відхилити всіх переваг, які має для нас цей план — одружити дівчину з другом нашого власного дому.

— Ваша величність, — сказав Олів'є після хвилини роздумування, — може подарувати її руку справді відданому вам другові, який взяв би всю провину на себе й тайно служив би вашій величності, тоді як прилюдно ви змогли б зректися його.

— А де я знайду такого друга? — запитав Луї. — Хіба я можу подарувати її комусь з наших бунтівливих і непокірливих дворян? Адже це означало б зробити його самостійним. А хіба моя політика не зводилася до того, щоб не давати їм зробитися такими? Дюнуа — це вірно, — йому і тільки йому я міг би вірити. Він битиметься за корону Франції, яке б не було його становище. Але шаноба й багатство змінюють людей. Навіть на Дюнуа я не можу звіритися.

— Ваша величність могли б знайти інших, — сказав Олів'є ще вкрадливішим і улесливішим голосом, ніж він звичайно звертався до короля, — таких людей, що цілком залежать від вашої ласки й милості і не можуть існувати без вас, як без сонця й повітря, людей скоріше мислі, ніж діла, людей, які...

— Які були б схожі на тебе? — перебив його Луї. — Ні, Олів'є, слово честі, ця стріла вже занадто спішно тобою пущена. Як це? Через те, що я довіряю тобі й дозволяю іноді у винагороду трохи підстригти й підчухрати моїх васалів, ти вже гадаєш, що це надає тобі право бути чоловіком графині й графом — власником стількох маєтків, крім того? Тобі, тобі, кажу, низькородному й невихованому, чия мудрість, в найкращому разі, це просто хитрощі, і чия відвага більш ніж сумнівна?

— Ваша величність закидає мені обвинувачення, від якого моя совість вільна, — сказав Олів'є.

— Я радий чути це, мій друже, — зауважив король, — я тим кращої думки про тебе, коли ти відмовляєшся від таких мрій. Але мені здалося, що твої слова звучали чудно тієї хвилини. Гаразд, повернімося до нашої теми. Я не наважуюся одружити цю красуню з кимсь із моїх підданців, я не наважуюся повернути її до Бургундії, не наважуюся перевезти її до Англії або до Германії, де вона дістанеться комусь, хто захоче бути спільником Бургундії і дасть змогу Карлові приборкати Льєж і Гент. Адже ж ці міста мають великий нахил до повстання, особливо Льєж. Вони самі завдали б моєму любому кузенові роботи більш, як на дванадцять місяців, а коли б їм ще допомагав войовничий граф де Круа...

О, Олів'є! Цей план надто багато обіцяє, щоб можна було відмовитися від нього без боротьби. Чи не можеш ти вигадати якогось проекта?

Олів'є довго мовчав, потім, нарешті, відповів:

— А що, коли б заручити цю Ізабеллу де Круа з молодим Адольфом, герцогом Гельдернським?

— Що? — вигукнув здивований король. — Пожертвувати її, її, таке прекрасне створіння, цьому лютому мерзотникові, який ув'язнив і загрожував убити свого власного батька! Ні, Олів'є, ні! Це була б надмірна жорстокість навіть для нас з тобою, які лише прагнуть своєї прекрасної мети — миру й добробуту для Франції й мало зважають на засоби, якими можна цього досягти. Крім того, він дуже далеко від нас і його ненавидять мешканці Гента і Льєжа. Ні, ні, я не хочу такого, як Адольф Гельдернський. Згадай про когось кращого.

— Боюсь, що не зумію, сір, — сказав радник. — Я не можу згадати нікого іншого, хто годився б бути чоловіком графині де Круа. Він мусить бути другом вашої величності, ворогом Бургундії, досить політичною людиною, щоб ладнати з гентцями й льєжцями і досить хоробрим, щоб захищати свої маленькі володіння проти влади герцога Карла — бути благородного походження, бо на цьому наполягає ваша величність, і мати чудовий і доброчесний характер!

— Ні, Олів'є, — сказав король, — я не наполягаю на цьому, тобто не дуже наполягаю на характері. Але мені здається, що наречений Ізабелли мусить бути людиною, яку б не так ненавиділи всі, як Адольфа Гельдернського. Наприклад, як я вже мушу пропонувати когось, то чому б не Гійома де ла Марка?

— Присягаюся всіма святими, сір, — сказав Олів'є, — невже Арденський Вепр може стати вам у пригоді? Де ла Марк! Адже він відомий розбійник і вбивця на всіх кордонах, відлучений папою від церкви за тисячу злочинів.

— Ми виклопочемо йому помилування, друже Олів'є. Свята церква милостива.

— Ця людина майже поза законом, — продовжував Олі-

в'є, — він вигнаний з священної Римської імперії і позбавлений прав постановою Ратізбонської[1] палати.

— Ми зробимо так, що цю постанову скасують, друже Олів'є, — продовжував король тим самим тоном. — Імперська палата погодиться з нашими доводами.

— І хоч він дворянин з роду, — сказав Олів'є, — але має манери, обличчя, ввесь вигляд і серце фламандського різника. Вона ніколи не погодиться бути його дружиною.

— Він так сватається, коли я не помиляюся в ньому, що відмовити йому неможливо: її згода необов'язкова.

— Справді, я зовсім був неправий, коли казав, що ваша величність занадто совісні, — зауважив радник. — Присягаюся своїм життям, що злочини Адольфа порівняно до злочинів де ла Марка є чесноти! А потім, як він зустрінеться з своєю нареченою? Ваша величність знає, що він не наважується вийти далеко з свого Арденського лісу.

— Про це треба подбати, — сказав король, — і перш за все, треба тайно повідомити обох дам, що дальше їхнє перебування при дворі може спричинити війну Франції з Бургундією, і що, не бажаючи передати їх моєму любому Бургундському кузенові, я хочу, щоб вони секретно виїхали з моїх володінь.

— Вони проситимуть, щоб їх відрядили в Англію, — сказав Олів'є. — Тоді графиня перегодом повернеться до Фландрії з одним англійським лордом, у якого буде красиве кругле обличчя, довге рудувате волосся й три тисячі лучників за спиною.

— Ні, ні, — заперечив король, — ми не наважимося (ти розумієш мене) так зухвало образити нашого любого Бургундського кузена, відпустивши її в Англію. Це так само викличе його незадоволення, як і її перебування тут. Ні, ні. тільки надійному доглядові церкви ми наважимося доручити її. І найбільше, що ми можемо, це дозволити Амеліні й Ізабеллі де Круа виїхати переодягненими й з невеликим почетом до єпископа Льєжського, щоб він сховав прекрасну Ізабеллу на деякий час у монастирі.

---

[1] Ратізбонна — Регенсбург, баварське місто на Дунаї.

— Але цей монастир не захистить її від Гійома де ла Марк, коли він довідається про намір вашої величності.

— Авжеж, — відповів король, — дякуючи нашій тайній грошовій підтримці, де ла Марк набере для себе банду одчайдушних вояк, і з нею триматиметься в лісах так, щоб завдавати жаху і герцогові Бургундському і єпископові Льєжському. У нього все є, крім своєї території. А тут йому буде чудова нагода придбати все, що треба, і територію теж, і він уже вигадає засіб, як посвататися й побратися, без нашої підмоги. Тоді герцог Бургундський матиме таку шпичку в своєму боці, що жодний ланцет нашого часу не виріже її з тіла. Арденський Вепр, зміцнений майном, замками й землями цієї прекрасної дами, з незадоволеними льєжцями на придачу, дасть тоді Карлові повну змогу думати про війну з нами, або швидше благословляти свою долю, коли ми не воюватимемо з ним. Як тобі подобається цей план, Олів'є?

— Напрочуд, — сказав Олів'є, — крім долі, яка припадає тій дамі, що має бути жінкою Арденського Вепра. Присягаюся всіма святими, навіть Трістан, військовий прево, нічим би не поступився перед ним і був би придатнішим женихом.

— Знов ти висуваєш таку кандидатуру, пане цирульнику, — сказав Луї, — але приятель Олів'є й кум Трістан, хоч і чудові люди, коли треба подати пораду або виконати вирок, проте, не такі, з яких бувають графи. Хіба ти не знаєш, що громадяни Фландрії високо цінують благородне походження в людях саме тому, що самі вони не дворяни? Бунтівлива чернь завжди бажає обрати собі аристократичного вождя. Той Кед[1] чи Кейд, чи як там вони його звуть в Англії, виправдував своє розбишацтво, стверджуючи, що він походить від Мортімерів. Гійом де ла Марк походить з дому де Седанів, такого знатного, як і мій власний. А тепер до діла: я мушу умовити цих дам де Круа, що їхня негайна

---

[1] Джек Кейд — ірландський солдат, який звався Мортімером і став на чолі повсталого народу (1450 р.), подібно до Уота Тайлора (XIV ст.). Це повстання не мало успіху через розбіжність інтересів соціальних груп, які в ньому брали участь. Повстанцям не пощастило здобути Лондон і вони були розбиті.

й тайна втеча необхідна. Цього легко досягти — треба лише натякнути; що інакше ми мусимо видати їх герцогові Бургундському. Ти повинен знайти засоби повідомити Гійома де ла Марка про їхню подорож і хай тоді він сам вибере час і місце для свого сватання. Я вже знаю придатну людину, що супроводитиме їх у цій подорожі.

— Можна мені спитати, кому ваша величність дає таке важливе доручення? — запитав цирульник.

— Певна річ, чужоземцеві, — відповів король, — одному з тих, хто не має ні родичів, ні особистих інтересів у Франції, щоб через це стати на перешкоді моїм планам, хто не знає тутешніх місць і умов нашої країни і віритиме тому, що я скажу. Коротше кажучи, я використаю молодого шотландця, якого я щойно посилав по тебе.

Олів'є промовчав, показуючи цим, що він сумнівається у правильності вибору, потім зауважив:

— Ваша величність звіряється на цього чужинця більше, ніж звичайно.

— Маю на це свої причини, — відповів король. — Ти знаєш (тут він перехрестився) мою відданість святому Юліанові. Я позавчора молився цьому святому (як відомо, він — покровитель мандрівників) і смирно просив його, щоб він послав мені якомога більше таких чужоземців для зміцнення нашої влади й авторитету. А для винагородження святого я пообіцяв бути для цих чужинців гостинним, допомагати й полегшувати їм життя.

— А святий Юліан, — сказав Олів'є, — у відповідь на ваші молитви послав вам цього довгоногого шотландця?

Хоч цирульникові дуже добре було відомо, що забобонність заступала в його пана справжню віру, хоч він знав слабість короля й через те зробив своє зауваження дуже м'яким голосом, але Луї відчув прихований натяк в його словах і подивився на нього з великим незадоволенням.

— Негіднику, — сказав він, — тебе прозвали Олів'є Диявол, бо ти наважуєшся глузувати навіть з твого пана й з усіх святих. Коли б ти не так був необхідний мені, я повісив би тебе на дубі перед замком, як приклад для всіх, хто глумиться з святих речей! Знай, раб невірний, що ледве я встиг

заплющити очі, як сам святий Юліан з'явився переді мною. Він вів за руку юнака, якого він показав мені, кажучи, що йому на роду написано врятуватися від меча, від мотуза й від води і принести щастя тим, кому він служитиме. Уранці я пішов на прогулянку й зустрів цього юнака, образ якого я бачив у сні. На батьківщині він урятувався від меча, тоді як уся його родина загинула від нього, а тут протягом двох днів він мав щастя уникнути загибелі в річці й смерті на шибениці і вже зробив мені дуже велику послугу. Я зустрів його, як посланого святим Юліаном служити мені в найважчих, найнебезпечніших і навіть найодчайдушніших справах.

Сказавши це, король зняв свій капелюх і, вибравши з усіх численних фольгових образочків той, на якому був зображений святий Юліан, поклав капелюх на стіл, став навколішки й промимрив з виглядом глибокої побожності: «святий Юліане, почуй наші молитви. Моли бога за нас».

Це був один з приступів забобонної побожності, які часто траплялися з Луї і які надавали йому вигляду просто божевільного або того, чий розум затьмарений свідомістю страшенної провини.

Тимчасом як він молився, його улюбленець дивився на нього з виразом глибокої зневаги, яку він навіть не намагався приховати.

— І обличчям цей юнак схожий, коли мені можна запитати, — сказав нарешті Олів'є, — на того, який з'явився вам уві сні?

— Як дві краплі води, — відповів король, уявлення якого, як це часто буває в забобонних людей, охоче обдурювало його самого. — Я наказав Галеотті[1] скласти його гороскоп й довідався, що доля цього юнака визначається в основному такими самими сузір'ями, як і моя власна.

Олів'є не наважувався більше заперечувати, добре знаючи, що Луї багато часу присвятив вивченню псевдонауки — астрології й не дозволить ніяких глумливих вихваток проти цього мистецтва, в якому він сам вважав себе за

---

[1] Галеотті Марціо (1440—1494 рр.) — італійський письменник і вчений.

фахівця. Він тільки сказав, що, на його думку, юнак виправдає довір'я короля в такій відповідальній справі.

— Ми подбаємо, щоб інакше і не могло бути, — промовив король, — бо він нічого не знатиме, крім того, що я послав його супроводити графинь де Круа до резиденції єпископа Льєжського. Про втручання Гійома де ла Марка він знатиме не більш, ніж ці дами. Ніхто не знатиме нашої тайни, крім провідника, а Трістан або ти мусите підшукати придатного для нашої мети.

— Але в такому разі, — сказав Олів'є, — цей юнак одразу схопиться до зброї, коли Вепр з'явиться перед ними, і тоді вже йому не врятуватися від вепрових ікл, як це було сьогодні вранці.

— Коли вони навіть вирвуть з нього серце, — сказав спокійно Луї, — то святий Юліан, хай буде благословенне його ім'я, може послати мені іншого замість нього. Це так само не має значення, що посланець буде вбитий, коли вже виконав доручення, як пляшка буде розбита, коли вже вино випито. Тим часом ми мусимо влаштувати від'їзд цих дам, а потім запевнити графа де Кревкера, що ми збиралися відіслати їх до нашого любого кузена, але їхній раптовий від'їзд став на перешкоді нашому щирому намірові.

— Граф надто розумний, а його государ надто упереджений, щоб повірити цьому.

— Пресвята мати! — вигукнув Луї. — Яке це було б невір'я з боку християн! Але, Олів'є, вони мусять повірити нам. Ми так поводитимемось з нашим любим кузеном, герцогом Карлом, ставитимемося до нього з таким довір'ям, що й він буде примушений вірити нам. Скажу тобі, я так певний того, що можу примусити Карла Бургундського вважати мене таким, яким мені треба, що, коли це буде потрібно, я поїду беззбройний відвідати його в його наметі, а замість охорони поїде зі мною хоч твоя звичайна особа, друже Олів'є.

— А я, — сказав Олів'є, — хоч і не можу похвалитися тим, що вмію володіти сталлю в будь-якій іншій формі, крім моєї бритви, волів би краще атакувати батальйон швейцарських пікінерів, ніж супроводити вашу високість до Карла

Бургундського, коли він має стільки підстав думати, що в грудях вашої величності таїться ворожість до нього.

— Ти дурень, Олів'є, — сказав король, — з усіма твоїми претензіями на мудрість, і не розумієш, що глибока політика часто може ховатися під маскою найщирішої простоти, як мужність іноді таїться під маскою скромної боязкості. Коли це буде потрібно, без ніякого сумніву, я зроблю те, що сказав, — святі завжди благословляють наші наміри, а небесні сузір'я зараз сприяють такому подвигові.

В цих словах король Луї XI уперше натякнув на те незвичайне рішення, яке згодом ухвалив для себе, щоб обдурити свого великого суперника, і яке ледве не спричинилося до його власної загибелі.

Він відіслав свого радника і пішов до покоїв графинь де Круа. Недовго довелося умовляти їх, коли він натякнув, що тут, при французькому дворі, він не зможе захистити їх від герцога Бургундського. Але не так легко було умовити їх обрати Льєж для свого притулку. Вони благали й вимагали, щоб їх відвезли до Бретані або до Кале, де під рукою герцога Бретонського або короля англійського вони могли б перебувати в безпеці. Але жодне з цих безпечних місць не відповідало планам Луї і, нарешті, йому пощастило умовити їх обрати Льєж за місце свого притулку.

Про те, чи зможе єпископ Льєжський захистити їх, не треба було питати, бо його духовний сан давав йому змогу захищати утікачів від усіх християнських государів. Крім того, його світське військо, хоч і невелике, все ж було ніби достатнє для того, щоб захистити його власну особу і всіх, хто був під його рукою, від усякого несподіваного насильства. Важко тільки було безпечно добратися до двору єпископа, але для цього Луї обіцяв розповсюдити чутки, що графині де Круа втекли з Тура вночі, боячись, що їх передадуть бургундському послові, й тікають тепер у напрямі до Бретані. Він також обіцяв їм невеликий, але надійний почет і листи до комендантів усіх тих міст і фортець, через які вони проїжджатимуть, з наказом комендантам всіляко допомагати їм у їхній подорожі.

Графині де Круа, хоч і розгнівалися, що Луї позбавляв

їх обіцяного притулку при своєму дворі, але не відмовлялися і навіть благали, щоб їм дозволили від'їхати цієї самої ночі. Пані Амеліні вже набридло місце, де не було ні обожувачів серед придвірних, ні бенкетів, щоб можна було показати свою красу. І панна Ізабелла гадала, що бачила вже досить, щоб зробити висновок про характер Луї. На її думку, він, коли це буде йому корисно, міг просто видати її розгніваному герцогові Бургундському, її сюзеренові. Отже, нарешті, й сам Луї охоче погодився, щоб вони прискорили свій від'їзд, турбуючись, щоб краса Ізабелли не стала на перешкоді його улюбленому плану — одружити свою дочку Жанну з герцогом Орлеанським.

Розділ XIII

ПОДОРОЖ

Пригоди ринули на молодого шотландця з силою весняної повені. Не встиг він прийти в казарми, як його спішно покликали до лорда Крофорда, де, на своє здивовання, він знову побачив короля. Після кількох слів про честь і довір'я, покладені на нього, він почув, що йому доведеться супроводити графинь де Круа до двору їхнього родича, єпископа Льєжського. Він мусив був подбати, щоб це відбулося секретно і щоб протягом усієї подорожі благородні дами перебували в цілковитій безпеці й мали всі можливі вигоди.

Для цього йому дали писані інструкції, якими він мусив керуватися, обираючи місця відпочинку і вживаючи заходів обережності, особливо поблизу бургундського кордону. Добре напутили його і на словах. Він повинен вдавати з себе економа двох знатних англійських дам, які їздили на прощу святого Мартіна Турського, а тепер прямують до міста Кельна, щоб поклонитися мощам святих.

Серце Квентіна сильно забилося від думки про те, що він буде так близько до красуні з маленької башти. Він не мав ніякого сумніву, що, всупереч усім небезпекам, щасливо проведе її до місця призначення. Юнак рідко замислюється над

небезпеками, і Квентін тільки й бажав небезпек, щоб подолати їх. Він хотів якнайшвидше вийти з покоїв, щоб не вгамовувати в собі нестримну радість, яка зовсім недоречно могла б виявитись у такому товаристві.

Але Луї ще не закінчив справи. Цей обережний монарх хотів спитати поради в особи, зовсім не схожої на Олів'є Диявола, яка черпала відомості з вищого, зоряного джерела.

Отже, король повів Квентіна до тієї башти замку Плессі, де проживав з усіма можливими вигодами й розкішшю знаменитий астролог, поет і філософ Марціо Галеотті, уродженець міста Нарні в Італії, автор славетного трактату «Про невідоме звичайному людові». Він довгий час перебував при дворі славнозвісного Матвія Корвіна, короля Угорщини, звідки його переманив до себе Луї.

Галеотті не був одним з тих виснажених, блідих подвижників таємничої науки того часу, які псували своє здоров'я важкою роботою. Він не цурався всіх двірських утіх і поки не потовстішав, був одним з перших у всіх військових розвагах і гімнастичних вправах так само, як і в боях.

Покої цього придвірного й войовничого мудреця були обставлені далеко розкішніше, ніж усі ті, які Квентін раніш бачив у цьому палаці. В оздобах полиць його багатої бібліотеки й розкоші його мальовничих килимів виявлявся витончений смак ученого італійця. З його кабінету одні двері виходили до опочивальні, а другі — до башти, яка була йому за обсерваторію. Великий дубовий стіл посередині кімнати був застелений розкішним турецьким килимом, здобутим в одному з боїв, де астролог бився поруч з відважним угорським королем Матвієм Корвіном. На столі були розставлені різні математичні й астрологічні прилади, майстерно зроблені з коштовних матеріалів. Його срібна астролябія[1] була подарунком германського імператора, а крейцштаб[2] з чорного

---

[1] Астролябія — інструмент для вимірювання кутів. До XVIII ст. астролябію вживали для астрономічних спостережень.

[2] Крейцштаб, або грундшток, або якобсштаб — інший прилад для вимірювання кутів, широко вживаний у XV—XVIII ст. для визначення широти й довготи.

дерева з золотими закріпками був знаком пошани від папи.

Було там чимало різноманітних речей, розставлених на столі і порозвішуваних на стінах. Серед усього іншого було два повних військових убори гігантських розмірів, багато різної зброї: іспанська шпага толедської сталі, шотландський меч з широким лезом, крива турецька шабля, луки, сагайдаки тощо. Були різні музичні інструменти, срібне розп'яття, антична могильна ваза, маленькі мідні статуетки — образи померлих батьків у римлян і таке інше. Бібліотека цього вченого була так само різноманітна, як і вся обстанова. Рукописи грецьких і римських авторів лежали поруч з важкими томами християнських письменників і творами працьовитих мудреців.

Все приміщення, з його обстановкою й устаткуванням, справляло глибоке враження на людей того часу. Це враження ще посилювалося виглядом самого астролога, який, сидячи у великому кріслі, розглядав з зацікавленістю зразок недавно винайденого тоді друкарського мистецтва — нову, надруковану у Франкфурті, книгу.

Марціо Галеотті був високий, товстий, але поставний чоловік похилого віку. Риси його обличчя були правильні й благородні, а його чорній широкій бороді міг би позаздрити навіть сантон[1]. На ньому було хатнє вбрання з найдорожчого генуезького бархату з просторими рукавами, з застібками у формі золотих жабенят і з обшивкою з соболевого хутра. Воно закріплювалося широким поясом з телячої шкіри, на якому червоною фарбою були намальовані знаки зодіаку. Астролог підвівся і поклонився королю з достойністю того, хто вже звик до такого високого товариства.

— Твої думки, отче, заглиблені у споглядання нового мистецтва розмножування рукописів за допомогою машин, — звернувся до нього король. — Хіба можуть речі, що мають таке ремісницьке й земне значення, цікавити того, перед ким небо розгорнуло свої простори?

---

[1] Сантони — одне з кельтських племен, які жили в Галлії (теперішній Франції).

— Брате мій, — відповів Галеотті, — бо так мешканець цієї келії мусить звати навіть і короля Франції, — вірте мені, що розглядаючи наслідки цього винаходу, я читаю в ньому, як у сузір'ях, про найдивніші зміни, які мають відбутися в близькому майбутньому. Коли я подумаю, як повільно просочується до нас знання, як важко здобути його тим, хто з запалом шукає його, як воно залишається недосяжним для всіх, хто береже свій спокій, як легко могло знання загубитися або й остаточно пересохнути в навалах варварства, — то як мені не дивуватись з долі майбутніх поколінь, на яких знання впаде, як перший дощ після засухи, безперебійне, невгамовне, нестримне, змінюючи всі форми суспільного життя, розбиваючи старі релігії, знищуючи королівства...

— Стривай, Галеотті, — перебив його Луї, — чи стануться ці зміни в наш час, протягом нашого життя?

— Ні, мій королівський брате, — заперечив Галеотті, — цей винахід можна порівняти до молоденького деревця, яке тільки посадили, але яке для наступних поколінь принесе плоди такі ж лиховісні і, разом з тим, такі ж дорогоцінні, як плоди райського дерева, а саме плоди пізнання добра і зла.

Трохи помовчавши, Луї сказав:

— Хай тоді майбутнє і має з ними справу, а ми люди цього століття й займатимемося його справами. Доволі кожному дневі свого клопоту. Скажи мені, чи розробив ти гороскоп, який я передав тобі на розгляд? Я привів тобі цю саму особу, щоб ти, як хіромант, подивився на її долоню, якщо тобі буде завгодно. Це спішна справа.

Огрядний мудрець підійшов до юного воїна і втупив у нього свої проникливі великі чорні очі. Почервонівши й розгубившись під пильним поглядом цієї людини, вигляд якої був водночас і шановний і владний, Квентін опустив очі й доти не підіймав їх, доки не почув звучного наказу астролога:

— Дивися на мене, не бійся і простягни мені твою руку!

Розглянувши долоню Квентіна, згідно з правилами таємничої науки — хіромантії, Галеотті відвів короля вбік і сказав тихим голосом:

— Мій королівський брате, фізіономія цього юнака і те, що написано на його долоні, напрочуд підтверджують дані його гороскопа. Все обіцяє, що цей юнак буде відважний і щасливий.

— І відданий? — спитав король, — бо відвага й щастя не завжди сполучаються з відданістю.

— І відданий також, — відповів астролог, — бо в його погляді — мужня твердість, а лінія життя на його руці дуже глибока й чітка, що означає щиру прихильність до тих, хто йому довіряє. Проте...

— Що проте? — нетерпляче спитав король. — Отче Галеотті, чому ти замовкнув?

— Вуха короля, — сказав мудрець, — подібні до піднебіння тих хворих ласунів, які не можуть терпіти гірких ліків, потрібних для їхнього одужання.

— Мої вуха й піднебіння не мають такої чулості, — сказав Луї, — дай мені змогу проковтнути цілющі ліки. Я не гніватимусь за гидкий смак їх. Я не звик до ніжностей: моя молодість була молодістю вигнанця й страждальника. Мої вуха звикли до різких порад і не ображаються на радників.

— Тоді кажу з усією щирістю, государю, — відказав Галеотті, — коли у вашому дорученні є щось таке, що... що, коротше кажучи, могло б потривожити совість, не давайте його цьому юнакові, принаймні, доки він не прослужить у вас кілька років і не стане таким самим безсовісним, як інші.

— Це те, що ти вагався сказати мені, мій добрий Галеотті? І гадав, що твої слова можуть образити мене? — сказав король. — Я знаю, ти розумієш, що королівська політика не може завжди збігатися з принципами релігії й моралі. Чому ми, земні государі, засновуємо церкви й монастирі, подорожуємо до святих місць, накладаємо на себе каяття й виконуємо обітниці? Все це робиться для блага й добробуту наших підданців і королівства, які іноді й примушують нас вживати заходів, що йдуть проти християнської совісті. Але небо ласкаве до нас, — тут він став на коліна і почав читати молитви, благаючи, щоб небо зглянулося на нього. — Будь певний, отче

мій, — продовжував він, — коли в нашому дорученні є щось таке, на що ти натякав, то виконати цю його частину ми накажемо комусь іншому, а не цьому юнакові.

— Вирішивши так, — сказав астролог, — ви, мій королівський брате, діятимете дуже розсудливо. Так само треба остерігатися запальності вашого молодого повіреного. Її не переважать інші його властивості, виявлені за допомогою гороскопа.

— Чи сьогодні опівночі буде сприятлива година, щоб розпочати небезпечну подорож? — спитав король. — Дивися, ось твої записи й розрахунки — ти бачиш положення Місяця щодо Сатурна і Юпітера. Мені здається, це означає, згідно з законами твого мистецтва, успіх для того, хто посилає експедицію цієї години.

— Для того, хто посилає експедицію, — сказав астролог, хвилину помовчавши, — таке положення зірок справді обіцяє успіх, але мені здається, що Сатурн загрожує небезпекою й нещастям тим, кого посилають. Отже, звідси я роблю висновок, що це відрядження може бути небезпечним для тих, хто вирушає в подорож. Насильство й полон, я гадаю, криються в цім несприятливім положенні зірок.

— Насильство й полон для тих, кого посилають, — відказав король, — але успіх, здійснення бажань для того, хто посилає. Хіба не це можна прочитати тут, мій учений отче?

— Так, — підтвердив астролог.

Король замовк, не подаючи ніяких ознак того, що ці слова збігалися з його планом, який полягав в тому, щоб видати графиню Ізабеллу де Круа Гійомові де ла Марку.

Потім він вийняв з кишені якийсь папірець і перш ніж передати його Галеотті, промовив голосом, в якому можна було почути хвалу астрологові:

— Вчений Галеотті, не дивуйся, що, маючи в тобі таку пророчу скарбницю, я бажаю використати твоє вміння, щоб розв'язати деякі мої сумніви.

— Коли ви вшанували мене, сір, вашим запрошенням, — сказав філософ, — і я покинув двір у Будапешті для двора в Плессі, то я вирішив віддати в руки мого королівського

покровителя все з мого мистецтва, що може бути йому корисним.

— Досить, любий Галеотті. Прошу тебе уважно вислухати, що тут написано, — і він почав читати папірець: «Одна особа бажає порозумітися через особисте побачення з своїм супротивником і замиритися з ним. Вона бажає знати, який день буде сприятливий для здійснення такого її наміру. Крім того, який буде успіх переговорів і як супротивник відповість на таке довір'я — чи лагідно і вдячно, чи захоче скористатися з переваги, яку дасть йому ця зустріч?»

— Це дуже важливе питання, — сказав Галеотті, коли король прочитав папірець, — і вимагає того, щоб я підрахував усі можливі комбінації світил і зробив з них свій висновок.

— Хай буде так, мій добрий отче. Використай науку як слід, і ти знатимеш, що значить зробити послугу королю Франції. Ми вирішили, коли цього не заборонять нам сузір'я, особисто наважитись на рішучий вчинок, щоб припинити антихристиянські війни.

— Нехай святі угодники сприяють здійсненню побожного наміру вашої величності, — промовив астролог, — і бережуть вашу священну особу.

— Дякую, вчений отче! Ось тобі дещо, щоб поповнити твою цінну бібліотеку, — і він поклав під один з томів маленький гаманець з золотом.

Скупий навіть у своїх забобонах, Луї сплачував астрологові за його мистецтво не дуже великі суми.

Потім він звернувся до Дорварда:

— За мною, мій бравий шотландцю, щоб піти на сміливий подвиг. Все мусить бути готове до того, щоб ти міг поставити ногу в стремено тієї самої хвилини, коли дзвін монастиря святого Мартіна задзвонить опівночі. Однією хвилиною раніш або пізніш — це значить перепустити сприятливе положення сузір'їв, яке усміхається вашій подорожі.

Сказавши це, король у супроводі свого молодого охоронця покинув приміщення. І ледве вони вийшли, як астролог висловив зовсім інші почуття, ніж ті, якими він був охоплений у присутності короля.

— Скупий раб! — сказав він, зважуючи гаманець у руці, бо, не відмовляючи собі ні в чому, він завжди потребував грошей. — Підлий брудний мерзотнику! Жінка перевізника більше дала б, щоб довідатися, що її чоловік щасливо перепливе вузьке море. Після стількох обіцянок, якими він мене засипав, щоб переманити до себе з двору уславленого Матвія, де угорець і турок, християнин і язичник, навіть московський цар і татарський хан змагалися, обдаровуючи мене, — чи не гадає він, що я мушу проживати в цьому старому замку, як снігур у клітці, щоб співати, коли йому заманеться? Ні, не буде цього! Або знайду собі готовий вихід, або сам пророблю його в стіні. Кардинал де ла Балю — ось та особа, якої це стосується, і це вже буде помилка його преосвященства, коли зорі не показуватимуть так, як кардинал того захоче.

Він знову взяв гаманець і зважив його на долоні.

— Мабуть, якийсь діамант або перлина великої вартості в цьому поганенькому футлярі. Я чув, що король може бути щедрий до марнотратства, коли це відповідає його інтересам, — сказав астролог. Коли він випорожнив гаманець, в якому було не більш і не менш, як десять золотих монет, обурення його досягло свого краю.

— Чи не думає він, що за таку низьку плату я займатимуся для нього цією небесною наукою, яку я вивчав у вірмена Кіркора, що не бачив сонячного світла протягом сорока років, і в грека Дубравія, про якого кажуть, що він відживив померлого, і ради якої я відвідав навіть шейха Ібн-Халі в його печері в пустинях Фіваіди? Ні, присягаюся небом, той, хто так зневажає науку, має загинути через своє неуцтво. Десять золотих! Подачка, яку я посоромився б запропонувати моїй покоївці Туанетті.

Кажучи так, обурений мудрець все ж таки висипав десять золотих у велику калитку на своєму поясі, яка порожніла від його примх швидше, ніж його мудрість встигала її наповнити.

Розділ XIV

ПОДОРОЖ

Уникаючи всяких розмов з ким би то не було, бо такий був наказ, Квентін Дорвард поспішив одягтися в простий, але міцний панцер з набедрениками й нарукавниками і надягти на голову стальний шолом без забрала. Поверх усього він одягнув красивий замшевий плащ, оздоблений мережкою.

Все це приніс йому в кімнату Олів'є, який із своєю вкрадливою усмішкою й улесливою манерою сказав, що його дядька покликано на варту навмисне, щоб він не розпитував про це таємниче готування.

— Ми перекажемо від твого імені, що ти просиш його вибачити на цьому, — продовжував Олів'є, знов усміхаючись, — і, любий мій синку, коли ти повернешся цілий і здоровий з подорожі, успішно виконавши доручення, то я не сумніваюсь, що ти матимеш, як нагороду, велике підвищення.

Кажучи це, Олів'є Диявол вважав, напевне, що бідний юнак, чию руку він так приязно стискував, неминуче загине або потрапить у полон. Він додав до цих прекрасних слів маленький гаманець з золотими на дорожні витрати, як подарунок від короля.

За кілька хвилин до дванадцятої години ночі Квентін пройшов у другий двір і зупинився коло Дофінової башти, де, як знає читач, була тимчасова резиденція графинь де Круа. Тут він уже знайшов вершників, призначених для почету, двох віслюків, навантажених багажем, трьох спокійних коней для двох графинь і відданої служниці і доброго бойового коня для нього самого, сідло на якому виблискувало стальними бляшками при блідому місячному світлі. Жодного слова не було сказано. Люди сиділи в сідлах нерухомо. Їх було тільки троє, і один з них прошепотів Квентінові з сильним гасконським акцентом, що провідник приєднається до них за Туром.

Тим часом вогники, блимаючи поза ґратами башти, свід-

чили про те, що графині поспішали лагодитися в дорогу. Нарешті, маленькі двері, що вели з башти у двір, відчинилися і три жіночі постаті вийшли в супроводі чоловіка, закутаного в плащ. Вони мовчки посідали на коней, а чоловік у плащі пішов уперед, обмінюючись паролями й сигналами з вартовими. Так вони, нарешті, досягли останнього з цих жахливих бар'єрів. Тут чоловік, що був їм за провідника, зупинився і тихим голосом сказав щось до двох жінок.

— Нехай небо благословить вас, государю, — прозвучав голос, який вразив вухо Квентіна, — й простить вам, навіть коли ваші наміри були не такі щирі, як ви кажете! Опинитися в безпеці, під захистом доброго єпископа Льєжського тепер це найбільше моє бажання.

Особа, до якої звернулися з такими словами, промимрила щось і відійшла назад за ворота, тимчасом як Квентін подумав, що при місячному світлі він пізнав у ній самого короля.

Покинувши замок, вершники деякий час їхали дуже обережно, щоб уникнути ям, пасток та інших перешкод, які були розташовані там. Проте, гасконець, як виявилося, чудово орієнтувався в цьому лабіринті, і за чверть години їзди вони вже були поза межами Плессі в парку й наближалися до міста Тура.

Місяць, який тепер вийшов з-за хмар, лив ціле море світла на чудовий краєвид. Вони бачили, як велична Луара котить свої хвилі серед найродючішої рівнини Франції і своєю течією обмиває береги, прикрашені баштами й терасами, оливковими гаями й виноградниками. В далині видно було мури міста Тура, старої столиці Турені, з їхніми боковими баштами й визубнями, що здавалися білими під місячним світлом. Всередині цієї огорожі здіймалося готичне громаддя, споруджене єпископом Перпетуєм ще в п'ятому столітті й надбудоване старанням Карла Великого з такою архітектурною майстерністю, що зробилося найвеличнішою церквою у Франції. Можна було також побачити башти церкви святого Грасьєна й похмурі контури замку, який був за старих часів резиденцією римського імператора Валентініана.

Навіть ті обставини, в яких він опинився, не могли змен-

шити здивовання й захоплення, з якими молодий шотландець, звиклий до бідності пейзажів його країни, дивився на цю місцевість. Але його розбуркав голос старшої дами, настроєний, принаймні, октавою вище ноти того ніжного тону, яким вона прощалася з королем Луї. Вона бажала розмовляти з начальником загону. Стиснувши шпорами коня, Квентін підігнав його вперед і шанобливо відрекомендувався дамам.

— Як звати вас і який ваш стан?

Він сказав.

— Чи добре ви знаєте дорогу?

— Я не можу, — відповів він, — претендувати на точне знання її, але в мене є докладні інструкції і на першому ж місці відпочинку до нас приєднається провідник. А поки що цей вершник буде нам за провідника.

— А чому саме вас обрали для виконання такого доручення, пане мій? — запитала дама. — Мені сказали, що ви той самий юнак, який недавно вартував у галереї, де ми зустріли принцесу Франції. Ви здаєтесь мені молодим і недосвідченим для такої служби. Ви чужинець у Франції, як видно з вашої вимови.

— Я зобов'язаний коритися наказам короля, мадам, але я не можу обговорювати їх, — відказав юний воїн.

— Чи ви благородного походження? — продовжувала дама.

— Без сумніву можу стверджувати, що так, мадам, — відповів Квентін.

— А чи ви не той самий, — боязко запитала молодша панна, — кого я бачила, коли мене покликав король подати йому сніданок там, у гостиниці?

Знижуючи голос, мабуть через таке саме почуття боязкості, Квентін відповів, що той самий.

— Тоді мені здається, — сказала панна Ізабелла, звертаючись до своєї тітки Амеліни, — що ми можемо бути спокійні під охороною цього молодого пана. Принаймні, у нього не такий вигляд, щоб він міг заподіяти лихо двом беззахисним жінкам.

— Присягаюся честю, мадам, — сказав Дорвард, — славою мого дому й кістками моїх предків, що я не міг би навіть заради Франції й Шотландії, разом узятих, зрадити вас або бути з вами жорстоким.

— Добре сказано, — зауважила пані Амеліна, — але ми звикли слухати чудові слова від короля Франції і його ставлеників. А що ж вийшло з обіцянок короля? Ми повинні були переховуватися під негідними нас плебейськими прізвищами у якійсь брудній гостиниці, і хоч нас ніколи інакше не одягали, як під балдахіном на підвищенні з трьома східцями, проте, ми примушені були самі одягатися, стоячи просто на підлозі, як дві молочниці.

Служниця Марта підтвердила, що її пані каже сумну істину.

— Я б хотіла, щоб це було найбільше лихо, люба родичко, — сказала панна Ізабелла. — Я б радо обійшлася без зайвої розкоші.

— Але не без товариства, — заперечила старша графиня, — це, моя люба кузино, було б неможливо.

— Я б обійшлася без усього, мила родичко, — промовила Ізабелла голосом, який пройшов до самого серця її юного охоронця, — для того, щоб жити в безпечній і чесній самітності, бо я ніколи не бажала бути за привід до війни між Францією і моєю рідною країною Бургундією. Я тільки просила б дозволу віддалитися до монастиря в Мармутьє чи в якомусь іншому місці.

— Тоді ти кажеш, як дурна, кузино моя, а не як дочка мого благородного брата, — відповіла старша дама. — Добре, принаймні, що тут є ще одна з живих, яка зберегла дещо з достойності благородного дому де Круа. Як можна відрізнити високородну даму від засмаглої молочниці, як не тим, що заради однієї ламаються списи, а заради другої лише горіхові жердини. Я вже розповідала тобі, що коли я була не старша, ніж ти тепер, то на мою честь відбувся знаменитий турнір у Гафлінгемі. Тих, хто викликали, було четверо, а тих, що нападали, аж дванадцятеро. Турнір тривав три дні і коштував життя двом відважним рицарям. А скільки

там було переламано рук і ніг, перебито хребтів і ключиць, крім легких ран і ударів! І так завжди вшановували дам з нашої родини. Ах, коли б твоя душа хоч наполовину була така, як у твого благородного предка, ти б знайшла засіб улаштувати турнір при якомусь дворі, де твоя рука була б призом, як колись це було з твоєю прабабкою на турнірі в Страсбурзі. Так ти здобула б для себе серце найкращого рицаря в Європі й захистила б права дому де Круа від зазіхань на них герцога Бургундського і від каверз лукавого короля Франції.

— Але, люба родичко, — відповіла молода графиня, — я чула від своєї няньки, що хоч рейнграф[1] був найкращим рицарем на великому турнірі в Страсбурзі і, як переможець, добився руки моєї шановної прародительки, проте, їхній шлюб не був щасливий, бо рейнграф часто сварився з нею, а іноді навіть бив її.

— А чому б і не так? — сказала старша графиня в своєму романтичному захопленні від рицарства. — Чому ті переможні руки, що звикли завдавати ударів на війні, мусять стримувати свою енергію дома? Як на мене, то я воліла б краще бути битою дванадцять разів на день таким чоловіком, ніж бути жінкою боягуза, що не наважується підняти руку ні на свою жінку, ні на кого іншого!

— Я бажала б тоді, щоб ви могли втішатися, живучи з таким енергійним чоловіком, — зауважила Ізабелла, — але не заздрила б вам, бо, коли поламані кістки приємні на турнірах, то, мабуть, вони трохи гірше виглядають в кімнаті благородної дами.

— Але ж одруження з рицарем, славним своїми бойовими подвигами, може обійтися і без биття, — сказала пані Амеліна, — хоч це й вірно, що наш предок, блаженної пам'яті рейнграф Готфрід, був трохи грубенької вдачі й зловживав рейнвейном. Справжній рицар буває ягнятком перед дамами й левом перед воїнами. Ось, наприклад, Тібо де Монтіньї — нехай благословить його бог! — він мав найлагіднішу вдачу

---

[1] Рейнграф — титул графів Рейнгау в Німеччині.

на цьому світі й ніколи не був таким неввічливим, щоб підняти руку на даму. Але й він, побивши всіх ворогів, знайшов собі дома такого прекрасного ворога, який упорався з ним. Та в цьому він сам винен... Він також був одним з тих, які викликали всіх інших на турнірі в Гафлінгемі й так завзято бився, що, коли б не було завгодно небу й твоєму дідові, то, мабуть, була б тепер інша пані де Монтіньї, яка б лагідніше ставилася до нього.

Графиня Ізабелла, що мала свої причини побоюватися турніру в Гафлінгемі, бо це була тема для її тітки, тема, яку та всякого часу була готова поширювати й поглиблювати, не відповідала їй. А Квентін, боячись, що його присутність може заважати їхній розмові, поскакав уперед, немов би для того, щоб розпитати провідника про дорогу.

Тим часом дами продовжували свою подорож мовчки або обмінюючись незначними зауваженнями. Вже розвиднювалось, і Квентін, занепокоєний тим, щоб дами не дуже втомилися, спитав провідника, як довго ще їхати до першого місця відпочинку.

— Я покажу вам, де воно, — відповів провідник, — через якусь чверть години.

— А потім ви передасте нас іншому провідникові? — спитав Квентін.

— Так, пане лучнику. Мої подорожі, як і моя розправа, завжди бувають короткі. Там, де ви, пане лучнику, вживаєте лука, я завжди пускаю в діло мотуз.

Місяць уже давно зайшов і на сході займалася зоря, віддзеркалюючи своє сяйво на поверхні невеликого озера, берегом якого вони їхали. Це озеро лежало серед широкої рівнини, на якій були розкидані окремі дерева, гаї й кущі. Але загалом місцевість була відкрита, а тому контури предметів видно було досить чітко. Квентін поглянув на особу, поруч якої він їхав, і, не зважаючи на тінь від капелюха з широкими полями, пізнав того самого Птіт-Андре, пальці якого ще так недавно лиховісно мацали його за шию. Підштовхуваний огидою, до якої домішувався й острах, бо в його рідній країні на ката дивляться майже з забобонним жахом, Дорвард

мимохіть повернув коня праворуч і, підігнавши його водночас шпорами, зробив півповорот, що віддалив його не менш, як на вісім п'є від ненависного супутника.

— Хо-хо-хо-хо! — зареготав Птіт-Андре, — присягаюся Гревською богоматір'ю, наш юний воїн ще й досі не забув нас. Що ж це, приятелю? Я сподіваюся, що ви не сердитесь на нас? Кожен заробляє собі на хліб у цій країні. Ніхто не повинен соромитися, що пройшов через мої руки, бо я можу позмагатися з кожним, хто будь-коли прив'язував живу вагу до мертвого дерева. А господь, крім того, нагородив мене такою веселою вдачею. Ха-ха-ха! Я можу розповісти вам про такі мої жарти коло шибениці, що, присягаюся всіма святими, я мусив прискорювати свою роботу, щоб мої парубки не задихнулися від сміху й цим не осоромили б моє таїнство.

Кажучи це, він підганяв свого коня боком до Квентіна, щоб звузити віддаль між ними.

— Облишмо це, пане лучнику, хай між нами не буде ніякої ворожнечі! Я завжди роблю своє діло без злості і нікого так не люблю, як того, кому я надяг на шию вузький комір, щоб присвятити його в рицарі ордену святого Шибеника, як наш капелан, шановний отець Ходидобіса, звичайно прозиває святого покровителя нашого ремества.

— Назад, падлюко! — вигукнув Квентін, коли виконавець закону знов спробував під'їхати до нього. — Інакше я покажу на твоїй шкурі, яка мусить бути віддаль між чесною людиною і таким негідником.

— Дивіться на нього, який він гарячий! — сказав Птіт-Андре. — Коли б ви сказали «доброчинними» людьми, то це мало б якийсь присмак правди... Але щодо «чесних» людей, будь ласка, я маю з ними справу кожного дня так близько, як недавно з вами. Проте, їдьте собі з миром і товаришуйте самі з собою. Я хотів почастувати вас пляшкою овернського, щоб змити остаточно всякий розбрат, але, здається, ви нехтуєте моєю чемністю. Гаразд! Будьте таким неввічливим, як ви хочете. Я ніколи не сварюся з моїми па-

цієнтами, з моїми голубчиками, з моїми веселими танцюристами, моїми маленькими дітками, як Жак Різник зве своїх ягнят, з тими, нарешті, у кого, подібно до вашої величності, написано на лобі «М. О. Т. У. З.». Ні, ні, хай вони ставляться до мене, як бажають. Кінець кінцем, вони мусять скористатися з моїх послуг і ви теж побачите, коли вдруге потрапите до рук Птіт-Андре, що він уміє вибачати образу.

Сказавши це, Птіт-Андре від'їхав на другий бік шляху і дав змогу юнакові перетравлювати ті шпильки, якими він його почастував. Велике було в Квентіна бажання відлупцювати цього нахабу. Але, пригадавши, що сварка з таким суб'єктом небезпечна скрізь і завжди і що тепер це буде просто порушенням службових обов'язків, він угамував свій гнів і, не відповівши на професійні жарти Птіт-Андре, радів уже з того, що вони не досягли вух його прекрасної супутниці. Раптом його думки перебив крик обох дам:

— Дивіться назад! Дивіться назад! Бога ради, подивіться, що там таке! Вживіть заходів до оборони — нас переслідують!

Квентін оглянувся й побачив, що два озброєних вершники справді гналися за ними. Вони їхали галопом і швидко мусили наздогнати їх.

— Це може бути тільки хтось із загону військового прево, що робить об'їзд тут у лісі. Ану, подивися, — звернувся він до Птіт-Андре, — чи не впізнаєш, хто це?

Птіт-Андре, похитнувшися кумедно з боку на бік у сідлі, поглянув і відповів:

— Це, любий пане, ні ваші товариші, ні мої — ні лучники, ні люди прево, бо, мені здається, в них на головах шоломи із спущеними забралами й нашийниками. Хай вони луснуть ці нашийники, найгірша частина з усього спорядження ! Я мушу морочитись з ними цілу годину, перш ніж мені щастить відбити заклепки.

— Їдьте вперед, благородні дами, — сказав Дорвард, не слухаючи Птіт-Андре, — але не дуже швидко, щоб не здавалося, ніби ви тікаєте, а я тим часом затримаю цих людей.

Графиня Ізабелла подивилася на свого охоронця і щось прошепотіла своїй тітці, яка сказала Квентінові:

— Ми покладаємось на вас, любий лучнику, й воліємо краще бути в небезпеці разом з вами, ніж їхати далі з цим чоловіком, якому ми не довіряємо.

— Нехай буде так, як ви бажаєте, благородні дами, — сказав юнак. — Там тільки двоє їдуть до нас і, хоча б вони були рицарями, вони мусять знати, що шотландський дворянин виконає свій обов'язок і захистить таких, як ви. Хто з вас, — звернувся він до свого загону, — бажає бути моїм товаришем і переламати спис з оцими рицарями?

Двоє з його людей вагалися прилучитися до нього, але третій, той самий гасконець, заприсягся, що коли б це були навіть рицарі Круглого стола короля Артура, то й тоді він хотів би випробувати їх запал заради слави Гасконії.

Тим часом обидва рицарі наблизилися до ар'єргарду маленького загону, де тепер стояв Квентін із своїм стійким прихильником. Рицарі були в повному спорядженні з чудовими панцерами з відшліфованої сталі, але на щитах у них не було ні гербів, ні девізів, по яких можна було б їх пізнати.

Один з них, коли вони під'їхали зовсім близько, крикнув Квентінові:

— Пане зброєносцю, ми приїхали звільнити вас від обов'язку, який вище від вашого стану. Ви добре зробите, коли передасте цих дам під наш догляд, бо ми маємо більше право слугувати їм і, крім того, знаємо, що під вашою охороною їм не краще, ніж у полоні.

— У відповідь на ваші вимоги, панове, — заперечив Дорвард, — по-перше, ви мусите знати, що я виконую доручення, покладене на мене моїм теперішнім государем, і, по-друге, ці дами бажають залишитися під моєю охороною.

— Геть, негіднику! — вигукнув один з бійців. — Невже ти, мандрівний жебрак, гадаєш, що маєш право чинити опір підперезаним[1] рицарям?

— Я буду чинити вам опір, — відповів Квентін, — а коли

---

[1] Підперезані рицарі — тобто присвячені в рицарський сан.

між нами справді є якась різниця стану, то ваша неввічливість її вже усунула. Витягайте ваші мечі або, коли вам завгодно вжити списів, від'їжджайте для розгону.

Поки рицарі завертали своїх коней і від'їжджали назад, на віддаль приблизно ста п'ятдесяти туазів, Квентін, низько нахилившися в сідлі, поглянув на дам. Вони махали своїми хустками, підбадьорюючи його. Тим часом обидва супротивники були вже на віддалі, потрібній для нападу.

Крикнувши гасконцеві, щоб той тримався сміліше, Дорвард погнав коня, і за хвилину четверо вершників зіткнулися на повному скаку посередині тієї віддалі, яка раніш відокремлювала їх. Сутичка була фатальною для бідного гасконця: його супротивник, скерувавши спис в обличчя, не захищене забралом, проколов йому голову через око і він упав мертвим з коня.

Квентін, навпаки, так спритно ухилився в сідлі, що ворожий спис, злегка дряпнувши йому щоку, пройшов над його правим плечем. Тим часом його власний спис, ударивши супротивника просто в груди, скинув його на землю. Квентін скочив з коня, щоб підняти забрало своєму супротивникові, але другий рицар, бачачи, яка доля спіткала його товариша, спішився ще швидше за Дорварда й гукнув до нього:

— Ім'ям бога і святого Мартіна, сідай собі, хлопче, на коня, й забирайся звідси з твоїм жіночим крамом! Стонадцять чортів! Вони й так вчинили досить лиха!

— З вашого дозволу, пане рицарю, — сказав Квентін, який не міг знести загрозливого тону цієї поради, — я спершу побачу, з ким я мав справу, й довідаюся, хто винен у смерті мого товариша.

— Поки живий, ти ніколи про це не довідаєшся і не зможеш нікому розповісти, — відповів рицар. — Їдь собі з миром, хлопче. Коли ми були дурні, що перервали ваш похід, то ми досить покарані за це. Ну, коли ти все одно бажаєш цього, — сказав він, бо Квентін оголив меч і насувався на нього, — то ось тобі помста!

Кажучи це, він так ударив шотландця по шолому, що той, хоч і народжений у країні, де добрі удари не рідкість,

досі про таке читав лише в книжках. Ворожий меч, відбивши зброю, яку молодий воїн підняв над своєю головою, розсік шолом до самого волосся. Дорвард, приголомшений, упав на одно коліно, і був протягом хвилини відданий на милість рицаря, коли б той забажав повторити свій удар. Але співчуття до молодості Квентіна чи здивовання перед його відвагою спинили рицаря.

Тим часом Дорвард, очунявши, скочив на ноги й атакував свого супротивника, вирішивши перемогти або померти. Стараючись уникати ударів супротивника, він використав перевагу більшої легкості свого спорядження, щоб непокоїти рицаря з усіх боків раптовими нападами, проти яких тому в його важкому панцері не легко було захищатися.

Даремно цей великодушний суперник голосно кричав Квентінові, що вже нема за що битися і що він проти своєї волі мусив пошкодити йому. Прагнучи тільки відплатити за сором своєї тимчасової поразки, Дорвард продовжував нападати на нього, загрожуючи йому то лезом, то вістрям свого меча й пильно стежачи за рухами супротивника, щоб відскочити від удару його зброї.

— Біс би забрав цього впертого дурня! Він не може заспокоїтися, доки його добре не ляснуть по макітрі! — Сказавши це, рицар змінив тактику, зібрався з силами, немов переходячи до оборони, і, здавалося, задовольнявся тільки тим, що відбивав удари. Певна річ, він чекав нагоди, щоб одним рішучим ударом закінчити бій. Напевне, йому б і пощастило здійснити свою воєнну хитрість, але бій закінчився інакше.

Поєдинок був у самому розпалі, коли великий загін вершників під'їхав до бійців. Почувши крики: «Стійте, зупиніться, ім'ям короля!» — обидва бійці опустили зброю, і Квентін з великим здивованням побачив на чолі загону свого начальника, лорда Крофорда. Тут був також Трістан Пустинник з кількома солдатами з свого почету. А всього було з двадцятеро кінних.

Розділ XV

ПРОВІДНИК

Приїзд лорда Крофорда і його загону відразу припинив сутичку. Рицар, супротивник Квентіна, негайно передав старому лордові свій меч, кажучи:

— Крофорд, я здаюся, але тут є другий... Дозвольте я скажу вам на вухо: бога ради, врятуйте герцога Орлеанського...

— Як! Що? Герцога Орлеанського! — мимоволі вигукнув шотландський командир. — Як це сталося, скажіть, заклинаю вас ім'ям самого лисого біса? Це ж погубить його навіки.

— Не питайте, — сказав Дюнуа, бо це був не хто інший, як він. — Все це моя провина. Дивіться, він ворушиться. Я поїхав лише для того, щоб захопити оту панянку й стати жонатим і багатим чоловіком, і ось тепер, дивіться, що скоїлося. Назад, ви, челядь, хай ніхто на нього не дивиться!

Сказавши це, він підняв забрало герцога й плюснув йому водою в обличчя.

Тим часом Квентін Дорвард стояв, як остовпілий — так швидко сипалися на нього нові пригоди. Він, як виявилося, збив з коня першого принца крові Франції й помірявся силою на мечах з найкращим бійцем, уславленим Дюнуа. Обидва подвиги були почесні самі собою, але чи можна було назвати їх добрими послугами королю, — це вже зовсім інше питання.

Герцог уже очуняв і міг присісти й звернути увагу на Дюнуа й Крофорда, з яких перший палко наполягав на тому, що не слід згадувати ім'я найблагороднішого герцога Орлеанського, бо герцог утрутився в цю справу тільки через приязнь до нього.

Лорд Крофорд слухав, дивлячись у землю, час від часу зітхав і хитав головою. Нарешті, піднявши очі, він сказав:

— Ви знаєте, Дюнуа, що для вашого батька, так само як і для вас самих, я охоче зробив би вам послугу.

— Адже ж я не для себе прошу, — відповів Дюнуа. — У вас мій меч і я ваш полонений. Чого ще більш? Але я прошу за благородного принца, єдину надію Франції, коли богові

буде завгодно назвати його дофіном. Він приїхав сюди через приязнь до мене, щоб допомогти мені здобути щастя. До цього мене заохотив, певною мірою, сам король.

— Дюнуа, — заперечив Крофорд, — коли б хто інший сказав мені, що ви підвели благородного принца під цю небезпеку, то я відказав би йому, що це брехня. І тепер, хоч ви й говорите, що це так, я не можу йняти цьому віри.

— Благородний Крофорд, — сказав герцог Орлеанський, який уже остаточно опритомнів, — ви вгадали. Справді, я умовив Дюнуа взяти участь у цій справі, на яку мене спонукала безумна пристрасть. Дивіться на мене всі, — додав він, випростуючись і обертаючись до солдатів. — Я — Луї Орлеанський, який бажає бути покараним за своє безумство. Я сподіваюся, що король обмежить мною своє незадоволення, що буде цілком справедливо. Проте, як син Франції, я не повинен віддавати свого меча нікому, навіть і вам, хоробрий Крофорд. Прощавай назавжди, вірна сталь!

Сказавши це, він витяг свій меч з ножен і кинув його в озеро. Меч блиснув у повітрі й поринув у дзеркальну воду, яка одразу зімкнулася над ним. Всі стояли в нерішучості й здивованні. Для всіх було ясно, що наслідки цього нерозсудливого вчинку можуть спричинитися до остаточної загибелі принца.

Дюнуа був першим, хто заговорив. У його словах можна було почути докір:

— Так! Ваша високість вирішили закинути ваш найкращий меч того самого ранку, коли вам було завгодно позбутися королівської ласки й понехтувати приязню Дюнуа?

— Мій найдорожчий родичу, — сказав герцог. — Як я міг не сказати правду, коли цього вимагала твоя безпека і моя честь.

— Що вам до моєї безпеки, мій ясновельможний кузене? — похмуро відповів Дюнуа. — Що вам до того, чи мені до вподоби бути повішеним, чи задушеним, чи кинутим у Луару, чи зарізаним, чи колесованим, чи підвішеним живим у залізній клітці, чи похованим живцем у замковому рівчаку, чи страченим якимсь іншим засобом, який буде завгодно

обрати королю Луї, щоб позбутися свого відданого підданця? Вам не треба підморгувати й показувати пальцем на Трістана Пустинника. Я бачу цього мерзотника так само добре, як і ви. Зі мною справа стояла б не так уже суворо й тим більш з моєю безпекою. А щодо вашої власної честі, — присягаюся рум'янцем на щоках святої Магдаліни, — я гадаю, що честь була б у тому, щоб зовсім не починати цього діла, або так обробити його, щоб ніхто не побачив. А то вашу високість скинув з коня шалений шотландський хлопець.

— Ну, ну! — сказав лорд Крофорд, — хай ваша високість не соромиться цього. Це не вперше, що шотландець ламає спис благородного рицаря. Я радий, що юнак поводився добре.

— Я нічого не скажу проти цього, — промовив Дюнуа, — проте, коли б ваша милість приїхали трохи пізніш, то могла б відкритися вакансія у вашому загоні лучників.

— Авжеж, авжеж, — відповів лорд Крофорд, — видно вашу руку по цій розколині на шоломі. Нехай хтось візьме його в хлопця і дасть йому шапку, яка краще оборонятиме його голову, ніж цей розбитий горщик. Дозвольте сказати й вашій милості, що ваш панцер теж не без позначок доброї шотландської руки. Але, Дюнуа, я мушу просити герцога Орлеанського й вас сісти на коней і супроводити мене, бо я маю повноваження й доручення приставити вас зовсім не до того місця, яке я призначив би для вас, коли б моя воля.

— Чи можна мені сказати декілька слів, пане Крофорд, отим прекрасним дамам? — спитав герцог Орлеанський.

— Жодного звуку, — відповів лорд Крофорд. — Я надто щирий друг вашій високості, щоб дозволити вам такий безумний вчинок. — Потім, звернувшись до Квентіна, він додав: — Ти, юначе, виконав свій обов'язок. Продовжуй виконувати його й далі і їдь собі, як тобі було доручено.

— З вашого дозволу, пане мій, — сказав Трістан з своєю звичайною грубістю в голосі, — юнак мусить знайти собі іншого провідника. Я не можу обійтися без Птіт-Андре, коли, можливо, для нього буде робота.

— Молодий пан, — сказав Птіт-Андре, виступаючи вперед, — має тільки держатися дороги, яка йде прямо перед ним, і вона приведе його до того місця, де він знайде провідника. Я й за тисячу дукатів не хочу сьогодні відлучатися від мого начальника! Я вішав багато рицарів, і зброєносців, і знатних суддів, і бургомістрів у придачу, навіть графи й маркізи спробували моєї майстерності, але, гм-гм... — Він подивився на герцога, немов би натякаючи, що він поповнить прогалину принцем крові! — Хо-хо-хо! Птіт-Андре, про тебе читатимуть у хроніках!

— Ви дозволяєте вашим головорізам казати це в присутності таких осіб? — сказав Крофорд, дивлячись суворо на Трістана.

— Чому ж ви не покараєте його самі, пане мій? — відказав Трістан похмуро.

— Бо в усій нашій компанії ви єдиний, хто може бити його, не принижуючи своєї достойності.

— Тоді порядкуйте вашими людьми, а я відповідатиму за моїх, — сказав військовий прево.

Лорд Крофорд, здавалося, був готовий дати йому різку відповідь, але, вирішивши, що краще зовсім не відповідати, обернувся спиною до Трістана, поклонився на прощання дамам і сказав Квентінові:

— Хай бог благословить тебе, дитино моя, ти мужньо почав свою службу.

Він уже збирався рушати, коли Квентін почув, як Дюнуа спитав пошепки:

— Ви маєте приставити нас до Плессі?

— Ні, мій нещасний і нерозсудливий друже, — відповів Крофорд, зітхнувши, — у Лош!

Лош! Назва замку або, певніш, тюрми, жахливішої за саме Плессі, пролунала, як похоронний дзвін у вухах молодого шотландця. Він чув про цей замок, як про місце, де таємно чинять жорстокі розправи, якими навіть сам Луї соромився поганити свою резиденцію. В цій фортеці страхіть були підземелля під баштами, про які нічого не знали й самі тюремники: могили для живих, де люди скніли до самої

смерті, дихаючи нечистим повітрям і харчуючись самим хлібом і водою. В цьому ж грізному замку були місця ув'язнення, звані клітками, де засуджені не могли ні випростатися у висоту, ні витягтися в довжину. Це, казали, був винахід кардинала де ла Балю, який сам просидів потім у такій клітці більш, як одинадцять років. Отже, не дивно, що назва цього жахливого місця й свідомість того, що рицарів везуть туди почасти й через нього, так уразила молодого шотландця, що він їхав деякий час з опущеною головою.

Як він був тепер знову на чолі маленького загону й прямував указаною йому дорогою, пані Амеліна мала нагоду запитати його:

— Мені здається, пане мій, ви жалкуєте за тим, що ваша відвага оборонила нас.

В цьому запитанні була прихована іронія, але Квентін відповів просто й щиро:

— Я не можу ні за чим жалкувати, що зробив для таких дам, як ви. Але я волів би загинути від меча такого воїна, як Дюнуа, ніж спричинитися до того, щоб цей уславлений рицар і його нещасний товариш, герцог Орлеанський, потрапили до тієї страшної в'язниці.

— Так це був герцог Орлеанський, — сказала старша дама, звернувшися до своєї племінниці. — Я так і думала. Це видно було навіть на тій віддалі, з якої ми дивилися на сутичку. Бачиш, люба родичко, який успіх ми могли б мати, коли б цей хитрий і скупий государ дозволив нам з'явитися прилюдно при його дворі. Перший принц французької крові й хоробрий Дюнуа, ім'я якого так само широко відоме, як і його героя-батька... Цей молодий пан виконав свій обов'язок добре, але шкода, що він не піддався з честю, бо його недоречна відвага позбавила нас вельможних визволителів.

Графиня Ізабелла відповіла твердо і майже гнівно, чого Квентін ще досі не чув від неї.

— Мадам, — сказала вона, — коли б я не знала, що ви тільки жартуєте, я б сказала, що це невдячність до нашого відважного захисника, якому ми зобов'язані, мабуть, більше, ніж ви гадаєте. Коли б цим панам пощастило розбити наш ескорт,

хіба не ясно вам, що після прибуття королівської гвардії ми мусили б поділити сумну долю цих рицарів? Як на мене, то я шкодую за смертю того хороброго чоловіка, який загинув заради нас, і сподіваюся, — продовжувала вона боязкішим голосом, — що той, хто залишився живий, не відмовиться прийняти мою найбільшу подяку.

Коли Квентін обернувся до неї, щоб відповісти на її слова, вона побачила кров, що залила його щоку, й вигукнула з глибоким хвилюванням:

— Пресвята діво, він поранений! З нього юшить кров! Злізьте з коня, пане, й дозвольте перев'язати вашу рану.

Хоч Дорвард казав, що рана легка, його примусили спішитися, сісти на землю й зняти шолом. Графині де Круа промили рану, припинили кровотечу й зав'язали хусткою молодшої графині, щоб не допустити до рани повітря, бо тоді вважали це за потрібне.

Ми вже казали, що молодий шотландець був дуже вродливий; це особливо впало в очі, коли він зняв свій шолом і його розкішні біляві кучері розсипалися навколо молодого обличчя.

Жаль до потерпілого і вдячність за його послуги ще збільшували в очах молодої графині красу його юнацького обличчя. Коротше кажучи, цей випадок, здавалося, навмисне був припущений самою долею, щоб зміцнити таємничий зв'язок, який сам собою установився поміж ними. Тому й не дивно, що, починаючи з цього моменту, думки про графиню Ізабеллу не покидали Квентіна. А дівчина, хоч і не була така рішуча, але вона ставилася до свого юного захисника з більшим почуттям, ніж до всіх високородних дворян, що набридали їй своїм залицянням. Крім того, коли вона згадала Кампо-Бассо, недостойного улюбленця герцога Карла, його лицемірне обличчя, його підлу, зрадницьку вдачу, криву шию й косоокість, вона вирішила раз назавжди, що ніяке тиранство не присилить її одружитися з ним.

Тим часом пані Амеліна де Круа (може вона захопилася мужньою красою так само, як тоді, коли була молодша на п'ятнадцять років, бо тепер мала, принаймні, тридцять п'ять років) теж почала ласкавіше ставитись до Дорварда.

— Моя племінниця, — сказала вона, — подарувала вам хустку, щоб перев'язати нею вашу рану, а я дарую вам другу, щоб ушанувати вашу відвагу й заохотити вас до дальших рицарських подвигів.

Сказавши це, вона дала йому розкішно вишиту сріблом і блакиттю хустку й, показавши на попону свого коня й на пір'я дорожньої шапочки, звернула його увагу на те, що кольори були ті самі.

Звичаєм того часу слід було такий подарунок дами носити на собі, і Дорвард зав'язав цю хустку навколо руки. Проте, він волів би краще мати право носити на своїй руці ту хустку, якою була перев'язана його рана.

Тим часом вони їхали далі. Квентін їхав тепер поруч з дамами, які дали свою мовчазну згоду на його вступ до їхнього товариства. Проте, він не розмовляв багато, повний свідомості щастя, яке боїться одразу висловити свої почуття. Графиня Ізабелла розмовляла ще менш, так що розмову вела пані Амеліна. Щоб познайомити молодого лучника, як вона казала, з правилами рицарства, вона докладно розповідала йому про турнір у Гафлінгемі, де вона розподіляла призи переможцям.

Не дуже зацікавлений докладним описом цієї чудової сцени, Квентін почав побоюватися, щоб не проїхати повз те місце, де до них мав приєднатися провідник.

Поки він вагався, чи не краще було б послати назад когось із своїх супутників на розшуки провідника, він почув звук рогу і побачив якогось вершника, що швидко їхав до них. Низький і кошлатий кінь вершника нагадав Квентінові гірську породу коней його рідної країни, але цей кінь був стрункіший і рухливіший. Голова його, яка в шотландських поні часто буває важка й незграбна, була маленька, добре посаджена на шиї, і мала тонкі щелепи, іскристі очі й широкі ніздрі.

Вигляд самого вершника був не менш чудний, ніж кінь, на якому він їхав. Одразу можна було побачити, що він добре вміє правити своїм конем, хоч ноги його стояли в якихсь незграбних широких стременах, що трохи нагадували ло-

пати, і хоч коліна його сягали луки сідла. На голові в нього була невелика червона чалма, з якої стриміло розтріпане перо, прикріплене срібною пряжкою. Зелене вбрання його, без усякого смаку оздоблене золотими галунами, скидалося на вбрання страдіотів (тобто тих солдатів, яких венеційці того часу вербували в східних провінціях по той бік Адріатичного моря). Білі, дуже широкі шаровари сягали йому по коліна, а чорні ноги були зовсім голі, коли не вважати заплутаних ремінців від сандалій. На ногах у нього не було шпор, але краї його стремен були такі гострі, що служили йому за шпори. На червоному поясі цей чудний вершник мав кинджал при правому боці, а при лівому — коротку криву мавританську шаблю. Крім того, на обшарпаній перев'язі в нього висів той ріг, яким він сповістив про своє наближення. Обличчя його було чорне й обпечене сонцем, а проникливі очі, рот і ніс можна було б назвати красивими, коли б не чорні патли, які звисали з його висків і робили його схожим на справжнього дикуна.

— Він теж циган! — промовили дами. — Пресвята Марія, невже король знову звірився на такого шахрая?

— Я зараз розпитаю цю людину, коли вам завгодно, — сказав Квентін, — і впевнюся в його відданості.

Дорвард, так само як і графині де Круа, пізнав в одязі й вигляді цього чоловіка одного з тих бродяг, з якими його мало не сплутали Труазешель і Птіт-Андре.

— Ти приїхав сюди за нами? — запитав Дорвард.

Чужинець хитнув головою.

— З якою метою?

— Щоб привести вас до палацу того... як його... з Льєжа.

— Єпископа?

Циган знову хитнув головою.

— Який знак ти можеш мені подати, що ти той, на кого ми чекаємо.

— Проказати оцю стару пісеньку й нічого більш, — відповів циган:

У лісі вепра паж убив,
А рицар славу заробив...

— Це вірний знак, — відповів Квентін. — Ну, веди нас. Я ще поговорю з тобою. — Потім, під'їхавши до дам, сказав: — Я вже впевнився, що це той самий провідник, якого ми чекаємо, бо він сказав пароль, відомий тільки королю й мені. Але я ще поспитаю його й намагатимусь виявити, наскільки йому можна вірити.

Розділ XVI

БРОДЯГА

Тимчасом як Квентін казав це дамам, він спостеріг, що циган не тільки повернув голову скільки можна було назад, але з мавп'ячою спритністю перегнув усе своє тіло на сідлі так, щоб найкраще можна було розгледіти їх.

Не дуже задоволений цим, Квентін під'їхав до цигана і сказав йому:

— Здається, друже, з тебе буде сліпий провідник, коли ти дивишся на хвіст свого коня, а не на вуха.

— Коли б я навіть був сліпий, — відповів циган, — то не гірш міг би провести вас яким завгодно шляхом по всіх краях французького королівства.

— Але ж ти не француз з роду? — зауважив шотландець.

— Ні, — відповів провідник.

— З якої ж ти країни? — спитав Квентін.

— Ні з якої, — відказав провідник.

— Як це, ні з якої, — здивувався шотландець.

— Так от, ні з якої, — підтвердив циган. — Я циган, в мене немає рідної країни.

— Чи ти християнин? — продовжував розпитувати шотландець.

Циган заперечливо хитнув головою.

— Ти шануєш Мухаммеда?

— Ні, — було байдужою й короткою відповіддю провідника.

— Ти, мабуть, язичник або якоїсь іншої віри?

— В мене немає віри, — відповів циган.

Дорвард відсахнувся від нього з подиву, бо хоч він і чув

про сарацинів та про язичників, але йому ніколи не спадало на думку, що можуть бути люди, які не визнають ніяких богів або надприродних істот, а тому не мають і релігії. Він спитав провідника, де він проживає.

— Всюди, де тільки мені доводиться бувати, — відказав циган. — У мене немає домівки.

— Де ж тоді ти переховуєш своє майно?

— Крім убрання, яке на мені, й коня, на якому я сиджу, в мене немає майна.

— Проте, ти добре одягаєшся й добре їздиш верхи, — сказав Дорвард. — Які ж у тебе засоби існування?

— Я їм, коли виголодаюся, п'ю, коли мене дошкуляє спрага, і не маю інших засобів існування, крім тих, які знаходжу в дорозі, — відказав бродяга.

— А які у вас закони?

— Я нікому не підкоряюся, коли це не відповідає моїм потребам, — сказав циган.

— Хто ваш ватажок або старший?

— Батько нашого племені, коли я хочу слухати його, — відповів провідник, — бо інакше не буде наді мною начальника.

— Тоді ви позбавлені всього, — сказав здивований Квентін, — що пов'язує інших людей між собою: у вас немає ні законів, ні начальника, ні постійних засобів існування, ні житла, ні дому. Що ж залишається вам, позбавленим уряду, хатнього щастя й віри?

— Воля, — сказав циган, — я не підлещуюся ні до кого, не слухаюся нікого, не поважаю нікого. Я йду, куди мені заманеться, живу, як можу, й помру, коли настане мій день.

— Але коли суддя забажає, він може наказати стратити тебе...

— Нехай так, — погодився циган, — я можу померти хоч зараз.

— Він також може засудити тебе на ув'язнення, — сказав шотландець, — і де тоді буде та воля, якою ти пишаєшся?

— В моїх думках, — відповів циган, — яких жодний мотуз не зв'яже. А ви, навіть коли ваші руки й ноги не зв'язані,

буваєте скуті ланцюгами ваших законів і забобонів, ваших недоладних мрій про рицарські обов'язки. Такі, як я, вільні й тоді, коли їхні руки й ноги скуті залізними ланцюгами, а ви ув'язнені навіть і тоді, коли ваше тіло вільне, бо думки ваші не вільні.

— Проте, така воля ваших думок, — зауважив шотландець, — не визволяє вас з кайданів.

— Протягом короткого часу це можна витерпіти, — відповів циган, — а коли я за цей час не виплутаюсь сам і товаришам моїм не пощастить визволити мене, я завжди маю змогу померти, а смерть — це найбільша воля.

Після цього настала довга мовчанка, яку Квентін порушив нарешті, відновивши розпитування.

— Ви мандрівне плем'я, невідоме народам Європи. Яке ж ваше походження, звідки ви прийшли сюди?

— Не можу тобі сказати, — відповів циган.

— Чи не походите ви від тих колін Ізраїля, яких відвели в полон на той бік великої ріки Євфрата? — сказав Квентін, який ще не забув, чого вчили його в Ебербротіку.

— Коли б ми були ними, — відповів циган, — то ми б додержували їхньої віри й звичаїв.

— Як звати тебе?

— Моє справжнє ім'я відоме тільки моїм товаришам. Люди поза нашими наметами звуть мене Хайреддін Магрібін, тобто Африканський Мавр.

— Ти знаєш мову занадто добре для того, хто завжди жив серед твого племені, — сказав Квентін.

— Я вчився дечого в цій країні, — відказав Хайреддін. — Коли я був малим, на наше плем'я напали мисливці за людським м'ясом. Одна стріла пробила голову моїй матері й вона померла. Я був прив'язаний в ковдрі за її плечима й мене забрали переслідувачі. Піп випросив мене в лучників прево й виховував мене, навчаючи франкських наук, протягом двох-трьох років.

— Як це сталося, що ти з ним розлучився? — запитав Дорвард.

— Я вкрав у нього гроші — бога, якого він шанував, —

відповідав Хайреддін з непохитним спокоєм, — він викрив мене й побив, а я шпирнув його ножем, утік до лісу й знов прилучився до мого племені.

— Падлюко! — вигукнув Дорвард, — ти вбив свого добродійника?

— А навіщо йому було обтяжувати мене своїм добродіянням? Циганський хлопчик — не якась там дворняжка, щоб лизати п'ятки своєму панові й підлещуватися до нього під його ударами заради шматка хліба. Я був вовченям, яке при першій нагоді розірвало ланцюг, пошматувало свого пана й повернулося до дикого стану.

Знову настало мовчання. Далі молодий шотландець спитав Хайреддіна: чи правда, що його плем'я, не зважаючи на своє явне неуцтво, претендує на знання майбутнього, яке не дано мудрецям, філософам і ворожбитам освіченіших народів?

— Ми з усією справедливістю мусимо сказати, що так, — відповів Хайреддін.

— Як це може бути, що такий високий дар даний такому племені? — спитав Квентін.

— Чи зможу я це сказати? — відповів Хайреддін. — Так, зможу, але тоді, коли ти поясниш мені, чому собака може знайти людину по слідах, тимчасом як людина, благородніша тварина, не може так знайти собаку. Ця властивість, яка вам здається такою дивовижною, природна в нашому племені. З рис на обличчі й на руці ми можемо сказати тим, хто нас питає, яка спіткає їх доля в майбутньому, з такою певністю, як з квіток якогось дерева навесні ви довідуєтеся, які воно дасть плоди восени.

— Я маю сумнів щодо вашого знання й викликаю тебе довести це на ділі.

— Не викликай мене, пане зброєносцю, — сказав Хайреддін Магрібін. — Я можу сказати тобі: говори собі що хочеш про вашу віру, але богиня, яку ти більш за все шануєш, їде тут разом з нами.

— Досить! — вигукнув Квентін у глибокому здивованні. — Ні слова більш! Відповідай тільки на мої запитання. Чи можеш ти бути відданим?

— Можу. Всі люди можуть, — сказав циган.

— Але чи будеш ти відданим?

— Невже ти мені тим більше віритимеш, чим більш я присягатимуся в цьому? — усміхнувся Магрібін.

— Твоє життя в моїх руках, — сказав молодий шотландець.

— Бий і побачиш, чи боюся я померти, — відповів циган.

— Чи зроблять з тебе гроші надійного провідника? — спитав Дорвард.

— Коли не буду таким без них, то ні, — заперечив Магрібін.

— Тоді що ж може забезпечити твою відданість?

— Добрість, — відповів циган.

— Чи треба мені присягатися, що я буду добрим до тебе, коли ти будеш вірним провідником для нас у цій подорожі?

— Ні, не треба, — заперечив Хайреддін. — Я й так уже зобов'язаний вірністю тобі.

— Як? — вигукнув Дорвард ще з більшим здивованням.

— Пригадай каштанові дерева на березі Шера! Повішений, тіло якого ти зняв з дерева, перерізавши мотуз, був мій брат, Захмет Магрібін.

— І, проте, — сказав Квентін, — ти підтримуєш зв'язки з тими катами, які стратили твого брата, бо саме один з них указав мені, де я мушу зустрітися з тобою.

— Що ж нам робити? — відповів Хайреддін похмуро. — Ці люди поводяться з нами, як собаки з вівцями: вони стережуть нас, ганяють, куди їм завгодно, й, кінець кінцем, заганяють нас на бійню.

Квентін згодом ще мав нагоду впевнитися, що циган казав правду і що солдати прево, які мали своїм обов'язком винищувати банди бродяг у королівстві, часто зав'язували з ними зносини й на деякий час припиняли переслідування, але, кінець кінцем, доводили своїх спільників до шибениці. Такі взаємини поміж злодіями й поліцією для того, щоб і ті й інші могли спокійно робити своє діло, були тоді в усіх країнах, і Франція не була з них винятком.

Дорвард, розлучившися з провідником, повернувся до

загону мало задоволений Хайреддіном і не дуже вірячи йому. Він почав придивлятися до двох інших людей, призначених служниками до нього, й засумував трохи, виявивши, що вони дурнуваті й так само нездатні допомагати йому порадою, як і зброєю.

— Все це на краще, — сказав Квентін сам до себе, бо мужність його зростала в міру збільшення труднощів. — Що може одна рука, ну, й одна голова зробити, — мені здається, на все це я сміливо можу розраховувати. Я бачив, як палав будинок мого батька, як сам він і мої брати лежали мертві серед полум'я. Я не відступив ні на п'ядь, я бився, доки зміг. Тепер я двома роками старший і до того ж у грудях моїх палає благородна пристрасть.

Вирішивши так, Квентін почав пильнувати під час дальшої подорожі; він з'являвся то в авангарді, то в ар'єргарді, то в центрі маленької колони й уважно стежив за всіма. Його найулюбленіший пост був, звичайно, біля дам, які вже почали розмовляти з ним майже як з рівним собі. Очевидно, його наївна, хоч і розумна розмова, припала їм до вподоби. Проте, Квентін, не зважаючи на все очарування таких взаємин, старанно виконував свої безпосередні обов'язки.

Якщо він часто їхав поруч з графинями, намагаючись описати мешканцям рівнин усю велич Гремпієнських гір[1] і, особливо, красу Глен-Гулакіна, то так само часто їхав і поруч з Хайреддіном, на чолі загону, розпитуючи його про дорогу й місця зупинок і намагаючись виявити, чи немає в його відповідях якихсь суперечностей, що свідчили б про задуману зраду. Так само часто бував він і в ар'єргарді, стараючись забезпечити собі підтримку двох своїх вершників приязним словом, подарунками й обіцянками.

Так вони подорожували більш, як тиждень, околишніми шляхами в пустинних місцевостях, щоб уникати великих міст. Нічого особливого не трапилося за цей час, хоч вони іноді надибували на мандрівних циган, на бродячих солдатів.

---

[1] Гремпієнські гори — найвище гірське пасмо шотландського узгір'я. Гора Бен-Невіс — найвища в усій Британії.

чи, мабуть, бандитів, які боялися напасти на такий загін; зустрічали вони і поліційні загони, які Луї розсилав по всіх краях. Ці останні відпускали їх одразу, після пред'явлення охоронної грамоти, яку для цього видав сам король.

Їхніми місцями зупинок або відпочинку були переважно монастирі. Посилаючись на втому, графині де Круа звичайно, прибувши до якогось монастиря, негайно йшли відпочивати, а Квентін, як їхній мажордом[1], влаштовував усе, що треба, й вів переговори з монахами.

Що особливо непокоїло Квентіна й завдавало йому багато клопоту — це характер і національність його провідника, якого не пускали в монастирі. Це було дуже незручно, бо, по-перше, треба було не дратувати людину, якій відомий секрет їхньої подорожі, а по-друге — потай пильно наглядати за нею. Такий нагляд, певна річ, був неможливий; коли циган ночував поза мурами того монастиря, де вони зупинялися на ніч, а Дорвард запримітив, що Хайреддін сам не хотів ночувати в монастирі, бо, замість того, щоб поводитися тихо й смирно, він жартував, співав пісень, починав недозволені розмови тощо. Ці його розмови, пісні й жарти були водночас такі втішні для молодих послушників і ченців і такі неповчальні, на думку старішої братії, що Квентінові доводилося благати монастирське начальство не виштовхувати веселого цигана за ворота монастиря.

Але на десятий чи дванадцятий день їхньої подорожі, коли вони прибули до Фландрії й наближалися до міста Намюра, Квентінові не пощастило запобігти скандалові, який учинив його провідник. Сцена відбулася у францисканському монастирі, з суворим уставом, де пріором[2] була людина, відома своєю святістю. Після того, як, нарешті, пощастило вблагати начальство, цигана помістили на ночівлю до хати монастирського садівника. Дами пішли до свого помешкання, а пріор, у якого, виявилося, були далекі родичі й друзі в Шот-

---

[1] Мажордом — придвірний титул — «завідувач господарства».

[2] Пріор — титул настоятеля певних монастирів, голова монастирської громади.

ландії, запросив Квентіна повечеряти з ним у його келії. Побачивши, що панотець досить освічена людина, Квентін розпитував у нього про становище навколо Льєжа, бо протягом останніх двох днів їхньої подорожі він чув про цю місцевість таке, що почав побоюватися за безпечність своїх супутниць. Він навіть почав сумніватися, чи зможе єпископ захистити їх, коли вони щасливо доїдуть до його резиденції. Відповіді пріора тільки збільшили його сумніви.

Він сказав, що мешканці Льєжа дуже багаті й пишаються своїми старовинними привілеями, що вони змагаються ввесь час з герцогом Бургундським, їхнім государем, про податки й пільги і не раз повставали проти нього. Цим вони дуже розсердили герцога, і він заприсягнувся святим Георгієм, що, коли вони знову вчинять якийсь заколот, то він зруйнує вщент місто Льєж.

— А він такий государ, що напевне додержить своєї обіцянки, — зауважив Квентін. — Отже, треба сподіватися, що мешканці Льєжа, знаючи це, перестануть бунтуватись.

— Треба сподіватися, що це буде так, — сказав пріор. — Отже, добрий єпископ і вночі і вдень тільки про те й дбає, щоб зберегти мир. Проте... — тут пріор зупинився, глибоко зітхнувши.

Квентін делікатно підкреслив усю важливість для дам, яких він супроводив, мати правдиві відомості про внутрішній стан країни і просив вельмишановного панотця розповісти йому все.

— Про це, — сказав пріор, — ніхто не розповідає з охотою, бо той, хто каже погане про володарів, може бути певний, що крилате слово долетить до вуха цього самого володаря. Не зважаючи на це, щоб зробити вам і вашим дамам маленьку послугу, що в моїх силах, я буду з вами відвертим.

Він підозріло озирнувся навколо себе й знизив голос, немов побоюючись, що його хтось підслухав.

— Мешканців Льєжа, — сказав він, — тайно підбурюють до повстань якісь бісові діти, що, кажуть, — але, я гадаю, це брехня, — нібито вони мають на це доручення від нашого найхристияннішого короля. Проте, як він з повним правом

заслуговує на цей титул, то, мабуть, він ніколи так не порушуватиме миру й спокою сусідньої держави. Але, не зважаючи на це, його ім'я часто згадують ті, що підбурюють і підмовляють льєжців, розпалюючи їхнє незадоволення. Крім того, є тут, у нашій країні один дворянин, що здобув собі славу на війні, але в усьому іншому він, так би мовити, «камінь гріха й скеля спокуси» — жива образа для Бургундії й Фландрії. Ім'я цього чоловіка Гійом де ла Марк.

— Званий Гійомом Бородатим, — сказав юний шотландець, — або Арденським Вепром?

— І справедливо так званий, сину мій, — продовжував пріор, — бо він, як лісовий звір, топче все своїми копитами й розриває на шматки своїми іклами. Він зібрав собі банду з більш, ніж тисячі чоловік таких, як він сам, вважає себе незалежним від герцога Бургундського і займається лише грабіжництвом та насильством. Навіть до нашого бідного монастиря посилав він посланців своїх по золото й срібло, як викуп за наше життя й за життя нашої братії. На це ми відповіли посланням, писаним по латині, де доводили йому, що не можемо задовольнити його вимоги. Не звертаючи уваги на наші умовляння, він, цей Гійом Бородатий, неосвічений у науках, відповів нам своїм сміховинним жаргоном: «Як не платитіс, палитибу монастерій ваш».

— Проте, ви добре зрозуміли, отче мій, що означає ця загроза, висловлена жаргоном, який він уважав за справжню латинь?

— Сину мій, — сказав пріор, — страх і потреба — кмітливі перекладачі, і ми повинні були розтопити срібні чаші нашого алтаря, щоб задовольнити хижість цього розбійника. Нехай покарає його за це небо. Нехай загине нечестивий — амінь, амінь, анафема!

— Дивно мені, — зауважив Квентін, — що герцог Бургундський, такий могутній і хоробрий, не приборкує цього вепра.

— Горе, сину мій! — сказав пріор. — Герцог Карл тепер у Перонні, збирає там своїх сотників і тисячників, щоб розпочати війну з Францією, а тимчасом коли небо посіяло

розбрат у серцях цих двох великих государів, країну грабують ці гнобителі. Але як несвоєчасно герцог забув про них: бо Гійом де ла Марк недавно зав'язав зносини з Руслером і Павійоном, ватажками незадоволених у Льєжі, і можна побоюватися, що він підмовить їх на якийсь заколот.

— Але хіба єпископ Льєжський, — спитав Квентін, — не має досить влади і впливу, щоб угамувати цих бунтівників? Ваша відповідь на це запитання дуже важлива для мене.

— Єпископ, дитино моя, — відказав пріор, — має так само меч святого Петра, як і його ключі. Він має таку владу, як світський государ, і перебуває під заступництвом могутнього Бургундського дому. Він має також духовну владу, як прелат, і підтримує обидві ці влади за допомогою добре озброєного війська. Гійом де ла Марк був вихований при ньому й дуже зобов'язаний йому. Але вже того часу він виявив свою жорстоку й кровожерну вдачу й був вигнаний з двору єпископа за вбивство одного з його головних слуг. Від того часу він став його постійним і непримиренним ворогом. І тепер треба, на жаль, сказати, він підперезав свої стегна мечем і гострить проти нього свої ікли.

— Отже, ви вважаєте, що становище шановного прелата небезпечне? — спитав Квентін дуже стурбований.

— Горе, сину мій! — відповів францисканець, — хто або що в цій дикій пустині може вважати себе в безпеці? Але, боронь боже, щоб я казав про шановного прелата, що його загибель неминуча. В нього багато скарбів, відданих радників і хоробрих воїнів. Крім того, один посланець, який проїжджав тут учора, прямуючи на схід, казав, що герцог Бургундський на прохання єпископа послав йому на допомогу ще сотню рицарів. Цього вистачить, рахуючи також і почет кожного рицаря, щоб чинити опір Гійомові де ла Марку, ім'я якого нехай буде за прикрасу для пекла.

На цьому їхню розмову перебив паламар, який, заникуючись від гніву, винуватив цигана в тому, що він мерзенно спокушав меншу братію. Він підлив до їхнього вечірнього питва якогось п'янкого зілля, вдесятеро міцнішого за найміцніше вино, і дехто з братії остаточно сп'янів. І справді

можна було помітити навіть з паламаревого обличчя й хрипкого голосу, що і він покуштував цього диявольського зілля. Крім того, циган співав непристойних пісень, висміював мотуз, яким підперізувався святий Франциск, глумився з його чудес і називав його наслідувачів дурнями й ледарями. Нарешті, він почав ворожити ченцям і сказав молодому панотцеві Херувиму, що його покохає прекрасна дама, в якої від нього народиться непоганий хлопчик.

Отець пріор слухав ці скарги мовчки, уражений їхньою потворністю. Коли паламар закінчив, він зайшов у двір і наказав монахам відшмагати Хайреддіна батогами й вигнати його геть за ворота.

Цей присуд негайно й виконано в присутності Квентіна Дорварда, який побачив, що його втручання не допоможе циганові.

Кара, накладена на злочинця, була скоріше смішна, ніж страшна. Циган бігав по двору, ухиляючись від ударів, з яких одні не досягали його, бо навмисне не були націлені, інші, щиро призначені для його особи, не влучали через його швидкість, а деякі, що падали йому на спину й плечі, він приймав без скарг і зойків. Галас, збентеження й безладдя були тим більші, що ченці, недосвідчені в таких справах, били один одного частіш, ніж самого Хайреддіна. Нарешті, бажаючи покласти край видовищу, яке було більш скандальне, ніж повчальне, пріор наказав відчинити фіртку, і циган, проскочивши крізь неї як блискавка, кинувся геть від мурів монастиря.

Протягом цієї сцени підозра, яка спала на думку Дорвардові, знайшла собі нове підтвердження. Цього самого ранку Хайреддін пообіцяв йому, що надалі поводитиметься скромніш і пристойніш. Проте, він порушив свою обіцянку й був ще зухвалішим, ніж звичайно. Щось, безумовно, крилося під цим, бо взагалі циганові не бракувало ні кмітливості, ні, коли він того хотів, самовладання. Чи не могло бути так, що він бажав побачитися з кимсь поза мурами монастиря, але пильний нагляд Квентіна заважав цьому і він вдався до такої хитрості, щоб його вигнали з монастиря?

Ледве ця думка ще раз промайнула в голові Квентіна, як він вирішив піти за своїм вишмаганим провідником і простежити, як він поводитиметься на волі. Отже, коли циган вибіг за мури монастиря, Квентін, швидко сказавши пріорові, чому саме треба не спускати його з очей, кинувся слідом за ним.

Розділ XVII

ШПИГУН, ЗА ЯКИМ СТЕЖАТЬ

Вибігши з монастиря, Квентін побачив при світлі місяця, як чорна постать цигана мчалась просто вулицею маленького сільця й пересікла рівний моріжок, що був за нею.

— Швидко біжить мій приятель, — сказав Квентін сам до себе, — але він мусив би бігти ще швидше, щоб утекти від мене.

Будучи, на щастя, без плаща й панцера, шотландський горянин міг виявити всю швидкість своїх ніг і, не зважаючи на хуткість цигана, незабаром наздогнав би його. Але Дорвард не мав цього на меті, бо вважав, що важливіш простежити за Хайреддіном, ніж зупиняти його. Він ще більш переконався в цьому, побачивши, що циган, не зупиняючись, ввесь час біг навпростець, з чого можна було зробити висновок, що він прямує до якоїсь мети. Він зовсім не оглядався, що давало Дорвардові змогу непомітно слідкувати за ним. Нарешті, циган, перебігши моріжок, досяг маленької річки, береги якої заросли вільхами й вербами. Тут Квентін побачив, як він зупинився й тихо свиснув, на що йому відповів свист десь поблизу.

«Це призначене побачення, — подумав Квентін, — але як мені підійти ближче, щоб підслухати їхню розмову? Звук моїх кроків і шелест гілля викриють мене. Ну, я підкрадуся до них, присягаюся святим Андрієм, навіть коли б це були не вони, а олені з Глен-Ізлі. Вони в мене знатимуть, що не дурно я вивчав мисливську справу. Ось вони вже зустрілися. Дві тіні — значить, їх тільки двоє. Один зайвий, коли мене викриють і коли їхні наміри недружні. І тоді графиня Ізабелла втратить свого бідного друга!

Гаразд! Хіба я не схрестив меча з мечем Дюнуа, найкращого рицаря у Франції? А тепер злякаюся отих бродяг? Тьху! Нехай допоможуть мені бог і святий Андрій, а я вже впораюся з ними».

Вживши всіх заходів обережності, яких навчило його лісове життя, наш друг зійшов на дно русла неглибокого струмка й почав підкрадатися за прикриттям дерев вздовж берега, при чому шуму від його ходи не чути було за дзюрчанням води. (Так і ми в дитинстві підкрадалися до гнізда пильного ворона). Отже, шотландець посувався непомітно вперед, поки не почув досить чітко голосів, хоч і не міг добрати слів. Він підкрався до великої верби і, вхопившися за гілки, дуже спритно підтягся на дерево й сів так, що ніхто вже не міг його побачити.

З цієї позиції він виявив, що особа, з якою тепер розмовляв Хайреддін, належала також до циганського племені. На велике його розчарування, він упевнився, що не розуміє зовсім невідомої йому мови. Вони часто сміялися. Хайреддін підскочив кілька разів, показав, ніби він бігає туди й сюди, потім поплескав себе по плечу рукою. З цього Дорвард зрозумів, що він розповідає товаришеві про свою втечу з монастиря.

Раптом знову почувся тихий свист, на який Хайреддін також відповів свистом. Одразу після цього висока, ставна, схожа на солдата, постать, з'явилася перед циганами. На солдатові була широка перев'язь через плече, яка підтримувала меч. Його штани з багатьма прорізами (званими «креве») й пишними різнокольоровими шовковими буфами були прив'язані не менш як сотнею всяких стрічечок до вузької куртки з буйволячої шкіри, на правому рукаві якої була нашита срібна кабаняча голова — герб його начальника. Маленька шапочка, хвацько зсунута набакир, ледве прикривала кучеряве волосся, що, облямовуючи широке обличчя, спускалося до густої бороди. В руці він тримав довгий спис. З його обмундирування і зброї можна було догадатися, що це один з тих німецьких авантюрників, які були відомі під назвою ландскнехтів і складали за тих часів значну частину піхоти в європейських арміях. Ці наймити були жорстокими й хижими солдатами.

— Грім і блискавка! — було його першим вітанням мішаною німецько-французькою говіркою. — Чому ти мене примусив протанцювати цілих три ночі, чекаючи на тебе?

— Я ніяк не міг побачити вас раніш, пане, — відповів Хайреддін дуже покірливо. — Там один молодий шотландець з таким гострим оком, як у дикого кота. Він стежить за кожним моїм рухом. Він уже підозрює мене і, коли про щось дізнається, то вб'є мене і відвезе жінок назад у Францію.

— Нехай тебе чорти візьмуть! — сказав ландскнехт. — Нас троє. Ми нападемо на них завтра й захопимо жінок. Кажеш, що їхні два слуги боягузи? Ну, от ти з своїм товаришем і візьмешся за них, а я, хай біс мене пошматує, коли я не впораюся з твоїм шотландським диким котом.

— Вам це не так легко буде, — сказав Хайреддін, — бо, крім того, що з нас не дуже охочі бійці, цей урвиголова вже встиг помірятися силою з найкращим рицарем Франції і вийшов з честю з такого поєдинку.

— Буря й град! Це в тобі промовляє твоя полохливість, — сказав німецький воїн.

— Я не більший боягуз, ніж ви самі, — відповів Хайреддін, — але битися не моя справа. Коли ви ладні діяти, як було умовлено, і будете в засідках там, де призначено — гаразд! Коли ні, то я спокійно проведу їх до палацу єпископа. Гійом де ла Марк може й там легко заволодіти ними, якщо тільки він хоч наполовину такий сильний, як стверджував тиждень тому.

— Тисяча чортів! — сказав солдат, — ми такі ж сильні і ще сильніші, але ми чули про сотню списів з Бургундії. Це буде, бачте, п'ять чоловік на кожний спис, тобто п'ятсот душ і тоді, нехай забере мене біс, вони з більшою охотою шукатимуть нас, ніж ми їх!

— Тоді ви мусите чатувати в засідці біля «Хреста трьох волхвів» або відмовитися зовсім від цієї справи, — сказав циган.

— Відмовитися?.. Відмовитися від нагоди здобути багату жінку для нашого благородного начальника, чорт забирай?! Я волів би краще пройти живцем крізь пекло, ніж відмовитися. Можу прозакладати свою душу, що всі ми будемо

принцами й герцогами, матимемо свої власні винні погреби й питимемо з гарненькими дівчатами, коли вони набриднуть нашому Бородачеві.

— Отже, засідка біля «Хреста трьох волхвів»? — спитав циган.

— Авжеж! Ти мусиш заприсягтися, що приведеш їх туди. А коли вони злізуть із своїх коней і стануть навколішки перед хрестом, як це там роблять усі люди, крім таких чорних поганців, як ти, ми кинемося на них і вони будуть наші.

— Так, але я обіцяю зробити цю необхідну підлоту тільки з однією умовою, — сказав Хайреддін. — Я хочу, щоб і волосина не впала з голови того юнака. Коли ви заприсягнетеся мені в цьому вашими трьома кельнськими мертвяками, то і я заприсягнуся вам Сімома нічними мандрівницями, що з цією умовою я зроблю все інше, як обіцяв. А коли ви порушите вашу присягу, то Сім нічних мандрівниць будитимуть вас сім ночей підряд поміж північчю й ранком, а на восьму вони задушать вас і з'їдять.

— Але, грім і град, чому ти так піклуєшся за життя цього хлопця, який тобі ні рідний, ні близький? — здивувався німець.

— Для вас, чесний Генріху, байдуже, чому саме. Декому приємно перерізувати горлянки, а декому, навпаки, приємно, щоб вони лишалися цілі. Отже, присягніться мені, що не займатимете його, або, ім'ям червоної зорі Альдебарана[1], з цієї справи нічого не вийде. Присягайтеся трьома волхвами, як ви їх там звете в Кельні. Я знаю — інша присяга для вас ніщо.

— Ось яка чудасія! — сказав ландскнехт. — Ну, я присягаюся...

— Ні, — перебив його циган, — поверніться, бравий ландскнехте, обличчям до сходу, бо інакше волхви й не почують вас.

Воїн зробив усе так, як йому наказав циган, а потім заявив, що в призначений час він буде вже напоготові на своєму місці, за п'ять льє від монастиря, де зупинилися подорожні.

— Але, чи не було б певніш, — додав він, — поставити

---

[1] Альдебаран — яскрава зоря в сузір'ї Тельця.

кількох наших вершників на шляху, ліворуч від заїзду, щоб упіймати їх, коли вони поїдуть тим шляхом?

Циган подумав хвилину й відповів:

— Ні, поява вашого війська там може зворушити намюрський гарнізон і тоді ви матимете сумнівний бій замість певного успіху. Крім того, вони поїдуть правим берегом Мааса, бо, хоч який хитрий цей шотландський горянин, але він ніколи ні в кого, крім мене, не питав, як їм краще їхати. Це й не дивно, бо мене призначив до нього один такий надійний друг, на слово якого всі звіряються, поки не зазнайомляться з ним трохи ближче.

— Слухай, друже Хайреддін, — сказав солдат, — я в тебе ось що спитаю. Ти й твій брат, як ти сам казав, великі звіздочоти й ворожбити. Гаразд! А якого ж чорта ти не наворожив йому, твоєму братові Захмету, що його повісять?

— Я скажу тобі, Генріх, — відповів Хайреддін. — Коли б я тільки знав, що мій брат буде такий дурень і перекаже тайну короля Луї герцогові Карлу Бургундському, то я міг би пророкувати його смерть з такою самою певністю, як я можу передбачити добру погоду в червні місяці. В Луї є вуха і руки при Бургундському дворі, а радники Карла люблять брязкіт французького золота так само, як ти дзвін винних склянок. Але прощавай уже і не забудь умови. Я ж мушу чекати на мого шотландця на віддалі пострілу з лука від того свинарника ледачих кнурів, бо інакше він щось запідозрить.

— Спершу ковтни цього для духу! — сказав ландскнехт, подаючи йому пляшку. — Але я й забув — ти ж така звірюка, що не п'єш нічого, крім води, як васал Мухаммеда.

— Сам ти васал винного бочонка й пляшки, — відказав циган. — Я не дивуюся, що тобі доручили саме криваву й насильницьку частину цієї справи, яку вигадали кращі голови. Той, хто хоче знати думку інших і затаїти свої власні, не повинен пити вина. Але навіщо казати це тобі, якого мучить вічна спрага, як піски в Аравії. Бувай!

На цьому достойні товариші розлучилися, ще раз заприсягнувшися один одному, що побачаться біля «Хреста трьох волхвів».

Квентін Дорвард почекав, поки вони зникли з очей, і зліз з дерева. Боячись на поворотній путі до монастиря натрапити на Хайреддіна, він подався манівцями, перетинаючи якусь дуже нерівну місцевість, і підійшов до свого тимчасового притулку з зовсім іншого боку.

Дорогою він увесь час роздумував, що йому робити далі. Спершу він вирішив убити Хайреддіна. Проте, коли він почув, як циган дбає за його життя, він почав думати трохи інакше. А тому вирішив не вбивати, а користуватися його послугами й далі, вживши всіх заходів обережності.

Але що ж робити? Графині де Круа ніде не могли знайти собі притулку — ні в Бургундії, з якої вони втекли, ні в Франції, з якої їх немов би вигнали. Гнів герцога Карла в одній країні навряд чи був страшніший, ніж тиранство короля Луї в другій.

Після довгих роздумувань Дорвард не міг вигадати нічого кращого, як поїхати до Льєжа лівим берегом Мааса й передатись під заступництво вельможного єпископа, як того й бажали дами. В усякому разі, коли йому загрожуватиме якась небезпека від Гійома де ла Марка або від повстання в місті Льєжі, то він ще зможе безпечно відрядити нещасних дам з відповідним ескортом до Німеччини.

Крім того, Квентін вирішив, що полон або навіть смерть, на які спокійно прирік його король Луї, звільнять його від усіх зобов'язань, даних французькій короні. Напевне, єпископові Льєжському теж потрібні солдати, і йому могли знов доручити доставити графинь де Круа в якесь безпечніше місце, ніж околиці Льєжа. І, нарешті, самі дами, хоч і жартома, казали, чи не підняти їм васалів молодої графині, як це інші робили за тих неспокійних часів, укріпити її великий замок і оборонятись в ньому проти всіх ворогів. Так само жартуючи, вони питали Квентіна, чи не погодиться він бути в них на небезпечній посаді сенешала[1], а коли він з великою готовістю й радістю приставав на їхню пропозицію, вони дозволяли йому поцілувати їхні руки. При цьому Квен-

[1] Сенешал — буквально начальник над слугами. У Франції сановник з вищою судовою владою на службі в якогось феодала. Тут ужито в розумінні управитель.

тінові здавалося, що рука графині Ізабелли — одна з найкрасивіших рук у світі — тремтіла, коли його губи затрималися на ній на мить довше, ніж того вимагав етикет, і що певне замішання з'явилося на її обличчі, коли вона відняла в нього цю руку. Щось крилося під усім цим, і який чоловік віку Квентіна Дорварда не зустрів би з радістю думок про це?

Йому залишалося ще вирішити, чи може він далі покладатися на вказівки свого зрадливого провідника. Він уже відмовився від своєї першої думки вбити його в лісі, але й відпустити живим на волю, означало б послати зрадника в табір Гійома де ла Марка з відомостями про їхню путь.

Зрештою, Дорвард склав остаточний план дій, виконання якого залежало тільки від нього самого, а він відчував, що здатний піти на все. Саме коли він підходив до монастиря, цей план був уже готовий в усіх подробицях.

На тихий стукіт чернець відчинив йому ворота й повідомив, що вся братія зараз у церкві й молитиметься там до світанку, щоб небо простило їм учорашні гріхи.

Шановний чернець запропонував і Квентінові взяти участь в їхніх молитвах, але одяг шотландця був такий мокрий, що він попросив для себе дозволу посидіти біля вогню на кухні й обсушитися до ранку. Він особливо дбав, щоб циган, коли вони тепер зустрінуться, не помітив ніяких слідів його відсутності з монастиря. Чернець не тільки дав йому такий дозвіл, але й вирішив поговорити з ним, та й сам Дорвард хотів дістати певні відомості про два шляхи, за які згадували в своїй розмові циган з ландскнехтом. Цей чернець зауважив, що, як справжнім прочанкам, дамам слід їхати правим берегом Мааса коло «Хреста волхвів».

Квентін відповів, що дами вирішили неодмінно відвідувати всі святі місця й безумовно відвідали б і цей «Хрест волхвів», але вони чули, що тепер небезпечно їхати правим берегом ріки, бо там бешкетують солдати лютого Гійома де ла Марка.

— Борони нас боже, — сказав отець Франциск, — від того, щоб Арденський Вепр знову влаштував своє лігво так близько від нас. А втім, широкий Маас буде добрим бар'єром поміж ним і нами, навіть коли б це й було так.

— Але бар'єра цього не буде поміж цим мародером і моїми дамами, коли ми переправимося через ріку і їхатимемо правим берегом, — зауважив шотландець.

— Небо захистить прочан, — сказав чернець, — бо важко уявити, щоб волхви в цьому святому місті Кельні дозволили такій собаці, як Арденський Вепр, грабувати й ображати прочан, що їдуть ушанувати їхні святі мощі.

Хоч як покладався Квентін на заступництво святих волхвів, але він не забував, що його дами були прочанками тільки в суто земних інтересах, а тому вирішив їхати безпечним шляхом. Коли, нарешті, одяг трохи висох, Квентін пішов до свого покою, щоб спочити до світанку.

Розділ XVIII

ВОРОЖБА

Ледве розвиднілося, як Квентін Дорвард покинув свою маленьку келію, розбудив заспаних слуг і з більшою, ніж звичайно, дбайливістю доглядав, щоб усе було готове до денної подорожі. Попруги й вуздечки, збрую й підкови коней — все він оглянув сам. Коні під його доглядом були добре нагодовані, щоб витримати довгий переїзд протягом дня.

Після цього Квентін повернувся до своєї кімнати, старанно, як ніколи, озброївся і підперезався мечем, передчуваючи близьку небезпеку.

Він сказав дамам, що цього ранку треба рушати раніш, ніж звичайно. Тому вони залишили монастир одразу після сніданку, за який так само, як і за всю гостинність, дами віддячили багатими подарунками.

Пріор благословив їх, коли вони сідали на коней, і поздоровляв Квентіна з тим, що немає його провідника. — Бо, — сказав він, — краще впасти на дорозі, ніж мати допомогу від злодія і розбійника.

Квентін не зовсім поділяв цю думку: він хоч і знав, що на цигана покладатися не можна, але гадав використати його послуги і, водночас, обдурити його. Аж от, не встигла маленька кавалькада від'їхати й на сто туазів від монастиря й

суміжного з ним села, як Магрібін приєднався до неї, їдучи, як звичайно, на своєму рухливому й дикому на вигляд конику. Їхня дорога йшла вздовж берега того самого струмка, де вночі Квентін підслухав таємничу нараду, і ледве Хайреддін порівнявся з ними, як вони проїхали під тією самою вербою, яка вчора дала Дорвардові змогу сховатися.

Спогади, які викликало це місце в пам'яті Квентіна, звернули його думки на зрадника-провідника.

— Де ти ночував цю ніч? — спитав шотландець.

— Ваша мудрість скаже вам про це, якщо ви поглянете на мій плащ, — відповів циган, показуючи на свій одяг, до якого пристали стеблини сіна.

— Добрий стіжок сіна, — сказав Квентін, — це саме постіль для звіздочота.

— Проте, вона припала більш до вподоби моєму Муцеві, ніж мені, — сказав Хайреддін, плескаючи свого коня по шиї, — бо в нього були і паша і притулок. Оті лисі дурні відв'язали його й пустили, боячись, щоб кінь розумної людини не заразив мудрістю всіх монастирських ослів. Добре, що Муц знає мій свист і бігає за мною всюди, як собака, інакше ми б не побачилися більш ніколи.

— Скільки разів я казав тобі, — суворо зауважив Дорвард, — щоб ти облишив свою непристойну балаканину, коли тобі доводиться бути в товаристві достойних людей. І я обіцяю тобі, що коли ти погано поводитимешся, як провідник, то мій шотландський кинджал одразу знайде твоє поганське серце, хоч від цього мені було б не більш честі, ніж коли б я заколов свиню.

— Вепр близько споріднений із свинею, — сказав циган, не моргнувши оком під гострим поглядом Квентіна і не змінивши свого байдужого голосу. — А багато людей, — додав він, — з честю, задоволенням і користю для себе вбивають вепрів.

Здивований його зауваженням і не певний того, чи не знає циган більш, ніж треба, Квентін припинив розмову і від'їхав назад, на свій звичайний пост поруч із дамами.

Ми вже згадували, що протягом подорожі поміж Дорвар-

дом і дамами встановилися майже дружні взаємини. Старша графиня, упевнившися, що він дворянин з походження, ставилася тепер досить прихильно до нього й поводилася з ним, як з рівним. Її племінниця не так одверто виявляла свою прихильність до нього, але її замішаність і боязкість, на думку Квентіна, були добрим знаком. В усякому разі, він бачив, що його присутність і розмова з ним не були зовсім байдужі для неї.

Ось чому Квентін всю дорогу розважав своїх прекрасних супутниць піснями та оповіданнями своєї батьківщини. Пісні він співав рідною мовою, а оповідання намагався переказувати своєю недосконалою французькою мовою, такою ж потішною для дам, як і самі ці оповідання. Але цього тривожного ранку він їхав поруч з графинями де Круа, навіть не намагаючись розважити їх, і вони не могли не помітити його мовчання.

— Нашого молодого супутника побачив вовк[1], — сказала пані Амеліна, натякаючи на одне старовинне повір'я, — і через це він позбувся мови.

«Краще було б сказати, що я вистежив лисицю», — подумав Квентін, але нічого не відповів.

— Чи здорові ви, пане Квентін? — спитала графиня Ізабелла з такою тривогою в голосі, що аж почервоніла, бо висловила більш співчуття до нього, ніж сама хотіла.

— Він там бенкетував з веселими ченцями, — сказала пані Амеліна. — Шотландці подібні до німців, які цілу ніч сидять за рейнвейном, а вранці приходять з головним болем до бесідки своєї дами.

— Ні, благородні пані, — сказав Квентін, — я не заслуговую вашого докору. Добрі ченці всю ніч молилися в церкві, а щодо мене, то я випив тільки чарку їхнього найлегшого вина.

— Це погане вино спричинилося до такого настрою, — сказала графиня Ізабелла. — Підбадьортеся, пане Квентін,

---

[1] За старих часів в Італії вважали, що коли людину зустріне вовк і побачить її перш, ніж вона встигне подивитися на нього, то ця людина позбувається мови і робиться німа.

а якщо вам доведеться колись відвідати мій старий Бракемонський замок, то я сама буду вам за виночерпія й почастую вас таким благородним вином, якого ніколи не виробляли виноградарі Гохгейма або Йоганнісберга.

— Шклянка води, благородна панно, з ваших рук... — почав Квентін, але голос його затремтів і Ізабелла продовжувала, немов би не відчувши всієї ніжності, з якою він вимовив це слово.

— Це вино укладав у глибоких підвалах Бракемона ще мій прадід, рейнграф Готфрід, — сказала графиня Ізабелла.

— Який здобув руку її прабабки, — встряла в розмову пані Амеліна, — тим, що довів свою першість як рицар на великому турнірі в Страсбурзі. Десять рицарів там було вбито на арені. Але ці дні проминули і ніхто тепер не думає про те, щоб битися заради честі або для втіхи засмученої красуні.

На це Квентін відповів, що немає і тепер ще нестатку в такому рицарстві, про яке каже пані Амеліна, і що коли б уже його не було ніде в світі, то воно все ж таки палало б у серцях шотландських дворян.

— Ти тільки послухай, що він каже! — вигукнула пані Амеліна. — Він хоче, щоб ми повірили тому, що в його холодній і похмурій країні ще палає той благородний вогонь відваги, який згас у Франції й Німеччині! Бідний юнак, схожий на швейцарського горянина, який збожеволів від пристрасті до своєї батьківщини. Не дивно, якщо він розповідатиме нам про шотландський виноград і маслини.

— Ні, пані, — сказав Дорвард, — про вино й маслини наших гір я небагато можу розповісти, хіба тільки, що наші мечі можуть примусити наших заможніших сусідів постачати нам ці коштовні речі як данину. Але щодо непорушної вірності й незаплямованої честі шотландців, то по мені буде видно, наскільки ви можете звірятися на них.

— Ваші слова таємничі, мабуть, ви знаєте, що нам загрожує якась неминуча небезпека? — сказала пані Амеліна.

— Я прочитала це вже годину тому в його очах! — вигукнула панна Ізабелла, заламуючи руки. — Пресвята діво, що ж з нами станеться?

— Нічого, сподіваюся, крім того, що ви забажаєте, — поспішно відповів Дорвард. — А тепер я мушу запитати вас, благородні дами, чи можете ви звіритися на мене?

— Звіритися на вас? — сказала графиня Амеліна. — Авжеж, без сумніву. Але до чого це запитання? Або якого довір'я ви хочете від нас?

— Я, з свого боку, — додала графиня Ізабелла, — цілком звіряюся на вас без усяких застережень. Коли ви можете зрадити нас, Квентіне, то я ніде більш не шукатиму вірності на землі.

— Благородна панно, — відказав Дорвард, дуже зрадівши, — ви віддаєте мені велику честь. Я маю намір змінити нашу путь, поїхавши навпростець лівим берегом Мааса до Льєжа, замість того, щоб переїжджати Маас у Намюрі. Це не збігається з наказом короля Луї і з вказівками провідника. Але в монастирі я чув, що на правому березі Мааса вештаються бандити, а бургундські солдати послані туди винищувати їх. І те і інше непокоїть мене. Чи дасте ви мені дозвіл ухилитися від призначеного маршруту?

— Даю вам на це мій цілковитий дозвіл, — відповіла молодша дама.

— Кузино, — заперечила пані Амеліна, — я поділяю твою думку й вірю, що юнак бажає нам тільки добра, але подумай, що цим ми порушимо наказ короля Луї.

— А яке нам діло до його наказів? — спитала панна Ізабелла. — Я, дякуючи долі, не його підданка. Крім того, цей хитрий деспот уже раз обдурив нас.

— Тоді нехай буде над вами благословення боже за такі слова, панно, — весело сказав Квентін, — а коли я не заслужу вашого довір'я, то нехай мене четвертують кіньми в цьому житті й засудять на вічні муки в пеклі.

Сказавши так, він підігнав свого коня й приєднався до цигана. Цей чоловік, здавалося, мав надзвичайно байдужу або незлостиву вдачу. Образи й загрози ніколи не залишалися в його пам'яті і він так просто став розмовляти з Квентіном, немовби вони нічого не сказали неприємного один одному протягом ранку.

«Собака не гарчить тепер, — подумав шотландець, — бо має намір розправитися зі мною раз і назавжди, коли зможе вхопити мене за горло. Але ми ще спробуємо скерувати проти нього його ж власну зброю».

— Шановний Хайреддін, — сказав він, — ти їдеш з нами вже більш, ніж десять днів, але досі ще не показав, як ти вмієш ворожити. А ти ж виявляв це своє вміння в кожному монастирі, ризикуючи при цьому ночувати в стіжку сіна.

— Ви ніколи не просили мене, щоб я показав своє вміння, — сказав циган. — Ви, як і всі інші люди, задовольняєтесь тим, що глузуєте з тайн, яких не розумієте.

— Гаразд, покажи мені тепер своє вміння, — сказав Квентін і, знявши рукавичку, простяг йому руку.

Хайреддін старанно розглянув усі лінії, які перехрещувалися на долоні шотландця, і всі виступи там, де починаються пальці.

— Ось рука, — сказав Хайреддін, — яка показує, скільки її власникові довелося зазнати трудів і небезпек. Вона рано звикла до меча, але, крім того, торкалася й застіжок молитовника.

— Про все моє минуле життя ти міг довідатися в когось, — перебив його Квентін. — Краще розкажи мені щось про майбутнє.

— Ця лінія від «горба Венери», — продовжував циган, — яка не переривається несподівано, але йде далі поруч із лінією життя, свідчить про те, що ви здобудете велике багатство, одружившись з якоюсь багатою й благородною жінкою.

— Такі обіцянки ти даєш усім, хто звертається до тебе за порадою, — заперечив Квентін. — Це звичайні ваші викрутаси.

— Те, що я вам кажу зараз, так само правдиво, — продовжував циган, — як і те, що скоро вам загрожуватиме небезпека. Як я бачу з цієї яскравої кривавочервоної лінії, що перетинає «столову лінію», ця небезпека буде від удара меча або іншого насильства, від якого вас урятує тільки відданий друг.

— Чи не ти сам? — спитав Квентін, обурений тим, що

хіромант, розраховуючи на його легковірність, щоб підтримати свій авторитет, пророкував про можливі наслідки своєї ж зради.

— Моє мистецтво, — заперечив циган, — нічого не каже мені про мене самого.

— Ну, щодо цього, то ясновидці моєї країни, — сказав Квентін, — кращі від вас, бо вони вміють передбачати й ті небезпеки, які загрожують їм самим. Я також, як шотландець, не забув цього мистецтва. Я доведу це тобі, Хайреддіне: небезпека, яку ти мені віщуєш, загрожує мені на правому березі Мааса і я хочу уникнути її, поїхавши до Льєжа лівим берегом.

Провідник вислухав ці слова з байдужістю, якої Квентін, знаючи задум Магребіна, ніяк не міг зрозуміти.

— Коли ви здійсните ваш намір, — відповів циган, — то небезпека, що вам загрожує, загрожуватиме мені.

— Мені здалося, — зауважив Квентін, — що ти щойно сказав, ніби не можеш віщувати своєї власної долі?

— Не можу так, як провіщав вашу долю, — по лініях на долоні, — відказав Хайреддін. — Але досить хоч трохи знати Луї де Валуа, щоб провіщати, що він накаже повісити вашого провідника, коли вам буде завгодно збочити з указаного ним шляху.

— Щасливе закінчення подорожі, — сказав Квентін, — виправдає збочення з призначеного королем шляху.

— Авжеж, — відповів циган, — коли ви певні того, що король мав на увазі саме таке закінчення цієї подорожі.

— А про яке ж інше закінчення міг думати король? І чому ти гадаєш, що в нього міг бути якийсь інший намір, крім того, що є в його писаному наказі? — запитав Квентін.

— Просто тому, — відповів циган, — що кожен, хто хоч трохи знає християннішого короля, розуміє, що про той намір, який він найбільш бажає здійснити, він найменш говорить. Нехай наш ласкавий Луї пошле дванадцять послів з дорученнями і я ладен просунути свою голову в петлю, поручившись, що в одинадцятьох дорученнях немає чогось такого, що в них не написано, а лишається на дні чорнильниці.

— Мені немає діла до твоїх дурних підозр, — відказав Квентін. — Мій обов'язок простий і ясний — благополучно приставити дам до Льєжа. Тому я й гадаю, що я краще виконаю цей обов'язок, поїхавши лівим берегом Мааса. Крім того, це ж найкоротший шлях до Льєжа. Переїхавши ріку, ми згаяли б багато часу і втомилися б. Навіщо нам це робити?

— Тільки на те, що всі прочани, простуючи до Кельна (а графині вдають із себе прочанок), завжди їдуть до Льєжа правим берегом, — сказав Хайреддін, — і коли б дами зробили, як ви пропонуєте, то це викликало б підозру.

— Коли нас хто запитає, чому ми їдемо так, а не інакше, — зауважив Квентін, — то ми скажемо, що боїмося лихого герцога Гельдернського, або Гійома де ла Марка, або «шкуродерів» і ландскнехтів на правому березі річки і через те їдемо лівим берегом.

— Як вам завгодно, мій добрий пане, — заявив циган. — Мені однаково, чи вести вас правим чи лівим берегом Мааса: ви самі й виправдуватиметесь у цьому перед вашим паном.

Квентін, хоч і здивувався, але водночас і зрадів, що Хайреддін так швидко погодився на зміну їхнього маршруту, бо він потребував його допомоги, як провідника. Крім того, прогнати цигана тепер — значить привести на їх шлях Гійома де ла Марка, з яким він підтримував зносини; а коли Хайреддін залишився б з ними, то Квентін міг би стежити за ним, як і досі.

Отже, маленький загін їхав лівим берегом широкого Мааса так швидко й успішно, що вранці другого дня прибув до Льєжа. Тут вони довідалися, що єпископ Льєжський через стан свого здоров'я, але певніш, мабуть, для того, щоб на нього не напало зненацька численне бунтарське населення міста, переніс резиденцію до свого чудового замку Шонвальд за одну милю від Льєжа.

Саме коли вони наблизилися до замку, єпископ повертався туди на чолі довгої процесії з сусіднього міста. В цій блискучій процесії брали участь духовні, світські, цивільні й військові особи, як про це сказав автор старовинної балади:

«Багато було попереду з хрестами —
Позаду не менш їх було з списами».

Ще здалека процесія вразила подорожніх своєю довжиною. Вона йшла вздовж зеленого берега Мааса й, сягаючи єпископської резиденції, зникала в чорній пащі готичних воріт.

Під'їхавши ближче, наші подорожні побачили, що околиці замку, як і зовнішній вигляд його, свідчили про непевність і страх. Навколо замку й поблизу нього стояли озброєні загони вартових, а самий замок усім своїм похмурим громаддям свідчив, що вжито всіх заходів до його оборони.

Коли Квентін сповістив про прибуття графинь де Круа, їх одразу шанобливо запросили до великої зали, де їх зустрів сам єпископ у присутності свого невеличкого двору. Він не дозволив їм поцілувати його руки, але привітав їх з галантністю світського государя.

Луї де Бурбон, єпископ Льєжський, не переобтяжував себе духовними обов'язками і не дуже суворо додержував монастирського режиму. Він був таким близьким спільником герцога Бургундського, що той порядкував у його єпископських володіннях, як у своїх власних, а єпископ у всіх суперечках обстоював права герцога.

— Той, хто наважиться образити Луї де Бурбона, — казав звичайно герцог, — матиме перш за все справу зі мною.

Ця загроза, беручи до уваги могутність герцога, могла б лякати всіх неспокійних сусідів, але не багатих і незадоволених громадян міста Льєжа; вони не бажали визнавати ніяких обмежень своїх прав.

Прелат пообіцяв графиням де Круа, що постарається виклопотати їм помилування. Він сподівався, що йому пощастить на тому, бо Кампо-Бассо вже не користався з такої ласки герцога, як раніш. Він обіцяв їм таке заступництво, яке було в його владі, але зітхання, з яким він давав цю обіцянку, показувало, що влада його не така міцна, як він запевняв на словах.

— В усякому разі, дочки мої любі, — сказав єпископ тоном, в якому поєднувалася церковна солодкомовна єлейність із спадковою рицарською чемністю дому Бурбонів, —

борони боже, щоб я залишив благородних дам на гнів розлюченого опікуна. Я мирна людина, хоч тепер у житлі моєму чути брязкіт зброї. Будьте спокійні, що я піклуватимуся за вашу безпеку, як за свою власну. А в крайньому разі ми забезпечимо ваш переїзд до Німеччини, бо навіть воля нашого брата й покровителя, Карла Бургундського, не примусить нас порядкувати вами проти вашого бажання. На великий наш жаль, ми не можемо знайти для вас іншого притулку, як цей замок, бо такий тепер вплив дітей диявола серед мешканців Льєжа. Але тут ви завжди бажані гості і так само цей юнак, якого ви так хвалили і якому особливо ми дамо наше благословення.

Тут Квентін, звичайно, мусив стати навколішки, щоб узяти єпископське благословення.

— Щодо вас самих, — продовжував прелат, — то ви житимете разом з моєю сестрою Ізабеллою, Трірською канонісою[1].

Він з усією чемністю провів дам до покоїв своєї сестри, а його мажордом, напівдуховний, напівсвітський сановник, повів Квентіна до призначеної йому кімнати. Решта почету була розміщена зі слугами єпископа.

При цьому Квентін не міг не спостерегти, що присутність цигана, яка так бентежила населення монастирів, де вони зупинялися дорогою, тут не привертала до себе нічиєї уваги.

Розділ XIX

МІСТО

Розлучившися з панною Ізабеллою, чий погляд, був для нього протягом стількох днів провідною зорею, Квентін відчув у своєму серці чудну порожнечу й холодність, яких він ніколи ще не відчував.

Горде серце Квентіна не могло стерпіти, що його відпускали, як звичайного слугу, як провідника, що закінчив доручену йому справу. Він намагався відкинути смуток, але

[1] Каноніса — черниця.

всі його зусилля були марні. Сівши на лутці глибокого готичного вікна, крізь яке освітлювалася велика зала в Шонвальді, він став роздумувати над своєю гіркою долею, що не дала йому ні високого сану, ні достатнього багатства, щоб він міг здійснити свою сміливу мрію.

Квентін намагався розвіяти свій сум тим, що написав і відіслав з Карлом, одним із своїх служників, повідомлення королю про прибуття графинь де Круа до Льєжа. Кінець кінцем, його природна бадьорість повернулася до нього, збуджена, мабуть, заголовком старого роману, який лежав на підвіконні. На титульному аркуші було написано:

«Як зброєносець без майна і прав
Угорську королівну покохав».

Читаючи історію, що так дивно нагадувала його власну, Квентін раптом відчув дотик чиєїсь руки до свого плеча й побачив цигана, який стояв біля нього.

Після викриття зради Хайреддін став таким ненависним Квентінові, що він з усією суворістю спитав його, чому той наважився доторкнутися до християнина й дворянина?

— Тільки тому, — відповів циган, — що я бажав би знати, чи не втратив християнський дворянин свого чуття так само, як свого слуху й зору. Я вже кілька хвилин стою тут і говорю вам, а ви дивитеся на ці клаптики жовтого паперу, немовби в них були чари, що перетворили вас на статую.

— Гаразд, чого тобі треба? Кажи й забирайся геть!

— Я бажаю того, чого всі люди бажають, хоч небагато з них задовольняється цим, — сказав Хайреддін. — Я бажаю того, що мені належить, — мої десять золотих за те, що я був провідником для ваших дам.

— Якої винагороди ти наважуєшся вимагати від мене, крім тієї, щоб я зглянувся на твоє нікчемне життя? — гнівно сказав Дорвард. — Адже ж ти хотів зрадити їх дорогою.

— Але я ж не зрадив їх, — сказав Хайреддін, — коли б я зробив так, то не просив би винагороди ні від вас, ні від них, а тільки від того, для кого було б корисно, щоб вони поїхали правим берегом ріки. Сторона, якій я служив, це та сторона, яка мусить сплатити мені.

— Тоді нехай твоя винагорода загине разом з тобою, зраднику! — сказав Квентін, відраховуючи йому гроші. — Забирайся до Арденського Вепра або до самого чорта, тільки щоб очі мої тебе не бачили, інакше я тебе відряджу на той світ!

— До Арденського Вепра! — повторив циган з більшим здивованням, ніж яке взагалі відбивалося на його обличчі. — Отже, це була не випадкова догадка, яка привела вас до думки змінити шлях? Чи може й справді в інших країнах є засоби ворожби кращі, ніж у наших мандрівних племен? Верба, під якою ми розмовляли, не могла переказати наших слів. Але ні-ні-ні! Який я дурень! Розумію, розумію! Верба над струмком коло того монастиря: я ж бачив, як ви подивилися на неї, проїжджаючи на віддалі п'ятьох льє від того гнізда трутнів. Вона справді не могла чути, але на ній міг сховатися хтось з вушима! Відтепер я влаштовуватиму мої наради не інакше, як на відкритій рівнині; ні кущика, ні будяка не буде близько, щоб за ним заховався шотландець. Ха! ха! Шотландець побив цигана його ж витонченою зброєю. Але знай, Квентін Дорвард, що ти перехитрував мене тільки собі на шкоду. Так! Доля, яку я віщував тобі по лініях руки, не спіткала тебе лише через твою впертість.

— Присягаюся святим Андрієм, — сказав Квентін, — твоє нахабство присилює мене сміятися проти моєї волі. Як це успіх твого підлого зрадництва міг бути мені на користь? Справді, я чув, що ти умовлявся не губити моє життя, умова, яку твій достойний спільник неодмінно забув би, як тільки ми перейшли б до рукопашної. Але як твоя зрада могла дати мені щастя, — цього я не можу зрозуміти.

— Не варто думати про це, — відказав Хайреддін, — бо я все ж таки здивую вас своєю вдячністю. Коли б ви не сплатили мені моєї плати, то я вважав би, що ми вже поквиталися, і я б покинув вас. Тепер я залишаюся вашим боржником за ту справу на березі Шера.

— Мені здається, що я вже стягнув з тебе цей борг, лаючи й проклинаючи тебе, — зауважив Квентін.

— Жорстокі або лагідні слова, — промовив циган, — це

ж тільки вітер, який не збільшує й не зменшує ваги на терезах. Коли б ви вдарили мене замість загроз...

— Я й зараз можу віддати свій борг таким способом, коли ти ще дратуватимеш мене тут!

— Я б не радив вам так його віддавати, — сказав циган, — бо така розплата може перевищити борг і на нещастя зробить вас моїм боржником. А я не такий, щоб вибачити або й зовсім забути про це. А тепер бувайте, але не надовго: я йду попрощатися з графинями де Круа.

— Ти? — здивовано вигукнув Квентін, — тебе допустять до графинь? І тут, у такому місці, де вони живуть як монашки під заступництвом сестри єпископа, благородної каноніси? Це неможливо!

— Проте, Марта чекає на мене, щоб провести до них, — заперечив циган глузливо, — і я мушу просити вашого пробачення, коли покину вас так несподівано.

Він обернувся, немовби збираючись іти, але одразу зупинився й проказав дуже серйозно й виразно:

— Я знаю ваші надії. Вони сміливі, але не будуть даремні, коли я допоможу їм. Кожну жінку можна підкорити. Граф — це тільки назва, яка так само прикладатиметься до Квентіна, як назва герцога прикладається або личить Карлові, або назва короля личить Луї.

Перш, ніж Дорвард міг відповісти, циган вийшов з зали. Квентін побіг за ним, але краще, ніж шотландець, знайомий з усіма ходами й переходами будинку, Хайреддін випередив його і зник, збігши маленькими східцями вниз. Не зважаючи на це, Дорвард ішов далі, сам не усвідомлюючи добре, чому він так робив. Сходи закінчувалися дверима, що відчинялися в одну з алей саду, де він знов побачив на мить цигана, який біг якоюсь покрученою алеєю й був уже далеко.

З двох боків сад був оточений будовами замку — величним громаддям, що нагадувало своєю архітектурою водночас і фортецю і монастир. З двох інших боків здіймалися зубчасті мури. В протилежному кінці саду, під масивною аркою, вкритою плющем, Хайреддін озирнувся і подав рукою прощальний знак своєму переслідувачеві. Дорвард

побачив, як потайну фіртку справді відчинила Марта й допустила цигана ввійти до покоїв графинь де Круа. Квентін кусав губи з обурення й докоряв собі, що не повідомив дам про шахрайство Хайреддіна. Самовпевнене нахабство, з яким циган обіцяв допомогти йому в його особистих справах, ще збільшувало його гнів і обурення. Йому здавалося, що й саме кохання його до графині Ізабелли було б опоганене, коли б воно мало успіх через такого посередника. — Але все це обман, — сказав він сам до себе, — махінації його підлого ремества. Він якоюсь брехнею домігся, що дами допустили його до себе, і зробив це з якимсь лихим наміром. Добре, що я довідався, де саме вони живуть. Я підстережу Марту й випрошу собі побачення з ними, хоч би для того, щоб застерегти їх. Шкода, що мені доводиться вживати хитрощів, коли такий, як він, має відкритий доступ до них.

Тимчасом як закоханий юнак заглибився в свої роздумування, до нього підійшов один старий сановник з придворних єпископа і сказав, що цей сад не призначений для широкого загалу, а лише для самого єпископа та його найпочесніших гостей.

Квентін так замислився, що старий мусив повторити свої слова двічі перш, ніж він добрав у чому річ. Схаменувшися, він поклонився й поспішив вийти з саду, а офіціальна особа ввесь час ішла за ним, обтяжуючи його нудними виправдуваннями, що це є лише виконання обов'язку. Сановник так бажав загладити ту образу, яку, він гадав, Дорвард узяв близько до серця, що ввесь час намагався зав'язати з ним розмову. Проклинаючи в думках цього прихильника формальностей, Квентін сказав, що йде до міста, і так прискорив ходу, що в сановника пропала всяка охота супроводити його. За кілька хвилин Квентін був уже у Льєжі, тоді одному з найбагатших міст у Фландрії і, звичайно, в цілому світі.

Сум, навіть любовний сум, лежить не так уже глибоко, принаймні, в серцях людей мужньої і гнучкої вдачі. Через кілька хвилин Квентін був так захоплений різноманітністю й швидкою зміною вражень від невпинної метушні на багатолюдних вулицях Льєжа, немов би ніколи й не було на світі якоїсь там графині Ізабелли.

Багатоповерхові будинки, величні, хоч вузькі й похмурі вулиці, розкішна виставка найдорожчого краму й блискучої зброї по складах, магазинах і крамницях, великий і строкатий натовп, в яскравому одязі, невпинний рух возів, навантажених предметами вивозу й довозу: сукном, саржею, різноманітною зброєю, цвяхами, залізними виробами, речами розкоші — все це була картина такої кипучої діяльності, добробуту, розкоші і блиску, якої досі Квентін не бачив. Він дивувався також, коли побачив цілу систему каналів, які, сполучаючись з Маасом, служили водним шляхом для торговельних потреб.

Але от Квентін почав спостерігати, що й сам він став предметом уваги різних груп городян, які, здавалося, зібралися подивитися на нього. Цих спостерігачів ставало дедалі більше і очі кожного були скеровані на Квентіна.

Нарешті він опинився в центрі досить численного натовпу, який почтиво розступався перед ним, уникаючи штовхати його або заважати його рухам.

Квентін оглянувся навколо й, зупинивши погляд на веселому, ставному й поважному чоловікові, який, судячи по його бархатному плащу і золотому ланцюгу на шиї, міг бути, на його думку, важливою особою, спитав його, що в ньому так здивувало льєжських городян? Або чи не мають мешканці Льєжа такого звичаю, щоб оточувати юрбою чужоземців, які випадково потрапляють до їхнього міста?

— Звичайно, ні, пане, — відповів городянин. — Льєжці добачають у вашому вигляді і вбранні щось таке, що дуже приємно побачити нам у нашому місті.

— Це все звучить дуже чемно, шановний пане, — відповів Квентін, — але, присягаюся хрестом святого Андрія, я не можу добрати, що саме ви хочете сказати.

— Ваша присяга, пане, — зауважив городянин, — так само, як і ваша вимова, впевняють мене, що ми не помилилися.

— Присягаюся моїм покровителем святим Квентіном, — сказав Дорвард, — я ще менш вас розумію.

— Ось знову, — встряв у розмову ще один льєжець,

лукаво і багатозначно поглядаючи на Квентіна. — Може, не слід було б нам звертати увагу на те, що ви, шановний пане, вважаєте за краще таїти. Але навіщо тоді присягатися святим Квентіном, коли ви не хочете, щоб я розтлумачив ваші слова? Ми знаємо, що добрий граф де Сен-Поль, який там тепер перебуває, бажає нам добра.

— Присягаюся моїм життям, — сказав Квентін, — тут якесь непорозуміння. Я нічого не знаю про Сен-Поля.

— Авжеж, ми й не питаємо вас, — промовив городянин. — Тільки послухайте, що я скажу вам на вухо. Мене звуть Павійон.

— А що мені, власне, до цього, пане Павійон? — здивувався Квентін.

— Авжеж, нічого. Тільки я гадав, вам приємно буде дізнатися, що ви говорите з людиною надійною. А ось і мій колега Руслер.

Руслер висунувся наперед. Це був огрядний фламандець, кругле черево якого немов котилося перед ним через натовп. Він прошепотів своєму сусідові, щоб той був обережніший, і сказав тоном докору:

— Ви забуваєте, мій добрий колего, що тут надто відкрите місце. Пан не відмовиться зайти до мене або до вас випити склянку рейнського, і тоді ми почуємо більш про нашого друга й спільника, якого ми любимо від усього нашого чесного й щирого фламандського серця.

— В мене немає ніяких новин для вас, — нетерпляче сказав Квентін. — Я не хочу пити рейнського і єдине, чого я бажаю від вас, це, щоб ви, як шановні й поважні особи, наказали юрбі розійтися й дати мені змогу спокійно вийти з вашого міста.

— Ну, само собою, — сказав Руслер, — коли вже ви так наполягаєте на вашому інкогніто, то дозвольте запитати вас прямо: чому ви носите відзнаки вашого корпусу, коли ви хочете, щоб вас не пізнали в Льєжі?

— Які відзнаки і якого корпусу? — вигукнув Квентін. — Ви маєте вигляд поважних людей і серйозних громадян, проте, хай йому біс, ви або самі божевільні, або бажаєте, щоб я зробився таким.

— Чорт забирай! — сказав інший громадянин, — цей юнак примусить лаятися самого святого Ламберта! Ну, хто носить шапку з хрестом святого Андрія й французькою лілією, крім шотландських лучників гвардії короля Луї?

— Припустімо навіть, що я лучник шотландської гвардії. Чому ж вам дивно, що я ношу форму частини, до якої належу? — нетерпляче запитав Квентін.

— Він признався, він признався! — вигукнули Руслер і Павійон, повернувшися до своїх співгромадян і розмахуючи руками. — Він сам визнав, що він лучник гвардії Луї — Луї, оборонця вольностей Льєжа!

Знявся галас і крики юрби, до яких домішувалися окремі вигуки: — Хай живе Луї Французький! Хай живе шотландська гвардія! Геть податки! Хай живе хоробрий Арденський Вепр! Геть Карла Бургундського! На смітник Бурбона з його єпископством!

Очманівши від шуму, який збільшувався щоразу від голосів на далеких вулицях і майданах, Квентін, нарешті, догадався, у чім справа, і міг вирішити, як йому треба поводитися.

Він уже забув, що після сутички з герцогом Орлеанським і Дюнуа один з його товаришів забрав його шолом, розколотий мечем, і дав йому замість нього одну з тих підбитих сталлю шапок, які були частиною обмундирування шотландської гвардії. Що особа з королівського корпусу з'явилася на вулицях міста, незадоволення якого розпалювалося агентами цього короля, — це зрозуміли, як вирішення Луї відкрито допомогти Льєжу. Поява поодинокого лучника розцінювалася, як запорука негайної допомоги від Луї, і дехто навіть запевняв, що допоміжні війська вже вступають до міста, хоч ніхто не знав, через які саме міські ворота.

Квентін швидко зрозумів, що переконати їх просто неможливо. Отже, він вирішив за краще очікувати й позбутися їх при першій нагоді. Тим часом його вже вели до ратуші, де швидко зібралися всі знатні особи міста, щоб вислухати новини, які він привіз з собою.

Не зважаючи на заперечення Квентіна, які вони вважали за вияв його скромності, двоє нових друзів його, що були бургомістри, вхопили його за руки й повели вперед. Попереду йшов Ніккель Блок, синдик корпорації різників, якого спішно викликали з бійні. Він так махав своєю смертельною сокирою, ще заплямованою кров'ю й мозком, що видно було, що він уже випив горілки. Позаду виступав Клаас Гаммерлейн, голова всіх ковалів і топильників, а за ним ішла, принаймні, тисяча ремісників цієї корпорації. Ткачі, цвяхарі, мотузярі, майстри й майстерові всіх цехів і спеціальностей юрмилися, щоб прилучитися до процесії, виходячи з усіх похмурих і вузьких вулиць. Здавалося, що врятуватися від цього — річ неможлива.

У такій скруті Квентін звернувся по допомогу до Руслера й Павійона, що вчепилися йому за руки і вели вперед. Він повідомив їх, що він не навмисне одяг шапку шотландського гвардійця і висловив жаль, що через це все тепер викрилось. Він натякнув також, що коли його тепер приведуть до ратуші, то йому доведеться розповісти всім про деякі справи, про які король наказав йому розповісти приватно тільки панам Руслерові й Павійонові з Льєжа.

Цей останній натяк дуже вплинув на обох шановних громадян. Тому вони швидко умовилися, що Квентін вийде з міста на деякий час, а вночі повернеться до Льєжа й поговорить з ними приватно в будинку Руслера, поблизу воріт, що напроти Шонвальда. Квентін не побоявся сказати їм, що тепер він проживав тимчасово в палаці єпископа, хоч справжнє його доручення, мовляв, було саме переговорити з льєжськими громадянами.

Після цього роз'яснення натовп у своєму русі доніс їх до дверей будинку Павійона, на одній з головних вулиць. Одразу поза цим будинком починався сад, що виходив на Маас, і поруч з ним велика чинбарня, бо патріотичний громадянин, як виявилося, був чинбарем.

Цілком натурально, Павійон запросив Квентіна до себе додому, щоб почастувати гаданого посла Луї. Тут Квентін скинув свою примітну шапку, натяг капелюх чин-

баря й накинув довгий плащ поверх свого вбрання. Павійон дав йому перепустку, щоб він міг заходити й виходити через міські ворота вночі або вдень, коли йому буде завгодно й зручно, а потім доручив його своїй дочці, вродливій фламандській дівчині, розказавши їй, що вона мусить робити. Тим часом сам він поспішив назад до свого колеги, щоб порадитись із своїми друзями в ратуші, як з'ясувати народові зникнення посла короля Луї.

Коли цей шановний громадянин вийшов, його дочка, Трудхен, з привітною усмішкою на рожевих вустах провела гарного чужинця покрученими алеями саду до берега ріки. Там вона посадила його в човен, що його приготували до від'їзду з усією поспішністю, на яку вони були здатні, двоє огрядних фламандців у коротких штанах, хутряних капелюхах і всипаних гудзиками куртках.

Тому що гарненька Трудхен розмовляла тільки фламандською мовою, Квентін міг виявити свою вдячність лише поцілувавши її в вишневі губи, проти чого фламандка не заперечувала, бо таких красивих кавалерів, як наш шотландський лучник, не кожного дня можна було зустріти серед льєжських городян.

Поки човен посувався повільними водами Мааса, Квентін мав досить часу вирішити, як йому розповісти про свою пригоду в Льєжі, коли він повернеться до єпископського замку. Він не хотів зраджувати осіб, які звірилися на нього, але й не міг таїти перед гостинним прелатом, що в його столиці назріває повстання. Отже, він вирішив обмежитися таким загальним оповіданням, яке було б застереженням для єпископа, але не називати імен.

Човен причалив до берега за півльє від замку, і Квентін, ступивши на землю, винагородив своїх перевізників гульденом, чим вони були дуже задоволені. Він уже був близько від Шонвальда, як дзвін продзвонив на обід. Поспішаючи до замку, Квентін побачив, що він підійшов до нього не з того боку, де були головні ворота. Але обходити ввесь замок — значить ще більш запізнитися. Отже, він пішов навпростець. Просто перед ним був зубчастий мур, можливо, того самого

саду, який він уже бачив, а в мурі фіртка, що виходила в рів. До цієї фіртки був прив'язаний човник, з якого можна було скористатися, на думку Квентіна, для переправи. Коли він підходив до рову, фіртка відчинилася, і звідти вийшов якийсь чоловік. Він плигнув у човник, переплив на той бік рову й потім довжелезною жердиною відштовхнув човник на те місце, де він стояв. Будучи вже досить близько від рову, Квентін побачив, що то був циган, який, уникаючи зустрічі з Квентіном, обминув ту стежку, де він стояв, і подався до Льєжа.

Ця зустріч дала Квентінові новий привід до роздумувань. Невже цей волоцюга ввесь час був у графинь де Круа? Ця думка так мучила Дорварда, що він остаточно вирішив домогтися побачення з ними, щоб розказати їм про віроломство Хайреддіна і про небезпечне становище їхнього покровителя єпископа.

З цією думкою він увійшов у замок через головні ворота й побачив, що в залі вже обідали. Одне місце на верхньому кінці стола поруч з капеланом єпископа було залишено для нього. Цей капелан, хоч і вітав Квентіна латинським прислів'ям: «Хто пізно приходить, тому залишаються кістки», але подбав, щоб йому поклали всі смачні страви.

Квентін коротко розповів про переполох, який зчинився від його появи в місті, де побачили, що він лучник гвардії Луї. Він додав жартуючи, що його нарешті ледве врятував від натовпу один огрядний льєжський громадянин з своєю дочкою.

Але всі присутні надто зацікавилися його оповіданням, щоб оцінити його жарти. Всі перестали їсти, слухаючи його, а коли він закінчив, за столом запанувало урочисте мовчання. Це мовчання порушив мажордом єпископа, сказавши тихим меланхолійним голосом:

— Господи, чого б тільки я не віддав, щоб швидше побачити цю сотню бургундських пікінерів!

— Чого ви так турбуєтесь про це? — сказав Квентін. — У вас тут багато справжніх солдатів, а ваші вороги — це тільки безладна юрба городян, яка, побачивши ваш прапор з озброєними людьми за ним, одразу кинеться тікати.

— Ви не знаєте льєжців, — відказав капелан. — Про них можна сказати так, як і про гентців, що вони найлютіші бунтівники в усій Європі. Двічі герцог Бургундський карав їх за бунти проти їхнього єпископа, позбавляв їх привілеїв, забирав їхні прапори й обтяжував їх новими податками. Останнього разу, коли він розбив їх у кривавому бою при Сен-Троні, де льєжці втратили майже шість тисяч убитими, герцог Карл відмовився вступити до міста через ворота. Він наказав розламати мур на сорок ліктів завширшки і на чолі свого рицарства в'їхав через проломину у Льєж як завойовник, з опущеним забралом і списом напереваги. Самі льєжці казали тоді, що коли б не його батько, герцог Філіпп Добрий, то Карл зруйнував би їхнє місто дощенту. І ось тепер, не зважаючи на все це, не замурувавши проломини і майже не поповнивши своїх арсеналів, — вони, ледве побачивши шапку лучника, готові знову розпочати заколот. Як на мене, то я бажав би для нашого єпископа, хоч не такого високого, але безпечнішого становища, бо тепер його мітра підбита не горностаєм, а колючками. Все це я навмисне кажу вам, пане чужоземцю, щоб ви зрозуміли, яке небезпечне місце цей замок Шонвальд. Я гадаю, що ваші дами поділяють мою думку, бо одного з своїх слуг вони відіслали до Франції з листами, де, без сумніву, повідомляють короля про свій намір шукати безпечнішого притулку.

Розділ XX

ЗАПИСКА

Коли вже пообідали, капелан, бажаючи довідатися від Квентіна про подробиці ранкової пригоди, провів його до покою, який своїми вікнами виходив у сад. Побачивши, що гість його чомусь позирав ввесь час у вікно на сад, він запропонував зійти з ним туди й помилуватися з цікавих чужоземних рослин, якими єпископ засадив свої садові грядки.

Квентін сказав, що вранці йому зробили там зауваження. Капелан усміхнувся й відповів, що справді раніш було забо-

ронено стороннім особам відвідувати єпископський сад. — Але це було, — додав він, знову усміхаючись, — тоді, коли наш шановний отець був ще молодим прелатом, не більш, як тридцятьох років, і коли багато прекрасних дам відвідували замок, щоб дістати тут духовну втіху. Звичайно, — продовжував він, опустивши очі з напівскромною й напівлукавою усмішкою, — ці дами, з хворою совістю, мусили мати якесь місце, щоб дихати свіжим повітрям, не зустрічаючи там сторонніх осіб. Але останніми роками ця заборона, хоч формально не скасована, вже втратила свою силу і залишається тільки як пережиток в уяві старого пана воротаря. Коли вам завгодно, ми зараз зійдемо й подивимося, що там є.

Для Квентіна ніщо не могло бути приємніше, як можливість вільно входити до саду, де він сподівався як не зустріти, то хоча б побачити предмет своєї любові у вікні якоїсь башти, як це було у гостиниці Флерделіс або в Дофіновій башті. Здавалося, що вже така доля Ізабелли — де б вона ні мешкала, бути дамою з башти.

Коли Дорвард з своїм новим другом зійшов у сад, то здавалося, що капелан тільки й цікавився земними справами, тимчасом як очі Квентіна, хоч і не шукали неба, але дивилися вздовж вікон, балконів і особливо башт, які виступали з усіх боків внутрішнього фасаду старої будови, щоб відшукати на цьому архітектурному небі свою «Велику Ведмедицю».

Захопившись спогляданням, закоханий юнак майже не слухав переліку рослин, трав і кущів, які показував його провідник. На деякі капелан рекомендував йому звернути увагу, бо з них виробляли ліки, на інші — через те, що їх додавали для запаху в напої, а ще на інші тому, що вони становили собою велику рідкість. Квентін удавав, що слухає уважно, але це було не так легко, і він у думках посилав до біса настирливого природознавця з усім його рослинним царством. Нарешті, він здихався його, коли продзвонив дзвін, закликаючи капелана на якусь відправу.

Шановний природознавець, прохаючи вибачити йому, що він мусить покинути свого нового друга, запевнив його, що

відтепер він може гуляти тут у саду аж до самої вечері, не боячись, що хтось його непокоїтиме.

— Тут, — сказав він, — я завжди готую мої казання. Мені здається, що я маю хист до них. Ось, коли хочете послухати, я казатиму зараз у каплиці, вшануйте мене своєю присутністю.

Квентін чемно відхилив цю пропозицію, посилаючись на головний біль, який найкраще можна заспокоїти свіжим повітрям, і, нарешті, настирливий панотець залишив його самого.

Можна уявити, що, оглядаючи тепер усі вікна, Квентін особливо придивлявся до маленької фіртки, через яку, як він бачив, Марта допустила Хайреддіна й де, на його думку, були покої графинь. Але ніщо там не ворушилося й не видно було нічого, що могло б ствердити або заперечувати цю думку. Нарешті, вже посутеніло і Квентінові здалося, що його блукання протягом такого довгого часу тут, у саду, могло привернути до себе чиюсь увагу.

Саме коли він востаннє проходив попід вікнами, він раптом почув над головою легкий обережний звук. Поглянувши вгору, він побачив, як відчинилося вікно і жіноча рука впустила записку, що впала на кущ розмарину біля стіни. Обережність, з якою була кинута ця записка, зобов'язувала його додержувати тайни. Сад був оточений, як ми вже казали, з двох боків будовами палацу, через це в нього виходило багато вікон покоїв. Але в саду була також бесідка, подібна до грота, яку послужливий капелан не забув показати Дорвардові. Схопити записку й сховатися в цьому гроті було справою однієї хвилини. Там він розгорнув дорогоцінний лист і не міг не бути вдячним ченцям з Ебербротіка, які навчили його читати.

Перший рядок наказував: «Прочитайте це так, щоб ніхто не побачив», а далі було написано: «Те, що ваші очі надто сміливо висловили, мої, мабуть, надто нерозсудливо зрозуміли. Але несправедливі переслідування надають сміливості жертві й краще вже звіритися на вдячність одного, ніж бути предметом домагань для багатьох. Трон фортуни стоїть на

скелі, але для відважних людей немає нічого неможливого. Коли ви наважуєтесь щось зробити для тієї, яка рискує всім для вас, то вам треба лише прийти завтра на світанку сюди в сад, маючи на своїй шапці синє з білим перо, але не ждіть дальших пояснень. Кажуть, що зорі, під якими ви народилися, призначили вам велике майбутнє. Прощавайте. Будьте віддані, мужні, рішучі й не майте сумніву щодо вашої фортуни».

Всередині цієї записки був перстень з діамантом, на якому в формі ромба вирізаний старовинний герб дому де Круа.

Першим почуттям Квентіна, коли він прочитав записку, були невимовні радість і гордість — радість і гордість, які, здавалося, підносили його аж до зір. Він тут же вирішив домогтися свого або померти.

В такому настрої, не можучи стерпіти ніяких розмов, що могли б хоч на хвилину відвернути від теми його роздумувань, Дорвард, нібито через головний біль, який він вигадав раніш, не пішов вечеряти, а, засвітивши лампу, пройшов до призначеної йому кімнати, щоб ще й ще раз перечитати дорогоцінну записку й поцілувати тисячу разів не менш дорогоцінний перстень.

Але такий захват не міг тривати ввесь час. Одна думка, яку він гнав від себе, як невдячну, несправедливу, тяжіла над ним. Юнак думав, що одвертість такого визнання не мала в собі тієї витонченості почуття, якої він чекав від панни Ізабелли. Ледве така неприємна думка закралася йому в голову, як він поспішив придушити її, як він роздушив би ненависну гадюку, що прокралася б на його ліжко. Невже йому, ощасливленому, задля кого графиня спускалася з своїх високих сфер, невже йому докоряти їй за цю ласку, без якої він не наважився б і очей підвести на неї? Хіба її стан і походження не надавали їй права порушити правила, за якими жінка мусить мовчати, доки її коханець не висловиться першим? Хіба не розповідається про такі випадки в історичних хроніках? Зброєносець без майна і прав, про якого він недавно читав, чи не був він подібний до нього? А, проте, великодушна угорська принцеса висловила йому ще й не в таких словах свою прихильність до нього:

«Тебе вітаю, бо про тебе мрію,
На тебе покладаю я надію,
Коханий мій, мій зброєносцю любий,
Чиї волію цілувати губи».

А далі в цій самій історії сам король Угорщини каже, що:

«Здобули честь собі й володіння
Пажі простії після одружіння».

Отже, кінець кінцем, Квентін від усього щирого серця примирився з тим, що графиня наважилася на такий сміливий вчинок, через який він досягне найвищого щастя.

Але після цього ще гірший сумнів закрався йому в душу. Зрадник Хайреддін, оскільки це було відомо Квентінові, перебував чотири години в покоях графинь і, беручи до уваги його натяки, що від нього залежить дальша доля Квентіна, чому не припустити, що все це влаштував він? А коли так, чи не ймовірно, що такий негідник використав це для якоїсь нової своєї зради. Все це слід було обміркувати якнайкраще, бо Квентін відчував до Хайреддіна таку огиду, що, на його думку, все пов'язане з ним, мусило неодмінно закінчитися лихом.

Ці думки проходили в голові Квентіна, як чорні хмари, затемнюючи чудовий краєвид, намальований там його фантазією, і цієї ночі він не міг заснути. На світанку він уже був у замковому саду з пером відповідного кольору на шапці. Ніхто протягом майже двох годин не звернув уваги на його появу. Нарешті він почув звуки лютні; одразу після цього розчинилося ґратчасте вікно просто над тією фірткою, через яку Марта впускала Хайреддіна, і в ньому в усій своїй дівочій красі з'явилася Ізабелла. Побачивши Дорварда, вона привітала його чемно й боязко, сильно почервонівши, коли він відповів їй глибоким і багатозначним поклоном, потім зачинила вікно й зникла.

Ніщо не могло б виявити істину з більшою наочністю! Правдивість цієї записки була підтверджена. Залишалося тільки терпеливо чекати, що буде далі, а про це прекрасна авторка листа навіть не натякнула йому. Але ніяка небезпека

не загрожувала їм: графиня Ізабелла була тепер у міцному замку під заступництвом государя, владу якого однаково поважали і духовні і світські люди. Просто не було причини зараз втручатися в її справи, а тому досить було того, щоб він був напоготові виконувати її накази. Але доля закликала його до дії раніш, ніж він міг думати.

На четверту добу свого перебування в Шонвальді Квентін ранком відіслав до двору Луї останнього з тих слуг, які супроводили його в подорожі, з листами до свого дядька й лорда Крофорда. В цих листах він відмовлявся служити надалі французькому королю, в чому виправдувала його та небезпека, яку він зазнав через зраду Хайреддіна. Того дня він лягав у постіль з рожевими думками, що ширяють навколо ліжка юнака, який щиро кохає й гадає, що на його кохання так само щиро відповідають.

Але сни Квентіна, що були спершу навіяні цими щасливими мріями, далі зробилися страшними.

Він прогулювався з графинею Ізабеллою коло спокійного озера, такого, які бувають в його рідних гірських долинах. Він казав їй про своє кохання до неї так, немовби не було ніяких перешкод для цього почуття поміж ними. Вона червоніла й усміхалася, слухаючи його. Але раптом картина змінилася. Замість літа настала зима, замість тихої погоди почалася буря. Вітри й хвилі забушували й забурхали з таким ревом, немовби демони води й повітря розпочали між собою страшний бій. Бурхливі води, здавалося, перегородили їм путь вперед і назад, а буря, що дедалі посилювалася, зривала й відносила їх з місця. Почуття неминучої загибелі охопило юнака і він прокинувся.

Першим рухом Квентіна було сісти на постелі й прислухатися із здивованням, бо шум бурі тривав і тепер. Справді, ця буря могла б перевершити найлютіші громовиці Гремпіенських гір. За хвилину вже було ясно, що до цього шуму спричинилася не лють невгамовних стихій, а гнів розлючених людей.

Він схопився з постелі й кинувся до вікна. Але вікно його кімнати виходило в сад, а в саду поки що все було спокійно.

Проте, відчинивши вікно, він міг упевнитися з криків, які долинали сюди, що численні й рішучі вороги обложили замок і йшли тепер на штурм. Ледве встиг він одягтися й озброїтися так швидко, як тільки можна було зробити це в темряві, як хтось тихенько постукав у двері. Очевидно Квентін загаявся з відповіддю або нетерпіння того, хто стукав, було занадто велике, але двері затріщали і в кімнату ввійшов Магрібін Хайреддін. В руках у нього була склянка; він доторкнувся до неї запаленим гнотом і в ній спалахнуло полум'я. Ним він засвітив ліхтарик, який витяг з-за пазухи.

— Ваш гороскоп, — сказав він замість привітання, — визначив цю хвилину для вашого рішення. Від неї залежатиме ваша дальша доля.

— Падлюко! — крикнув Квентін. — Нас оточує зрада, а де зрада, там і ти мусиш бути.

— Ви з глузду з'їхали, — відповів Магрібін. — Я зраджую когось лише тоді, коли мені це корисно, а яка ж мені користь зраджувати вас, коли мені вигідніше, щоб ви були цілі й незаймані? Послухайте хоч на хвилинку розумного слова, коли ви ще можете, бо потім воно вам уже не допоможе. Льєжці повстали... Гійом де ла Марк з своєю бандою веде їх. Коли б і можна було оборонятися, все одно ніщо не витримає його люті й, крім того, у нього куди більше бійців. Хто тут чинитиме опір? Коли ви бажаєте врятувати графиню, ходіть за мною. Кажу вам від імені тієї, яка прислала вам діамант з трьома леопардами на ньому!

— Веди мене! — вигукнув Квентін. — З цим ім'ям я не боюся ніяких небезпек.

— Я влаштую все так, — сказав циган, — що не буде ніяких небезпек, коли ви стримаєте свою руку. Бо, справді, чи вам не однаково, хто кого різатиме: єпископ свою паству, чи ця паства свого пастиря? Ха-ха-ха! Ходіть за мною, але будьте обережні! Ми поквитаємося з вами і ви матимете графиню вашою жінкою... Отже, за мною!

— Я йду, — відповів Квентін, витягаючи з ножен свій меч, — але коли я побачу хоч тінь якоїсь зради, твоя голова розлучиться з тілом і полетить більш як на три туази!

Бачачи, що Квентін одягнений і озброєний, циган кинувся вниз сходами поперед нього, і вони скоро досягли саду. Нічого ще не можна було ні бачити, ні чути, але коли Квентін вийшов на відкрите місце, шум з іншого боку замку зробився вдесятеро дужчий. Тепер можна було почути бойові крики обложників: «Льєж! Льєж! Вепр! Вепр!» і непевні вигуки єпископських солдатів, які захищали мури замку.

Квентін думав тільки про долю Ізабелли де Круа, коли вона потрапить до рук лютого й розбещеного розбійника, що саме цієї хвилини вдирався в ворота замку. Він примирився навіть із тим, що циган подає йому допомогу, як іноді безнадійно хворі не відмовляються від шарлатанських ліків. Він ішов за ним через сад, твердо вирішивши слухатись його, доки не побачить певних ознак зради, і тоді проколоти його серце. Хайреддін також, здавалося, розумів, що життя його поставлене на карту, бо стримувався від своїх звичайних жартів і кривлянь.

Біля дверей, що вели до покоїв графинь, по сигналу Хайреддіна з'явилися дві жіночі постаті, закутані в чорні шовкові покривала. Квентін узяв одну з них під руку. Вона затремтіла й так сперлася на нього, що, напевне, дуже заважала б втечі, коли була б трохи важча. Циган узяв за руку другу жінку і попрямував до фіртки, що виходила в рів крізь мур саду. Там, як пам'ятав Квентін, був човник для переправи, яким користувався Хайреддін, виходячи з замку.

Коли вони переїжджали через рів, бурхливий галас і переможні крики, здавалося, показували, що обложники вдерлися в замок. Ці крики так пролунали у вухах Квентіна, що він не міг не сказати вголос:

— Коли б душа моя і тіло не були віддані на виконання мого теперішнього обов'язку, я неодмінно повернувся б назад у замок, щоб оборонити доброго гостинного єпископа від розбійників.

Дама, рука якої ще була в його руці, потиснула її злегка, ніби бажаючи цим сказати, що тут ближче до нього хтось, для кого його рицарство не менш потрібне, ніж там поза мурами Шонвальда. Тим часом циган теж досить голосно зауважив:

— Оце те, що я зву справжнім християнським безумством! Повернутися назад, коли кохання й щастя наказують тікати... Вперед, вперед ! Як тільки можна швидше! Коні чекають на нас там, під вербами.

— Але там тільки двоє коней, — заперечив Квентін, побачивши їх при місячному світлі.

— Це все, що я міг роздобути. Та більш і не треба, — відказав циган. — Ви вдвох мусите їхати до Тонгра, поки цей шлях безпечний, а Марта залишиться на деякий час з жінками нашого племені, з якими вона вже давно знайома. Знайте, вона дочка нашого племені й жила з нами, поки це було потрібне для нас.

— Марта! — вигукнула здивована графиня, подивившися на закутану в покривало жінку. — Хіба це не моя родичка?

— Лише Марта, — сказав Хайреддін. — Пробачте мені цей маленький обман. Я не наважувався викрасти обох графинь де Круа в Арденського Вепра.

— Негіднику! — гнівно вигукнув Квентін. — Але ще не зовсім пізно, ще не буде пізно. Я повернуся, щоб урятувати пані Амеліну.

— Амеліна, — прошепотіла графиня схвильованим голосом, — тут, поруч з тобою, щоб віддячити тобі за порятунок.

— Що? Як це так? — вигукнув Квентін, відштовхнувши від себе Амеліну з такою неввічливістю, якої він не дозволив би собі ніколи в іншому випадку. — Графиня Ізабелла залишилася там, у замку! Прощавайте! Прощавайте!

Він обернувся, щоб поспішити назад до замку, але Хайреддін, схопивши його, затримав.

— Гей, послухайте! Послухайте тільки, ви ж біжите назустріч смерті! Якого ж тоді біса ви носите кольори старшої графині? Я більш ніколи не віритиму синьому й білому. За нею таке саме велике придане. Вона має діаманти, золото, має права на ціле графство.

Кажучи це захеканим голосом, ковтаючи слова, він боровся з Квентіном, намагаючись затримати його. Нарешті, Квентін ухопився за кинджал.

— Ну, коли вже так, — сказав Хайреддін, випускаючи руки шотландця, забирайтеся й хай вас чорт забере, якщо він існує.

Визволившися, Квентін як вітер полетів назад до замку. А Хайреддін повернувся до графині Амеліни, яка впала на землю від сорому, страху й розчарування.

— Тут сталося непорозуміння, — сказав він, — вставайте, пані, і ходімо. Я ще до ранку здобуду вам чоловіка, далеко кращого від цього хлопця з жіночим обличчям. А коли й той вам буде не до вподоби, то знайду їх ще хоч дванадцять.

Пані Амеліна була дуже нестримна в своїх пристрастях, але легкодумна й гоноровита. Вона досить добре справлялася з звичайними повсякденними своїми обов'язками, але в критичні хвилини здатна була тільки на безплідні скарги. Так і тепер: вона заходилась докоряти й лементувати, називала Хайреддіна злодієм, ощуканцем, вбивцею.

— Потворо! Ти казав мені, що зорі наперед визначили наше одруження і вмовив мене написати. О, я нещасна! — гукала бідна дама.

— І так би вони й зробили, — сказав Хайреддін, — коли б обидві сторони цього бажали. Невже ви гадаєте, що щасливі сузір'я можуть одружити когось проти його волі? Я зробив помилку через ваші кляті християнські звичаї і всі ці стрічки, бархатки, подарунки. Юнакові, очевидно, більш до вподоби молодша. Вставайте й ходіть за мною. І майте на увазі, що я не терплю всіх цих лементувань і млостей.

— Я й ногою не ступлю, — вперто сказала графиня.

— Присягаюся блакитним небом, що ви все ж таки ступнете. Присягаюся вам усім, у що тільки вірять дурні, що ви матимете справу з таким, хто не посоромиться ограбувати вас, прив'язати до дерева й залишити напризволяще.

— Ні, — встряла Марта, — ти не зробиш цього з нею. В мене теж є ніж, і я вмію вживати його. Вона добра жінка, хоч і дурна. А ви, пані, вставайте і ходімо. Тут сталася помилка. Там у замку багато таких, що все віддали б у світі, щоб стояти зараз тут, де ми стоїмо.

Саме в цю хвилину із Шонвальдського замку до них

долинув шум, в якому перемішувалися крики перемоги з зойками жаху і розпачу.

— Ось, слухайте, пані! — сказав Хайреддін, — і дякуйте нам, що в тому концерті не чути вашого верескливого дисканта. Вірте мені, що в мене до вас чесні наміри, а зорі пошлють вам доброго чоловіка.

Подібно до звіра, виснаженого страхом і втомою, графиня Амеліна піддалася своїм провідникам і дозволила їм вести себе, куди їм буде завгодно. Страх і хвилювання так знесилили її, що достойна пара, напівнесла, напіввела її, продовжувала свою розмову без усяких перешкод, бо графиня й не добирала їхніх слів.

— Я так і думала, що це безглуздий план, — казала Марта. — Коли б ти звів молоденьких, тоді, справді, ми могли б розраховувати на їхню вдячність. Але як можна сподіватися, щоб такий гарненький юнак одружився з такою дурною й старою?

— Різпо, — сказав Хайреддін, — ти так довго носила християнське ім'я і так довго жила в наметах цього безглуздого народу, що сама заразилася їхніми безумствами. Як я міг передбачити, що для нього матимуть якесь значення ці кілька зайвих років? Адже ти знаєш, що далеко важче було б умовити ту боязку дівчину, ніж оцю графиню, яка тепер висить на наших руках, як чувал. Крім того, мені подобався цей юнак і я хотів йому добра. Одружити його з цією підстаркуватою жінкою це означало б улаштувати його щастя, а одружити його з Ізабеллою — значило б підвести його під гнів де ла Марка, герцога Бургундського, короля Французького і всіх, хто зацікавлений в її одруженні. А що багатство цієї дурної жінки складається переважно з золота й діамантів, то припало б щось і на нашу долю. Але тетива луснула, стріла не влучила куди слід. Немає чого більш казати за цю стару, ми передамо її Гійомові Бородаю. Він як нап'ється, як почне гультяювати своїм звичаям, то й не побачить, чи це стара, чи молода графиня. Ходімо, Різпо! Підбадьорся! Ясний Альдебаран, як і раніш, освітлює шлях дітям пустині!

Розділ XXI

РОЗГРОМ

Застуканий зненацька й переляканий гарнізон Шонвальдського замку все ж спочатку оборонявся. Але величезний ворожий натовп, що невпинно поповнювався льєжцями, ринув на штурм, неначе бджолиний рій і розпорошував увагу оборонців.

Крім того, коли не було зради, то, принаймні, не було й одностайності в лавах оборонців. Дехто кричав, що треба здаватися, дехто, залишивши пости, намагався втекти з замку. Багато кидалися з висоти мурів у рів, зривали з себе військові значки і, рятуючись, змішувалися з ворогом. Тільки небагато справді відданих єпископові зібралися навколо нього й продовжували оборонятись. Інші, які не сподівалися на помилування, обороняли окремі башти й бастіони замку-фортеці. Але вороги вже захопили двори й нижній поверх будови і переслідували переможених, шукаючи здобичі.

Наближаючись до Шонвальда, Квентін натрапив на кількох утікачів, що прямували до лісу. Вони, цілком природно, уникали з ним зустрічі, маючи його за ворога, бо він біг туди, звідки вони тікали. Коли він підбіг ближче, то міг побачити, а почасти й почути, як люди кидалися з замкового муру в рів, або як їх скидали туди з визубнів вороги. Його мужність не похитнулася ні на хвилину. Вже не було часу шукати човна, та коли б він і знайшовся, все одно даремно було й думати, щоб пройти через фіртку в сад, бо велика юрба втікачів тислася там, їх штовхали ззаду, і вони падали в рів.

Пройшовши повз цю фіртку, Квентін стрибнув у воду біля так званих Малих воріт замку, де був звідний міст. Важко було уникати жахливих обіймів тих, що потопали там у рові. Але Квентінові пощастило перепливти на той бік і вхопитися за один з повислих ланцюгів. Напружуючи всю свою силу, він підтягся на цьому ланцюгу й досяг площадки, до якої був прикріплений міст. Коли він уже навколішках стояв на цьому мосту, якийсь ландскнехт з кривавим мечем у руці кинувся до нього.

— Що ти, приятелю! — скрикнув Квентін владним тоном. — Так ти допомагаєш товаришеві? Дай мені руку.

Солдат мовчки, хоч і нерішуче, підкорився й допоміг йому стати на ноги. Не даючи йому опам'ятатися, шотландець продовжував владним тоном:

— До західної башти, коли хочеш бути багатим: попівські скарби в західній башті.

Ці слова підхопили з усіх боків:

— До західної башти! Скарби в західній башті! — І всі грабіжники, як зграя зголоднілих вовків, кинулися в напрямі, протилежному тому, куди живий чи мертвий вирішив пробитися Квентін.

Прибравши такого вигляду, немовби він був не переможеним, а переможцем, Квентін пройшов у сад і досяг протилежної сторони його майже без перешкод, бо крик: «До західної башти!» відтяг частину нападників. Тим часом Квентін, серце якого страшенно стукотіло, біг по саду, твердо вирішивши досягти бажаної мети. На півдорозі троє солдатів кинулися на нього з списами, гукаючи: «Льєж, Льєж!»

Ставши в оборонну позицію, але не нападаючи, він відповів їм:

— За Францію — спільницю Льєжа!

— Віват Франція! — закричали льєжці й пробігли повз нього. Ці самі слова, як виявилося, буди талісманом і проти зброї кількох прихильників де ла Марка, які, блукаючи по саду, кинулися на нього з криком: «Вепр!»

Зрештою Квентін почав сподіватися, що роль посла короля Луї допоможе йому врятуватись від страхіть цієї ночі.

Добігши до башти, він здригнувся, побачивши, що фіртка, через яку недавно вийшли графиня Амеліна й Марта, була тепер відчинена й за нею валялося кілька трупів.

Двох з них він швидко відсунув і переступив через третій, щоб іти далі, коли цей третій схопив його за плащ і почав благати допомогти йому. Квентін уже збирався відштовхнути його, коли він вигукнув:

— Я задихаюсь в моєму панцері! Я — синдик Павійон з

Льєжа! Коли ви за нас, то я збагачу вас; коли ви за наших ворогів — я заступлюсь за вас, але не залишайте, не залишайте мене, не дайте мені задихнутися тут.

Присутність духу зразу підказала Квентінові, що з допомогою цього льєжця він зможе перегодом вибратися звідси. Він підняв його на ноги й запитав, чи не поранений він?

— Ні, не поранений, принаймні, я гадаю, що ні, — відповів городянин, — але мені нічим дихати.

— Сідайте на цьому камені й можете віддихатися поки що, — сказав Квентін, — а я зараз повернуся.

— А за кого ви? — запитав городянин, ще затримуючи його.

— За Францію! За Францію! — відповів Квентін, намагаючись здихатись його.

— Як, це ви, мій лучнику, і живий? — зрадів синдик. — Ну, коли вже мені пощастило знайти друга цієї жахливої ночі, то я не покину його, ні, я вам обіцяю. Ідіть собі, куди хочете, а я за вами. А коли б я міг зібрати кількох молодців з нашої корпорації, то я допоміг би вам. Але вони тепер порозсипалися в усі боки, як горох. Ах, яка це жахлива ніч!

Він ледве встигав за Квентіном, який намагався стримувати свою ходу, щоб той не відставав, але в душі проклинав цю перешкоду.

Угорі, біля сходів, де був передпокій, валялися різні скрині й скриньки, що свідчили про спустошення, бо майно з них було розкидане на підлозі, а почасти, очевидно, розграбоване. Напівпогасла лампа на каміні тьмяно освітлювала мертву чи зомлілу людину на підлозі.

Вирвавшись з рук Павійона, як хорт із зграї, і відштовхнувши його, Квентін пробіг другу й третю кімнати, остання з яких, здавалося, була опочивальнею графинь де Круа. Ніде ні живої душі. Він покликав графиню Ізабеллу, називаючи її на ім'я, спершу тихо, потім голосніше й, нарешті, голосом, повним розпачу. Але не було ніякої відповіді. Він заламував руки, рвав на собі волосся й тупав ногою об підлогу. Нарешті, в якомусь темному кутку опочивальні блимнув крізь щілину в шпалерах тьмяний промінь світла.

Можна було догадатися, що там, за шпалерами, мабуть, було якесь сховище. Квентін кинувся до щілини. Він довідався, що, справді, там були потайні двері, але вони не відчинялись. Не думаючи про біль, він навалився всією вагою свого тіла на них і напружив свої мязи.

Він удерся в маленьку божницю, де жіноча постать, яка стояла навколішках в молитовній позі перед образом, упала на підлогу з переляку. Квентін швидко підняв її з підлоги і — о, радість радощів! — це була вона, графиня Ізабелла, яку він шукав, щоб урятувати. Він притулив її до грудей, він благав її опритомніти й не втрачати надії, бо тепер вона під заступництвом того, хто оборонятиме її хоч проти цілого війська.

— Дорвард! Це ви? — сказала вона, нарешті, опритомнівши. — Тоді ще є надія. А я гадала, що всі друзі вже покинули мене. Не покидайте мене!

— Ніколи, ніколи! — відповів Дорвард. — Що б не було, яка б небезпека не загрожувала нам, я всюди захищатиму вас.

— Дуже зворушливо й ніжно! — промовив Павійон грубим переривистим від задишки голосом. — Любовні справи, як я бачу. Від усієї душі шкода мені цієї тендітної істоти, немов би вона була моєю Трудхен.

— Тоді ви мусите зробити щось для нас! — відказав Квентін, звертаючись до нього. — Ви мусите допомогти нам і взяти нас під своє заступництво, пане Павійон. Мені доручив особливо піклуватися за цю даму сам французький король, ваш союзник. І коли ви не допоможете мені оборонити її від усіх образ і насильств, то ваш Льєж утратить ласку Луї де Валуа. Особливо її треба врятувати від рук Гійома де ла Марка.

— Ну, це буде важко, — сказав Павійон, — бо ці кляті ландскнехти — це дияволи, коли йдеться за дівчат. Але я подбаю, я постараюсь щось зробити. Ходімо до іншої кімнати і я поміркую. Сходи там дуже вузькі і ви зможете обороняти двері одним списом, тимчасом як я покличу декого з моїх молодців з корпорації льєжських чинбарів. Але спершу розстебніть мені

ці застібки, бо я не одягав цього панцера з самого бою при Сен-Троні, а я тепер важчий більш ніж на пуд, коли наші голландські терези не брешуть.

Визволення з цієї залізної скриньки було великим полегшенням для чесної людини, яка, залізши туди, керувалася лише інтересами загальної справи Льєжа й не зважала на свою здатність носити зброю. Згодом виявилося навіть, що шановний синдик і в самому бої брав участь випадково, бо натовп захопив його з собою, носив туди й сюди, відповідно до того, наступали чи відступали льєжці. Так само без ніяких зусиль з його боку його донесли до самого муру, перекинули через мур так, що він і слова не встиг вимовити й, нарешті, покинули, як хвилі бурхливого моря викидають на берег деревину, біля входу до покоїв графинь де Круа. Через вагу свого панцера і вбитих, які впали на нього, він не міг навіть поворухнутися і довго ще лежав би там, коли б його не визволив Дорвард.

Та сама палка вдача, яка робила Германа Павійона таким нерозсудливим і пристрасним у політиці, в приватному житті перетворювала його на доброзичливого, привітного чоловіка. Він залишив на піклування Дорварда «бідненьку гарненьку панянку», як він казав, і, підійшовши до вікна, почав викрикувати:

— Льєж, Льєж, за корпорацію відважних чинбарів, хто там є, сюди!

На його заклик і своєрідний свист (бо кожна корпорація ремісників мала свій, властивий їй, свист, як призовний сигнал) зібралося чимало майстерових. Всі вони стали на варті під вікном, з якого закликав їх їхній ватажок.

Тим часом, здавалося, настала тиша. Всякий опір був остаточно зламаний і начальники різних загонів уживали заходів, щоб припинити грабунок. Задзвонив великий дзвін, скликаючи всіх на військову нараду, і сповістивши сусіднє місто про падіння Шонвальда. Цьому дзвонові відповіли всі дзвони Льєжа, чиї далекі й галасливі голоси, здавалося, кричали: «Слава переможцям!»

Тепер пан Павійон міг би покинути свою засаду, але, чи

дбаючи про тих, кого він узяв під своє заступництво, чи трохи побоюючись за себе, він посилав посланця за посланцем з наказом до свого помічника, Петерхена Гейслара, щоб той негайно з'явився до нього.

Нарешті, Петерхен прийшов, на велику радість свого начальника, бо на нього найбільше покладався Павійон у всіх надзвичайних випадках, — чи то на війні, чи в політиці, чи в торгівлі. Це був кремезний чоловік, з квадратним обличчям і широкими чорними бровами, що свідчили про його вперту непримиренну вдачу.

На ньому була куртка з буйволячої шкури, широкий пояс з ножем при боці, а в руці — алебарда.

— Петерхен, любий мій адьютанте, — сказав його командир. — Це був для нас славний день, чи то пак, ніч, я хотів сказати. Я гадаю, ти тепер задовольнився раз назавжди?

— Я задоволений уже тим, що ви задоволені, — відповів бравий адьютант. — Але я ніяк не доберу, чому ви святкуєте зараз перемогу, коли вас потребують на нараді.

— Але чи потребують мене там? — спитав синдик.

— Авжеж! Хто ж, як не ви обстоюватиме права Льєжа, яким тепер загрожує більша небезпека, ніж будь-коли, — запевнив його адьютант.

— Тьху, Петерхен! — зауважив начальник. — Отак ти завжди бурчиш, буркун ти...

— Буркун? Коли хто й буркун, то тільки не я, — сказав Петерхен. — Що до вподоби іншим, то й мені буває завжди до вподоби. Я тільки не хочу, щоб у нас був королем Лелека замість короля Колоди, як у тій байці, яку нам читав причетник монастиря святого Ламберта з книги майстра Езопа[1].

— Я не можу догадатися, на що ти натякаєш, Петерхен, — сказав синдик.

---

[1] Езоп (VI ст. до нашої ери) — фрігійський (Фрігія — країна в Малій Азії), філософ, раб своїм походженням, якого вважають автором так званих езопівських байок. Байки ці мали натяки політичного характеру, скеровані проти аристократичної тиранії, і від цього пішов вираз «езопівська мова», тобто мова, в якій приховані натяки.

— Тоді я просто скажу вам, майстре Павійон, що цей Вепр або Ведмідь збирається влаштувати своє лігво в Шонвальді. Він для нашого міста, безумовно, буде далеко гіршим сусідом, ніж був старий єпископ. Він тепер роздумує, як йому зватися надалі — герцогом чи єпископом. Просто сором дивитися, як вони погано поводяться з старим.

— Я не дозволю їм цього, Петерхен, — з запалом відказав Павійон. — Мені може не подобатися мітра, але не голова, на якій вона була. Нас тут десятеро проти одного в полі, Петерхен, і ми не дозволимо, шоб вони робили таке.

— Авжеж, десятеро проти одного в полі, а тільки один проти одного тут, у замку. Крім того, цей Ніккель Блок, різник, і весь цей набрід з передмість перекинулися на бік Гійома де ла Марка, почасти тому, що він почастував їх з пивних бочок і винних барил, а почасти через стару заздрість до нас, майстрів, ремісників, з нашими привілеями.

— Петер, — сказав Павійон, — ми зараз ідемо до міста. Я не хочу більш залишатися в Шонвальді.

— Але всі звідні мости в замку підняті, майстре, — зауважив Гейслар. — Ворота зачинені й замкнені і, крім того, їх охороняють ці ландскнехти. Коли ми намагатимемося силою пробити собі шлях, ці хлопці, в яких війна — це їхнє ремесло, добре намнуть нам боки, бо ми б'ємося тільки на свята.

— Але навіщо вони позамикали всі ворота? — спитав збентежений городянин. — Навіщо їм ув'язнювати чесних громадян?

— Цього я не можу сказати, — відповів Петер. — Є чутки, що якісь графині де Круа втекли під час штурму цього замку. Це дуже розгнівало Бородая, він так роздратувався й розлютився, що тепер топить свій гнів у вині.

Павійон кинув безнадійний погляд на Квентіна, не знаючи, очевидно, що вирішити. Дорвард, який не пропустив жодного слова з цієї розмови, бачив, що все тепер залежало тільки від того, наскільки йому пощастить примусити Павійона не розгубитися. Він сміливо встряв у розмову, як людина, яка має право голосу в цьому обговоренні, і сказав:

— Пане Павійон, мені соромно бачити, що ви вагаєтеся.

Сміливо йдіть до Гійома де ла Марка і вимагайте від нього вільного виходу з цього замку для вас, вашого адьютанта, вашого зброєносця й вашої дочки. Він не має ніякого права тримати вас у полоні.

— Для мене й мого адьютанта, тобто для мене самого і Петера? Гаразд, а хто мій зброєносець?

— На цей час я, — відповів безстрашний шотландець.

— Ви! — сказав розгублений городянин. — А хіба ви не посол французького короля Луї?

— Звичайно, але дане мені доручення я мушу переказати тільки членам муніципальної ради Льєжа. Коли Гійом де ла Марк довідається, хто я, то чи не доведеться тоді вступити з ним у переговори? Ну, і, звичайно, він затримає мене в себе. Ви мусите вивести мене секретно з замку, як вашого зброєносця.

— Гаразд, мого зброєносця. Але ви кажете за мою дочку, а моя дочка, я сподіваюся, зараз перебуває щасливо в моєму будинку в Льєжі, там, де я бажав би від усього серця й від усієї душі, щоб був і я, її батько.

— Ця дама, — сказав Дорвард, — зватиме вас батьком, поки ми тут, у цьому замку.

— І протягом усього мого життя й не тільки тут, — сказала графиня, кидаючись до ніг фламандця й обіймаючи його коліна. — Все моє життя я шануватиму вас, любитиму вас, як свого батька, коли ви тільки допоможете мені в цій скруті. О, не будьте жорстокі! Уявіть собі, що ваша дочка благає якогось незнайомця, щоб він урятував її життя й честь, уявіть собі таке й заступіться за мене.

— А правда, — сказав добрий городянин, дуже зворушений її пристрасним закликом. — Мені здається, Петер, ця гарненька дівчина скидається на нашу Трудхен, я це одразу побачив. А цей бравий юнак, у якого на все є відповідь, трохи подібний до її нареченого. Можу прозакладатися, Петер, що тут справжнє кохання, і гріх було б не допомогти їм.

— І гріх і сором, — відповів Петер, утираючи рукавом своєї куртки очі, бо це був фламандець доброї вдачі, не зважаючи на всю свою самовпевненість.

— Ну, вона неодмінно буде моєю дочкою, — сказав Павійон. — Нехай тільки добре закутається в своє чорне шовкове покривало. А коли тут не досить відданих чинбарів, щоб обороняти її, то вони недостойні були б і в руках тримати ту шкіру, яку вони обробляють. Але послухайте, адже ж ми будемо відповідати на запитання. Що ж я відповідатиму, коли мене спитають, як це моя дочка потрапила сюди в таку колотнечу?

— А як потрапила сюди половина всіх льєжських жінок, коли вони йшли за нами до самого замку? — зауважив Петер. — Певна річ, у них не було для цього ніяких інших причин, крім того, що немає такого місця в світі, куди б їм не треба було потрапити. Наша панянка Трудхен зайшла трохи далі, ніж інші, оце і все.

— Чудово сказано, — відказав Квентін. — Тільки будьте відважні й слухайте добрих порад цього пана, майстре Павійон, і ви зробите найкраще діло, яке будь-коли було зроблене від часів Карла Великого. А ви, панно, закутайтеся добре в це покривало (бо багато речей з дамського вбрання було порозкидано на підлозі), звіртеся на нас і ви будете на волі і в безпеці. Вперед, пане мій, — додав він, звертаючись до Павійона, — вперед!

— Стривайте, стривайте хвилинку, — сказав Павійон, — моя голова відмовляється думати! Цей де ла Марк справжній біс, вепр і своєю вдачею і ім'ям своїм. А що коли ця молода панна одна з графинь де Круа? І що буде, коли він довідається про це?

— А коли б я була однією з тих нещасних жінок, — сказала Ізабелла, знов намагаючись кинутися йому в ноги, — невже ви покинули б мене цієї жахливої хвилини? О, чому я справді не ваша дочка, не дочка бідного городянина!

— Не такого вже бідного, зовсім не бідного, панно. Ми маємо з чого жити, — зауважив синдик.

— Пробачте мені, благородний сеньйор, — знову почала була нещасна дівчина.

— Ні, не благородний і не сеньйор, — заперечив синдик, — простий городянин з Льєжа, який сплачує по вексе-

лях готівкою, своїми гульденами. Але це не до діла. Гаразд! Графиня ви, чи ні, я все одно заступлюся за вас.

— Ви зобов'язані заступитися за неї, хоча б вона була й герцогинею, — сказав Петер, — коли вже дали своє слово.

— Вірно, Петер, дуже вірно, — сказав синдик. — Це в нас у Фламандії такий старий звичай: сказано — зроблено. А тепер ходімо до цієї потвори. Ми мусимо попрощатися з цим Гійомом де ла Марком. А, проте, я не знаю, чогось мені моторошно, коли я згадаю за це, немов не вистачає мені відваги. Коли б можна було обійтися без цієї церемонії, бо я не маю ніякої охоти розмовляти з Вепром.

— Хіба тепер не краще, коли ви зібрали озброєних людей навколо себе, — сказав Квентін. — Мабуть, ми підемо просто до воріт і розженемо сторожу.

Але Павійон і його порадник відмовились напасти на союзників, з чого Квентін зрозумів, що з такими товаришами не можна ризикувати. Отже, вони вирішили сміливо зайти до великої зали замку, де, як вони вважали, бенкетував Арденський Вепр, і вимагати від нього вільного виходу для льєжського синдика і його людей. Добрий бургомістр глибоко зітхав, дивлячись на своїх супутників і вигукнув, звертаючись до свого відданого Петера:

— Ось, дивися, що значить мати занадто чуле серце! Горе, Петерхен, як дорого мені коштують моя мужність і людяність! І як багато мені ще доведеться сплатити за мої чесноти перш, ніж небо визволить нас з цього проклятого Шонвальдського замку!

Коли вони йшли дворами, де валялися мертві й поранені, Квентін, який вів Ізабеллу під руку, намагався заспокоїти її і нагадав, що тепер її життя й честь цілком залежать від її самовладання, твердості й мужності.

— Не від моєї мужності, не від моєї, а від вашої тільки! О, коли мені тільки пощастить відійти від цих страхіть, пережити цю лиху ніч, ніколи я не забуду того, хто врятував мене! Дозвольте ж мені просити вас ще про одну ласку й присягніться, що заради честі й слави ваших померлих батьків, ви не відмовите мені в ній.

— Хіба є таке, чого б ви в мене просили і я міг відмовити вам? — пошепки сказав Квентін.

— Встроміть ваш кинджал у моє серце, — благала вона, — але не віддавайте мене на наругу цим потворам...

Квентін у відповідь тільки потиснув руку молодої графині і вона відповіла йому з не меншою теплотою. Так, спираючись на руку свого юного оборонця, вона пішла до жахливої зали. Поперед неї йшов Павійон з своїм адьютантом, а позаду дванадцятеро дужих чинбарів, як почесна варта синдика.

Коли вони наблизилися до зали, звідти долинали вибухи дикого реготу й виття. Здавалося, що це не бенкет, а пекельне свято, де всі демони зібралися відсвяткувати свою перемогу над людством. Непохитна рішучість підтримувала мужність графині Ізабелли, а відвага не покидала ввесь час Дорварда. Тим часом Павійон і його адьютант, хоч-не-хоч, ішли назустріч своїй долі, як прив'язані до кола зацьковані ведмеді мусять іти, куди їх ведуть.

Розділ XXII

БЕНКЕТ

Важко було уявити собі, яка страшна зміна сталася в замковій залі Шонвальда з того часу, як Квентін був там за обідом. Приміщення це справді показувало картину війни, з усіма її страхіттями й спустошеннями, при чому війни, в якій брали участь безжалісні й невблаганні наймані солдати — професійні грабіжники та вбивці.

Замість тихого й трохи церемонного обіду, за яким сиділи світські й духовні особи у цій самій залі, де жарт можна було вимовити лише пошепки й де панувало пристойне лицемірство, тепер тут була сцена такого дикого бешкету, що сам сатана навряд чи міг би вигадати щось страшніше.

На верхньому кінці стола на єпископському троні сидів сам Арденський Вепр, що цілком заслужив таке страшне ім'я, яке він так полюбив. Він був без шолома, але в повному спорядженні, блискучому й важкому, якого він майже не

скидав. На плечах у нього був плащ з цілої вепрової шкури з срібними копитами й іклами. Шкура з голови звіра була так пристосована, що, накинута на шолом або просто на голову, надавала йому вигляду вепрової маски. Проте, обличчя під цією маскою само собою було потворне.

Верхня частина обличчя де ла Марка на перший погляд немовби не відповідала тому, що знали про його характер. Бо хоч його волосся схоже було на грубу щетину, проте, мужній лоб, широкі рум'яні щоки, великі, іскристі, ясні очі й орлячий ніс свідчили про відвагу й великодушність. Але розпуста, пияцтво, вияви нестримної люті наклали свій відбиток на його обличчя. М'язи обличчя, особливо навколо очей, набрякли, а очі затьмарилися й білки почервоніли, що підкреслювало жахливу схожість його з вепром. Але де ла Марк, який намагався в усьому підкреслити свою подібність до вепра, приховував, проте, своєю широчезною і довжелезною бородою ту прикмету, що, власне, і спричинилася до такого його прозвища. Цією прикметою були два зуби, які виступали з його надзвичайно розвинутої верхньої щелепи, як справжні ікла. Мабуть, і любов його до полювання на вепрів в Арденському лісі остаточно закріпила за ним це ім'я, так само, як і прозвище «Бородай» було надане йому через його кошлату бороду, яка, проте, не могла прикрити його хижих зубів.

Воїни й начальники сиділи навколо стола разом з льєжськими городянами. Поруч з самим де ла Марком сидів різник Ніккель Блок, з засуканими рукавами, з яких виглядали забруднені кров'ю руки, а перед ним на столі лежала закривавлена сокира. В солдатів здебільшого були довгі бороди, а волосся заплетене в косички й зачісане назад. Їхні розмови й пісні рясніли такими непристойними виразами, що Квентін благословляв шум і галас, які заважали його супутниці почути ці слова.

Залишається ще тільки сказати про знатніших городян, які прилучилися до солдатів Гійома де ла Марка на цьому страшному бенкеті. Бліді й перелякані обличчя їх показували, що їм була не до вподоби ця гульня і що вони побоювалися

своїх сусідів. Тим часом, сп'янілі від різанини ремісники й дрібні торгівці дивилися на цю гульню, як на вияв справжньої відваги і пили з солдатами вино й чорне пиво.

Увесь посуд із запасів єпископа, — золоті й срібні чаші з церкви, бо Арденський Вепр не боявся обвинувачення в кощунстві, — був перемішаний з звичайними череп'яними й олив'яними кухлями, шкіряними й роговими кубками.

Тут слід згадати ще за одну жахливу подробицю цієї картини гульні. Один з солдатів де ла Марка, для якого не вистачило місця за столом (це був ландскнехт, що особливо відзначився своєю хоробрістю й відвагою під час штурму замку), нахабно схопив великий срібний кубок, заявивши, що це винагородить його за те, що його не покликано на бенкет. Ватажок тільки зареготав з цього жарту. Але коли другий солдат, що, очевидно, не так визначився своєю сміливістю в бою, спробував утнути таку саму штуку, де ла Марк негайно поклав край цим жартам.

— Го-го! Присягаюся всіма громами! — вигукнув він. — Ті, хто не наважуються бути сміливими серед ворогів, не сміють бути злодіями серед своїх друзів. Як ти, соромітнику й боягузе, ти, що ждав, поки відчинять ворота й спустять звідний міст, тимчасом як Конрад Горст прокладав собі шлях крізь рови й мури, ти ще зухвало грубіяниш? Прив'яжіть його там до бантини над вікном! Нехай він вибиває такт ногами, поки ми питимемо за його щасливу подорож до пекла.

Ледве був оголошений цей вирок, як його вже виконали. За хвилину нещасний вже корчився в передсмертній агонії, повисши на мотузі. Його тіло ще висіло перед вікном, затуляючи бліде місячне проміння й кидаючи тьмяну тінь на підлогу, коли Квентін і інші ввійшли до зали.

Синдик Павійон зробив останнє зусилля, щоб здаватися спокійним і поважним, але жахливий труп над вікном і вся сцена навколо так вразили його, що він тремтів усім тілом, не зважаючи на благання збентеженого Петера, який шепотів йому:

— Бадьоріш, сміливіш, хазяїне! Тримайтеся на ногах, інакше ми всі пропали!

Проте, синдикові пощастило не розгубитися, коли він звернувся з коротенькою привітальною промовою до присутніх з приводу великої перемоги де ла Марка й громадян Льєжа.

— Авжеж, — відповів глузливо де ла Марк, — нарешті ми подолали звіра, сказала миша собаці. Але, го-го, пане бургомістр, ви з'являєтесь сюди подібно до Марса[1] поруч з Венерою[2]. Хто ця прекрасна дама? Геть покривало, не треба покривала! Жодна жінка сьогодні не назве свою красу своєю власністю.

— Це моя дочка, благородний вождь, — відповів Павійон, — і я мушу просити вибачення, що вона не скидає покривала. Вона дала таку обіцянку Трьом Волхвам блаженної пам'яті.

— Я зараз зніму з неї цю обіцянку, — відповів де ла Марк, — бо тут одним ударом сокири я висвячуся на єпископа, а я сподіваюся, що один живий єпископ вартий трьох мертвих волхвів.

Серед присутніх розляглися ремствування й нарікання, бо не тільки льєжські громадяни, але й дехто з солдатів шанували трьох кельнських волхвів.

— Ну, я не маю на меті ображати їхні померлі величності, — зауважив де ла Марк, — але все ж таки я вирішив бути єпископом. Государ з духовною й світською владою, що має право карати й милувати за гріхи, такий государ якраз підхожий для пропащої банди, як ви. Але підійдіть до мене, благородний бургомістр. Сідайте тут, поруч зі мною, і ви побачите, як я сам для себе влаштую вакансію. Приведіть сюди нашого попередника на цій святій посаді.

В залі заметушилися, а тим часом Павійон, подякувавши, ввічливо відмовився від такого почесного місця й сів на протилежному кінці стола. Поблизу того місця, де влаштувався синдик, сидів дуже вродливий хлопчик. Казали, що це був син самого лютого де ла Марка, якого він любив і навіть

---

[1] Марс — староримський бог війни.

[2] Венера — староримська богиня краси й кохання.

інколи ставився до нього з батьківською ніжністю. Мати цього хлопчика загинула від руки де ла Марка через його ревнощі або сп'яніння. Її смерть завдала йому стільки горя, скільки він здатний був відчувати. Мабуть, ця гризота й була причиною його прихильності до сироти. Квентін, який довідався про це від одного старого священика, умисне сів якомога ближче до хлопчика.

Тимчасом як усі завмерли в нерішучості, один з супутників Павійона пошепки спитав Петера:

— Здається наш хазяїн сказав, що ця дівчина його дочка? Це ж неправда, вона не може бути нашою Трудхен. Адже ж ця дюймів на два вища. Крім того, в неї спід покривала видно пасма чорного волосся. Присягаюся святим Михайлом на базарному майдані, що можна було б на такій підставі назвати шкуру чорного бичка шкурою білої телиці!

— Тихше, тихше! — відповів Петер дуже до речі. — Що, коли наш хазяїн має намір викрасти оцю лань з єпископського парку без відома нашої доброї хазяйки? Хіба ми з тобою слідкуватимемо за ним?

— Ну, звичайно, ні, — погодився той, — тільки я ніколи не гадав, що він може в таких літах зазирати на таку дичину. Чорт забирай, яка це боязка красуня! Дивися, як вона ховається за чужі спини, щоб її не побачили ці хижі солдати. Але стривай, стривай, що це вони хочуть зробити з бідним старим єпископом?

Поки він казав це, сп'янілі солдати приволокли до зали єпископа Льєжського, Луї де Бурбона. Його скуйовджене волосся й борода і все його вбрання свідчило, що з ним поводилися грубо; а його церковний убір поспіхом був накинутий на нього тільки для того, щоб поглузувати з його високого сану. На щастя, як подумав Квентін, графиня Ізабелла не могла почути або побачити сцени, що мала відбутися; інакше вона викрила б сама себе, бачачи свого покровителя в такому жахливому становищі. Дорвард став так, щоб заступити собою все, що відбувалося в залі, і захистити графиню від сторонніх поглядів.

Сцена, що відбулася після цього, була коротка й жахли-

ва. Коли нещасного прелата притягли до підніжжя трону лютого ватажка, він виявив у цій скруті мужність і достойність. Його погляд був спокійний і рішучий. Навіть сам де ла Марк був вражений мужньою поведінкою свого полоненого. Він, здавалося, вагався в своєму рішенні, спустив очі й тільки, спорожнивши великий кубок вина, поглянув на нещасного.

— Луї де Бурбон, — звернувся він до нього, важко зводячи дух і скрегочучи зубами. — Я шукав твоєї приязні, але ти відкинув її. Що ти тепер даси, щоб виправити свою провину? Ніккель, будь напоготові.

Різник схопив свого сокиру й, вийшовши з-за трону де ла Марка, зупинився з нею в піднятій голій і мускулистій руці.

— Дивись на цю людину, Луї де Бурбон, — знову сказав де ла Марк. — Які ти тепер запропонуєш нам умови, щоб уникнути цієї кари?

Єпископ кинув сумний, але твердий погляд на цього похмурого прибічника, який був готовий виконати волю свого ватажка, і з непохитною мужністю відповів:

— Слухай мене, ти, Гійом де ла Марк! Ти підбив на повстання імперське місто. Ти захопив силоміць палац одного з государів священної Германської імперії, повбивав його слуг, пограбував його майно. За це ти маєш бути засуджений імперським судом, оголошений поза законом і позбавлений всякого майна й прав. Ти зробив іще гірше, ніж усе це. Ти порушив не тільки людські закони, ти накликав на себе не тільки людську помсту, але й небесну. Ти вдерся в храм божий, наклав руку на служника святої церкви, опоганив святиню кров'ю й злочинами, як розбійник...

— Ну, ти вже закінчив? — суворо перебив його де ла Марк, тупнувши ногою.

— Ні, — відповів прелат, — бо я ще не сказав тобі умов, яких ти вимагав від мене. Отже, слухай...

— Продовжуй, — сказав де ла Марк, — та дивись, щоб твої умови припали мені більш до серця, ніж твоя передмова, бо горе твоїй сивій голові! — І відкинувшися на своєму місці,

він так заскреготав зубами, що аж піна з'явилася на його губах, як у справжнього вепра.

— Такі твої злочини, — продовжував рішуче й спокійно єпископ. — Тепер вислухай умови, що я, як милостивий государ і християнський прелат, хочу запропонувати тобі. Кинь геть свій проводирський жезл, відмовся від свого командування, звільни своїх полонених, поверни все, що награбував, розподіли все інше, що в тебе є з майна, серед тих, кого ти зробив удовами й сиротами, одягнися в волосяницю й посип голову попелом, візьми палицю прочанина й відряджайся босоніж до святого міста Рима. А ми, з свого боку, заступимося за тебе перед імперською палатою в Ратісбоні, щоб вона помилувала твоє життя, і перед святим батьком нашим папою римським, щоб розгрішив твою нещасну душу.

Поки Луї де Бурбон проказував свої умови таким рішучим голосом, немовби він ще сидів на своєму єпископському троні, де ла Марк повільно випростався на своєму місці і коли той замовк, позирнув на Ніккеля Блока й підняв палець, нічого не сказавши. Різник змахнув сокирою, немовби він виконував свої звичайні обов'язки на бійні, і вбитий єпископ упав без стогону, без зойку, до підніжжя свого єпископського трону. Льєжці, які були не підготовані до такого розв'язання цих переговорів, одностайно схопилися на ноги з гучними криками обурення й прокляття.

Але Гійом де ла Марк заглушив своїм громовим голосом увесь цей галас:

— Мовчіть ви, льєжські свинарі! Ви, які валяєтесь у багнищі біля вашого Мааса! І ви наважуєтесь рівнятися з Арденським Вепром? Гей, вепрове поріддя (так звав він своїх солдатів), покажіть цим фламандським свиням ваші ікла!

Всі його прибічники посхоплювалися з місць і кожен з них, схопивши найближчого льєжця за комір, розмахував широким кинджалом, що виблискував при світлі ламп. Кожна рука була піднята, але жодна не опустилася. Мабуть тому, що жертви, застукані зненацька, були нездатні чинити опір, а також і тому, що де ла Марк мав на меті тільки налякати своїх союзників.

Але тут відвага Квентіна Дорварда змінила всю сцену. Він кинувся на Карла Еберзона, сина де ла Марка, й, легко подолавши його, наставив ножа на його горло й вигукнув:

— Це таку гру ви вигадали? Ну, тоді я теж беру в ній участь.

— Стривай! Стривай! — закричав де ла Марк. — Це тільки жарт, жарт і більш нічого. Невже ви гадаєте, що я хочу образити моїх добрих друзів і союзників з міста Льєжа? Солдати, тихо, сідайте! Віднесіть геть оце падло, — тут він пхнув ногою тіло єпископа, — через яке сталася суперечка поміж друзями. Втопімо цей розбрат у винних бочонках.

Руки опустилися, але городяни й солдати стояли, дивлячись один на одного, немов не розуміючи, хто вони тепер — друзі чи вороги. Квентін Дорвард використав цей момент.

— Слухайте мене, — сказав він, — Гійом де ла Марк і ви, громадяни Льєжа. А ви, молодий пане, стійте спокійно, — звернувся Квентін до Карла, що намагався втекти від нього. — Нічого вам не буде поганого, коли ніхто тут більше не жартуватиме!

— А хто ти такий, чорт забирай? — спитав здивований де ла Марк. — Якого біса ти тут диктуєш нам свої умови й забираєш заручників у нашому власному лігві?

— Я слуга короля Луї Французького, — сказав Квентін сміливо, — лучник шотландської гвардії, як ви можете бачити з мого вбрання. Я тут для того, щоб подивитися на ваші діла й доповісти про них. Але я бачу, на моє здивовання, що ці діла личили б більш божевільним, а не людям із здоровим розумом. Військо Карла Бургундського негайно виступить проти вас усіх, і коли ви бажаєте допомоги від Франції, то мусите поводитися зовсім інакше. Щодо вас, громадяни Льєжа, то я раджу вам негайно повернутися до вашого міста. А коли хто заважатиме вам вийти, я оголошую того ворогом мого государя, його величності короля Франції.

— Франція і Льєж! Франція і Льєж! — закричали супутники Павійона й інші городяни, які знову підбадьорилися після сміливої промови Квентіна.

— Франція і Льєж! Хай живе хоробрий лучник! Воліємо жити й померти з ним!

Очі Гійома де ла Марка заблищали й він ухопився за кинджал, немовби хотів устромити його в серце зухвалого промовця. Але, подивившися навколо себе, він прочитав у поглядах своїх солдатів таке, що він мусив поважати. Багато з них були французи і всі вони знали про таємну підтримку, яку Гійом мав від французького короля. Ім'я Карла Бургундського, що міг помститися за злочини цієї ночі, пролунало для них як загроза. Отже, де ла Марк побачив, що він не може розраховувати на підтримку навіть своєї банди, коли він вчинить ще якесь насильство. Намагаючись посміхнутись, він заявив, що нічого не має проти своїх добрих друзів з Льєжа, які, коли хочуть, можуть вийти з Шонвальда. Проте, він сподівається, що вони бенкетуватимуть, принаймні, одну нічку з ним, щоб відсвяткувати їхню перемогу. Він додав ще з незвичайним для нього спокоєм, що він готовий договоритися щодо розподілу здобичі й щодо заходів оборони, коли їм буде завгодно. «Гадаю також, що пан шотландець ушанує своєю присутністю бенкет, залишившись на цю ніч у Шонвальді...»

Молодий шотландець подякував, але сказав, що його вирішення залежатиме від бажання пана Павійона, до якого він має доручення. Але, безумовно, він відвідає відважного Гійома де ла Марка, коли пан синдик завітає до нього.

— Коли ваше рішення залежить від мене, — поквапливо й голосно сказав Павійон, — то ви негайно залишите Шонвальд, а коли ви хочете прийти сюди зі мною, то ви Арденського Вепра не скоро побачите.

Останні слова шановний громадянин промимрив до себе, боячись голосно висловлювати свої почуття.

— Ближче до мене, мої молодці чинбарі! — звернувся він до своїх охоронців.

Більшість льєжських ремісників цілком поділяли думку, висловлену синдиком. Навряд чи вони так раділи тоді, коли захопили Шонвальд, як тепер, коли могли вибратися з нього цілі. Їм дали змогу покинути замок без усяких перешкод. Ну й зрадів же Квентін, коли вийшов з цих жахливих стін.

Уперше від того часу, як вони ввійшли до страшної зали, Квентін наважився спитати молоду графиню, як вона почуває себе.

— Добре, добре, — з гарячковою поспішністю відповіла вона. — Дуже добре! Але не зупиняймося, не витрачаймо часу в розмовах. Тікаймо, тікаймо!

Вона намагалася прискорити ходу, але коли б Дорвард не підтримав її, вона впала б, така вона була виснажена. З ніжністю матері, яка переносить свою дитину з небезпечного місця, юний шотландець підняв свою дорогоцінну ношу, вона обняла його шию, і він поніс її на руках.

Шановного бургомістра також підтримував його відданий Петер та ще хтось з його майстерових. Поспішаючи, вони досягли берегів ріки.

Петер та дехто з його товаришів, нарешті, розшукали човна, і втомлені подорожні мали нагоду трохи відпочити. Це було однаково бажано і для Ізабелли, яка лежала майже нерухома на руках у свого визволителя, і для достойного бургомістра. Ця невгамовна особа після того, як закидала Дорварда висловами своєї вдячності, розпочала, звернувшися до Петера, довгу промову про свою мужність і добрість.

— Петер, Петер, — сказав він, — коли б не це відважне серце, я ніколи б не пішов на цей другий бій при Сен-Троні, де мене штовхнули в багно, в якому я пролежав до самого кінця бою. А цієї самої ночі, Петер, моя відвага умовила мене залізти в цей надто вузький панцер, в якому б я зустрів свою смерть, коли б мені не допоміг оцей бравий юнак. А щодо ніжності мого серця, Петер, то вона зробила з мене бідну людину, тобто вона зробила б з мене бідну людину, коли б я не вмів управлятися з своїми справами в цьому грішному світі. Небо знає, які ще мені можуть бути прикрості через цих графинь з їхніми секретами. Це може коштувати мені половини мого майна та ще й моєї шиї на придачу.

Квентін не міг більше промовчати й запевняв його, що хоч якої шкоди він зазнав би через своє заступництво за молоду даму, він буде щедро винагороджений за все.

— Дякую вам, молодий пане зброєносцю й лучнику, дякую вам. Але хто це сказав вам, що я бажаю від вас якоїсь нагороди за те, що я виконав обов'язок чесної людини? Я тільки скаржився на те, що це могло мені коштувати стільки й стільки, а, сподіваюся, нікому не заборонено скаржитися на те, що могло статися.

Коли човен зупинився біля його саду і Павійон з допомогою Петера ступив на берег, він знову перетворився на доброзичливого, гостинного й приязного господаря. Він голосно покликав Трудхен і доручив їй піклуватися прекрасною й напівзомлілою чужоземкою. Зворушена її красою й нещастям, Гертруда поставилася до неї як до сестри.

Хоч було вже пізно і синдик був дуже втомлений, проте, Квентінові ледве пощастило відмовитися від пляшки добірного й коштовного вина. У цьому йому допомогла хазяйка. Бона була жвава, маленька, кругленька, стара, гарненька свого часу, але вже кілька років тому з гострим червоненьким носом і різким голосом. Вона вирішила, що як синдик користується авторитетом серед загалу, то він мусить коритися дисципліні у своїй сім'ї.

Почувши, про що сперечався її чоловік з гостем, вона заявила категорично, що Павійон зовсім не потребує ще вина, бо й так уже багато його випив. Після цього вона провела Квентіна до чистенької й гарненької кімнати, де він мав ночувати серед такого комфорту, якого йому ніколи не доводилося бачити в своєму житті, — так розкішно жили багаті фламандці.

Розділ XXIII

ВТЕЧА

Молодий шотландець заснув глибоким сном, який тривав до пізнього ранку, коли його шановний господар зайшов до кімнати із стурбованим виглядом.

Він сів біля свого гостя і почав довгу й заплутану промову про хатні обов'язки одруженої людини. Квентін слухав з

деяким непокоєм. Він знав, що чоловіки, подібні до цього шановного синдика, іноді починають такі розмови, щоб затаїти поразку, а не святкувати перемогу. Тому він висловив надію, що вони своїм прибуттям не завдали клопоту добрій хазяйці будинку.

— Клопоту, звичайно, ніякого, — відповів бургомістр. — Вона завжди щаслива бачити в себе друзів, завжди для них є напоготові чиста кімната й чудовий обід. Немає на землі іншої такої гостинної жінки, шкода тільки, що вдача в неї трохи чудна.

— Наше перебування тут не подобається їй, чи не так? — спитав шотландець і, схопившись з постелі, почав швидко одягатися. — Коли б я був певний того, що панна Ізабелла здатна після всіх страхіть минулої ночі їхати далі, ми б ні на хвилину не турбували вас нашою присутністю.

— Ну, точнісінько це саме сказала панна моїй дружині Мабель, — зауважив Павійон, — і хотів би я, щоб ви побачили, який рум'янець спалахнув на її щоках, коли вона це сказала. Я не дивуюся, що Мабель, мабуть, трохи ревнує або заздрить їй, бідолашна.

— Хіба панна Ізабелла вийшла з своєї кімнати? — спитав юнак, одягаючись ще швидше.

— Так — відказав Павійон, — і вона чекає на вас, щоб вирішити з вами, куди їхати. Але я сподіваюся, ви ще встигнете поснідати.

— Чому ж ви мені не сказали про це раніш? — нетерпляче спитав Квентін.

— Тихше, тихше! — відповів синдик. — Я й так, здається, сказав це вам надто рано, коли це вас так хвилює. Тепер я хотів би обговорити з вами ще одну важливу справу, якщо у вас вистачить терпіння вислухати мене.

— Кажіть, шановний пане, тільки швидше, я слухаю вас уважно.

— Ну, тоді гаразд, — продовжував бургомістр. — У мене лише одне слово до вас. Трудхен радить вам переодягтися. В місті вже ходять чутки про те, що графині де Круа подорожують нашою країною в супроводі французького охоронця

з шотландських лучників. Кажуть також, що минулої ночі одну з них привів до Шонвальда циган, уже після того, як ми вийшли з замку. Крім того, кажуть, ніби той самий циган упевнив Гійома де ла Марка, що ви не маєте ніяких доручень і що ви просто викрали молоду графиню й подорожуєте з нею, як її коханець. Всі ці новини прибули з Шонвальда сьогодні вранці і ми не знаємо, що нам робити. Бо, хоч, на нашу думку, Гійом де ла Марк занадто суворо обійшовся і з єпископом і з нами самими, проте, він, зрештою, добра людина, тобто коли буває тверезий, і він же єдиний проводир, який може вести нас проти герцога Бургундського. Та й я теж гадаю, що нам не слід сваритися з ним, а йти разом, бо ми вже надто далеко зайшли, щоб відступати.

— Ваша дочка добре радить, — сказав Квентін Дорвард, — ми мусимо переодягтися й вирушати негайно. Я сподіваюся, що ви не викажете нас і дасте нам усе необхідне для втечі.

— Від усього щирого серця, від усього серця, — сказав чесний городянин, який був не дуже задоволений своєю поведінкою і бажав якось виправити її. — Я ніколи не забуду, як минулої ночі ви визволили мене з біди, розстебнувши мій проклятий стальний панцер і, крім того, ще з гіршої скрути, бо той Вепр і його кодло скидаються більш на чортів, ніж на людей. Отже, я буду вірний вам, як колодка ножеві, як кажуть наші ножарі, до речі, найкращі ножарі в світі. Ну, тепер ви вже готові. Ходімо сюди, ви побачите, як я вам вірю.

Синдик повів гостя з опочивальні до своєї контори. Засунувши двері засувом, він відчинив потайну комірчину, вхід до якої був захований поза шпалерами, де було кілька залізних скринь. Він одчинив одну з них, наповнену гульденами, і запропонував Квентінові взяти звідти стільки, скільки він вважав за потрібне на витрати його власні і його супутниці.

Гроші, видані Квентінові, коли він від'їжджав з Плессі, були майже витрачені, отже, він, не вагаючись, узяв двісті гульденів і цим зняв великий тягар з душі Павійона.

Старанно зачинивши скарбницю, багатий фламандець

повів свого гостя до вітальні, де, бліда від переживань минулої ночі, чекала на них графиня Ізабелла, одягнена в убрання заможної фламандки. Крім Трудхен, що причепуряла молоду графиню і вчила, як слід поводитися в цьому новому вбранні, з сторонніх не було нікого в кімнаті. Графиня простягла Квентінові руку, яку він шанобливо поцілував, і сказала:

— Пане Квентін, нам треба покинути наших шановних друзів. Ви мусите також переодягтися і їхати зі мною, коли вам ще не набридло бути захисником такої нещасної істоти.

— Мені?! Мені набридло бути вашим захисником! Я готовий іти за вами хоч на край світу! Але ви, ви самі, чи витримаєте цю подорож? Чи спроможні ви на це після страхіть минулої ночі?

— Не нагадуйте мені про них, — відповіла графиня. — Я пам'ятаю їх, як невиразний, але тривожний сон. Чи врятувався наш добрий єпископ?

— Я сподіваюся, що він тепер на волі, — відповів Квентін, подавши знак Павійонові, який, здавалося, був готовий розпочати страшне оповідання.

— Чи не можемо ми приєднатися до нього? Мабуть, він зібрав добре військо? — запитала графиня.

— Тепер усі надії його на небо, — сказав шотландець. — Але куди ви хочете їхати, туди я за вами поїду, як ваш охоронець і провідник.

— Ми подумаємо, — сказала Ізабелла і, хвилину помовчавши, додала. — Я б обрала для себе монастир, але я боюся, що він не досить захистить мене від моїх переслідувачів.

— Гм, гм! — зауважив синдик, — я б не радив вам монастир, принаймні в Льєжській окрузі, бо Арденський Вепр, хоч і наш союзник, проте, грубої вдачі і не дуже поважає монастирі, церкви, каплиці тощо. Кажуть, що двадцятеро черниць, тобто таких, що були черницями, подорожують з його військом.

— Готуйтеся ж швидше, пане Дорвард, — сказала Ізабелла, перебиваючи синдика на цих словах, — я звіряюся на вашу відданість.

Коли синдик і Квентін вийшли з кімнати, Ізабелла почала розпитувати Гертруду про шляхи й місцевість з такою твердістю, що та не могла не вигукнути:

— Панно, я дивуюся, яка ви мужня! Я чула про твердість духу в чоловіків, але ваша твердість здається мені просто надлюдською.

— Неволя, — відповіла графиня, — неволя, як кажуть, і плаче і скаче, біда навчить усього. Не так давно я б знепритомніла, побачивши краплину крові. Відтоді, я сміливо можу сказати, що бачила цілі потоки крові навколо себе і не втратила самовладання, Не думайте, що це було легко, — додала вона, поклавши на руку Гертруди свою тремтячу руку. — Коли б я не розуміла, що єдина моя надія врятуватися від небезпеки, гіршої за смерть — це зберегти самовладання, Гертрудо, я кинулася б у ваші обійми й полегшила б своє горе таким морем сліз і зойків, яке ще ніколи не виливалося з наболілого розбитого серця!

— Ні, не плачте, не треба, панно! — сказала спочутлива фламандка, — не втрачайте надії, підбадьортеся, бо цього відважного молодого пана ваша доля призначила врятувати вас. Є і в мене один, — сказала вона, густо почервонівши, — до якого я не байдуже ставлюся. Не кажіть нічого моєму батькові, але я наказала моєму нареченому, Гансові Гловеру, щоб він чекав на вас біля східних воріт і не повертався до мене інакше, як із звісткою про те, що ви щасливо переїхали через наш кордон.

Графиня могла подякувати щирій і доброзичливій дівчині тільки ніжним поцілунком, на який та відповіла з не меншою ніжністю, сказавши при цьому з усмішкою:

— Ну, коли вже двом дівчатам з їхніми відданими кавалерами не пощастить улаштувати переодягання і втечу, то, значить, увесь світ змінився.

Від цих слів фламандки бліді щоки графині вкрилися рум'янцем, який ще побільшав, коли в кімнату ввійшов Квентін. Він був у повному вбранні багатого фламандця, подарованому Петером, який заприсягнувся, що нехай його чинять і обробляють, як волячу шкіру, але він не викаже нічого

й не зрадить молодих. Двоє струнких коней були роздобуті дбаннями Мабель, яка не бажала нічого лихого ні графині, ні її супутникові, але воліла краще позбутися їх, щоб через них не було ніякого лиха її родині. Вона дивилася на їх від'їзд з великим задоволенням і сказала, що вони доїдуть до східних воріт слідом за Петером, який ітиме попереду них з таким виглядом, ніби не має нічого спільного з ними.

Подорожні досягли східних воріт міста, проїхавши залюднені вулиці, де, на їхнє щастя, всі були занадто заглиблені в чутки й події, щоб звернути на них увагу. Сторожа не затримала їх, бо вони мали перепустку від імені Руслера, яку їм видав Павійон. Тут вони дружньо розпрощалися з Петером Гейсларом, побажавши один одному всього доброго. Одразу після цього до них під'їхав ставний юнак на доброму сірому коні. Він відрекомендувався їм Гансом Гловером, нареченим Трудхен Павійон. Це був типовий молодий фламандець, не дуже кмітливий, але веселий і привітний, навряд чи достойний, як не могла не подумати Ізабелла, бути нареченим великодушної Трудхен. Проте, він, очевидно, щиро бажав допомогти їм і виконати цим наказ своєї нареченої. Шанобливо привітавши їх, він запитав у графині фламандською мовою, куди вона накаже йому провести їх.

— Проведіть нас, — сказала вона, — до найближчого міста на кордоні Брабанта.

— Отже, ви вже вирішили, куди саме ми поїдемо? — спитав Квентін, наблизившися до Ізабелли й розмовляючи французькою мовою, якої не розумів їхній провідник.

— Звичайно, — відповіла молода графиня, — мені треба якнайшвидше закінчити цю подорож, хоча б вона і скінчилася ув'язненням.

— Ув'язненням? — здивувався Квентін.

— Так, друже мій, ув'язненням. Але я подбаю про те, щоб ви не взяли в ньому участі.

— Не кажіть, не думайте про мене, — сказав Квентін. — Тільки б побачити вас у безпеці, а про мене не варто й згадувати.

— Не так голосно, не так голосно, мій друже, — сказала

Ізабелла, — ви перелякаєте нашого провідника. Ви бачите, він уже й без того поїхав далеко вперед.

І справді, добродушний фламандець делікатно позбавив їх своєї присутності, ледве Квентін під'їхав до дами.

— Так, — продовжувала вона, побачивши, що ніхто за ними не стежить, — вам, мій друже, мій покровителю, — бо мені немає чого соромитися звати вас так, — вам я зобов'язана сказати, що я вирішила повернутися на батьківщину й віддатися на милість герцога Бургундського. Бо через хибну пораду я втекла від мого опікуна й перейшла під заступництво цього хитрого й брехливого Луї Французького.

— І ви також вирішили стати нареченою графа Кампо-Бассо, цього недостойного улюбленця Карла? — зауважив Квентін голосом, в якому внутрішнє страждання боролося з бажанням показати свою байдужість.

— Ні, Дорвард, ні, — сказала Ізабелла, гордо випростуючись у сідлі, — усієї влади герцога Бургундського не вистачить на то, щоб дочка дому де Круа погодилася на таке приниження. Він може забрати в мене мої землі й феоди, він може ув'язнити мене в монастирі і тільки. А я згодна йти на гірше, тільки б не бути дружиною цього Кампо-Бассо.

— На гірше? — вигукнув Квентін. — А що може бути гірше від ув'язнення? О, подумайте, поки ще є час, поки ви вільні і коло вас той, кому не шкода й свого життя, щоб обороняти вас дорогою до Англії, до Німеччини, навіть до Шотландії, де всюди ви знайдете великодушних покровителів. Подумайте і не вирішуйте позбутися волі, найкращого, що є на землі. Добру склав пісню мій земляк:

Воля нам щастя несе,
Воля для нас над усе,
Вільний все має на світі,
Вільному можна радіти.
Бідність, хвороба, журба —
Ось яка доля раба.

Вона вислухала з сумною усмішкою цю хвалу волі і, трохи помовчавши, відповіла:

— Воля буває тільки для чоловіка — жінка завжди мусить шукати собі покровителя, бо по природі своїй вона не здатна обороняти себе. А хто мені буде за нього? Цей розбещений Едуард Англійський, чи цей п'яниця Венцеслав Німецький, чи, може, хтось у Шотландії? Ах, Дорвард, коли б я була вашою сестрою і ви могли б дати мені притулок в одній з тих гірських долин, які ви любите описувати, я б жила там безтурботно й забула про мою лиху долю. Коли б ви могли обіцяти заступництво якоїсь шановної жінки, вашої землячки, або якогось барона, чиє серце було б таке саме вірне, як і меч, тоді це була б інша справа!

В голосі графині Ізабелли було стільки боязкої ніжності, що вона водночас і сповнила радістю і поранила серце Квентіна. Він вагався хвилину перш ніж відповісти, чи зможе він улаштувати її в Шотландії. Але сумна істина встала перед ним, бо було б нечесно й жорстоко везти її туди, де він не міг забезпечити її життя.

— Панно, — сказав він нарешті, — я зробив би проти моєї честі й присяги рицарства, коли б запевняв вас, що я маю якусь змогу обіцяти вам у Шотландії повне заступництво, крім того, яке вам може дати ця бідна рука. Я навіть не знаю, чи є в мене там хоч один родич. Рицар Іннеркухеріті напав вночі на наш замок і повбивав усіх, хто там був з моїх рідних. Коли б я повернувся до Шотландії, то не зустрів би там нікого, крім численних і могутніх ворогів своїх. І навіть, коли б король мав бажання заступитися за мене, то він не наважився б заради цього накликати на себе гнів рицаря, в якого п'ятсот вершників.

— Отже, немає на світі такого місця, де б не було сваволі, — сказала графиня. — Вона панує і в ваших диких горах, як і в наших багатих Нідерландах.

— Це сумна істина і я не наважусь її заперечувати, — промовив шотландець, — бо наші клани винищують один одного в своїй ворожнечі. Огільві й подібні до них так само діють у Шотландії, як де ла Марк і його розбійники в цій країні.

— Тоді немає чого більш говорити за Шотландію, — ска-

зала Ізабелла. — Жодного слова про Шотландію, за яку я згадала тільки бажаючи довідатися, чи наважитеся ви запропонувати мені найнеспокійніше місце в Європі. Це був тільки іспит для вашої щирості, на яку, на щастя, я можу звіритися. Отже, ще раз кажу — я не шукатиму іншого заступництва, крім того, яке знайду в першого-ліпшого рицаря, васала герцога Карла, якому я вирішила підкоритися.

— А чому б вам не повернутися до ваших володінь, до вашого замку? — спитав Квентін. — Чому ви не покличете васалів вашого батька і не складете угоди з герцогом Бургундським замість того, щоб підкорятися йому? Вірте, чимало буде сміливих, які битимуться за вас. Я, принаймні, знаю одного, який охоче пожертвував би своїм життям, щоб іншим подати приклад.

— На жаль, — сказала графиня, — цей план вигаданий хитрим Луї, який має на меті більш свою користь, ніж мою. Тепер він нездійсненний, бо його виказав герцогові Бургундському зрадник Захмет Хайреддін. Мого родича ув'язнили, а в моїх замках розмістили гарнізони. Кожна моя спроба зробити щось тільки накликала б помсту герцога Карла на моїх васалів. Я не хочу вчиняти ще одне кровопролиття. Ні, я підкорюся моєму сюзеренові, як його васал, у всьому, крім волі мого вибору. Тим більше, що моя родичка, графиня Амеліна, яка перша порадила мене й підбила мене на втечу, тепер, я сподіваюся, вже зробила цей розсудливий і обачний крок.

— Ваша родичка! — повторив Квентін, в якого ці слова викликали спогади про події, невідомі молодій графині.

— Так, моя тітка, графиня Амеліна де Круа, — сказала графиня Ізабелла. — Я сподіваюся, що вона вже під захистом бургундського прапора. Ви мовчите... Чи не знаєте ви чогось про неї?

Це запитання висловлене було таким тривожним тоном, що Квентін мусив розповісти дещо з того, що він знав про долю графині. Він сказав, що був покликаний допомогти їй із графинею Ізабеллою в їхній утечі з Льєжа. Згадав і про те, як він довідався, що графині Ізабелли немає серед утікачів.

коли вже вони досягли лісу, і як він повернувся до замку і що там побачив. Але він нічого не сказав про ті наміри, з якими пані Амеліна залишила Шонвальд, а також про поширені чутки, ніби вона потрапила до рук Гійома де ла Марка.

Це оповідання справило глибоке враження на графиню Ізабеллу, яка, довго їхавши мовчки, нарешті, сказала холодним тоном:

— Отже, ви покинули мою нещасну родичку в дикому лісі напризволяще, на милість підлого цигана й зрадниці служниці? Бідна моя родичка! А вона так часто вихваляла вашу відданість.

— Коли б я не зробив так, — сказав Квентін, ображений незаслуженим докором, — що б тоді спіткало ту, якій я найбільш був відданий? Коли б я не залишив графиню Амеліну де Круа на піклування тих, кого вона сама ж обрала своїми радниками, то графиня Ізабелла вже була б жінкою Гійома де ла Марка, Арденського Вепра.

— Ваша правда, — відповіла графиня Ізабелла своїм звичайним голосом. — Я зараз поставилася до вас з великою невдячністю й несправедливістю. Але як мені шкода моєї нещасної родички! А все через цю негідницю Марту! Це вона порадила моїй родичці того проклятого Захмета і Хайреддіна Магрібіна, які своєю ворожбою заморочили їй голову. Це вона ж підтримувала мою тітку в її — я не знаю як це назвати — ілюзіях щодо одруження. Я не маю сумніву, що з самого початку ми були оточені підступами Луї Французького, щоб віддатися в його руки. Як після нього нашого нерозважливого вчинку не по-королівському, не по-рицарському, не по-благородному він поставився до нас, ви, Квентін, знаєте самі. Але бідна моя родичка... Як ви гадаєте, що її чекає?

Дорвард висловив думку, що в цього племені жадність сильніша за всі інші пристрасті, що Марта, навіть тоді, коли він їх покинув, здавалося, заступилася за пані Амеліну і що, кінець кінцем, цим мерзотникам невигідно погано поводитися з графинею або вбити її, бо, навпаки, вони могли б дістати за неї викуп.

Щоб відвернути думки графині Ізабелли від цієї сумної теми, Квентін докладно розповів їй про те, як він викрив зраду Магрібіна на ночівлі поблизу Намюра. Ізабелла тремтіла від жаху, але, незабаром очунявши, сказала:

— Мені соромно, що я дозволила собі хоч на хвилину повірити в здійснення такого жорстокого, безчесного й підлого плану! Але тепер мені ясно, чому ця лицемірна Марта так часто хотіла посіяти незгоду і незадоволення поміж мною і моєю бідною родичкою. Проте, я ніколи не гадала, що вона досягне того, щоб моя родичка покинула мене в небезпеці там, у Шонвальді, коли сама вона втекла звідти.

— Я мушу виправдати пані Амеліну, — сказав Квентін, — бо так тоді всі хвилювались і так темно було навколо, що мені здається, пані Амеліна була певна того, що з нею ідете ви, як і я вважав, що супроводжую обох графинь де Круа й особливо ту, — додав він тихим, але рішучим голосом, — без якої за всі скарби світу я не пішов би з Шонвальда.

Ізабелла злегка відвернулась, вдаючи, що не помічає того тону, яким Квентін вимовив останні слова. Але вона знову повернулась до нього, коли він почав говорити про політику Луї.

Розмовляючи так, подорожні їхали протягом кількох годин, зупиняючись тільки для того, щоб дати відпочити їхнім коням в якомусь селищі, куди їх приводив Ганс Гловер.

Тим часом штучні перешкоди, що відокремлювали закоханих, здавалося, усувалися або знищувалися тими обставинами, в яких вони перебували. Бо, коли графиня своїм походженням і багатством стояла незрівнянно вище від юнака, в якого всього майна тільки й було, що меч, то тепер вона була така сама бідна, як і він. Крім того, її життя і честь залежали виключно від його самовладання, відваги й відданості. Щоправда, вони нічого не казали про кохання, бо Квентін через свою природну боязкість і рицарські почуття утримувався від усякого натяку, щоб це не здалося спробою з його боку використати її безпорадне становище. Отже, вони не казали про кохання, але думки про нього для обох були неминучі.

Було дві години після полудня, коли провідник з блідим зляканим обличчям сказав, що їх переслідує загін «чорних вершників» де ла Марка. Ці солдати, або, вірніш, бандити, вербувалися з усякого наброду в Німеччині, й схожі були в усьому на ландскнехтів; тільки вони діяли, як легка кіннота. Щоб виправдати свою назву «шварцрейтерів», тобто «чорних вершників» і щоб ще більше налякати ворогів, вони звичайно їздили на чорних конях і намазували дьогтем свою зброю й панцери. Своїми звичаями й хижістю ці шварцрейтери були не кращі за своїх піших товаришів — ландскнехтів.

Поглянувши назад і побачивши на шляху куряву, попереду якої скакали два-три вершники, Квентін звернувся до своєї супутниці:

— Люба моя Ізабелло, в мене не залишилося зброї, крім мого меча. Отже, я не можу битися, але я тікатиму з вами. Коли ми зможемо досягти ген того лісу перш, ніж вони доженуть нас, то ми легко сховаємося там.

— Нехай буде так, мій єдиний друже, — сказала Ізабелла, пускаючи свого коня у галоп. — А ти, добрий хлопче, — додала вона, звернувшися до Ганса Гловера, — їдь іншим шляхом, щоб не постраждати за нас.

Чесний фламандець хитнув заперечливо головою і, відповівши коротким: «Ні, ні, цього не буде!» — поїхав за ними. Так вони втрьох помчалися до лісу з такою швидкістю, на яку тільки здатні були їх виснажені коні. Шварцрейтери, побачивши це, погнали своїх коней щодуху. Але, не зважаючи на втому коней, утікачі, бож вони не мали важкої зброї, далеко випередили своїх переслідувачів. Вони вже були не більш як за чверть льє від лісу, коли новий загін озброєних людей з рицарським прапором, виїхавши з лісу, поскакав їм навперейми.

— На них блискуче спорядження, — сказала Ізабелла, — це, напевне, бургундці. Проте, хто б вони не були, ми краще піддамося їм, ніж тим чорним лиходіям.

За хвилину опісля вона вигукнула, подивившися на прапор:

— Я пізнаю серце, проколене стрілою! Це прапор графа де Кревкера, благородного бургундця. Йому я здамся.

Квентін Дорвард зітхнув, але іншого вибору не було в них. Незабаром вони з'їхалися з загоном де Кревкера і графиня заявила, що бажає говорити з начальником, який зупинив загін, щоб краще розглянути шварцрейтерів. Як він дивився на неї з непевністю, не пізнаючи її, то вона сказала:

— Благородний графе, Ізабелла де Круа, дочка вашого старого товариша графа де Круа, здається вам і просить вашого захисту для себе й тих, хто з нею.

— Я оборонятиму вас, люба родичко, проти всіх ворогів, але не проти мого сюзерена, герцога Бургундського. Але тут немає часу говорити про це. Ці брудні біси зупинилися, немов збираються змагатися з нами. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, вони мають нахабство виступати проти прапора де Кревкера! Невже вони гадають, що ми з ними не впораємося? Даміен, подай мій спис! Прапор уперед, списи напереваги!

З цим бойовим покликом в супроводі своїх воїнів він помчався вперед в атаку на шварцрейтерів.

Розділ XXIV

КАПІТУЛЯЦІЯ

Сутичка між шварцрейтерами й бургундцями не тривала й п'яти хвилин — так швидко перші повернули навтіки через перевагу бургундців у зброї, конях і дисципліні. Граф де Кревкер, обтираючи скривавлений меч об гриву коня, повернувся на узлісся. Частина його людей їхала за ним, тимчасом як інша переслідувала ворога.

— Ваша батьківщина, — сказав граф, — привітала вас досить суворо, моя прекрасна кузино, але, мандруючи, завжди треба сподіватися таких пригод. І добре, що я приїхав вчасно вам на допомогу, бо, дозвольте вас запевнити, ці чорні вершники поважають графську корону так само, як очіпок простої селянки, а я гадаю, ваш почет не міг би чинити великого опору.

— Пане граф, — сказала Ізабелла, — я хочу знати, чи вважа-

ти мені себе полоненою і куди ви мене гадаєте відвезти?

— Ви самі знаєте, нерозумна дитино, як би я вам відповів, коли б це залежало від моєї волі. Але ви й ваша навіжена тітка, в якої на думці тільки сватання та одруження, так нерозважливо використовували ваші крила, що я боюся, як би вам не довелося проти вашої волі згорнути їх, сидячи деякий час у клітці. Щодо мене, то я виконаю мій обов'язок тільки тоді, коли довезу вас до двору герцога в Перонні. Для цього я передам командування над цим розвідковим загоном моєму племінникові, графові Етьєну, а сам супроводитиму вас туди. Я сподіваюся, що цей молодий гульвіса розумно виконуватиме свій обов'язок.

— З вашого дозволу, любий дядьку, — сказав граф Етьєн, — коли ви не покладаєтеся на мої здібності, як командира, то залишіться самі з вашим загоном, а я буду слугою й охоронцем графині Ізабелли де Круа.

— Авжеж, любий племіннику, — відповів дядько, — це непогана думка, але все ж таки буде так, як я сказав. Отже, прошу, не забувай що ти мусиш тут не виловлювати цих чорних свиней і колоти їх, а зібрати й переказати мені точні відомості про те, що відбувається в Льєжському єпископаті. Нехай зі мною поїде десятеро пікінерів, а решта залишається під моїм прапором і твоєю командою.

— Ще маю вам сказати дещо, кузене де Кревкер, — зауважила графиня Ізабелла, — дозвольте мені, принаймні, просити, щоб ті, хто був для мене друзями в моїх нещастях, тепер були вільні. Дозвольте, щоб цей добрий хлопець, мій відданий провідник, повернувся додому в Льєж.

— Мій племінник, — сказав Кревкер, пильно подивившися на чесне широке обличчя Гловера, — забере цього хлопця і повезе його з собою так далеко, наскільки сам заїде вглиб країни, а там уже відпустить його на волю.

— Не забудь привітати від мене Гертруду, — сказала графиня і, знявши з шиї перлове намисто, додала: — Попроси її, щоб вона носила це на спомин про її нещасну подругу.

Чесний Гловер узяв намисто й поцілував, хоч і незграбно,

але від щирого серця, ту руку, яка так делікатно зуміла винагородити його за всі труди і небезпеки.

— Гм! Запоруки приязні, — зауважив граф. — Чи немає у вас ще якихсь справ тут? Вже час нам рушати.

Тільки одна, — сказала зніяковівши графиня, — щоб ви ласкаво поставилися до цього молодого пана.

— Гм! — сказав Кревкер, кинувши проникливий погляд на Квентіна, але, очевидно, не задовольнившися наслідками свого споглядання й посміхаючись з замішання графині, продовжував: — Гм! Звичайно це клинок іншого гарту. А дозвольте спитати вас, кузино моя, чим цей... цей дуже молодий пан заслужив таке заступництво з вашого боку?

— Він урятував моє життя й честь, — сказала графиня, почервонівши від сорому й досади.

Квентін також почервонів від обурення, але не висловив його, мудро вирішивши, що через це справа тільки погіршала б.

— Життя й честь? Гм! — знову повторив граф де Кревкер. — Мені здається, було б краще, кузино моя, коли б цьому дуже молодому панові не доводилося рятувати вас, а вам бути йому зобов'язаною честю й життям. Але досить про це. Молодий пан може слугувати нам, коли це дозволяє його стан, а я подбаю, щоб ніхто не завдав йому лиха. Тільки відтепер я вже сам захищатиму ваше життя й честь, а для нього знайду, мабуть, іншу роботу, ніж охороняти мандрівних панянок.

— Пане граф, — сказав Дорвард, не маючи змоги мовчати довше, — щоб ви не казали про мене так легкодумно, як зараз, я дозволяю собі довести до вашого відома, що я — Квентін Дорвард, лучник шотландської гвардії, куди, як ви знаєте, приймають тільки самих дворян.

— Дякую вам за повідомлення й цілую вам руки, пане лучнику, — сказав глузуючи Кревкер. — Будьте ласкаві проїхати зі мною трохи наперед.

Тимчасом як Квентін поїхав уперед з наказу графа, який мав тепер повну змогу наказувати йому, він побачив, що панна Ізабелла стежила за кожним його рухом з тривогою й боязким співчуттям, яке викликало сльози в нього на очах.

Але він пригадав, що мусить виявити всю свою мужність перед цим гордим Кревкером. Тому він вирішив сам розпочати розмову, яка мусила довести, що він гідний кращого ставлення до себе, ніж те, яким зустрів його граф.

— Пане граф де Кревкер, — сказав він стримано, але рішуче, — можна мені спитати, чи вільний я, чи мені треба вважати себе вашим полоненим?

— Лукаве запитання, — відказав граф, — на яке я можу відповісти іншим: як ви гадаєте, між Францією і Бургундією мир тепер чи війна?

— Про це, — заперечив шотландець, — ви, пане мій, повинні знати краще, ніж я. Я давно покинув французький двір і протягом цього часу не маю звідти ніяких відомостей.

— Ось бачте, — сказав граф, — як легко запитувати і як важко відповідати. Я сам перебував у Перонні разом з герцогом протягом останнього тижня, а можу розв'язати цю загадку не краще від вас. Отже, пане зброєносцю, від цього залежить, чи вважати вас полоненим чи вільною людиною, і поки що я мушу вважати вас за полоненого. Проте, коли ви справді чесно служили моїй родичці і коли ви будете щирим у розмові зі мною, вам буде тим краще.

— Графиня де Круа, — сказав Квентін, — може бути найкращим суддею в тому, як я служив їй. Чи відповідатиму я щиро, ви можете самі впевнитися, запитуючи мене.

— Гм! Який гонор, — промимрив граф де Кревкер. — Це якраз личить тому, хто носить на капелюсі подарунок своєї дами й гадає, що мусить дивитися на всіх звисока, щоб зберегти достойність гаптованої шовкової стрічки. Гаразд, пане, я сподіваюся, що це не буде приниженням вашої достойності, коли ви відповісте мені, як давно ви мандруєте з графинею Ізабеллою де Круа?

— Граф де Кревкер, — сказав Квентін Дорвард, — коли я й відповідаю на запитання, вимовлені таким образливим тоном, то тільки для того, щоб з мого мовчання ви не зробили висновків, небажаних для тієї, яку ми обидва мусимо поважати. Я супроводжую графиню Ізабеллу від того часу, коли вона залишила Францію, щоб їхати до Фландрії.

— Ого! — сказав граф. — Інакше кажучи, від того часу, як вона втекла з Плессі-ле-Тур? Ви, лучник шотландської гвардії, супроводите її, звичайно, з особливого наказу короля Луї?

Як ні мало вважав себе Квентін зобов'язаним французькому королю, він усе ж таки відповів графові Кревкеру, що для нього було досить наказу його начальника, якому він підкорився, й більш не розпитував.

— Цього цілком досить, — сказав граф. — Ми знаємо, що король не дозволить начальникам своєї гвардії посилати своїх лучників, щоб ті, як паладини, супроводили всюди мандрівних дам. Ну, тепер важкувато буде для короля Луї казати, що він нічого не знає про втечу графинь де Круа з Франції, коли їх супроводив один з охоронців його власної лейб-гвардії. А куди, пане лучнику, ви мусили їхати?

— До Льєжа, пане мій, — відповів шотландець, — де дами бажали перебувати під заступництвом покійного єпископа.

— Покійного єпископа! — вигукнув граф де Кревкер, — хіба Луї де Бурбон умер? Жодне слово про його хворобу не дійшло до герцога. Через що він помер?

— Він спочиває в кривавій могилі, пане мій, якщо тільки вбивці віддали землі його останки.

— Вбитий! — знову вигукнув Кревкер. — Пресвята матір! Це неможливо, юначе.

— Я бачив це на власні очі, бачив і багато інших страхіть.

— Бачив і нічого не зробив, щоб оборонити доброго прелата! — вигукнув граф. — Ви мусили ввесь замок поставити на ноги проти вбивць!

— Коротко я скажу вам, пане мій, — відказав Дорвард, — що перш, ніж сталося це лиходійство, замок був здобутий кровожерним Гійомом де ла Марком з допомогою льєжців.

— Я немов уражений громом, — сказав де Кревкер. — Повстання в Льєжі! Шонвальд здобутий! Єпископ убитий! Віснику нещастя, ніхто ще ніколи не приносив одразу стільки жахливих новин! Кажи, чи знав ти про цей напад, про це повстання, про це вбивство? Кажи — ти один з надійних

лучників короля, а він і є той, хто скерував цю жахливу стрілу. Кажи, або я накажу тебе четвертувати.

— Навіть коли б я був почетвертований, пане мій, то ви й тоді не витягли б з мене нічого, що не личило б шотландському дворянинові. Я знав про ці лиходійства не більше від вас, я такий був далекий від того, щоб брати в них участь, що боровся б з усіма тими лиходіями до смерті, коли б змога моя. Але що я міг зробити? Їх були сотні, а я один. Єдиною турботою моєю було врятувати графиню Ізабеллу і тут, на щастя, я мав успіх. Проте, коли б я був ближче до того місця, де мерзотник зарубав бідного старого, то я врятував би його сиве волосся або помстився б за нього. В усякому разі, мій протест проти цього насильства був висловлений досить голосно, щоб попередити дальші убивства.

— Я вірю тобі, юначе, — сказав граф. — Вік твій і натура твоя не такі, щоб тобі можна було доручити таку криваву справу, хоч ти якраз придатний бути дамським зброєносцем. Але горе! Добрий і великодушний прелат убитий в своєму житлі, убитий цією потворою, цим кровожерним звіром! Але я не знаю Карла Бургундського, якщо його помста не буде жорстока й раптова. А коли ніхто не переслідуватиме вбивцю... — Тут він схопився за меч, потім ударив руками в залізних рукавицях себе в груди так, що панцер його аж задзвенів і, нарешті, простяг їх до неба й урочисто сказав: — Я, Філіпп де Кревкер де Герд, даю обіцянку богові, святому Ламбертові й трьом кельнським волхвам, що в мене не буде ніяких інших думок у голові, поки я не помщуся на вбивцях доброго Луї де Бурбон, хоч де я знайду їх — в лісі чи в полі, в місті чи в селі, в горах чи на рівнині, при королівському дворі чи в церкві божій! І під це я заставляю землі й майно, друзів і васалів, життя й честь. Отже, нехай допоможуть мені в цьому господь бог, святий Ламберт льєжський і три кельнські волхви!

Коли граф де Кревкер дав таку обіцянку, здавалося, що на душі в нього полегшало і він продовжував розпитувати Дорварда про подробиці цього нещастя, які шотландець, зовсім не бажаючи добра Гійомові де ла Маркові, виклав з усією докладністю.

— Але ці сліпці, ці нестійкі, віроломні дикі звірі, ці льєжці, — сказав граф, — як вони могли зв'язатися з тим бридким розбійником і вбивцею, щоб умертвити доброго єпископа!

Тут Дорвард сказав розлюченому бургундцю, що льєжці, хоч і повстали нерозсудливо проти свого єпископа, але не мали наміру допомагати де ла Маркові в його лиходійському вчинку.

— Не кажи мені про безчесну, віроломну, гідну зневаги чернь! — сказав Кревкер. — Коли вони в союзі з Арденським Вепром, найбільшим лиходієм у всій Фландрії, то що інше може бути в них на думці, як не вбивство? Нарешті, хіба не один з їхнього підлого стада вчинив це саме лиходійство, як ти сам розповів? Я сподіваюся ще побачити їхні канали, наповнені кров'ю й освітлені загравою їхніх запалених будинків. О, добрий, благородний, великодушний єпископ! Інші васали повстають під тиском податків і бідності, а льєжці від своєї чванливості й зайвини багатства. — І знову він відпустив вуздечку свого бойового коня й заломив руки в залізних рукавицях. Квентін розумів, що горе графа збільшувалося спогадами про колишню дружбу з єпископом, і мовчав, поважаючи це почуття.

Але граф де Кревкер знову й знову повертався до цієї теми, бажаючи знати всі подробиці нападу на Шонвальд, і потім раптом, немов пригадавши щось, спитав, що сталося з пані Амеліною й чому її немає з її родичкою?

— Я хочу знати це, — додав він зневажливо, — не тому, що дуже цікавлюсь нею, бо в цілому світі не відшукаєш такої навіженої дурної жінки. Але я певний того, що її племінниця, яку я завжди вважав за скромну й порядну дівчину, була втягнена в авантюру цією безглуздою, старою ідіоткою, яка тільки й мріє про сватання та одруження!

Які грубі слова для вуха закоханого мрійника! Звичайно, Квентіна не так образило зневажливе ставлення Кревкера до графині Амеліни, як ця згадка про Ізабеллу, що, на думку графа, була лише «скромною й порядною дівчиною» і нічого більш. Це можна було б сказати про всяку іншу жінку, але

не про цю незрівнянну перлину, вищу своєю красою й розумом від усіх жінок у світі! Коли б не побоювання бути смішним, він не простив би йому цього!

Під впливом цих побоювань Дорвард, хоч і з досадою, обмежився тільки нескладним оповіданням про втечу пані Амеліни з Шонвальда. Він, справді, не міг розповісти про все це докладніш, не показавши в смішному вигляді близької родички Ізабелли та й самого себе. Нарешті, він додав до свого заплутаного оповідання, що є чутка, хоч і непевна, ніби графиня Амеліна потрапила до рук Гійома де ла Марка.

— Сподіваюсь, що з допомогою святого Ламберта тепер він одружиться з нею, — сказав Кревкер. — Справді, він може таке зробити заради її лантухів з золотом і, так само ймовірно, стукне її по голові, коли матиме їх у себе або коли вони спорожніють.

Потім граф закидав Квентіна запитаннями: як поводилися графині під час подорожі, що вони робили, як ставилися до Дорварда й таке інше. Всі ці питання так мучили збентеженого й розгніваного юнака, що він не міг приховати свого замішання від проникливого погляду воїна й вельможі, який раптом припинив свій допит і зауважив на прощання:

— Ну, я бачу, що так воно і є, як я гадав, принаймні, щодо цієї особи. Їдьте, пане зброєносцю, вперед і будьте там, в авангарді, поки я переговорю з панною Ізабеллою. Здається, я довідався тепер про все, що мені треба було знати від вас, і можу вже розмовляти з нею про ці сумні події, не ображаючи її делікатних почуттів, хоча, може, трохи зачепив ваші. Проте, стривайте, юначе, ще одне слово перш, ніж ви поїдете. Я уявляю собі, що ви щасливо подорожували чарівною країною, де на вас чекало стільки чудових пригод, де навколо вас було стільки високих надій і мрій, як у садах феї Моргани. Забудьте за все це, юначе, — додав він, поплескавши його по плечу, — нехай у ваших спогадах ця дама буде лише шановною графинею де Круа, забудьте за неї, як за мандрівну панянку. Її друзі — за одного з них я ручуся — також пам'ятатимуть тільки ті послуги, які ви зробили їй, і забудуть про ту неможливу винагороду, яку ви мали сміливість самі собі запропонувати.

Розлючений тим, що він не міг затаїти від проникливого Кревкера свої почуття, Квентін відповів з обуренням:

— Пане граф, коли мені буде потрібна ваша порада, я сам проситиму вас дати мені її, і коли я шануватиму вашу думку про мене, ви ще встигнете висловити її...

— Еге! — вигукнув граф, — я опинився між Амадісом й Оріаною[1] і мушу тепер чекати виклику.

— Ви кажете про це так, немов бице було неможливе, — сказав Квентін. — Проте, мій спис вибив з сідла герцога Орлеанського, в грудях якого тече кров, благородніша за кров де Кревкера, я схрестив мечі з Дюнуа, кращим воїном...

— Нехай небо прояснить твій розум, юначе! — сказав Кревкер, глузуючи з закоханого рицаря. — Коли це правда, ти мав надзвичайне щастя в цьому світі і можеш збожеволіти від гонору перш, ніж станеш дорослим чоловіком. Адже мене ти не розсердиш, а тільки насмішиш. Повір мені, коли ти й бився з принцами і обороняв графинь з примхи фортуни, то це ще не значить, що ти зрівнявся з тими, кому ти був випадковим супротивником або ще випадковішим супутником. Я припускаю, що ти, наслухавшись різних історій з романів, уявив себе паладином і поринув у мрії. Але ти не повинен сердитися на друга, який, бажаючи тобі добра, примусить тебе прокинутися від солодких мрій, хоча б він зробив це і трохи грубувато.

— Пане де Кревкер, — сказав Квентін, — моя родина...

— Ні, я зовсім не про родину кажу, — перебив його граф, — а про стан, про майно, високий сан і таке інше, що відокремлює людей різних класів. Щодо родини, то всі люди походять від Адама і Єви.

---

[1] Амадіс і Оріана — герой і героїня середньовічного рицарського роману, одного з найперших у своєму роді й дуже популярного в Західній Європі в XIV—XVI ст. Автором його вважають звичайно португальця Васко де Лобейра, але найбільш розповсюджений він був в іспанських переробках. Герой роману, Амадіс Гальський, син французького короля Періона, кохає Оріану, дочку англійського короля Лісуарта. Своїми подвигами Амадіс здобуває, нарешті, руку коханої Оріани.

— Пане граф, — повторив Квентін, — мої предки, Дорварди з Глен-Гулакіна...

— Авжеж, — сказав граф, — коли ви вважаєте, що вони старіші за Адама, все одно, я вже сказав своє! На добраніч!

Він зупинив свого коня, щоб виждати, поки до нього під'їде графиня, якій його натяки й поради напевне були ще неприємніші, ніж Квентінові. А Квентін, їдучи далі, бубонів до себе: «Холодний, зухвалий, зарозумілий себелюбець! Бажав би я, щоб перший шотландський лучник, який націлиться на тебе з свого аркебуза, не відпустив би тебе так безкарно, як я тепер!»

Увечері вони приїхали до міста Шарлеруа, на річці Самбрі, в графстві Ено, де Кревкер вирішив залишити графиню Ізабеллу, яка після довгої їзди була просто нездатна їхати далі. Граф доручив піклуватися нею настоятельниці монастиря в Шарлеруа, благородній дамі, з якою були споріднені родини де Кревкер і де Круа й на розсудливість якої він міг цілком покластися.

Сам Кревкер зупинився тільки для того, щоб наказати начальникові невеликого бургундського гарнізону, який був розташований в місті, бути дуже обережним. Крім того, він призначив на ввесь час перебування графині Ізабелли де Круа в монастирі почесну варту, офіціально — для її безпечності, а справді, мабуть, для того, щоб не дати їй утекти звідти. Як на причину своєї обережності, граф послався на чутки про заколот у Льєжському єпископаті. Але він вирішив сам бути першим вісником, який привезе герцогові Карлу страшну звістку про заколот у Льєжі і вбивство єпископа. Тому, роздобувши свіжих коней для себе й свого почету, він поїхав одразу далі, вирішивши доїхати без усяких зупинок аж до самої Перонни. Квентіна Дорварда він повідомив, щоб той їхав разом з ним і водночас, глузуючи, просив вибачити йому, що розлучав його з таким чудовим товариством.

— Сподіваюсь, — додав він, — що такому відданому прихильникові дам буде приємніш подорожувати при місячному світлі, ніж, лежачи на спині, спати, як сплять звичайні смертні.

Квентіна це так обурило, що він хотів відповісти на глузування справжнім викликом. Але певний того, що граф тільки сміятиметься з його гніву, він вирішив чекати слушнішого випадку, коли він зможе поквитатися з цим гоноровитим паном, який, хоч і з інших причин, зробився для нього майже таким ненависним, як сам Арденський Вепр. Тому він погодився на пропозицію Кревкера, від якої все одно не міг відмовитися, і вони рушили з усією поспішністю шляхом від Шарлеруа до Перонни.

Розділ XXV

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ

Квентін протягом нічної подорожі мусив боротися з гострим сердечним болем, що його відчуває юнак, коли розлучається з тією, яку кохає. Нетерпіння Кревкера, який бажав якнайшвидше переказати сумні новини, підганяло їх, і вони мчалися родючими низинами Ено при місячному сяйві, що лилося на гаї, пасовища й поля, з яких працьовиті фламандські селяни звозили достигле жито. Чудове сяйво освітлювало і блискучу поверхню численних річок, по яких, не затримувані порогами й вирами, линули білі паруси суден повз мирні села і феодальні замки з глибокими ровами, зубчастими мурами й високими баштами.

Проте, вся ця різноманітність краєвиду не могла відвернути Квентіна від його сумних думок. Серце його залишилось там, в Шарлеруа, і єдиною його думкою протягом усієї дальшої подорожі було те, що кожний крок віддаляв його від Ізабелли. Він намагався пригадати кожне її слово, кожний її погляд і, як часто трапляється в таких випадках, враження від цих спогадів було навіть сильніше за саму дійсність.

Нарешті, коли минула холодна година півночі, не зважаючи на всю силу кохання й журби, сильна втома остаточно подолала Квентіна. В його голові все, що він бачив і чув останніми днями, плуталося з тим, що він міг ще бачити навколо себе, і все це летіло кудись у безодню непереможного сну. Дорвард тільки тому відчував, що він не спить,

що, заснувши, він міг би впасти з коня. Це витверезвлювало його на мить, але за хвилину очі його знов затьмарювалися якимись непевними тінями всіх кольорів і відтінків, місячний краєвид танув у чорній ночі і втома скидала його з сідла. Побачивши таке його становище, граф де Кревкер, нарешті, мусив наказати двом із своїх слуг їхати праворуч і ліворуч від Дорварда, ведучи його коня за поводи.

Коли, нарешті, вони доїхали до міста Ландресі, граф, співчуваючи юнакові, який не спав уже цілих три ночі, дозволив йому і всім іншим людям відпочити там протягом чотирьох годин.

Глибокий і міцний був сон Квентіна, поки його не перебив звук графської сурми й крики фуражирів та квартирмейстрів:

— Підіймайтеся, підіймайтеся! Гей, панове, на коней, в путь!

Проте, хоч і рано збудили його ці звуки, але він прокинувся вже зовсім іншою людиною. Сила й бадьорість повернулися до нього, а світанок відживив у нього надії. Він уже не думав про своє кохання, як про безнадійну, нездійсненну мрію, але дивився на нього, як на джерело благородної енергії, яке треба плекати в своїх грудях, хоч би воно й зосталося тільки мрією.

«Стерничий, — міркував він, — скеровує свій корабель на полярну зорю, хоч він ніколи не сподівається досягти її. Так само думки про Ізабеллу де Круа зроблять з мене достойного воїна, хоч я ніколи, мабуть, її не побачу. Коли вона почує, що шотландський воїн, Квентін Дорвард, відзначився на полі бою або пав мертвим у проломині муру якоїсь фортеці, вона згадає свого супутника, згадає, як він зробив усе, що було в його силах, щоб оборонити її, і вшанує його пам'ять тоді сльозою, а його труну вінком».

Відчувши в собі знову бадьорість і мужність, Квентін міг спокійно вислухувати й відповідати на жарти графа де Кревкера, який уже почав підсміюватися, натякаючи на його розніженість і нездатність боротися з утомою. Молодий шотландець так призвичаївся до цих насмішок і відповідав на

них так дотепно і водночас ввічливо, що ця зміна справила на графа куди краще враження, ніж вчорашня мова Квентіна, коли він був або похмуро-мовчазний або нестримно-різкий.

Старий воїн, нарешті, поставився прихильніш до свого юного супутника, як до гарного хлопця, з якого можна щось зробити. Він натякнув йому навіть, що коли б той відмовився від своєї служби у французького короля, то він, Кревкер, одразу завербував би його до герцога Бургундського на почеснішу посаду й подбав би за його дальше підвищення. І хоча Квентін, з відповідними висловами вдячності, відхилив цю пропозицію, поки не з'ясуються його відносини з королем Луї, проте, їхні добрі взаємини не змінилися від цього. Ентузіастичне мислення шотландця, його чужоземні своєрідні вислови часто викликали усмішку на суворому обличчі графа, але ця усмішка не була вже глузливою і не виходила за межі доброго гумору й доброзичливого поводження.

Подорожуючи так далі, маленький загін був уже не більш як за два льє від славнозвісного й неприступного міста Перонни, поблизу якого отаборилося військо герцога Бургундського, готове, як можна було гадати, ринути на Францію. Проти цього війська Луї XI також зосередив великі сили близько Сен-Максанса, щоб вгамувати свого надто могутнього васала.

Перонна, розташована на березі глибоководної ріки Сомми, серед низини, й оточена високими мурами з бастіонами й глибокими ровами, вважалася раніш за одну з найнеприступніших фортець у Франції. Граф де Кревкер, його почет і його полонений наблизилися вже до фортеці, коли біля третьої години ввечері, проїжджаючи понад великим лісом, вони зустріли двох вельможних осіб. Як у кожного з них сиділи соколи на плечах і псярі вели чимало спаніелів[1] і хортів, то можна було зробити висновок, що вони бавилися соколиним полюванням. Але впізнавши здалека Кревкера, мисливці кинули переслідувати чаплю, за якою

---

[1] Спаніель — мисливська собака, виведена в Іспанії.

вони гналися берегом довгого рівчака, і хутко під'їхали до нього.

— Новини, новини, граф де Кревкер! — крикнули вони разом. — Бажаєте сказати нам новини чи почути їх від нас? Чи, може, мінятимемося по-чесному?

— Я бажав би мінятися по-чесному, панове, — сказав Кревкер, чемно привітавши їх, — коли б знав заздалегідь, що ваші новини досить важливі, щоб проміняти їх на мої.

Мисливці поглянули один на одного з усмішкою і старший з них сказав, звертаючись до свого супутника:

— Кревкер був у Брабанті, країні торгівлі, і вивчився там усіх торговельних хитрощів. Нам не буде користі, коли ми торгуватимемося з ним.

— Панове, — сказав Кревкер, — герцог мусив би по праву перший одержати мій крам, як государ, який забирає мито до відкриття торгів. Але скажіть мені, які ваші новини — сумні чи веселі?

Той, до кого звернувся де Кревкер, був жвавою людиною з надзвичайно бистрим поглядом, жвавість якого трохи зменшувалась задумливим і серйозним виразом рота й верхньої губи. Вся його фізіономія виявляла проникливий розум, від якого походила його обачність у рішеннях і висловлюванні своїх думок. Це був уславлений рицар з Ено, син Коллара, відомий в історії під ім'ям Філіппа де Коміна[1], на той час один з найголовніших радників герцога Карла Сміливого. На запитання Кревкера про новини, які були в нього і його супутника барона д'Емберкура, він відповів:

— Вони подібні до радуги, бо, як радуга, вони змінюють кольори й відтінки залежно від того, звідки на них дивитися й від того, ясне чи захмарене небо. Такої радуги ніколи ще не бачили ні в Франції, ні в Фландрії від часів Ноєвого ковчега.

— А мої новини, — відказав Кревкер, — більше схожі на комету; вони похмурі, дикі й жахливі самі собою, але віщують у майбутньому ще більші й жахливіші події.

---

[1] Філіпп де Комін (1445—1509 рр.) — державний діяч і історик епохи Луї XI, яку він описав у своїх мемуарах.

— Ну, ми повинні розпаковувати наш крам, — сказав Комін своєму товаришеві, — бо наші новини, власне, вже не нові. Коротше кажучи, Кревкер, слухайте й дивуйтеся: король Луї у Перонні!

— Як! — вигукнув справді здивований граф. — Невже герцог відступив без бою? А ви залишаєтеся тут у ваших цивільних убраннях, коли місто обложене французами? Бо я не можу повірити, що воно вже здобуте.

— Ні, безумовно, — сказав д'Емберкур, — бургундські прапори не відступили ні на крок назад, проте, король Луї тут.

— Тоді Едуард Англійський зі своїми лучниками переплив через море, — сказав де Кревкер, — і, подібно до своїх предків, виграв другий бій при Пуатьє[1].

— Ні, не так, — сказав Комін. — Жодний французький прапор не був захоплений, жодне судно не припливло з Англії, де Едуард надто багато часу витрачає, розважаючись з жінками лондонських громадян, щоб відігравати роль Чорного Принца[2]. Слухайте, розповім вам усю неймовірну правду. Ви знаєте, що переговори між французькими й бургундськими послами були припинені без найменшої надії на замирення.

— Вірно, і ми тоді тільки й думали, що про війну, навіть уві сні.

— Те, що сталося після цього, справді так скидається на сон, — сказав Комін, — що мені все здається, ніби я прокинуся й упевнюся, що це тільки снилося. Тільки один день

---

[1] Бій при Пуатьє — епізод Столітньої війни між Францією і Англією, що відбувся 1356 р. Французів було вп'ятеро більше за англійців і тому англійці запропонували розпочати мирні пореговори. Але французький король Жан Хоробрий відмовився від цього і, зазнавши потім у бою жорстокої поразки, потрапив у полон до англійців. Під час його перебування в полоні, у Франції спалахнуло велике селянське повстання, зване Жакерією (1358 р.).

[2] Чорний Принц — Едуард, принц Уельський (1330—1376 рр.) — старший син Едуарда III, Англійського короля, був головнокомандувачем англійської армії в боях при Крессі і при Пуатьє, коли французи зазнали великої поразки.

тому герцог у раді так шалено протестував проти всякого дальшого відкладання, що вирішили послати виклик королю й негайно вирушати до Франції. Туазон д'Ор, якому було доручено відвезти цей виклик, уже одягнув своє герольдське вбрання й сідав на коня, коли — дивимося — французький герольд Монжуа в'їжджає в наш табір. Ми, звичайно, думали, що це Луї уже випередив нас з викликом. Відразу спало нам на думку, як сердитиметься герцог, що ми не дали йому змоги оголосити війну першим. Але швидко скликали нову раду, і яке ж було наше здивовання, коли герольд сповістив, що сам Луї, король Франції, їде з невеликим почетом і має намір відвідати Карла, герцога Бургундського, щоб уладнати всі непорозуміння особистим побаченням.

— Ви здивували мене, панове, — сказав Кревкер, — але здивували менш, мабуть, ніж ви думали. Коли я був останнього разу в Плессі-ле-Тур, кардинал де ла Балю, ображений своїм государем і бургундець в душі, натякав мені, що він може скористатися з деяких слабостей Луї, і Луї опиниться в такому становищі, коли герцог матиме цілковиту змогу диктувати йому свої умови миру. Але я ніколи не гадав, що такий старий лис, як Луї, з своєї доброї волі залізе в таку пастку. Що ж сказали бургундські радники?

— Як ви можете догадатися, — відповів д'Емберкур, — багато говорили про виправдання довір'я. Тимчасом як було очевидно, що всі там тільки й думали про те, щоб використати цей візит нам на користь і тільки зберегти при цьому пристойність.

— А що казав герцог? — знову спитав граф де Кревкер.

— Герцог, як завжди, говорив коротко, але сміливо, — відповів Комін. — «Хто з вас, — сказав він, — був свідком моєї зустрічі з нашим дорогим кузеном Луї після бою при Монлері, коли я був такий нерозсудливий, що пішов за ним за мури Парижа з десятком супутників і через це віддався на милість короля?» Я відповів, що більшість з нас були при цьому і ніхто не може забути тієї тривоги, яку це викликало в

нас. «Гаразд, — сказав герцог, — ви засуджуєте моє безумство і я признаюся вам, що діяв як безглуздий хлопчисько. Тоді ще був живий мій, блаженної пам'яті, батько і, отже, мій родич Луї не мав би такої користі для себе, захопивши мене, як я тепер можу мати, забравши його в полон. Але, незважаючи на це, якщо мій королівський родич їде сюди з таким самим щирим серцем, з яким я тоді пішов до нього, то ми вітатимемо його, як личить його королівському санові! А коли він тільки бажає вдаваним довір'ям обдурити мене, то, присягаюся святим Георгієм Бургундським, нехай сам тоді на себе нарікає». І тупнувши ногою, він наказав усім сідати на коней і їхати назустріч такому незвичайному гостеві.

— Отже, ви зустріли короля? — відказав граф де Кревкер. — Ну й чудеса ще бувають на світі! А багато з ним було народу?

— Менше, ніж можна було собі уявити, — відповів д'Емберкур. — Якихось сорок чоловік або й менш з його шотландської гвардії й кілька рицарів та придвірних, серед них і його астролог Галеотті.

— Цей чоловік, — сказав Кревкер, — певною мірою залежить від кардинала де ла Балю. Для мене не було б нічого дивного, коли б виявилося, що й він підбивав короля на цей сумнівний політичний виступ. А хто там є з вищого дворянства?

— Його високість герцог Орлеанський і Дюнуа, — відповів Комін.

— Ну, ми вже вип'ємо з Дюнуа, що б там не було, — сказав де Кревкер. — Але ми чули, що й він і герцог зазнали королівської неласки й були у в'язниці.

— Вони обидва були під арештом у замку Лош, цьому чудовому місці самітності для французького дворянства, — сказав д'Емберкур, — але Луї звільнив їх, щоб узяти з собою, мабуть, побоюючись залишати герцога Орлеанського без свого нагляду. Щодо інших його супутників, то, звичайно, з ним його кум, «прево катів», з двома-трьома з своїх «майстрів» і Олів'є, його цирульник. Оце, мабуть, і всі

найбільш варті уваги. А в цілому вся ця зграя має, такий мізерний вигляд, що, слово честі, король більше скидається на старого торгівця, який в супроводі поліційного загону їде стягати безнадійні борги.

— А яке йому призначили помешкання? — спитав Кревкер.

— От це якраз найдивніше за все, — відповів Комін. — Наш герцог запропонував лучникам королівської гвардії зайняти пост біля міських воріт і понтонного мосту через Сомму. А для самого Луї призначив будинок поблизу цих воріт. Але дорогою туди король уздрів прапори де Ло і Пансіль де Рів'єра, яких він вигнав з Франції. І от, очевидно, занепокоєний думкою, що йому доведеться перебувати так близько від ворожих йому людей, він просив дати йому приміщення в Перонському замку, де він тепер і перебуває.

— Ну, прости господи! — вигукнув Кревкер. — Мало того, що він заліз у лев'яче лігво, він ще суне свою голову в пащу самого лева. Цей політикан бажає сісти на саме дно тієї ями, яку він сам собі викопав. Звичайно, він розраховує на щось, чого інші не передбачали.

— Стривайте, — сказав Комін, — д'Емберкур ще не переказував вам слів Ле Глор'є[1], які, на мою думку, буди найрозумнішим з усього, що було сказано.

— А що ж сказала його уславлена мудрість? — спитав граф.

— Коли герцог наказував вибрати золотий і срібний посуд для подарунків королю та його почету, Ле Глор'є сказав йому: «Друже Карл, не суши свого убогого мозку над тим, що слід подарувати королю. Я сам ушаную твого кузена Луї благороднішим і достойнішим подарунком! Я подарую йому мій блазенський ковпак з бубонцями і моє брязкальце на придачу, бо, присягаюся обіднею, він ще більший дурень, ніж я, коли піддався під твою руку». — Але коли йому не доведеться розкаятися в цьому, як тоді, неро-

---

[1] Ле Глор'є — «уславлений» або «хвастовитий» — прізвище блазня герцога Карла Бургундського.

бо? — спитав герцог. «Ну, тоді, Карл, доведеться віддати ковпак і брязкальце тобі самому, як найбільшому дурневі з нас трьох». Цей уразливий дотеп дуже дошкулив герцога. Я бачив, як він змінився й прикусив губу. Ну, ось вам і всі наші новини, благородний Кревкер. Як ви гадаєте, на що це все схоже?

— На порохову міну, не інакше, — відповів Кревкер, — до якої, я боюся, мені судилося піднести запалений гніт. Ваші і мої новини — це порох і іскри, які, коли зустрінуться, спалахнуть великим полум'ям. Друзі мої, їдьте поруч зі мною і я вам розповім про те, що скоїлося в льєжському єпископаті. Ви погодитеся зі мною, що королю Луї краще було б поїхати в пекло, ніж так несвоєчасно завітати до Перонни.

Обидва вельможі під'їхали до графа й вислухали його оповідання про події в Льєжі і в Шонвальді. Потім вони покликали до себе Квентіна і розпитували його про подробиці вбивства єпископа.

Вони їхали вже низькими берегами Сомми, вкритими багатою рослинністю, і досягали незабаром старовинних мурів неприступної фортеці Перонни. Навколо неї розкинулися зелені луки, де скрізь біліли намети війська герцога Бургундського, яке доходило до п'ятнадцятьох тисяч чоловік.

Розділ XXVI

ПОБАЧЕННЯ

У взаєминах між собою володарі мусять підкоряти зовнішні вияви своїх почуттів суворому етикетові.

Навіть сам Карл Бургундський, найрозсудливіший і найнетерпеливіший з усіх государів свого часу, не міг вийти з зачарованого кола загальних правил і мусив ставитися з глибокою пошаною до Луї, як до свого сюзерена й законного государя.

Одягнений в герцогську мантію, в супроводі найвищих сановників, вельможних рицарів і дворян, бургундський государ виїхав на чолі свого почету вітати Луї XI. Герцогський

почет виблискував сріблом і золотом спорядження й озброєння. На той час бургундський двір вважався за найпишніший у всій Європі. Кортеж Луї, навпаки, був нечисленний і порівняно непоказний. Вбрання самого короля, його обшарпаний плащ, його старий високий капелюх з поначіплюваними на нього фольговими образками — все це ще більш підкреслювало і без того разючий контраст. А коли багато одягнений Карл з герцогською короною на голові і в мантії скочив із свого бойового коня і, ставши на коліно, тримав стремено, поки Луї злазив з свого маленького смирного коника, то ефект був майже комічний.

Зустріч і взаємні вітання обох володарів були настільки ж багаті на вислови ніжної приязні, наскільки нещирі. Проте, герцогові з його вдачею було далеко важче додержувати правил пристойності, тимчасом як у короля нещирість настільки стала складовою частиною його характеру, що навіть ті, хто найкраще його знав, не могли відрізнити в ньому щирого від удаваного.

Мабуть, найкраще було б порівняти становище короля під час цієї небезпечної зустрічі із становищем людини, яка опинилася на чужому дворі і хоче прихилити до себе великого й похмурого пса, що ставиться до неї з підозрілістю й готовий напасти на неї, коли побачить, що вона вагається. Пес гарчить, ощирює зуби, настовбурчується, але ще соромиться кинутися на захожого, бо він здається таким лагідним і довірливим. Тварина навіть дозволяє йому пестити себе, хоч не заспокоюється й очікує, чи не випаде законної нагоди схопити свого нового друга за горло.

Король цілком розумів з ненатурального голосу й різних жестів герцога, що гра, в якій йому доведеться брати участь, дуже небезпечна, і, мабуть, не раз розкаювався, що вигадав її. Але каятись було пізно і все, що йому залишалось, — це вжити все своє надзвичайне вміння маскуватися.

Поводження Луї з герцогом було поводженням людини, серце якої переповнене незвичайною радістю щирого замирення з улюбленим і випробуваним другом після тимчасової незгоди з ним. Король докоряв собі за те, що давно не

приїхав до герцога, щоб упевнити його в щирій своїй приязні. Він згадував про ту добрість, з якою колись тут зустріли його, вигнаного з Франції. Він згадав Філіппа Доброго, батька герцога Карла, і навів тисячу прикладів його батьківського піклування про нього.

— Мені здається, кузене, — сказав він, — що ваш батько майже не відрізняв нас, піклуючись однаково і вами і мною. Пам'ятаю, одного разу, коли я випадково заблудив, полюючи в лісі, як добрий герцог лаяв вас, що ви покинули мене самого там у лісі, немовби ви неуважно поставилися до вашого старшого брата.

Обличчя герцога Бургундського було взагалі грубе і суворе, а коли він спробував усміхнутися на ці слова, то гримаса, яку він зробив, була справді сатанинська. «Владарю лицемірів, — готовий він був сказати, — коли б моя честь дозволяла нагадати тобі, як ти віддячив за всі добрі діла нашого дому!»

— Крім того, — продовжував король, — коли не досить зв'язку крові й подяки, мій любий кузене, то нас поєднує ще й зв'язок духовного споріднення. Адже я хрещений батько вашої прекрасної дочки Марії, яка мені так само дорога, як і мої власні дочки. Ніколи не забуду я також того глибокого враження, яке великодушність герцога Філіппа й ваша, мій найдорожчий кузене, справила на моє напіврозбите серце бідного вигнанця!

— Ваша величність, — сказав герцог, присилюючи себе дати якусь відповідь, — віддячили нам уже тоді за цю невеличку послугу таким словами, які цілком винагородили нас за все, що Бургундія могла зробити.

— Я пригадую слова, які ви маєте на увазі, любий кузене, — сказав король, усміхаючись. — Мені здається, я сказав тоді, що як винагороду за ваші добродіяння, я, бідний мандрівник, не маю нічого запропонувати вам, крім моєї власної особи, моєї жінки і дитини. Отже тепер, мені здається, я майже виконав мою обіцянку.

— Я не маю на увазі заперечувати те, що завгодно стверджувати вашій величності, — сказав герцог, — але...

— Але ви питаєте, — сказав король, перебиваючи його, — як саме мої діла поєднуються з моїми словами. А ось як: тіло мого немовляти Йоахіма покоїться в бургундській землі; цього ранку я сам щиросердо піддався під вашу руку, а дружина моя цієї хвилини перебуває недалеко звідси — в Реймсі, і коли вам завгодно вимагати від мене точного виконання всього того, що я обіцяв, то вона незабаром з'явиться перед ваші ясні очі.

Хоч як був герцог Бургундський обурений нахабством і лицемірством Луї, він не міг не розсміятися з цієї оригінальної відповіді, і сміх його був різкий, як і всі вияви його почуттів. Він сміявся довше й гучніш, ніж це личило в даних обставинах, і подякував королю за віддану йому честь, але рішуче відмовився від запропонованого йому товариства королеви, додавши, що він залюбки взяв би старшу дочку Луї, відому своєю красою.

— Я щасливий, любий кузене, — сказав король з властивою йому загадковою усмішкою, — що ви зволили обрати не мою молодшу дочку Жанну, бо інакше вам довелося б поламати списи з герцогом Орлеанським.

— Ні, ні, ваша величність, щодо цього — будьте спокійні, — відповів Карл, — я ніколи не стану на перешкоді герцогові Орлеанському в його любовних справах. Справа, за яку я скерую мій спис проти герцога Орлеанського, не мусить бути кривою.

Цей грубий натяк на фізичні вади принцеси Жанни зовсім не образив Луї. Навпаки, він був дуже задоволений, що герцогові припали до вподоби його сороміцькі жарти, які дозволяли йому не вдаватися до інших тем. На цій підставі він міг змінити розмову й перевести її на такий ґрунт, що Карл, якому було дуже трудно грати роль відданого васала, одразу відчув себе легко й вільно, як привітний хазяїн. Так нестаток щирості з обох боків поповнювався товариським тоном, однаково зручним як для герцога, так і для Луї.

На щастя, протягом того часу, поки тривав бенкет, влаштований в перонській ратуші для високого гостя, обидва володарі продовжували свою розмову в такому самому жар-

тівливому тоні. Луї одразу побачив, що так найлегше було тримати герцога Карла в спокійному стані, потрібному для власної його безпеки.

Щоправда, короля трохи збентежило те, що при дворі герцога він зустрів багато французьких дворян, яких його власна несправедливість і суворе поводження вигнали з Франції і які тут, у Бургундії, мали найпочесніші посади. Це й було, мабуть, причиною того, що, боячись їхньої ненависті, Луї волів жити не в місті, а в самому замку. На це Карл негайно дав свою згоду, і на обличчі його з'явилася одна з тих похмурих усмішок, про які важко було сказати — чи добро чи лихо віщують вони тому, кого стосуються. Але коли король в дуже обережних словах і недбайливим тоном запитав, чи не можуть лучники його шотландської гвардії під час його перебування в замку зайняти там пости, Карл відповів зі своєю звичайною різкістю, закручуючи вуса й хапаючись за меч, який він трохи витягав з ножен і потім відпускав:

— Ні, любий кузене, аж ніяк! Ви перебуваєте в таборі і в місті вашого відданого васала, як мене тут звуть. Мій замок, моє місто належить вам так само, як і моє військо: хіба не все одно, чи мої валлонці, чи ваші шотландські лучники дбатимуть за безпечність вашої величності? Ні, присягаюся святим Георгієм Бургундським! Перонна — неприступна фортеця і ніколи не втратить цієї своєї репутації через мою недбайливість.

— Звичайно, мій любий кузене, я цілком згоден з вами, — сказав король, — тим більше, що Перонна, як ви знаєте, мій любий кузене, належить до тих міст на річці Соммі, які були віддані вашому, блаженної пам'яті, батькові під заставу одержаних грошей і через це можуть бути викуплені. І, одверто кажучи, я, як чесний боржник, привів сюди кілька віслюків, навантажених сріблом, для викупу. Вважаю, що цих грошей цілком вистачить на всі витрати, принаймні, протягом трьох років, навіть для вашого герцогського двору.

— Я не візьму жодного су з цих грошей, — відказав герцог, закручуючи вуса. — Строк викупу давно минув, мій коро-

лівський кузене, та й по суті на право викупу жодна сторона ніколи не дивилася серйозно, бо ці міста були єдиною винагородою батькові від Франції за те, що він погодився простити убивство мого діда. Присягаюся святим Георгієм, коли б не було цього, ваша величність не тільки не мали б міст на Соммі, але, мабуть, не тримали б їх і на Луарі. Ні, я не поступлюся жодним каменем з них, хоча б за кожний камінь мені сплачували золотом. Прибутків Бургундії, хоч вона тільки герцогство, цілком досить, щоб утримувати пристойно мій двір, навіть коли сам король буває моїм гостем, і мені зовсім не треба продавати батьківську спадщину.

— Гаразд, любий кузене, — відповів король своїм м'яким і покірливим голосом, немов не помічаючи гнівних жестів герцога. — Я бачу, ви такий друг Франції, що навіть не бажаєте розлучитися з тим, що їй належить. Але коли нам доведеться розв'язувати цю справу на нараді, ми візьмемо якогось посередника. Що скажете ви, наприклад, про Сен-Поля?

— Ні Сен-Поль, ні Сен-П'єр, ні жодний святий у календарі, — сказав герцог Бургундський, — не умовлять мене відмовитися від моєї Перонни.

— Ні, ви помиляєтеся, — сказав король Луї, усміхаючись. — Я маю на увазі Луї Люксембурзького, нашого шановного конетабля, графа де Сен-Поля. Ах, пресвята Марія Ембренська! Нам не вистачає тільки його голови на нашій нараді! Найкращої голови у Франції і найкориснішої для відновлення миру й згоди між нами.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським! — сказав герцог. — Я дивуюся, як ваша величність можете так казати про цього лукавого зрадника, який зрадив і Францію і Бургундію разом. Ні, присягаюся орденом, який на мені, недовго вже болота Сен-Поля будуть йому надійним сховищем!

— Не хвилюйтеся, любий кузене, — відказав король, усміхаючись, і тихішим голосом додав: — Коли я згадав про голову конетабля, кажучи, що вона стала б у пригоді нам, щоб улагодити наше непорозуміння, то я зовсім не мав на меті його тіла, яке спокійнісінько могло б залишатися собі в Сен-Кантені.

— Го-го! В такому разі я цільом погоджуюся з вами, мій королівський кузене, — сказав Карл з різким реготом і додав, тупнувши ногою: — Згоден, в такому розумінні голова конетабля була б дуже корисна і в Перонні.

Протягом усього бенкету в ратуші й потім під час побачення короля з герцогом у власних покоях Карла Луї користувався кожною нагодою, щоб непомітно для нього перейти до важливіших питань. Справді, треба віддати Луї справедливість: хоч який був нерозсудливий цей його приїзд, але ніколи жодний стерничий перед невідомими берегами не поводився з більшою обережністю, обачливістю й відвагою. З надзвичайною майстерністю і точністю він вимірював усі глибини затаєних думок свого ворога.

Нарешті, минув цілий день, такий тяжкий для Луї, який повинен був увесь час напружувати свої розумові здібності, бо становище його вимагало великої пильності й уваги. Не менш важкий був він і для герцога, який мусив стримувати свій гнів, до чого він не звик.

Зате, коли Карл, попрощавшись з королем за всіма правилами етикету, подався до своїх покоїв, він дав повну волю своїм почуттям, які так довго доводилось йому стримувати. Цілий град добірної лайки посипався того вечора на голови неповинних людей. Придвірним герцога довелося витримати цю бурю, поки, нарешті, Ле Глор'є пощастило розвіяти її різними своїми дотепами. Герцог почав реготати на всю горлянку і кинув жартівникові золотий; потім дозволив роздягти себе, випив величезний кубок пряного вина, ліг у постіль і заснув. Тим часом блискучий почет придвірних герцога проводив Луї до приміщення, призначеного йому в Перонському замку. Біля воріт велика варта з лучників і воїнів віддала йому честь.

Коли він зійшов з коня, щоб прийти звідним мостом, він поглянув на вартових і сказав, звертаючись до Коміна, що супроводив його разом з іншими бургундськими рицарями й вельможами:

— Вони носять хрест святого Андрія, але не такий, як у моїх шотландських лучників.

— Але вони так само готові померти, обороняючи вас, государю, — відповів бургундець. — Вони носять хрест святого Андрія, як приналежність ордена Золотого Руна, ордена мого пана герцога Бургундського.

— Хіба я не знав цього? — сказав Луї, показуючи на ланцюг цього ордена, який він надів, щоб виявити уважність до свого хазяїна. — Це ж одна з ланок спорідненості й приязні, яка зв'язує мене з моїм добрим братом. Ми брати нашим рицарством, як і духовною спорідненістю, кузени народженням і друзі почуттям. Ми ж мусимо бути добрими сусідами. Ні, панове, далі вам не слід іти. Я не можу дозволити вам супроводити мене далі нижнього двору, ви й так уже були досить ласкаві до мене.

— Герцог доручив нам, — сказав д'Емберкур, — супроводити вашу величність до ваших покоїв. Ми сподіваємося, ваша величність дозволить нам підкоритися наказові нашого государя?

— В цій дрібній справі, — сказав король, — я сподіваюся, що навіть ви, його підданці, можете дозволити собі виконати не його наказ, а мій. Я щось погано себе почуваю, панове, я дуже втомився. Сподіваюся, завтра я зможу повною мірою втішатися вашим товариством. І особливо вашим, пане Філіпп де Комін! Мені сказали, що ви літописець нашого часу, ми ж, які бажаємо вписати наше ім'я в історію, мусимо подбати, щоб прихилити вас до себе. На добраніч, панове рицарі!

Улещені такою увагою короля, бургундські рицарі попрощалися з ним, щиро захоплені його поводженням. Він залишився сам з кількома із своїх близьких у дворі, де в одному з кутків була розташована велика башта, яка була центром усієї фортеці і разом з тим тюрмою. Ця висока похмура масивна будова вся освітлювалася яскравим місячним світлом. Велика башта скидалася на «Білу башту в лондонській цитаделі, але була ще старіша своєю архітектурою, бо, як казали, її побудував ще Карл Великий. Стіни її були надзвичайно товсті, вікна дуже малі й з міцними залізними ґратами. Все це незграбне громаддя кидало велику тінь через увесь двір.

— Мені, звичайно, не тут призначили помешкання, — сказав король, здригнувши від передчуття чогось лиховісного.

— Ні, — відповів сивоголовий сенешал, який супроводив його з непокритою головою. — Борони боже! Для вашої величності приготовано приміщення нижче, в тій сусідній будові, де були покої короля Жана. Він ночував там перед боєм при Пуатьє.

— Гм, це не віщує мені нічого доброго! — промимрив король. — Але що це за башта, мій старий друже, і чому ти бажаєш, щоб я там не мешкав?

— Ні, мій ласкавий государю, — сказав сенешал, — про цю башту я не знаю нічого поганого, крім того, що вартові кажуть, ніби бачили там вночі якесь чудне світло і чули якісь шуми. Але в цьому немає, нічого дивного, бо башта ця була колись державною в'язницею, і багато чого розповідають тепер про неї.

Луї не питав далі, бо ні в кого не було стільки підстав поважати тюремні таємниці, як у нього. Біля дверей призначеного йому приміщення, теж досить-таки похмурого, вартував невеликий загін шотландських лучників, яких герцог, не зважаючи на свою відмову королю, наказав поставити тут, щоб солдати перебували ближче до особи свого государя. Відданий лорд Крофорд був на чолі їх.

— Крофорд, мій чесний і відданий Крофорд, — сказав король, — де ти був протягом цього дня? Хіба бургундські рицарі такі негостинні, що недбайливо поставилися до тебе? Я не бачив тебе на бенкеті.

— Я відмовився від запрошення, государю, — сказав Крофорд, — часи змінилися і я змінився. Були дні, коли я міг позмагатися за чарою вина з найкращими людьми Бургундії, але тепер якісь чотири пінти вина перекидають мене, а мені здавалося, що в інтересах вашої величності я мусив сьогодні своєю тверезістю подати приклад моїм молодцям.

— Ти завжди такий розсудливий, — сказав король, — але сьогодні, коли під твоєю командою так мало людей, в тебе, напевне, і менше клопоту. Крім того, під час такого свята можна

й дозволити собі те; чого аж ніяк не можна дозволяти під час небезпеки.

— Хоч і мало в мене людей під командою, — сказав Крофорд, — але тим більш доводиться дбати, щоб вони трималися як слід. А яке буде закінчення цього свята — хто знає, чи святкуватимемо ми, чи битимемося. Бог і ваша величність, мабуть, краще знають це, ніж старий Джон Крофорд.

— Але в тебе немає ніякого приводу боятися небезпеки? — сказав король пошепки.

— Ні, звичайно, — відповів Крофорд, — проте, я волів би краще, щоб такий привід був у мене, бо, як казав старий граф Дуглас, коли передбачаєш небезпеку, то завжди можна їй запобігти. Який буде пароль на цю ніч, коли це завгодно вашій величності?

— Нехай буде «Бургундія», на честь нашого хазяїна і того напою, який так тобі до вподоби, Крофорд.

— Я нічого не маю ні проти герцога, ні проти напою, званого так, — сказав Крофорд, — коли тільки обидва будуть нешкідливі. На добраніч, ваша величність!

— Добра ніч тобі, мій відданий шотландцю, — сказав король і пройшов до своїх покоїв.

Біля дверей його опочивальні вартував Балафре.

— Ходи за мною туди, — сказав король, проходячи повз нього, і лучник, як заведена машина, рушив за своїм паном до його покоїв і залишився там нерухомий, мовчазний, чекаючи наказів.

— Чи не чув ти чого про того мандрівного паладина, твого племінника? — спитав король. — Ми не мали від нього ніякої звістки від того часу, як він надіслав нам двох полонених.

— Государю, я дещо чув про нього, — сказав Балафре, — і сподіваюся, ваша величність повірите мені, що коли він і зробив щось неправильне, то не через мою пораду або приклад, бо я ніколи не наважився б скинути з коня когось близького до дому вашої величності...

— Ну, про це вже мовчи, — перебив його король, — твій племінник виконав свій обов'язок в цій справі.

— Оце справді у нього від мене, — продовжував Балафре. — «Квентін, — сказав я йому, — що б там не було, пам'ятай, що ти належиш до шотландської гвардії і перш за все мусиш виконувати свій обов'язок».

— Я гадаю, що в нього був досвідчений вчитель, — сказав Луї, — але бажаю, щоб ти відповів на моє перше запитання. Як давно ти мав про нього якісь відомості? Відійдіть, панове, трішки, — додав він, звертаючись до тих, що були в кімнаті, — бо це стосується тільки мене особисто.

— Авжеж, коли завгодно вашій величності, — сказав Балафре, — цього самого вечора я бачив форейтора Шарло, якому Квентін дав листи з повідомленням про прибуття графинь де Круа.

— Хвала богові! — вигукнув король. — Чи певний ти цього? Чи щасливо прибули вони на місце?

— Так певний, як тільки можу бути; — сказав Балафре. — Цей хлопець, я гадаю, має листи й до вашої величності від графинь де Круа.

— Швидше веди його сюди з листами, — сказав король. — Передай твій аркебуз комусь з цих шахраїв, ну, хоча б Олів'є. Хвала нашій Ембренській богоматері. Я вже оправлю сріблом її святий алтар.

Луї, як завжди робив це у своїх припадках побожності, зняв капелюх, вибрав з начеплених на нього образків своє улюблене зображення божої матері, поклав його на стіл і, ставши навколішки, побожно повторив дану ним обітницю.

Згаданий форейтор Шарло був першим вісником, якого Дорвард послав з Шонвальда. Він увійшов у королівську кімнату з листами. В цих листах графині де Круа досить холодно дякували Луї за його гостинність і за дозвіл покинути французький двір, завдяки чому вони мали змогу щасливо виїхати за межі Франції. Луї не тільки не образився цими листами, але від щирого серця реготав, читаючи їх. Потім він з видимою цікавістю спитав Шарло, чи справді щасливо закінчили вони свою подорож і чи не трапилося з ними дорогою якихсь пригод. Шарло, придуркуватий хлопець, дав досить заплутану відповідь, розповівши

про сутичку, в якій загинув його товариш гасконець, а більш він нічого й не знав. Тоді король почав докладніш розпитувати, яким саме шляхом їхали вони до Льєжа, і кілька разів перепитав дурного парубка, коли той пояснив, що, не доїхавши до Намюра, вони збочили з прямого шляху і поїхали до Льєжа лівим, а не правим берегом Мааса, як це було зазначено в наказі. Наказавши видати Шарло невелику грошову винагороду, Луї відпустив його.

Хоча звістка про щасливе закінчення подорожі графинь зовсім не відповідала його таємним планам, Луї, здавалося, був так задоволений нею, немовби він тільки цього й бажав. Він зітхнув, як людина, в якої звалився з душі великий тягар, і задумливо підвів очі до неба.

Трохи перегодом він покликав до себе астролога Марціо Галеотті, який з'явився до нього з своїм звичайним спокійним виглядом, але насправді не зовсім певний того, як зустріне його король. Проте, король вітав його ще ласкавіше, ніж звичайно. Луї звав його своїм другом, своїм батьком у науках, дзеркалом, в якому він може бачити далеке майбутнє, і, нарешті, надів йому на палець дуже дорогий перстень. Галеотті, хоч і не знав ще, що саме так підвищило його авторитет в очах короля, але надто добре знав своє ремество, щоб виявити своє здивовання. Він мовчки вислухав похвалу короля й тільки скромно зауважив, що ця похвала більше стосується його великої науки, ніж його власної особи. На цьому вони розлучилися, дуже задоволені один одним. Коли астролог вийшов з кімнати, Луї кинувся в своє, крісло, стомлений вкрай, і відпустив решту своїх придвірних, крім Олів'є, який підійшов до нього своєю нечутною ходою й допоміг королю роздягтися.

Король, всупереч своїй звичці, був мовчазний і покірливий, що справило на його слугу велике враження. Деякий час він мовчки прислужував йому, але, нарешті, не витримав і звернувся до короля з тією фамільярністю, яку Луї дозволяв йому в приватних розмовах.

— Чорт забирай, сір, у вас такий вигляд, немовби ви програли бій. Але я був при вас цілий день і можу сказати, ніколи ще ви не залишали поле бою з більшою честю.

— Поле бою! — сказав Луї, подивившися на нього і набираючи свого звичайного уразливого тону. — Стонадцять дияволів, друже мій, Олів'є! Скажи краще — арену для бою биків, бо ніколи ще, здається, на світі не було такого сліпого, впертого, невгамовного бика, як мій любий кузен герцог Бургундський. А втім, не треба більше розмовляти про це, я й так добре його поганяв. Але, Олів'є, ти мусиш радіти зі мною, що жоден з моїх планів у Фландрії не мав успіху: ні перший щодо цих мандрівних графинь де Круа, ні другий щодо Льєжа. Ти розумієш мене?

— Слово честі, нічого не розумію, государю, — відповів Олів'є. — Ви маєте пояснити мені причину такої зміни ваших бажань і намірів.

— Власне кажучи, — відповів король, — нема ніякої зміни ні в моїх бажаннях, ні в намірах. Але, чорт забирай, мій друже, я сьогодні розкусив герцога краще, ніж до цього часу. Коли він був графом де Шароле, а я був вигнаним французьким дофіном, ми пили з ним, полювали, вешталися разом по світу і чимало було в нас пригод. Я мав тоді на нього деякий вплив, бо сильніший розум завжди впливає на слабший. Але відтоді Карл перемінився: він тепер уже впертий, самовпевнений і, знаючи, що перевага на його боці, він, здається, має намір довести цю справу до кінця. Деякі питання я мусив зовсім обминати, інших торкатися з такою обережністю, як ми торкаємося розпеченого заліза. Коли я тільки натякнув йому, що ці графині де Круа дорогою до Льєжа могли потрапити до рук якихсь прикордонних розбійників, то подивився б ти, як він спалахнув гнівом! Не варто повторювати всього, що він мені сказав з цього приводу. Досить буде сказати, що я вважав би свою голову пропащою, коли б тієї хвилини прийшла звістка про те, що твій блискучий проект щодо твого приятеля Гійома Бородая мав цілковитий успіх.

— З дозволу вашої величності, він мені зовсім не приятель, — сказав Олів'є, — так само і проект цей не мій.

— Вірно, Олів'є, — відповів король, — по твоєму проекту треба було не одружити, а поголити такого нареченого. Проте, ти бажав для Ізабелли не кращого чоловіка, коли з такою

скромністю висував себе на це місце. Як би там не було, Олів'є, щасливий той, кому вона не дістанеться, бо бути повішеним, почетвертованим, пошматованим кіньми — ось які найніжніші бажання, якими мій любий кузен вшанує того, хто матиме нахабство одружитися з молодою графинею без його герцогського дозволу.

— Без сумніву, він так само ревниво ставиться і до свого доброго міста Льєжа? — запитав королівський улюбленець.

— Так само, коли не більше, — відказав король. — Як ти можеш легко догадатися. Але коли я вирішив їхати сюди, я надіслав посланців до Льєжа з наказом моїм палким і метушливим друзям Руслерові й Павійонові принишкнути і сидіти як мишам у норі, доки не закінчиться наше радісне побачення з моїм кузеном.

— Отже, виходить, ваша величність, — уразливо сказав Олів'є, — найкраще, на що можна сподіватися, це те, що становище вашої величності не погіршає? Це так само, як той журавель, що засунув голову в пащу лисиці і був радий подякувати своїй долі, що лисиця лишила його живим. Проте, ваша величність, здається, ще й тепер дуже дякуєте тому мудрому філософові, який заохочував вас до цієї цікавої гри.

— Нема такої гри, — різко сказав король, — яку можна було б вважати за програну, поки вона не закінчилася. Навпаки, коли не трапиться нічого такого, що могло б розпалити мстиву вдачу цього божевільного, мого улюбленого кузена, я певний перемоги. І я мушу бути вдячним науці, що допомогла мені обрати виконавцем мого наміру юнака, який урятував мене від небезпеки, хоча б навіть і тим, що не послухався моїх наказів. Адже тільки через його непокірливість їм пощастило не потрапити до засідки де ла Марка.

— Ваша величність, — сказав Олів'є, — знайде собі чимало охочих служити на таких вигідних умовах. Кожному приємніш коритися своїй волі, ніж виконувати чужі накази.

— Ні, ні, Олів'є, — нетерпляче сказав Луї. — Поганський поет каже про «бажання, здійснені лукавими богами» — тобто бажання, які святі здійснюють у своєму гніві.

Такий в даних обставинах був би для мене успіх Гійома де ла Марка. І це передбачав я, і це саме віщував мені Галеотті. Власне, я передбачав тільки, що молодий шотландець успішно виконає покладене на нього доручення. Так воно й сталося, хоч успіх і не той, якого я сподівався. Проте, чи варто розмовляти тут з тобою про ці високі тайни? Адже ж ти все одно їм не віриш. Розкажи мені краще, чи не бачиш ти у поводженні з нами цих людей чогось такого, що могло б збудити нашу підозру?

— Государю, — відповів Олів'є, — ваша величність і той вчений філософ шукаєте для себе прикмет на небі і в небесних явищах, а я тільки земна тварина, якийсь гад, і дивлюся тільки на те, що можу зустріти тут, плазуючи на землі. Але мені здається, тут бракує належної уваги до вашої величності. Сьогодні ввечері, наприклад, герцог провів вас тільки до дверей, наказавши своїм придвірним проводити вас далі до призначених вам покоїв. Ваші покої прибрані недбало, немов на сміх; килими підвішені криво, на одному, як ви самі можете впевнитися, люди ходять догори ногами, а дерева ростуть догори корінням.

— Дрібниці! Це просто через поквапливість, — сказав король. — Коли ти бачив, щоб я звертав увагу на такі дрібниці?

— Авжеж, вони варті уваги не самі собою, — сказав Олів'є. — Вони показують на недостатню пошану до вашої особи. Вірте мені, ваша величність, коли б герцог зустрічав вас, як бажаного гостя, його слуги встигли б зробити все як слід. А коли це було, — додав він, показуючи на глек і таз для умивання, — щоб вашій величності подавали умиватися інакше, як на сріблі?

— Ну, — сказав король з усмішкою, — це останнє зауваження стосується вже тебе, Олів'є, і цілком в дусі твоїх професіональних обов'язків. Щоправда, коли я був ще тільки дофіном і вигнанцем, мені подавали на золоті з наказу того самого Карла, який вважав срібло надто низьким металом для наслідника французького престолу. Ну, що ж, нічого не вдієш, тепер він вважає золото за надто дороге для французького короля! Гаразд, Олів'є, я хочу вже спати. Наше

вирішення було ухвалено й виконано. Залишається тільки мужньо закінчити розпочату гру. Я знаю мого бургундського кузена: він, подібно до інших бугаїв, заплющує очі, кидаючись на ворога. Я мушу тільки чекати тієї хвилини, як справжній тореадор, яких я бачив у Бургосі[1], коли його лютість віддасть його в мої руки.

Розділ XXVII

ВИБУХ

Попередній розділ мав з'ясувати читачеві, які були взаємини французького короля й герцога Бургундського, коли Луї, спонукуваний почасти своєю вірою в астрологію, почасти свідомістю своєї розумової переваги над Карлом, наважившись віддатися до рук свого запеклого ворога. Вчинок дуже рискований. Справді, вбивство діда герцога на мосту Монтеро в присутності батька Луї було страшним прикладом для герцога, коли б він бажав скористатися з нього в даному разі.

Пр оте, вдача Карла, запальна, зарозуміла, нестримна і жорстока, не була віроломна й невеликодушна. Якщо герцог не бажав віддавати королю більш пошани, ніж того вимагали закони гостинності, то він не виявляв і наміру порушити її священні границі. Наступного дня після прибуття Луї був призначений парад усьому війську герцога Бургундського, яке було таке численне і так добре озброєне, що Карл охоче показував їх своєму могутньому суперникові. І на параді, коли він, як васал перед своїм сюзереном, запевняв, що король може вважати всю цю армію своєю, смикання його верхньої губи і гордий виблиск очей показували, що все це тільки вислови ввічливості. Але найбільше дошкуляло Луї те, що він пізнав серед цього блискучого війська багато прапорів французького дворянства, не тільки з Нормандії і Бретані, але й з інших його провінцій. Всі ці дво-

---

[1] Бургос — колишня столиця кастильської держави; місто в іспанській провінції Стара Кастилія.

ряни були його колишні незадоволені підданці, які приєдналися до герцога Бургундського.

Проте, вірний своєму характерові, Луї удавав, що не помітив цих незадоволених, хоч і думав про всякі способи знов переманити їх на свій бік. Він одразу вирішив віддати наказ Олів'є й іншим своїм агентам вивідати про настрій цих утікачів, які особливо були потрібні йому для здійснення його політичних намірів.

Тим часом сам він, хоч і дуже обережно, намагався прихилити до себе найзначніших радників герцога, не для того, щоб підкупити відданих слуг свого благородного кузена, як він запевняв, але для збереження миру між Францією і Бургундією.

Увага короля була для дворян сама собою вже великою принадою, лестощі ж, як виявилося, були могутніші за всі подарунки, які, звичаєм того часу, бургундські дворяни приймали від короля без усякого приниження своєї гідності. Під час полювання на вепра, коли герцог захопився переслідуванням звіра, Луї в його відсутності шукав нагоди потай переговорити з його радниками. Між іншим, він не забув ні про д'Емберкура ні про Коміна і, розмовляючи з цими особами, досить влучно висловив свою хвалу хоробрості першого й літературному хисту свого майбутнього історика.

Така можливість прихилити до себе симпатії або, вірніш, підкупити міністрів Карла була по суті основною метою, якої прагнув король, виряджаючись в цю подорож.

Тоді між Францією і Бургундією був такий щільний зв'язок, що більшість бургундських дворян мала або хотіла мати у Франції земельні володіння і тому всі вони були дуже зацікавлені в особистій приязні короля, від якого залежало вирішення цієї справи.

Отже, не зважаючи на те, що Луї давно вже за допомогою агентів торував собі шлях до двору герцога Бургундського, тепер, за кілька годин, йому пощастило зробити далеко більш, ніж усі його агенти зробили до цього часу.

При бургундському дворі Луї бракувало однієї людини,

симпатії якої особливо були йому цінні. Це був граф де Кревкер. Його твердість під час останнього його перебування в Плессі, як посла, не тільки не роздратувала Луї, а, навпаки, була основною причиною того, чому король так бажав прихилити на свій бік цю людину. Щоправда, він не дуже зрадів, почувши, що граф із своїм загоном посланий на брабантський кордон, щоб подати допомогу єпископові проти Гійома де ла Марка. Але він втішався думкою, що поява такої сили майже напевне мусить запобігти передчасному вибухові бунту в льєжському єпископаті.

Близько полудня ввесь двір з нагоди полювання обідав у лісі. Це особливо було приємно для герцога, який був радий уникнути урочистого церемоніалу, неминучого під час вітання короля. Справа в тому, що знання людської натури, яким так пишався Луї XI, цього разу зрадило його. Він гадав, що герцог буде надзвичайно улещений таким доказом довір'я до себе від свого сюзерена, як приїзд його в Перонну. Але він не зважив того, що саме ця залежність Бургундського герцогства від французької корони мусить бути образливою для Карла, який тільки і мріяв про те, щоб перетворити своє герцогство на незалежне королівство. А присутність Луї при бургундському дворі накладала на герцога певні обов'язки, як васала щодо свого сюзерена, і примушувала його виконувати деякі феодальні церемонії.

Та коли цей лісний обід на зеленій траві при звуках мисливських рогів припускав певну вільність, то з тим більшою урочистістю треба було влаштувати наступну вечерю. Всі необхідні накази були дані заздалегідь, і коли король повернувся до Перонни, там був уже готовий урочистий бенкет. На верхньому кінці довгого стола, який вгинався під вагою золотого і срібного посуду з найдобірнішими стравами, сидів герцог, а праворуч від нього, на підвищенні, було призначено місце його королівському гостеві. Поруч з кріслом хазяїна стояли з одного боку син герцога Гельдернського, що виконував обов'язки головного кравчого, а з другого — блазень Карла Ле Глор'є, з яким він ніколи не розлучався.

Цього разу Луї не пропустив можливості звернути

увагу на улюбленого блазня герцога Карла. Він увесь час звертався до нього, заохочував його до жартів і робив це тим охітніше, що під удаваним слабоумством Ле Глор'є він побачив незвичайну спостережливість, яка відзначала взагалі людей його фаху.

Річ у тому, що Тіль Ветцвейлер, званий Ле Глор'є, не належав до звичайних блазнів. Він був високий на зріст, гарний собою і спритний. Він звичайно супроводив герцога всюди — і на полюванні і на війні. В бою при Монлері, коли Карл, поранений у горло, рискував потрапити до рук одного з французьких рицарів, який вже схопив за повід його коня, Тіль Ветцвейлер з такою шаленою люттю кинувся на ворога, що перекинув його й визволив герцога. Мабуть він побоювався накликати на себе ненависть бургундських рицарів і дворян, бо замість пишатися цим подвигом, він перетворив усе на жарт. Слухавши його хвастовиту балаканину, більшість з придвірних зробили висновок, що врятування Карла було такою самою вигадкою, як і інші оповідання блазня. Саме через це він і дістав прозвище Ле Глор'є, тобто «хвастовитий», або «уславлений», яке відтоді залишилося за ним назавжди.

Ле Глор'є одягався дуже багато, при чому в його убранні мало було ознак, властивих його станові. Він не голив голови; навпаки, спід його ковпака спадали довгі густі кучері, які змішувалися з такою ж густою бородою, і коли б не чудний, дикий блиск його очей, його правильне обличчя можна було б назвати вродливим. Верхівка його ковпака тільки певною мірою нагадувала півнячий гребінь, невід'ємну приналежність блазнівського убору. Брязкальце з чорного дерева було, як звичайно, оздоблене блазнівською головою з срібними ослячими вухами, але так, що побачити це можна було тільки зблизька. Здалека брязкальце це мало вигляд офіціального жезла першого-ліпшого з найвищих урядових осіб при дворі. Взагалі ж багате вбрання Ле Глор'є зовсім не відрізнялося від вбрання придвірних. На ковпаку в нього була золота медаль, на грудях ланцюг з того самого металу, і все його вбрання було не згірше за костюми знатної

молоді. До цієї особи Карл і Луї часто зверталися під час бенкету і, здавалося, від щирого серця втішалися його блазнівськими відповідями.

— Чиї ці порожні місця? — спитав його Карл.

— Принаймні, хоч одне з них повинно по праву спадкоємства належати мені, друже Карл, — відповів Ле Глор'є.

— Чому ж це так, неробо? — спитав Карл.

— Бо ці місця належать панам д'Емберкуру і де Коміну, а вони так далеко відпустили своїх соколів, що, здається, вже забули за вечерю. А той, хто воліє краще дивитися на журавля в хмарах, ніж тримати синицю в руці, як відомо, споріднений з дурнем і, отже, я мушу одержати це місце, як частину їхнього рухомого майна.

— Ну, це, друже Тіль, досить дурний дотеп, — сказав герцог. — Але дурні чи мудреці, ось ідуть і сами винуватці. — Саме в цю хвилину Комін і д'Емберкур ввійшли в приміщення і, привітавши обох государів, мовчки посідали на свої місця.

— Що це значить, панове? — вигукнув герцог, звертаючись до них. — Напевне, ваше полювання було або дуже добре, або вже дуже погане, що ви так спізнилися. Пане Філіпп де Комін, ви в поганому настрої. Невже д'Емберкур виграв у вас серйозне парі? Ви ж філософ, вам треба вміти зносити удари фортуни. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, і д'Емберкур виглядає не краще. Що це, панове? Ви не знайшли ніякої дичини? Чи соколи ваші відлетіли від вас? Чи відьма перейшла вам дорогу? Чи «Дикий мисливець»[1] зустрів вас у лісі? Слово честі, ви маєте такий вигляд, немов з'явилися на похорон, а не на бенкет.

Очі всіх присутніх звернулися до д'Емберкура і Коміна. Обидва вони, здавалося, були чимсь засмучені. Сміх і жарти, що лунали за столом після добірного бургундського вина, немов не обходили їх. Дивлячись на їхню розгубленість, і всі

---

[1] Дикий мисливець — так за середньовіччя забобонні мисливці звали привид, який нібито зустрічали під час полювання в лісі. Інакше — «Великий захожий».

інші, не здаючи собі в цьому справи, почали розмовляти пошепки, немов чекаючи почути страшну звістку.

— Що означає ваше мовчання, панове? — спитав герцог, підвищуючи свій і без того гучний голос. — Краще було б уже залишатися там на болотах, шукаючи чапель або, певніш, сичів, ніж з'являтися в такому настрої на бенкет.

— Ваша милість, — сказав де Комін, — повертаючись з лісу, ми зустріли графа де Кревкера.

— Як! — сказав герцог. — Він уже повернувся з Брабанта? Сподіваюся, там усе гаразд?

— Сам граф зараз доповість вашій високості, які в нього новини, — сказав д'Емберкур. — Ми почули їх тільки мимохідь.

— Чорт забирай, де ж сам граф? — спитав герцог.

— Він переодягається, щоб з'явитися до вашої високості, — відповів д'Емберкур.

— Переодягається? Навіщо це потрібно! — вигукнув нетерпеливий государ. — Яке мені діло до його вбрання! Мені здається, ви змовилися з ним, щоб звести мене з розуму.

— Одверто кажучи, — відповів де Комін, — він бажає переказати нам свої новини в приватній аудієнції.

— Хай йому біс! Отак, ваша величність, — сказав Карл, звертаючись до Луї, — наші радники завжди слугують нам: коли вони вважають, що довідалися про щось важливе для нас, то пиндючаться, як осел під новим сідлом. Гей, хто там! Накажіть, щоб з'явився сюди негайно Кревкер. Він повертається з льєжського кордону, а ми, принаймні (він особливо підкреслив це «ми»), не маємо ніяких особливих секретів, яких не могли б розповісти тут прилюдно.

Всі давно бачили, що герцог випив уже стільки вина, що заперечувати йому було б небезпечно. І хоч багато з присутніх розуміли, що зараз не час вислухувати новини або влаштовувати наради, але всі, знаючи вдачу герцога, не наважувалися втручатися в його справи і мовчали, з тривогою очікуючи повідомлення графа де Кревкера.

Так минуло кілька хвилин. Герцог, ледве стримуючи своє нетерпіння, дивився ввесь час на двері. Гості сиділи, втупив-

ши очі в тарілки. Тільки Луї не виявляв свого хвилювання і весело розмовляв, звертаючись то до кравчого, то до блазня.

Нарешті ввійшов Кревкер і одразу був зустрінутий запитаннями свого государя:

— Ну, які новини з Льєжа і Брабанта, пане граф? Повідомлення про ваше прибуття прогнало всю веселість від нашого стола. Сподіваємося, ваша присутність знов поверне її нам.

— Пане мій і государю, — відповів граф твердим, але сумним голосом, — новини, які я привіз з собою, такі, що краще було б розповісти їх на нараді, ніж на бенкеті.

— Ну, викладай жвавіш, чоловіче, хоча б це були новини про прибуття самого антихриста! — сказав герцог. — Але я вже можу догадатися про них: льєжці знов повстали?

— На жаль, так, пане мій, — сказав Кревкер дуже серйозно.

— От, бачиш, — сказав герцог, — я одразу догадався про те, що ти так боявся переказати мені. Ці незграбні городяни знов взялися до зброї. Це дуже до речі, бо тепер ми маємо на нараді нашого сюзерена (тут він вклонився королю Луї й кинув на нього погляд, повний шаленої, хоч і стриманої ненависті). Тепер ми можемо порадитися з ним, як покарати цих зухвалих бунтівників. Чи є в тебе ще якісь новини? Викладай їх, а потім дай нам відповідь, чому ти не допоміг єпископові.

— Государю мій, мені дуже важко розповідати вам дальші новини. Ні я, ні хто інший у світі не може більш подати допомоги шановному прелатові. Гійом де ла Марк, поєднавшися з повсталими льєжцями, здобув замок Шонвальд і вбив єпископа в його власній залі.

— Вбив його! — промовив герцог тихим голосом, який, проте, розлігся з одного кінця стола до другого. — Тебе обдурили, Кревкер, якимсь брехливим повідомленням. Це ж неможливо!

— Горе, государю мій, — сказав де Кревкер, — я довідався про це від одного самовидця, лучника королівської шотландської гвардії, який був там у залі, коли сталося це вбивство з наказу Гійома де ла Марка.

— І який, безумовно, допомагав і заохочував до цього жахливого вчинку! — вигукнув герцог, схопившись з крісла і тупнувши ногою з такою силою, що стільчик, який був біля його ніг, розлетівся на тріски. — Зачиняйте двері, панове, ставайте біля вікон, хай ніхто з чужих не ворухнеться на своєму місці під страхом негайної смерті! Гей, панове, мої рицарі, оголіть мечі! — І, повернувшись до Луї, Карл схопився за меч. Але король не виявляв ні найменшого страху й, не вживаючи ніяких заходів до оборони, сказав:

— Ця сумна звістка потьмарила ваш розум, любий кузене.

— Ні! — вигукнув Карл жахливим голосом. — Вона тільки збудила справедливе обурення, яке я занадто довго приборкував у собі. Але тепер ти, вбивця свого брата, ти, бунтівник проти свого батька, тиран над своїми підданцями, лукавий союзнику, віроломний королю, безчесний, ти тепер у моїх руках і я дякую богові за це!

— Краще подякуйте моєму безумству, — сказав король, — бо коли ми зустрілися з вами в подібних до цього умовах при Монлері, то, мені здається, ви бажали бути від мене далі, ніж зараз.

Проте, герцог ще тримав у руці свій меч, хоч і не витягав його з ножен, не наважуючись уразити ворога, який зовсім не бажав чинити опору.

В залі зчинилося загальне замішання. Двері були зачинені і перед ними з наказу герцога стала варта. Але французькі рицарі й дворяни, хоч їх було мало, посхоплювалися з місць і приготувалися обороняти свого государя. Луї не сказав ні слова ні герцогові Орлеанському, ні Дюнуа від того часу, як вони були випущені з свого ув'язнення з замку Лош. Не зважаючи на це, перший голос на захист короля, який розлігся серед страшенного галасу й шуму в залі, був голосом Дюнуа:

— Пане герцог, ви забули, що ви васал Франції і що ми ваші гості, французи. Якщо ви підіймаєте руку на вашого монарха, то перш ніж ми впадемо, ми нап'ємося крові бургундців, як щойно напилися їхнього вина. Сміліш, герцог Орлеанський! А ви, французькі дворяни, сюди до мене і робіть те, що я робитиму!

Тільки в такі хвилини король може побачити, на кого само йому найбільше звірятися. Та невелика кількість незалежних рицарів і дворян, які супроводили Луї, зовсім не перелякалися численних своїх ворогів і певної смерті, коли б справа дійшла до сутички. Всі вони негайно зібралися навколо Дюнуа і слідом за ним почали прокладати дорогу до того кінця стола, де сиділи обидва государі. Навпаки, жоден з улюбленців і близьких Луї не поворухнувся на своєму місці, боячись привернути на себе гнів Карла. Вони, очевидно, вирішили не втручатися, яка доля ні спіткала б їхнього добродійника. Першим з тих, хто кинувся на допомогу королю, був старий лорд Крофорд, який з дивною для його років спритністю пробився наперед (слід, проте, сказати, що бургундці, керовані таємним бажанням врятувати Луї, дозволили рицарям пройти на цей кінець стола) і сміливо став поміж герцогом і королем.

Він хвацько зсунув набік свою шапку, спід якої вибивалися кучері його сивого волосся; його бліде, зморшкувате обличчя спалахнуло, а очі заблищали вогнем старої відваги. Так він стояв, закинувши плащ на одне плече, готовий, коли буде потрібно, обгорнути ним ліву руку, а правою оголити меч.

— Я бився за його батька і за його діда, — сказав він, — присягаюся святим Андрієм, хоч що трапиться, не покину його.

Все це сталося з швидкістю блискавки. Не встиг герцог стати в загрозливу позу, як Крофорд уже опинився між ним і Луї, а французькі дворяни оточили свого государя.

Карл усе ще не випускав з руки меч і, здавалося, готовий був подати знак до загального нападу, який неминуче кінчився б винищенням слабішої сторони. Але раптом Кревкер кинувся вперед і крикнув громовим голосом:

— Государю мій, герцог Бургундський, що ви робите! Це ж ваша зала, ви васал короля, не проливайте ж крові вашого гостя — вашого сюзерена, якому ви самі поставили трон у цій залі і який перебуває під охороною вашої честі! Благаю вас усім, що є для вас святого, не мститися за лиходійство лиходійством ще гіршим.

— Геть з моєї путі, Кревкер! — відповів герцог. — Нехай відбудеться моя помста! Геть з моєї путі, кажу тобі! Гнів королів мусить бути страшний, як гнів небесний!

— Тільки тоді, коли, подібно до гніву небесного, він справедливий, — відповів з твердістю Кревкер. — Благаю вас, государю, вгамуйте ваш гнів, хоч і страшної образи ви зазнали. А ви, французькі дворяни, згадайте, що всякий ваш опір може тільки спричинитися до небажаного кровопролиття.

— Він правий, — сказав Луї, спокій якого не зрадив його навіть цієї страшної для нього хвилини. — Любий мій герцог Орлеанський, хоробрий Дюнуа, і ти, мій відданий Крофорд, не привертайте на мою голову біди зайвою вашою запальністю. Наш кузен герцог збожеволів від горя, почувши звістку про смерть свого улюбленого друга, шановного єпископа Льєжського, яку ми оплакуємо не менш за нього. Старі непорозуміння примушують його підозрювати нас у підбурюванні до цього лиходійства, від якого самі ми здригаємося. Коли наш хазяїн має на думці умертвити нас, свого короля і родича, на підставі неправдивої підозри, то ви не тільки не полегшите, а, навпаки, погіршите нашу долю вашим втручанням. Отже, назад, Крофорд! Навіть тоді, коли б це було моє останнє слово, я наказую тобі, як король... Назад, назад, і коли від тебе цього вимагатимуть, віддай свій меч. Так наказую тобі я і твоя присяга зобов'язує тебе коритися.

— Правда, правда, государю мій, — сказав Крофорд, відходячи назад і вкладаючи меч у ножни. — Все це безсумнівна правда, але, слово честі, коли б у мене було за плечима сім десятків моїх вірних шотландців замість семи десятків років. я як слід навчив би цих франтів.

Герцог стояв кілька хвилин, втупивши очі додолу, потім вимовив з гіркою іронією:

— Ти маєш рацію, Кревкер, наша честь вимагає того, щоб ми діяли розсудливо. Було б нерозважливо розправлятися з нашим гостем, як ми мали намір зробити це в першому приступі нашого гніву. Ми зробимо так, що вся Європа визнає справедливість нашого вчинку. Панове французькі дворяни, віддайте вашу зброю моїм рицарям. Ваш государ

порушив замирення і не повинен більш користуватися його вигодами. Але на знак поваги до вашого почуття честі, а також і до високого сану і роду нашого гостя, я не вимагаю меча в нашого кузена Луї.

— Жоден з нас, — відповів Дюнуа, — не віддасть свого меча і не вийде з цієї зали, поки ми не будемо певні того, що ніхто не займе нашого короля.

— І жоден з лучників шотландської гвардії не покладе своєї зброї інакше, як з наказу його величності, — додав Крофорд.

— Відважний Дюнуа, — сказав Луї, — і ти, мій відданий Крофорд, ваш запал тільки шкодить мені. Я далеко більш покладаюся на мою правоту, — продовжував король з достойністю, — ніж на ваше невчасне втручання. Віддайте ваші мечі: благородні бургундці, якщо одержать від вас ці почесні застави, оборонятимуть нас з вами краще, ніж ми це можемо зробити самі. Віддайте ваші мечі, я вам наказую.

Так цієї страшної хвилини Луї виявив ту рішучість і самовладання, які тільки й могли врятувати його життя. Він знав, що поки не сталася загальна сутичка, всі бургундські рицарі будуть на його боці і намагатимуться стримати лють свого государя. Але коли справа дійде до зброї, він знав, що і сам він і його нечисленні оборонці будуть миттю вбиті. Правда, він уникав усього, що могло б довести розлюченого герцога до останнього вибуху гніву, але він не робив ні найменшої спроби пом'якшити його і, не виявляючи страху, уважно й зовсім спокійно дивився на свого ворога, як мужня людина дивиться на загрозливі жести божевільного.

Підкоряючись наказові короля, Крофорд кинув свій меч Кревкерові, сказавши:

— Беріть його і радійте разом з чортом!

— Стривайте, панове, — затинаючись, сказав герцог, як людина, яку гнів майже позбавив голосу, — залиште мечі при собі, мені досить того, що ви дасте слово не вживати їх. А ви, Луї де Валуа, мусите вважати себе моїм полоненим, доки не виправдаєте себе переді мною. Відведіть його в замок до башти графа Герберта. Нехай з ним підуть шестеро

рицарів, ті, кого він обере для себе. Пане Крофорд, ви мусите відкликати вашу варту з замку, вам призначать приміщення в іншому місці. Підніміть усі звідні мости і спустіть усі ґрати, потрійте число вартових біля міських воріт, накажіть зайняти пости коло замку моїм Чорним Валлонам і потрійте всіх вартових на всіх постах! Ви, д'Емберкур, подбайте, щоб місто обходили патрулі кожної півгодини протягом ночі і наступного дня. Пильнуйте ж Луї, коли вам дороге ваше життя! — Він скочив з крісла, кинув на короля погляд смертельної ненависті і швидко вийшов із зали.

— Панове, — сказав король, озирнувшися навколо себе з достойністю, — горе, яке відчуває герцог від смерті свого спільника, зробило його несамовитим. Сподіваюся, ви, як рицарі й дворяни, надто добре знаєте свої обов'язки, щоб брати участь в насильстві над особою його законного государя.

Цієї хвилини на вулицях чути було звуки барабанів і сурміння рогів, які скликали воїнів.

— Ваша величність, — сказав Кревкер, що виконував обов'язки маршала при герцогському дворі, — ми підданці його високості герцога Бургундського і мусимо виконувати наш обов'язок. Наші надії й молитви, наші зусилля не були достатні для того, щоб встановити мир і згоду між вашою величністю і нашим государем. Поки що ми зобов'язані слухатися його наказу. Усі присутні тут рицарі і дворяни вважатимуть за честь піклуватися про вигоди для благородного герцога Орлеанського, відважного Дюнуа і шановного лорда Крофорда. Я ж сам мушу виконувати обов'язки камергера вашої величності і провести вас до покоїв. Вам залишається тільки обрати ваших слуг, яких з наказу герцога можна взяти не більш як шість.

— Тоді, — сказав король, поглянувши навколо себе і подумавши хвилину, — я бажав би взяти з собою Олів'є Дена, воїна, званого Балафре, в якого може і не бути зброї, коли ви хочете, Трістана Пустинника з двома з його людей і мого відданого і надійного філософа Марціо Галеотті.

— Бажання вашої величності буде виконано з усією

точністю, — сказав граф де Кревкер. — Галеотті, — додав він, — зараз, як мене повідомили, вечеряє з веселою компанією, але ми покличемо його.

— Вперед тоді, до нашого нового житла, яке призначила нам гостинність нашого кузена, — сказав король. — Нам відомо, що це житло досить надійне; треба сподіватися, що воно буде не менш того безпечним.

— Ви звернули увагу, кого обрав Луї для себе? — сказав пошепки Ле Глор'є графові Кревкеру, який пішов за королем, що цієї хвилини вийшов із зали.

— Безумовно, мій веселий куме, — відказав граф. — Хіба ти можеш щось заперечувати проти цього?

— Нічого, зовсім нічого, тільки те, що це чудний вибір! Вішатель, цирульник, найманий шотландський горлоріз, головний кат і два його помічники та ще на придачу ошуканець-шарлатан. Я піду з тобою, Кревкер, подивитися, як ти розподілятимеш по місцях цих мерзотників, щоб повчитися в тебе. Сам чорт навряд чи міг би скликати таку раду і дати їй кращого голову.

Після цього нахабний блазень, якому все дозволялося, взяв фамільярно графа під руку й пішов поруч з ним на чолі великої варти, що повела короля до нового приміщення.

Розділ XXVIII

НЕПЕВНІСТЬ

Сорок озброєних воїнів з оголеними мечами, з палаючими факелами ескортували короля Луї з ратуші до Перонського замку, і коли він увійшов в цю похмуру старовинну будову, здавалося, немов якийсь голос простогнав йому на вухо Дантів напис на воротах пекла: «Хто входить сюди — покинь усю надію»[1].

Мабуть, цієї хвилини якесь почуття гризоти охопило короля, коли він згадав за тих нещасних, сотні і навіть тисячі яких він кидав у в'язниці без ніякої надії на визволення. При

[1] Данте (1265—1321 рр.) — відомий італійський поет.

яскравому світлі факелів король побачив кілька трупів, на які поквапливо були накинуті військові плащі. Він одразу зрозумів, що це були тіла вбитих лучників шотландської гвардії, які не піддалися, коли граф Кревкер наказав їм покласти зброю. Поміж ними і герцогськими валлонами сталася сутичка, в якій загинуло кілька чоловік.

— Мої вірні шотландці, — сказав король Луї, дивлячись на це сумне видовище, — коли б вам довелося битися сам на сам, вся Фландрія і вся Бургундія на придачу не могла б виставити подібних до вас бійців.

— Авжеж, коли це завгодно вашій величності, — сказав Балафре, що йшов позаду короля. — Найшла коса на камінь, нічого не вдієш. Мало є таких, які можуть подолати більш, ніж двох супротивників одразу. Я й сам не буду вихвалятися — більш як трьох не можу подолати.

— І ти тут, старий знайомий? — сказав король, обертаючись до нього. — Отже, я маю при собі ще одного відданого слугу.

— І ще одного відданого радника, який може бути корисний при вашій королівській особі, — прошепотів Олів'є Ден.

— Усі ми віддані вашій величності, — понуро сказав Трістан Пустинник, — бо коли герцог позбавить життя вашу величність, ми всі ненадовго переживемо вас, навіть коли б і бажали цього.

— Ось що я називаю надійною гарантією відданості, — сказав Ле Глор'є, який, як ми вже згадували, разом з Кревкером супроводив короля.

Тим часом сенешал з великим зусиллям повертав величезний ключ у заіржавілому замку і, нарешті, мусив звернутися по допомогу до одного з воїнів Кревкера. Коли двері були відчинені, шестеро людей з факелами пішли попереду, освітлюючи вузький коридор, до якого місячне світло проходило зверху крізь бійниці й маленькі віконця, пророблені в стінах. Коридор закінчувався такими самими вузькими й надзвичайно крутими сходами з грубо обтесаного каміння. Піднявшись цими сходами, вони ввійшли через товсті, оббиті залізом двері до так званої великої зали башти. Тільки невелика

частина її була освітлена червоним полум'ям факелів, а всі кутки тонули в темряві. Кілька кажанів, збуджені незвичайним світлом, зірвалися з своїх місць і почали кружляти над факелами, щохвилини загрожуючи їх загасити. Старий сенешал просив короля вибачити, що не встиг прибрати Державну залу, бо наказ герцога був такий несподіваний, а приміщення це вже років двадцять було порожнє. В ньому майже ніхто не бував з часів короля Карла Простака[1].

— Король Карл Простак, — як луна повторив Луї. — Тепер я знаю історію цієї башти. Тут він був убитий зрадником васалом Гербертом, графом де Вермандуа, — так кажуть наші літописи. Я знав, що з Перонським замком пов'язане якесь старе оповідання, але не міг пригадати, яке саме. Тут був убитий мій попередник!

— Ні, не тут, не зовсім тут, коли завгодно вашій величності, — сказав старий сенешал. — Не в цій залі, а там, у кімнаті на розі, суміжній з опочивальнею вашої величності.

Він швидко відчинив двері в маленьку опочивальню, які звичайно бувають в таких старовинних будовах. Тут поспіхом приготували дещо для перебування короля. Вздовж стін висіли килими, у великому каміні, який вже давно не розпалювали, палав огонь, а на підлозі були розстелені сінники для тих, хто мав ночувати в одній кімнаті з королем.

— Решта почету буде розміщена в залі, — продовжував старий. — Сподіваюся, ваша величність вибачите, але наказ герцога був такий несподіваний... Ось тепер, коли вашій величності буде завгодно подивитися за ті двері під завісою, ви побачите вирізьблену в стіні нішу, де саме й був убитий Карл. До неї знизу веде потайний хід, через який пройшли вбивці. Як у вашої величності, я сподіваюся, очі кращі за мої, ви можете ще побачити криваві плями на дубовій підлозі, хоч з того часу минуло вже п'ять століть.

Не перестаючи балакати, старий нишпорив вздовж стіни,

---

[1] Карл III (879—929 рр.), званий Простаком — король Франції, в боротьбі проти феодалів зазнав поразки й, скинутий з престола, був ув'язнений Гербертом, графом де Вермандуа, в Перонській башті.

намацуючи потайні двері, щоб відчинити їх, але король сказав йому:

— Стривай, старий, скоро, мабуть, ти матимеш змогу розповісти новіші оповідання і показати свіжішу кров. Пане де Кревкер, що ви гадаєте з приводу цього?

— Я тільки можу відповісти, сір, що призначені вам покої — така сама безумовна власність вашої величності, як і ваш власний замок у Плессі, а охороняти їх доручено тому Кревкерові, чиє ім'я ніколи ще не було заплямоване зрадою або вбивством.

— Але що ж базікав той старий, згадуючи за потайний хід? — спитав Луї збентеженим голосом і, хапаючи за руку Кревкера, показав на потайні двері.

— Це, мабуть, просто приснилося цьому Морне, — відповів Кревкер, — або, може, це одне з старих безпідставних оповідань, пов'язаних з цим місцем. Але ми подивимося зараз самі.

Він був уже хотів відчинити двері, коли Луї зупинив його:

— Ні, Кревкер, ні, ваша честь — достатня для мене гарантія. Але що ж робитиме зі мною тепер ваш герцог? Не може ж він тримати мене в'язнем тут. Коротше кажучи, я хочу знати вашу думку щодо цього, Кревкер.

— Государю мій, — відповів граф, — ви самі бачили, яке враження справила на герцога ця жахлива звістка про вбивство його близького родича, і вам, мабуть, краще, ніж мені, знати, чи це лиходійство сталося через агентів вашої величності. Але герцог людина благородна й палка і саме через свою палкість нездатний на якесь таємне лиходійство. Я не знаю, який він має намір, але те, що він зробить, він зробить при денному світлі і перед лицем своїх і ваших підданців. Я можу тільки додати, що ми, його радники, докладемо всіх зусиль, щоб він справедливо й великодушно вирішив цю справу.

— Ах, Кревкер, — сказав Луї, стискуючи йому руку, немов під впливом сумних спогадів, яких він не міг стримати, — щасливий той государ, якого оточують такі люди! Їхні

імена будуть записані золотими літерами на скрижалях історії. Благородний Кревкер, чому доля не послала мені такої людини, як ти?

— Якої ваша величність, звичайно, намагалися б позбутися якнайшвидше, — зауважив Ле Глор'є.

— А, втілена мудрість, ти також тут? — сказав Луї, обернувшися до нього. І одразу змінивши патетичний тон, з яким він звертався до Кревкера, з невимушеною веселістю додав:

— Отже, і ти прийшов сюди за нами?

— Авжеж, государю, — відповів Ле Глор'є, — мудрість у блазнівському вбранні мусить іти за безумством у порфірі.

— Як це зрозуміти, новоявлений Соломон? — спитав Луї. — Чи не бажаєш ти помінятися зі мною ролями?

— Ні, присягаюся всім святим, тільки цього ще не вистачає, — відказав Ле Глор'є. — Я не погодився б на це навіть коли б ви дали мені п'ять золотих на придачу.

— Чому це так? Коли б мені довелося вибирати государя, я цілком задовольнився б таким, як ти.

— Авжеж, сір, — сказав Ле Глор'є, — тільки справа ще в тому, чи задовольнився б я таким недогадливим блазнем, як ваша величність. Бо ось куди привела вас ваша проникливість.

— Мовчи, неробо! — крикнув граф де Кревкер. — Твій язик занадто вже розгойдався.

— Не займайте його, — сказав король, — я не знаю нічого смішнішого, як дурість розумних людей. Ось тобі, мій друже, візьми цей гаманець з золотом і разом з ним мою пораду: ніколи не бути таким дурнем, щоб вважати себе розумнішим за інших. Прошу, зроби мені таку ласку, розпитай, де там мій астролог Марціо Галеотті, і негайно накажи йому прийти до мене.

— Зараз, неодмінно зроблю це, государю мій, — відповів блазень. — Не маю ніякого сумніву, що знайду його в Жана Допльтура, бо й філософи, так само, як і дурні, знають, де можна купити найкращого вина.

— Дозвольте мені, щоб цей учений чоловік міг вільно входити де мене, пане де Кревкер, — сказав Луї.

— Звичайно, ваша величність, — відповів граф, — але, на жаль, я мушу сказати, що за даними мені інструкціями, нікому не дозволяється виходити з покоїв вашої величності. Бажаю вам доброї ночі, ваша величність, — додав він за хвилину, — мені треба піти подивитися, щоб усе було приготовано для розміщення вашого почету.

— Не завдавайте собі стільки клопоту, коли йдеться про них, пане граф, — відповів король, — вони звикли зносити біду й нестатки і, кажучи одверто, крім Галеотті, мені не треба сьогодні нікого, якщо це не суперечить вашим інструкціям.

— Ви тут маєте право робити, що вам завгодно, ваша величність, — сказав Кревкер, — такий наказ мого государя.

— Ваш государ, — відповів Луї, — якого я мушу тепер так само називати й моїм, справедливий і милостивий пан. А мої володіння, — додав він, — тепер трохи обмежені, бо я маю тільки стару залу й опочивальню. Проте, вони ще досить широкі для всіх підданців, які залишилися в мене.

Граф де Кревкер попрощався з королем і пішов геть. Незабаром почулися кроки вартових, які ставали на свої пости, і голоси начальників варти, що віддавали накази. Нарешті, настала тиша і тільки чути було лінивий плескіт Сомми, що котила свої каламутні води попід стінами замку.

— Ходіть собі в залу, друзі мої, — сказав Луї, звертаючись до своїх придвірних, — тільки не лягайте спати, бо нам ще треба буде виконати одну важливу справу й обов'язково сьогодні вночі.

Олів'є й Трістан вийшли в залу, де залишався Балафре і два помічники прево. Вони запалили у каміні вогонь, що нагрівав і освітлював це величезне помешкання, і, загорнувшися в плащі, сиділи перед ним на підлозі в засмучених позах. Олів'є і Трістан не вигадали для себе нічого кращого, як сісти так само, а як вони й раніше не були добрими друзями, то й тепер не мали ні найменшого бажання розмовляти між собою. Вся компанія сиділа мовчки.

Тим часом Луї, залишившися сам, віддався своїм переживанням. Він то починав ходити швидкими нервовими

кроками, то зупинявся, заламуючи руки, виявляючи всі ознаки душевного хвилювання, яке він так майстерно вмів таїти від усіх. Нарешті, підійшовши до потайних дверей, за якими, як казав старий Морне, був убитий один з його попередників, він сказав:

— Карл Простак, Карл Простак! А яке ж прозвище дадуть нащадки Луї одинадцятому, чия кров, очевидно, незабаром проллється на старі плями твоєї крові? Луї Дурень, Луї Безглуздий?.. Ні, всього цього не досить, щоб висловити всю мою безмежну дурість! Повірити, що ці шибеники льєжці, які тільки й живуть думками про бунт, можуть хоч на день залишитися спокійними! Уявити собі, що цей Арденський Вепр приборкав свої дикі інстинкти, своє кровожерство! Приїхати до Карла Бургундського, не довідавшися заздалегідь, чи діятимуть мої доводи на такого дикого бугая!.. Дурню, двічі ідіот! Але негідник Марціо не відійде від мене! Це він у всьому винен та ще той мерзотник де Балю. Коли тільки мені пощастить уникнути цієї небезпеки, я зірву з його голови кардинальську шапку разом з його шкірою! Але другий зрадник у моїх руках і в мене ще вистачить сили, щоб покарати цього шахрая, цього підлого брехуна, через якого я, немов якийсь дурень, потрапив до пастки! Сполучення сузір'їв! Авжеж сполучення! Він казав такі дурниці, що можуть обдурити хіба тільки баранячу голову, а я, ідіот, уявляв собі, що можу зрозуміти його! Але стережись, Галеотті! Ми незабаром побачимо, що саме віщували твої сузір'я! Проте, треба спершу звернутися до бога.

Над дверима, мабуть, на спогад того вбивства, яке тут сталося, було вирізьблене грубе розп'яття. Король подивився на цю емблему, готовий стати перед нею навколішки, але чомусь зупинився, зняв капелюх і, вибравши серед інших оздоб образок Клерійської богоматері, опустився перед ним навколішки й вимовив таку оригінальну молитву:

— Пресвята діво Клерійська! Зглянься на мене грішного! Каюся, часто я нехтував тобою для блаженної сестри твоєї, пречистої діви Ембренської. Але я ж король — влада моя велика, багатства необмежені, і коли б навіть їх не виста-

чило, я скоріш подвою податки на моїх підданців, ніж не віддам належного вам обом. Відчини мені залізні двері, наповни землею глибокі рови, виведи мене з цієї страшної небезпеки, як мати свою дитину! Коли я й подарував твоїй сестрі графство Булонь, хіба я не можу й тобі подарувати якесь інше? Я віддам тобі багатющу провінцію Шампань зі всіма її виноградниками, які постачатимуть вино в твої монастирі. Я обіцяв цю провінцію моєму братові Карлу, але ти знаєш, він уже помер, отруєний настоятелем монастиря святого Іоанна, цим підлим Анжелі, якого я, коли тільки буду живий, неодмінно покараю. Я вже давно обіцяв це тобі, але тепер виконаю свою обіцянку, і коли я припустив цей злочин, то лише тому, що не бачив іншого засобу заспокоїти розрухи в моєму королівстві. Не вважай це мені за провину, але будь, як завжди, моєю доброю і милосердною заступницею! Пречиста діво, вблагай твого сина, щоб він простив мені мої минулі гріхи і ще один... один зовсім маленький гріх, який я мушу тепер заподіяти... Проте, це зовсім навіть і не гріх, а тільки справедлива кара, бо цей негідник — дурисвіт і, крім того, схиляється до нечестивої грецької єресі, так що він не гідний твого заступництва. Дозволь мені розправитися з ним самому і вважай це за добрий вчинок, коли мені пощастить скарати такого богоненависника: це такий пес, знищення якого не мусить мати для тебе ніякого значення. Не звертай уваги на таку дрібницю, згадай краще за те, як допомогти мені в моїй біді. Ось я прикладаю мою королівську печатку до твого святого образа на знак того, що виконаю свою обіцянку щодо Шампані, й присягаюся, що ніколи більш не звертатимуся до тебе в таких кривавих справах, знаючи, яка ти добра і милостива!

Уклавши таку оригінальну умову з предметом свого обожування, Луї прочитав латинською мовою кілька покаянних псалмів і кілька молитв до богоматері. Потім він підвівся, цілком певний того, що дістав собі заступництво святої діви, тим більш, як він лукаво міркував собі, що богоматір Клерійська не могла вважати його безнадійним убивцею. Так очистивши своє сумління, Луї відчинив двері й покликав Балафре.

— Мій хоробрий воїн, — сказав він йому, — ти вже давно служиш мені вірою і правдою, але досі ще не мав ніякого підвищення на службі. Цієї хвилини я перебуваю в такому становищі, що й сам не знаю, чи залишуся живий. Проте, я не хочу померти невдячним, не віддавши кожному по заслугах. У мене є друг, якого я мушу нагородити, — це ти, є й лютий ворог, якого треба покарати — це віроломний зрадник Марціо Галеотті, бо це він заманив мене в цю пастку й віддав до рук смертельного ворога так спокійно, як різник засуджує на смерть свою жертву.

— Я можу викликати його на поєдинок. Кажуть, що він уміє битися, хоч і скидається на лантух, — відповів Балафре. — А герцог великий друг усіх, хто володіє мечем; сподіваюся, він не відмовить нам призначити місце, щоб поквитатися, і коли ваша величність будете живі, то й ви побачите, як ваш слуга помститься на такому філософі!

— Хвалю твою відданість, — відповів король, — але цей мерзотник хоробрий воїн, а я не хочу рискувати твоїм життям.

— З дозволу вашої величності, який же я був би хоробрий, — заперечив Балафре, — коли б злякався цього супротивника, або навіть і кращого, ніж цей товстун? На що б я був здатний, коли б, не вміючи ні читати, ні писати, не впорався з таким дурнем, який протягом усього свого життя тільки й робив, що сидів за своїми книгами.

— Не зважаючи на це, — зауважив Луї, — я не хочу рискувати твоїм життям, Балафре. Я наказав цьому зрадникові, щоб він прийшов до мене, і він зараз з'явиться. Тобі треба тільки підкрастися до нього ближче і проколоти його під п'яте ребро... Ти розумієш мене?

— Але ж, — відповів Балафре, — тільки, коли завгодно вашій величності, це ж не моя справа. Я й собаки не можу вбити інакше, як коли вона кинеться на мене, або...

— Невже в тебе таке ніжне серце? — вигукнув король. — Хіба ти не завжди буваєш першим у бою? Адже ж ти, як кажуть, завжди готовий добувати здобич, завжди готовий бити й різати?

— Государю мій, — відповів Балафре, — тримаючи меч у руці, я ніколи не відступав перед ворогами вашої величності і не шанував їх. Атака — це інша справа. Тоді небезпека запалює кров людини і, присягаюся святим Андрієм, після того треба кілька годин, щоб вона заспокоїлася. Це саме я й називаю законним виправданням убивства. Господи помилуй нас, бідних солдатів, які спершу божеволіють від небезпеки, а потім п'яніють від перемоги. Отже, те, що ви мені пропонуєте, не моя справа. Коли астролог, як ви кажете, зрадник, то нехай він і помирає смертю зрадника. У вашої величності є ще такі слуги, як ваш прево з своїми катами — нехай вони з ним і розправляються: це якраз личить їм, а не заслуженому шотландському дворянинові.

— Вірно кажеш, — сказав король, — але ти мусиш, принаймні, подбати про те, щоб ніщо не стало на перешкоді виконанню мого справедливого вироку.

— Ну, ваша величність, вас з вашим вироком я обстоюватиму проти всієї Перонни, — відповів Балафре. — Ваша величність може не мати ніякого сумніву щодо цього: я зроблю для вас усе, що не суперечить моєму сумлінню, а воно, я можу сказати з певністю, досить гнучке. Вам, мабуть, відомо, які мені доводилося оброблювати справи. Я міг би залюбки випотрошити його моїм кинджалом, коли це вже для вас потрібно, але тільки в чесному бою.

— Отже, немає чого й розмовляти про це, — відповів король. — Слухай же, коли Галеотті зайде до мене, ставай біля дверей і нікого не пускай, — ось, власне, і все, чого мені від тебе треба. Іди й поклич до мене мого військового прево.

Балафре вийшов з опочивальні, і за хвилину перед королем з'явився Трістан Пустинник.

— Здрастуй, куме, — привітав його Луї. — Що ж ти гадаєш про наше становище?

— Становище засуджених на смерть, коли тільки герцог не зглянеться на нас, — відповів прево.

— Зглянеться чи ні, але той негідник, що заманив нас у цю пастку, піде на той світ нашим квартирмейстером, щоб влаштувати для нас там квартиру, — сказав король з су-

ворою усмішкою. — Трістане, ти вже зробив для мене й для правосуддя чимало послуг, ти мусиш слугувати нам до кінця.

— І слугуватиму, государю, — відповів понуро Трістан. — Я хоч і проста людина, але ніколи не був невдячний. Я виконаю свій обов'язок, і поки я живий, кожний ваш вирок буде одразу виконаний так, немовби ви сиділи на своєму троні; а там нехай вже розправляються зі мною, як завгодно, мені все одно.

— Це саме те, чого я чекав від тебе, куме, — сказав Луї. — Але чи є в тебе надійні помічники? Зрадник сильна й спритна людина і, напевне, кликатиме собі на допомогу. Мій шотландець вартуватиме біля дверей, тільки й всього. Навіть і для цього мені довелося його умовляти. Олів'є ні до чого не здатний, крім брехні та улещування, він на це великий майстер, особливо, коли треба давати небезпечні поради. І, чорт забирай, він, напевне, сам швидше потрапить в петлю, а накинути її на іншого ніколи не зможе. Подумай, чи є в тебе люди й засоби, щоб надійно покінчити цю справу.

— Зі мною Труазешель і Птіт-Андре, — сказав Трістан, — люди такі досвідчені в своєму ремеcтві, що з трьох повісять вам одного так, що двоє інших і не побачать. Всі ми вирішили жити й померти з вашою величністю, бо знаємо, що коли вас не буде, з нами розправляться не гірш, ніж ми розправлялися з нашими пацієнтами. Але, з дозволу вашої величності, з ким саме ми матимемо справу? Я люблю знати це заздалегідь, бо ваша величність не раз лаяли мене за помилки, коли замість справжнього злочинця мені доводилося підвісити невинуватого.

— Цілком вірно, — сказав король. — Отже, знай, Трістане, засуджений — це Марціо Галеотті. Ти здивований, але це правда. Негідник брехливими віщуваннями заманив усіх нас у цю пастку й виказав нас герцогові Бургундському.

— Ну, це йому не минеться так, — сказав Трістан. — Навіть коли б це було останнім вчинком у моєму житті. Я схоплю цього мерзотника, дошкулю йому як оса, а там нехай мене хоч роздушать або пошматують.

— Я знаю твою відданість, — сказав король, — і те, що ти, як кожна чесна людина, почуваєш насолоду у виконанні свого обов'язку, бо чеснота, як кажуть вчені, сама себе винагороджує. Але йди і приготуй твоїх жерців, бо жертва наближається до нас.

— Чи мусимо ми стратити його у вашій присутності, милостивий государю? — запитав Трістан.

Луї відхилив його пропозицію, але наказав прево заздалегідь усе приготувати, шоб виконати вирок, коли астролог вийде з його кімнати.

— Я неодмінно хочу, — додав король, — ще раз побачити цього мерзотника. Цікаво подивитися, як він поводитиметься в присутності свого пана, якого він зрадив. Я з насолодою дивитимуся, як свідомість смерті прожене рум'янець з його рожевих щік, як затьмаряться його очі, що так нахабно брехали мені. Ах, чому тут немає другого зрадника, того, який піддержував його віщування своїми порадами! Але якщо я залишусь живий, бережіть вашу мантію, кардинал де ла Балю! Сам римський папа не врятує вас, присягаюся честю. Ну, що ти там забарився? Іди, готуй своїх молодців, негідник кожної хвилини може з'явитися сюди. Єдине, чого в тебе благаю, боже, щоб жодна підозра не спала йому на думку і він не відмовився прийти. От була б невдача! Іди, Трістане. здається, раніш ти не мав звички баритися, готуючись до виконання моїх наказів.

— Навпаки, як ваша величність часто самі казали, я завжди був надто поквапливий і іноді це спричинялося до помилок. Я навіть проситиму вашу величність, коли ви прощатиметесь з Галеотті, подати мені якийсь знак починати справу. Я пам'ятаю випадки, коли вашій величності завгодно було змінювати вироки і потім винуватити мене за те, що я поспішив.

— Ач яка підозріла людина! — вигукнув король. — Кажу тобі, цього разу я вже не зміню свого вироку! Ну, щоб покінчити з цим, нехай вже буде так. Пам'ятай, коли я, прощаючись, скажу йому: «Над нами є небо!» — ти роби свою справу; коли ж я скажу: «Іди з миром!» — це означатиме, що я змінив своє рішення. Зрозумів тепер?

— У мене некмітлива голова, государю, в усьому, що не стосується моєї спеціальності, — відповів Трістан Пустинник. — Дозвольте мені повторити. Коли ви скажете: «Іди з миром!» — це означатиме, що я мушу робити свою справу?

— Ні, дурню, ні, — розсердився Луї, — тоді нехай і йде з миром, а ось коли я скажу: «Над нами є небо!» — тоді підтягни його повище до зір, з якими він так любить розмовляти.

— Я сподіваюся, що ми знайдемо тут усе потрібне, — зауважив прево. — А коли не знайдемо...

— Ну, тоді придуши його руками, без зайвих слів, — порадив король з похмурою усмішкою.

— А труп... — сказав прево, — куди ми кинемо його тіло?

— Стривай, зараз розміркуємо, — сказав король. — Вікна в залі надто вузькі, але, мабуть, оцей отвір буде досить широкий. Скинемо тіло в Сомму і приколимо папірець йому на груди з таким написом: «Пропустіть без мита королівське правосуддя». А там нехай вже солдати герцога виловлюють його, коли наважаться.

Військовий прево вийшов з кімнати короля і покликав обох своїх помічників на нараду в кутку великої зали. Труазешель забрав туди один факел, щоб було видніш, і всі троє почали радитися пошепки, хоч навряд чи хто міг підслухати їх, бо Олів'є був заглиблений в свої думки, а Балафре міцно спав.

— Друзі мої, — сказав прево своїм катам, — ви, мабуть, уже гадали, що нам немає чого тут робити. Але підбадьортеся! Наш милостивий пан ще раз дає нам змогу відзначитися, і ми мусимо відважно виконати наш обов'язок, як люди, які залишають про себе пам'ять в історії.

— Авжеж, я догадуюся, яка там справа, — сказав Труазешель. — Наш покровитель, подібно до римських цезарів, коли їм доводилося пошитися в дурні, шукає досвідчених осіб серед своїх виконавців закону, щоб вони допомогли йому вмерти. Але це був прекрасний звичай для єретиків, що ж до католиків, то я, як такий, не знаю, чи зможу накласти руку на нашого найхристияннішого короля.

— Ні, зовсім не те, брате, ти завжди надто поквапливий, — сказав Птіт-Андре. — Коли сам король наказує виконати над ним вирок, то я не знаю, чому б це нам його не послухатися. Люди прево мусять виконувати накази свого пана, а він — накази короля.

— Тихше, ви, шахраї, — крикнув військовий прево, — мова йде не за особу його величності, а за того грецького єретика, Марціо Галеотті.

— Галеотті? — сказав Птіт-Андре. — Ну я так і гадав. Я, здається, не знав жодного з цих штукарів, фунамбулістів[1], шахраїв, який помер би своєю смертю.

— Я шкодую тільки, — сказав Труазешель, підвівши очі догори, — що бідолаха мусить померти без сповіді.

— Мовчи, — сказав військовий прево, — адже ж він єретик і чорнокнижник... Цілий собор попів не міг би розгрішити його і помилувати. Крім того, в тебе ж є хист, Труазешель, ти ж можеш бути йому за сповідача. Але, що далеко важливіш, я боюся, що нам доведеться вжити ваших кинджалів, бо в нас немає необхідних знарядь нашого ремества.

— Ну, борони нас від цього Паризька богоматір, — сказав Труазешель, — щоб наказ короля застукав мене зненацька без мого знаряддя. У мене завжди при собі мотуз святого Франциска, обгорнутий навколо тіла з готовим зашморгом. Недаремно ж я належу до його братії!

— А щодо мене, — сказав Птіт-Андре, — то я завжди маю необхідний гвинт з блоком на той випадок, коли б мені довелося виконувати обов'язок в такому місці, де немає дерев, або де гілля надто високо від землі.

— Оце і все, що нам потрібно, — сказав військовий прево. — Вам залишається тільки пригвинтити блок до тієї бантини над дверима і прилагодити туди мотуз. Я триматиму цього молодця, або розмовлятиму з ним, поки ви накинете йому на шию зашморг і тоді...

— І тоді ми смикнемо мотуз, — сказав Птіт-Андре, — і загойдається наш астролог уже між небом і землею.

---

[1] Фунамбуліст — акробат, який ходить по канату.

— А чи не погодяться ті пани, — спитав Труазешель, подивившися в сторону каміна, — допомогти нам у виконанні наших обов'язків?

— Гм! Навряд... — відповів прево. — Цирульник здатний тільки вигадати якесь погане діло для того, щоб інші його робили, а щодо шотландця, то він вартуватиме біля дверей, та він і не годиться для нашого ремества.

З дивовижною спритністю і навіть з якоюсь професійною насолодою ці достойні помічники прево приготували все знаряддя для виконання вироку. Полонений монарх був радий навіть тому, що може таким достойним вироком завершити своє життя. Трістан Пустинник з явним задоволенням стежив за їхніми готуваннями, тимчасом як Олів'є не звертав ніякої уваги на те, що відбувалося навколо нього, а Луї Лезлі, прокинувшись від шуму, дивився на все це, як на справу, яка його не обходить.

Розділ XXIX

ВЗАЄМООБВИНУВАЧЕННЯ

Підкоряючись наказу Луї, або вірніш, виконуючи його прохання, Ле Глор'є пішов шукати Марціо Галеотті до найкращої перонської таверни. Він знайшов тут у великому приміщенні астролога, що заглибився в розмову з якоюсь жінкою в чудному не то мавританському, не то азіатському вбранні. Побачивши Ле Глор'є, жінка встала, готова відійти.

— Це надійні новини, на які ви сміливо можете звіритися, — сказала незнайомка Галеотті і з цими словами зникла у натовпі відвідувачів, що, сидячи й стоячи, тислися навколо окремих столів.

— Ну, кузене філософ, — сказав блазень, підходячи до Галеотті, — саме небо, здається, піклується тобою. Не встиг відійти від тебе один вартовий, як воно посилає йому на зміну другого. Не встигла тебе покинути одна дурна, як з'являється другий, щоб вести тебе до покоїв Луї Французького.

— А ти його посланець? — спитав Марціо, недовірливо поглядаючи на нього, бо з першого погляду побачив у ньому блазня, хоч у вбранні Ле Глор'є не було нічого, що вказувало б на це.

— Авжеж, пане! — відповів Ле Глор'є. — І вам краще, ніж кому іншому, відомо, що коли Могутність посилає Дурість шукати Мудрість, то це вірна ознака того, на яку саме ногу кривий наш хворий.

— А що, коли я відмовлюся піти на такий пізній виклик, та ще переказаний таким посланцем? — спитав Галеотті.

— В такому разі ми не будемо турбувати вашу особу і понесемо вас на руках, — сказав Ле Глор'є. — Тут біля дверей у мене напоготові десяток бургундських молодців, яких Кревкер дав мені саме на цей випадок. Ви мусите знати, що ми з моїм другом Карлом Бургундським ще не відібрали в нашого кузена Луї його корони, яку він, як дурень, довірив нам. Щоправда, вона трохи обшарпалася в нас, але все ж таки як була з чистого золота, так і залишилася. Коротше кажучи, Луї, як і раніш, володар над своїми підданцями, так само і над нами. Найхристиянніший король зараз у башті Перонського замку, а ви, його відданий слуга, мусите негайно туди з'явитися.

— Ну, я піду за тобою, — сказав Галеотті і пішов за блазнем, бо іншого виходу йому не було.

— Авжеж, пане, — промовив блазень дорогою, — бо нам доводиться поводитися з нашим кузеном як з голодним левом у клітці, якому іноді треба кинути теля, щоб було над чим попрацювати його старим зубам.

— Чи не хочеш ти сказати цим, що в короля є якийсь намір проти мене? — запитав Галеотті.

— Вам це краще знати, — відповів блазень. — Ніч хоч і темна, але я певен, що ви й крізь хмари можете бачити зорі, а я зовсім не розуміюся на цьому. Знаю тільки, що мати завжди радила мені обережніш підходити до пацюка, що потрапив у пастку, бо саме в такі хвилини пацюки нібито найбільш схильні кусатися.

Астролог більш не питав його, але Ле Глор'є, з властивою

всім блазням звичкою, не припиняв своїх жартів, аж поки вони не дійшли до воріт замку, де він передав вартовим цю вчену людину. Звідси, переходячи від вартового до вартового, Галеотті потрапив нарешті до башти Герберта.

Натяки блазня незабаром нібито підтвердилися похмурим поглядом Трістана, який привів його до опочивальні короля. Астролог умів так само уважно спостерігати все, що відбувалося навколо нього на землі, як і рух небесних тіл; від його проникливого погляду не сховався і блок з мотузом, що злегка гойдався вгорі. Зрозумівши, в чому справа, він вирішив вжити всіх засобів, щоб урятуватися від небезпеки, а коли б це йому не пощастило, мужньо обороняти своє життя від усякого, хто нападе на нього.

З рішучістю, яка виявлялася і в його ході і в погляді, Марціо ввійшов до короля зовсім, як здавалося, не збентежений його гнівом.

— Нехай усі доброзичливі сузір'я будуть прихильні до вашої величності! — сказав Галеотті, привітавши короля низьким поклоном. — Нехай всяке лихо відверне від вашої особи сприятливе вам сузір'я.

— Мені здається, — відповів король, — ти мусиш тільки подивитися на це приміщення і відразу впевнишся, що доброзичливе сузір'я зрадило мене. І тобі не соромно, Марціо Галеотті, бачити мене тут, як полоненого, знаючи чиї поради спричинилися до цього?

— А вам не соромно, государю мій, — заперечив філософ, — вам, який зробив уже такі великі успіхи в нашій науці, вам, з вашим глибоким розумом, з вашою непохитною волею, хіба не соромно занепадати духом, зазнавши першого удару долі? Хіба не ви палали бажанням збагнути тайни, які ставлять людину вище від земних турбот, нещастя й горя? Невже перший удар блискавки примусив вас занепасти і забути за ту славну винагороду, якої ви так пристрасно прагнули? Невже ви зупинитеся на обраному вами шляху, як полохливий кінь, що збочує з путі, переляканий привидами?

— Привиди! Де твій сором? — вигукнув гнівно король. —

Хіба ця тюрма не сама дійсність? Хіба варта, яку розставив мій запеклий ворог, це все привиди? Зраднику! Невже, на твою думку, щось може бути гірше за це ув'язнення, втрату трону і небезпеку для мого життя? Ну що, кажи?

— Неосвіченість, ваша величність, неосвіченість і марновірство, — відповів мудрець з великою твердістю, — ось єдине справжнє нещастя. Вірте мені, що навіть сам король в розквіті своєї могутності й слави, коли тільки він засліплений неосвіченістю й марновірством, не має тієї волі, яку має мудрець, закутий у важкі кайдани і вкинутий у в'язницю. До цього справжнього і єдиного щастя я покликаний показати вам путь, коли тільки ви схочете мене слухати.

— Ось яка твоя філософська воля, яку ти мені обіцяв раніш, — сумно промовив король. — Бажав би я, щоб ти ще там, у мене в Плессі, сказав мені, що влада, яку ти обіцяв мені, буде владою над моїми пристрастями, що, кажучи про успіх, ти мав на увазі мої успіхи у філософській науці і що за щастя бути таким ученим і мудрим, як італійський бродяга й шахрай, мені доведеться заплатити такою дрібницею, як втрата корони й ув'язнення в перонській тюрмі. Геть! Забирайся звідси і не думай, що ти уникнеш кари, зраднику, бо над нами є небо.

— Я не можу відійти від вас, — відказав Марціо, — не виправдавши моєї доброї слави, бо вона ясніша від найблискучіших діамантів вашої корони і її не забудуть і тоді, коли про вас і про ваших нащадків ніхто вже й не згадуватиме.

— Кажи, — промовив Луї, — але твоє нахабство не може змінити моїх намірів. Може, я востаннє вимовляю такий вирок як король, але я не хочу засуджувати тебе, не вислухавши. Кажи, і найкраще, що ти можеш зробити, це сказати правду. Скажи мені, що я обдурений, що ти шахрай, що твоя наука це тільки забобони і що ясні зорі впливають на нашу долю не більш, ніж їхнє віддзеркалення на поверхні ріки впливає на її течію.

— А що вам відомо про таємничий вплив цих небесних світил? — сміливо заперечив астролог. — Ви кажете, що

вони не впливають на течію ріки. Але хіба ви не знаєте, що найдрібніша з планет — Місяць впливає не тільки на якусь там нікчемну річку, як ця Сомма, але й на великий океан, що погоджує свої припливи і відпливи з його фазами? А тепер, Луї де Валуа, скажіть і ви мені, хіба ви не схожі на безумного мандрівника, який лає свого стерничого тільки через те, що йому не пощастило довести корабель до пристані? Я міг, звичайно, провіщати щасливе завершення вашого задуму, але коли ваша путь небезпечна і важка, хіба від мене залежало зробити її легкою і приємною? Де ваша мудрість, що підказала б вам, як доля часто влаштовує все на краще, хоч і веде нас не так, як ми того сподівалися.

— Ти мені нагадав, — з жвавістю відповів Луї, — ще один твій обман. Ти пророкував мені, що той юнак щасливо виконає покладене на нього доручення. Твоє пророкування було тільки брехнею, цього ти вже не зможеш заперечувати. На цей раз ти прогадав.

— А проте, ви ще побачите, що з цього буде, — сміливо заперечив астролог. — Я казав вам, що юнак вірно виконає покладене на нього доручення, а хіба він його не виконав? Я казав, що він надто совісний, щоб брати участь в якійсь безчесній справі. Хіба не так було? Коли ви маєте сумнів, розпитайте цигана Хайреддіна Магрібіна! Я казав вам, — продовжував Галеотті, — що сполучення сузір'їв загрожує небезпекою тому, хто відряджається в путь, і хіба дорога того шотландця була безпечна? Я казав вам ще, що подорож його матиме щасливі наслідки для того, хто його послав. Незабаром ви побачите, що так воно й буде.

— Так воно й буде? — вигукнув король. — Оце те, що ти мені віщував, — полон і безчестя?

— Ні, це ще не все, — відповів астролог. — І незабаром ви самі визнаєте, що все залежало від того, як цей юнак виконав ваше доручення.

— Ну, це вже занадто, це занадто велике нахабство! — сказав з обуренням король. — Ти не тільки брешеш, а ще й глузуєш з мене! Геть звідси! Але не думай, що твоя зрада залишиться непокараною — над нами є небо!

Галеотті повернувся до дверей, щоб іти.

— Зачекай хвилинку, — сказав Луї. — Ти сміливо наполягаєш на своєму обмані. Відповідай мені ще на одне запитання: чи може твоя мнима наука сповістити тебе про час твоєї власної смерті?

— Тільки залежно від смерті іншої особи, — відповів Галеотті.

— Поясни краще, я тебе не розумію, — відказав Луї.

— Отже, знайте, королю Луї, єдине, що я можу стверджувати з певністю, — промовив Марціо, — це те, що я помру на двадцять чотири години зараніш від вас.

— Як? Що ти кажеш? — схвильовано вигукнув Луї. — Стривай, почекай ще хвилину... Ти кажеш, що моя смерть настане так швидко після твоєї?

— Рівно через двадцять чотири години, — з певністю повторив Галеотті, — коли тільки є хоч крапля правди в розумних таємничих світилах. Бажаю вашій величності доброї ночі.

— Стривай, стривай! Не відходь, — крикнув король, беручи його за руку й відтягаючи від дверей. — Марціо Галеотті, я був до тебе добрим, я збагатив тебе, зробив своїм другом, товаришем, вчителем. Благаю тебе, будь щирий зі мною. Коли є хоч краплина істини в твоїй науці, скажи мені, чи правда, що ця справа скінчиться добром для мене? І невже твоя і моя смерть так щільно пов'язані поміж собою? Признайся, Марціо, що це була звичайна хитрість з твого боку. Прошу тебе, признайся, і ти побачиш, що тобі не доведеться шкодувати. Я вже старий, тепер я в полоні, завтра, мабуть, позбавлюся свого трону. Для людини в моєму становищі істина дорожча за ціле королівство, і від тебе, любий Марціо, я чекаю цього скарбу — істини.

— Я вже кинув її до ніг вашої величності, — відповів Галеотті, — рискуючи тим, що ви в шаленому гніві своєму пошматуєте мене, як лютий звір.

— Це я, Галеотті, пошматую тебе? — сумно вимовив Луї. — Як ти помиляєшся! Хіба я не полонений, хіба я не мушу бути терпеливий? Скажи мені щиро й відверто: хотів ти мене обдурити? Чи твоя наука правдива і ти обіцяв мені правду?

— Ваша величність нехай простить мені, — сказав Марціо Галеотті, — коли я відповім, що потрібне тільки терпіння. Два-три дні терпіння доведуть, що я казав правду. Але коли я засуджений померти, вашій величності слід було б дістати собі десь сповідача: бо від тієї хвилини, як я помру, вам залишиться рівно двадцять чотири години на сповідь і спокуту.

Луї, проводячи Галеотті до дверей, все ще тримав його за рукав і, коли двері відчинилися, голосно вимовив:

— Завтра ми ще поговоримо докладніш. Іди з миром, вчений батьку! Іди з миром, з миром, з миром!

Він тричі повторив останні слова, і щоб військовий прево не помилився, провів астролога через усю залу, не випускаючи його рукава, немов боявся, що в нього викрадуть ученого. Нарешті, він наважився розлучитися з Галеотті, ще кілька разів повторивши: «Іди з миром!» — і, крім того, подав знак Трістанові Пустиннику, щоб той не займав астролога.

Так таємно зібрані відомості, сміливість і самовладання врятували Галеотті від великої небезпеки, а Луї, найпроникливіший і наймстивіший з монархів того часу, був обдурений через своє грубе марновірство і страх смерті.

Але відмова від такої помсти засмучувала короля. Не менш від нього сумували і його віддані слуги, яким він доручив виконати свій вирок. Тільки Балафре поставився до справи байдуже, і коли Луї подав знак помилування, чесний шотландець покинув свій пост біля дверей і за хвилину вже хропів.

Король повернувся до своєї кімнати. Труазешель і Птіт-Андре влаштувалися якнайзручніше, щоб трохи спочити, а військовий прево все ще дивився на ставну постать астролога, як собака дивиться на шматок м'яса, вирваний з її зубів. Тим часом його достойні помічники обговорювали подію.

— Бідний засліплений чорнокнижник, — прошепотів Труазешель з виглядом побожного співчуття. — Як було пропустити таку чудову нагоду померти від мотуза святого Франциска і спокутувати хоча б почасти своє мерзенне ворожбитство. А я ще мав намір залишити на ньому зашморг, щоб розлучити його з його грішною душею.

— Немає чого казати, — відповів Птіт-Андре, — я так само пропустив рідку нагоду перевірити, чи може потрійний шнур витримати вагу цього гультяя? А це була б славна спроба для мотуза, і старий веселун міг би померти так спокійно.

Тимчасом як точилася така розмова, Марціо, що сів біля каміна, перед яким розташувалися бесідники, з свого місця поглядав на них недовірливо. Перш за все астролог сунув руку за пазуху і намацав рукоятку свого гострого кинджала, з яким ніколи не розлучався. Як ми згадували раніш, Галеотті, що вже на той час потовстішав, був ще дуже сильний, спритний і майстерно володів зброєю. Упевнившись, що надійний кинджал під рукою, астролог вийняв з кишені згорток пергаменту, вкритий грецькими літерами, і підкинув дров у вогнище так, що обличчя присутніх освітлилися яскравим полум'ям. Шотландець спав глибоким сном і його нерухоме обличчя здавалось вилитим з бронзи. Поруч видно було бліде, збентежене обличчя Олів'є, який то ніби дрімав, то раптом з душевною мукою підводив голову, немов дивився і прислухався до чогось. Незадоволений, похмурий прево усім своїм суворим виглядом, здавалося, показував, що, розчарований у своїх надіях, він жадає крові. На задньому плані картину доповнювало лицемірне обличчя Труазешеля з підведеними догори очима, немов він читав у думці молитву, а трохи далі — лиховісна фізіономія Птіт-Андре, що бавився перед сном, перекривляючи всі гримаси свого товариша.

Серед цих лиховісних підлих фізіономій велична постать Галеотті і вродливе правильне його обличчя виділялися особливо яскраво. Він був схожий на старовинного мага, який потрапив до розбійницького кубла і збирається викликати духів, щоб вони визволили його. Так проминула ніч у Гербертовій башті Перонського замку.

Коли перше проміння світанку пройшло в старовинну готичну кімнату, король покликав Олів'є. Цирульник побачив свого пана в халаті і був вражений зміною, яка сталася в його зовнішньому вигляді за одну ніч смертельної тривоги.

Олів'є вже збирався висловити своє занепокоєння, але Луї заговорив сам. З нервовою поквапливістю король почав говорити своєму вірному слузі про всі хитрощі, з допомогою яких він раніш намагався прихилити до себе друзів при бургундському дворі і, нарешті, доручив Олів'є продовжувати почату справу, коли йому дозволять виходити з замку. Ніколи ще, здавалося, цей лукавий прибічник Луї не був так вражений дивовижною ясністю розуму свого володаря і його глибоким знанням тих таємних пружин, які керують людьми і їхніми вчинками. За дві години після того Олів'є дістав дозвіл від графа Кревкера вийти з замку і пішов виконувати доручення короля. Тим часом Луї покликав до себе астролога і почав радитися з ним. Наприкінці цієї довгої розмови до Луї, здавалося, повернулися його колишня бадьорість і впевненість. Потім він одягся, і коли Кревкер з'явився до нього з ранковим привітанням, він не міг не дивуватися надзвичайному спокоєві й самовладанню короля й порівнював їх з тим, що Карл ні на хвилину не заплющав очей цієї ночі.

Розділ XXX

НЕПЕВНІСТЬ

Звичаєм того часу, в опочивальні герцога чергували два улюблених його придвірних — д'Емберкур і Комін, яким були приготовані ліжка майже поруч з постіллю Карла. Ніколи ще їхня присутність при ньому не була так потрібна йому, як цієї ночі.

Герцог навіть не бажав роздягтися; в своєму гніві він не міг заснути, тільки й думаючи про помсту. Інколи його швидка, нервова розмова ставала такою заплутаною і незрозумілою, що обидва придвірні починали вже побоюватися за його розум. Він то починав вихваляти відвагу і добрість нещасного єпископа Льєжського, то згадував їхню дружбу і, нарешті, впав у такий розпач, що звалився на постіль, задихаючись від плачу. Але за хвилину він був уже

на ногах, охоплений новим нестримним пориванням. Він бігав по кімнаті, вигукуючи якісь загрози, тупав, за своєю звичкою, ногами і закликав усіх святих в свідки того, що він помститься кривавою помстою на де ла Марку, льєжських городянах і всіх винних у цьому злочині. Остання загроза очевидно стосувалася Луї й була хвилина, коли Карл уже твердо вирішив послати по герцога Нормандського, брата французького короля, щоб присилити полоненого монарха відмовитися від престолу на користь свого запеклого ворога.

Так минув день і ще одна ніч в такій самій бурхливій тривозі. Карл майже нічого не їв і не пив, не переодягався і поводився, як людина, якій її шалена лють щохвилини загрожує втратою розуму. Проте, потроху він заспокоївся і почав радитися з своїми близькими. Багато чого було запропоновано й обговорювалося на цих нарадах, але, звичайно, нічого не було вирішено остаточно. Комін у своїх мемуарах стверджує, що була хвилина, коли посланець сидів уже на коні й готовий був їхати до герцога Нормандського. Коли б цей посланець був відряджений, то в'язниця короля французького була б для нього, без сумніву, останньою зупинкою на його короткому шляху до могили. Від часу до часу, зовсім збезсилівши від припадків люті, Карл сидів, втупивши очі в одну точку і не рухаючись, як людина, що обмірковує якусь одчайдушну справу, але ще не може відважитися на неї. Без сумніву, на той час досить було найменшого натяку від когось з придвірних, щоб спонукати герцога на який завгодно вчинок. Але бургундські вельможі, бажаючи оборонити честь свого герцога, всі одностайно висловлювались проти жорстокості. Доводи, які д'Емберкур і Комін наважувалися іноді боязко наводити герцогові в бурхливі години їх нічних розмов, сміливіш повторювали де Кревкер та інші близькі у спокійніші ранкові години. Можливо, що не всі, хто заступався за короля, діяли безкорисно. Багато, як уже було згадано, зазнайомилися на власному досвіді з його щедрістю, інші мали у Франції володіння і були так само зв'язані з ним особливими інтересами. Як би там не було, великі лантухи

з грішми, що їх привіз із собою король до Перонни на чотирьох віслюках, зробилися далеко легші протягом того часу, поки тривали ці переговори. На третій день на нараду з'явився озброєний всією спритністю свого італійського розуму граф Кампо-Бассо, і, на щастя Луї, він з'явився вже тоді, коли лють Карла трохи вщухла. Одразу була скликана офіціальна загальна нарада.

Кампо-Бассо висловив свою думку у формі повчальної байки про Подорожнього, Гадюку і Лисицю. Байка закінчувалася порадою Лисиці Подорожньому роздушити свого смертельного ворога, якого випадок віддав до його рук. Комін, побачивши, як виблиснули очі герцога при цих словах, поспішив заперечити італійцеві. Він сказав, що Луї міг і не брати безпосередньої участі в шонвальдському злочині; що король, дуже ймовірно, зможе спростувати таке обвинувачення і що, нарешті, всяке насильство над особою короля може мати як для Франції, так і для Бургундії багато згубних наслідків. Комін закінчив свою заяву тим, що він зовсім не має на увазі обстоювати цілком і безумовно волю для Луї, але що єдина користь, яку герцог, на його думку, може мати для себе з цієї справи, це примусити Луї укласти вигідний для герцога договір.

Д'Емберкур, Комін, Кревкер і багато інших, з свого боку, одверто висловлювалися проти Кампо-Бассо, вважаючи, що договір міг дати Бургундії і більш вигід і більш честі, ніж жорстокість. Герцог слухав усі ці доводи, не підводячи очей і грізно насупивши брови. Коли ж, нарешті, де Кревкер висловив думку, що Луї не тільки не брав участі в шонвальдському злочині, але навіть і не знав про нього, Карл підвів голову й кинув на нього суворий погляд.

— Так от як, Кревкер! Мабуть, і ти улещений дзвоном французького золота! Мені здається, що воно так гучно брязкає у мене на нараді, як дзвони в Сен-Дені. Хто наважиться стверджувати, що не Луї винен у повстанні льєжців?

— Ваша високість, — заперечив де Кревкер, — рука моя більш звикла тримати зброю, ніж золоті, і я не виправдую

Луї за всі розрухи у Фландрії. Недавно в присутності всього його двору я сам висловив йому це обвинувачення і кинув йому виклик від вашого імені. Але, хоч його інтриги і спричинилися до того повстання, я все ж таки певний, що в убивстві єпископа він не винен, бо мені відомо, що один з його посланців прилюдно протестував проти цього лиходійства. Коли вашій високості завгодно, я можу привести цю людину.

— Чи завгодно мені! — вигукнув герцог. — Присягаюся святим Георгієм, як ти можеш мати сумнів, що я не бажаю діяти справедливо? Коли ж це було, щоб я в хвилини гніву і розпачу був несправедливий? Я сам побачусь з королем Франції, я висловлю йому свої обвинувачення. Коли виявиться, що він не винен у вбивстві, йому не важко буде виправдатись переді мною у всіх інших злочинах. Коли ж він винен, то ув'язнення в монастирі не буде для нього надто важкою карою. Хто наважиться? — додав Карл, — назвати це несправедливістю? Веди сюди твого свідка, ми будемо в замку за годину до півдня. Ми розробимо параграфи договору, і горе йому, коли він не погодиться з ними! Все інше залежатиме від обставин. Засідання закрито, можете розійтися! Мені треба ще переодягтися, бо навряд чи буде пристойно з'явитися в такому вбранні перед моїм найласкавішим сюзереном!

Герцог вимовив ці слова з особливо гіркою іронією і вийшов із зали.

— Тепер безпека Луї і, що важливіш, честь Бургундії залежать від того, як випадуть кості, — сказав д'Емберкур Кревкерові і Коміну. — Швидше йдіть до замку, Комін, і попередьте Луї про наближення бурі, щоб він знав, як йому поводитись. Сподіваюсь, цей шотландський лучник не скаже нічого такого, що могло б пошкодити королю.

— Цей юнак досить сміливий, — сказав граф, — і, крім того, розумний і кмітливий не по вікові. В розмові зі мною він був дуже стриманий, коли я хотів довідатися від нього про наміри короля, якому він служить. Гадаю, що він буде так само стриманий і в присутності герцога. Я зараз піду покличу його і графиню Ізабеллу.

— Як! Графиня? Ви ж казали, що залишили її в монастирі святої Брігітти?

— Авжеж, так воно й було, — відповів граф, — але я мусив викликати її звідти з наказу герцога. А як вона почувала себе ще надто слабою, її довелося нести на ношах. Вона дуже непокоїлась, нічого не знаючи про долю її тітки графині Амеліни, а тут ще й страх за свою власну долю. Немає нічого дивного, що вона перелякалася. Адже її провина не більша й не менша, як порушення феодальних законів, а герцог Карл не така людина, щоб простити комусь порушення своїх прав.

Звістка про те, що молода графиня перебуває в герцога Бургундського, була для Луї новим джерелом його душевних мук. Він знав, що коли вона сповістить герцога про інтриги, які примусили її з графинею Амеліною втекти з Франції, то проти нього будуть нові обвинувачення. Він, звичайно, розумів, як може йому пошкодити цей новий доказ його зрадницької політики.

Луї з цілковитою щирістю переказав свої думки Коміну, проникливість і політичний такт якого були йому далеко більш до вподоби, ніж рицарська одверта вдача Кревкера і феодальна зарозумілість д'Емберкура.

— Справді, любий Комін, цих закутих у панцери воїнів з їх алебардами і протазанами ніколи не слід було б пускати далі передпокоїв, — сказав Луї своєму майбутньому історикові. — Під час війни, звичайно, без них не можна обійтися, але в нарадах вони ні до чого. Тільки таких людей, як ти, Філіпп, слід було б пускати на нараду до королів — та що я кажу пускати! — їм слід би показувати найбільші глибини нашої душі.

Комін був улещений хвалою наймудрішого з європейських монархів і не міг таїти того враження, яке справила на нього ця улеслива промова.

— Як би я бажав, — продовжував Луї, — мати такого слугу, або, вірніш, бути гідним такого слуги, Комін! Звичайно, тоді я не опинився б у теперішньому моєму становищі.

Комін відповів, що він завжди готовий служити в міру

своїх сил і здібностей його величності, коли це тільки не суперечитиме його вірності своєму государеві.

— Ні, я не з тих людей, що можуть підкупити твою відданість герцогові, — з удаваним жахом вигукнув Луї. — Хіба я можу цієї хвилини слухати таке, коли я віддався на вірність свого васала? Ні, Філіпп Комін, служи й далі Карлові Бургундському і ти зробиш йому немалу послугу, замиривши його з королем Луї. Ти зробиш велику послугу обом нам, і один з нас у всякому разі зможе подякувати тобі. Я чув, що та плата, яку ти одержуєш при тутешньому дворі, не більша від плати начальника сокольників. Ось як цінують наймудрішого в усій Європі радника! Його дорівнюють до людини, обов'язок якої — годувати хижих птахів! Але Франція багата і в французького короля досить грошей. Отже, дозволь мені, друже мій, загладити цю найбільшу несправедливість.

Кажучи так, король дістав туго набитий гаманець з грошима, але Комін відхилив подарунок, сказавши, що вважає себе цілком задоволеним щедрістю свого законного государя і що ніякі подарунки не можуть збільшити його щирого бажання служити його величності.

— Ну й дивна ти людина! — вигукнув Луї. — Тоді дозволь, я обійму тебе, єдиного в наше століття розумного і непідкупного вельможу. Мудрість дорожча за золото і, вір мені, Філіпп, що я більш покладаюся на тебе, ніж на тих, які взяли мої подарунки. Я знаю, що ти порадиш герцогові не зловживати цією нагодою, яку моя власна нерозумність дала йому в руки.

— Зловживати, звичайно, ні, але скористатися з неї — без всякого сумніву, — відповів літописець.

— Авжеж, але якою мірою? — заперечив Луї. — Я ще не втратив розуму і не сподіваюся, що мені пощастить вийти звідси, не сплативши викупу, але нехай це буде викуп справедливий, бо я завжди підкоряюся голосові розуму, будь то в Парижі, в Плессі чи в Перонні.

— Так, але, з дозволу вашої величності, я мушу зауважити, що і в Парижі, і в Плессі голос розуму звучав так

тихо, що не завжди досягав до вух вашої величності, тимчасом як у Перонні він кричить тепер владно.

— Я бачу, тобі до вподоби всякі образні фрази, — відповів Луї, який не міг стримати своєї досади, — а я людина проста, Комін. Кинь, будь ласка, свою риторику і кажи просто — чого бажає від мене ваш герцог?

— Мені не доручено тлумачити волю мого герцога, государю, — сказав де Комін. — Незабаром сам герцог висловить свою волю, але, мені здається, в нього є деякі пропозиції, до яких ви мусите бути готові, ваша величність. От як, наприклад, остаточна віддача тих міст на Соммі.

— Я так і знав, — сказав Луї.

— Напевне вам доведеться зректися льєжців і Гійома де ла Марка.

— Зрікаюся їх з такою ж охотою, як пекла і сатани, — промовив Луї.

— Від вас можуть вимагати як запоруку деяких фортець або міст для гарантії, що Франція не заохочуватиме фламандців до нових заколотів.

— Це вже щось нове, — сказав король, — щоб васал вимагав гарантій від свого сюзерена. Але продовжуй.

— Від вас можуть вимагати ще, щоб ви дали пристойні і незалежні володіння для вашого уславленого брата, друга і спільника мого государя — Нормандію або Шампань. Герцог дуже любить родину вашого батька, государю мій.

— Так любить, що, чорт забирай, він бажав би зробити всіх дітей королями! — вигукнув Луї. — Ну, що, вже вичерпався запас твоїх догадок?

— Ні, ще не зовсім, — відповів радник. — Від вас можуть ще вимагати, щоб ваша величність не пригнічували герцога Бретонського, як це іноді траплялося, і визнали б надалі за ним і за іншими вашими васалами право вибивати монету, зватися герцогами і государями...

— Коротше кажучи, зробити стільки королів, скільки в мене васалів. Пане Філіпп, невже ти хочеш, щоб я зробився братовбивцею? Ти добре пам'ятаєш мого брата Карла — ледве він став герцогом де Гюєнн, як уже помер. А що ж

залишиться нащадкові Карла Великого після того, як він віддасть ці багаті провінції, крім права коронуватися в Реймсі й обідати під високим балдахіном?

— Ми зменшимо турботи вашої величності, давши вам товариша, який сидітиме поруч з вами. Герцог Бургундський, хоч і не претендує на титул незалежного короля, проте, бажав би позбавитися ганебної для нього залежності від французької корони. Він має намір оздобити свою герцогську корону емблемою незалежності своїх володінь.

— А як сміє герцог Бургундський, відданий васал Франції, — вигукнув Луї, скочивши схвильований з місця, — як він сміє ставити своєму сюзеренові такі вимоги, за які, по всіх європейських законах, його володіння мусять бути конфісковані?

— Зважаючи на теперішнє становище, було б дуже важко виконати вирок про конфіскацію, — спокійно відповів Комін. — Ваша величність добре знає, що феодальних законів ніде, навіть у священній Германській імперії, давно вже не додержуються точно і що государі й васали намагаються полюбовно улагоджувати свої взаємини. Таємні наміри вашої величності щодо Фландрії теж показують, що й ви самі не завжди додержуєте феодальних законів.

— Комін, Комін, — сказав Луї, схвильовано походжаючи по кімнаті. — Яка це жахлива для мене наука! Недурно кажуть «горе переможеним». Я просто не можу йняти віри, щоб герцог наполягав на всіх цих важких умовах.

— Коли це завгодно вашій величності, я просто бажав попередити вас.

— Але поміркованість, поміркованість і в самому успіхові, — ніхто, мабуть, цього не розумів краще за тебе, Комін, — необхідна для того, хто бажає закріпити за собою всі його вигоди.

— Але, коли завгодно вашій величності, переваги поміркованості вихваляє тільки та сторона, яка програла. Той, хто виграв, керується виключно бажанням не прогавити щасливу нагоду.

— Нічого не поробиш, я ще подумаю про це, — сказав

король, — але сподіваюся, принаймні, що це вже всі безумні вимоги вашого герцога? Далі вже немає куди йти. Чи є ще щось? Бачу по твоїх очах, що є. Чого ще бажає герцог? Моєї корони? Але вона й так втратить увесь свій блиск, коли я погоджуся на ваші вимоги.

— Ваша величність, — відповів Комін, — те, що мені залишається ще сказати, наполовину залежить від герцога; проте, він бажав би мати ще ухвалу вашої величності, бо ця справа стосується безпосередньо вас, государю...

— Чорт забирай, що ж це таке? — нетерпеливо вигукнув король. — Кажи, пане Філіпп, яким ще безчестям він бажає заплямувати моє ім'я?

— Тут уже мова не йде про безчестя, государю. Ідеться тільки про те, що ваш брат, герцог Орлеанський...

— А, он що, догадуюся, — перебив його Луї.

Але Комін продовжував, не звернувши уваги на його вигук:

— Герцог Орлеанський кохає молоду графиню Ізабеллу де Круа, і герцог Карл, який цілком схвалює такий шлюб, бажає мати також і вашу ухвалу.

— Ну, цього ніколи не буде, ніколи! — крикнув Луї, надзвичайно схвильований. — Ніколи! Ніколи! Нехай ув'язнять мене в монастирі... покладуть у труну... нехай виколять мені очі розпеченим залізом... нехай роблять зі мною що завгодно, але я не дозволю герцогові Орлеанському порушити слово, дане моїй дочці. Він ні з ким не одружиться, поки вона жива.

— Перш ніж так рішуче заперечувати це, вашій величності слід було б зважити, чи є у вас змога не допустити цього, — сказав Комін. — Жодна розсудлива людина не затримуватиме скелю, яка падає.

— Так, але людина мужньої вдачі може знайти для себе під нею могилу, — відповів Луї. — Згадай тільки, Комін, адже цей шлюб — це загибель, це руйнація мого королівства. Адже ж у мене тільки один син, слаба дитина, і після нього герцог Орлеанський — найближчий мій наслідник. Сама церква погодилася на його одруження з Жанною, і цей

шлюб щасливо сполучить інтереси обох ліній мого дому. Пригадай, що цей шлюб був улюбленою мрією всього мого життя. Я обміркував його з усіх боків, я мріяв про нього і вдень і вночі, я воював задля нього, грішив задля нього... Ні, Комін, я не можу від нього відмовитися. Ти тільки уяви собі, Комін, і тобі буде шкода мене. Я певний, що твій розум допоможе тобі знайти якийсь інший вихід.

— Я співчуваю вам, государю, але мій обов'язок перед моїм государем...

— Не кажи мені за нього! Не згадуй його імені! — вигукнув Луї з щирим обуренням, яке примусило його, здавалося, забути на хвилину звичайну свою стриманість. — Карл Бургундський не вартий твоєї прихильності, коли наважується ображати наймудрішого і найвідданішого з своїх васалів прозвищем «Битої чоботом голови».

Не зважаючи на ввесь свій розум, Філіпп де Комін був людиною дуже образливою. Слова короля вразили його так, що він тільки і міг сказати:

— «Бита чоботом голова»! Просто не можу повірити, щоб герцог міг так називати свого відданого слугу, ще й у присутності сторонньої особи, чужоземного монарха! Це неможливо!

Луї одразу побачив, яке він справив враження. Не висловлюючи свого співчуття, яке було образливим в даних обставинах, він просто сказав з достойністю:

— Моє нещастя, здається, примусило мене втратити розум, бо інакше я ніколи не наважився б згадати при тобі за це. Але ти докоряв мені, що я кажу неймовірні речі, і зачепив мою честь. Отже, щоб спростувати таке обвинувачення, я мушу пояснити, як саме і при яких обставинах герцог, сміючись до сліз, сказав мені про це прозвище. От що розповів мені герцог. Одного разу, коли ви з ним повернулися з полювання, герцог попросив, щоб ти стяг з нього чоботи. Побачивши з виразу твого обличчя, що ти ображений таким поводженням, він наказав тобі сісти і сам учинив тобі таку послугу. Зробивши так, він страшенно розлютився і, ледве стягнувши з тебе один чобіт, одразу почав ним бити тебе,

кажучи: «Це тобі за те, що ти довів свого государя до такого приниження!» Від того часу він і його улюблений блазень Ле Глор'є інакше і не звуть тебе, як «Бита чоботом голова».

Кажучи це, Луї дуже втішався, що йому пощастило зачепити самолюбство свого бесідника. Крім того, він знайшов у характері Коміна дошкульне місце, з якого згодом міг скористатися, щоб перетягти його на свій бік. Але, не зважаючи на страшну образу, яка згодом примусила Коміна перемінити посаду при бургундському дворі на службу королю Луї, він поки що обмежувався тільки висловами своїх дружніх почуттів до Франції.

Він присилив себе сміятися з оповідання Луї і сказав:

— Я ніколи не міг і подумати, щоб герцог так довго пам'ятав таку дрібницю. Щось подібне до цього і справді було; адже ж ваша величність знає пристрасть герцога до грубих дотепів і жартів. Але оповідання дуже перебільшене і не варто про це говорити...

— Справді, не варто, — охоче погодився король, — чи не соромно для нас, що така дрібниця може забирати в нас час. Отже, до діла, пане Філіпп! Сподіваюся, ти настільки француз, що можеш подати мені добру пораду в моєму скрутному становищі. Я певний, що ти можеш допомогти мені в цьому лабіринті. Допоможи мені і ти побачиш, який я можу бути вдячний.

— І я і всі мої поради до послуг вашої величності, — відповів де Комін, — але ще раз мушу сказати: коли це не суперечить моїм обов'язкам щодо мого государя.

Це було майже буквальним повторенням сказаного раніш, але проникливий Луї одразу почув у словах свого бесідника інший зміст. Він бачив, що тепер той підкреслює обіцянку дати корисну пораду, а про обов'язки згадує тільки для пристойності. Отже, король сів у крісло і запросив Коміна сідати поруч нього. Комін говорив виразно і тихо, повільно вимовляючи кожне слово, немовби для того, щоб Луї міг достойно оцінити їх і зважити.

— Хоч як це сумно, — продовжував він, — але вимоги,

що про них я згадував вашій величності, найскромніші з усіх тих, які на нараді висловлювали люди, ворожі вашій величності. Мені, звичайно, можна не нагадувати вашій величності, що наш герцог полюбляє рішучі заходи, бо завжди йому більш до вподоби йти навпростець.

— Авжеж, я й сам пам'ятаю, — додав король, — як він одного разу з небезпекою для життя переплив річку, коли не далі, як за двісті туазів був міст.

— Ось, бачите, ваша величність, отже, він не вагатиметься при нагоді збільшити свої права і володіння.

— Маєш рацію, — сказав Луї, — для безумного примара влади дорожча за саму владу. Герцог Карл саме такий. Але, друже мій, який мені зробити з цього висновок?

— Ось який, государю, — відповів бургундець. — Вашій величності, звичайно, доводилося бачити, як досвідчений рибалка, спіймавши велику рибу, витягає її на берег на тонкій волосіні. Ця волосінь неодмінно перервалася б, хоча б вона була вдесятеро товще, коли б рибалка одразу потягнув, замість того, щоб дати рибі змогу вільно смикати її й борсатися до виснаження. Так і ви, государю, поступіться чимсь герцогові в його вимогах, що для нього зв'язані із справою честі і відплати. Тоді вам пощастить відхилити ті вимоги, які мають на меті послабити Францію. Спочатку він і не згадає за них, а далі, відтягаючи обговорення, ваша величність зможете відхилити їх.

— Розумію тебе, любий Філіпп, — сказав король, — але повернімося до нашої справи. Отже, яких саме люб'язних пропозицій герцога не можна заперечувати і які для нього менш важливі?

— З вашого дозволу, государю, всі для нього однакові, разом і кожна зокрема, коли ви заперечуватимете йому. Саме цього й слід уникати вашій величності. Отже, як той рибалка, ви ввесь час повинні бути насторожі, щоб своєчасно послабити волосінь, коли герцог почне лютувати. Ця лють, яка вже напівущухла, нарешті, вичерпається сама собою, і тоді вашій величності вже не важко буде з ним упоратися.

— А проте, — задумливо зауважив Луї, — все ж таки

мусить бути у вимогах мого любого кузена щось таке, що найбільш для нього варте. Чи не можеш ти мені на це натякнути, Філіпп?

— Найдрібніша з вимог герцога може перетворитися на найважливішу, коли тільки ваша величність заперечуватиме йому, — відповів Комін. — Одне тільки можу сказати з певністю, государю: всяка згода буде неможливою, доки ви не відмовитесь від льєжців і де ла Марка.

— Я вже відмовився від них, можу ще раз відмовитися, — відказав Луї, — та кращого вони й не варті. Мерзотники! Почати повстання такого часу, коли воно мені може коштувати життя!

— Той, хто підносить запалений гніт до пороху, мусить чекати вибуху, — заперечив Комін. — Але герцог чекає не тільки на вашу обіцянку відмовитися від них, государю. Ви мусите знати, що він вимагатиме ще вашої допомоги для придушення бунту й вашої присутності для покарання винних.

— Навряд чи це відповідатиме нашій достойності, — зауважив король.

— Але ви не зможете відмовитись, государю, — відповів Комін. — Герцог вирішив раз назавжди довести цим фламандцям, що їм нема чого сподіватися на підтримку Франції, і що ніяке втручання не врятує їх від заслуженого гніву Бургундії, коли вони наважаться на нове повстання.

— Я хочу бути одвертим з тобою, пане Філіпп, — промовив Луї. — Чи не здається тобі, що коли б нам пощастило виграти час, то ці льєжські свинарі змогли б, чого доброго, оборонити своє місто від герцога Бургундського?

— З допомогою тисячі французьких лучників, яких ваша величність обіцяли їм, може б вони і зробили щось, але...

— Кому я обіцяв їх? — вигукнув король. — Горе! Добрий пане Філіпп, ви дуже помиляєтесь, коли кажете про мене таке.

— Але без такої допомоги, — продовжував де Комін, не звертаючи уваги на зауваження короля, — вони не зможуть обороняти своє місто; в мурах якого ще не полагоджені проломини, пробиті герцогом Карлом після Сен-Тронського

бою. Рицарі Ено, Брабанта і Бургундії, я гадаю, легко зможуть пройти в них чоловік по двадцять в ряд.

— От ще нерозважливі ідіоти! — сказав король. — Коли вони самі не дбають за свою безпеку, то вони не заслуговують на моє заступництво. Ну, кажи далі, я не сперечатимусь щодо цього.

— Я боюся, що наступний пункт може ще менш сподобатися вашій величності, — сказав де Комін.

— А! Ти маєш на увазі знов це пекельне одруження, — відповів король. — Ну, я аж ніяк не можу погодитися, щоб герцог Орлеанський порушив присягу, дану моїй дочці Жанні. Це означало б позбавити французького престолу не тільки мене, а й моїх нащадків, бо ця ніжна квіточка — мій дофін — гадаю, не дасть насіння. Про цей шлюб я мріяв вдень і вночі. Ні, пане Філіпп, я не можу від нього відмовитися! Крім того, не по-людському було б вимагати від мене, щоб я своїми власними руками зруйнував мій улюблений план і щастя двох молодих, які призначені одне для одного.

— Хіба їхня взаємна прихильність така велика? — спитав де Комін.

— Принаймні, за одного з них я ручуся, — відповів король, — і саме за ту, чиє щастя мені найдорожче. Але ти усміхаєшся, пане Філіпп, ти не віриш в силу кохання?

— Ні, навпаки, коли це завгодно вашій величності. Я тільки хотів спитати, чи не з більшою охотою ваша величність дасть згоду на задуманий герцогом шлюб, коли я поручуся, що графиня Ізабелла де Круа кохає іншого і, напевне, ніколи не погодиться на такий шлюб.

— Мій любий і дорогий друже, — зітхнув Луї, — з якої могили ти витяг для мене таку втіху? Кохає іншого! Ну й що ж, хіба це обходить мене? Сказати правду, коли б герцог Орлеанський навіть ненавидів мою дочку Жанну, він все ж таки мусить одружитися з нею. Отже, розміркуй собі, Комін, чи є якась можливість, щоб ця жінка, та ще під таким тиском, відмовила йому! Ні, Філіпп, ні! Годі й сподіватися, щоб вона могла чинити опір такому впертому коханцеві — нестала і непостійна жінка, як сказав поет.

— Ваша величність недооцінює вперту вдачу цієї молодої

дами. Недарма вона походить з такої владної і впертої родини, як родина де Круа. А я довідався від Кревкера, що вона прихилилася до того молодого зброєносця, який супроводив її і зробив їй дорогою чимало послуг.

— Ага, — сказав король, — це ж лучник моєї гвардії, здається, Квентін Дорвард на ймення.

— Той самий, я гадаю, — промовив де Комін. — Його забрали в полон разом з графинею, коли вони подорожували вдвох.

— Ну, слава богові і святій діві, і святому Мартінові, і святому Юліанові, нехай благословенні будуть їхні імена, — сказав король. — Хвала й честь вченому Галеотті, який прочитав у сполученні зір, що доля цього юнака щільно пов'язана з моєю. Коли молода графиня так покохала його, що відмовиться коритися герцогові Бургундському, доведеться визнати, що цей Квентін справді зробив мені велику послугу.

— З того, що каже Кревкер, можна гадати, що ця панянка не поступиться ні чим перед герцогом Карлом. Нарешті, і сам герцог Орлеанський навряд чи залюбки відмовиться від своєї принадної кузини, з якою він так давно заручений.

— Гм! — відповів король. — Але ти ніколи не бачив моєї дочки Жанни. Це сова, справжня сова на вигляд! Навіть мені самому соромно, що вона в мене така. Проте, справа не в цьому. Аби тільки він був досить розважливий і одружився з нею, а там нехай вже гуляє й задивляється на найперших красунь Франції, я це йому заздалегідь дозволяю. Ну, Комін, тепер ти розгорнув переді мною всю карту герцогських вимог?

— Я перелічив вам, сір, усі ті пункти, на які герцог найбільш наполягатиме. Але вашій величності відомо, що настрій герцога схожий на навальний гірський потік, який тільки тоді буває спокійний, коли не зустрічає перешкод. Неможливо передбачити всього, що може викликати його лють. Коли проти вас будуть якісь нові обвинувачення, що ваша величність змовилися з льєжцями і Гійомом де ла Марком, то це могло б мати найгірші наслідки. До речі, до нас дійшли

якісь чудернацькі новини: кажуть, нібито де ла Марк одружився з графинею Амеліною, старшою в родині де Круа.

— Ця стара дура так мріяла про одруження, що готова була побратися із самим чортом. Мене більш дивує, що цей звір де ла Марк вирішив одружитися з нею.

— Є ще чутки, — продовжував де Комін, — що до Перонни їде посол де ла Марка. Це саме могло б уже спричинитися до герцогського гніву. Сподіваюся, що в нього не може бути ніяких листів від вашої величності.

— Листів? Листів до Арденського Вепра? — сказав король. — Ні, ні, пане Філіпп, я не такий вже дурень, щоб кидати перла перед свиньми. Ті незначні зносини, які я підтримував з цим звірем, завжди велися тільки на словах.

— Тоді я можу тільки порадити, — сказав Комін, — щоб ваша величність були ввесь час напоготові, а головне, аж ніяк не розмовляли з герцогом в такому тоні, який більш відповідає вашому високому станові, ніж теперішньому вашому становищу.

— Коли моя достойність може недоречно нагадувати за себе, то, в усякому разі, в мене є один надійний засіб опам'ятатися: слід тільки мені подивитись на одну лиховісну кімнату, сеньйор Філіпп, і пригадати, як помер Карл Простак! Проте, любий друже, тобі вже час іти. Прощавай, сеньйор Філіпп! Буде час, коли ти переситишся, читаючи лекції політичної мудрості цьому бургундському бугаєві, тоді, Філіпп, коли Луї де Валуа буде ще живий, згадай, що в тебе є відданий друг при французькому дворі. Ще раз кажу тобі, що я вважав би за справжнє благословення для мого королівства, коли б мені пощастило мати тебе своїм радником! Олів'є де Балю мають серця, як камінь, і все моє життя отруїла гризота й каяття в тих злочинах, які вони приневолили мене чинити. Тільки ти, Комін, найрозумніший з найрозумніших, тільки ти міг би навчити мене бути великим, залишаючись чесним.

— Важке завдання і не багатьом пощастило його виконати, але для людей твердої волі немає нічого неможливого, — сказав історик. — Поки що, государю, будьте готові до того, що герцог з'явиться незабаром. Прощавайте!

Луї довго дивився вслід Філіппові, коли той вийшов з кімнати, і, нарешті, промовив з гірким сміхом:

— Він казав тут про рибалку, а сам, як той лосось, попавсь на вудочку! Він вважає себе доброчесним, бо відмовився від хабара, а сам так легко піддавався моїм лестощам і обіцянкам! Авжеж, відмовившися від грошей, він зробився тільки біднішим, але не чеснішим. І все ж таки він мусить бути моїм, бо це найрозумніший серед придвірних. А тепер почнемо іншу, важчу гру. Зараз доведеться зустріти цього левіафана[1] Карла, який припливе сюди. Я мушу, як стерничий, кинути йому бочку, щоб він нею бавився. Але настане ще день, коли я зможу встромити гарпун в його черево.

Розділ XXXI

ЗУСТРІЧ

Протягом усього цього неспокійного ранку перед новою зустріччю обох государів у Перонському замку Олів'є Ден клопотав і метушився. Він намагався різними обіцянками й подарунками завербувати своєму государеві нових прихильників. Як тінь уночі, він переходив від намета до намета, від будинку до будинку, всюди вербуючи нових друзів.

Там, де Олів'є не міг покладатись на свої сили, він звертався по допомогу до інших підданих слуг короля. Так він здобув дозвіл для Крофорда і Балафре на побачення з Квентіном Дорвардом, який тут перебував, так би мовити, в почесному ув'язненні. Мабуть і сам Кревкер, боячись, щоб невгамовний гнів герцога Карла не підбив його на безчесне насильство над особою Луї, був не від того, щоб дати Крофордові нагоду порозмовляти з молодим лучником.

Зустріч земляків була зворушлива.

— Ну, й чудний ти, хлопче, — промовив Крофорд, гладячи Дорварда по голові, як ніжний дід гладить свого внука. — Щастить тобі, немов ти народився з шапкою щастя на голові.

---

[1] Левіафан — міфічна потвора, морська тварина колосальних розмірів.

— Це тільки через те, що він таким молодим потрапив на посаду лучника, — сказав Балафре. — Ось про мене, наприклад, ніколи так багато не говорили, любий племіннику, бо мені вже було двадцять п'ять років, коли я став, нарешті, пажем.

— Яким же ти був потворним пажем, Луї, — сказав старий командир. — З твоєю великою бородою і незграбною постаттю.

— Боюся, що мені недовго залишилося носити почесне ім'я лучника, — сказав Квентін. — Я маю намір відмовитися від посади лучника шотландської гвардії.

Балафре остовпів від здивовання, а на обличчі лорда Крофорда з'явилося явне незадоволення.

— Залишити таку посаду! — вигукнув, нарешті, Балафре, опам'ятавшись. — Посаду в шотландській гвардії? Чи ви чули коли таке? Я б не бажав бути і самим конетаблем Франції!

— Замовкни, Луї! — перебив його Крофорд. — Цей хлопець краще від нас, старих, розуміє, що йому робити. Мабуть, дорогою він багато чого чув за короля Луї і тепер став бургундцем, щоб переказати все це герцогові Карлу.

— Коли б я цьому повірив, — сказав Балафре, — то я своєю рукою перерізав би йому горло, хоч він і син моєї сестри!

— Але я сподіваюся, дядечку, що ви спершу запитаєте, чи заслужив я це? — промовив Квентін. — А вам, пане мій, нехай буде відомо, що ні допит, ні тортури не примусять мене сказати зайвого слова. Я заприсягався зберігати мовчання. Щоправда, я б не хотів далі залишатися на службі, де, замість чесно битися, мені ввесь час доводиться потрапляти в якісь засідки.

— Ну, коли йому так не подобаються засідки, то, боюся, пане начальнику, що він для нас пропаща людина, — сказав недогадливий Балафре, сумно дивлячись на лорда Крофорда. — Мені особисто доводилося потрапляти в різні засідки, принаймні, разів з тридцять.

— Це так, Луї, — відповів лорд Крофорд. — Але помовчи хоч трохи, бо я, здається, краще розумію, в чому тут справа.

— Нехай вам божа мати допоможе зрозуміти все, пане мій, — відповів Луї, — бо мене дуже обурює думка, що син моєї сестри може боятися засідок.

— Юначе, я трохи догадуюся, — сказав Крофорд, — що саме було з тобою. Мабуть, під час подорожі ти помітив якусь зраду і тепер гадаєш, що сам король приклав до цього руку.

— Так, мені справді загрожувала зрада, коли я виконував доручення короля, — відповів Квентін. — Проте, на щастя, я не піддався їй. Чи винен у цьому король, чи ні, то не моя справа. Нехай про це знає бог і сумління короля. Але король нагодував мене, коли я був голодний, пригостив мене, коли в мене не було притулку, і не мені, особливо тепер, коли він у біді, винуватити його.

— Хлопче мій любий, дитино моя! — вигукнув Крофорд, обіймаючи його. — Ти справжній шотландець! Така людина не покине друга і не помститься на ньому, коли цей друг у біді, а, навпаки, пам'ятатиме тільки те добро, яке мав від нього.

— Коли вже пан Крофорд обняв мого племінника, — сказав Луї Лезлі, — то я так само хочу обняти його, хоча б йому й слід знати, що для солдата так необхідно вміти битися в засідках, як для попа читати молитовник.

— Мовчи, Луї! — сказав Крофорд, — ти просто осел, друже мій, і не розумієш, якого доброго племінника послало тобі небо. А тепер скажи мені, Квентін, чи знає король про твій благородний і мужній намір? Бо йому тепер у такій скруті дуже важливо знати, на кого саме він може звіритися. Ах, чому він не забрав з собою всіх своїх відданих шотландців! Але нічого не вдієш... Так от, чи знає він про твій намір?

— Напевне не можу сказати, пане мій, — відповів Квентін. — Я переказував його астрологові Марціо Галеотті, що ні в якому разі не скажу герцогові нічого, що могло б пошкодити королю. Пробачте мені, коли я не можу навести вам дальших подробиць.

— Еге-ге! — відповів Крофорд. — Справді, Олів'є розповідав мені, що Галеотті вчора досить сміливо пророкував королю про те, як ти поводитимешся надалі, і я дуже радий, що цього разу його пророкування мають більше підстав, ніж мова зір.

— Він пророкував! — вигукнув Балафре, сміючись. — Але зорі, мабуть, ніколи не казали йому, що чесний Луї Лезлі допомагає одній гарненькій дівчині витрачати дукати, які, власне, належать астрологові.

— Мовчи, Луї, — сказав командир, — мовчи, бестія! Якщо ти не поважаєш мого сивого волосся, то зглянься хоч на молодість і невинність цього хлопця і не присилюй його слухати такі непристойності.

— Ваша високість може говорити, що вам завгодно, — відповів Луї Лезлі, — але, слово честі, наш ясновидець Сондерс Саплджо, міський швець з Глен-Гулакіна, вартий цього Галеотті, Галліпотті, чи як там його звуть. Сондерс може позмагатися з десятком таких астрологів. Він пророкував, що всі діти моєї сестри помруть і пророкував це саме тоді, коли народився наймолодший з них, оцей самий Квентін. Звичайно, колись і він помре і тоді віщування шевця справдиться: з усієї родини він тепер один ще живий. Отже, той самий Сондерс одного разу віщував мені, що я збагатію через одруження. Правда, я ще не одружився і коли це буде — не знаю, а Квентін ще малий, для нього це ще зарано. Отже, Сондерс віщував мені...

— Ну, досить уже, — сказав лорд Крофорд. — Якщо й друге віщування таке доречне, то краще вже мовчи. Час уже попрощатися з твоїм племінником і нехай він залишається так само твердий у своїх добрих намірах, як досі. Благословляю тебе, дитино моя, і слухай мене: не кидай тепер служби в нашому корпусі, бо незабаром нам доведеться битися серед білого дня і без ніяких засідок.

— І моє благословення нехай буде над тобою, — сказав Луї Лезлі. — Як тобою задоволений наш благородний командир, то і я також задоволений.

— Стривайте, пане мій, — сказав Квентін, звертаючись

до Крофорда, і відводячи його вбік. — Я мушу вас попередити, що тайни, від яких залежить безпечність його величності, відомі крім мене ще одній особі. Особа ця не служить королю, не залежить від нього, не вдячна йому. Може, вона вважає мовчання не обов'язковим для себе...

— Вона? Хіба тут ідеться за жінку? — вигукнув старий лорд. — Ну, нехай тоді небо зглянеться над нами. Ми пропащі!

— Ні, пане мій, не думайте так, — сказав Дорвард. — Вам слід тільки використати ввесь ваш вплив на Кревкера, щоб той дозволив мені побачитись з графинею Ізабеллою де Круа, і я ручуся, що мені пощастить умовити її.

Крофорд довго думав, дивлячись то на стелю, то спускаючи очі додолу, то здивовано хитаючи головою і, нарешті, сказав:

— Слово честі, тут є щось таке, чого я не розумію. Побачитися з графинею Ізабеллою де Круа, з такою вельможною, з такою багатою дамою! І ти певний того, що вона тебе слухатиме? Або ти вже занадто самовпевнений, або, мій друже, ти не витрачав марно часу протягом твоєї подорожі. Гаразд, я перебалакаю з Кревкером. Мабуть, він погодиться зі мною і задовольнить твоє прохання, бо й сам він боїться, щоб розгніваний герцог не наробив біди. Але чудне твоє прохання, дуже чудне!

З цими словами старий лорд Крофорд, знизуючи плечима, вийшов з кімнати в супроводі Луї Лезлі. За кілька хвилин лорд Крофорд повернувся, але вже сам, без Балафре. На цей раз старий був у досить чудному настрої. Він ледве стримував усмішку, яка, здавалося, проти його волі з'являлася на його суворому обличчі.

— Ну, земляче, — сказав він, — ти, мабуть, розумієшся на таких справах. Кревкер проковтнув твою пропозицію, немов склянку оцту. Він присягався всіма бургундськими святими, що коли б не йшлося за честь двох государів і добробут двох країн, ніколи б ти не побачив знову графині Ізабелли, як своїх вух. Коли б я не знав, що в нього є красуня жінка, то гадав би, що сам він готовий зламати спис на честь чарівної графині. Проте, мабуть, він мав на увазі інтереси свого

племінника графа Етьєна. Графиня! Скажи, будь ласка, як ти високо залетів! Ну, ходімо. Пам'ятай тільки, що побачення ваше буде коротке. Ти ж і сам не гаятимеш часу. Хо-хо-хо! Присягаюся честю, я не можу тебе вилаяти як слід, бо так хочеться сміятися!

З почервонілими щоками, збентежений грубуватими жартами старого воїна, сердитий, що всі старі й досвідчені люди вважають його кохання за щось смішне й безглузде, Дорвард мовчки пішов за Крофордом до монастиря, де перебувала Ізабелла. Тут, у передпокої, на них чекав Кревкер.

— Отже, юний рицарю, — сказав незадоволеним тоном граф, звертаючись до Дорварда, — кажуть, тобі треба ще раз побачити супутницю твоєї романтичної подорожі?

— Так, пане граф, — твердо відповів Квентін. — І що важливіше за все, я мушу переговорити з нею віч-на-віч, — додав він рішуче.

— Ні, цього ніколи не буде, — сказав граф де Кревкер. — Пане Крофорд, запрошую вас бути свідком. Молода дівчина, дочка мого старого друга, найбагатша наслідниця у всій Бургундії, призналася мені в якійсь недоладній... Ну, що це я, справді. Коротше кажучи, вона просто з глузду з'їхала, а цей хлопець — самовпевнений гульвіса... Словом, вони аж ніяк не можуть побачитися без свідків.

— Тоді я жодного слова не скажу графині у вашій присутності, — сказав зраділий Квентін, — бо я сам ніколи навіть не мріяв про те, що ви зараз сказали мені ненавмисне.

— Авжеж, вірно сказано, друже, — зауважив Крофорд, — ви були досить нерозважливі. Дозвольте мені нагадати вам, що тут, у передпокої, є надійні залізні ґрати; звіртеся на них і нехай вони там балакають скільки їм завгодно. Невже життя тисячі людей не варте того, щоб дозволити двом дітям пошепотітися протягом якихсь п'яти хвилин?

Кажучи так, Крофорд майже силоміць вивів Кревкера з кімнати, який, виходячи, кинув грізний погляд на молодого шотландця. За хвилину до передпокою з того боку ґратів увійшла Ізабелла і, побачивши Квентіна самого в кімнаті, зупинилася в нерішучості, спустивши очі.

— Проте, навіщо ця зайва підозрілість, чому я мушу бути невдячною, — сказала вона, нарешті. — Друже мій, мій рятівник, єдиний мій відданий друг! — Швидко підійшовши до ґратів, вона простягнула йому руку, яку той поцілував, поливаючи слізьми. Вона тільки сказала йому у відповідь:

— Коли б це не було наше останнє побачення, Дорвард, я ніколи не дозволила б вам такого безумства. Старий шотландський лорд сказав мені, що ви маєте якесь прохання до мене. Скажіть, яке саме. Якщо нещасна Ізабелла зможе виконати його, не порушуючи свого обов'язку й честі, будьте певні, що вона його виконає. Тільки прошу вас, — додала вона, боязко озираючись, — не кажіть нічого, що могло б пошкодити нам обом, коли нас хто почує.

— Можете бути спокійні, благородна панно, — сумно відповів Квентін. — Адже я не можу забути ту віддаль, яка нас відокремлює. Нехай моє кохання згине назавжди, мине як сон, нехай усі за нього забудуть, крім мене самого.

— Мовчіть, благаю вас, Квентін, мовчіть! — сказала Ізабелла. — Жодного слова про це! Скажіть краще, чого ви від мене бажаєте?

— Помилування людині, яка поводилася з вами, як ворог, — відповів Квентін.

— Я не хочу мститися ні на кому, — промовила Ізабелла. — Ах, друже мій, від яких небезпек урятувала мене ваша мужність! Ця жахлива скривавлена зала, цей нещасний єпископ! Адже я тільки вчора довідалася про всі ці страхіття.

— Не думайте більш про це, — перебив її Квентін, побачивши, що обличчя дівчини вкрилося смертельною блідістю. — Не згадуйте, бо вже тепер вам нічого не загрожує. Вислухайте мене, будь ласка. Ви більш, ніж будь-хто інший, маєте право вважати короля Луї тим, хто він є насправді — лукавим зрадником. Але коли ви тепер скажете, що він хотів передати вас до рук де ла Марка, це коштуватиме йому життя або корони, або спричиниться до кривавої війни між Францією і Бургундією.

— Це лихо не станеться через мене, коли тільки йому можна запобігти, — сказала графиня Ізабелла. — Проте, коли я

навіть і жадала б помсти, вашого прохання було б досить для мене, щоб відмовитися від неї. Хіба я можу більше пам'ятати образи, які мені завдав король Луї, ніж ваші великі послуги? Але що ж мені робити, що мені казати, коли мене покличуть до герцога Бургундського? Чи мушу я мовчати, чи казати йому всю правду? Мовчати — значить прогнівати його своєю непокірливістю, брехати... ви, мабуть, і самі не бажатимете, щоб я брехала.

— Звичайно, люба Ізабелла, звичайно ні! — відповів Дорвард. — Нехай тільки ваші слова не перейдуть за межі того, що ви самі безпосередньо знаєте. Коли ж вам доведеться згадати про щось таке, що ви чули тільки з чужих вуст, не переказуйте цього. Адже ж не може бургундська рада відмовити королю в тій справедливості, якою скрізь користується кожний злочинець. Луї мусять визнати невинним, коли не буде проти нього повних доказів.

— Здається, я вже зрозуміла вас, — відповіла графиня Ізабелла.

— Я з'ясую вам це ще докладніше, — сказав Квентін і почав пояснювати свою думку прикладами. Він усе ще говорив, коли задзвонив монастирський дзвін.

— Це знак того, що ми мусимо розлучитися, — вимовила Ізабелла, — і розлучитися назавжди. Не забувайте мене, Дорвард, і я ніколи не забуду вас. Послуги, які ви мені зробили...

Вона не могла більш говорити і мовчки простягла йому руку. Він припав до неї вустами, і коли, намагаючись її вирвати, графиня близько підійшла до ґрат, Квентін відбив на її губах свій останній поцілунок. Молода графиня нічого йому не відповіла, навіть не вирвала своєї руки, мабуть через те, що майже тієї самої хвилини до передпокою вбігли Кревкер і Крофорд, які ввесь час дивилися в щілину.

Кревкер був розлючений, а Крофорд реготав від щирого серця, намагаючись стримати палкого бургундця.

— Ідіть до вашої кімнати, панно, ідіть швидше! Ви заслужили того, щоб вас замкнули у келії і не давали вам нічого, крім хліба й води! — вигукнув гнівно граф, звертаючись до Ізабелли, яка, накинувши на себе серпанок, поквапливо

вийшла. — А ти, молодий пане, стривай, ще настане час, коли інтереси королів і королівств не залежатимуть від таких, як ти, і тоді побачиш у мене...

— Тихше, тихше, пане граф, — сказав старий лорд. — Ви надто багато собі дозволяєте. А ти, Квентін, мовчи, я тобі наказую! Іди до себе! І дозвольте, граф, вам зауважити, що ваше поводження з ним цілком недоречне: Квентін Дорвард такий самий дворянин, як і король, тільки, як кажуть іспанці, бідніший за короля. З походження свого він такий самий благородний, як і я, і ви не мали ніякого права загрожувати йому.

— Ах, пане, пане, — відказав Кревкер нетерпляче, — нахабство цих чужоземних наймитів згадується навіть у прислів'ях, а вам, їхньому командирові, слід було б стримувати їх, а не заохочувати...

— Пане граф, — відповів Крофорд, — я п'ятнадцять років командую моїми шотландцями й досі мені не доводилося звертатися по пораду ні до французів, ні до бургундців, отже, я й надалі якось зможу без цих порад обійтися.

— Гаразд, гаразд, пане, — відповів Кревкер. — Я зовсім не бажав вас образити. Ваш стан, ваші роки дають вам перевагу наді мною. А щодо цих молодих людей, я готовий вибачити і забути все, що було, але вживу заходів, щоб вони більш ніколи не побачились. Присягаюся в цьому!

— Не присягайтеся, пане граф, — сміючись, заперечив старий лорд, — гора з горою сходиться, а чому ж ми, смертні істоти, в яких є для того і ноги, і життя, і кохання, не можемо зустрітися? Той поцілунок, Кревкер, був досить ніжний. Я гадаю, це щось означає.

— Ви знов хочете розсердити мене, — сказав Кревкер, — але цього разу вам не пощастить. Чуєте, дзвін закликає на нараду. Страшна буде ця нарада і нікому ще не відомо, який буде її кінець.

— Я можу заздалегідь сказати тільки одне, — відповів Крофорд. — Коли припустять якесь насильство над королем, то він не загине самітний, хоч у нього тут мало друзів і дуже багато ворогів. Шкода тільки, що він суворо заборонив мені битися за нього.

— Пане Крофорд, — сказав бургундець, — вживати заздалегідь заходів проти деякого лиха — це значить спричинити лихо. Підкоряйтеся тільки наказам короля, не будьте надто запальні, і ви побачите, що цей день закінчиться щасливіш, ніж ви думаєте.

Розділ XXXII

СЛІДСТВО

Після перших ударів дзвону герцог Карл у супроводі загону своїх охоронців, озброєних алебардами і протазанами, ввійшов до зали Гербертової башти. Король Луї устав з свого місця, зробив кілька кроків назустріч герцогові й зупинився, чекаючи його наближення з виглядом величної достойності, яку він, не зважаючи на свій непоказний одяг, завжди умів зберігати. Спокій короля в таку рішучу хвилину, звичайно, справив велике враження на його супротивника. З шумом відчинивши двері, Карл прискореною ходою ввійшов у залу і подивився на Луї. Напевне, він заздалегідь вирішив додержувати у поводженні з королем усіх церемоній, які личили його високому санові. Але присутні розуміли, що, поводячись так, Карл ледве стримував жадобу помсти і хоч він присилював себе виконувати всі правила етикету, проте, ввесь час мінився на лиці, говорив уривчастим голосом, насуплював брови і закушував губи. Коротше кажучи, кожний погляд, кожний рух цього государя, найзапальнішого з усіх, що будь-коли жили на світі, свідчили за ту страшенну бурю, яка цієї хвилини бушувала в його грудях.

Король цілком спокійно спостерігав цю боротьбу пристрастей, бо, як відважний стерничий, він твердо вирішив не піддаватися страхові й боротися до кінця, поки ще буде хоч якась надія врятувати свій корабель. Тому, коли герцог вимовив кілька уривчастих слів, вибачаючись за незручне помешкання, призначене Луї, король, усміхаючись, відповів, що башта Герберта була для нього приємнішим притулком, ніж для одного з його попередників.

— Отже, вам розповіли цю байку? — спитав Карл. — Так, він справді був тут убитий, але тільки тому, що не бажав узяти постриг і закінчити свої дні в монастирі.

— Тоді не можна не визнати, що він діяв, як безумний, — зауважив Луї, удаючи з себе байдужого, — бо він помер смертю мученика і водночас не зробився святим.

— Я прийшов сюди, — продовжував герцог, — просити вашу величність бути присутнім на нашій нараді, де обговорюватимуться питання, що однаково стосуються і Франції і Бургундії. Ми можемо одразу піти, коли вашій величності буде завгодно...

— Адже ж, любий кузене, — відповів Луї, — вам не слід просити там, де ви сміливо можете наказувати. На нараду, так на нараду, коли таке бажання вашої високості. Щоправда, почет мій не досить блискучий, — додав він, поглянувши на своїх французів, які були готові супроводити його, — але ви можете блищати за нас обох.

З Туазон д'Ором на чолі, старшим герольдом Бургундії, Луї і Карл з почетами вийшли з Гербертової башти і пройшли до внутрішнього двору замку, де стояли солдати герцога в розкішних вбраннях, озброєні, як на параді. Перейшовши двір, вони ввійшли до зали нарад. Тут поспіхом були зроблені деякі приготування до урочистого засідання. Під розкішним гаптованим балдахіном стояли два трони, причому трон, призначений королю, був двома східцями вищий від трону герцога. Двадцять найблагородніших вельмож розташувалися з обох боків тронів так, що коли государі посідали на свої місця, то обвинувачений опинився немовби на місці голови цих блискучих зборів.

Мабуть, щоб одразу загладити цей разючий контраст, герцог Карл, поклонившись королівському тронові, відкрив засідання такими словами:

— Мої вірні васали й радники! Ви знаєте, які страшенні розрухи завжди відбувалися в наших володіннях внаслідок безперервних повстань васалів проти їхніх сюзеренів. Тепер ми маємо жахливі докази того, до яких потворних розмірів зросло це лихо за наших часів. Графиня Ізабелла де Круа і її

родичка графиня Амеліна втекли з Бургундії й віддалися під заступництво чужоземної держави. Цим вони порушили дану ними присягу відданості і залишили свої володіння без хазяїв, через що, по закону, ми мусили їх конфіскувати. Ще разючіший приклад ми бачимо в злочинному вбивстві нашого улюбленого брата і спільника єпископа Льєжського і в новому заколоті льєжців, з якими після останнього повстання ми поводилися надто милостиво.

— Ми маємо всі підстави гадати, що ці сумні події сталися не тільки внаслідок непокірливості цих двох жінок і зухвальства льєжських городян: все це також пояснюється інтригами чужоземної держави, від якої Бургундія не могла сподіватися нічого, крім щирої приязні. А коли все це ствердиться, — додав герцог, зціпивши зуби і шалено тупнувши ногою, — я не знаю, що може завадити нам раз назавжди вжити заходів, щоб припинити це лихо в самому його корені.

Герцог почав свою промову досить спокійно, але чим далі він говорив, тим більш розпалювався й закінчив її так, що всі присутні здригнули, а обличчя короля надзвичайно зблідло. Але наступної хвилини, закликавши на допомогу все своє самовладання, Луї почав промовляти так рішуче і спокійно, що сам герцог, не зважаючи на бажання зупинити або перебити його, не міг знайти для того приводу.

— Дворяни Франції і Бургундії! — почав свою промову Луї. — Коли вже король змушений обороняти свої права сам, він не може бажати для себе кращих суддів, ніж цвіт дворянства, слава й гордість рицарства. Наш любий кузен, герцог Бургундський, зовсім не з'ясував суті справи, бо з ввічливості своєї він висловився надто заплутано й незрозуміло. Дозвольте мені з'ясувати це точніше. Панове, дворяни й рицарі! Це нас, нас, свого законного сюзерена, спільника й родича, герцог Карл, розум якого потьмарений важкою втратою, обвинувачує в тому, нібито ми підбивали льєжців до заколоту і допомагали цьому розбійникові Гійому де ла Марку в його жорстокому лиходійстві. Дворяни Франції й Бургундії! Вже саме те становище, в якому я тепер перебуваю, може бути для мене достатнім виправданням.

бо воно само собою суперечить обвинуваченню. Припускаючи, що в мене в голові є хоч краплина здорового розуму, хіба можна уявити, щоб я з своєї доброї волі віддався до рук герцога Бургундського, коли б справді гадав зрадити його? Безумство людини, яка бажає відпочити на пороховій бочці, до якої вона сама піднесла запалений гніт, було б просто мудрістю порівняно до мого вчинку. Я зовсім не мав ніякого сумніву, що серед винних у тому злочині в Шонвальді були такі негідники, які використали моє ім'я. Але невже справедливо вважати мене винним за те зловживання? Коли дві навіжені жінки, спонукувані якимись романтичними причинами, наважилися шукати притулку для себе при моєму дворі, хіба з цього можна зробити висновок, що вони діяли з мого бажання? Коли ви ближче зазнайомитеся із справою, ви впевнитеся, що честь моя не дозволяла мені відрядити їх полоненими назад до Бургундії, і я зробив майже те саме, віддавши їх під заступництво покійного єпископа Льєжського. (Ці слова Луї вимовив схвильовано, притуляючи до очей хустку). Я передав їх з рук на руки моєму родичеві і родичеві бургундського дому, людині, яка мала цілковите право бути оборонцем тих двох нещасних жінок, стати посередником поміж ними і їхнім законним сюзереном. Отже, в мого кузена герцога немає ніяких доказів, якими можна було б виправдати це образливе обвинувачення.

— Ваша величність, ваша величність! — вигукнув Карл, коли король закінчив свою промову. — Вашу присутність тут, у залі, такої хвилини я пояснюю тільки тим, що люди, які звикли ввесь час обдурювати своїх близьких, часто й самі потрапляють в поставлену ними пастку. Щодо мого вирішення, то воно цілком залежатиме від того, що скажуть свідки. Приведіть сюди графиню Ізабеллу де Круа!

Коли дівчина увійшла в залу в супроводі графині де Кревкер і настоятельки монастиря, Карл звернувся до неї з своєю звичайною різкістю.

— Нарешті ви з'явилися до нас, шановна панно! Я не можу повірити, невже це ви? Ви знайшли в собі досить сили, щоб утекти від нас так далеко, як ніколи ще не тікала лань від

мисливця. Ну, що ж ви думаєте, чудова дівчино, про все те, що ви наробили? Мабуть, ви дуже задоволені тим, що через вас посварилися два великі государі і що ви ледве не спричинилися до війни двох наймогутніших держав?

Грубе поводження герцога так приголомшило бідну дівчину, що вона зовсім забула про свій намір кинутися до ніг гнівного володаря й благати його взяти все її майно, а їй дозволити вступити в монастир. Вона стояла нерухома, як людина, зненацька застукана громом. Але графиня де Кревкер, відома своєю сміливістю й красою, вирішила заступитися за Ізабеллу.

— Государю мій, — почала вона, — дозвольте вам зауважити, що моя юна родичка перебуває під моїм заступництвом. Мені краще знати, як треба поводитися з жінками, і коли ваша високість не заспокоїтесь і не знайдете пристойнішого тону для розмови, ми негайно вийдемо звідси.

Герцог голосно зареготав.

— Ого, Кревкер! — вигукнув він. — Твоя смирність зробила з твоєї графині справжнього воїна. Але це вже не моя справа. Дайте стілець цій прекрасній дівчині, щоб показати їй, що ми зовсім не гніваємося на неї, а, навпаки, ставимось до неї прихильно. Сідайте, панно, і розкажіть нам, що це з вами сталося, що ви втекли з своєї батьківщини і почали мандрувати по світу, як якась авантюрниця.

З великим збентеженням, затинаючись на кожному слові, графиня Ізабелла призналася, що твердо вирішила не давати своєї згоди на шлюб з Кампо-Бассо і сподівалася знайти підтримку у французького короля.

— Ага, у французького короля! — перебив її Карл. — Ну, і, звичайно, ви заздалегідь були певні того, що матимете таку підтримку?

— Так, я гадала, що можу розраховувати на неї, — відповіла графиня Ізабелла, — бо інакше, звичайно, я не наважилася б на такий рішучий вчинок. — Почувши це, Карл кинув на Луї дошкульний, презирливий погляд, який той витримав зовсім спокійно, тільки губи його зблідли. — Але всі мої відомості щодо намірів короля Луї, — продовжувала

Ізабелла після хвилини мовчання, — я мала від моєї нещасної тітки, графині Амеліни, а вона була обдурена непевною людиною. — Потім молода графиня розповіла, як вона довідалася про зраду Марти і цигана Хайреддіна Магрібіна. — Я зовсім не маю ніякого сумніву, — додала вона, — що й брат його Захмет, який подав нам першу пораду втекти, був здатний на всяку підлоту і міг сам вигадати, що він є агент короля Луї.

Після короткого мовчання вона продовжувала оповідання і розповіла про всі свої пригоди від своєї втечі з Бургундії аж до облоги Шонвальда й зустрічі з графом де Кревкер. Коли вона закінчила своє заплутане оповідання, в залі панувала надзвичайна тиша. Герцог сидів похмурий, втупивши очі в підлогу, як людина, яка шукає причини, щоб дати волю своїй люті і, не знаходячи такої причини, ще більше лютує.

— Кріт копає свої ходи у нас під ногами, — сказав він, — хоч ми й не можемо з певністю простежити його рухів. Але я бажав би, щоб король Луї пояснив нам, чому саме він пригостив у себе графинь де Круа?

— Моє вітання не було надто приязне, любий кузене, — відповів король. — Щоправда, через співчуття я пригостив цих дам, але скористався з першої нагоди, щоб відіслати їх до покійного єпископа, вашого спільника. Він був би в цій справі кращим суддею, ніж я і ніж усякий інший світський володар. Я сміливо можу запитати цю дівчину, чи привітно я зустрів їх і чи не довелося їм жалкувати, що вони обрали саме мій двір своїм притулком?

— Так непривітно, — відповіла молода графиня, — що мені одразу спав на думку сумнів, чи справді ваша величність запрошували нас до себе, як ми гадали. Коли припустити, що ті непевні люди діяли з вашого доручення, важко було б погодити поводження вашої величності з тим, чого ми могли сподіватися від короля, рицаря й дворянина.

Сказавши це, графиня кинула на короля погляд, повний докору, але Луї витримав цей погляд зовсім спокійно. Навпаки, він переможно подивився на присутніх, розводячи

руками, немов запрошуючи всіх бути свідками, що слова графині можуть правити за найкращий доказ його невинності.

Не зважаючи на це, герцог Бургундський, з свого боку, поглянув на короля так, щоб усім було ясно, що він зовсім ще не задоволений, хоч і змушений поки що мовчати.

— Дозвольте спитати вас, чудова панно, — сказав він, звернувшися до молодої графині, — чому у вашому оповіданні ви ні словом не натякнули на деякі любовні пригоди? Еге, панно, ви вже червонієте? Ви нічого не сказали про деяких лісових рицарів, що ледве не стали на перешкоді вашій дальшій подорожі. Як бачите, і ми чули про щось і, мабуть, нам пощастить зробити з цього свої висновки. Як ви гадаєте, ваша величність, чи не краще нам буде, перш ніж ця нова Єлена Троянська[1] спричинить нову війну, кажу я, чи не краще буде одружити її?

Хоч Луї і знав, що після цього він почує неприємну для нього пропозицію, але зовсім спокійно висловив свою ухвалу. Проте, тут уже сама Ізабелла, побачивши, яка небезпека загрожує їй, вирішила боронити себе. Покликавши на допомогу всю свою мужність, вона боязко, але з достойністю вийшла наперед і, ставши перед герцогом навколішки, сказала:

— Благородний герцог Бургундський, мій володарю і государю! Я признаюся в своїй провині — в тому, що залишила ваші володіння без вашого дозволу, — і готова до всякої кари, яку вам буде завгодно накласти на мене. Я віддаю вам мої землі й замки і прошу тільки у вас однієї ласки: заради мого покійного батька залиште з усього мого майна тільки те, що буде мені потрібно, щоб мати змогу закінчити своє життя в монастирі.

— Ну, якої ви думки, ваша величність, щодо прохання цієї юної графині? — спитав герцог, звертаючись до Луї.

---

[1] Єлена Троянська — дружина спартанського царя Менелая, викрадена троянцем Парісом, що стало приводом до Троянської війни, описаної в поемі Гомера «Іліада».

— Я гадаю, що це побожний рух її душі, навіяний небом, якому ніхто не має права перешкоджати, — відповів король.

— Скромні й смирні достойні неба, — зауважив Карл. — Встаньте, графиня де Круа, і знайте, що ми піклуємося вами більш, ніж ви про те гадаєте. Ми не тільки не маємо наміру конфіскувати ваші володіння, але збираємось збільшити їх.

— Ваша високість, — відказала Ізабелла, продовжуючи стояти навколішках, — ласки вашої я боюся більше, ніж навіть вашого гніву, бо вона присилює мене...

— Присягаюся честю, вона знов починає своє, — вигукнув нетерпляче герцог. — Чи коритиметесь ви, нарешті, моїм наказам? Встаньте, панно, встаньте, кажу вам, і йдіть собі звідси. На дозвіллі ми обговоримо вашу справу, а на цей раз вам доведеться слухатись.

Але, не зважаючи на таку сувору відповідь, Ізабелла залишалася на своєму місці і, мабуть, своєю впертістю остаточно розгнівала б герцога, коли б графиня де Кревкер, яка краще за свою молоду родичку знала вдачу Карла, не підняла її й не повела з зали.

Після Ізабелли на допит був закликаний Дорвард. Він з'явився перед двома володарями з спокійною достойністю, як людина, що знає, як їй поводитися в усякому товаристві. Дядько Квентіна дав йому все необхідне, щоб він міг з'явитися на урочисте зібрання в повній формі лучника шотландської гвардії, і вродливе обличчя, ставна постать юнака ще більш виграли від цього блискучого вбрання. Молодість Дорварда також прихилила до нього всіх присутніх, бо ніхто не міг припустити думки, щоб обережний Луї наважився вибрати такого хлопця для виконання своїх політичних намірів. З наказу герцога Квентін почав розповідати про свою подорож з графинями де Круа до льєжського єпископату, згадавши про інструкції, дані йому Луї, приставити дам до єпископського замку.

— І ти щасливо виконав моє доручення? — спитав король.

— Так, государю, — відповів шотландець.

— Ти забув згадати про одну обставину, — зауважив герцог. — В лісі на тебе напали два мандрівні рицарі.

— Не личить мені згадувати про такий випадок, — заперечив юнак, скромно почервонівши.

— Але мені личить не забувати про нього, — сказав герцог Орлеанський. — Ти мужньо виконав твій обов'язок і так відважно обороняв дам, що я довго цього не забуду. Заходь до мене, лучнику, коли будеш вільний, і ти побачиш, що я пам'ятаю твою відвагу, яка — я радий бачити — дорівнює твоїй скромності.

— І до мене заходь, — сказав Дюнуа, — я подарую тобі шолом, бо я, здається, винний тобі його.

Квентін глибоко вклонився обом рицарям, і допит поновився. З наказу герцога Квентін передав йому писаний маршрут своєї подорожі.

— Чи точно ти виконав ці інструкції? — спитав герцог.

— Ні, не зовсім, з дозволу вашої високості, — відповів Квентін. — За цими інструкціями, як ви можете бачити, мені було наказано переїхати через Маас близько Намюра, а я поїхав лівим берегом, бо це була безпечніша і коротша путь до Льєжа.

— А чому ти дозволив собі зробити таку зміну? — сказав герцог.

— Бо я почав підозрювати мого провідника в зраді, — відповів Квентін.

— Тепер слухай уважно, що я тебе спитаю, — сказав герцог. — Відповідай правдиво на всі мої запитання і не бійся нічиєї помсти. Але коли я побачу, що ти в своїх відповідях вагаєшся або ухиляєшся від істини, я накажу повісити тебе на залізному ланцюгу на самій верхівці дзвіниці і ти висітимеш там не одну годину.

Після цього в залі запанувала тиша. Нарешті, вважаючи, напевне, що він дав Квентінові досить часу на міркування, герцог запитав юнака, хто був його провідник, ким він був призначений і чому його поведінка здавалася Дорвардові підозрілою. На перше з цих запитань Квентін відповів, що провідником його був циган Хайреддін Магрібін; на друге відповів, що призначив його провідником Трістан Пустинник; на третє розповів, що відбулося у францисканському

монастирі близько Намюра: як цигана вигнали звідти, як він простежив за ним і підслухав його розмову з ландскнехтом де ла Марка, з якої довідався, що вони збираються напасти на подорожніх.

— Тепер слухай мене, — сказав герцог, — і ще раз пам'ятай, що твоє життя залежить від твоєї правдивості. Чи не казали ці негідники чогось про те, що король, оцей самий король Луї Французький, доручив їм учинити напад і викрасти дам?

— Коли б навіть ці мерзотники і казали таке, — відповів Квентін, — я не міг би йняти їм віри, бо чув зовсім протилежний наказ з вуст самого короля.

Луї, який уважно слухав Квентіна, при цих словах глибоко зітхнув, як людина, з душі якої скотився важкий тягар.

Герцог став ще похмуріший і звернувся до Квентіна з новими запитаннями.

— Чи не можна було зрозуміти з тієї розмови, що план викрадення був ухвалений королем Луї? — спитав він.

— Я не чув нічого, що могло б мені дати привід так гадати, — з твердістю відповів юнак (хоч і був певний того, що план належав королю), — а коли б я й чув щось схоже на це, то, повторюю, я не міг би повірити жодному слову, маючи протилежні інструкції від самого короля.

— Ти відданий слуга, — усміхаючись, зауважив герцог, — але, виконуючи королівський наказ, ти не виправдав надій короля.

— Я не розумію вас, ваша високість, — відповів Квентін. — Усе, що мені відомо, це, що мій государ Луї доручив мені охороняти графинь і що я намагався виконати його наказ як під час подорожі, так і під час кривавих подій у Шонвальді. Я вважав для себе почесним доручення короля і виконав його, наскільки був здатний. Коли б воно було не таке, я б відмовився від нього, чим би мені це не загрожувало.

— Гордий, як шотландець, — сказав Карл, який, здавалося, хоч і розчарувався відповідями Дорварда, але був настільки

справедливий, що не розсердився на нього за його сміливість. — Проте, слухай мене, лучнику! За чиїми інструкціями ти діяв, коли з'явився на вулицях Льєжа на чолі підлих бунтівників і коли ти там промовляв до них уже після вбивства єпископа, вдаючи з себе посланця Луї?

— Государю, — відповів Квентін, — я можу довести свідченнями надійних осіб, що під час мого перебування в місті Льєжі я й не думав удавати з себе французького посланця, але така роль мені була надана нерозсудливим натовпом проти моєї волі. Все це я переказав придвірним єпископа, як тільки мені пощастило втекти з міста, і тоді саме я порадив їм готуватись до оборони. Коли б вони послухали мене, можливо, що вони запобігли б усім страхіттям наступної ночі. Правда, я в критичну хвилину скористався з тієї помилки льєжців, щоб врятувати графиню Ізабеллу де Круа, врятуватися самому і запобігти дальшим убивствам. Ще раз кажу, я готовий заприсягтися, що не мав ніяких доручень від французького короля до городян Льєжа і ніяких інструкцій заохочувати їх до заколоту і що, використовуючи помилку льєжців, я зробив, як людина, яка, рятуючись сама і рятуючи інших, підіймає для захисту перший-ліпший щит, чиї б девізи не були написані на ньому.

— І тут не можна не визнати, — втрутився граф де Кревкер, — що юний шотландець зробив цілком розважливо і, звичайно, вчинок його не може бути обвинуваченням проти короля Луї.

По залі пройшов шепіт ухвали, який радісно відбився в душі короля, але зовсім не подобався герцогові. Карл грізно подивився навколо себе і всі відчули, що буря ще не вщухла, але цієї хвилини де Комін несподівано оголосив про прибуття до Перонни герольда від міста Льєжа.

— Герольд від ткачів і цвяхарів! — вигукнув герцог. — Але все одно, ведіть його негайно сюди! Присягаюся матір'ю божою, я довідаюсь від цього герольда про наміри і сподіванки тих, хто його послав. В усякому разі довідаюся від нього більше, ніж нам бажає розповісти цей юний франко-шотландський воїн!

Розділ XXXIII

ГЕРОЛЬД

Усі з цікавістю чекали на появу герольда, якого бунтівники-льєжці наважилися відрядити до такого зарозумілого й гоноровитого государя, яким був герцог Бургундський. Не слід забувати, що того часу герольди посилалися тільки від одного монарха до іншого й лише в особливих випадках. Рицарі і дворяни посилали з своїми листами тільки вісників, які своїм станом були далеко нижчі за герольдів. Можна також додати, що Луї XI взагалі ставився зневажливо до герольдів й до геральдики, тоді як його супротивник Карл надавав їм великого значення.

Герольд, якого привели до зали, був одягнений в мантію, вишивану гербами його пана, серед яких особливо впадала в очі вепрова голова. Усе його вбрання було вкрите позументами й іншими оздобами, а пір'я на капелюсі так хвацько стриміло, ніби було призначене для підмітання стелі. Коротше кажучи, вбрання його було карикатурою на розкішні убори герольдів. Вепрова голова повторювалася не тільки на кожній окремій частині одягу, але навіть і капелюх його мав форму цієї голови з висунутим язиком і кривавими іклами. Щодо самого посланця, то з першого ж погляду в ньому вражала якась мішанина боязкості й удаваної зухвалості, немов він був свідомий того, що пішов на рисковану справу. Така сама боязкість і зухвалість була і в його поклоні, яким він привітав обох государів, що було вже зовсім чудне для герольда, людини, звичної до товариства високих осіб.

— Хто ти такий, ім'ям диявола? — таким привітанням Карл Сміливий зустрів незвичайного посла.

— Я Рудий Вепр, — відповів герольд, — зброєносець Гійома де ла Марка, милістю божою і призначенням капітулу[1] найвельможнішого єпископа Льєжського.

— Як? — вигукнув Карл, але одразу стримав свій гнів і подав герольдові знак продовжувати.

---

[1] Капітул — в даному разі — рада духовних осіб.

— І, за правом його дружини, благородної графині Амеліни де Круа, — графа де Круа, пана де Бракемона.

Герцог Карл, вражений зухвалістю, з якою в його присутності наважувалися вимовляти ці титули, здавалося, не міг нічого сказати, а герольд, підбадьорившись його мовчанням, продовжував:

— Звіщаю вам велику радість, — сказав він. — Доводжу до вашого відома, герцог Бургундський і граф Фламандський, від імені мого пана, що, чекаючи дозволу найсвятішого папи римського, він має намір приступити до виконання обов'язків єпископа Льєжського й підтримувати свої права, як граф де Круа.

Герцог Бургундський тільки й міг відповісти на заяву герольда здивованим вигуком: «Як це?» Цього разу, на велике здивовання всіх присутніх, він стримався навіть від властивої йому різкої жестикуляції і сидів нерухомо, кусаючи ніготь великого пальця. Він спустив очі, немов боячись підвести їх, щоб не виявити гніву, який кипів в його грудях. Тим часом Рудий Вепр продовжував сміливо викладати суть своїх доручень.

— Отже, від імені могутнього государя єпископа Льєжського і графа де Круа я вимагаю, щоб ви, герцог Карл, відмовились від усіх прав на вільне імперське місто Льєж, яке ви захопили силоміць і беззаконно пригнічували разом з померлим Луї де Бурбоном, його недостойним єпископом.

— Ось воно що! — знову вимовив герцог.

— Щоб ви повернули місту його прапори, які захопили, всіх разом тридцять шість, замурували проломину в стінах, полагодили зруйновані вами бастіони і визнали б мого государя Гійома де ла Марка єпископом Льєжським, законно й вільно обраним капітулом каноніків, як це зазначено в цьому протоколі.

— Ну, вже закінчив? — спитав герцог.

— Ще, — відповів посол. — Крім того, я вимагаю від вашої високості ім'ям мого благородного й відважного пана, щоб ви негайно зняли ваші гарнізони з Бракемонського замку

й інших замків графства де Круа, які ви надіслали туди від вашого імені і від імені Ізабелли де Круа, поки імперський сейм не вирішить, чи мусять вищезгадані володіння належати дочці покійного графа де Круа, чи моїй благородній пані, графині Амеліні. Проте, мій благородний і відважний государ згоден, коли всі спори поміж Льєжем і Бургундією будуть улагоджені, призначити графині Ізабеллі належне їй утримання.

— Який він великодушний, — іронічно зауважив герцог.

— Присягаюся своїм блазнівським ковпаком, — пошепки сказав Ле Глор'є Кревкерові, — я краще волів би опинитися в шкурі якоїсь нещасної корови, що конає від чуми, ніж у гаптованому вбранні цього дурня! Він, немов сп'янілий, спорожнює пляшку за пляшкою, не звертаючи уваги на довгий рахунок, який збільшується за столом трактирника.

— Чи ти вже закінчив? — спитав знову герцог герольда.

— Ще, — відповів Рудий Вепр. — Від імені мого благородного й відважного государя я мушу заступитися за його достойного й відданого спільника найхристияннішого короля...

— Ага! — вигукнув Карл, швидко випроставшися і зовсім іншим голосом, ніж до того. Але одразу стримав себе, принишкнув і почав уважно слухати.

— ...священну особу якого, як кажуть, ви тримаєте в себе в ув'язненні, забувши свої обов'язки васала французької корони. На цій підставі мій благородний і відважний володар наказує вам через мене негайно звільнити його королівського спільника або прийняти від мене виклик, який він доручив мені передати вам.

— Ну, закінчив, нарешті? — спитав герцог.

— Закінчив і чекаю відповіді вашої милості. Сподіваюся, вона буде така, що можна буде запобігти зайвому кровопролиттю...

— Присягаюся честю, — почав був герцог, але перш ніж він встиг мовити хоч слово, Луї встав з свого місця і заговорив з такою достойністю і таким владним голосом, що Карл не наважився його перебити.

— З вашого дозволу, любий кузене мій, герцог Бургундський, — вимовив король, — я вимагаю права першим відповісти цьому нахабі. Слухай ти, негіднику, герольд, чи хто б ти не був, перекажи цьому розбійникові і вбивці Гійому де ла Маркові, що французький король незабаром буде під мурами Льєжа, щоб помститися за блюзнірське вбивство свого улюбленого родича, і що він має намір повісити де ла Марка за таку зухвалість, з якою той наважується звати себе його спільником і посилати до нього посла-мерзотника!

— Додай і від мене, — сказав Карл, — все, що тільки государ може сказати грабіжникові і вбивці. І забирайся геть звідси. Або ні, стривай! Ніколи ще жоден герольд не покидав бургундського двору, не вихваляючи його щедрості. Відшмагати його так, щоб з нього злізла вся шкіра!

— Ваша високість забуває, що він посол, — сказали Кревкер і д'Емберкур, — і особа його недоторкана.

— Невже ви такі простаки, — відповів герцог, — щоб вірити, що вбрання робить герольда? Хіба ця строкатість не переконує вас, що це не більш, як дурисвіт? Покликати сюди Туазон д'Ора і нехай він запитає його в нашій присутності.

При цих словах посол Арденського Вепра сполотнів, як смерть, не зважаючи на всю свою сміливість і на товстий шар рум'ян, які вкривали його щоки. Туазон д'Ор, старший герольд при бургундському дворі й великий знавець своєї справи, вийшов наперед з урочистістю, яка відповідала даному випадкові й високому його станові, запитав свого мнимого колегу, де саме він вивчав науку, представником якої він показує себе.

— Я вивчав геральдику в Ратісбонській колегії, — відповів Рудий Вепр, — і маю від ученої братії диплом герольда.

— Ви не могли її почерпнути з чистішого джерела, — сказав Туазон д'Ор з низьким поклоном, — і коли я, з наказу його високості герцога, наважуюся поставити вам кілька запитань щодо таємниць нашої високої науки, то роблю це не для того, щоб навчати вас, а сподіваючись самому дістати від вас дорогоцінні відомості.

— Досить церемоній, — нетерпляче перебив його гер-

цог. — Спитай його щось з твоєї науки, щоб ми могли довідатися про його знання! Покажи йому якийсь герб, нехай він опише його, а коли він цього не зможе, тоді я сам напишу на його спині цей герб червоними, синіми й чорними смугами.

— Ось згорток, — сказав Бургундський герольд, витягаючи з кишені шматок пергаменту, — на якому я, в міру моїх скромних сил, накреслив старовинний герб. Я просив би вас, коли ви справді належите до членів шановної Ратісбонської колегії, з'ясувати нам його.

— З'ясовуйте самі, коли бажаєте, — відповів Рудий Вепр, — я не мавпа, щоб утинати тут для вас усякі жарти!

— Негідник! — вигукнув обурений герцог. — Гей, підведіть його сюди. Слухай, бестія, — звернувся він до герольда, — чи знаєш ти різницю поміж золотом і сріблом у чомусь іншому, крім монет?

— Зглянь теся на мене, ваша високість. Ваша величність, скажіть за мене хоч слово!

— Кажи сам за себе, — перебив його герцог, — відповідай, герольд ти чи ні?

— Тільки на цей випадок, — признався викритий посол.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським, — вигукнув Карл, поглянувши на Луї, — ми не знаємо жодного государя, жодного дворянина, який наважився б так принизити благородну науку — основу королівської і дворянської достойності.

— Така військова хитрість, — сміючись, сказав Луї, — могла б бути виправдана тільки при дворі, де немає герольдів, а справа досить спішна. Але треба не мати ні краплини здорового розуму, щоб уявити, що такий маневр не буде викритий при освіченому бургундському дворі.

— Все одно, хто б його не послав, він повернеться додому не інакше, як покуштувавши батогів, — похмурим голосом вимовив герцог. — Гей, тягніть його на базарний майдан і відшмагайте його так, щоб мантія його перетворилася на лахміття. Гей, гата, на Рудого Вепра! Гей! Тю-гу! Кус!

Чотири чи п'ять великих мисливських собак, почувши знайомі звуки, голосно загавкали, немов справді побачили дикого вепра.

— Присягаюся, — сказав король Луї, — намагаючись догодити своєму суворому родичеві. — Вже коли осел вирядився в кабанячу шкуру, я пустив би собак, щоб вони стягли її з нього!

— Вірно, вірно! — вигукнув Карл, якому ця пропозиція припала до серця. — Так ми й зробимо. Гей, пустіть собак! Кус, кус, Тальбот! Сюди, Бомон! Ми проженемо його від дверей замку до східних воріт.

— Сподіваюся, що ви, принаймні, за мисливськими законами, дасте мені фори, як справжньому звіреві, — почав благати нещасний герольд, намагаючись зберегти самовладання.

— Ти тільки гад і за мисливськими законами не маєш права ні на які пільги, — відповів герцог. — Але нехай уже буде так, я накажу дати тобі шістдесят туазів уперед, хоча б заради твоєї дивовижної зухвалості. Гей, швидше, панове, ходімо дивитися на лови!

Засідання ради несподівано припинилося; усі з галасом повставали з своїх місць і побігли за двома государями дивитися на видовище, вигадане Луї.

Охоплений жахом, переслідуваний розлюченими собаками, Рудий Вепр летів, як вихор, і коли б не його герольдська мантія, можливо, що йому пощастило б врятуватися. Двічі він вивернувся від собак спритним маневром, заслуживши цим похвалу глядачів. Але жодному з них, навіть самому Карлові, ці лови не припали так до вподоби, як Луї, який почасти з політичних міркувань, почасти тому, що завжди любив дивитися на людські страждання, коли вони виявлялися в смішній формі, реготав до сліз. Він схопився навіть за комір мантії свого ворога, а герцог, забувшися, поклав йому руку на плече. Кінець кінцем, настала хвилина, коли швидкі ноги мнимого герольда вже не могли врятувати його від переслідувачів; собаки повалили його на землю і неодмінно пошматували б, коли б герцог не крикнув:

— Гей, заберіть собак! Він так добре біг, що я дарую йому життя.

Доїжджачі кинулися виконувати наказ герцога. За хвилину частина собак була на шворі, і люди побігли за рештою, яка розбіглася по вулицях. Герцог був надто заглиблений спогляданням усього, що відбувається перед ним, і не побачив того, що в нього було за спиною. Олів'є підкрався до короля і прошепотів йому на вухо:

— Це ж відомий Хайреддін Магрібін, треба не дати йому розмовляти з герцогом.

— Він мусить померти, — пошепки відповів йому Луї, — мертві нічого нікому не розповідають.

За хвилину після того Трістан Пустинник, якому Олів'є щось сказав, вийшов наперед і, низько вклонившися королю і герцогові, промовив своїм звичайним грубим голосом:

— З дозволу вашої величності й вашої високості, ця дичина по праву належить мені. Цей негідник відмічений моїм клеймом: на плечі в нього королівська лілія, як ви самі можете впевнитися. Це — відомий розбійник, який вбивав підданців його величності, грабував церкви, стріляв звірів у королівських парках.

— Досить, досить! — перебив його герцог. — Він за всіма правилами належить моєму королівському кузенові. Що ваша величність зробить з ним?

— Коли ви віддали його до моїх рук, — відповів король, — я прочитаю йому лекцію з геральдики, в якій він, як виявилося, так мало тямить. Я з'ясую йому на практиці значення хреста з привішеним до нього зашморгом.

— Не того хреста, який висить, а того, на якому висять? Гаразд, нехай він засвоїть цю лекцію під керівництвом нашого кума Трістана, адже ж він щодо цього справжній знавець, — додав герцог з своїм звичайним різким сміхом, задоволений дотепом.

Луї так щиро догоджав йому, що Карл не міг утриматися й, лагідно поглянувши на нього, сказав:

— Ах, Луї, Луї, який ти веселий бесідник. Коли б ти бажав бути таким самим чесним королем! Я досі не можу забути того часу, коли ми розважалися разом з тобою.

— Від вас цілком залежить повернути той час, — відповів

Луї. — Я готовий погодитися на всі ваші умови і присягаюся додержувати їх над цією священною реліквією, яку я завжди ношу при собі. Це — уламок святого хреста. — Кажучи так, він дістав з-за пазухи маленький золотий кіот, приклався до нього і продовжував:

— Ніколи ще над ним ніхто не давав безкарно неправдивої присяги. Справедлива рука провидіння завжди карала такий гріх протягом одного року.

— І, проте, над цією самою святинею ви присягалися мені в приязні, виїжджаючи з Бургундії, а потім підіслали до мене нашого прибічника Рюбампре, доручивши йому вбити мене або викрасти, — відповів герцог.

— Як це ви можете, любий кузене, згадувати за якісь старі діла? — відказав Луї. — До того ж, даю вам слово, що ви помиляєтесь. Тоді я присягався над іншим кіотом з реліквією, яка була прислана мені турецьким султаном і, мабуть, втратила частину своєї божественної сили через довге перебування у цього нечестивого. Хіба тоді менш як за рік не спалахнула війна, хіба бургундське військо в союзі з усіма великими васалами Франції не отаборилося в Сен-Дені і хіба я не був вимушений віддати Нормандію братові? Ні, борони боже, щоб я ще колись давав брехливі присяги!

— Гаразд, гаразд, — відповів герцог. — Я й сам гадаю, що ви надалі додержуватимете вашого слова. А тепер скажіть мені одверто: чи виконаєте ви вашу обіцянку і поїдете разом зі мною воювати з льєжцями й де ла Марком?

— Я вирушу на них з усіма рицарями Франції! — вигукнув Луї.

— Ну, це вже буде зайве й навіть нерозсудливо, — відповів герцог. — Досить буде присутності, вашої величності в моєму військові й вашої шотландської гвардії, щоб довести, що ви дієте цілком вільно. Надто велика армія могла б...

— Могла б справді зробити мене вільним, хочете ви сказати? — зауважив король. — Нехай буде так, призначте самі, скільки мені мати солдатів.

— Ну, і щоб раз назавжди покінчити з справами, щоб не

було в нас причини для дальших свар, ви дасте згоду на шлюб графині Ізабелли де Круа з герцогом Орлеанським?

— Любий кузене, — відповів король, — ви ставите надто жорстокі умови. Адже ж герцог — наречений моєї дочки Жанни. Будьте великодушні, не наполягайте на цій вимозі, поговоримо краще про міста на Соммі.

— Моя рада закінчить усі переговори щодо цього. Я ж, з свого боку, — сказав герцог, — зовсім не піклуюся про збільшення своїх володінь, а тільки про винагородження мене за минулі образи. Ви самі втрутилися в справи моїх васалів, ви самі визначили долю Ізабелли де Круа, ну, так і подбайте тепер, щоб одружити її з членом вашої королівської родини, бо інакше всі переговори між нами припиняться.

— Коли б я сказав, що роблю це залюбки, мені ніхто не повірив би, — відповів Луї. — Отже, любий кузене, в мене таке велике бажання догодити вам, що я не маю нічого проти цього шлюбу, коли на нього дасть дозвіл папа й коли обидві сторони дадуть свою згоду.

— Ну, щодо останнього, то все вже влаштують наші міністри, — закінчив герцог. — Отже, ми знову друзі і брати!

— Нехай благословенне буде ім'я господнє, — відповів Луї. — Олів'є, — додав він пошепки, звертаючись до свого улюбленця, який стояв за його спиною, — скажи Трістанові, щоб він швидше кінчав з циганом.

Розділ XXXIV

СТРАТА

Тимчасом як головні дійові особи щасливо розв'язували свої справи, одна з другорядних осіб, заплутана в їхніх інтригах, відчувала на собі, що великі пани для своїх злочинств часто використовують послуги незначних людей, а коли ті виконають їх, покидають їх напризволяще.

Такою жертвою в даному разі був Хайреддін Магрібін, якого слуги герцога передали королівському військовому прево, а той передав своїм вірним помічникам Труазешелю і Птіт-Андре з наказом покінчити з ним якнайшвидше. Дос-

тойні виконавці повели свою жертву до сусіднього лісу, де й вирішили повісити його на першому-ліпшому дереві. Шукати довелося недовго. Вони незабаром побачили дуб, який, за словами Птіт-Андре, був цілком гідний такого жолудя. Залишивши злочинця під охороною конвою, кати почали готуватися до страти. Цієї хвилини Хайреддін, який пильно придивлявся до натовпу, зустрівся поглядом з Квентіном Дорвардом, що, як йому здавалося, пізнав цигана, і пішов за ним до місця страти.

Коли кати сказали засудженому, що вже все готове, він зовсім спокійно попросив зробити йому останню ласку.

— Все, що завгодно, сину мій, коли це не суперечить нашим обов'язкам, — сказав Труазешель.

— Інакше кажучи, ви ладні подарувати мені все, крім життя? — спитав Хайреддін.

— Саме так, — відповів Труазешель, — і навіть більш від того, бо ти очевидно вирішив вшанувати наше ремесло і померти з достойністю. Я навіть готовий подарувати тобі десять хвилин, хоч це й суперечить даному нам наказові.

— Які ви великодушні, — з усмішкою зауважив Хайреддін.

— Ще б пак! — відповів Птіт-Андре. — Ми навіть рискуємо дістати прочухана за таку поблажливість. Ну, нічого вже не вдієш. Я був би радий віддати своє життя за такого ставного, веселого парубка, який з такою охотою бажає зробити останній стрибок.

— А коли тобі потрібний сповідник... — сказав Труазешель.

— Або склянка вина... — додав його веселий товариш.

— Або покаянний псалом...

— Або весела пісенька...

— Нічого мені цього не треба, мої добрі співчутливі друзі, — відповів циган, — Я просив би лише подарувати мені кілька хвилин, щоб переговорити з отим молодим лучником шотландської гвардії.

Кати вагалися, але Труазешель згадав, що Квентін Дорвард останнім часом користувався ласкою самого короля й дав свій дозвіл.

Коли Квентін підійшов на їхній поклик, він здригнувся від жалю до нещасного. Рештки його блискучого вбрання, пошматованого собаками, надавали йому смішного й жалюгідного вигляду. На його обличчі ще залишалися рум'яни і шматки фальшивої бороди, яку він причепив, щоб його не пізнали; смертельна блідість вкривала його щоки й губи, але в погляді блискучих очей можна було побачити спокійну рішучість перед лицем неминучої смерті. Охоплений жахом і гарячим співчуттям, Квентін повільно наближався до злочинця.

— Я мушу поговорити з ним сам-на-сам, — сказав злочинець і в його хрипкому голосі почувся розпач.

— Це прохання навряд чи відповідає даному нам наказові, друже мій, — відповів Птіт-Андре. — Ми з тобою старі знайомі і знаємо з власного досвіду, яка ти слизька гадюка.

— Але ж ви зв'язали мені руки й ноги, — заперечив злочинець, — приставте до мене сторожу, тільки на такій віддалі, щоб вона не могла нас почути. Цей лучник слуга вашого короля й коли б я дав вам десять гульденів...

— Які можна було б витратити на обідню за упокій твоєї бідної душі... — зауважив Труазешель.

— Або на вино для зміцнення мого бідного тіла, — додав Птіт-Андре. — Ну, тоді ми згодні, викладай твої гульдени, мій любий канатний стрибунець.

— Кинь шматок м'яса цим кровожерним собакам, — сказав Хайреддін Дорвардові. — Мене вже пограбували, коли схопили. Заплати їм, ти нічого не втратиш...

Квентін відрахував катам хабар і вони відійшли на пристойну віддаль, пильно стежачи за кожним рухом цигана. Переждавши кілька хвилин, щоб дати нещасному змогу очуняти, Квентін звернувся до нього:

— Ось який твій сумний кінець!

— Так, — відповів Хайреддін, — не треба було бути ні астрологом, ні хіромантом, щоб угадати, яка саме спіткає мене доля, бо її вже зазнали всі інші з моєї родини.

— Хіба не ти сам спричинився до цього? — зауважив шотландець. — Ти ошуканець, ти зрадник, ти шахрай...

— Ні, присягаюся всіма світилами! — вигукнув циган. — До цього спричинилося тільки моє безумство, яке примусило мене уявити, ніби жорстокість франків може бути приборкана тим, що вони вважають для себе святим. Сутана[1] попа врятувала б мене не більш, ніж мантія герольда. Ось яка ваша християнська побожність і рицарська честь!

— Викритий ошуканець не має ніяких прав на привілеї, які він собі присвоїв, — заперечив Дорвард.

— Ошуканець! — повторив циган, — Хіба моя промова була гірша за промову того старого дурня герольда? Але облишмо це. Рано чи пізно — все одно.

— Час минає, — сказав Дорвард, — коли ти бажаєш щось сказати — кажи, бо тобі вже пора згадати за свою душу.

— За яку душу? — сміючись, спитав Хайреддін. — Невже ти вважаєш, що двадцятирічну хворобу можна вилікувати за хвилину? Коли б у мене навіть і була душа, то вона з мого дитинства мусила зазнати таких мук, що мені потрібний був би цілий місяць, щоб їх усі пригадати ! А коли б мені дали такий довгий час, то, можеш вірити мені, я б використав його далеко краще.

— Кажи, що тобі від мене треба? — вигукнув Квентін.

— Я хочу просити в тебе однієї ласки, — відповів Хайреддін. — Але я маю намір купити її в тебе, бо ваше плем'я, не зважаючи на свою фальшиву милосердість, нічого не віддає задарма.

— Я б відповів тобі на це, що не треба мені твоїх подарунків, коли б ти не стояв однією ногою в могилі, — заперечив Квентін. — Кажи, що тобі треба, і залиш свої подарунки при собі. Я й без того не забув твоїх послуг.

— А я теж щиро полюбив тебе за те, що ти зробив там, на березі Шера, — сказав циган, — і бажав допомогти тобі одружитися з багатою. Ти носив її кольори, тому я й помилився... А, крім того, мені здалося, що Амеліна з її грішми була б для тебе кращою, ніж та молоденька куріпка.

---

[1] Сутана — вбрання католицького священика.

— Час минає, нещасний, — сказав Квентін, — поспішай, бо в них уже терпець увірвався.

— Дай їм ще десять гульденів за десять зайвих хвилин, — запропонував злочинець, який, не зважаючи на всю свою твердість, намагався якомога більш відтягти фатальну хвилину. — Повторюю, ти на цьому не програєш.

— Ну, старайся, принаймні, використати ці короткі хвилини, які я купую для тебе, — сказав Квентін і пішов знов до катів підкупити їх.

Коли справа була влаштована, Хайреддін продовжував:

— Так, запевняю тебе, я бажав тобі добра, і, мабуть, Амеліна була б для тебе доброю жінкою. Вона погодилась навіть з таким чоловіком, як Арденський Вепр, і тепер хазяйнує в його свинарні так, немов усе життя годувалася жолудьми.

— Кинь свої недоречні жарти! — розсердився Квентін, — або, знов кажу, я відійду від тебе.

— Маєш рацію, — промовив Хайреддін після хвилини мовчання, — треба вміти мужньо зустрічати неминуче. Отже, знай, я з'явився сюди в цьому клятому вбранні, сподіваючись одержати велику нагороду від де ла Марка і ще більшу від короля Луї, з'явився не для того тільки, щоб передати Карлові виклик, який ти чув, але щоб виказати королю важливу тайну.

— Ти рискував своїм життям, — зауважив Дорвард.

— Зате мені добре заплатили... Що ж робити, я програв, — зітхнув циган. — Де ла Марк ще раніш намагався прихилити до себе Луї через посередництво Марти. Але, здається їй пощастило тільки домогтися побачення з астрологом, якому вона й розповіла все, що відбулося під час нашої подорожі і потім у Шонвальді. Проте, навряд чи ці відомості дійдуть до Луї інакше, яі у вигляді пророкувань. Тепер вислухай мою тайну. Вона важливіша за все, що могла переказати Марта. Гійом де ла Марк зібрав за мурами Льєжа численне й могутнє військо і щодня збільшує його за допомогою скарбів старого попа. Але він не має наміру рискувати боєм у відкритому полі з бургундським військом і ще менш витримати облогу в напівзруйнованому

місті. Ось які його плани: він чекатиме, поки Карл Бургундський з'явиться під мурами Льєжа, дасть йому змогу отаборитися, а вночі зробить вилазку і нападе на нього з усіма своїми силами. Частина його війська буде одягнена у французьку форму і кинеться вперед з військовим кличем: «Франція! Луї! Сен-Дені!» — немовби в місті був великий французький загін, присланий на допомогу бунтівникам. Все це неминуче спричиниться до замішання в ланах бургундців, і коли тільки Луї з своєю гвардією схоче йому допомогти, Арденський Вепр не має сумніву, що йому пощастить розбити бургундську армію. Ось яка моя тайна. Переказую її тобі. Продай цей секрет королю Луї або герцогу Карлу, рятуй, кого тобі буде завгодно, мені все одно, я жалкую тільки, що не можу висадити їх усіх у повітря, використавши цю тайну, як порохову міну.

— Це справді дуже важлива тайна, — сказав Квентін, одразу зрозумівши, як легко було б викликати національну ворожнечу у війську, що складалося з бургундців і французів.

— Авжеж, дуже важлива, — повторив Хайреддін. Тепер у мене є до тебе ще одне прохання.

— Кажи, що бажаєш? — сказав Квентін. — Я даю тобі слово виконати все, що тільки в моїх силах.

— Ну, моє прохання навряд чи утруднить тебе. Справа тільки в тому, що мій кінь... Ти пригадуєш мого бідного Муця? Це ж єдина жива істота, яка шкодуватиме за мною. Він пасеться за два льє звідси, коло порожньої хати вугляра; ти легко знайдеш його. Свисни тільки отак (і циган свиснув особливим свистом), поклич його на ймення: «Муцю!» і він сам до тебе прибіжить. Візьми його собі і піклуйся ним. Він ніколи не покине тебе в скруті: день чи ніч, дорога чи бездоріжжя, погода чи непогода, тепла стайня чи зимове небо — Муцеві все одно. Коли б мені пощастило дістатися за ворота Перонни й добігти до того місця, де я залишив його, то не було б тепер такого зі мною. Чи добре ти поводитимешся з моїм Муцем?

— Присягаюся, що буду добрий до нього, — відповів

Квентін, зворушений цим проявом ніжності від такої нечулої людини.

— Тоді прощавай! — сказав злочинець — Але стривай, стривай ще — я не хочу померти нечемним, забувши виконати доручення однієї дами. Ось записка від найласкавішої і найдурнішої дружини Арденського Вепра для її чорноокої племінниці. Я бачу по твоїх очах, що обрав такого посланця, який охоче виконає це доручення. Ну, і ще одне слово: я забув сказати, що під оббивкою мого сідла ти знайдеш гаманець, туго набитий золотими, ради яких я пішов на цю небезпеку. Візьми їх собі; вони сто раз винагородять тебе за гульдени, які ти подарував цим кровожерним рабам. Я роблю тебе моїм спадкоємцем.

— Я витрачу їх на боговгодні справи і обідні за упокій твоєї душі, — сказав Квентін.

— Не повторюй при мені цього слова! — перебив його Хайреддін, і обличчя його стало жахливим. — Немає, не може бути, не мусить бути такої речі! Це тільки попівська вигадка.

— Нещасний! Подумай краще. Я можу покликати священика. Ці люди почекають ще трохи, я підкуплю їх, — сказав Квентін. — На що ти можеш сподіватися, помираючи з такими думками?

— Забирайся звідси, не муч мене довше. Я сказав своє останнє слово, — відповів Хайреддін, махнувши рукою.

Глибоко вражений спокоєм цигана і жаліючи його, Квентін Дорвард побачив, проте, що немає ні найменшої надії переконати його на інше. Тому він сказав йому останнє «прощавай», на що циган відповів тільки понурим нахилом голови, як людина, заглиблена в свої думки, прощається з товаришем.

Квентін пішов навпростець до лісу і легко знайшов те місце, де пасся Муц. Тварина прибігла на його поклик, але довго не давалася в руки, форкала, тікала при кожній спробі наблизитися до неї. Нарешті, Квентінові пощастило загнуздати коня, відказаного йому перед смертю циганом. Незабаром він повернувся до Перонни верхи на Муцеві, колишній хазяїн якого сконав з таким спокоєм, без усякого страху смерті.

Розділ XXXV

НАГОРОДА ЗА ВІДВАГУ

Коли Квентін Дорвард приїхав до Перонни, там уже почалося засідання ради, від якого доля Квентіна залежала більш, ніж він міг гадати.

Король Луї після події з послом де ла Марка, що так несподівано повернула йому прихильність герцога, всіляко намагався зміцнити цю відновлену приязнь і згоду. Тепер він радився з герцогом Карлом або, певніш, слухав його накази про кількість і склад французького війська, яке мусило брати участь в їхньому спільному поході проти Льєжа. З тієї впертості, з якою Карл наполягав на обмеженні кількості і на добірному складі цього війська, король, звичайно, не міг не зрозуміти, що його могутній васал хоче мати не так спільників, як заручників. Але, згадавши поради де Коміна, він погодився на всі вимоги герцога з такою охотою, немов вони цілком відповідали його власним бажанням.

Луї, проте, винагородив себе за таку поступливість і люто помстився на кардиналові де ла Балю, що порадив йому так нерозсудливо довіритися герцогові Бургундському. Трістан, що мусив відвезти французькому війську наказ виступати, одержав ще й іншу інструкцію, а саме — ув'язнити кардинала у відомий замок Лош і посадити його в одну з тих залізних кліток, які, як казали, вигадав сам шановний кардинал.

— Нехай він випробує свій винахід, — сказав король. — Він представник святої церкви, і ми не можемо проливати його кров, але, чорт забирай, його єпископат протягом десяти років буде досить таки обмежений. І дивися мені, щоб військо негайно вирушало.

Мабуть, такою своєю поступливістю перед Карлом Луї сподівався уникнути прикрішої для нього вимоги, якою герцог бажав закріпити їхнє замирення. Але не було в світі людини, впертішої за Карла Бургундського, особливо коли він вважав себе ображеним або хотів помститися на комусь.

Тільки був посланий гонець до Франції, як Карл почав

вимагати від свого гостя остаточної згоди на шлюб герцога Орлеанського з графинею де Круа. Король погодився, важко зітхнувши, і задовольнився лише скромним зауваженням, що спершу треба було б спитати, що гадає з цього приводу сам герцог Орлеанський.

— Ну, про це вже ми не забудемо, — відповів герцог Бургундський. — Кревкер розмовляв з самим паном герцогом і, дивна річ, побачив, що той зовсім не відчуває тієї честі, яку віддає йому король з рукою своєї дочки. Він дивиться на шлюб з графинею де Круа, як на найбільше для себе щастя, і вважає, що рідний батько не міг би виявити до нього такого піклування.

— Отже, він найневдячніший з людей, — сказав Луї. — Але все буде так, як ви, мій кузене, бажаєте, аби тільки була згода обох сторін.

— Не бійтеся за це, — сказав герцог.

За хвилину після того герцог Орлеанський і графиня де Круа були покликані перед ясні очі обох монархів. Від герцога Карла, якому Луї не заперечував, молоді люди довідалися, що шлюб їхній уже вирішений з загальної згоди обох государів, щоб закріпити довічну приязнь між Францією й Бургундією.

Герцогові Орлеанському дуже важко було стримати свою надзвичайну радість, і тільки страх, який він з дитинства відчував до Луї, примусив його обмежитися простою відповіддю, що він скоряється волі його величності.

— Любий мій кузен, герцог Орлеанський, — понуро промовив Луї, — я мушу сказати тільки таке: мені, здається, не треба нагадувати вам, що, високо поважаючи ваші достойності, я призначив вам дружиною свою дочку. Але, як герцог Бургундський вважає, що для добробуту обох держав краще одружитися вам з графинею де Круа, то я не можу не пожертвувати для цього своїми особистими надіями й бажаннями.

Герцог Орлеанський став навколішки й поцілував на цей раз з щирою вдячністю руку, яку простягнув йому король, відвернувшися від нього. Він, як і всі присутні, бачив,

що згоду Луї дав проти своєї волі. Проте, король і не намагався таїти свого незадоволення. Навпаки, він хотів показати, що готовий пожертвувати своїми найулюбленішими планами й батьківськими почуттями для спільних інтересів обох держав. Навіть сам Карл був щиро зворушений, а герцог Орлеанський почував певну гризоту за свою радість. Коли б він знав, як проклинав його в думках Луї тієї хвилини і які вигадував плани помсти, він, напевне, не докоряв би собі за свій егоїзм. Карл звернувся до молодої графині й заявив їй, що цей шлюб остаточно вирішений.

— Ваша високість, — сказала Ізабелла, закликаючи на допомогу всю свою мужність, — я підкоряюся наказам вашої милості й мушу виконувати їх.

— Досить, досить, — сказав герцог, перебиваючи її, — все інше я влаштую сам. Ваша величність, — продовжував він, звернувшися до короля Луї, — сьогодні вранці брали участь у полюванні на вепра, що ви скажете, коли я вам запропоную полювання на вовка після обіду?

Молода графиня бачила, що їй треба щось вирішити.

— Ваша високість не зрозуміли мене, — сказала вона боязко, але досить голосно й твердо для того, щоб звернути на себе увагу герцога. — Моя покірливість, як я вам уже казала, стосується тільки моїх земель і замків, які я повертаю бургундському домові, коли мій сюзерен цього хоче.

— Присягаюся святим Георгієм — вигукнув герцог, шалено тупнувши ногою, — невже ця дурна не знає, перед ким вона стоїть і до кого вона звертається?

— Пане мій, — заперечила Ізабелла з властивою їй твердістю, — я знаю, що поребуваю в присутності мого законного сюзерена, проте, коли ви позбавите мене володінь, ви розірвете єдині зв'язки, що пов'язують нас. Я маю намір присвятити себе богові в монастирі урсулінок під наглядом матері настоятельки.

Важко описати здивовання й обурення герцога. Його можна було б порівняти із здивованням сокола, проти якого наважилася виступити боязка голубка.

— Ще невідомо, чи схоче пригостити вас свята мати без вашого внеску, — сказав він зневажливим голосом.

— У мене немає тепер нічого на світі, — відповіла Ізабелла, — але я сподіваюся, що серед друзів моєї родини знайдуться співчутливі люди, які не залишать без підтримки бідну сироту.

— Це брехня, — сказав герцог, — це просто нікчемна вигадка, щоб приховати якусь тайну, негідну пристрасть. Герцог Орлеанський, вона належатиме вам, навіть коли б мені довелося тягти її до алтаря своїми руками!

Графиня де Кревкер, розумна і рішуча жінка, не могла не заступитися за нещасну дівчину.

— Государю, — сказала вона, — гнів примушує вас говорити слова, недостойні вас: рукою жінки не можна розпоряджатися проти її волі.

— Крім того, вам, як християнському государю, не годиться заважати побожній душі стати нареченою Христа, — додала, з свого боку, настоятелька.

— І герцог Орлеанський не наполягатиме на пропозиції, в якій йому вже повідомили, — зауважив Дюнуа.

— Коли б мені дали досить часу умовити графиню... — почав був герцог Орлеанський.

— Ваша високість, — перебила його Ізабелла, що знайшла собі підтримку в загальному співчутті, — це зовсім даремно: я твердо вирішила відмовитися від цього шлюбу.

— Ну, мені немає часу чекати, коли ви зміните ваші примхи, — сказав герцог Карл. — Герцог Орлеанський, ручуся вам, що не далі як за годину вона дасть вам свою згоду.

— Тільки не на мою користь, — заперечив французький принц, відчуваючи, що з його боку було б недостойним скористатися з безпорадності Ізабелли. — Для мене досить одного разу дістати відмову, щоб припинити свої домагання.

Карл суворо поглянув спершу на герцога Орлеанського, потім на короля Луї і, побачивши на обличчі короля вираз перемоги, страшенно розлютився.

— Пиши, — вигукнув він, звертаючись до свого секретаря, — пиши мій вирок про конфіскацію володінь і ув'язнення цієї зухвалої, непокірливої дівчини.

В залі непохвально зашепотіли.

— Ваша високість, — сказав, нарешті, граф де Кревкер, який наважився висловити загальну думку. — Такий вирок вимагає ще дальших обговорень. Ми, ваші віддані васали, не можемо стерпіти такого безчестя для дворянства й рицарства Бургундії. Коли графиня зробила неправильно, нехай вона буде покарана, але так, як це личить її й нашому станові, бо ми споріднені з її домом кров'ю і приязню.

Герцог з хвилину мовчав, дивлячись на свого радника як бугай, якого чередник зігнав з дороги і який обмірковує, що йому робити — чи підкоритися, чи взяти на роги цього сміливця.

Проте, розсудливість перемогла в ньому. Він побачив, що загальне співчуття ради на боці графині і побоявся незадоволення бургундських васалів. Крім того, цілком можливо, що й сам він соромився свого неблагородного вчинку.

— Маєш рацію, Кревкер, — сказав він, — ми призначимо їй кару за всіма правилами рицарства. Її втеча до Льєжа спричинилася до вбивства єпископа, нехай же той, хто принесе нам голову Арденського Вепра, матиме право просити в нас її руки. Коли ж вона й на цей раз відмовиться коритися нам, ми віддамо переможцеві її землі, все майно, і тоді вже залежатиме від його великодушності подарувати їй суму, потрібну для її вступу до монастиря.

— Ваша високість, — вигукнула графиня, — згадайте, що я дочка графа Рено, відданого друга вашого покійного батька. Невже ви зробите з мене нагороду для того, хто краще володітиме мечем?

— Рука вашої прабабки була виграна на турнірі, — відповів герцог, — і заради вас битимуться в справжньому бою. Шануючи пам'ять покійного графа Рено, я оголошую, що одержати цю нагороду може тільки дворянин. Але, хоча б переможцем був найбідніший воїн з усіх тих, які колись носили меч, він матиме право просити вашої руки. Присягаюся в цьому святим Георгієм Бургундським, моєю герцогською короною й орденом, який я ношу! Ну, панове, — додав він, звертаючись до зборів, — сподіваюся, що тепер моє рішення відповідає законам рицарства?

Заперечення Ізабелли потонули в гучних криках схвалення. Серед них особливо чути було голос старого лорда Крофорда, який жалкував, що його роки не дозволяють йому переломити спис за таку прекрасну нагороду. Герцог був дуже задоволений таким виявом загальної ухвали, і гнів його вщух, як ріка, що після поводі входить у своє русло.

— Але невже ми, одружені люди, мусимо залишатися сторонніми глядачами цієї славної боротьби? — запитав де Кревкер. — Це суперечило б моїй честі: я дав обіцянку здерти шкуру з цього дикого звіра де ла Марка.

— Нема чого шкодувати, Кревкер, — звернувся до нього герцог, — коли й рубай, заслужи нагороду і якщо не маєш змоги сам скористатися з неї, поступися нею для когось, ну, хоча б для твого племінника графа Етьєна.

— Дякую, государю, — сказав Кревкер, — я намагатимусь відзначитися в бою і коли мені пощастить, то це вже буде справа Етьєна умовляти шановну матір настоятельку.

— Сподіваюся, — сказав Дюнуа, — що французьке рицарство не буде позбавлене змоги взяти участь у цьому славному змаганні.

— Борони боже, хоробрий Дюнуа, — відповів герцог, — хоча б задля самої насолоди бачити, як вони вміють битися. Я не маю нічого проти того, щоб графиня Ізабелла одружилася з французом, але, звичайно, з неодмінною умовою, що майбутній граф де Круа стане підданцем Бургундії.

— Досить, досить, — сказав Дюнуа. — Мій герб ніколи не прикраситься короною графів де Круа. Я хочу жити і померти французом. Але коли я відмовляюся від нагороди, це не значить, що я відмовляюся від самого бою.

Балафре, звичайно, не наважувався голосно висловлюватися в присутності таких сановних осіб, але промимрив:

— Ну, Сандерс Саплджо, ти завжди казав, що одруження спричиниться до щастя нашої родини. Використай же нагоду, щоб виконати свою обіцянку.

— Ніхто про мене не згадав, — сказав Ле Глор'є, — а, проте, я певний того, що одержу цю нагороду швидше, ніж будь-хто.

— Вірно, мій мудрий друже, — сказав Луї, — там, де йдеться про жінку, найбільший дурень має найбільш шансів на перемогу.

Поки обидва государі і їхні придвірні бавилися жартами з приводу долі графині Ізабелли, мати настоятелька й графиня де Кревкер, з якими дівчина ввійшла до зали, марно намагалися втішати її. Настоятелька намагалася умовити її, що небо ніколи не припустить ніяких перешкод у виконанні обіцянки, даної святій Урсулі. А графиня де Кревкер доводила, що жоден справжній рицар ніколи не використає свого права на її руку проти її бажання. Кохання хапається за останню надію, і хоч яка була непевна надія, на яку натякала графиня де Кревкер, бідолашна Ізабелла плакала вже не так гірко, примирившись з цією думкою.

Розділ XXXVI

ВИЛАЗКА

Минуло кілька днів і, нарешті, Луї з задоволеною усмішкою почув, що його улюбленець і радник, кардинал де ла Балю, вже сидить у залізній клітці, зробленій так, що в'язень не міг навіть випростатися й не мав змоги відпочити. Допоміжне французьке військо вже прибуло до Перонни, і Луї втішався думкою, що коли воно не може протистояти величезній бургундській армії, то все-таки досить сильне, щоб оборонити його особу від насильства. Крім того, він бачив з радістю, що може перегодом поновити свій улюблений план одруження дочки з герцогом Орлеанським.

— Нам ще пощастить відвоювати своє, — сказав він своєму відданому Олів'є, — терпіння й мудрість виграють гру.

З такими почуттями одного чудового дня наприкінці літа король сів на коня й виїхав з готичних воріт Перонни, щоб приєднатися до бургундського війська. Багато знатних дам, які були на той час у Перонні, стояло на зовнішніх мурах міста, бажаючи подивитися на воїнів, що вирушали в похід. Сюди ж графиня де Кревкер привела й Ізабеллу, не зважаючи

на її небажання: Карл вимагав, щоб та, чия рука мусила бути призом у цьому змаганні, показалася рицарям, які бажали взяти участь в ньому.

Коли блискучі лави бургундського й французького війська виходили з-під аркади воріт, можна було бачити багато рицарських прапорів і щитів, оздоблених новими девізами на знак того, що їхні власники вирішили битися на життя і смерть заради такої дорогоцінної нагороди. На одному — бойовий кінь мчався до фінішу, на другому — випущена стріла летіла до цілі. В одного рицаря на щиті було намальоване серце, з якого лилася кров, у другого — череп, прикрашений лавровим вінком. Звичайно, кожний рицар пускав галопом свого коня і намагався прибрати хвацької пози, проїжджаючи повз строкатий натовп чарівних дам, які вітали появу воїнів усмішкою й махали хустками.

Шотландські лучники, набрані здебільшого з найкращого шотландського дворянства, викликали загальне захоплення своєю красою і розкішним вбранням. Раптом один з цих чужоземців наважився прилюдно заявити про своє знайомство з графинею Ізабеллою, чого не рискнув би зробити жоден з найуславленіших французьких рицарів. Це був Квентін Дорвард. Проїжджаючи мимо дам, він подав Ізабеллі на кінці свого списа лист від її тітки.

— Присягаюся честю, — вигукнув граф де Кревкер, — зухвалість цього чужинця перевищує всяку міру!

— Ви несправедливі до нього, пане Кревкер, — заперечив Дюнуа, я можу ручитися за його благородність і хоробрість, які він виявив, обороняючи графинь де Круа.

— Ви надто вже багато надаєте значення таким дрібницям, — зауважила Ізабелла, почервонівши від збентеження й досади. — Це лист від моєї бідної тітки, лист, напевне, веселий, хоч становище її, мабуть, жахливе.

— Розкажіть же нам новини, які переказує вам ця дружина Арденського Вепра, — попросив де Кревкер.

Графиня Ізабелла прочитала листа, в якому її тітка намагалася очевидно заспокоїти себе, запевняючи, що вона щаслива, ставши жінкою одного з найхоробріших рицарів свого часу.

Вона просила племінницю не обвинувачувати її Гійома (так вона його звала), а почекати, поки вона особисто з ним познайомиться. Звичайно, в нього є свої хиби, але хиби, властиві всім мужнім людям. Гійом любить випити зайве, але й один з її предків, благородний граф Жофруа, мав таку саму слабість. Він трохи запальний і суворий, але хіба не такий був її, блаженної пам'яті, брат, Граф Рено? Він буй різкий, трохи грубуватий, але такі вже всі німці; трохи деспотичний і нетерпеливий, але хіба інші чоловіки кращі за нього? Лист закінчувався порадою племінниці вирватися з полону бургундського тирана і сподіванкою незабаром побачити її в Льєжі. Там усі незгоди, які були досі поміж ними щодо спадщини й поділу графства Круа, можуть бути легко полагоджені одруженням Ізабелли з сином Гійома де ла Марка графом Еберзоном, який, щоправда, молодший за свою майбутню наречену, але прекрасний юнак. Тут молода графиня припинила читання, бо мати настоятелька зауважила суворим тоном, що все це суєта, а Кревкер вигукнув:

— Брехлива відьма, все це цілковитий обман! Сором на голову цієї старої дурної!

Графиня де Кревкер з достойністю зауважила чоловікові його нестриманість.

— Можливо, — сказала вона, — що графиня Амеліна піддалася удаваній чемності Гійома?

— Чемності де ла Марка? — з обуренням продовжував граф. — Ні, я знімаю з нього всяке обвинувачення в цьому. Скоріш можна сподіватися чемності від справжнього вепра, ніж від цієї потвори. Ні, хоч вона й дурна, але не така вже, щоб покохати лисицю, яка спіймала її. Але всі ви, жінки, такі; вам би тільки пишномовні фрази. Ось і тепер: я певний, що моя кузина нетерпляче бажає потрапити до цієї дурної й одружитися з цим кабанячим поріддям.

— Я така далека від цього безумства, — заперечила Ізабелла, — що тепер ще дужче бажаю помститися на вбивцях шановного єпископа, бо це водночас було б і визволенням моєї тітки з рук того негідника.

— Нарешті, я чую голос справжньої де Круа! — вигукнув Кревкер, і про лист більше вже не згадували.

Але, читаючи лист своєї тітки друзям, Ізабелла не прочитала їм постскриптуму, в якому графиня Амеліна повідомляла, що вона вишиває чоловікові чудове сюрко[1] з гербами де Круа і де ла Марка. Правда, тепер вона кинула вишивати, бо її Гійом з політичних міркувань хоче в наступному бою передати своє спорядження комусь із своїх близьких, а самому битися у вбранні з гербами Дюнуа. Крім того, до листа був вкладений маленький клаптик паперу, де було кілька рядків, писаних іншою рукою. Про нього графиня теж не сказала, бо там були тільки такі слова: «Коли ви не почуєте про мене нічого, вважайте мене мертвим, але не недостойним».

Думка, що її Ізабелла гнала від себе, як недоречну й недоладну, заволоділа нею тепер з подвоєною силою. Жіночий розум завжди знайде засоби діяти, й Ізабелла зробила так хитро, що перш ніж військо рушило в похід, Квентін Дорвард одержав листа графині Амеліни з припискою: «Той, хто не злякався герба Дюнуа, коли він прикрашав свого відважного власника, не відступить перед ним і тепер, побачивши його на грудях розбійника і вбивці».

Тисячу разів молодий шотландець вкрив поцілунками й притискав до грудей ці дорогоцінні рядки, які показували йому путь до щастя й слави. Немає чого й казати, що він розсудливо вирішив заховати в глибині своєї душі таку дорогоцінну для нього тайну.

Але він вирішив зробити зовсім інакше з тайною, яку йому виказав Хайреддін щодо вилазки де ла Марка, бо коли б проти неї своєчасно не вжили заходів, вона могла б згубити всю союзницьку армію. Добре розміркувавши, Квентін вирішив переказати цю новину не інакше, як особисто й неодмінно обом государям, розуміючи, як небезпечно було б викрити тайну самому Луї, для якого вона була б надто спокуслива.

Тим часом військо йшло вперед і незабаром досягло льєжського єпископату. Тут бургундська армія, або, принаймні,

---

[1] Сюрко — сорочка, яку одягали поверх кольчуги або панцера.

та частина її, яка складалася з нерегулярних банд грабіжників і дістала від населення назв «шкуродерів», довела своїм поводженням з мешканцями, що цілком заслужила таку почесну назву. Це дуже пошкодило справі герцога Карла: мирні селяни, які, мабуть, і не мали наміру втручатися в цю війну, мусили були взятися за зброю для власної безпеки. Вони дуже утруднювали пересування війська, нападаючи на окремі загони, і, відступаючи перед головним корпусом, дійшли до Льєжа, де приєдналися до повсталих городян, збільшивши цим лави оборонців міста. Навпаки, нечисленне французьке військо, що складалося з добірних солдатів, увесь час з наказу короля додержувало найсуворішої дисципліни. Такого разючого контрасту не міг не помітити Карл, і він почав відчувати певні підозри.

Кінець кінцем, не зустрівши дорогою серйозних перешкод, союзницька армія досягла родючої долини Мааса, що простяглася навколо великого й залюдненого міста Льєжа. Тут союзники впевнилися, що від Шонвальдського замку не залишилося й каменя, і довідалися, що Гійом де ла Марк, якому не можна було відмовити в знанні військової справи, зосередив у місті всі свої сили й уникатиме зустрічі з ворогом поза мурами. Незабаром бургундцям довелося на власному досвіді переконатися, яка небезпечна облога великого й багатолюдного міста, коли мешканці його вирішили відважно оборонятися. Частина бургундського авангарду, побачивши великі проломини в мурах міста, уявила собі, що здобути його зовсім легко, і вдерлася до одного з передмість з криками: «Хай живе Бургундія! Хай живе Бургундія! Все тепер тут наше! Пам'ятатимете Луї де Бурбона!» Але коли солдати кинулися у вузькі вулиці й розсипалися по них, шукаючи здобичі, з міста несподівано вийшов великий загін озброєних громадян, напав на грабіжників і почалася різанина. Де ла Марк скористався навіть проломинами в мурах для того, щоб увійти до передмістя й розбити супротивника, напавши на нього з фронту й з обох флангів. Приголомшені несподіваною й навальною відсіччю, бургундці майже не оборонялися. Коли звістка про це дійшла

до герцога Карла, він страшенно розгнівався і не погодився на пропозицію Луї послати до передмістя французів на допомогу бургундському авангардові. Він вирішив сам іти на чолі своєї гвардії на визвіл. Але д'Емберкурові й Кревкеру пощастило умовити його доручити цю справу їм. Два знамениті полководці негайно вирушили до міста, йдучи з двох протилежних боків, і незабаром, відтіснивши льєжців, визволили свій авангард, який втратив крім полонених вісімсот чоловік убитих і поранених. А втім, полонених виявилося не так уже багато: д'Емберкурові пощастило визволити більшість їх і захопити передмістя, де він негайно розставив вартових вздовж міських мурів. Ґрунт тут був кам'янистий і через те перед містом не було рова, а ворота виходили просто в передмістя. Близько від них у мурах були великі проломини, пробиті під час Сен-Тронського бою з наказу герцога Карла. Тепер їх тільки нашвидку забарикадували повсталі городяни. Як ворота, так і проломини були досить зручні для вилазок, тому д'Емберкур наказав поставити проти них по дві кулеврини[1] й повернувся до війська.

Він побачив бургундське військо в цілковитому безладді. Річ у тому, що головний корпус і ар'єргард численної армії герцога продовжували йти вперед і, коли розбитий авангард почав тікати, втікачі наткнулися на передові частини і зчинили в лавах велике замішання. Відсутність д'Емберкура, що виконував обов'язки генерал-квартирмейстера, ще посилила безладдя. Крім того, настала вже темна безмісячна ніч, пішов дощ, а ґрунт був багнистий, і скрізь порізаний каналами. Важко собі уявити, який хаос панував у бургундських частинах, де начальники не могли знайти своїх солдатів, а солдати марно шукали своїх командирів і прапори. Кожний шукав собі притулку, де тільки міг. Поранені і виснажені втікачі даремно благали допомоги, а ті, що були

---

[1] Кулеврина — найстаровинніший вид вогнепальної зброї — «пищаль». Гармата з дуже довгим і вузьким дулом, яку вживали, починаючи від XIV ст. За часів Луї XI артилерія вже відігравала значну роль у військовій тактиці.

в ар'єргарді, не знаючи про поразку, поспішали вперед, щоб взяти участь у грабуванні міста.

Повернувшись, д'Емберкур побачив, що йому припало на долю виконати важке завдання. Воно, як виявилося, було ще важче через несправедливі докори Карла, який не хотів зважати ні на що. Нарешті, пощастило здобути якусь позаміську віллу, що належала багатому льєжському городянинові, і вигнати звідти мешканців, щоб відвести приміщення герцогові і його почету.

Д'Емберкур і Кревкер наказали поставити перед цим будинком почесну варту з сорока чоловік, яка, зруйнувавши надвірні будівлі, розпалила велике вогнище. Ліворуч від цієї вілли, поміж нею і передмістям, був другий будинок, оточений двором і садом. Тут французький король розташувався з своєю головною квартирою. Сам він ніколи не претендував на знання військової справи і вважав себе воїном лише наскільки йому дозволяли незвичайний розум і байдужість до небезпеки. Він, як ніхто, умів добирати людей і знав, коли і в чому можна на них покластися. Отже, цей другий будинок був призначений для самого Луї і його рицарів, а шотландська гвардія розташувалася по надвірних будівлях, які захищали людей від дощу. Решта пішли до саду.

Дюнуа і Крофордові з допомогою кількох старих воїнів, серед яких Балафре визначався своїм завзяттям, пощастило, засипавши рови, зруйнувавши мури і проломивши паркани, влаштувати вільне сполучення між усіма частинами війська на випадок нічної тривоги. Тим часом Луї вважав за необхідне піти до головної квартири герцога Бургундського, щоб довідатися про дальший план кампанії і про те, чого саме бажає Карл від французького війська. Прибуття короля стало за привід до скликання військової наради, про яку Карл напевне і не згадав би.

Саме тут Квентін Дорвард і зажадав, щоб його допустили до обох государів, посилаючись на те, що він має переказати їм якусь дуже важливу тайну. Йому пощастило домогтися цього, і яке ж було здивовання Луї, коли він вислухав корот-

ке, але цілком докладне оповідання Квентіна про намір де ла Марка зробити вилазку і напасти на обложників під французькими прапорами й у вигляді французьких солдатів. Певна річ, Луї було б далеко приємніш вислухати це важливе повідомлення самому, але тепер йому лишалося тільки зауважити, що «правдиве чи неправдиве це повідомлення, воно, в усякому разі, варте особливої уваги».

— Зовсім ні, — заперечив герцог недбало, — коли б такий план справді був, я б довідався про нього не від шотландського лучника!

— Що б там не було, — відповів Луї, — прошу вас, любий кузене, і ваших начальників пам'ятати, що я, на всяк випадок, накажу моїм воїнам перев'язати собі руки білими шарфами. Дюнуа, подбайте, щоб це було виконано! Звичайно, — додав він, — коли наш вельмишановний кузен і головнокомандувач не має нічого проти цього.

— Звичайно, нічого не маю, — сказав герцог, — якщо тільки французькі рицарі не боятимуться дістати надалі прозвища рицарів «жіночого рукава».

— Авжеж, це прозвище цілком прийнятне, — зауважив Ле Глор'є, — коли взяти до уваги, що нагородою за відвагу призначена жінка.

— Добре сказано, ваша мудрість, — відповів Луї. — На добраніч, кузене, я піду озброюватися. До речі, що б ви сказали, коли б я своєю рукою завоював графиню?

— Вашій величності довелося б тоді стати справжнім фламандцем, — відповів герцог, змінившися на лиці.

— Я не можу, — відповів Луї тоном найщирішого довір'я, — бути більшим фламандцем, ніж я є. Я тільки не знаю, любий кузене, як мені впевнити вас у цьому.

Герцог відповів королю тільки побажанням доброї ночі таким голосом, що нагадував форкання полохливого коня, якого заспокоює їздець, перш ніж сісти на нього.

— Я можу вибачити йому все його лицемірство, коли б тільки він не вважав мене за дурня, який може повірити його словам, — сказав герцог Кревкерові, коли король вийшов.

Тим часом Луї, повернувшись, покликав до себе на нараду Олів'є.

— Чорт забирай, — сказав він, — яка це була невибачлива дурість доповісти про план вилазки чесного де ла Марка в присутності Карла, Кревкера і всієї їхньої компанії, замість того, щоб переказати його потай мені. Тоді, принаймні, я міг би ще розважити, що мені робити: чи підтримати, чи стати на перешкоді йому.

— Ні, так краще, сір, — сказав Олів'є. — Тепер у вашому почеті багато осіб, які вважали б за безчестя зрадити герцога Бургундського і стати спільниками де ла Марка.

— Ти маєш рацію, Олів'є. На світі чимало є таких дурнів, а ми не маємо тепер часу заспокоїти їхню совість золотом. Ми мусимо бути чесними людьми, Олів'є, і добрими спільниками Бургундії, принаймні, на цю ніч. Згодом ми матимемо змогу відігратися. Іди скажи, щоб ніхто не знімав зброї і щоб, коли треба буде, стріляли на тих, хто кричатиме «Франція» і «Сен-Дені», з такою ж певністю, немовби вони кричали «пекло» й «сатана». Я сам спатиму в панцері. Перекажи Крофордові, щоб він поставив Квентіна Дорварда на передовій лінії вартових, найближче до міста. Нехай він перший використає всі ті вигоди, які може дати йому ця вилазка. Але, головне, подбай, щоб Марціо Галеотті мав усе необхідне. Нехай він залишається в ар'єргарді в найбезпечнішому місці: він надто сміливий і — от ще дурень — бажає бути разом і воїном і філософом. Дивися ж, щоб усе було гаразд. На добраніч! Нехай пресвята діва Клерійська і святий Мартін Турський пошлють нам добрі сни.

Розділ XXXVII

ВИЛАЗКА

Мертва тиша незабаром запанувала над усім великим військом, що отаборилося перед Льєжем. Деякий час перекликання солдатів, які шукали прапори своїх загонів, щоб приєднатися до товаришів, лунало немов гавкання заблудлих собак, що шукають хазяїна. Але, нарешті, стомлені подіями пережитого дня, воїни розташовувалися під першим-ліпшим

захистом, а дехто падав просто на землю біля мурів, під парканами, аби тільки діждати ранку — ранку, якого багато з них могли й не побачити. Міцний сон спустився на всіх, крім тих, які, не зважаючи на втому, мусили вартувати перед помешканнями короля й герцога.

Квентін Дорвард теж не спав. Свідомість того, що тільки він знав прикмети, як пізнати де ла Марка в запалі бою, спогади про ту, яка повідомила його про це, думка про найнебезпечніший іспит в його житті — все це прогнало від нього всяке бажання спати. Поставлений з особливого наказу короля на передовій позиції між французьким військом і містом, він напружував зір і слух, щоб уловити найменший звук або рух в обложеному місті. Але великі міські годинники на баштах пробили три години після півночі, а навколо було тихо, як у могилі.

Нарешті, коли Квентін уже вирішив, що напад відкладений до світанку, й радів, що тоді буде легше пізнати «смугу на лівому боці щита» поперек французьких лілій Орлеанського дому, йому здалося, що він чує якийсь шум у місті. Він прислухався — шум тривав, але був такий невиразний, що його можна було б вважати і за шелест листя в далекому гаю і за дзюрчання струмка після недавнього дощу.

Квентін не наважився одразу подати сигнал тривоги. Але коли шум посилився і, здавалося, почав наближатися до його поста й до передмістя, Квентін якомога тихше відбіг назад і покликав свого дядька, що командував невеликим загоном лучників. За хвилину всі були на ногах. Ще через хвилину лорд Крофорд став на чолі загону й, пославши одного лучника розбудити короля та його почет, наказав своїм людям відступити за сторожові огнища, щоб їх не можна було побачити в освітленому місці. Шум, який, здавалося, все наближався, раптом ущух, але вони почули далеке тупання ніг великого загону, що йшов до передмістя.

— Ледачі бургундці заснули на своїх постах, — пошепки сказав Крофорд. — Біжи до передмістя, Кеннінгем, і збуди цих дурних волів.

— Ідіть в обхід, — сказав Дорвард, — бо коли я справді чув тупіт людей, то між нами й передмістям ціле військо.

— Добре сказано, Квентін, мій бравий вояче, — зауважив Крофорд. — З тебе добрий буде солдат. Мабуть, вони зупинилися, чекаючи, поки вийдуть інші. Хотів би я знати, де вони зараз.

— Я підповзу ближче до них, пане мій, — сказав Квентін, — постараюсь дізнатись про це.

— Так і зроби, дитино моя, в тебе гострий зір і слух, і бажання є. Але пильнуй, я не хочу тебе погубити ні за що.

Квентін з аркебузом напоготові поплазував уперед полем, яке він старанно роздивився напередодні. Він посувався вперед аж доки не впевнився, що прямо перед ним, між квартирою короля і передмістям, стоїть великий ворожий загін, а попереду, зовсім близько до першого, другий, менший. Молодий шотландець чув навіть, як люди перешіптувалися, немов радячись, що їм далі робити. Нарешті, від передового загону відокремилось кілька чоловік, мабуть, для розвідки і пішли прямо на нього. Побачивши, що йому неможливо відійти непомітно, Квентін голосно гукнув:

— Хто йде?

— Хай живе Льє... Льє... чи то пак Франція, — відповів чийсь голос.

В ту ж мить Квентін вистрілив. Почувся зойк, хтось упав, і Квентін під градом пострілів, скерованих у ніч навмання, кинувся до своїх.

— Чудово виконав доручення, мій бравий хлопче, — похвалив Крофорд. — Ну, молодці, відступайте у двір головної квартири. Ворог занадто сильний, щоб зустрітися з ним у відкритому полі.

Шотландці відступили до королівської квартири, де все вже було в цілковитому порядку, а сам король сідав на коня.

— Куди ви, государю? — спитав Крофорд. — Вам безпечніш залишатися тут зі своїми відданими воїнами.

— Ні, не так, — сказав Луї, — мені треба негайно їхати до герцога. Він мусить бути певний нашої вірності в цю критичну хвилину, інакше проти нас стануть і льєжці і бургундці.

І, скочивши на коня, він доручив Дюнуа командувати фран-

цузьким військом поза мурами вілли, а Крофордові командувати лучниками й іншими воїнами, призначеними обороняти саму віллу й сад. Потім він наказав підвезти чотири фальконети, тобто легкі польові гармати, які залишили за півльє в тилу, і укріпитися на своїх позиціях, але аж ніяк не наступати. Віддавши такі накази, король рушив із своїм маленьким ескортом до штаб-квартири герцога.

Дорвард, з наказу короля, супроводив його до квартири герцога. Вони застали Карла в несамовитому гніві, який майже позбавив його змоги виконувати обов'язки головнокомандувача. А тим часом це саме зараз було дуже потрібне: крім того, що на лівому флангу, в передмісті, почався запеклий бій, а в центрі ворог напав на королівську квартиру, третя колона льєжців, ще більша за обидві перші, пройшла невідомими стежками через поля й виноградники й ударила на правий фланг бургундської армії. Бургундці, перелякані криками «Хай живе Франція» й «Дені-Монжуа», що приєднувалися до криків «Льєж» і «Червоний Вепр», і гадаючи вже, що французи зрадили їх, чинили дуже слабий опір. Тим часом герцог з піною на губах, лаючись і проклинаючи свого сюзерена і всіх його прибічників, наказував стріляти на всіх французів — чорних чи білих, — натякаючи цим на білі пов'язки, якими прикрасилися солдати Луї.

Прибуття короля в супроводі Балафре, Квентіна й десятка шотландських лучників відновило довір'я герцога Бургундського до Франції. Д'Емберкур, Кревкер та інші бургундські полководці, чиї імена були уславлені на полях бою, кинулися в сутичку, і поки одні командири поспішали підвести нові частини війська, інші бігли на передові позиції відновити там порядок і дисципліну. І тимчасом як сам герцог бився поруч з солдатами, рубаючи ворогів у перших лавах, бойовий порядок поступово відновився так, що можна було застосувати артилерію, яка послабила сили льєжців. З свого боку, Луї виявив себе, як спокійний і розважливий командувач, так що навіть бургундські начальники охоче корилися його наказам.

Поле бою являло собою жахливе видовище. Ліворуч —

запалене передмістя, де змагалися за володіння цими руїнами льєжці з бургундцями. В центрі — французьке військо, атаковане численним ворогом, підтримувало такий безперебійний вогонь, що на позаміській віллі було ясно, як вдень. Праворуч успіх бою був сумнівний: то бунтівники, то бургундці перемагали, залежно від того, звідки підходила підмога — чи з міста, чи з ар'єргарду бургундської армії. Бій тривав три години, коли, нарешті, почало розвиднюватися — настав світанок, якого так нетерпляче чекали бургундці. Ворог став, очевидно, слабнути, і з того боку, де була розташована позаміська вілла, розлігся гарматний залп.

— Нарешті таки прибули фальконети! — сказав король. — Позаміська вілла уже в безпеці, благословення пресвятій діві! Скажіть від мене Дюнуа, — додав він, звертаючись до Балафре й Квентіна, — щоб він вів своє військо на правий фланг, — все, крім невеликого загону, необхідного для оборони вілли, і постарався б відрізати цих безтямних льєжців від їхнього міста.

Дядько з племінником побігли до Дюнуа й Крофорда, яким уже набридло очікувати і які з захватом вислухали наказ короля. За хвилину після того, на чолі двохсот молодих рицарів з усім їхнім почетом і зброєносцями і з великою частиною шотландської гвардії, вони рушили вперед через поле, засіяне вбитими й пораненими, підходячи до правого флангу бургундської армії. Світанок дав змогу побачити, що з міста вийшла нова підмога.

— Присягаюся небом! — сказав старий Крофорд, звертаючись до Дюнуа, — коли б я не був певний того, що ти тут їдеш поруч зі мною, я гадав би, що то ти там, серед цих розбійників і вбивць, командуєш, розмахуючи палицею... Тільки там ти, здається, трохи вищий, ніж тут, біля мене. Чи певний ти того, що там не твій привид або двійник, як кажуть фламандці?

— Мій двійник! — вигукнув Дюнуа. — Я не знаю, про що ви кажете. Але той негідник, який наважився прикрасити свій шолом і щит моїми гербами, зараз буде покараний за таке зухвальство!

— Ім'ям усього святого й благородного, пане мій, дозвольте мені помститися за вас! — сказав Квентін.

— Тобі, юначе? — здивувався Дюнуа. — Немає чого й казати, твоє прохання досить скромне. Ні, такі справи не припускають заступництва. — І, повернувшись в сідлі, він закликав до себе французів: — Французькі дворяни і рицарі, шикуйтеся в лави, списи напереваги! Прокладаймо путь крізь лави льєжських і арденських свиней, які наважилися одягти наше старовинне спорядження!

Воїни відповіли йому голосним криком: «За Дюнуа, за Дюнуа! Хай живе хоробрий Дюнуа! Орлеан на визвіл!» — і помчалися за своїм відважним вождем на ворога. Але вороги зовсім не були боягузи. Великий загін, атакований французами, складався з самої піхоти. Присунувши списи до ноги й виставивши їх наперед, перший ряд став на одне коліно, другий злегка нахилився, а третій висунув списи над головами товаришів так, що вся маса в цілому скидалася на залізного їжака.

Тільки небагатьом пощастило прорватися крізь цей залізний частокіл, і серед цих небагатьох був Дюнуа. Пришпоривши коня, він примусив благородну тварину стрибнути на дванадцять п'є заввишки й, опинившись серед ворожих лав, кинувся до зухвалого самозванця. Велике було його здивовання, коли він побачив Квентіна, який бився поруч з ним. Молодість, надзвичайна відвага і непохитна рішучість перемогти або померти примусили юнака стати поруч з найкращим рицарем Європи, яким справедливо на той час вважали Дюнуа.

Їхні списи скоро поламалися на тріски, але ландскнехти не могли витримати ударів важких мечів, тимчасом як закуті в залізо коні й вершники не постраждали від ворожих списів. Саме коли Дюнуа і Дорвард намагалися пробитися вперед до того місця, де воїн з самовільно присвоєним гербом Орлеанів порядкував, як відважний і досвідчений командир, Дюнуа раптом побачив трохи осторонь кабанячу голову й ікла — звичайне вбрання де ла Марка.

— Ти заслужив честь заступитися за герб Орлеанів! —

гукнув він Квентінові. — Я доручаю тобі цю справу. Балафре, допоможи племінникові ! Але нехай ніхто не заважає Дюнуа в його полюванні на Арденського Вепра!

Немає чого й казати, як зрадів Квентін, почувши таку пропозицію, і обидва кинулись прокладати собі путь, кожен до своєї мети. За тим і за другим пішло по кілька вершників з тих, які були здатні триматися поруч з ними.

Але на той час колона, що їй на підмогу ішов де ла Марк, втратила всі ті переваги, які їй пощастило здобути протягом ночі. Після світанку в лавах бургундців поновився порядок. Бунтівники були відкинуті, почали тікати і набігли на товаришів, в яких точилася сутичка з французами. Тепер поле бою являло собою суцільне безладдя. Хто ще бився, хто тікав, хто переслідував утікачів, і ввесь цей живий потік котився до міста, вливаючись в широку, незамуровану проломину, звідки була зроблена вилазка.

Квентін докладав надлюдських зусиль, щоб досягти де ла Марка в цьому загальному безладді й не спускати його з очей. Оточений добірним загоном ландскнехтів, двійник Дюнуа намагався зупинити втікачів й заохотити їх до нового бою. Луї Лезлі з кількома товаришами не відставав від Квентіна. Нарешті, вже біля самої проломини де ла Маркові пощастило на хвилину затримати втікачів і відкинути назад перші лави переслідувачів. Він був озброєний залізною палицею і від голови до ніг забризканий кров'ю так, що навіть важко було побачити на його щиті малюнок герба Дюнуа.

Тепер Квентін міг легше наблизитися до де ла Марка, бо зайнята Арденським Вепром висока позиція й розмахування його страшної палиці злякало більшість тих, які нападали на нього. Але Квентін скочив з коня біля самої проломини й, залишивши напризволяще благородну тварину, кинувся вперед, щоб зіткнутися з Арденським Вепром.

Де ла Марк, немов догадавшись про його намір, з піднятою палицею повернувся до нього. Ще хвилина і вони б почали свій страшний бій, але раптом гучні крики перемоги сповістили, що бургундці вже вдерлися до міста з проти-

лежного боку й зайшли в тил оборонцям проломини. Зібравши навколо себе товаришів, де ла Марк покинув небезпечну тепер позицію й почав відступати до тієї частини міста, звідки можна було б переїхати через Маас. Щільно зімкнувшись навколо нього, лави його ландскнехтів складали цілий загін прекрасно дисциплінованих солдатів, які ніколи не милували нікого й самі не просили собі помилування. Вони йшли в надзвичайному порядку, так що перші лави, які розтяглися на всю ширину вулиці, зупинялись час від часу, щоб відкинути переслідувачів, з яких багато почали грабувати найближчі будинки.

Цілком можливо, що де ла Маркові, який одяг чуже спорядження, і пощастило б утекти, коли б за ним не бігли Квентін, його дядько й кілька їхніх товаришів. Як тільки ландскнехти зупинялися, поміж ними й лучниками починався бій, і кожного разу Квентін намагався прокласти шлях до де ла Марка. Але Арденський Вепр, який тепер уже вирішив відступати, очевидно, уникав зустрічі з молодим шотландцем.

Тим часом на вулицях коїлося щось жахливе. З усіх боків чути було ридання жінок, стогін і зойки переляканих мешканців, які тепер зазнали на собі усієї розгнузданості найманого війська.

Саме в ту хвилину, коли Гійом де ла Марк, відступаючи серед цих страхіть, опинився біля дверей невеликої церкви, розляглися нові крики: «Хай живе Франція! Хай живе Франція! Хай живе Бургундія! Бургундія!» Крики чути було з протилежного кінця вузької вулиці, і ландскнехти зрозуміли, що їм відрізаний шлях до відступу.

— Конрад, — гукнув де ла Марк, — забирай усіх людей, кинься на тих молодців і намагайся пробитися крізь них. Мені прийшов кінець, Вепра спіймали! Але я ще почуваю в собі досить сил, щоб послати в пекло кількох шотландських волоцюг!

Конрад з невеликим загоном ландскнехтів кинувся на протилежний кінець вулиці, сподіваючись пробитися крізь лави ворогів. Біля де ла Марка лишилося не більш, як шість одчайдушних вояк, що вирішили померти разом з своїм

ватажком. Вони опинилися перед лучниками, яких навряд чи було більше за них.

— Хай живе Вепр! — вигукнув відважний розбійник, розмахуючи палицею. — Гей, шотландські дворяни, хто з вас бажає здобути собі графську корону? Хто битиметься з Арденським Вепром? Невже ти бажаєш, юначе? Але, як і всяку нагороду, її треба спершу заслужити.

Квентін майже не міг почути цих слів, бо голос під спущеним забралом звучав глухо, але він не помилився в значенні жестів, які супроводили їх. Ледве він встиг гукнути своєму дядькові й товаришам, щоб вони дали йому дорогу, як де ла Марк, немов тигр, одним стрибком кинувся на нього з піднятою палицею, розрахувавши стрибок так, щоб посилити удар всією вагою свого тіла. Але спритний шотландець відскочив убік від страшної палиці, яка напевне розтрощила б йому голову.

Ще хвилина, і вони зіткнулися, як вовк з вовкодавом. Товариші стояли навколо, спостерігаючи боротьбу, але ніхто не наважився взяти в ній участь, бо Балафре голосно заявив, що бажає для свого племінника чесного поєдинку і що коли б його супротивник був сильний, як сам Уолліс[1], то й тоді він не боявся б за нього.

І, справді, юнак виправдав довір'я досвідченого воїна. Не зважаючи на те, що удари розлюченого розбійника падали з силою ударів молота по ковадлу, гнучкість молодого шотландця допомагала йому ухилятися від них, і він спритно орудував мечем. Незабаром де ла Марк почав, очевидно, знемагати, а місце, на якому він стояв, перетворилося на криваву калюжу. Проте, Арденський Вепр продовжував битися з непослабною відвагою й енергією, і невідомо ще, хто з них переміг би, коли б якийсь жіночий голос не гукнув Квентіна на ймення.

---

[1] Уолліс Вільєм 1297 року став на чолі повстання шотландців проти англійського панування. 1305 року через зраду потрапив до рук англійців і був страчений. Національний герой шотландців, уславлений у численних піснях і оспіваний шотландськими поетами.

— Рятуйте, рятуйте, ім'ям пресвятої діви! — кричала дівчина. Квентін обернувся і побачив Гертруду Павійон. З неї було зірвано покривало і якийсь французький солдат тяг її за собою. За хвилину до того французи вдерлися в церкву, де сховалися льєжські жінки, й кинулися витягати їх звідти, як свою військову здобич.

— Зачекай мене хвилину, — гукнув Квентін, звертаючись до де ла Марка, й кинувся рятувати свою добродійницю, яка опинилася в такій скруті.

— Ну, я нікого не чекаю! — сказав де ла Марк, розмахуючи палицею, і почав відступати, очевидно, дуже задоволений тим, що позбавився такого небезпечного супротивника.

— Але мене ти почекаєш! — заперечив Балафре. — Я не припущу, щоб мій племінник пошився в дурні! — І, сказавши це, він кинувся на де ла Марка з своїм дворучним мечем.

Тим часом Квентін упевнився, що визволити Гертруду було зовсім не легко. Солдат, який полонив її, рішуче не хотів відмовитися від своєї здобичі, а коли Квентін з допомогою кількох своїх земляків, нарешті, визволив Гертруду, то він опинився з нею на порожній вулиці. Щаслива нагода подолати Арденського Вепра зникла. Забувши за безпорадне становище своєї супутниці, Квентін, як хорт за оленем, кинувся був за Арденським Вепром, але Гертруда почала благати його:

— Ім'ям вашої матері, згляньтеся на мене, не покидайте мене! Коли ви чесна людина, обороніть мене й доведіть до дому мого батька, де колись ви з графинею Ізабеллою знайшли собі притулок! Заради неї, не покидайте мене!

Це було благання, проти якого не можна було встояти. Квентін уже сказав «прости» всім надіям, які за хвилину до того, здавалося, були такі близькі до здійснення. Він повів Гертруду до дому Павійона і з'явився саме вчасно, щоб урятувати як будинок, так і самого синдика від розлючених солдатів.

Тим часом король Луї і герцог Бургундський в'їжджали до міста верхи через одну з проломин. Обидва вони були в

повному бойовому спорядженні, але герцог був увесь забризканий кров'ю й шалено підганяв коня, тоді як Луї їхав урочистим алюром, мов на чолі пишної процесії. Вони негайно послали гінців з наказом припинити грабування міста й зібрати військо, розпорошене по вулицях. Самі вони повернулися до собору захистити вельможних городян, що шукали собі там притулку, й відправити урочисту обідню, після якої мали скликати військову раду.

Намагаючись, як і інші командири, зібрати своїх людей, лорд Крофорд на розі однієї з вулиць, що вели до Мааса, зустрів Балафре. Він спокійнісінько прямував до річки, тримаючи в руці за кучері людську голову з такою байдужістю, як мисливець тримав вбиту ним дичину.

— Гей, Луї! — гукнув на нього командир. — Що ти там робиш з цим падлом?

— Це все, що залишилося від роботи мого племінника, яку він добре почав і майже вже закінчив, і до якої я тільки приклав руку, — сказав Балафре. — Це був добрий парубок, якого я доколов і який просив мене жбурнути його голову в Маас. Бувають такі чудні примхи в людей, коли Стара Кістлява схопить їх за горло. Але Стара Кістлява танцюватиме з усіма нами свого часу.

— І ти маєш намір кинути його голову в Маас? — спитав Крофорд, пильно придивляючись до жахливого трофея.

— Авжеж, маю такий намір, — сказав Луї Лезлі. — Коли відмовити померлому в його проханні, то його дух переслідуватиме того, хто відмовив, а я люблю здорово спати вночі.

— Ну, тоді доведеться тобі зазнайомитися з цим духом, — зауважив Крофорд, — бо, присягаюся душею моєю, ця мертва голова коштує далеко дорожче, ніж ти гадаєш. Іди за мною, ні слова більш!

— Ну, власне, щодо цього, — сказав Балафре, — то я йому нічого не обіцяв, бо я відтяв голову, коли язик промимрив це. А якщо я не злякався його живого, то, присягаюся святим Мартіном Турським, я не більш злякаюся його мертвого. Крім того, мій кум, веселий чернець монастиря святого Мартіна, позичить мені горщик святої води.

Коли в льєжському соборі відправили урочисту обідню і в місті відновилася відносна тиша, Луї і Карл, оточені рицарями, забажали вислухати повідомлення про подвиги бійців і розподілити серед них нагороди. Спершу вислухали тих, хто претендував одержати найвищу нагороду: графство де Круа і його прекрасну власницю. Велике було здивовання суддів, коли претендентів з'явилася ціла юрба і всі вони були певні того, що мають з собою речеві докази. Здавалося, в усьому цьому крилася якась нез'ясована тайна. Кревкер показав кабанячу шкіру таку, як звичайно носив де ла Марк. Дюнуа приніс розколений щит з гербом Арденського Вепра. Було й чимало інших, які були певні, що вони перемогли вбивцю єпископа.

Між претендентами почалися суперечки, і Карл уже розкаювався, що дав таку нерозсудливу обіцянку, коли раптом Крофорд, ведучи за собою Балафре, пробився крізь натовп. Незграбний шотландець, розгублений і збентежений цією подією, плентався за своїм командиром, як дворняжка, яку тягне на мотузі її хазяїн.

— Геть усі з вашими копитами, шкурами і розмальованим залізом! — вигукнув Крофорд. — Тільки той, хто справді вбив Вепра, може показати його ікла!

Сказавши це, він жбурнув на підлогу скривавлену голову, яку легко було визнати за голову де ла Марка через характерні щелепи, що скидалися на щелепи справжнього вепра. Всі присутні одразу пізнали цю голову.

— Крофорд, — сказав Луї, тимчасом як Карл, похмурившись, сидів мовчки. — Сподіваюся, що це один з моїх вірних шотландців завоював собі нагороду?

— Це Луї Лезлі, сір, якого ми звемо Балафре, — відповів старий воїн.

— Але чи дворянин він? — спитав герцог. — Чи благородної він крові? Бо інакше ми не можемо виконати нашої обіцянки.

— Він, треба сказати, досить незграбне опудало, — сказав Крофорд, дивлячись на велику розгублену й незграбну постать лучника. — Але я можу ручитися, що він походить

від благородних Роудзів, а вони такі самі благородні, як найкращі родини Франції й Бургундії.

— Ну, тоді справа вирішена, — сказав герцог, — і найпрекрасніша, найбагатша наслідниця Бургундії мусить бути жінкою грубого найманого солдата, або померти в монастирі. А вона єдина дочка нашого вірного Рено де Круа! Я був надто нерозсудливий...

І смуток вкрив чоло герцога на здивовання його рицарів, які не звикли бачити, щоб він шкодував за тим, що вирішив раніше.

— Зачекайте хвилину, — сказав лорд Крофорд. — Це, мабуть, не так уже погано, як гадає ваша високість. Вислухайте, принаймні, що скаже оцей кавалер. Ну, що ти бажаєш сказати, чоловіче? Ну, жвавіш, чорт тебе забирай! — додав він, звертаючись до Балафре.

Але цей грубуватий воїн хоч і міг так-сяк розмовляти французького мовою, тепер зовсім не спромігся викласти свої думки перед таким блискучим зібранням. Ставши боком до государів, він тільки зареготав хрипким сміхом, з якоюсь жахливою гримасою на обличчі, й вимовив щось подібне до «Сондерс Саплджо».

— Коли завгодно вашій величності й вашій високості, — сказав Крофорд, — я можу висловитися за мого земляка і старого товариша. На його батьківщині один ясновидець провіщав йому, що щастя його родини залежатиме від шлюбу. Але, як він тепер уже не може, от як і я, відмовитися від свого похідного життя і взагалі почував би себе негаразд у графському замку, то він вирішив послухати моєї поради й відмовитися від своїх прав на користь того, хто, власне, і є справжнім переможцем Арденського Вепра, а саме на користь свого племінника, сина його сестри.

— Я можу посвідчити, що цей юнак досить розсудливий і справний у виконанні своїх службових обов'язків, — додав король Луї. — Коли б не його розсудливість і пильність, то ми б пропали, адже це він попередив нас про нічну вилазку.

— Тоді я мушу нагородити його ще з свого боку, — сказав Карл, — бо раніш взяв під сумнів його правдивість.

— А я можу бути свідком його хоробрості як воїна, — зауважив Дюнуа.

— Але, — втрутився Кревкер, — хоч дядько й може бути шотландським дворянчиком, це ще не значить, що його племінник також належить до дворянського стану.

— Він з дому Дорвардів, — сказав Крофорд, — він нащадок Аллена Дорварда, який був лордом сенешалем Шотландії.

— Ну, коли мова йде за Дорварда, — сказав Кревкер, — я не заперечуватиму. Фортуна надто рішуче висловилася на його користь, щоб я міг боротися з примхами цієї високої дами. Але дивно, як ці шотландці від лорда до стайничого заступаються один за одного.

— Горяни — всі за одного, один за всіх, — відповів лорд Крофорд, сміючись з засмучення гордого бургундця.

— Ми мусимо ще спитати, — задумливо сказав Карл, — як ставиться прекрасна графиня до цього щасливого авантюрника.

— Присягаюся святою обіднею! — сказав Кревкер. — У мене багато підстав гадати, що на цей раз вона залюбки коритиметься волі вашої високості не так, як минулого разу. Але чого нам дивуватися, що на долю цього юнака випало таке щастя? Адже ж це його твердість і відважність здобули для нього багатство, титул і красу.

Історичні романи «шотландського чародія»

Ім'я Вальтера Скотта відоме в усьому світі. Його романи читають люди різного віку, але в наш час вони стали переважно надбанням юного читача, здаються ніби спеціально для нього написані: захоплюючі, багаті пізнавальним матеріалом, повчальні. В часи Скотта й наступні десятиліття вони сприймалися по-іншому, ними зачитувалися найсерйозніші люди: критики, письменники, історики, філософи, знаходячи в них не лише естетичну насолоду, а й багату поживу для думки, нове вагоме слово в літературі й історії. Кожен новий його роман перекладався на інші мови, газети й журнали були наповнені захопленими відгуками на його твори, в ньому вбачали «великого генія, славу й гордість нашого сторіччя» (В. Бєлінський), а Пушкін назвав його «шотландським чародієм».

І мало хто нині задумується над причинами цього явища, над тим, якими новаторськими були твори Скотта для його сучасників, які незвідані світи й горизонти відкривали вони перед літературою, і не лише англійською. Без перебільшення можна сказати, що Скотт є однією з ключових постатей в літературному процесі XIX ст. Його вплив на літературу різних народів, у тому числі українську, був дуже значним і плідним.

Англомовний письменник Вальтер Скотт був шотландцем за походженням, у Шотландії пройшло його життя, на шотландському ґрунті виникла і розвивалася його творчість. Своїми поетичними творами й особливо романами він зробив свій рідний гірський край, його народ та історію знайомими й близькими людям далеко за межами своєї батьківщини. Тому в першій половині XIX ст. кожна європейська країна чекала свого Вальтера Скотта, який прославить її так само, як Скотт прославив свою Шотландію.

Треба ще сказати, що цей видатний письменник належить і до шотландської, і до англійської літератури, що на Британських островах сприймається як щось само собою зрозуміле. У нас близька йому в цьому плані паралель — Микола Гоголь, який народився й виріс в Україні, а його творчість виростала на ґрунті українського життя, історії, культури; він став також видатним російським письменником, залишаючись разом з тим письменником українським. Однак ця його належність до двох літератур така ж самоочевидна, як і у випадку з Скоттом, в Росії не знаходить розуміння.

Життєвий і творчий шлях. Народився Вальтер Скотт 15 серпня 1771 р. в Едінбурзі, давній столиці Шотландії. Його батько, спадковий баронет, був відомим адвокатом, мати теж походила із старовинного роду, а її батько був професором медицини. Багатою родина не була, але й нестатків не знала. Майбутній письменник отримав гарну освіту, ще в дитинстві оволодів кількома мовами — латиною, французькою, італійською, а згодом і німецькою. Вчився він легко, багато читав, особливо захоплювався поезією та історією. Палка уява хлопця перетворювала сухі факти на яскраві картини, що легко запам'ятовуються; це робило науку цікавою і навіть захоплюючою. Так за зізнанням Скотта він опановував історію, і такою вона постане пізніше в його творах.

Батьки часто відправляли сина в гори задля зміцнення здоров'я. Справа в тім, що Скотт ще немовлям перехворів на поліомієліт, через що накульгував усе життя; на щастя, інших наслідків хвороба не лишила, і сучасники згадують його як людину, чия огрядна фігура пашіла силою і здоров'ям. Суворі скелясті гори, стрімкі потоки та водоспади, мальовничі долини й пагорби, руїни середньовічних замків, легенди та повір'я, що їх оточували, живописні у своїй екзотичній архаїчності селяни й пастухи — усе це з дитинства стає істотним складником світу Вальтера Скотта.

Ці мандрівки по Шотландії, аж до її найвіддаленіших гірських куточків, продовжувалися й пізніше, коли Скотт, закінчивши 1792 р. правничий факультет Едінбурзького університету, працює адвокатом, а згодом шеріфом одного з округів; це вимагало постійних інспекційних поїздок, які він здійснював верхи. Обов'язки шеріфа він сумлінно виконував до кінця життя, навіть коли став всесвітньовідомим письменником. У зрілому віці відбувалося дедалі глибше усвідомлення пізнавальної та естетичної цінності того, що відкривала йому рідна країна, її природа і люди, сучасність і старовина. Водночас все це

ставало невичерпним джерелом його творчості, яка органічно виростала на цьому ґрунті.

Цікаво ще зазначити, що мандруючи по Шотландії, Скотт у лічені години переносився не тільки в різні її регіони, а й у різні суспільно-історичні світи. Тогочасна Шотландія була дуже специфічною, можна навіть сказати унікальною країною. Вона поділяється на дві географічні зони: Верхню, або гірську Шотландію, і Нижню, або рівнинну. Цей поділ досить умовний, гірська зона відрізняється від рівнинної лише висотою і стрімкістю гір. Набагато істотніше те, що в цих частинах країни існували різні уклади життя, різні культури, розмовляли в них різними мовами й перебували вони на різних стадіях суспільно-історичного розвитку.

Гірська Шотландія була населена гелами, які жили родами або кланами, спільно володіли угіддями і в своєму життєвому укладі, що відзначався патріархальною простотою, зберігали риси общинного ладу; говорили вони гельською мовою, що належить до кельтських мов і від англійської відрізняється не менше, ніж українська. В Нижній Шотландії з її невисокими горами та пагорбами і широкими долинами височіли рицарські замки й зберігалися залишки феодального ладу, але разом з тим вона швидко втягувалася в орбіту капіталістичного розвитку, який бурхливо відбувався в сусідній Англії. Говорили тут на шотландському діалекті англійської мови, на ньому, зокрема, писав видатний народний поет Шотландії Роберт Бернс.

Отже, на невеликій території Шотландії ще в другій половині XVIII ст. суміщалися три різних уклади життя, три суспільно-історичні формації, що протягом століть європейської історії змінювали одна одну. В тогочасній Шотландії вони розмістилися в просторі, поряд одна з одною, але вони не були нерухомими: новітня формація тіснила попередні, які розпадалися. Для уважного спостерігача це були цінні уроки розуміння історії, прихованих глибинних закономірностей і механізмів її руху. Тож можна сказати, що невипадково саме шотландець Вальтер Скотт став творцем новочасного історичного роману, потреба в якому ставала все нагальнішою у першій половині XIX ст., в добу романтизму.

Та свою творчу діяльність Скотт розпочав не історичними романами, до них проліг довгий, майже двадцятилітній шлях. Розпочав він її наприкінці XVIII ст. перекладами знаменитих творів літератури німецького передромантизму, поеми Г. Бюргера «Ленора» й історичної драми В. Гете «Гец фон Берліхінген», які мали всеєвропейський відгомін. Першою ж публіка-

цією Скотта, що привернула до нього увагу, була тритомна фольклорна збірка «Пісні шотландського кордону» (1802—1803). Її поява була для нього закономірною: мандруючи по Шотландії, він збирав народні пісні, зокрема історичні, балади, перекази, легенди тощо. Цій великій за обсягом збірці притаманна тематична єдність. Це саме пісні шотландського кордону, де кордон — не реалія політичної географії, а скоріше епіко-історичне поняття, смуга землі, де віками Шотландія протистояла Англії, відстоюючи свою свободу, щось близьке до Дикого поля в українській історії та епічній поезії. Від цієї збірки пряма дорога веде не тільки до поетичної творчості Скотта, а й до його історичної романістики.

Для повноти уявлень про особистість і життя Скотта слід ще сказати, що він збирав не тільки духовні скарби минулих часів, а й пам'ятки матеріальної культури. Ще в молоді роки ним була закладена основа славнозвісної колекції старожитностей, яку він поповнював усе життя. Він був визначним знавцем історії і археології, а також завзятим антикваром. Придбавши 1811 р. ділянку землі на березі Твіду, він побудував дім у вигляді середньовічного замку і перетворив його на справжній музей шотландської старовини. У своїх спогадах письменник розповідає, що коли він із сім'єю перебирався в Абботсфорд, багаж складався з 24 возів, завантажених головним чином різними старожитностями: рицарськими обладунками, зброєю, давніми предметами домашнього вжитку і т. д. Відповідно в Абботсфорді він прагнув по можливості дотримуватися середньовічного стилю життя. Та разом з тим він прикуповував навколишні земельні ділянки й налагодив на них прибуткове сільське господарство. Це поєднання закоханості в середньовіччя і пристосованості до умов життя в буржуазному суспільстві характерне для Скотта.

Після «Пісень шотландського кордону» Скотт звертається до поем на історичні й фольклорно-легендарні сюжети, які заповнюють наступний період його творчості (1804—1813). Ці поеми чи принаймні більшість із них мали великий успіх у читачів і поставили його врівень з провідними поетами раннього англійського романтизму — В. Вордсвордом, С. Колриджем, Р. Сауті. Вони поєднують драматичну фабулу з живописними пейзажами й ліричними піснями та відступами в стилі народних балад. Перші поеми «Пісня останнього менестреля» (1805) та «Марміон» (1808) відзначаються яскравим, але дещо декоративним середньовічним колоритом, не чужі їм і ірраціонально-містичні мотиви, притаманні ранньому англійському романтизму. Гірська гельська Шотландія вперше

з'являється в поемі «Діва озера» (1810), поемі «про кохання, магію і війну, що зображає звичаї наших горян» за визначенням автора. Саме ця поема зробила Скотта надзвичайно популярним, на гірських дорогах, що ведуть до озера Лох-Кетрін, місця її дії, з'явилися сотні шанувальників твору; вони, до речі, підказали ідею створення туристських маршрутів за творами письменника, що діють і нині. Але наступні поеми Скотта вже не мали великого успіху: і «Рокбі» (1813), де змальовано образ розчарованого благородного розбійника, і «Володар островів» (1815), де виведено легендарного національного героя Роберта Брюса, який потерпів чотири поразки від англійців, був відлучений від церкви й поставлений поза законом, але врешті-решт переміг і став королем вільної Шотландії. Пізніше, вже наприкінці XIX ст., образ Роберта Брюса захопив Лесю Українку, і вона написала поему про шотландського національного героя.

Уже у сучасників Вальтера Скотта, не кажучи про наступні покоління, його поеми відійшли в тінь романістики. Але не слід на цій підставі їх недооцінювати, забуваючи про те, що вони відіграли принципово важливу роль у формуванні історичної поеми, яка набула великого поширення в літературі романтизму, включаючи й українську; згадаймо хоча б, яке значне місце історичні поеми посідають у творчості Шевченка.

У 1814 р. з'явився без позначення автора перший роман Скотта «Веверлі», який він почав було писати 1805 р., але відклав на невизначений час, зосередившись на поемах і баладах. Успіх роману був незвичайний, і практичний Скотт енергійно його розвиває, публікуючи кожного наступного року один, два або й три нових романи. У наступному 1815 р. вийшов роман «Гай Маннерінг», у 1816 р. — аж три романи: «Антикварій», «Чорний карлик» і «Пуритани» (так умовно передають неперекладену назву твору «Old Mortality»), у 1817 р. — «Роб-Рой», у 1818 р. — «Едінбурзька темниця», у 1819 р. знову три — «Ламермурзька наречена», «Легенда про Монтроза» і «Айвенго», в 1820 — два: «Монастир» і «Абат», і т. д. Інтенсивність творчої праці письменника ще більше зростає в останні роки його життя, після того, як 1825 р. збанкрутувало видавництво, компаньйоном якого він був. Юридично Скотт міг відмовитися від сплачування боргів, але це суперечило його поняттям про честь. На його плечі звалилася величезна частина боргу в 130 тисяч фунтів стерлінгів, яку він прагнув покрити літературними гонорарами. З-під його пера виходять не тільки романи, а й історичні праці, біографії визначних осіб, критичні статті, дитячі книги тощо. Одного із своїх героїв, Сезара Бірото, Баль-

зак назвав «мучеником комерційної чесності», і це визначення можна перенести й на Вальтера Скотта. Непомірне напруження творчої праці підірвало його міцне здоров'я, останні два романи, «Небезпечний замок» і «Граф Роберт Паризький», він писав, будучи тяжко хворим. У 1832 р. Вальтера Скотта не стало, що в різних країнах було сприйнято як велика втрата для європейської культури.

Історичні романи. Вальтер Скотт залишив величезну літературну спадщину, основну частину якої становлять історичні романи. Всього за порівняно недовгий час, з 1814 по 1832 р. ним було написано двадцять шість романів, до яких слід ще додати повісті й оповідання. Такій продуктивності якоюсь мірою сприяв притаманний письменникові «імпровізаційний» стиль творчості, використання розроблених сюжетних ходів, зарисовок, парафразувань, топосів тощо. Особливо цим позначені його пізні романи, в яких знаходимо немало повторень і штампів.

Але в цілому історичні романи Вальтера Скотта мали яскраво виражений новаторський характер, були дійсно новим і вагомим словом у літературі. Самому авторові вони уявлялися як освоєння літературою величезного материка історії. Цю думку поділяли його сучасники не лише на Британських островах, а й в усій Європі.

Вони небезпідставно вважали його творцем жанру історичного роману. Наприклад, відомий російський критик В. Бєлінський твердив, що Вальтер Скотт «створив історичний роман, який до нього не існував». Це не зовсім правильно: історичні романи писали й до Скотта, і в значній кількості. У Франції на початку XIX ст. виходила «Нова універсальна бібліотека романів», до якої входила серія «Історичні романи», що нараховувала десятки томів. Ці романи характеризуються поєднанням романного змісту, що розумівся лише як вимисел, і змісту історичного, що розумівся як розповідь про історичні події та історичних діячів. Але цим романам бракувало органічного поєднання романного й історичного змісту, синтезу роману й історії, вони розшаровуються в структурі творів і з'єднуються лише зовнішніми фабульними зв'язками.

Вальтер Скотт здійснив органічний синтез роману й історії, у нього романний та історичний зміст не лише пов'язуються, а й взаємопроникаються, витворюючи цілісну й завершену жанрову структуру. В цьому синтезі роману й історії, прагнення до якого проявлялися й раніше, полягає чи не головна заслуга письменника перед літературою. Важливо тут нагадати, що, починаючи з античності і до середини XIX ст., історія

вважалася не тільки і не стільки наукою, скільки літературним прозовим жанром. Її зближали з епікою, вбачаючи близькість у тому, що вони є розповідними мистецтвами (не випадково у давніх греків муза Кліо була їх спільною покровителькою), а головну різницю у тому, що історія розповідає про дійсні події і людей, а епіка — про те, чого реально не було, але могло бути за доцільністю і вірогідністю. Як зазначає відомий вчений Б. Реїзов, ця традиція на початку XIX ст. не лишалася в силі, «історія — це все ще література, жанр, близький до епосу й роману, недаремно Гомера вважають першим істориком, а Геродота — Гомером історії». Вчителеві важливо донести до учнів, що в своїх творах Вальтер Скотт здійснював синтез романістики з історією саме в такому її статусі й розумінні.

Але як же конкретно відбувався цей синтез і створювався історичний роман, які основні складники й механізми цього синтезу? Щодо романістики, то за вихідну основу послужив письменникові англійський сімейно-побутовий роман XVIII ст. Г. Філдінга, Т. Смоллета, О. Голдсміта, який досягнув високого рівня у зображенні життя, побуту, звичаїв, ментальності різних прошарків тогочасного суспільства. Названі письменники рельєфно змальовували середовище й характери персонажів, часто в комічному, а то й у сатиричному висвітленні. Але це був світ приватного життя приватних людей, до якого лише іноді долітали притлумлені відзвуки історичних подій. Історія протікала десь поза цим світом, десь збоку або, точніше, зверху, у високих сферах, не позначаючись на ньому. Вона була предметом історіографії, яка мала переважно наративний (розповідний) або наративно-описовий характер.

Вже в першому циклі своїх романів, написаних на сюжети з недавнього минулого рідної Шотландії, Скотт переконливо показав, що приватне життя й історія — не ізольовані світи, як життя особистості, так і всього суспільства підлягає історії, дії її закономірностей та колізій. Ці романи, від «Веверлі» по «Айвенго», називають «шотландським» або «веверлійським циклом». В основних рисах у цих романах була вироблена вальтерскоттівська модель історичного роману, яка лягла в основу європейської історичної романістики першої половини XIX ст. Як правило, будуються вони так: спочатку Скотт, в стилі романістів XVIII ст., малює повсякденне життя в маєтку джентрі (поміщика) чи в буржуазній родині. Але далі в це розмірене життя, занурене в побут, вторгається історія, розігруються історичні події, в які, нерідко всупереч власним намірам і бажанням, втягується головний герой, молодий дворянин чи буржуа, і стає їхнім учасником, що тягне за собою важливі змі-

ни в його житті. Найбільш виразно ця схема проглядає в романі «Веверлі», а також в «Пуританах», «Роб-Рої» та деяких інших. Таким чином розгортаючи твір, Скотт дедалі більше відходить від просвітницького роману XVIII ст., звертається також до ресурсів любовно-авантюрного, пригодницького, готичного романів.

Фабула романів Скотта завжди вигадана, будується вона на перипетіях долі головного героя, який проходить випробування, переживає небезпеки і набуває життєвого досвіду. Але інтригуюча фабула не відсуває на другий план історичні події, бо саме вони становлять стрижень сюжету. На відміну від авторів пригодницьких романів, захоплюючий сюжет не був для Скотта самоціллю. «На якого біса той сюжет, як не для того, щоб залучити до роману багато цікавого», — заявляв він. Залишаючись у своїх творах також істориком, Скотт надавав важливого значення їхній пізнавально-інформаційній наповненості.

Центральними героями в романах Скотта завжди виступають вигадані персонажі. Він послідовно уникав виведення в цій ролі історичних діячів, бо це вимагало показувати їх і в повсякденно-побутовій обстановці, що, вважав письменник, розвіює ореол героїв історії. Вони з'являються на сторінках його романів епізодично, але їх поява багатозначна, вона тягне за собою поворот у ході подій і долі інших персонажів. Робилося це письменником для того, щоб вони поставали в історичному ореолі й сприймалися читачами як уособлення історичних сил та тенденцій.

Вальтер Скотт писав ще в ті часи, коли автор не вважав за потрібне самоусуватися з твору й вдавати, ніби художня реальність сама себе розгортає на очах у читачів. У його романах маємо традиційний тип нарації (розповідання), де високоактивна роль належить автору. Він веде розповідь і постійно втручається в неї, коментує, пояснює, ставить необхідні наголоси і т. д. Нерідко він вдається до посередників — вигаданих оповідачів, видавців тощо, але їхні голоси не розбігаються з авторським. До цього необхідно додати, що авторський час в романах Скотта відділений від сюжетного і розміщений в сучасності; отже, голос автора, сказати б, є голосом дистанційованого коментатора, що розповідає й оцінює зображуване з об'єктивністю людини, що знаходиться на історичній відстані від нього.

Про скоттівську концепцію історії в найзагальніших рисах можна сказати, що він розумів її як поступальний рух людства від варварських форм життя до цивілізованих, від грубих і

жорстоких звичаїв до гуманніших і витончених. На цьому шляху можливі зупинки й навіть відступи, поступ відбувається в умовах протистояння старого й нового, яке, загострюючись, переростає у конфлікти — соціальні, релігійні, національні, політичні тощо. Це переломні моменти історії, і саме на них, як правило, зосереджує увагу письменник. Однак у їхньому зображенні він не бере нічию сторону і ставиться до них з однаковою толерантністю. Адже історична й моральна правота, на його думку, не буває на боці лише однієї із сторін. Поступ у розумінні Скотта — це ніби рівнодіюча різноспрямованих сил, він можливий лише за умови досягнення компромісу між супротивниками. Підтвердження цій думці він знаходив у перебігу англійської революції XVII ст., що завершилася Славною революцією 1688 р., компромісом конфліктуючих сторін. Через сто років, вже за життя Скотта, історія майже повторилася у Франції.

Письменник віддає належне мужності й відданості, з якими певні його герої борються й нерідко гинуть за свої ідеї, але водночас осуджує їх за нетерпимість і фанатизм, що ведуть до кровопролить. Його об'єктивність часто порівнювали з гомерівською. Але вона зовсім не свідчить про відсутність авторської позиції. Один з головних критеріїв, за якими Скотт судить своїх героїв, — це їхня відповідність моральним нормам і цінностям, чинним і в середньовіччі, і в XVII та XVIII ст., і в сучасності. Це — чесність, вірність слову й переконанням, благородство, гуманність; їхні форми прояву в різні епохи можуть бути різними, але їхня сутність залишається незмінною.

Другий з основних критеріїв Скотта пов'язаний з його розумінням історії, і полягає він у тому, наскільки дії й прагнення героїв сумісні з поступом історії. Вони виступають у нього взаємопов'язаними. Високі моральні якості нерідко мають у Скотта прибічники історично приречених сил та ідей, але їхня висока моральність не врятовує і не виправдовує справи, за яку вони борються. Так, благородство й самовідданість Мак-Іворів у романі «Веверлі», поставлені на службу Стюартів 1745 року, не в спромозі ні врятувати, ні виправдати цієї справи.

Роман «Айвенго». До 1819 р. Вальтер Скотт писав романи з історії Шотландії, до того ж з її недавнього минулого, лише зрідка й недалеко виходячи за хронологічні межі XVIII ст. У цей період він заявляв про недоцільність заглиблюватися в історію більш ніж на вісімдесят років. Роман «Айвенго» став важливою віхою на його творчому шляху й тому, що знаменував різке розширення як хронологічних, так і географічних гори-

зонтів його історичної романістики. В ньому дія віднесена в глибину середньовіччя і відбувається в XII ст.; водночас письменник тут звертається до англійського середньовіччя, тобто виходить за межі Шотландії і шотландської тематики. І після «Айвенго» він звертатиметься до історії Шотландії (але раніших епох), однак пише він тепер переважно романи з історії Англії («Кенілворт», «Монастир», «Вудсток», «Пертська красуня» та інші), а також з історії інших країн: Франції («Квентін Дорвард»), Швейцарії («Анна Гайєрштайн»), з історії хрестових походів («Талісман», «Граф Роберт Паризький»).

Історичні романи Скотта часто уявляють як якусь типологічну єдність, з чим важко погодитися. Насправді між ними існують істотні відмінності не лише в тематиці, але і в їхній структурі й поетиці. Невипадково їх здавна поділяють на групи або цикли, виходячи в цьому з різних засадничих принципів — «національного», хронологічного, типологічного. Найдоцільнішим вважаємо останній, що засновується на особливостях структури й стилю творів, на співвідношенні в них різних художніх систем.

За цим принципом романи Скотта поділяють на «веверлівські» (з історії Шотландії недавнього минулого) і «середньовічні». В романах першого циклу письменник змальовував Шотландію близької епохи і значною мірою спирався на свої спостереження і на досвід просвітницького побутового роману, що надавало його малюнку життєвої повноти й рельєфності. І чим далі він згодом відходив від рідної Шотландії і близьких часів, тим «романтичнішими» (в розхожому розумінні) ставали його романи. Дедалі більшою мірою їхня дія розігрується скоріше в умовних середньовічних декораціях, ніж в життєвому середовищі, добре знаному й глибоко відчутому. Відповідно характери персонажів втрачають у життєвій повноті й переконливості, перетворюються на досить умовні уособлення рицарських ідеалів і чеснот. Все частіше автор зловживає середньовічною екзотикою і драматичними ефектами, а також згадуваною «імпровізаційністю».

Кращим із «середньовічних» романів Скотта є, безсумнівно, перший із них, «Айвенго». Тут досягається рідкісна масштабність і багатогранність у відтворенні цілої історичної епохи і глибина та переконливість її художнього витлумачення. Талант Скотта, історика й романіста, розкривається в цьому творі в усій силі й барвистості. Дія роману відбувається в останній чверті XII ст., але, за небезпідставним твердженням автора, він дав у ньому концентроване художнє вираження

кількох століть англійської історії, що наступили після завоювання країни норманами в середині XI ст.

Для того, щоб учні належно зрозуміли цей твір, їм необхідно активізувати свої знання з історії Англії, які вони набули на уроках з історії середніх віків. Зі свого боку, вивчення твору збагатить їхнє знання історії, дасть конкретні й колоритні уявлення про середньовіччя. Словом, тут відкривається широке поле для міжпредметних зв'язків та їхнього плідного використання.

Не заглиблюючись у віддалені часи англійської історії, слід нагадати, що під час «великого переселення народів» (V—VII ст.) на острові Великобританії розселилися германські племена англів і саксів, які створили свої королівства. У 1066 р. Англія зазнала останнього завоювання — на острів вторглося військо нормандського герцога Вільгельма Завойовника, який у битві при Гантінґсі розгромив англосаксів і захопив країну. І хоч з часу цього завоювання пройшло майже півтораста років, в тій Англії, що змальовується в романі Скотта, його наслідки ще дають себе знати на кожному кроці. Країну роздирають гострі суперечності — етнічні, соціальні, політичні, мовні, культурні. Нормани, що завоювали Англію, прийшли не із Скандинавії, а з герцогства Нормандія на півночі Франції, вони принесли з собою французьку мову й вищу французьку рицарську культуру і з презирством ставились до саксів. Це протистояння норманів і саксів Скотт слушно розкриває не лише як національне, а й соціальне. Завойовники знищили більшість саксонської знаті, заволоділи її землями і замками, і хоч деякі старі роди лишилися (як барон Седрік і Адельстан), автор небезпідставно твердить, що «сакси вціліли саме як простий народ». Їхня спадкова знать з її патріархальною культурою близька до народу, і вони спільно утворюють опозицію норманському рицарству й норману-королю.

Чотири покоління змінилися з часу завоювання, проте нормани все ще почувають себе чужинцями в країні і поводяться як загарбники. Вони все ще дивляться на неї як на воєнну здобич, а це призводить до жорстоких злодіянь і морального розкладу. У безпеці вони почувають себе лише за міцними стінами замків, котрі нагадують розбійницькі гнізда, як, наприклад, замок Фрона де Бефа. Їхній зарозумілості й розбещеності автор протиставляє патріархальну простоту й чистоту звичаїв саксів. Але слід сказати, що при всій симпатії до саксів, Скотт їх не ідеалізує: вони неосвічені, тупуваті, схильні до обжерливості (що письменник вважав також рисою сучасних англійців).

Та разом з тим у цьому світі взаємної ненависті й боротьби починають пробивати дорогу інтеграційні процеси й тенденції, яким автор приділяє особливу увагу. Серед молодих саксів з'являється потяг до звичаїв і культури норманів, і головний герой твору Айвенго, син барона Седріка, стає рицарем короля Річарда. Сам того не підозріваючи, він пробиває стіну між саксами й норманами і сприяє примиренню між ними. Але особлива роль у доланні взаємовідчуження і ворожнечі належить королю Річарду Левине серце, якого письменник явно ідеалізує. Цей король у Скотта вважає себе вже не королем норманів, а норманів і саксів, із злиття яких формується англійська народність і державність. Тим самим він вносить корінний перелом в історію Англії і англійського народу.

Порівняно з романами «веверлівського циклу», структура роману «Айвенго» має істотні відмінності. В ньому немає розгорнутої експозиції з картиною мирного приватного життя, тут історія, її процеси й колізії присутні вже з перших сторінок. Центральний герой, ім'ям якого названо твір, з'являється не в родинно-побутовому оточенні, а як загадковий незнайомець і виконавець місії короля Річарда. Дія в романі з перших розділів набуває динаміки й драматизму. Розгалужений сюжет витворюється з переплетіння кількох сюжетних мотивів різного походження й характеру, що дає змогу автору широко й різнобічно охопити епоху, зобразити її життєвий устрій і звичаї, її процеси, суперечності й конфлікти. Це, по-перше, присутній майже в усіх романах Скотта мотив, на основі якого розбудовується фабула; його можна визначити як відвоювання головним героєм нареченої Ровени. В ньому поєднані елементи любовного і авантюрно-пригодницького роману, найдавніших різновидів романного жанру. Головна функція цього мотиву переважно «технічна»: надавати творові сюжетної цілісності й тримати в напрузі зацікавлення читача. Другий сюжетний мотив — боротьба короля Річарда за трон із принцем Джоном і феодалами, які скористалися його довгою відсутністю в країні (участь в третьому хрестовому поході й австрійський полон). Цей мотив можна визначити як відвоювання влади королем, який відкриває нову епоху в історії країни. Функції цього мотиву зовсім інші: в ньому висловлена історична концепція твору, він є домінантою його ідейного змісту. Третій мотив — історія красуні-єврейки Ребекки, яка стає жертвою насильства рицаря-храмовника Буа-Гільбера. Він покликаний передусім характеризувати епоху, демонструвати грубі забобони й жорстокі звичаї середньовіччя, осуджувати релігійну й расову нетерпимість. І, нарешті, четвертий із основних мотивів роману

є мотивом фольклорного походження, запозиченим Скоттом із англійських народних балад про Робін Гуда, який виступає в романі під іменем Локслея.

Усі ці мотиви існують в романі не розрізнено, а в тісному взаємозв'язку і взаємодії. Вони переплітаються, підсилюють і увиразнюють один одного, взаємно вносять важливі змістові й художні відтінки. Всі разом вони з можливою повнотою і конкретністю реалізують основну ідею твору — ідею протистоянь і необхідності згоди основних суспільних сил та інтенцій. Уособленням цієї ідеї виступає в романі король Річард, який належить до образів реальних історичних діячів. Проте слід сказати, що це образ ідеалізований і далеко розбігається з своїм історичним прототипом. Реальний Річард Левине серце відзначався рідкісною навіть для його часу войовничістю і все своє життя провів у війнах, які привели королівство до розорення. У Скотта ж це мудрий правитель, який перший усвідомлює себе не королем норманів, а норманів і саксів, тобто англійського народу. Він заявляє барону Седріку: «Ні, благородний Седріку, я король англійський. Заповітне моє бажання в тому, щоб всі сили Англії жили між собою в мирі й злагоді».

Давно помічено, що в багатьох романах Скотта центральні персонажі в художньому відношенні поступаються персонажам другого плану. Досить виразно ця їх особливість проявляється і в романі «Айвенго». В ньому образи Айвенго і Ровени досить-таки невиразні й схематичні, і він, і вона досконалі в своєму амплуа, але позбавлені рельєфних індивідуальних рис. Інша річ — образи другого плану, вписані в історичне тло й суспільний побут епохи. Вони дуже різні, належать до різних соціальних станів, від феодальної знаті до пастухів і рабів, але в більшості своїй наділені не лише становою належністю зі своєю атрибутикою, а й індивідуальними рисами. В них виразно проявляється реалістичність історичного роману Вальтера Скотта, який є одним з найзначніших і своєрідних явищ літератури пізнього європейського романтизму.

Роман «Квентін Дорвард» (1823). Цей твір Вальтера Скотта є найкращим і найвідомішим серед його пізніх історичних романів. Він теж належить до «середньовічних романів», але в ньому йдеться не про англійське, а про французьке середньовіччя. І не про раннє, а про пізнє середньовіччя: дія роману відбувається в другій половині XV ст., на порозі раннього нового часу. Це століття в історії Франції і Західної Європи наповнене вже іншими процесами й конфліктами: це вже час кризи феодального суспільства і рицарської культури, час розквіту міст і активізації третього стану, боротьби королів з фео-

дальними можновладцями і закладання підвалин абсолютної монархії. Всі ці процеси й конфлікти знайшли своє місце в романі «Квентін Дорвард», але в центр поставлено конфлікт королівської влади й великих феодалів, представлений дуже колоритними й знаковими для епохи постатями — французького короля Луї XI і бургундського герцога Карла Сміливого.

У другій половині XV ст. Франція вийшла із стану розрухи, спричиненої чи не найдовшою в історії Столітньою війною з Англією, яка точилася на території Франції сто шістнадцять років (1337—1453). Ця війна, окрім всього іншого, гальмувала поступ країни, затримувала її в стані феодальної роздрібненості, яка внаслідок цієї війни ще більш посилилася. Королівський домен (землі, що безпосередньо належали королю) губився серед великих феодальних володінь, герцогств і графств, деякі із них за своїми розмірами й ресурсами переважали володіння короля. Найбільшим серед цих володінь було ґерцогство Бургундія, до якого входили також землі північно-східної Франції та Нідерланди (сучасні Бельгія і Голландія). Прийшовши на королівський трон 1461 року, Луї XI розпочав боротьбу з феодалами, але ті, об'єднавшись в «Союз суспільного блага», завдали йому поразки. Тоді король змінив тактику, вирішив приборкувати їх поодинці одного за одним. Головним його противником, природно, став бургундський герцог Карл Сміливий, і боротьба між ними тривала до загибелі останнього у битві з швейцарцями при Нансі 1477 року.

Це була боротьба не лише між двома можновладцями, двома державами (за Карла Сміливого Бургундія фактично була однією з найбільших держав Західної Європи), але й різнотипними й різностадіальними соціополітичними утвореннями, які з рідкісною адекватністю уособлювалися в їхніх правителях. За своєю ментальністю й психологією, стилем життя і політичної діяльності Карл Сміливий був типовим правителем феодальних часів. І на всіх рівнях, в усіх аспектах Луї XI є його антиподом. Ці образи будуються за принципом контрасту, і цей принцип, внаслідок особливого місця й функціональності цих образів у структурі твору, виступає організуючим і в його компонуванні, і в розгортанні концептуального змісту.

Почнемо з того, що двір Карла Сміливого був тоді чи не найрозкішнішим на Заході, в ньому плекалися середньовічні традиції і звичаї, влаштовувалися пишні свята й рицарські турніри. Різкий контраст становить йому замок Луї XI, його спосіб життя, його «відлюдництво» й приміщення з товстими

кам'яними стінами, за якими він тче павутину своїх політичних комбінацій. За контрастом будуються й портретні та психологічні характеристики цих персонажів: обережності й підступності Луї XI протиставляються прямота й нестримність Карла Сміливого, його своєрідна феодальна «чесність», що покладається не на дипломатію та інтриги, а на силу меча. Герцог Карл по своїй натурі — грубий феодал-завойовник, який воліє «чесно» заволодівати здобиччю у відкритому бою, король Луї діє іншими засобами, пускаючи в хід дипломатію, інтриги, підступність.

А за всіма цими персональними характеристиками й контрастами вимальовується, дедалі увиразнюючись, масштабний соціоісторичний зміст роману, його генеральна концепція. Увиразнюється те, що Карл Сміливий належить феодальному світові, який неухильно відходить у минуле, а в образі Луї XI проступають риси політичного діяча майбутнього, це правитель, зсунутий до раннього нового часу. Власне, він і фігурує в романі як творець «політики». Балафре по-своєму пояснює Квентіну: «Але що таке політика, ти спитаєш? Це винайдене нашим французьким королем мистецтво воювати мечами чужих людей і видавати плату своїм солдатам з чужих гаманців». Прикметним є те, що і в своїй ментальності, і в діях король виявляє тяжіння до буржуазії, яка у той час почала формуватися у Франції. Знаками цього є і костюми простолюдинів, в які він любить вбиратися (це викликає асоціації з «королем-буржуа» Луї-Філіппом (1830—1848), який з'являвся на паризьких вулицях в костюмі добропорядного буржуа з парасолькою), і простота його побуту, особливо ж те, що своїх радників він обирає не із знаті, а з простолюду. А головне, в своїй діяльності вони опираються на різні сили: Карл — виключно на феодальну знать, король Луї в критичні моменти звертається за підтримкою до городян.

Можна сказати, що за художньою переконливістю і рельєфністю образ Луї XI є чи не найвдалішим у творчому доробку Вальтера Скотта. Цей образ дає багатий матеріал для з'ясування того, як «шотландський чародій» трактував роль особистості в історії і як пов'язував цю проблему з моральним фактором, що для романтичного історичного роману мало особливий інтерес і значення. Письменник вважав, що роль історичної особистості визначається передусім тим, якою мірою вона наділена якостями й можливостями, необхідними для виконання місії, покладеної на неї історією, і наскільки повно вона виконала цю місію. Роман «Квентін Дорвард» Скотт розпочав рядками: «Друга половина XV ст. підготувала низку

подій, внаслідок яких Франція досягла грізної могутності... До цієї епохи вона змушена була відстоювати своє існування в боротьбі з Англією... Але їй загрожувала не тільки ця небезпека...» Місія Луї XI й полягала в тому, що він мав вирішити всі ці складні проблеми, вивести королівство із кризи, приборкати надто сильних феодалів і закласти фундамент абсолютної монархії. І він впорався з цими важкими й складними проблемами.

Але тут виникає контроверза з мораллю, її принципами й вимогами, які, принаймні умоглядно, Скотт теж приймав як категоричний імператив (що не дуже узгоджувалося з його прагматичним підходом до історії). Адже Луї XI, йдучи до своєї мети й виконуючи свою історичну місію, менше всього рахувався з мораллю, порушуючи її на кожному кроці. Контроверза поглиблювалася й ускладнювалася тим, що письменник розумів: іншими шляхами й засобами король ніколи не досягнув би реалізації своїх планів. Історична ситуація вимагала саме таких дій, такого діяча, вона й формувала його. Словом, Луї XI виконував необхідну й прогресивну історичну місію, але це жодною мірою не робить його позитивним героєм роману Скотта. Облудність, підступність, віроломство, обман, цинізм — важко знайти моральні вади, від яких був би вільний Луї XI. І саме таким, в поєднанні позитивної історичної місії і моральної ницості, зображає його Скотт, що надає створеному ним образу шекспірівської повноти й високої історичної правдивості. Адже вершителями так званих прогресивних історичних процесів часто виступають діячі, котрих важко назвати інакше як моральними потворами, та й самі ці процеси в їхніх реальних життєвих проявах часто виглядають жахливо й потворно.

«Квентін Дорвард» належить до тих творів Вальтера Скотта, які істотно відхиляються від моделі романтичного історичного роману, ним же й створеної. Як вже говорилося, фабульна основа романів цього письменника завжди вигадана, будується вона на перипетіях долі головного героя, його пригодах і випробуваннях, але при цьому фабула не відсуває на другий план історичні події, в яких закладено основний зміст твору. Так компонується й роман «Квентін Дорвард», його фабула — це пригоди, своєрідна ініціація головного героя, молодого шотландця, який найнявся на службу до короля Франції. Він виконує королівські доручення і таким чином втягується у вир історичних подій, суті яких не розуміє, кілька разів опиняється на грані загибелі, але в усіх випробуваннях виявляє непохитність та відвагу і, зрештою, отримує винагороду, од-

ружується з графинею Ізабеллою. Та це передусім фабульна нитка, на яку нанизуються різні епізоди, історичні події, які несуть основне змістове навантаження.

Відхід від усталеної вальтерскоттівської моделі в романі «Квентін Дорвард» у тому, що тут історичним персонажам, насамперед Луї XI, належить значно активніша роль у сюжеті, ніж в інших творах цього автора. За визначеними ним же самим жанровими законами, Скотт зробив головним героєм вигаданий персонаж, пересічного молодого дворянина, але насправді на перший план висунуто Луї XI, який височить над іншими персонажами й постійно притягує до себе увагу. Він частіше безпосередньо входить в сюжет твору, але ще важливіше те, що його присутність постійно відчувається іншими персонажами й позначається на їхніх стосунках і долях. Всі вони втягнуті в його інтриги, обплутані їх нитками, недарма ж його прозвали «королем-павуком» — як неперевершеного майстра розставляти пастки й вичікувати жертви. Разом з тим він набагато повніше й різнобічніше, можна сказати — реалістичніше змальовується Скоттом, ніж, скажімо, король Річард в романі «Айвенго». Зрозуміло, що в центр роману він втягує й свого антипода й антогоніста Карла Сміливого, образ якого отримує таке ж колоритне й переконливе змалювання.

Це слід сказати й про змалювання конфлікту між ними, який знаменує конфлікт великих історичних епох та їхню зміну, і всім цим забезпечується романові «Квентін Дорвард» почесне місце в творчості Вальтера Скотта і всій історичній романістиці епохи романтизму.

Наталя Білик

Зміст

Айвенго. *Переклад А. Волковича. Обробка та скорочення Р. Азарх* 3

Квентін Дорвард. *Переклад А. Білецького. За редакцією М. Йогансена* 327

Історичні романи «шотландського чародія». *Післямова Н. Білик* 728

Літературно-художнє видання

Шкільна бібліотека. Зарубіжна література в освіті
Хрестоматія III

Вальтер Скотт
ПРОГРАМНІ ТВОРИ

Художник *Володимир Харченко*
Коректура *Наталії Щербакової*
Комп'ютерний макет *Володимира Романенка,*
Надії Пірецької

Підписано до друку 25. 12. 2000. Формат 84 х 108/32. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times. Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 39,48. Обл.-вид. арк. 31,0.
Тираж 10 000. Зам. 0335.

Віддруковано з фотоформ ТОВ «Видавництво «Обереги»,
01033, м. Київ-33, вул. Саксаганського, 40/85а,
АТ «Книга»
04655, МСП, Київ-53, Артема, 25.

Скотт В.
С44 **Програмні твори** / Післямова Н. Білик. — К.: Обереги, 2001. — 746 с. — (Шкіл. б-ка. Зарубіж. л-ра в освіті. Хрестоматія III).

ISBN 966-513-190-7

До книжки увійшли твори Вальтера Скотта, передбачені чинними нині програмами «Зарубіжна література. 5—11 класи» з українською мовою навчання, затвердженими Міністерством освіти та науки України.

С $\frac{4703000000-094}{2001}$ Без оголош. ББК 84.4ВЕЛ

Вальтер Скотт

ПРОГРАМНІ ТВОРИ

- Айвенго
- Квентін Дорвард